RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Knjiga 342.

ODJEL ZA SUVREMENU KNJIŽEVNOST
JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Knjiga 8.

Urednik

Akademik MARIJAN MATKOVIĆ

Tiskara Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
Zagreb, Gundulićeva 24

RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

ZAGREB
1965

U POVODU PROSLAVE
0-GODIŠNJICE ROĐENJA KNJIŽEVNIKA

AUGUSTA CESARCA

ODJEL ZA SUVREMENU KNJIŽEVNOST
JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI
POSVEĆUJE OVAJ »RAD«
NJEGOVU ŽIVOTU
I REVOLUCIONARNOM DJELU

PROSLAVA *70-godišnjice rođenja Augusta Cesarca bila je u trajanju od dvije godine (1963-1965) obilježena nizom manifestacija diljem čitave naše zemlje. Uz različite akademije i izložbe u toku te dvije godine nanovo je publicirano više Cesarčevih djela, a o njegovu tragičnom životu i revolucionarnom radu napisano je nebrojeno članaka, studija i eseja. Na naučnom zasjedanju koje je bilo održano početkom 1965. u Zagrebu – u organizaciji Instituta za književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Instituta za nauku o književnosti Filozofskog fakulteta Zagrebačkog sveučilišta i Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu – velik je broj kritičara i književnih historičara u nizu referata osvijetlio s više aspekata i različitim kritičkim metodama Cesarčevo raznorodno, poetsko, dramsko, prozno i publicističko djelo, njegovu interesantnu ličnost beskompromisnog borca, kao i epohu u kojoj je živio i u kojoj se razvijao. Iako su najvažnija djela Augusta Cesarca u toku posljednjih dvadeset godina publicirana, neka i po više puta, ipak se upravo u povodu te proslave, a naročito naučnog zasjedanja, osjetio velik nedostatak u tome što još uvijek nije objavljeno kritičko izdanje svih njegovih radova. Nije dakle slučajno što je jedan od najvažnijih rezultata te proslave bila odluka da se što prije pristupi publiciranju takvog kritičkog, sveukupnog izdanja. I ovaj »Rad« Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, po svojoj raznorodnosti, nema druge svrhe nego da bude skromni prilog redakciji koja će se prihvatiti zamašnog zadatka: da našoj suvremenoj kulturi što prije predstavi čitavo djelo jednog od najpožrtvovnijih graditelja i inspiratora naše hrvatske i južnoslavenske socijalističke svijesti.*

Uz studije i eseje koji treba da osvijetle Cesarca književnika i revolucionara, pa uz uspomeničke i intimne zapise, u ovom se »Radu« publiciraju i originalni, dosad potpuno nepoznati ili tek djelomice poznati radovi i rukopisi Augusta Cesarca: njegova pisma, zapisi, članci i dvije drame, jedna od njih – Otkriće – *samo djelomice objavljena u »Plame-*

nu« a inače obje u nađenim rukopisnim, na žalost ne konačnim varijantama, bez ikakvih redaktorskih zahvata, s namjerom da kao autentični književni dokumenti naknadno posluže eventualnim kritičkim i scenskim obradbama.

U dešifriranju i komentiranju rukopisne, često veoma zamršene Cesarčeve građe, uz asistente Instituta za književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Vidu Flaker, koja je pripremila za štampu dramu Krčma »Široko grlo«, *i Davora Kapetanića, na drami* Otkriće *radio je Ivan Krolo, tajnik uredništva časopisa »Forum«, kojima se urednik i ovom prilikom zahvaljuje na suradnji. Isto tako Boženi Ditětovoj Šťastnoj iz Praga koja je za ovo izdanje napisala svoje uspomene i ustupila svoju opsežnu i brižno sačuvanu korespondenciju od Augusta Cesarca, što je u Zagrebu, u suradnji s Davorom Kapetanićem i Ivanom Krolom, pripremila za štampu.*

U Zagrebu, prosinca 1965.

UREDNIK

I

KNJIŽEVNIK I REVOLUCIONAR

AUGUST CESAREC U KNJIŽEVNOSTI I REVOLUCIJI

MARIN FRANIČEVIĆ

AUGUST CESAREC bio je čitavog svog života jednako književnik kao i revolucionar. Linija njegova razvoja na jednom i drugom području ide paralelno. Jer je, ne samo pišući svoje propagandno-borbene tekstove nego i stvarajući značajna beletristička književna djela, zapisujući krvlju svoje, često mucave stihove, bio i ostajao dosljedan borac i revolucionarni radnik. Još od đačkog štrajka 1912. godine i prvih demonstracija, pa sve do tragične smrti 1941, Cesarec na ovaj ili na onaj način aktivno i praktički sudjeluje u pokretu i često je u prvim borbenim linijama. Ali kroz čitavo to vrijeme on svoju revolucionarnost ipak ostvaruje u prvom redu pisanjem, jednako publicistikom kao i beletristikom. No tu se i otvara problem i začinje drama: drama pisca kojega baš taj beskompromisni revolucionarni stav ponekad dovodi do literarnih nedosljednosti, kao što mu i literarna usmjerenost smeta u potpunijem izvršavanju sebe kao revolucionara. Ilija Koren, za koga Cesarec vezuje mnoge autobiografske elemente, na jednom mjestu u *Bjeguncima* govori Višnjiću: »Zašta sam ja rođen, koji mi je poziv...? Eto, Buljuz me šalje na periferiju, da tamo radim među radnicima... A zapravo, mogu li ja to, dok se, premda razdiran sa stotinu duševnih centara, koji me privlače, nalazim ipak sam na nekoj još periferiji i sam ne znam, gdje mi je pravi centar, da se onda oko njega završim bijesno i potpuno?... Da, u tome sigurno ima mnogo i toga, da tražim neko svoje vlastito rješenje cijele te krize, a ne samo da poput Buljuza poprimim gotovu već nauku, gotove ideje!... To u meni progovara artist, koji se ne može vezati na dogme i kojemu je disciplina, odnosno politika, koju traži borba, možda smrt... Ili to nije tako i ja bih se bez štete po artista mogao baciti u borbu... zaći – kao što Buljuz reče – na gradsku periferiju...? To treba riješiti, s time treba doći na čistu...« (*Bjegunci*, Zagreb, 1950, str. 171–172). Ne radi se, dakle, samo o tome da Cesarec između jedne i druge akcije, između jednog i drugog hapšenja, između sklanjanja pred policijom i tamnice nije imao dovoljno vre-

mena ni mogućnosti koncentracije, što se obično ističe i u napisima o književnosti za vrijeme NOB-a, nego o nečem mnogo kompleksnijem i dubljem. U poznatoj frazi da književnost kao i revolucija traži čitava čovjeka ima, dakako, mnogo istine, ali nam ona u konkretnim slučajevima obično malo što objašnjava. Prikazujući Lenjina i Dostojevskoga kao »dva pola ruskoga antiimperijalizma« (»Književna republika«, 1924), Cesarec je pisao o Lenjinu: »Ako ne bijaše umjetnikom stiha, glazbe ili boje, bio je umjetnikom – umjetnikom revolucije . . . Prezirući revolucionarni dilentantizam, Lenjin je revoluciju i oružani ustanak pretvorio u stvaralački napon, po intenzitetu jednak svakom stvaralačkom naponu . . . bijaše veći umjetnik no iko . . . stvarao je stvarne, žive ljude.« Lenjin je zaista kao revolucionar bio stvaralac i umjetnik, građen euklidovski od čvrste građe i, uza svu svoju genijalnost, uvijek kristalno jasan i jednostavan kao i njegovo djelo. Ali književnost i revolucija su dvije različite forme ljudske aktivnosti, pa je književnik-revolucionar po tome ipak nešto drugo. I on, dakako, može biti sasvim cjelovita, monolitna ličnost, dosljedan i kao pisac i kao revolucionar. Rekao bih čak na dva načina: ostavši uvijek i u svakoj situaciji pisac koji je prihvatio revoluciju svim svojim bićem i za nju se bori do kraja, naravno, kao umjetnik; ili pak, prihvativši paralelno i književnost i revoluciju, javlja se naizmjenice kao pisac koji je sav u literaturi i koji kroz nju gleda na revoluciju, i kao revolucionar koji u datom momentu revoluciji daje svega sebe kao i svaki drugi revolucionar. Ali Cesarec koji se, tako reći, rodio kao pisac a živio kao revolucionar u jednom zaista pasjem vremenu, htio je, osjećao je potrebu da u isto vrijeme bude jedno i drugo. Tim su ga putem stvarnost i nesvakidašnja ljubav prema čovjeku vodile još od djetinjstva. Odrastavši u krugu koji ne samo što u socijalizmu nije gledao bauka nego je u njemu naslućivao spas od bijede i zaostalosti; ojađen tugom svoje potlačene i obezglavljene domovine i ponesen atmosferom protesta i nacionalnim otporom nove, mlade generacije, Cesarec se veoma rano podao toj svojoj velikoj ljubavi i ostao joj vjeran do kraja života.

Još nije bio navršio ni šesnaest godina kad mu je »Pobratim« objavio prve retke, a već godinu dana kasnije naći će put i do socijaldemokratske »Slobodne riječi« u kojoj će štampati pripovijest *Iz svijeta potlačenih*. Tako se dogodilo da je osamnaestogodišnji učesnik u đačkim štrajkovima i demonstracijama, potpomognut nešto starijim Lukom Jukićem, napisao i svoj prvi propagandno-publicistički tekst, brošuru *Đački pokret*, koju je objavio 1912. pod pseudonimom Budislav Mirković. On već tada govori o tlačenju i eksploataciji i poziva svoje drugove na borbu. I ta će ga aktivnost vrlo brzo povezati s najradikalnijim dijelom omladine i dovesti na optuženičku klupu zbog sudjelovanja u atentatu na komesara Cuvaja.

Surađujući s naprednom omladinom koja je bila razočarana mlakošću i kolebljivošću Koalicije, naročito poslije Supilove secesije, i ogorčena općim stanjem, a još više neotpornošću i neborbenošću opozicionih grupacija, Cesarec već tada skrovito misli na potpuno oslobođenje Hrvat-

ske, prihvaćajući dakako i antiklerikalizam i težnju za što čvršćim povezivanjem sa Srbima, i traži još temeljitija rješenja, pa se zato i priključuje radikalno-naprednim »valašima« koji će poslije svog oformljavanja (u Splitu, 1911) postati nucleus nacionalno-revolucionarnog omladinskog pokreta. Po svojim sklonostima i do tada izgrađenim koncepcijama nacionalno-oslobodilačkim i socijalno borbenim, on će se brzo uklopiti u taj pokret koji je u prvoj fazi »na nacionalni problem gledao i sa socijalnog stanovišta«, želeći djelovati u širokim narodnim masama između ostaloga i svojim »radikalnim i revolucionarnim antiklerikalizmom i antikapitalizmom«, kako je to 1912. formulirano u »Slobodnoj riječi« *(Omladina na raskršću,* br. 4. od 5. I).

Ali Cesarec je već tada svim svojim bićem okrenut literaturi. Evo kako ga se, u oktobru te iste godine, kad se već nalazio u zatvoru Sudbenog stola u Zagrebu, sjećao u »Riječkom novom listu« urednik »Vala« Vladimir Čerina: »Ibsen mu bijaše vječito na ustima. Sve njegove ideje, u bilo kom pitanju, bijahu revolucionarne. Ni danas ja ne pojmim odakle u onom malom tijelu onoliko bune i u onoj maloj njegovoj glavi sa svijetlom, dugačkom kestenjavom kosom, onoliko prevratnih misli. Nacionalisti smo bili utoliko, ukoliko su naše ideje imale da budu aplicirane na našu zemlju, inače smo obojica simpatizirali sa socijalizmom, samo nikako nijesmo trpili postepeno poburžoazivanje socijalne demokracije. Bili smo *valaši.*« (Citirano prema Vici Zaninoviću: *August Cesarec,* Zagreb, 1964, str. 32.) Ali se u to vrijeme dogodila i promjena. »Našao sam ga – piše Čerina – opet u Zagrebu nakon sedam mjeseci sa izmijenjenom fizionomijom. Lice bijaše smrknutije, a oči nekud uvaljenije, veće, mekše, suznije. U njegovom držanju bilo je nečeg odlučnog, i to u harmoniji sa duševnim raspoloženjem. Njegova izmijenjena fizionomija bijaše u skladu s njegovom izmijenjenom dušom. Bijaše sada – političar. Nije govorio o – Ibsenu; govoraše o – Cuvaju. Govoraše bez uvijanja frazeološkog: otvoreno i revolucionarno.« Eto tako se mladi Cesarec prema tom zapisu Vladimira Čerine kretao između Ibsena i Cuvaja, između literature i politike. Bila je 1912. On je već bio suradnik »Pobratima«, »Slobodne riječi« i »Vala«. No i kao literata već tada je stajao lijevo. Njegovu prozu *Iz svijeta potlačenih* redakcija bilježi kao prozu mladog i darovitog pisca u kojoj je prikazan domaći život, »bivstvovanje na dnu života«. Moglo bi se, dakle, govoriti o prvim impresijama iz Gorkoga i Černiševskoga, o kojemu je pokušavao pisati, i Andrejeva kojega više puta spominje, ali i Kropotkina i Bakunjina. To potvrđuju i rukopisi iz onoga vremena koji su objavljeni poslije 1945. *(Suze neslobodnih ljudi, Hulja, Dvije starice* i dr.).

U svim se tim tekstovima više ili manje otkriva Cesarčev stav i njegova spremnost na akciju. I zaista, on će iz đačke »Vile« za kratko vrijeme doći do prvih konspiracija da bi kao saučesnik Luke Jukića uskoro dospio u Mitrovačku kaznionicu, čime je, kako je tih dana pisao Čerini, njegov život zaista promijenio smjer. Kolebajući se u jednom momentu između Čerine i »valaša« s jedne, a Jukića, Cvijića, Horvatina i ostalih s druge strane, Cesarec se najednom našao u centru zbivanja.

Događaji su ga na neki način poniješli i on ih je prihvatio s ponosom čovjeka koji vjeruje i koji je spreman na žrtvu. »Znam... da ću život uložiti u narodnu borbu«, zapisuje on u novembru 1912. odlučno i za čitav život. A time je, više ili manje, definirana i njegova literatura već u tom za razvoj budućeg pisca možda najznačajnijem periodu. Sasvim su i direktno angažirani ne samo stihovi iz toga vremena *(Moj sud, Pjesma djela i obećanja, Nama, Roktaj, Odziv)* nego i novela *Glupani*. Iz jednog pisma sestre Štefe saznajemo da se u zatvoru posebno interesirao za pjesme socijalnih pjesnika Mihovila Danka i Koste Abraševića i za prozu Nikole Vukojevića. Mada Dragan Bublić inače nije vjerodostojan svjedok, možemo mu vjerovati kad kaže da je Cesarec u zatvoru neprestano čitao i sav pletenjem stolica zaradeni novac trošio na knjige. Zguren na slamarici »nad raznim znanstvenim djelima«, on se makar i na taj način vraćao literaturi, ne napuštajući ni u jednom trenutku misao o borbi. Njegove tekstove iz tih dana karakterizira neposredna reakcija na događaje i svojevrsni bunt, čežnja za podzemnom još nepostojećom Croatiom i za akcijom. Tako će čitavog života: pišući misliti na revoluciju, a djelujući, stvarajući revoluciju, intimno biti okrenut prema literaturi. U Cesarčevim djelima nalazimo veoma mnogo autobiografskog materijala koji svjedoči da je predavanje jednoj bilo uvijek vezano sa stanovitim priklonom prema drugoj, i to je priklanjanje i otklanjanje i ponovo priklanjanje vidljivo iz čitavog njegova života i djela. Zato mi se i čini da je gotovo nemoguće ozbiljno prići Cesarčevu djelu bez saznanja o neprestanoj razapetosti između te dvije jednako velike i jednako tragične životne ljubavi koje je neprestano pokušavao stopiti u jednu, da bi već u slijedećem trenutku osjetio da je, iz ovih ili onih, objektivnih ili subjektivnih razloga, makar i prividna ravnoteža poremećena.

Nakon dvije godine tamnovanja Cesarec je koncem februara 1914, pošto se ozbiljno razbolio, uslovno pušten iz zatvora. I to kratko vrijeme do rata provest će na relaciji između Brestovca i »Malih novina« u kojima je bio korektor. Zatišje je samo prividno, kako to pokazuje *Careva kraljevina* i *Ćuk u njenome duplju*. No uskoro će se naći u Kruševcu, u austrijskoj okupatorskoj uniformi, gdje će, kako se tuži sestri, biti i ordonans i sobar, i trhonoša i poštar, i pisar i tipkač, i manipulant i litograf, i kurir i befehlschreiber, i prevodilac i ekspeditor, i biljeter u vojničkom kinu. Taj svoj boravak u Kruševcu, unutarnja previranja čovjeka koji shvaća situaciju ali joj se ničim ne može suprotstaviti, Cesarec će dati kasnije u nizu proznih tekstova. Kroz lik Ilije Korena on će otkriti i svoje lične preokupacije i stremljenja jednako u *Pravednikovoj dvojakoj mjeri*, u *Golgoti osmorice* kao i u prvoj izrazitoj prozi *Na posljednjim tračnicama*. Ali za našu dokumentaciju momentano su važniji rukopisi koji su nastali u ono vrijeme. Ne mislim na pripovijest *Duh utrobe* i roman *Bijeli lutalac* koji su još uvijek u rukopisu, nego na stihove koji su uglavnom datirani u tom razdoblju.

Iako je Husnija Čengić 1946. godine u »Srpskoj riječi« ustvrdio da je Cesarec u Kruševcu stupio u dodir s naprednom omladinom, iako je pjesma *Aviatika Ikara svih vjekova* posvećena »bratu po duši Đoki Miličeviću, Kruševac«, ipak će prije biti da se, okovan u teške okove rata i svjestan da ništa ne može učiniti, nije upuštao ni u kakve akcije. Prema tom zaključku upućuju nas i pjesme koje su nastale u to vrijeme. Krećući se negdje između Kranjčevića i Kamova, on je još u ljetu 1918. u *Vatrometu olujne igranke* pisao:

Kao vilenjaci obijesni mi smo se na dnu bezdanom velebno praćaknuli,
kao mjesečari neprisebni mi smo se
na vrhove beskrajne popeli i zaigrali!
Što piljiš u mene tako prepasno, pratilice mojih ludih bluđenja?

Ali nije riječ samo o kamovskoj intonaciji nego i o čitavoj doživljajnoj i izražajnoj strukturi ove uznemirene poeme. Između Biblije i Nazora (*Pasha bijelog nokturna*), dodirujući se s Krležom, Donadinijem i A. B. Šimićem i polazeći od svojevrsnog ekspresionizma, Cesarec se u džungli drukčijih zbivanja na neki način ipak našao sâm pred sobom. Tako je nastala poezija koja nam otkriva i neke druge Cesarčeve mogućnosti. Od *Zelenih stihova* i citiranog *Vatrometa olujne igranke* pa do *Lomače na zapisu* i *Borbe sa svojim ja* on pokušava izraziti ta svoja stanja i svoju zabrinutost nad sudbinom čovjeka. Ploveći između razuma i beznađa gleda nebo orujeno plamenom i sluša grohot dalekih požara i tutnjavu munja te čezne za prometejskom smjelošću, za izlazom iz teških mrklica u svijet u kojem više ne bi bilo ni lijevog ni desnog. Osjećajući krvavi besmisao »čovjekoloma« i »rsaka kosturnih«, zaogrnut u donadinijevsku harlekinsku mantiju i naboden na čiodu prkosa, on žudi za sveljudskim mirboženjem i blagostivošću nove objave ili se, razboljen ranama čovječanstva i međusobnim ugrizima pobješnjele braće, kranjčevićevski obraća Mojsiji pun strepnje za čovjeka. Ali bez iskustva jedne stvarnije pobune. U *Monologu s kuglom zemaljskom* koji je pisan od 13. do 18. VIII 1918. a objavljen u prvom broju »Plamena«, Cesarec još jednom pokušava da se probije kroz prašumu praiskonskih misterija prema crvenom praskozorju. Jer zemlja mu je ruglo i očaj lutanja, maćeha. Ali i mati. Barem u snu. Ona podnosi sve: ludnice i tatišta, crkve i tamnice i kasarne, ali i obećava sve. Obraćajući se braći po patnji i po strahu nudi im smisao u letu, u batrganju i otporu. Mesija treba da se rodi najprije u nama. Zato ga i zaziva u ime slijepih i gluhih, i nijemih i bezrukih, i bolesnih i poraženih, i zasužnjenih po tamnicama, uredima i rovovima. Da se rodi »iz poretka alata znanosti« u radionici, »iz srca našeg i duše«. U *Lomači na zapisu* pisanoj tog istog ljeta u Kruševcu zapad se rumeni kao zastava pobune, a sunce je crven i krvav znak. Plameći borbenog zanosa još se ne razgaraju do punog plamena, ili čak u njegovim stihovima i gasnu:

Ja sam ko kopljača slomljena i krnja,
moja je duša sve crnja i crnja,
zastava moga ja nije no otrcana prnja.

Ali pobuna je i sama pjesma. Pobuna protiv toga i takvog stanja. I »mogila se mrtvih ratnika« prirodno uzdiže »ko tribina prevrata i bune«. A palucaju odnekle pritajene težnje »za svijetlim, zvjezdanim i nekim ljepšem doba«. I nastavlja se *Borba sa svojim ja.* Vuku se crni zbjegovi kroz noć, i zvekeću verige, i mrak je pritisnuo uspavanu varoš. Ili vise slijepi miševi uspomena iz vijuga velikoga mozga i zuje otrovni stršeni nemira, i čovjek se uzaludno rve sam sa sobom. I opet se obnavlja čežnja za zelenim oazama svijesti, za »časom velikog Izlaza«. U 1918. smo godini i kraj se već naslućuje. Ali glas je jednako mukao i pogled zaslijepljen od prepasnog viđenja. Ljubav pjeva sebi opijelo i žalopojke se pretvaraju u kletve. Gotovo sve to izrečeno je na isti raspjevano ekspresionistički način karakterističnom Cesarčevom frazom, a moglo bi se reći i leksikom, ali ipak čini zasebnu cjelinu u okviru njegova opusa. Istina, i ostale pjesme koje će 1919. ući u zbirku *Stihovi* donose uglavnom ista raspoloženja, a pisane su na isti način, ali one su samo nastavak nečega što je već oformljeno. Osim toga u njima ima i novih elemenata karakterističnih za razdoblje »Plamena«. Ali u tom je razdoblju nastala i simbolička *Crna mačka u buri,* u kojoj je simbolika potpuno u skladu s kruševačkim stanjima i raspoloženjima, samo je sve nekako čistije i sugestivnije:

Bura, sablasna, hladna vije sa sjevera, s groblja, iz mrtvačnice
i liže od mjesečine i snijega bijelu ulicu,
kojom svake večeri crna visoka kola prevezu po koji žuti leš.

Ponoć je i udarci sa zvonika slijeću kao crni gavranovi, a nema ni »buzdovana šestopernih« ni orijaške snage djela. I dašću sablasti ledenom stravom i ponovo odvoze leševe, a javlja se žena kao »crna saznaja u toploj ružičastoj sanji«. Ili cvate negdje bijeli jabučan cvijet i u čaški se njegovoj kao u kaležu ljulja zlatna ploča uštapa. I čovjek leži sâm »u spilji đavoljoj, bičevan trozubim bičem strasti«. I odjekuju u njemu talambasi vašarske vreve i lupa crkvenih zvona i plač invalidske proteze, i sve je orljava satanskog tanka i čegrt mitraljeza kao u *Demonima Prijelaza i Praznine.* I čežnja za zemljom nedođijom. I produbljuje se ponor »između vremena našeg i duše u nama«, između mogućnosti i htijenja da se prijeđe na drugu obalu, što bliže hramu u kojemu će »čovjek čovjeku biti bog«, ali još tinja skrivena vjera u »Prijelaz«, u tog istog čovjeka koji će možda ipak jednom nad našim lubanjama podići negdje među bunama i lomačama taj svoj skupo plaćeni i dugo snivani hram. Jer stvarnost je to: rvanje s demonima nemira i sveljudskog bola, i što nam drugo ostaje osim cjelova zemlji nedođiji i pozdrava onima koji će prijeći, onima koje ne povija vihorje sumnje nego ih nosi beskrajna vjera i želja: biti makar i prva prečka

na ljestvama što vode do zvijezda. Čežnja za velikim Izlazom je prije svega čežnja za velikim prijelomom u sebi, za vjerom, za velikim neponovljivim Rješenjem svega. Ali to je i čežnja za suncem, u noći koja je bila mnogostruko mračna i krvava, čežnja iz tamnice, iz puti koja je slaba. Eto tako smo stigli do kasnije tipično šimićevskog sukoba s tijelom:

O, zašto ne mogu iz tijela svoga istrgnuti dušu svoju samotnu,
ko mladicu da je nakalemim na tijelo zdravije,
te novim, ljepšim plodom da se oplodi?

O zašto je duša moja za tijelo vezana
i siše život svoj iz njegovih nerava
ko bezlisna zimska krošnja iz podzemnoga korijenja?

I zašto ne može da ga ostavi ko ptiče odraslo,
što ostavlja gnijezdo pretijesno i zagušljivo?
Moja je duša ptica ponoćna i samoj sebi guče smrt.
Moja je duša zatvorena u duplje starih podrtina.

Moja duša po tami leti i samoj sebi guče smrt.

(Čas velikog Izlaza)

Zar treba reći da ova slabost tijela kod Cesarca, kao ni kod nekoliko godina mladeg A. B. Šimića, nije biblijska nego stvaran doživljaj: u nekim slojevima čak i istovetan? Pa ipak, za Šimića je to svojevrsno otrežnjenje a za Cesarca, čiji je početak sasvim drukčiji, trenutni bijeg. Jedino mogući i autentični oblik suprotstavljanja mračnoj i krvavoj austrijskoj kasarni. A onda je odjek topova s »Aurore« dopro do Kruševca i stvari su se iz temelja izmijenile. San o velikom Prvom maju sada će se ukazati na ivici zbilje, i Cesarec će istoga časa unutarnji pogled okrenuti prema »armijama bratskih boraca širom čitave zvjezdane kugle«, prema »smjelim veslačima« i iskusnim kormilarima, prema svoj ljudskoj braći širom zemlje. Za posljednji juriš i vječno mirenje i za bratimstvo. I tom će svom zanosu ostati vjeran do smrti.

Kako je Cesarec doživio pad Austro-Ugarske znamo iz dokumenata i sjećanja njegovih suradnika i znanaca, ali još više iz proze *Na posljednjim tračnicama* u kojoj su prikazana ne samo zbivanja nego i unutarnja stanja, kolebanja i prve odluke. U Zagrebu će Cesarca dočekati nova razočaranja i poniženja i konačno zatvor, onaj isti u kome je nekoliko godina ranije čamio zbog antiaustrijskog djelovanja. I tako će on, koji je kao »jedan od prvih udario trnokopom u trulu zgradu«, dočekati navještaj novoga jutra za rešetkama. Ali to je bio novi Cesarec koji je već čuo za Lenjinove teze, i koji će, razočaran događajima i ponesen revolucionarnim gibanjima 1919, odlučno krenuti putem revolucije i služiti joj u granicama svojih mogućnosti časno, do kraja.

Pošavši od revolucionarnog jugoslavenstva prožetog demokratizmom i još maglovitim, pomalo anarhističkim socijalizmom, on će neposredno poslije oktobra 1917. stići do lenjinskih koncepcija i do Vukovarskog kongresa te započeti s aktivnim djelovanjem koje će se u punoj mjeri odraziti i u njegovom književnom djelu. To je vrijeme plodne suradnje u »Plamenu« (kojemu je s Miroslavom Krležom bio pokretač i urednik), u »Istini«, »Novoj istini« i »Svijetu«. Od utopijskog svehumanizma on će se tih godina potpuno okrenuti k proleterskoj revoluciji u kojoj će naći dugo traženi put velikog Izlaza i oslobođenja od nasilja, zaostalosti i drugih nakaznosti života. Upoznavši stvarnost versajske Jugoslavije i laž nasilnog karađorđevićevskog unitarizma, on će u socijalizmu naći i jedinu mogućnost rješenja nacionalnog pitanja. I tako će u toj nerazvijenoj, žandarskom cokulom pritisnutoj sredini disciplinirano i svjesno prihvatiti žrtvu. Već u *Mistifikaciji jedne etike* koju je objavio 1919. u prvom broju »Plamena«, određujući se i prema vlastitoj prošlosti, on će lažnoj vidovdanskoj ideologiji suprotstaviti novu kulturu koja će se razviti »ne na osnovu klasne države, militarističke, kapitalističke i birokratske«, nego na osnovu oslobođenog društva i života koji »bukti novim revolucionarnim tendencijama«, da bi u članku *Dvije orijentacije* progovorio o »crnoj realnosti našoj: jugoslavenskoj građanskoj klasi«. Jer što zapravo znači to »spoljašnje političko oslobođenje iz austrijske tamnice, ako socijalno životarenje onemogućava unutarnje duševno oslobođenje?« I jedino bi »socijalna revolucija u Jugoslaviji mogla provesti katarzu našega naroda i sveg nemorala našeg političkog oslobođenja«.

> *O sveta borbo ljevice i desnice Dana današnjeg i Dana sudnjega,*
> *ja stojim sasvim na lijevo, sasvim na lijevo.*
> *Jer samo grozan krik nad besmislom uskorava šapat novoga Smisla.*

I tako redom, u člancima i polemikama (*Pobjeda duše, Te hominem laudamus, Annamu na Balkanu, M. Gorki ili grof Bobrinski* i zaplijenjeni *Vidovdan slijepih miševa)* objavljenim u »Plamenu«, zatim u člancima u »Istini« i »Novoj istini« (*Parade i revolt, Bankrot socijalsimulantizma, Boljševizam i kultura* itd.), pa u beletrističkim radovima *Zvijer-planina, Veliki komtur pred tribunalom savjesti, Na posljednjim tračnicama.* I dalje, 1920, 1921. i 1922, sve do odlaska u SSSR. U »Novom svijetlu« i »Borbi« (*Čovjek svoje klase: Franjo Ljuština, Posljednja Alijina noć* itd.), u pripovijesti *Divlji kostanj,* u fragmentu romana *Izaci Velikog Maga* objavljenom u »Kritici«, i drugdje.

U ovom razdoblju Cesarec se naročito usrdno bori protiv iluzija o Eshaeziji koja je bila stvorena po volji i u interesu južnoslavenskih naroda, ali se, podvrgnuta beogradskoj čaršiji i pritisnuta karađorđevićevskom čizmom od samog postanka, preokrenula u svoju suprotnost. Boreći se protiv svih oblika nasilja i pljačke, i protiv lažnih kasno-romantičkih nacionalnih, vidovdansko-kosovskih i drugih mitova,

bori se za stvarno i ostvarljivo bratstvo među južnoslavenskim i posebno jugoslavenskim narodima, bratstvo zasnovano na punoj slobodi i ravnopravnosti svih naroda. Njegov emotivni, tako reći lirski, spontani ljudski protest sve će se više vezivati s organiziranim djelovanjem. On je spreman da ide do posljednje konzekvencije. Njegovo literarno djelovanje u ovom vremenu neprestano nosi pečat te riješenosti i, konačno, same prakse. Iako je osjećao »da tendencija jest nešto umjetno umišljano, stvar hladna i tuđa koja je nastala spekulativnim razmišljanjem i silom spojena s razvodnjenim, izobličenim produktom stvarateljske fantazije . . .«, i da joj »nema mjesta u pravoj umjetnosti«, te da se »proleterska umjetnost ne razlikuje u tom pogledu od bilo koje umjetnosti« (*Boljševizam i kultura*, »Nova istina«, 1919), nje se Cesarec kao revolucionar nije, čini se, htio a ni mogao odreći. Ona će se jednako osjećati i u stihovima (*Pjesma Balkanu, Pjesma o kraljevskom sudbenom stolu i glazbi na Zrinjevcu i o Rusiji*) koje u to vrijeme piše, u fantazijsko-lirskim, simboličkim prozama kao što su *Zvijer planina* i *Veliki komtur pred tribunalom savjesti*, u sasvim drukčije intoniranoj autobiografskoj pripovijesti *Na posljednjim tračnicama*, kao i u satiri o čovjeku koji je volio spremati vješala: *Divlji kostanj*, gdje je izražena još direktnije.

Pri koncu 1919, poslije zabrane »Plamena«, Cesarec se sklanja u Prag i taj svoj višemjesečni boravak daje u romanu *Bjegunci*. Roman se, kao i sve autobiografske proze, može smatrati u tom pogledu autentičnim. A u njemu je Ilija Koren prikazan kao čovjek koji, istina, razumije borbu i prihvaća je kao svoju, ali koji još uvijek traži i želi se »snaći i odlučiti, doći do potpune jasnoće o sebi, svome značenju, svojoj integralnoj dužnosti«. I ne samo o sebi nego i o svijetu i životu, »o svemu čudnom i tajnovitom u životu«, pa ga zato Višnjić – pola u šali pola u zbilji – i naziva mistikom. Ali on s druge strane i prihvaća Višnjićevu lekciju: »treba se boriti za to, da život bude takav (jasan i ravan, M. F.), a ne naricati i samo fantazirati«. Želi sačuvati pravo da smije »u najvećem naponu borbe sanjati o zatišju mudračevu u šumi«, a u isto je vrijeme svjestan da mu borba, odnosno da sam sebi usred borbe to ne može dopustiti. Ali kad Buljuz spominje herezu, Koren se pita u čemu je ta hereza i dodaje: »Možda u tome, što u kulturi ne mogu priznati disciplinu, koja je nužna u politici!« Cesarcu se to nije moglo omaknuti. On je znao smisao te dileme. No njegova je unutarnja obaveza bila dvostruka. I ta je dvostruka obaveza stalno prisutna i u ovom fino zasnovanom ali nedovoljno zatvorenom romanu o bjeguncima koji je prije svega roman o Bugi. Možda Cesarec stvarno nije uvijek osjećao onu specifičnu, iznijansiranu obojenost riječi, zato ih je pokatkad u istinskom uzbuđenju i gomilao, ali je pri tome značajnu ulogu odigralo i to još neprevladano osjećanje dvostruke obaveze. On je, naime, u svim svojim beletrističkim tekstovima pokušavao da govori autentičnim jezikom svojih likova: zbog i radi njih, jer je pisao u prvom redu za njih. I u tome je dobrim dijelom izvor njegove jezične odnosno stilske oporosti, koja, međutim, ipak sadrži poseban okus. Svoj

lični izraz on je svjesno podvrgavao cilju za koji se borio. No taj je njegov izraz ipak čujan i, moglo bi se reći, u najboljim stvarima intenzivno čujan. Ali Cesarec je u sebi nosio i mnogo veće mogućnosti. Zato je i ostao nedovršen. Jer ni revolucionar nije nikada uspio zaboraviti da je negdje unutra uvijek živ i prisutan i pisac. To ne znači da se jedno i drugo ne bi moglo pomiriti. Ali Cesarec to nije baš uvijek uspijevao, što dokazuje više-manje njegov opus koji, usprkos tome, nije ni malen ni beznačajan i koji je, tako reći, iz svih aspekata vidljiv u našoj literaturi. Nedovršen nije ostao zato što bi Cesarcu nedostajalo talenta. Po talentu je on svakako bio više pisac nego revolucionar, ali zbog svog izuzetnog poštenja i humanosti revolucije se nije mogao ni htio odreći ni u jednom trenutku života. I tako je plovio između literature i revolucije dajući naslutiti da je na toj plovidbi mogao stići i mnogo dalje, no u isto vrijeme utješen saznanjem da je svoju ljudsku dužnost izvršio do kraja.

U jesen 1922. Cesarec putuje u SSSR gdje je ostao do proljeća 1923. A tu je negdje i njegovo jače skretanje k realizmu. Ali taj je preobražaj više plod vlastite revolucionarne aktivizacije nego moskovskih doživljaja, iako bi nam se pod utjecajem njegovog propagandno-publicističkog djelovanja moglo učiniti drukčije. Pregledamo li makar i površno njegovu suradnju u »Borbi«, »Savremeniku«, »Novoj Evropi« i Krležinoj »Književnoj republici« (*Prvi dan u Sovjetskoj Rusiji, Moskva s ulice, Značenje NEP-a, Ruski radnik, Elektrifikatori-boljševici* itd.), ustanovit ćemo da je političar zaista stupio u prvi plan. Ali Cesarec ni ovdje nije zasukani agitator. On govori o svemu što je vidio, pa i o prosjačenju na moskovskim ulicama, o napuštenoj djeci i drugim oblicima bijede. U članku *Moskva s ulice* piše doslovno: »I starci i djeca, i žene, i slijepci, i hromi i sakati, odrpani i polugoli, čak i bosi, u najvećoj zimi obilaze ulicom, prilijepe se uz čovjeka na svakom koraku, kleče i metanišu udarajući glavom o zemlju. Vidio sam jednoga na prometnoj Iljinki, nedaleko crne burze, ležao je na ledu polugol, razgoljenih prsa, a bilo je podne. I dijete jedno uvečer prislonilo se na zid, boso i trese se od plača i studeni. I starca jednog, s apostolskom bradom, pred Novim teatrom, pognut i duše u klarinet, da čovjeku srce puca« (»Borba«, 1923, br. 26). Sve on to, dakako, shvaća i objašnjava i građanskom borbom i blokadom i intervencijom i sušom, ali ne prešućuje, pa zato i izlazi još jači, još određeniji (»nisam nikada osjećao tako snažnu potrebu za stvaranjem lijevog fronta ne samo u Jugoslaviji već na cijelom svijetu«, »Lef«, 1923.[1] Njegov najveći doživljaj je prisustvovanje IV kongresu Komunističke internacionale na kojemu je govorio Lenjin. On će s posebnim zanosom pisati o tome u »Borbi« (*Lenjin na kongresu*) i kasnije u »Književnoj republici« (*Nekoliko neposrednih dojmova o Lenjinu*). Očito je, dakle, da je Cesarec u to vrijeme već imao sasvim određena i učvršćena gledanja na stvari i pojave, pa i na književnost. Njegov se priklon prema realizmu javlja organski. Ni u beletrističkim djelima koja je

[1] Citirano prema Vici Zaninoviću, *August Cesarec*, str. 94.

pisao poslije povratka iz SSSR ne nedostaje izrazite usmjerenosti, ali je on sada, naročito u romanu *Careva kraljevina* i u pripovijetki *Sudite me*, shvaća mnogo šire. Cesarec je, rekao bih, obavezu prema revoluciji u tom razdoblju savjesno izvršavao u drugim formama, pa se u književnosti očito kretao slobodnije. Pisao je, međutim, i dalje o problematici sovjetske revolucije i posebno o kulturno-prosvjetnim problemima SSSR *(Sovjetske škole i studenti, Teatar i ruska revolucija, Boljševizam i kultura, Umjetnost i ruski radnik* i dr.). Osim toga, on se sve smionije okreće domaćoj problematici pišući o nacionalnom pitanju, o ideologiji Hrvatske republikanske seljačke stranke, o Stjepanu Radiću i Svetozaru Pribićeviću. Njegova publicistika, naročito u razdoblju »Književne republike«, prerasta u književnu i političku esejistiku. Iz toga je vremena i esej *Dostojevski – Lenjin, dva pola ruskog antiimperijalizma*. A 1925. se ponovo pojavljuju stihovi, pjesme u prozi, pripovijetke i novele među kojima je i već spomenuta pripovijetka odnosno roman *Sudite me*. U toj se prozi Cesarec na poseban način približio Dostojevskome i po motivici i po izrazu, ali je uspio očuvati neobičnu cesarčevsku atmosferu u kojoj se kreću njegovi pomalo iskonstruirani likovi: glavni, dan u prvom licu, i Đon. U pozadini je poseban svijet periferijske sirotinje, prosjaka i bogomoljaca, prostitutki i ratnih bogataša, a sve je protkano pomalo bizarnom psihologijom danom kroz dijaloge glavnog lica sa Đonom i kroz unutarnje monologe. U ovoj neočekivanoj prozi ima i mnogo lirike, sna o nečem neuhvatljivom, čežnje za nečim što nije samo »biti opet dijete«, kao i ljudskog razumijevanja, ali ipak nema toliko Cesarca koliko ga ima u *Carevoj kraljevini*. U tom svom prvom romanu Cesarec je zasta autentično dao atmosferu crnožutih mitrovačkih kazamata. Jurišić, Mutavac i Rašula su baš onakvi kakvi su bili, tj. kakve je vidio Cesarec. Ali stvar nije prvenstveno u tome *Careva kraljevina* je napisana u jednom dahu. I uza sve prividne naivnosti, a ponekad i nedostiziranosti, ona je potpuno zatvorena i nema u njoj one podvojenosti koju je Cesarcu često nametala njegova dvostruka obaveza. Baš taj hrapavi i pomalo rogobatni stil daje posebnu boju toj prozi u kojoj se lako prepoznaje Cesarec. Zato je taj jedan dan u austrijskoj tamnici i ostvaren na tako uvjerljiv način. A pomiješanost političkih zatvorenika s pronevjeriteljima i ubicama omogućila je Cesarcu da dade ne samo potpun i istinit nego i sugestivan presjek kroz jedno društvo baš u trenutku njegova odumiranja. Likovi nisu prekrajani prema mjerama budućnosti, njima je samo suđeno iz aspekta sutrašnjice: zato su umjetnički i psihološki autentični. Pravljeni od stvarne životne građe, oni nisu iznevjereni. Od žilavog i surovog Rašule koji se ni u zatvoru ne susteže od zločina, i grbavog Mutavca koji je, bespomoćan i jadan, upao u njegove mreže do poludjelog Petkovića i mladog zanesenog Jurišića koji je najednom otkrio da se tako više ne može, i ugledao crveno svjetlo: simbol izlaza i uskrsa – svi su oni čestice toga stvarnog svijeta koji nedostaje i o kojemu Cesarec govori posljednju istinu na opor ali umjetnički neobličen način.

Uopće uzevši, razdoblje do šestojanuarske diktature, pa i do drugog putovanja u SSSR, najplodnije je u Cesarčevu životu. Iako stalno progonjen i više puta zatvaran, živeći uglavnom u oskudici i neizvjesnosti, zaokupljen ilegalnim radom, koji, po svemu sudeći, nije izvršavao lako, on je uz romane *Ćuk u njenome dupiju*, *Zlatni mladić* i *Bjegunci* objavio čitav niz novela i pripovijedaka, među kojima su: *U katakombi*, *Atentator Mojsije*, *Kći crne ruke*, *Srce Žige Sporiša*, *Škrinjarkin dom vanbračne djece*, *Izraelov izlazak*, *Dorina velika čežnja*, *Tonkina jedina ljubav*, *Slučaj kolportera Ferića* i dr. U međuvremenu, 1928, poslije atentata u skupštini, došlo je do osnivanja tjednika »Zaštita čovjeka«, pa je publicistička aktivnost opet u prvom planu Cesarčeve djelatnosti. No neposrednije okretanje revolucionarnoj angažiranosti osjeća se i u *Zlatnom mladiću*. Cesarec je, kao što je poznato, u tom romanu dao čitavu panoramu seoskih gulikoža, kraljevskih oficira, vojnih liferanata i konfidenata. I uspio je da sve te likove – od staroga Smuđa koji, djelomično zbog vlastite gramzljivosti a djelomično zbog žene, od klarinetiste u zagrebačkom teatru postaje seoski krčmar, ali u sebi nosi neiživljenu čežnju i ljudsku tragiku, i od seljaka Kralja koji nehotično otkriće zločina plaća glavom, preko bivšeg »feljbabe i župara« koji postaje policajac do propalog liferanta Joška i zlatnog Pankraca – oživi i pokrene. Gledani iz posebnog ugla, tako reći bez samilosti, u jednoj atmosferi koja je ipak ostvarena, svi su oni nekako izmišljeni, a u isto vrijeme i krvavo stvarni, psihološki iznijansirani ali ujedno i veoma približeni granici naivnog. No slika se Cesarcu učinila i suviše mračnom i tako je, poslije Smuđeve smrti u teatru, došlo do onog neočekivanog završetka s kapetanom Bratićem, demonstrantima i diskusijama u prvom izdanju romana. Istina, kapetan Bratić nije ni Višnjić ni Koren, pa čak ni Jurišić, a nedostaje mu i snage za bilo kakav pokret, ali jedno okance u prostor ipak je odškrinuto. Jer ljudska je patnja iskorjenjiva, »bar u tom materijalnom vidu«, a »zemlja ipak tako široka, da bismo na njoj mogli imati jednakog prostora svi«. No literarna ravnoteža ipak nije uspostavljena, i zato kraj nema ni približnu snagu najboljih stranica ovog Cesarčevog romana. *Bjegunci* su izašli faktično 1934, iako pod naslovom nose 1933. Iz polemičkog članka »*Hrvatskoj straži*« objavljenog u 4. broju časopisa »Danas« vidi se, naime, da je »zbog besramne kampanje« protiv poduzeća »Minerva« izdanje zakasnilo za godinu dana. Ali roman je zasnovan i mnogo ranije, jer je odlomak *Mati i kći* objavljen u 3. broju »Književnika« 1928. godine, a *Izaci Velikog Maga* čak 1922. Ne bi se moglo reći da je šestojanuarska diktatura uspjela smanjiti Cesarčevu borbenost, on je već u prvoj fazi objavio *Tijelovo*, koje će kasnije izići kao *Brodolom obitelji Rožman*, i *Škrinjarkin dom vanbračne djece*, ali su se legende ipak počele pojavljivati baš u tom razdoblju *(U faraonovom gradu mrtvih*, 1930; zatim *San doktora Lupusa*, *Mojsije* itd., sve do *Doživljaja i smrti mudraca Kratesa* i *Faraonove gradnje)*. No baš ta situacija koja ga je natjerala u simboliku izvučenu iz daleke prošlosti, omogućila mu je novi, čini mi se, čistiji i zatvoreniji, a svakako drugačiji izraz. Oslobo-

đen unutarnje discipline što ga je neprestano upućivala na određenu vrstu govornog jezika koji nije uvijek mogao potpuno stopiti s vlastitim izražajnim sklonostima, Cesarec je pokazao ili bar dao naslutiti neke neostvarene mogućnosti, jer mu je prilika za posebno uživljavanje u stvari, za stvaranje sasvim određene atmosfere po kojoj ga prepoznajemo (a što nije naučio od Dostojevskoga niti mu je nametnuto aktivnim učešćem u ilegalnom radu) ipak bila oduzeta. Od *Puta u novi život* preko *Čovjeka koji je prošao kroz svoj grob* posvećenog sjeni Fjodora M. Dostojevskoga Cesarec se vratio *Bjeguncima* o kojima smo već govorili. U tom romanu on još jednom pokušava da istinu o ljudima i stvarima izreče direktno, a onda, previše inzistirajući na tome, sâm sputava svoju stvaralačku fantaziju. Lik Buge, dobro zacrtan u početku, u diskusijama između Višnjića, Korena, Buljuza i ostalih pomalo blijedi, a očito je da te diskusije Cesarec forsira zbog istinoljubivosti i ljudske solidarnosti s revolucionarnom borbom. Ali ih ne uspijeva uvijek i umjetnički produbiti.

Simptomatičan je i za ovo razdoblje i za Cesarca pokušaj da kao marksista zauzme stav prema frojdizmu i individualnoj psihologiji koji su, naročito u određenom intelektualskom sloju, bili i kod nas uzeli maha. Ali on će te iste, 1932. godine objaviti i *Hobotnicu*, pa esej *Don Quijote iz Salamanke Miguel de Unamuno. Palača bijede* izaći će u slabo poznatom almanahu »Periferija« da bi odmah zatim bila prevedena na slovenski. I članci objavljeni u »Književniku« i »Savremenoj stvarnosti« obrađuju uglavnom već poznatu tematiku na jednako angažiran način. U to vrijeme pada i redakcija odnosno pripremanje za štampu Marxova *Kapitala* koji su Moša Pijade i Rodoljub Čolaković preveli za vrijeme robijanja u Srijemskoj Mitrovici. U *Slučaju kolportera Ferića* direktno izražena tendencija i opet je u prvom planu. Fašizam nastupa, i Cesarec u časopisu »Danas« već tada, 1934. godine, piše o *Hitlerizmu kod nas*.

Taj njegov rad prekinulo je 1934. drugo putovanje u SSSR gdje će ostati do 1937. godine. Poslije toga doći će Francuska, zatim Španija i opet Pariz. U zemlju će se vratiti tek u jesen 1938. gdje će ga dočekati ponovno hapšenje i zatvor. Dramu *Sin domovine* počeo je pisati u zatvoru, ali se publicističkom radu vratio već u Parizu, a i ranije u SSSR. *Današnja Rusija* izašla je 1937. a od početka 1938. počinje suradnja u »Novoj riječi«. Vuk Korneli sada postaje G. K. (Gustav Korneli) i piše o krizi pučke fronte, o francuskom otporu i borbi za mir, pa o drugim aktuelnim problemima Francuske, obuhvatajući dakako i kulturu: film, likovnu umjetnost i književnost. Te iste godine izlaze u Torontu u izdanju Hrvatske radničke tiskare i *Španjolski susreti*, a u Zagrebu u Hrvatskoj nakladi *Izraelov povratak i druge legende*, skupljene iz »Hrvatske revije« u kojoj je Cesarec surađivao u vrijeme šestojanuarske diktature, zatim iz »Književnika« i »Literature« I knjiga *Novele*, štampana 1939. u nakladi Osvita, sadrži prozu koja je, kako kaže Cesarec, pisana i objavljivana »u teškim i tmurnim danima« od

1929. do 1933. Prema tome Cesarec je, osim drame *Sin domovine* koja je prikazana 21. VI 1940, poslije povratka objavio od novih stvari još samo kraću pripovijest *Pečat* (u »Izrazu«) u kojoj se i opet prikazuje jedan momenat iz života ilegalca i koja spada u najdirektnije angažiranu literaturu. Cesarec je osjetio da se s nastupom fašizma približuju sudbonosni događaji i da je došlo vrijeme kada sve snage treba usmjeriti na spasavanje svoga naroda i čitavog čovječanstva od fašističke pošasti, i on se tome prilagodavao koliko je mogao, dajući, između ostaloga, prednost publicističko-propagandnom radu. Tome je, dakako, pridonio i boravak u SSSR i Španiji. Suradnja u »Novoj riječi«, »Izrazu« i »Našim novinama« – bilo da iz određenog aspekta piše o Kvaterniku i Starčeviću, ili o Bismarcku i Rusiji, bilo da se vraća *Putu u Andaluziju* ili umjetnosti kao oružju – to u cijelosti potvrđuje. To konačno potvrđuju i brošure o SSSR objavljene 1940. u Hrvatskoj nakladi. (Romani *Bijeli lutalac, Krist i Juda*, pripovijetke, pjesme i ostali fragmenti koji su ostali u rukopisu pisani su ranije.) Cesarec se, otkako je počeo Hitlerov pohod na Evropu, osjeća formalno mobiliziranim i kao takav djeluje sve do momenta kada hrabro, ali ipak više-manje naivno, ovaj put zaista kao literata, pada u ruke fašističkoj policiji. Neuspjeli bijeg iz Kerestinca i cedulje koje je bacao na putu prema stratištu potvrđuju da je na borbu mislio i u tim posljednjim trenucima života.

Sve nas te činjenice vode prema određenom zaključku. Ako izuzmemo prvu fazu u kojoj se Cesarec još tražio, ili čak ako je i ne izuzmemo, budući da nam i ona otkriva Cesarca kakav je bio, čitav njegov život i njegovo književno i revolucionarno djelovanje svjedoče o paralelnoj usmjerenosti i dvostrukosti unutarnjeg poziva i obaveze koje je, tako reći, neprekidno u sebi spajao, ali ga je surovost borbe uvijek iznova vraćala na početak. O tome nam jednako govore promašaji i najuspjelija ostvarenja, u prvom redu *Careva kraljevina* i veći dio *Zlatnog mladića*, kao i najbolje pripovijetke odnosno novele. Na to nas upozoravaju i legende u kojima se prisilno udaljavao od svakodnevne i neposredne angažiranosti, pa je postajao uglađeniji i »stiliziraniji«. Cesarec to očigledno dokazuje i nekim političkim spisima, među kojima se naročito ističe rasprava o Stjepanu Radiću, koja je nastala prije 27. marta 1925. godine, kada je Radić verbalno se odričući republikanstva krenuo u Beograd i tako prihvatio kapitulaciju pred velikosrpskom buržoazijom i monarhijom. Cesarec je na vanredno ozbiljan i uvjerljiv način uspio obuhvatiti ne samo sve važnije komponente toga jedinog poslijeratnog hrvatskog građanskog političara od formata nego i historijske i društvene uslovljenosti koje su ga takvim formirale i omogućile mu kurs kojim je u pojedinim presudnim trenucima plovio. Prikazavši objektivno progresivne i oslobodilačke, nacionalne i socijalne elemente Radićeve politike, Cesarec je analizirao i njegove slabosti, koje su ujedno bile slabosti ličnosti kao i programa i podloge na kojoj je izrastao i slojeva na koje se oslanjao. Zato je Cesarec i mogao onako vidovito predvidjeti Radićev daljnji put i pad. U tom je eseju Cesarec dao i lucidan kritički prosjek kroz našu prošlost od ilirskog preporoda naova-

mo i otvorio perspektivu za budućnost. Dovoljno širok i analitičan, i ne podliježući, za revolucionara kakav je bio Cesarec zamamnim parolama dana, on nam je i tu otkrio svoje mogućnosti. No pokazao je i nešto drugo: izražajnu zrelost i sigurnost. Objavljujući u »Književnoj republici« 1923. i 1924. fragmenat po fragmenat te rasprave, vjerojatno nije mislio da će tako brzo pisati nekrolog Radićevu republikanstvu, ali se uskoro i to dogodilo. Tako je uspio na uvjerljiv, čist i sugestivan način dati Radićevu već potpuno zaokruženu i dovršenu ličnost i hrvatske političke i kulturne prilike iz kojih je ona izrasla. Napominjem da je i taj tekst pisan u plodnim godinama »Književne republike« kada je pisan i roman o Carevoj kraljevini i, npr., izvanredno suptilni oprost s Alijom Alijagićem. I dok je »Plamen« za Cesarca značio prodor u novo nošen intenzivnom emotivnošću i revolucionarnim impulsom, »Književna republika« je značila potpunu zrelost i punu afirmaciju Cesarca i naše lijeve literature uopće, koja je baš zaslugom Krleže i Cesarca dobivala sve veće značenje u pokretu i kao literatura a ne samo kao sredstvo propagande. Cesarec je to osjećao. Ali nove životne teškoće, a još više novi borbeni zadaci odvlačili su ga na nove putove borbe i on se literaturi vraćao misleći na akciju u koju je unosio svega sebe pa i svoju literaturu, koja mu je ponekad kao revolucionaru bila u isto vrijeme i opterećenje. Ušavši u te njegove tokove možemo koješta lakše razumjeti u njegovu djelu, a posebno ono što je bilo svjesno žrtvovano i tako na drugi način ugrađeno u temelje naše budućnosti, pa prema tome i kulture. I više cijeniti ono što i po najstrožem kriteriju ostaje kao književno ostvarenje i nameće nam se prije svega umjetničkom egzistentnošću. Jer ono što je preživjelo prve decenije revolucije, preživjet će sasvim sigurno i slijedeće.

ROMAN AUGUSTA CESARCA »BJEGUNCI«

VICE ZANINOVIĆ

U PLODNOJ i mnogostranoj književnoj djelatnosti Augusta Cesarca naročito značajno mjesto zauzima područje romana. Svojim kvalitetama ističu se i ponešto odvajaju romani *Careva kraljevina* (1925) i, još više, *Zlatni mladić* (1928), ali, uz njih i poslije njih, osobitu pažnju zaslužuje roman *Bjegunci*, koji donosi nekoliko impresivnih likova i plastičnih opisa pozadine, a privlači također svojom idejnom usmjerenošću, pa će on biti predmet ovog prikaza.

Roman *Bjegunci* objavljen je prvi put krajem 1933. godine. Međutim, misao o obradi građe koja je u njemu iznijeta javila se kod Cesarca nekoliko godina ranije. U zaostavštini je nađen jedan rukopis koji na prvom listu ima naslov: *Izaci Velikog Maga* – U spomen svim žrtvovanim Izacima mog naraštaja.[1] Na omotu je zabilježen i datum: Wien, 3. IV 1920. Taj tekst, od kojega je sačuvano 80 strana, očito predstavlja prvu redakciju romana. Za tim rukopisom autor je nesumnjivo posegnuo kada je 1922. godine štampao u časopisu »Kritika« odlomak pod naslovom *Izaci Velikog Maga*. Međutim, roman koji je već oko 1920. zasnovao i izradio on je kasnije preradio i dopunio.

Kada je došlo do te nove redakcije?

Poslije više godina Cesarec je štampao nekoliko proznih fragmenata: *Bugino djetinjstvo* u »Hrvatskoj reviji« (1929), *a Mati i kći*, *Prvi susret* (»početak romana *Na pragu«)* i *Izlazak na čistac* u »Književniku« (1928, 1931. i 1932); to su u stvari odlomci iz *Bjegunaca*. U njima se Cesarec oslobodio tragova fragmentarnog, grozničavog i rastrganog izlaganja koje karakterizira njegovu početnu poslijeratnu fazu (npr., »Zvijer-planina«, 1918); usvojio je mirniji, narativno-analitički tok pripovijedanja, a situacije je iznio na široj osnovi. U fragmentu *Izlazak na*

[1] L. Žimbrek: *Revolucionarna misao u romanu »Bjegunci«*, »Republika«, 1951, br. 7–8, str. 630 (620–633). – Rukopis na prvom listu ima naslov: I z a c i V e l i k o g M a g a ... No, na slijedećoj strani je ponešto izmijenjen i glasi: D j e c a v e l i k o g M a g a ž i v o t a.

čistac, koji sačinjava VII glavu romana, držao se gradiva koje nalazimo u prozi objavljenoj u »Kritici« (1922). Međutim, osnovni okvir koji se svodio na idejne diskusije mladih revolucionara i njihov posjet starinskom Pragu (Petřinu), Cesarec je u novoj redakciji znatno proširio i samu koncepciju nesumnjivo ponešto izmijenio. U taj fragmenat, u kojem su sudjelovali Koren, Višnjević (tj. Višnjić) i Buga, on je sada upleo i radnika Buljuza, koji se prema prvoj zamisli nije pojavljivao, barem ne na tom mjestu.[2]

Može se, prema tome, pretpostaviti da je krajem dvadesetih godina došlo do nove redakcije djela: autor je izvršio velike izmjene koje su zasjecale u krug zbivanja i u samu kompoziciju.

Međutim, kada te objavljene fragmente dovedemo u vezu s prvim (1933) i drugim izdanjem romana (1950), razabrat ćemo podosta razlika u mnogim partijama. Te promjene ne zadiru dublje u sam sadržaj i u sudbinu glavnih lica, već se odnose na pojedina mjesta u rečenici kojima je pisac nastojao izrazitije ocrtati situaciju i ličnost. Dovoljno je upozoriti na nekoliko odlomaka iz IX poglavlja, da se vidi kako se pri tom nije radilo samo o sitnim stilskim izmjenama.[3]

Prvo izdanje romana pojavilo se 1933, ali je bilo osakaćeno udjelom cenzora koji je samovoljno križao neka mjesta, a ponegdje je izbacio i veći tekst. To je moguće utvrditi na temelju sačuvanog necenzuriranog

[2] A. Cesarec. *Izaci Velikog Maga*, »Kritika« (Zagreb), 1922, str. 313-319. – Taj prvobitni tekst je potpuno izmijenjen u prvom (1933, str. 141–149) i drugom izdanju romana (1950, str. 160–170); nadalje, Višnjević u fragmentu objavljenom u »Kritici« umiruje uzrujanog Korena, a u romanu sa zlovoljom reagira na njegova mistična nagnuća. Itd.

[3] Za ilustraciju navest ću samo jedan primjer:

A. C.: *Mati i kći*
»Književnik«, 1928,
str. 93.

Nije dovršila, riječi su joj stale, zapele, zagušile se negdje u grlu, duboko u grlu. To se mati nadvila nad njom poput sablasti, i, kao izbezumljena, stisnula ju poput kliješta.

– Gaduro, besramnice! – pomodrjelih, nabreknutih sljepočica, krvava u licu, da joj se to nije raspoznavalo od usana, vrisnula je na nju, otpustila ju doduše u grlu, no uhvatila ju za kose i tresla, tresla kao mahnita. – To ti meni, ti! Misliš da imaš Višnjića pred sobom ... i

A. Cesarec: *Bjegunci*
Zagreb, 1933,
str. 190.

Dalje nije mogla, riječi su joj se zagušile u grlu, zagušile pod majčinim rukama. Pomodrjelih, nabreknutih sljepoočica, krvava u licu, da se to nije razlikovalo od usana, mati ju je, skočivši već prije iz naslonjača, ščepala za grlo, pa ju uhvatila za kose i drmala ju, drmala kao mahnita:

– To ti misliš, bezobraznice! Misliš, da smo Velja i ja kao ti i onaj tvoj Višnjić, radi kojega si i došla ovamo, da se tu s njime, bez kontrole, bludničiš! I zašto bi Ve-

A. Cesarec: *Bjegunci*
Zagreb, 1950,
str. 219.

– Oh! – rinula ju je od sebe, sama se uhvatila za kose.

– Dotle je došao odgoj, koji su ti dali ti tvoji prijatelji, drugovi ...

primjerka prema kojemu je priređeno izdanje iz 1950. godine[4]. Cesarec je bio prisiljen, na primjer, da izostavi rečenice u kojima se spominjalo republikansko raspoloženje u Pragu, ili se govorilo o komuni u Mađarskoj, ili se aludiralo na karijerizam ministara, na »solunstvo« pojedinih ljudi, itd. Budući da je rukopis bio složen, bilo je potrebno zaplijenjeni materijal izmijeniti na brzu ruku, da se uspostavi sadržajna veza. To je ipak moralo ponegdje dovesti do nesuvislog izlaganja (npr. pripovijedanje o revolucionarnoj djelatnosti Buljuzovoj).

Ukazati bar na neke momente koji osvjetljuju cenzorski postupak prema književnom djelu naprednog pisca u doba diktature, od posebnog je, društveno-političkog značenja.[5]

da sam ja ti, koja si samo zato i htjela ovamo, da se tu s njime, bez kontrole, izbluđničiš! Oh! – zavapila je, rinula ju od sebe, uhvatila samu sebe za kose. – I ti si to u stanju da pišeš i njoj! No piši, piši! Ja ću znati da govorim s njome sama, ali ti... ti, koja to činiš samo iz revanša, što ti nisam dopuštala drugovanje s Višnjićem, to zapamti, da u meni više nemaš mater!

lja bio nepovoljan izbor za Mucu, da ti nisi oduševljena? Jer je on oficir... zar ne, to tebe smeta? Strašno! – gurnula ju je od sebe i uhvatila se za glavu. – Divno su te naučili tvoji prijatelji, divno!... Velja je nedostojan Mice, a Višnjić je dostojan tebe. I ti si to sve u stanju da i napišeš Muci, zar ne? No piši, piši! Ali ja ću znati da s njom sama govorim! Samo, samo... ti, koja sigurno sve to činiš i govoriš iz revanša, što sam protiv tvojih veza s Višnjićem, ti zapamti, da u meni nemaš više mater!

[4] Zvonimir Kulundžić: *Povodom izlaska VII knjige »Izabranih djela« A. Cesarca*, »Republika« 1950, br. 11–12, str. 841 (839–841). – Autor je u članku, između ostaloga, kazao: »Jedan jedini primjerak tog originalnog i necenzuriranog izdanja koji je (Cesarec) poklonio svojoj nećaci, sačuvao se, i ovo je izdanje priređeno prema tom jedinom sačuvanom primjerku. Izvan svake je diskusije, da je urednik bio dužan sve to naglasiti u pogovoru i detaljnom konfrontacijom teksta toga izdanja i onog izdanja koje je Minerva pustila u prodaju, ustanoviti sve promjene, sva cenzurirana mjesta...« – Kulundžić je u članku također podvrgao kritici izdavanje Cesarčevih *Izabranih djela*, pa je iznio nekoliko opravdanih primjedaba.

[5] Upozoravam samo na neke razlike u tekstu, npr.: str. 118 (1933) i 134 (1950), 119 (1933) i 135 (1950), 121 (1933) i 137 (1950), 142 (1933) i 162 (1950), 144 (1933) i 164 (1950), itd.

U romanu Cesarec na jednom mjestu pripovijeda o doživljajima Buljuzovim u Rusiji, a zatim o događajima s kojima je Buljuz došao u vezu u Mađarskoj vraćajući se iz zarobljeništva.

O tome je Cesarec u originalu (izdanje 1950) napisao, između ostaloga, ovo: »Zatim, poslije sloma centralnih vlasti, a na povratku u domovinu, kao Vojvođanin znajući mađarski, zaustavio (se) u Pešti, gdje je bila baš osnovana komuna – i naročito se tu opet istakao u terorističkim odredima Szamuelija. A to je zapravo i bio glavni razlog, da se poslije sloma komune nije smio više pojaviti kod kuće. Namjesto toga, on je uz

Prema tome, roman je doživio mnoge izmjene, dok nije objavljen u obliku koji ima u izdanju iz 1950.

U *Bjeguncima* Cesarec je bio zaokupljen prikazom događaja neposredno poslije prvog svjetskog rata, ali se epizodno osvrnuo i na prethodni period. Veći dio radnje prenio je u Prag, a za glavne aktere izabrao je naše ljude, većinom političke bjegunce. Vjerojatno je htio da iznese sukobe dviju generacija, ali se naročito zadržao na crtanju borbenih predstavnika mlađega, novoga pokoljenja (Ilija Koren, Nikola Višnjić, radnik Buljuzović). S osobitim zanimanjem prilazio je ličnosti Ilije Korena, mladog intelektualca, koji kroz krize, maštanja i traženja dolazi do prečišćenih spoznaja da se smisao života ne sastoji u povlačenju u intimni svijet, već u aktivnoj borbi za ostvarenje pravednih društvenih odnosa. U okviru tih zbivanja iznio je Cesarec također roman osjetljive i povučene mlade djevojke Buge Vlatković, koja se pod dojmom nevolja i neugodnosti doživljenih u roditeljskoj kući najčešće prepušta nekom maglovitom i sumornom sanjarenju, a u društvu plemenite i požrtvovne mladosti proživljuje časove bratske ljubavi i proces vlastitog preobražaja.

Ovo djelo, u poređenju sa *Zlatnim mladićem* i nekim drugim Cesarčevim radovima, ne ostavlja težak i mračan utisak. To je uslijedilo otuda što Cesarec u njemu nije razmatrao samo odnose u građanskom svijetu, već se najviše bavio prikazivanjem nosilaca naprednе, proleterske ideologije, koji su ulazili u život sa spremnošću da uz osobne žrtve sudjeluju u borbi za preoblikovanje društvene stvarnosti. Egoizmu, karijerizmu i beznačajnosti većine predstavnika građanske klase pisac je suprotstavio gorka iskustva i poletna raspoloženja onih mladih ljudi koji su svojim osjećajima i zamislima izražavali vjeru u dolazak novih snaga i u stvaranje novog društvenog poretka.

stotinu poteškoća, a i uz žrtvu jednog života, prebjegao u Beč. Tu je živio podzemno, više gladan nego sit, uvijek u stvaranju i najfantastičnijih osnova... (str. 135–136).

U cenzuriranom izdanju (1933, str. 119) to mjesto glasi: »Tako je, znajući mađarski, ostao tamo, i, kako je bio strastven, opet se i tu sav založio, došavši na glas naročito kao hrabar borac«. – Ovdje se jedino po podatku o znanju jezika (mađarskog) može naslutiti da se radi o Mađarskoj.

Na str. 121 (god. 1933) govori Stojanić: »... Ja nemam nikakve mogućnosti pozvati (u Prag) ženu i djecu, što bih želio. Ja nemam... – nastavio je da dalje iskazuje svoje razloge.«

A u izdanju 1950. stoji ovo: »... Zato, bez svake prave legitimacije, ne mogu ovamo pozvati ni ženu ni djecu. uostalom, tu u Pragu i nemate nikakav pokret, tu je sve oduševljeno za republiku« (str. 138).

Navest ću još jedno mjesto iz necenzuriranog primjerka: »Ah, ima žena, koje *možda nikad ne bi smjele biti majke!* – porazila ju je i sama misao. No trgnula se, prekorila se već i na ulici kao izgubljeno dijete vižlala naokolo očima, da nađe ne majku, nego za polupane cvikere optičara, koje će majci omogućiti da bolje vidi bar ministra, kad nije mogla da vidi dijete – dušu svoga djeteta« (str. 221, izd. 1950).

U cenzuriranom izdanju posljednji stavak glasi: »... No trgnula se, prekorila se već i na ulici kao izgubljeno dijete vižlala naokolo očima, da nađe ne majku, nego za polupane cvikere optičara, kako bi ta žena, koja nije mogla vidjeti dušu svog djeteta, vidjela bar društvenu elitu, u koju se spremala otići...« (str. 192, god. 1933).

Cesarec je u prvim poglavljima upoznao čitaoca s previranjima i nemirima koji su se javljali pri kraju prvog svjetskog rata, pa je ukazao na utjecaj koji je oktobarska revolucija vršila na radni svijet i jedan dio inteligencije; usporedo s tim osvijetlio je metode buržoazije koja je progonima nastojala slomiti revolucionarna gibanja. Međutim, odnos glavnih lica u romanu prema revolucionarnim događajima u Rusiji, koji su predstavljali za njih snažni aktivni doživljaj, upotpunio je i produbljenije iznio u scenama koje se odigravaju u Pragu, poslije bijega iz zemlje (npr. u Buljuzovu izlaganju).

Prateći na prvom mjestu sudbinu nekoliko osoba koje su se zbog svojih naprednih pogleda na svijet i društvo morale skloniti u tuđinu, Cesarec ih nije prikazao jednostrano i usko, već je nastojao da sagleda također suprotnosti njihova bića, pa su otuda neizbježno proizlazile i neke razlike u reagiranju na životna zbivanja; to i čini jezgru ovoga romana. Cesarec je obratio glavnu pažnju na oblikovanje njihove moralno-društvene i psihičke fizionomije, pa je težište postavio na opisivanje njihovih unutrašnjih raspoloženja i na razmatranje društvenih shvaćanja.

Polazeći, prema tome, u izgradnji romana od psihičke i sociološke analize, Cesarec je i u ovom djelu vanjsku radnju sveo na dosta usko područje, a na široj osnovi pratio i tumačio sklonosti svojih protagonista. Pribjegavao je često unutrašnjim monolozima i diskusijama, dovodio lica u situaciju da raščlanjuju vlastita htijenja ili da u međusobnoj izmjeni misli objašnjuju svoje društveno opredjeljenje.

Nije se, dakle, mnogo bavio vanjskim zbivanjima, pa je gotovo zanemario razvoj radnje. Zadržavajući se u prvom redu na razmatranju psihičkih stanja i ideoloških raspoloženja glavnih osoba, u mnogim poglavljima naročito je inzistirao na tim pojavama i iznosio ih s mnogo detalja i epizodnih pojedinosti, vraćao se ponovno na psihološko-društveno osvjetljavanje lika, služio se ponekad apstraktnim, intelektualističkim eksplikacijama. Neke slabosti takvog sklopa romana pokazale su se u kompoziciji, koja u velikoj mjeri ima karakter fragmentarnosti, i u sistemu analize koja zbog svoje statičnosti i razvučenosti djeluje ponekad zamorno.

Formu izlaganja nije Cesarec zasnovao samo na realističko-psihološkom postupku, već je često posezao za elementima simbolike. Opisujući, npr., penjanje Korenovo na Petřin, nastojao je taj put na otvoreni i visoki prostor dovesti u vezu i usporedno izložiti s prijelomom u duši glavnog junaka koji se najzad oslobodio »misterioznih starudija«. Za ilustraciju može poslužiti ovaj fragment:

> *Tu se bura razdivljala tako, da ga je u dva maha gotovo povukla sa sobom prije nego se uzmogao skloniti u zavjetarje, koje mu je pružao zatvoren prostor u podnožju piramide. Obuhvativši je prije okom i stojeći tu, srodivao se s tom čeličnom zvijeri, koja se obla i visoka poput jarbola uzdignula nad visoravni oko sebe kao na kakvu palubu. Srodivao se s njome, koja je, prkosno izazivajući visine i odolijevajući buri, drmala, šumila i zvonila od nekoga unu-*

tarnjeg uzbuđenja, kao i on; – i još neodmoren od dosadanje borbe s vjetrom, kupio je brzo na blagajni kartu, pa se dao na put. Na put prema onom vrhu – kojem vrhu, zar samo te piramide?

Još uvijek u tamnom nekom nedohodu drame, koja ga je mučila cijelo vrijeme ovdašnjega njegova boravka, a od koje su izjave, davane pred drugovima, i današnje njegovo ogorčavanje na zemljake, bili samo iskreni fragmenti, težio je i prema nekom vrhu u sebi samom... U toj težnji – potpuno tek sada svijesnoj u vezi s tom piramidom, na koju se odlučio uspeti – silom je otvorio pred sobom vrata, koja su vodila na skaline, a koja mu je zatvarao vjetar, i stao se uspinjati. Bilo je to teže no što je mislio... No on nije odustajao...[6]

Želeći da ocrta preobražaj koji je uslijedio u nutrini Ilije Korena, Cesarec se poslužio simboličkim figurama. No, psihološki proces koji je na toj osnovi opisao u tom dijelu romana, dao je ipak više shematično i iskonstruirano negoli analitičkom postupnošću; preokret je izveo dosta naglo, a Korenovu ispovijest i ispit savjesti isprepleo je patetičnim monolozima, refleksijama i meditacijama. Takvim intelektualističkim kombinacijama zamaglio je mnoga psihološki vrijedna poglavlja, a samo pripovijedanje opteretio podosta retoričnim nanosom.

To pribjegavanje simbolima i apstrakcijama nalazimo naročito u scenama koje su u vezi s Korenom. Takvim slikama Cesarec je nastojao ukazati na sklonost njegove prirode prema sanjarenju i misticizmu, ali ih je u isto vrijeme upotrebljavao i kao sredstvo da pomoću aluzija podvuče i istakne svoju društvenu koncepciju i »viziju života koji dolazi«. Međutim, pred tim figurama čitalac se pomalo osjeća kao i jedno lice u romanu koje se pita: »Što je (Koren) s tim Velikim Magom htio da kaže? To mu je opet bio valjda samo neki lijep simbol« (25). U svojoj zamisli one nisu neshvatljive, ali su maglovite i konstruirane, te nisu pridonijele reljefnosti ni lika ni situacije.

Bjegunci predstavljaju, dakle, roman koji je metodološki manje ujednačen od *Zlatnog mladića*, sačinjen od ponešto heterogenih elemenata. U njemu je težište, kao što smo vidjeli, na sadržini psihološko-društvene prirode koja je obrađena mahom u presjeku nekoliko ličnosti.

U tu građu upleteni su također opisi pozadine, koji su više puta dati sugestivno; od njih se naročito ističu prizori koji čitaoca dovode u vezu sa sredovječnim dijelom Praga i poetski predočeni susreti s rijekom Vltavom. Prikazivanje pojedinih predjela i crtanje prirode nije, međutim, nefunkcionalno utkano u pripovijedanje, već ima određenu namjenu, i svodi se na dvojaku upotrebu: ponekad predstavlja značajan elemenat u dočaravanju ugođaja i nagovještaju unutrašnjih raspoloženja, pa su takva nastojanja mahom uspjelija, a ponekad služi kao simboličko sredstvo u crtanju unutrašnjih doživljaja i preobražaja ličnosti, i tada se pretežno doimlju konstruirano.

[6] Citati iz romana *Bjegunci* prema izdanju: Zagreb, 1950, str. 224–225.

Đjački pokret.

Preporodom škole — k preporodu naroda!

■ ■ ■

Napisao: Budislav Mirković.

ZAGREB
TISKARA V. NOVOTNI
1912.

Naslovna strana brošure »Đački pokret« (Zagreb, 1912) koju je napisao August Cesarec pod ekspedanimom Budislav Mirković

Središno mjesto u romanu zauzima Koren; on sadrži mnogo autobiografskih crta, a susrećemo ga često u Cesarčevu pripovjedačkom djelu *(Na posljednjim tračnicama, Pravednikova dvojaka mjera* i *Golgota osmorice)*. Na tu bližu vezu s autorom upućuju najprije neki biografski podaci koji su dati o tom liku. U pojedinim situacijama Koren je govorio o svojoj prošlosti, pa je spominjao da je proživio »zlopatno djetinjstvo ... u radničkoj obitelji« i robovao »u dvjema robijaškim mundurama, tamničkoj pred rat i vojničkoj za rata, sve do vremena sadašnjeg bjegunstva« (232). Cesarec je naveo, nadalje, kako je Ilija Koren tada, poslije prevrata odlučio da zbog političke afere koja je izbila pođe u Beč i najzad u Prag (17, 88, 89) gdje je živio »kao tobožnji student« (136). Čak i onaj uzgredni fizički detalj koji govori o skromnoj i neuglednoj vanjštini Korenovoj (27) može se primijeniti na mladoga Cesarca. Ulazeći pak u intimnu dramu koja muči Korena zbog »unutarnjih protivrječja«, Cesarec je nesumnjivo iznio »mladenačko previranje« jednog dijela napredne inteligencije u prvoj poratnoj fazi, koje je i sam, barem časovito, proživljavao i ubrzo prevladao. On je u Korenu prikazao borca za novo društveno uređenje koji u ocjenjivanju kulturnih pojava i zbivanja u svijetu ispoljava često maglovita panhumanistička, mistična i anarhistička shvaćanja, pa je obradio proces raščišćavanja u njegovoj duši i oslobađanja od mutnih ideoloških utjecaja.[7]

Koren u romanu nije dat usko i samo u jednom pravcu. On, psihološki, nije jednostavan kao Višnjić koji je jasno sagledavao put borbe, niti je bezobziran i nepomirljiv u svom fanatizmu kao Buljuz kojemu je jedino mjerilo u ocjeni ljudi njihovo društveno opredjeljenje i praktično djelovanje. Koren je osjetljiv, sklon sanjarenju, mučen unutrašnjim krizama, pjesnička priroda koja naginje analizi svojih misli i osjećanja, napredni intelektualac koji je podložan mističnim fantazijama i anarhističkim idejama o apsolutnoj slobodi individua i pomirenju klasa. Uočavajući u susretima s drugovima nesklad između svoga uvjerenja i intimnih raspoloženja (str. 230, npr.), Koren se muči da nađe izlaz iz tih protivrječja i da odbaci ono što slabi njegovu vezu sa stvarnim životom. Svoje duševno stanje sam je na jednom mjestu ovako ocrtao: »Šta je zapravo sa mnom, to se i ja pitam ... Zašto sam ja rođen, koji mi je poziv ...? Eto, Buljuz me šalje na periferiju, da tamo radim među radnicima ... A zapravo, mogu li ja to, dok se, premda razdiran sa stotinu duševnih centara, koji me privlače, nalazim ipak sam na nekoj još periferiji i sam ne znam, gdje mi je pravi centar da se onda oko njega

[7] Dovoljno je navesti samo jedno mjesto da se vidi kakve misli na početku romana zaokupljaju Korena. »Idealno bi bilo – kaže on – kad više uopće nitko ne bi trebao nekog slušati, pa da se snađe u životu ...« (str. 97). Međutim, na takvu orijentaciju nailazimo češće i u nekim člancima koje je Cesarec u to vrijeme objavljivao u »Plamenu« (1919): »Nama nije do politike ni nacija ni klasa, nama je do kulture izmirenog, na pravednom anarhokomunističkom osnovu pobraćenog i sinergičnog čitavog čovečanstva ...« *(M. Gorki ili grof Bobrinski*, str. 235). O člancima iz tog perioda bilo je više govora u knjizi V. Zaninovića: *A. Cesarec*, Zagreb, 1964 (str. 75–76).

završim bijesno i potpuno? ... Da, u tome sigurno ima mnogo i toga, da tražim neko svoje vlastito rješenje cijele te krize, a ne samo da poput Buljuza poprimim gotovu nauku, gotove ideje ...« (str. 171). – Složenu psihologiju Korenove ličnosti Cesarec je iznio s mnogo unutrašnjih nijansa, ali je neposrednost dojma oslabio i cjelovitost umjetničke konkretizacije oštetio dvjema osnovnim greškama: prvo, u analizi ponekad prelazi u hladno, apstraktno razlaganje (to se ogleda najbolje u mnogim monolozima i dijalozima); drugo, proces duševnog pročišćavanja, koji je dao pri kraju romana (glava X), nije produbljenije obradio. Kako je taj preokret zamišljen i izveden? On se odvija usporedo s Korenovim simboličnim usponom na vrh Petrina i sa savladavanjem zapreka koje su predstavljale bijesne elementarne snage. Zaokupljen svojim sumnjama, brigama i traženjima, Koren je, došavši na piramidu, »pustio pogledu da zapliva« naokolo, i ubrzo našao rješenje vlastitog problema. U toj evoluciji uglavnom je došao više do izražaja ideolog nego psiholog.

Od još veće je umjetničke vrijednosti lik Buge, mlade i osjećajne djevojke koja je iz života, a naročito iz svog doma, ponijela mnogo gorkih dojmova. Njezinu tragiku Cesarec je iznio toplo, samilosno, lirski doživljeno, a sumornost, malodušnost i neodlučnost prirode objasnio je umnogome utjecajem naročite sredine u kojoj je provela djetinjstvo i mladost. Scena u kojoj se pojavljuje na početku romana ističe se impresivnim opisom Vltave:

> *Nečujno i podmuklo kao uhoda, plosnata i široka kao kakav gmaz, smeđa i mutna kao rastopljena rđa, vukla se i plazila Vltava sve do ispred malene terase na kojoj je stajala Buga Vlatkovićeva. A tu se onda, baš kao da je htjela požuriti troma kolesa blizoga starog mlina, predrugojačila, podivljala kao da ju je uhvatio nastup ludila. Još u mekanom i tihom pregibu sunovraćajući se niz postavljenu branu, ona se odmah ... uskomešala tako, da je po talasima, koji su se kovitlali, bacali i pjenili poput mahnitaca, ostavljala utisak vodenog pandemonija. Činilo se da se tu otvorio neki hladan pakao, koji je doduše bijesno i sve iznova jurio dalje, no ujedno i stalno ključao na jednom te istom mjestu; ključao, okretao se no kao i omamljivao i privlačio k sebi ...* (str. 7).

Tim uvodom Cesarec je kod čitaoca pobudio određeni ugođaj koji je u organskoj vezi sa doživljajima jedne od glavnih ličnosti romana; stvorio je specifičnu atmosferu koja odgovara njezinim duševnim raspoloženjima. Takvim postupkom, kojim je nastojao jače istaći osnovni utisak, služio se dosta često i u daljim situacijama. Želeći predočiti unutrašnji svijet Buge, on ju je u istom poglavlju prikazao kako tumara »krivudavim starovječnim uličicama praškog Staroga Mjesta«, mračnim i uskim.

Česarec je Bugu opisao kao povučenu i tihu djevojku koja se, lišena sreće i radosti u rođenoj kući, svom dušom priklonila Višnjiću. Dajući njezin profil uvjerljivo, pokazao je izvjesno kolebanje u prikazu Višnjićeva odnosa prema Bugi. Ta veza ima ponešto mutan tok. Razlozi za »častan izlaz« koje iznosi Višnjić nisu motivirani, a njegovi prijedlozi djeluju knjiški. Međutim, mnogo više sigurnosti Česarec je pokazao kada je opisivao držanje Bugino u krugu mladih revolucionara u Pragu i utjecaj toga društva na njezino, istina – sporo ali vidljivo, intelektualno i ideološko buđenje. Prikazavši Bugu kao žrtvu nesavjesne građanske kuće, majke i oca, Česarec je u završnom poglavlju prešao u izvještavanje o njezinoj bolesti i smrti, a i u društveno moraliziranje. Takvim naglim tragičnim raspletom, koji se inače zasniva na stvarnom materijalu, na konkretnoj činjenici, najednom je prekinuo razvojni put ličnosti koji se nazirao iz dotadašnjeg izlaganja, i učinio je donekle nedovršenom.

Najpozitivnija figura u djelu je Višnjić. On za sobom ima »zanimljivu prošlost nacionalnog heroja«, a pod utjecajem ideja s Istoka prilazi radničkom pokretu i stavlja se u službu klase »koja predstavlja progres i budućnost«. Ističe se odvažnošću, staloženošću i zdravim rasuđivanjem društvenih pojava, a svojim razlaganjem daje pravilan smjer diskusijama u kojima sudjeluju Koren ili Buljuz. Crtajući Višnjića, Česarec je u stvari imao pred očima djelatnost jednog svog druga s kojim je bio uhapšen zbog atentata na Cuvaja i radio neko vrijeme poslije prvog svjetskog rata na istom poslu (Đ. Cvijića), a namijenio mu je ulogu da bude glavni tumač osnovne društvene koncepcije u romanu. Višnjić ne predstavlja složenu ličnost koju razapinju intimni sukobi. Njegov ideološki rast ima pravilnu i logičnu liniju naprednog i čestitog intelektualca koju je Česarec ocrtao ne zalazeći mnogo u psihoanaliziranje, više narativno negoli analitički. Međutim, Višnjićevu fizionomiju nije ipak potpuno zaokruženo dao. Ostao je slabo osvijetljen njegov odnos prema Bugi, a rasplet je te veze apstraktno konstruiran. Da li se Višnjić vodio isključivo pobudama koje je iznio? Po nekim momentima moglo bi se i drukčije zaključiti. Nije li od značenja i potpuna oprečnost dviju naravi? No idući svjesno za tim da stvori lice koje je u svojim postupcima uvijek dosljedno i »čisto pred svojom savješću« (vidi, npr., Višnjićevo rezoniranje poslije susreta sa Zdenkom Kordić, str. 194), Česarec je nastojao dokraja provesti takvu koncepciju.

Zanimljiv i uspio je lik radnika revolucionarca Buljuza. Svojom borbenom beskompromisnošću, oštrim i gotovo surovim reagiranjem na nastojanja i shvaćanja klasnog neprijatelja, bezobzirnom otvorenošću prema svojim drugovima, ortodoksnim stavom u pokretu, suprotstavljen je nježnom, sanjalačkom i inteligentnom Korenu. Cesarec je u tekstu izrekao svoj sud o njemu ističući da je »krut, netrpeljiv i silovit čovjek« (230) koji je ideju pretvorio u dogmu (140). Međutim, značajniji su od tih verbalnih izjava postupci Buljuzovi, a specijalno dijalozi koji su toliko karakteristični da ga doista plastično predočuju (npr., scena sa studentom Milerom, gl. VI, ili polemika s Korenom, str. 168).

U romanu susrećemo nekoliko lica iz redova građanske klase (Bugini roditelji, Saša Majstorović, Zdenka Kordić, Tilda Weiss, bračni par Pavletić, student Miler). Cesarec se na njima nije mnogo zadržavao, a ukol'ko je to i učinio (npr. mati Bugina), nije se trudio da ih psihologijski protumači i iznese s onim smislom za analizu kakav je pokazao opisujući prethodni krug, već ih je dao više-manje izvana. Pružio je, istina, nekoliko dobrih realističkih detalja koji osvjetljuju moralnu fizionomiju građanskog društva, ali je napuštao često miran, objektivan način prikazivanja, upuštao se u komentiranje djelovanja i govorenja tih osoba i isticao njihov postupak, gestu ili r'ječ. Promatrao ih je s ironijom, pa je pri tom prelazio i u karikaturu. Najdalje je otišao u tom pogledu opisujući Buginu majku u IX i XII poglavlju; za ilustraciju postupka može poslužiti nekoliko primjera:

> (Buga je) *htjela da govori dalje, no majka piljeći u nju raskolačenim očima, da su joj te bile velike gotovo kao stakla cvikera, uhvatila ju je za lakat, naglo joj uletila u riječ, gotovo viknula* (str. 204). *Majčine oči su se ukočile kao stakla cvikera* (205). *Dalje nije mogla, riječi su joj se zagušile u grlu, zagušile pod majčinim rukama. Pomodrijelih, nabreknutih sljepočica, krvava u licu, da se to nije razlikovalo od usana, mati ju je, skočivši već prije iz naslonjača, ščepala za grlo, pa ju je uhvatila za kose i drmala je, drmala kao mahnita* (218). *Ah, ima žena, koje možda nikad ne bi smjele biti majke! – porazila je i samu* (Bugu) *misao. No trgnula se, prekorila se već i na ulici kao izgubljeno dijete vižlala naokolo očima, da nađe ne majku, nego za polupane cvikere optičara, koji će majci omogućiti da bolje vidi bar ministra, kad nije mogla da vidi dijete – dušu svoga djeteta* (221).

Određena disonanca osjeća se i u prikazu Bugina oca, slabića, ženskara, perverznog čovjeka, a naročito u sceni u kojoj je opisana njegova strast prema kćeri (str. 38).

Moralna svojstva studenta Milera također su niska, ali je ipak taj lik mnogo uvjerljiviji, plastičan i stvaran, jer se pisac nije upletao u njegove postupke ili forsirao pojedine situacije, već je njegovu činu i riječi dao svagdašnji tok.

Pišući ovaj roman, Cesarec je polazio od događaja koji se zbio, i od ljudi koje je poznavao. Nije imao samo model u životu za Korena i Višnjića, već i za Bugu (Vlada Jelovšek), Buginu majku (Zofka Kveder-Jelovšek-Demetrović), oca Bugina (zubar Jelovšek), Bugina očuha (Jurica Demetrović), Kostu Stojanića i dr. Oblikujući tu građu, on je, kao umjetnik-stvaralac, dopunjavao i mijenjao sadržajne komponente pojedinih svojih likova; to se u prvom redu odnosi na Korena čija se životna povijest ne svodi na autobiografiju, mada ima autobiografskih crta. Međutim, Cesarec nije uspio otkloniti opasnost koja se javlja kada se

pisac jače oslanja na konkretni obrazac. Neke osobe prema kojima je gajio averziju ocrtao je drastičnim bojama prelazeći u trivijalna pretjerivanja (npr. roditelji Bugini).

Poslije prvog izdanja romana izašlo je nekoliko prikaza. Ivo Frol se zadržao uglavnom na analizi »karakternih, psihičkih osobina lica«, pa je isticao njihovu životnost i uvjerljivost. Vinko Winterhalter također se izrazio pozitivno; osvrt na djelo završio je riječima da je »konačan utisak odličan«, mada je prije toga iznio nekoliko stvarnih zamjeraka. Sudovi Ive Brnčića i, naročito, Jovana Kršića bili su mnogo stroži, ali umnogome opravdani.

Povodom drugog izdanja objavio je Ladislav Žimbrek opširniju recenziju u kojoj je upozorio na rukopise romana i na građu koju je Cesarec obradio. Ulazeći uzgredno u ocjenu, naglasio je visoke kvalitete romana, kao što se može razabrati iz rečenica: Cesarec »duboko ponire i analizira život«, »do u tančine analizira individualne crte gotovo svakog pojedinog lica«, »u kompoziciji znalački izabire scene«, itd. No, te tvrdnje nije moguće u cjelini prihvatiti.[8] Pred nama je djelo koje je podosta neujednačeno u postupku i u oblikovanju pojedinih individualnih sudbina: neke su date ovlašno, koncipirane su linearno ili pak drastički, a neke su psihološki bogatije i složenije sagledane. Roman, međutim, ne pobuđuje pažnju samo stranama u kojima je došao do izražaja znatan domet psihologijske motivacije već i svojom ispovjednom stranom, kao ispovijest jedne napredne i borbene generacije.

[8] U recenziji L. Žimbreka o knjizi *Bjegunci* iznijete su još neke konstatacije s kojima se nije moguće složiti; npr. da je »centralni problem u romanu raspadanje građanske klase«, da je Koren »najaktivnije lice romana, jedan od pokretača radnje«, da je »roman, kad je izašao, prošao prilično nezapažen«, itd.

O romanu su, povodom prvog izlaska, pisali, između ostalih: Ivo Frelić (I. Frol), »Književnik« (Zagreb), 1934, br. 4; Vinko Winterhalter, »Stožer« (Beograd), 1934, br. 7–8; Ivo Kozarčanin, »Srpski književni glasnik«, 1934, V, br. 7–8 (također u »Komediji«, Zagreb, 1934, br. 11); Jovan Kršić, »Pregled« (Sarajevo), 1934, br. 4; Ivo Brnčić, »Književnost« (Ljubljana), 1934, br. 9.

NASTAVLJENI CESAREC

ANALITIKA ČOVJEKA U ROMANU »BJEGUNCI«

BRUNO POPOVIĆ

Lice, samo još sanjano, neostvareno ljudsko lice.

Ideali ne hodaju na nogama.

Svi smo mi mrtvaci na dopustu.

A treba vjerovati da je moguće i drugačije živjeti nego što mi živimo.

U meni ništa ne umire; u meni živi cio moj život.

Čovjeka koji me razumije nikada ne mogu izgubiti.

Kao pred tvrdim gradom na kome postoje jedina vrata ljudske savjesti.

(Promemorij iz proze Augusta Cesarca)

PRISTUP

IZUZIMAM, redom koji je možda slučajan ili koji je ipak isto toliko i nužan, ova mjesta iz asketske, koštunjave i čini se danas već toliko *književnoj historiji* izručene proze Augusta Cesarca, a pero koje ih ponovo ispisuje čak i ne treba da ih naknadno naglasi, jer su ona sama, gotovo sva, uostalom, iz tog istog djela koje nam, pod svojim konačnim naslovom: *Bjegunci*, još jednom kaže da *i knjige imaju svoju sudbinu* kao i ljudi koji ih pišu, dovoljno već podvučena, dovoljno već izuzeta ili naglašena svojim vlastitim značenjem, Da li su u suglasnosti? u sukobu? da li donose mir? ili nas i same onespokojavaju? ta izgleda mi *ključna mjesta* Cesarčeve artistički tako malo moderne, ili sasvim estetski, kreativno, još i najmanje privlačne proze. Da li ih dovoljno shvaćam ako ih ističem ispred ovog eseja ili ove rasprave o *nastavljenom Cesarcu*, nastavljenom i kroz sve vodeće motive analitike čovjeka u njegovu romanu *Bjegunci*, kada se oni uporede s našim opstankom u

promjeni i trajanju, sa životom koji uvijek jedino tako ide dalje da se iznova vraća na svoja osnovna pitanja? Ovim *trajnim mjestima*, ovim *mjestima trajanja* kod Cesarca, nitko neće oduzeti, nitko uskratiti ništa, ako zna da o riječima koje ih kažu, o mislima koje ih zbijaju u sebe, ne može jednostavno reći – to su *samo riječi*, to su *tek misli*. Književni motivi Cesarčeve proze nisu *literatura*, oni ne počinju u mašti i zamisli nego u stvarnosti i destinaciji čovjeka. Doista, ta sudbinom određena mjesta, te izuzete i naglašene, rezonu razuma, rezonu srca i rezonu akcije najbliže riječi, sabirale su se i u književnim djelima Augusta Cesarca s prvim svojim ciljem i naponom volje da budu jedan *index čovjekova položaja* u stvarnom životu, i one su tu, svoju, upornu i djelotvornu volju koja ih je rađala, ostvarivale često, čak sve više, i *bez obzira* prema pjesničkom zakoniku stvaranja umjetnosti i postizanja katarze u ljepoti. Ima takvih djela koja u književnosti nisu klasična svojom umjetnošću, ali su to kao *documenta humana* i kao moralistička, društvena i politička inspiracija. Ljudski, moralni i politički dokumentarium Cesarčeve volje za humanošću ima za nas klasičnu vrijednost takvog književnog opusa sui generis, u kome lijepa riječ: *lijepa književnost*, ne igra naslovnu ulogu. Da li je to znak moralne prednosti? Ili, naprotiv, znak pjesničke oskudnosti književne riječi? U svakom slučaju, pažnju zahtijeva prije svega ono što se u samom djelu nalazi; a to je u književnom djelu Cesarca ona *dimenzija njegove autentičnosti* s kojom nas nepomireno iskustvo drame jednog ljudskog opstanka pita o sudbini i o mogućnosti čovjeka. Puno je već i najosnovnijeg, iako neizbježnog paradoksa, vrijeme u kome se ljudsko biće koje hoće da *izmijeni život*, svoj i zajednički ljudski život, osjeća, mora da osjeća, upravo zbog svoje primarne volje za smislom života, kao uvijek prijetnji opoziva izložen *mrtvac na dopustu*, koji sebi međutim ne može, ne smije dopustiti, sve kritične konzekvencije vlastitog iskustva i spoznaje da *ideali nikada ne hodaju na nogama*. A zatim, kako pomiriti to kritičko poznavanje živog, nikad idealnog čovjeka, to toliko dominantno intelekutalno iskustvo Augusta Cesarca i njegove generacije, s mitološkom etikom čovječjeg *lica: samo još sanjanog, neostvarenog ljudskog lica?* Kako iskupiti tragički ponos čovjeka koji ustraje u svome pravu *da ništa u njemu ne umre, da u njemu živi čitav njegov život* – s romantičkom nadom *da je moguć drugačiji život nego taj koji se jedini živi?* I kako uskladiti sve to što kod Cesarca, kao i kod nas samih, nije u skladu? Poziv pjesnika i mjerila proze? Poziv čovjeka i nužde svakidanjeg života? Suštinu čovjeka i njegove stare i nove konvencije? Politiku i slobodu? Maštu i zbilju? Humanost i društvo? Zamisao i svijet, riječ i čin, ljudsku inspiraciju i život sâm? Pokušavam sabrati u ovome *uvodu* te ključne motive, ta trajna, povratna mjesta Cesarčeve prozne analitike čovjeka, da bih prošao kroz prava, glavna vrata njegova pitanja o smislu čovjeka. Ali tada se i ovdje, kao u svakoj autentičnoj situaciji života i književnosti, zatičemo *pred tvrdim gradom na kome postoje jedina vrata ljudske savjesti*. Mislim dakle i na svu dužnost naše vlastite, književne i ljudske svijesti, da svoju kritičku

spoznaju o djelu Cesarca oslobodimo konvencionalnosti, i da svoje povjerenje poklonimo tek onom nutarnjem pitanju tog djela koje je i naše vlastito nutarnje iskustvo i naš neoporecivi doživljaj. Mogli bismo početi na više mjesta, na svakom mjestu gdje taj dodir iskrenosti i *spremnosti za pitanje* postoji, gdje on već jeste, već može ili tek mora biti otvoren. Ali mi ipak, uvijek iznova, izgleda kao da za nas *premalo* postoji jedan roman koji je Cesarec počeo da piše u svojoj *mladosti umjetnika*, da bi ga objavio u cjelini gotovo pred kraj svoga književnog djelovanja, a koji isto tako kao djelo u njegovu književnom opusu i kao tačka odredenog raskršća u njegovu životopisu ima svoje posebno, svoje – rekao bih, posve problemski: naročito mjesto. Da li su *Bjegunci*, sasvim književno, stvaralački gledano, nekako iznimno vrijedno djelo nasuprot ostaloj, na antologijskim stranicama *Zlatnog mladića* zacijelo i umjetnički najimpresivnijoj prozi Augusta Cesarca, ili to nikako i nisu? bilo bi, najzad, i čisto retoričko pitanje, igra pitanja s unaprijed poznatim odgovorom. Cesarec u tom romanu ponajviše i nije ujednačeno postigao svoje šanse umjetnika. Njihovo potpunije ostvarenje morat ćemo potražiti i moći ćemo naći prije na nekim drugim romansijerskim, novelističkim i dramskim mjestima njegova opusa. Ali i tu, ili upravo tu, on nije propustio drugu svoju šansu moralnog analitičara ljudske sudbine i perspektive čovjeka, šansu jednog književnog svjedočanstva o životu koji još ni u nama nije izgubio svoje svjedoke. A to je dovoljno da bismo shvatili i čitavu ljudsku, ne samo literarnu nadu Augusta Cesarca, pisca koji u ljudskom biću nije tražio *samo čitaoca*, jer je i u svakom od svojih čitalaca htio da nađe, da probudi i ohrabri to u neku svoju *mišju rupu* života odbjeglo biće ljudsko; – onu nadu koju ćemo moći još i najprije pojmiti istovremeno s njegovim riječima, sa strašću, jednostavnošću i najdaljim smislom tih riječi, koje mi izgledaju kao da će zauvijek ostati izgovorene: *Čovjeka koji me razumije nikada ne mogu izgubiti.*

U pokušaju da se razumije i tako za čovjeka ne izgubi Cesarčevo djelo ovaj esej traži i za sebe jednako razumijevanje. Na stranicama ili u poglavljima jednog romana može se, najzad, za nas desiti uvijek ono isto što se iznenada, bez predviđanja, dešava u nekim danima ili u nekim noćima našeg stvarnog života, a što se i ne bi moglo kraće i bitnije reći nego što to u ranoj, prvoj verziji Cesarčeva romana *Bjegunci*, s emotivnim nabojem svoje elementarne spoznaje, kaže jedno njegovo lice: *Ovdje razumijem čovjeka!* I ovdje, zaista, u toj analitici čovjeka kakvu sagledava i predstavlja pripovjedački dramat ovog Cesarčeva romana, jednakom cilju, jednakom smislu: da ljudsko biće u korijenu shvati samo sebe, upravljena su sva sredstva riječi i misli, imaginacije i kritike. Koliko k tome cilju stvarno dospijeva analitička proza *Bjegunaca?* I da li ona sama, ali i shvaćanje koje čovjek treba da pokaže prema njoj, mogu nešto značajno, čak i nezaboravljivo, još i danas pridonijeti pitanju o smislu s kojim nezavršivi život i ustrajnost čovjeka smiju da upoznaju svoje razmake i svoje istovetnosti, svoja udaljavanja i svoje povratke, svoje prividе i svoju suštinu, dakle sami sebe? Odgovoru uvijek može da nas približi već i samo pravo pitanje. A nada da smo s prave strane

opazili čitavu mogućnost kritičkog pristupa Cesarčevu djelu treba da tek u daljnjem toku započete analize bude i dokazana, dokazana bar onom glavnom vrstom dokaza koju odavno i uvijek iznova nazivamo i u životu i u književnosti *argumenta ad hominem*.

I

Lice, samo još sanjano, neostvareno ljudsko lice.

ČOVJEK sâm, u svemu što čini, ipak je na svijetu ono što nas najviše pogađa i što nas se najviše tiče, a naša iskustva i naše spoznaje nisu prestali da govore kako je čovjek sam sebi, najprisnije i nezatajivo, nezarasla, otvorena rana. Kontinuitete ljudske iskrenosti možda je već i nemoguće naći čim ih počnemo tek tražiti. Jer nisu li već tu, u nama samima, uzalud ćemo ih i zamišljati negdje izvan sebe. Pitanje o njegovu smislu postoji za čovjeka izvorno *spram unutra*, prema nutrini *tvrdoga grada* njegove vlastite ljudske savjesti, i tek odatle, iz te jezgre našeg opstanka, izbija ono kao dramatični zahtjev humanosti i *prema svijetu*. Licem samo još sanjanim, neostvarenim ljudskim licem, naziva Cesarec problem *ljudskog svijeta* koji počinje iz neostvarene nutrine čovjeka. Križni put humanizma mladog Cesarca, jednako kao i njegova raskrsnica između kontemplacije i akcije, imaginacije i realnosti, apsolutnog cilja moralne savjesti i relativiziranih sredstava politike, upućuju nas historiji koja traži svoj eksodus. Smisao čovjeka uvijek je najindividualnije pitanje njegova bića, ali on ujedno i nadilazi pojedinca, otvara njegovo postojanje i njegovu sudbinu prema epskom vremenu i životu naroda i vrste. Briga za ljudski horizont historije neodoljivo pripada biću smrtnika. To stalno iznova i dovodi čovjeka do toga da ustvrdi svoje pitanje.

Stila čovječnosti još nema!

Oštrica i nada te rane Cesarčeve *tvrdnje*, koja ujedno već *sve pita*, predstavlja pogled razumijevanja koji se otima prošlosti i pretpostavlja joj nedvosmislenu okladu na budućnost. Ta tvrdnja, koja problematizira sve što postoji, traži i u ovom komentaru isto objašnjenje koje joj daje kontekst u kome dolazi: Radi se o tome – kako u svome dijalogu kažu dva piscu vrlo bliska, životno bliska, iako romansijerski transponirana lica *Bjegunaca* – da su dosad u historiji i najuzvišeniji *stilovi kulture* rasli iz stvarne, infernalne niskosti čovjeka, i da su sav *sjaj kulture* i čitavo *bogatstvo civilizacije* uvijek pretpostavljali historijsku stvarnost dehumanizacije samog ljudskog bića. Svi stilovi kultura imali su svoje prešutne principe posvećenja *nužnog zla*, u njihovu prizemlju ili podzemlju neprekidno se dešavalo isto *umorstvo čovjeka*, svaki od tih kulturnih stilova historije pratila je sjenka njegove *inkvizicije*, a nijedan od njih nije na zemlji ostvario zajednicu čovještva i stvarnosti; svje-

tovno obistinio čovjeka. Odatle, iz tog osjećaja s kojim historija poražava stvarnog čovjeka u iluziji da su veliki kulturni stilovi mogli opravdati svijet, inferno svijeta nad koji se uzdižu kupole svih katedrala i palača, dolazi i pišćeva pomisao, ne više o nekom novom *stilu kulture*, već najzad o jednom *stilu čovječnosti*, života u čovječnosti.

– To je gotika, zar ne? Šuma šiljaka, bezbroj kopalja uperenih u nešto živo. To prijeti, to se grozi... To je ljudožderstvo i to se moglo roditi samo za inkvizicije, u kršćanstvu čim je postalo oficijelno... To se zove gotika. To je inkvizicija. Razumijem. To je lijepo? To je užasno! Jer šta znači kultura kojoj je simbol inkvizicija?

– ... Gotika je izraz borbe – progovori Višnjić – a svaka borba, pogotovo revolucija, ne dolazi do cilja bez veće ili manje inkvizicije. Zato ja već kao revolucioner volim gotiku. Na barok sam ravnodušan, on mi je već prijelaz u dekadensu energije: u uživanje, a ne borbu.

– O, to bi bio samo dokaz – osmjehnuo se Koren – da su došli ljudi koji su počeli saznavati da kultura ne smije biti inkvizicija... No, pa ni barok, dopuštam, ne znači drugo nego novu vrstu inkvizicije; i njega su posvojili jezuiti da novim mukama, s ljepšim, oblijim oblicima, koji ne paraju ali gnječe, tobože čovječnije ubiju čovjeka. Onda rokoko: igra, da se u igri lakše pođe na giljotinu revolucije; impresionizam koji kao rak rastače oblike u ime zraka i svjetla; zatim ekspresionizam koji čini to isto u ime duše; pa futurizam, da se inkvizicija koja ubija opravda time da čovjek ima više lica, više ruku, više glava i ne može da umre od jedne smrti, ili kubizam, koji je raskomadanost čovjeka podigao na princip... Ali, najposlije, i dadaizam u kome čovjeka više uopće nema! A sve je to bolesna laž, surova, strašna. Stila čovječnosti još nema...

Mjesto je izmijenjeno u konačnoj verziji *Bjegunaca* i u njoj ostaje bez pravog zaključka, ili pravog uvoda u problem, kakav nam ovdje bez sumnje može da dade prvobitni Cesarčev tekst koji se, objavljen u fragmentu romana pod prijašnjim naslovom *Izaci Velikog Maga* 1922. godine, *monološki* nadovezuje na navedeni odlomak. Na zmajskom repu te historijske balade o kojoj je riječ u gornjem dijalogu pred davnom, hradčanskom Cesarčevom panoramom dvosmislenog svijeta, kao da se iznenada rasvjetljuje ta osnova, taj paradoks sa čijeg dna mladi i *nastavljeni* Cesarec hoće da izvuče i da spasi sve šanse čovjekova uporišta u humanoj jednostavnosti, u ničim drugim spriječenoj zajednici humanosti ljudskih bića.

Stila čovječnosti još nema. Ah, glupost! Sve je čovječno, jer je sve od čovjeka... I šta u teme svemu značim ja? Zašto se sa svime time mučim?

Pitanje pripada svakako samoj osnovi Cesarčeve analitike čovjeka, jer pripada i njegovu najintimnijem a ujedno i najdalekosežnijem životnom i saznajnom iskustvu. Suštini objašnjenja *ljudskog položaja* najbliže je, prije svega, bar to da nas život prividno blagonaklono poziva da ga živimo s mnogo velikih, čarobnih obećanja, koja zatim jedno po jedno povlači i na kraju grabežljivo poseže i za lakovjernim, deziluzioniranim bićem kome ih je u početku dao. Cesarec često voli uporedbu čovjeka u njegovu ljudskom naivitetu sa zanesenom bespomoćnošću odraslog djeteta. Ironija opstanka je dijabolična i ljudsku sudbinu vodi u svoje zamke crna magija života. Nasuprot tome i uzdiže se volja da *ljudsko djelo* bude čitava sudbina čovjeka. *Veliki Mag* je najzad, kao raniji simbol Cesarčeva shvaćanja života što besmisleno guta svoje žrtve, raspoznat kao fantazmagorijska *nesretna svijest* koja želi *da s razumom pomiri ludi svijet.* To je napredak u ideji između prve i konačne verzije Cesarčeva romana, označen i izmjenom naslova *Izaci Velikog Maga* u *Bjegunci.* Pitanje je pri tom: koliko je pozniji i poznatiji tekst izgubio na prvotnoj viziji stvari i ljudske nutrine, dakle na snazi same umjetnosti kao umjetnosti? To bi u čitavom opsegu mogla da pokaže samo detaljna tekstološka komparacija. Ali u osnovi romana preostaje još, ipak, i posve nedirnuta dosljednost, dapače istovetnost u prikazivanju *uslova čovjeka.* Problem je isti: Ako vrijedi kao opravdanje *da je sve čovječno, jer je sve od čovjeka,* čak još i ono što odavno i uvijek iznova u ime same čovječnosti ide tako daleko protiv nje, da je slama u korijenu, tada čovječnost, ili ljudska volja za njom, nikada neće ni moći pobijediti, kao način samog opstanka, sjajnu laž svakog novog *stila kulture* zasnovanu na ponovnoj istini prizemlja bijede ili podzemlja inkvizicije kao životnoj *temi civiliziranog barbarstva ljudske stvarnosti.* Priča Dostojevskog o *Velikom inkvizitoru,* koji vlada u ime ljudske zamisli koju je prognao, mogla bi tada da se i dalje ponavlja, beskonačno, kao i sama historija koju ona simbolizira. Ali i svijest i život Cesarca jednako su ustali protiv novih mogućnosti historije da ovjerovljuje staru priču. Sam problem je kod njega smješten na pravo mjesto, među ljude koji pokreću i nastavljaju jednu revoluciju. Dapače, sva važnost romana *Bjegunci* i dolazi odatle što u samo pitanje o smislu čovjeka ukorjenjuje već i sam početak te revolucije. I *šta,* ako želimo ponoviti i ujedno modificirati davno Cesarčevo pitanje, koje se kao svaki strastveni monolog pretvara u isti takav dijalog sa svijetom, *šta zaista znači još i sada, u svemu tome što se već dogodilo i što se dalje događa na putu ove, naše revolucije, književno lice i djelo Augusta Cesarca? Šta znače upravo humane pretpostavke njegove analitike čovjeka?* Kontinuiteti ljudske iskrenosti, što znači *suštine,* nisu drugdje nego *u nama samima.* Zato sav *problem čovjeka* i Cesarčeva književna analitika zahvaća iznutra, iz *sačuvane jezgre čovještva* u biću koje, ne samo ponekad, čak i tako malo sliči na ljudsko biće. Njegova proza je, naravno, priča i o svim okolnostima, o samoj historiji u kojoj se taj problem čovjeka događa. I kao da su vremena već protekla između njegovog i našeg vremena. Pa ipak, Cesarčeva vjera bila je vjera u čovjeka

koji se nastavlja, koji ne može biti poražen – njegova pobuna vjeruje u ljudsko lice koje se ne *sanja samo* nego i *ostvaruje*. Ni njegova *muka svijesti*, o kojoj se nekada pitao *zašto?*, nije dakle mogla iščeznuti bez traga.

II

Ideali ne hodaju na nogama.

JA *ne postojim više. Mene nema. Utonuo sam. Silazi spas. Sreća. Ljubav. Mir. Silaze duhovi tihi i svijetli. Tihi i svijetli!* – Taj finale konačne verzije rane Cesarčeve drame *Otkriće* dovoljno je simboličan i idealno upotrebljiv da dovede do iskušenja retoričke primjene za jednu konvencionalnu posvetu svake *smrti*, uložene u cilj da mrak života pretvori u svjetlo. Predana ili čak posvećena otkriću *misterija ljudske duše*, ta lirski egzaltirana drama mladog Cesarca uostalom i govori o problemu *kako iz čovjeka učiniti sveca?* Utjelovljenje ideala dobra ili *savršenstvo dobrog čovjeka* zbiva se u tom literarnom teatru na granici iščezavanja u asketskoj samozataji i žrtvi. Katarza se ovdje postiže odbijanjem života, rješenjem u duhu. Stvarni život Augusta Cesarca prešao je medutim i granicu krvi, kao što su i njegov duh sâm, njegova kritička svijest s kojom je prihvaćao život, njegovo iskustvo analitičara čovjeka, protiv hipokritske damske, salonske, tašte i samozaljubljive logike koju – variranu na temu *i ljudi mogu biti veliki ideali* – ironiziraju neki najbolji satirički pasaži *Bjegunaca*, već rano mogli da melankolično zaključe: *Ideali ne hodaju na nogama, gospodo!* – a treba li za nju naći i neko opće ime, smjeli bismo reći: *gospodo Patetiko!* Tihi i svijetli *duhovi spasa*, sreće, ljubavi, mira, isuviše su prazne riječi za nepostojeće *idealno* u drami ljudskog postojanja, da bi upravo pred ozbiljnošću *saznanja čovjeka* i *smrti* uložene u stvarnu, zemaljsku, životnu katarzu ljudsku, bile išta više nego odgadanje odluke i odustajanje od svijesti o smislu našeg opstanka. Odustajući od eksperimenta da se u čovjeku otkrije *svetac*, Cesarec medutim, utoliko više, nije odustao od toga da bude *borac za čovjeka* koji postaje sve *bliži čovjeku*. Neću zato sada moći ni pitati, misleći na suštinu, na smisao Cesarčeva djela, na njegov trpki poziv književnika i na izgubljeni, nezapamćeni grob čovjeka, jesu li nezaboravniji tragovi krvi ili tragovi duha u pamćenju, u povijesti naroda. Ne znam da li je najzad dublji bezimen trag ili trag imena koji istovremeno znači i *sjećanje* i *nadu*, koji stvaran i promišljen, nezastariv, jer je uvijek ljudskim snagama obnavljan, uspostavlja iz prošlog prema budućem vremenu pitanja *osnove* našeg svijeta. Ali pred uspomenom i djelom Augusta Cesarca, te dvije strane života i čovjeka: krv i duh, sudbina bezimene požrtvovnosti i čast imena, sjećanje i nada, prošlost i budućnost, žrtveno se poistovećuju i nastavljaju da u *samom pitanju* svoje tvrdnje o čovjekovu jedinstvu, u *samoj otvorenosti* čitave svoje težnje prema identitetu čovjeka, još i dalje osvjetljuju ljudskoj drami njen put i njenu zemaljski trajnu svrhu.

Čime Cesarec, bez apologetike zlatnog okvira u koji se stavljaju slike svetaca, oprošten prinude da posmrtno plaća svoj porez *ideala* jedne vrste literarne ikonografije, postoji i učestvuje u aktualitetu ljudske sadašnjice? Što ostavlja za sobom ljudsko biće koje se žrtvovalo da za sebe i za druge, svojom mukom života i svojim izdržanjem u borbi, udahne životu novi smisao? Cesarec ili *drama umjetnika* mogli bismo, također, nasloviti jednu istinoljubivu studiju o njemu, i ne bismo pogriješili. Ali bismo, tada, ipak stali na pola puta i ostali izvan suštine stvari. Čovjek se unaprijed osuđuje na poraz, uvjerava li sebe da je već *literarna umjetnost* nešto dovoljno da spasi svijet, ili da dapače jedino zbog te umjetnosti sam svijet i postoji. Čovjek se neprekidno vara smatra li da je *lijepi oblik* prikladan izgovor za njegovu oskudicu u vlastitoj suštini. Jednako nama, kao i Cesarcu, pripada isto saznanje o najunutarnjijem problemu ljudskog identiteta umjetnosti i života. Kažem: *problemu*, ako već i ne, bar ne sasvim, i soluciji. Kakvo živo iskustvo dolazi, i kakva posmrtna poruka ostaje drugima od ovog čovjeka i pisca u naporu njegove svijesti i riječi da nam *velika usta šutnje života* otkriju dio tajne, kažu bar početak zagonetke puta k *stilu čovječnosti koga još nema?* Ako se Cesarec, već otrežnjen od svojih mladenačkih *nebolomnih*, sturm-und-drängerskih eskapada ratne lirike i kratkotrajne poratne imitacije pankozmičkih ekspresionističkih stilizacija, zaista s književne i intelektualne razine svojih *deset velikih godina* između »Plamena« i takozvane *harkovske linije* partijski dirigirane *socijalne* i zatim *socijalističko-realističke literature*, dakle iz stvaralačkog razdoblja u kome su se akumulirali svi njegovi umjetnički i analitički kapitali, taktički spušta ili ograničava na ono što moto *Tonkine jedine ljubavi* naziva, s opreznom ironijom koja tome svakako pripada: *mala vremena – male teme*, možda su upravo *Bjegunci* još uvijek taj krajnji čas u kome Cesarec ne izbjegava da svoje pitanje o čovjeku postavi na pravi način, u pravoj mjeri, na visini svoje nereducirane, jezgrovite, humane inspiracije. Jer taj, istovremeno gotovo i prvi i posljednji Cesarčev roman, stvarno je, ne samo svojom temom koja se odnosi na jedno izagnaničko, ili jedno od izagnaničkih doba njegova života, nego i kao djelo koje naročito simbolizira čitavu Cesarčevu književnu i ljudsku situaciju: *roman njegove sudbine*, nezaturivi *roman romana jedinog Cesarčevog uslova ljudske ljubavi života:* tihe, svijetle i ustrajne ljubavi za čovjeka. *Jer sve na svijetu ima svoju dobru svrhu: našim padom dignut ćete se vi, osjećam to sve sad, upravo sad; ... bilo kako bilo: živite, radite i osvećujte se!* – kao da je čitavoj budućnosti čovjeka pisao mladi Cesarec, godine 1912, nakon Jukićeva atentata, očekujući prvo hapšenje; i nikada *nikud* dalje od te sudbine nije mogao izbjeći. A djelotvorno živeći dalje, čemu ljudi jedino i mogu da se osvećuju nego *nepravdi besmisla?* Ni u *Bjeguncima* bjegunac od svog poziva pisca i borca, Cesarec tu sumira svoju oporuku uspona: ideju života u duhu, usku zonu duha van života ili sâm besmisleni život, uvijek prevazilazi svaka ljudska kretanja *života prema smislu* čovjeka. Idealom živi čovjek nikad nije bio, niti će biti, da

bi upravo zato za ljudsko biće neprestano i važio taj isti njegov zakon težnje prema svome visu, koji odvažuje u *Bjeguncima* sigurno dovoljno autoanalitičko Cesarčevo lice, Korena:

> *Još uvijek u nekom tamnom nedohodu drame koja ga je cijelo vrijeme mučila . . . težio je prema nekom vrhu u sebi samom. Težio je prema tom vrhu na kome bi obuhvatio sva svoja nutarnja proturječja i prevladao ih, našao izlaz: cjelinu . .*

Cilj je svjetlost puta i sve što u jednom *životu romana*, svakako i ovog Cesarčevog romana, kao i u samom *romanu života*, baca na njeg svoje sjenke, a to je uvijek neizostavno, to zaista nikada dobrovoljno ne izostaje, nastavlja ljudski opstanak na nedohodnom planu *drame* u kojoj se čovjek stalno iznova bori za svoj *izlaz*, za svoju *cjelinu*. Neki *vrh u sebi* naša je težnja koja i stvara besprekidno ovaj svijet kao ljudski, kao zajednički, kao nastavljeni svijet. Stoga, služeći se motivima Cesarčeve analitike čovjeka u romanu *Bjegunci*, u stvari jedino i govorimo o osnovnoj književnoj i političkoj perspektivi koja djelo Augusta Cesarca doduše ne izjednačuje, ali svakako bitno povezuje, s problemom djelovanja suvremenog književnika i humanizacije našeg društvenog života. Cesarčev roman *Bjegunci* prikazuje, pa rekao bih, ako to također treba izričito reći, *i raspravlja* bez sumnje središnju temu njegove književne i političke djelatnosti. Zato svaki studiozni pristup Cesarčevu djelu treba da naročito uvaži baš ovaj roman. Ali svako pravo uvaženje književnog djela ujedno je i kritičko, što znači ispitivačko. U *Bjeguncima* i sam Cesarec kritički ispituje jedno mjesto ili vrijeme krize svoje mladosti, zajedno s vlastitom odlukom *izlaska na čistac* iz kontemplativnog humanizma i samo estetski kontemplativne književnosti u političku akciju i politički angažiranu književnost. Preispitati sada samo pitanje, istražiti uzroke, razlike i posljedice odgovora, ne predstavlja za nas nipošto tek historijski interes. Svi živi problemi koji imaju svoju ljudsku težinu nisu tek od danas. Ali njihov horizont jednako pomiču vrijeme i ljudi. Uporediti vitalno *širi* horizont čovjeka i književnosti s jednim isto toliko vitalnim ali *užim* horizontom koji mu imperativno prethodi, sigurno jedino i znači stjecati *iskustvo promjene*. Tako naš današnji kritički interes prema *Bjeguncima* može, izgleda, još najprije posredovati naše mjesto u vremenu koje je odmaklo naprijed. Ali ono što ovdje želimo kritički potražiti u Cesarčevu djelu upravo je smisao koji se nastavlja, put koji traje. To je svakako prije obaveza nego isprika. Znali smo još na početku: svakom putu pripadaju svjetlost i sjenke na njemu.

Preostaju li nakon Cesarčevog i našeg pitanja o smislu čovjeka još uvijek, u njemu ili u nama, i neki tome pitanju nadređeni *ideali?* Prije nego odgovornost, i bar početak odgovora, oni oduvijek za ljude predstavljaju priliku najpogodnijeg izgovora bez ikakve odgovornosti. Analitikom čovjeka u *Bjeguncima* ne upravljaju više nikako idealiteti. *Lice čovjeka u svome grču* ne traži da se živi nešto *apsolutno drugo*. Inspi-

raciju romana čak vodi zahtjev da čovjek i u infernaliziranoj stvarnosti sačuva svoju kičmu: svoje ljudsko dostojanstvo. I drugi, novi život počinje dakle tek iz sačuvanog smisla ovog života, jedinog koji postoji i koji može *budućnost* donijeti kao svoj plod, jedino *ako zrno sadašnjeg smisla ne ugine*. S *idealima* je tako svršeno, preostaju još samo ljudske ideje, a ideja romana *Bjegunci* svakako nosi u sebi čitav dramat humanosti koja ograničava samu sebe i uključuje u taj dramat cijelu temu, ili cijeli *problem* umjetnika pod moralnim imperativom sužavanja brige za svoju umjetnost. Ni najmanje jednostrana, ta problemska ideja, ta misao ljudskog života kao *drame*, kao otvorene kontraverzije ili polariziranog napona koji u čovjeku stremi svojoj katarzi, ima i u iskustvu Cesarca onu osnovu *tragičkog osjećanja svijeta* koje i ne treba artificijelno dramatizirati, jer je u njemu ionako već *sve* u pitanju. Treba se tačno sjetiti uvoda i nimalo tek *literarnog* epiloga romana *Bjegunci*, koji kao otvorenu alternativu ostavlja i *mogućnost poraza* za svaku ljudsku sudbinu, da bismo zatim i između toga, u njegovim drugim poglavljima, osjetili kako je za Cesarca ta nezavršiva dimenzija *ljudske drame* primarna i osnovnija od svakog ustupka koji se bilo čemu drugome može ili ponekad mora da učini. Ali tu osnovnu ideju, jednaku uvijek novom književnom cilju otkrića autenticiteta čovjeka, pokriva donekle u romanu i čisto logički, inkreativni rezon određenog *ideologiziranja* ljudske situacije, rezonerska logika njenog stiliziranja prema jednom apstraktnom *liku uzornog života*. Analitika čovjeka i kreacija u djelu sigurno su i u nekim najosjetljivijim tačkama romana podređeni, bez uvjerljivosti spontanog doživljaja, rutini i mehanici literarnog zanata jednog utilitarnog *inženjera ljudskih duša*, a suština i vjerodostojnost žrtvovani tezi i kriteriju političke upotrebljivosti čovjeka za borbene, neposredne ciljeve *dnevnog reda* revolucije. Nasuprot tome, toj redukciji totalnog problema čovjeka na operativni horizont primjenjivosti ljudskog bića kao oruđa, kao ograničenog sredstva za još uvijek *sutrašnji* cilj, koji onda hipostazirana *politika* iznova može najlakše i više nego jeftino obećati kao onostrani *humanistički ideal*, mi danas već moramo ispitati: Nije li *čovječnost* predviđena tek po jednom propovjedničkom stilu, kanonskom tipu *de imitatione bene vivendi* ili gotovom, eshatološkom uzoru koji treba da se nasljeduje. već po tome poricanje i opreka same sebe? I može li se *čovječnost* kao autentična *ljudska drama*, iako je baš to prastara *religiozna* i uvijek najnovija soteriološka ljudska težnja, uopće *živjeti* tako da se ideološki *stilizira*, što znači unaprijed osigura kao konvencionalna forma životu koji iznova nadire? Kao moralni motiv uznemirene pjesničke savjesti, koji se ipak gotovo gasi u prividnom smirenju isforsirane svijesti što sama sebi objašnjuje sve razloge prioriteta društvene akcije nad individualitetom, nutarnjim pozivom i sudbinom konkretnog čovjeka, samo pitanje je bar u vrlo značajnoj mjeri uključeno u temu romana. Koren je to lice umjetnika i čovjeka na svojoj raskrsnici koje, protiv kardinalne pogreške svake pragmatičke dogma-

tike, nasuprot političkog fanatika oličenog u tipu profesionalno deformiranog revolucionera Buljuza, još uvijek hoće da obrani bar svoje pravo pitanja:

> *Zašto sam rođen, koji mi je nutarnji poziv? ... Tražim u ovom životu neko svoje, vlastito rješenje, svoju svijest svijeta, a ne da samo kao Buljuz poprimim već gotovo ideje, već spremljenu nauku, već svršenu stvar. To u meni progovara umjetnik koji se ne može vezati uz dogme i kome je disciplina borbe koju traži politika možda smrt.*

S *vlastitom sviješću* čovjek preuzima i *vlastitu odgovornost* za svoj život i smisao zajedničkog života ljudi. *Nutarnji poziv* svakog ljudskog bića uvijek ostaje u tome da u sebi otkriva *svoj poziv čovjeka* i da se tek s tim otkrićem vraća životu i ljudima. Mi sami i naš život nikad saznajno nismo već savršeno jasna i doktrinarno *svršena stvar*, koju treba još samo provesti u konvencionalne oblike poretka. I naša svijest se, kao i život sâm, uvijek iznova rađa, a svaki čovjek za sebe živi pitanje sviju. Ta konstelacija, ta *conditio humana*, kao da se naročito tiče upravo pjesnika, upravo umjetnika, i to u onome čime on čuva jednako suštinu umjetnosti kao i suštinu ljudskog opstanka. Umjetnost i politika, *humanitet i historija, pretpostavljaju i na različit način znaju istu*, osnovnu dramu čovjeka. Ali pjesnik će toj osnovi našeg opstanka uvijek prići *totalnije* od političara koji još i svojoj vlastitoj viziji slobode i humaniteta pretpostavlja, profesionalno *mora* da pretpostavlja, usitnjeni novac glavnice svoga uvjerenja i taktičku brigu za njegov uspješni promet i opticaj iz dana u dan. Pjesnik je dakle zato i tu, usred života, u jezgri ljudske drame, da se ta *glavnica smisla* ljudske riječi i čina, svijesti i postojanja, ne raspe i da samo ljudsko vrijeme i ljudska krv ne teku uzalud. Taj magistralni dramat ne postoji samo u središnjoj ideji *Bjegunaca*. On dovoljno motivira i čitavu književnu i ljudsku sudbinu Cesarca. Kao umjetnik on nije zaboravio svoje pravo pitanje. Kao politički borac nalazio se u *permanentnom dijalogu sa svojom pjesničkom* dužnošću pisca i da li je, kada? kako? u čemu? iz njega progovarao *umjetnik*, a kada? čime i koliko? *politička disciplina* vojnika revolucije, za to su pitanje i *Bjegunci* jedno raspoloživo iskustvo više. Predstavlja li taj roman bar donekle određeno ostvarenje jedinstva književne inspiracije i političke teze? Da li se bar približava i skromnom idealu jednog umjetničkog djela političke književnosti u kome će suvremenici naći podstrek za akciju, a još i dalje potomstvo vrijednosti književne kreacije? Ne bismo, zacijelo, ni pomislili da *Bjegunci* još i sad ostaju vrijedni naše pažnje kad elemenata za pozitivan odgovor u njima uopće ne bi bilo. Pa ipak, ni pjesnički, ni analitički, roman nije ostvario veliku šansu svoje teme, *nutarnju mogućnost* svojih lica i situacija za kojom, čitajući ga, i danas intimno žalimo što je propuštena, uz sasvim određenu pomisao: da je to, s nešto više sretnijih okolnosti, mogao biti Cesarčev i naš pandan jednoj knjizi od koje nas mnoge asoci-

jacije *ne mogu odvojiti*, a koja se u Malrauxovoj paraleli prema *Bjeguncima* zove *La condition humaine*. Stvarno, književno je taj roman s velikom, modernom temom i svim elementima koji je donekle ostvaruju, ostao isuviše u malom okviru one starije hrvatske pripovjedačke tradicije kojoj je uzor njenog *realizma* rudimentarno, još i više feljtonizirano shvaćanje turgenjevljevskog *Zeitromana*, s njegovim motivima odumiranja feudalnih vremena, sukoba generacija, salona prozelitske buržoazije i omladinskih prevratnih kružoka. Izgleda da se to tradicionalno i popularno shvaćanje pripovjedačke proze još i najlakše moglo složiti s estetskim naklonostima doktrine *socijalne literature*, koja je za pisca na ljevici politički gotovo *indiscutable* dominirala u vrijeme kada Cesarec prerađuje, dovršava i objavljuje 1934. godine, tek najformalnije *konačno*, a u stvari još i najviše improvizirano izdanje *Bjegunaca*. Književni oblik romana trpi od iste prigodnosti kao i poneki, gotovo iznuđeni zaključci analitičke i dijaloške teme u njemu. Sebe-mučilački, puritanski rezon s kojim najzad i sam Koren u dvostrukoj poanti Cesarčeva romana: u poanti nagle Bugine smrti i poanti svoje prenagle petřinske rezolucije, – odustaje, za volju svih nužnosti vlastitog solidariziranja s politikom revolucije, od osnovne ljudske slobode svoga pjesničkog nagona – u stvari je najnevjerodostojnija tačka ne *samo* ove knjige. Kao u svemu, pa i u samoj *književnosti*, granica: još uvijek ljudsko – već neljudsko – postoji i u *politici*, a nigdje ništa što radi protiv korijena humaniteta nema u sebi ni *istinu* prava da igra svoju ulogu na kartu čovjeka. Ideja kojoj umjetnik, kao sabirač glavnice *ljudskog smisla*, treba da čak i dobrovoljno, *sua sponte*, žrtvuje oštrinu i istinu svoje umjetnosti, ili čak sâm svoj poziv umjetnika, da bi se svrstao među ostala oruđa političke borbe, konačno se i sama pretvara u *problem* za čovjeka. U tom smislu, finalni zaključak Korena u *Bjeguncima* ništa zbiljski ne zaključuje i njegova odluka bitno ne odlučuje gotovo ništa u odnosu između čovjeka i politike, između života i umjetnosti. Nezaključeno, neodlučeno, otvoreno ostaje u dubini, ispod deklarativno retoričke površine Korenova rješenja da *blizina političke borbe samo koristi umjetniku*, samo *pitanje*. Ipak jedinstvo čovjeka, njegov *totalitet*, nalaze u Cesarčevoj analitici i mnogo bolje stranice svoje obrane. To se odnosi i na same *Bjegunce*. Inače, svojom *dosljednom analitikom čovjeka* i u ovom romanu humani istraživač stvarnosti i uvjeta deformacije ljudskog bića, Cesarec kao *propovjednik konačnog* rješenja, kao ideološki rezoner, nije ni ovdje izbjegao da plati određeni danak onoj *littérature à these* prema kojoj se aktivistički smatrao obavezan. Ovo je čak i gotovo neprestani paradoks Cesarčeva djela koji svoje rješenje, i slaganje našeg nastavljanja odgovora na njegovo započeto pitanje, može naći tek u hrabrosti, riziku i zbilji odluke: Neka to i dalje bude prisno svojstvo svake uzbudljive, dramatične ideje, da predodređuje *nove mogućnosti* života, ali neka ostane s nama i naše, isto tako prisno saznanje, da se svaka ideja vara u svojoj iluziji vlasti nad *konkretizacijom* tih mogućnosti, u zabludi da već ona sama ostvaruje ljudsku eksistenciju. Dovoljno shvaćen, Cesarec tu otvara pred nama

sasvim suvremenu, kritičku, ljudsku temu. Ideali, zaista, nikada i neće prohodati na nogama. Ali bliži čovjeku već samim *smislom svoga opstanka*, čovjek će, najzad, moći poživjeti i bez muke svoga duha vezane uz njih.

III

Svi smo mi mrtvaci na dopustu.

MOŽDA *vrijeme kada se samo priča* dolazi u literaturi, ili u njoj također, samo prije ili poslije velikih događaja ljudske sudbine u stvarnoj historiji svijeta. Sigurno je, međutim, da svaka tema koja književno više ili manje uvjerljivo živi u Cesarčevoj prozi, vodi izvan literature, izvan same priče, jednom infernalno nepodnosivom stanju života koji treba izmijeniti. Književno djelo je kod Cesarca *područje rasprave o smislu života koji se mora živjeti*, a ne samo ispričati. Pripovijedanje i raspravljanje tako se susreću i gotovo na svakoj stranici *Bjegunaca*. Ljudski opstanak ima svoju šansu, ali on ima i svoj, njen riziko: jer ona može i propasti! Blizina smrti, granica smrti, progonstvo čovjeka na sam rub njene svakodnevne prisutnosti u opasnoj prozi života, ujedno je i granična opsesija, ili čak *prvi odnos* Cesarčeva romana, prema kojem stoji ljudsko biće u ljubavi, borbi i muci svog opstanka, već spremno da svojoj sudbini uzvrati protuudarac, takav kojim tek i počinje sam smisao tog opstanka. Živjeti znači djelotvorno raspravljati sa smrću, a djelovati, stvarati djela, ustrajati nasuprot zaboravu. Suočenje s *ništa* započinje i stvara u čovjeku *sve*, i njegovu maštu i njegov svijet. To *ništa* je djelatni izvor svega što je ljudsko. Jednom rođeni za postojanje, dozreli ljudi postajemo zaista tek u svome odnosu prema smrti, djelatnom odnosu u kome se iz pomisli na *ništa* vraćamo životu. To pretpostavlja i lice *Bjegunaca* koje kaže poznatu i odatle često navođenu riječ: *Svi smo mi mrtvaci na dopustu!* Ali sama izreka ipak naglašava i svoj drugi smisao: čovjek spram smrti ne stoji u ljudski slobodnom odnosu, nego mu već i sam taj odnos, čistoću tog odnosa, sprečava prinuda i nasilje koje vlada u samom odnosu između ljudi. U volji da usmrti drugog čovjeka, čovjek usmrćuje i svoj *ljudski odnos* prema smrti. On time prelazi preko smrti, kao preko *bespredmetne stvari* koja ipak tereti njegovu savjest, na *dnevni red* od svog najdubljeg pitanja izuzetog životu. Smrt ostaje samo smrt a život samo život, tek puki faktičitet koji se kao takav prima i o kome se drugo šta osim ništa nema ni reći. *No, mrtva, mrtva* – kaže stoga Buljuz u svome kratkom, poslovnom, aktivističkom komentaru čitave tragike Bugine smrti – *i svi smo mi, zna se, nije prazna riječ, mrtvaci na dopustu* ... Područje tog značenja da je čovjek *mrtvac na dopustu* još je, naročito, i politika, revolucionarna akcija ljudi koji su odlučili da izmijene svijet, kako bi duhovnu utopiju svakog *humanizma*, koji nasuprot inhumanoj stvarnosti postavlja svoje humane ideale, prevladali, što znači: *ostvarili* u samom *humanitetu* ljudskog, društvenog života. Ali već i u tom pod-

ručju političke akcije treba da živi kao *sadašnje* nešto buduće od te *budućnosti* koju ona obećava, kako bi put k njoj konačno uopće negdje i započeo: Korijen čovjeka, *ljudska totalnost*, otvoreni je horizont te revolucije, koja je stoga i sama *totalna*, dakle još i u trenucima primata političke borbe *nesvodiva* samo na nju. Ni svakodnevna prijetnja smrti u toj borbi ne oprašta čovjeku dužnost da smrt i uspomena na bivše bude *sasvim ljudska stvar*. Otuđenje osnovi života, smislu života, granici smrti, ne ispričava u čovjeku ništa, pa ni rutina, navika na običaj da *svi* umiru, neki možda prerano, a drugi i poslije nego *na vrijeme*. Buljuzov odnos prema smrti, jednoj smrti ili smrti uopće, zacijelo potječe iz njegove *korisne* upotrebe vremena i načina na koji prema smrti, ali time i smislu života *opasno* živi. Buljuz je biće reducirano na *funkciju* političke borbe koja se pretvorila u nagon, biće tog hipertrofiranog nagona u sebi i strasti očekivanja političke pustolovine. Sam pisac točno definira taj lik: *fanatik to strašniji, što se je u njemu ideja, pretvorivši se u dogmu, povezala s temperamentom primitivca.* To nije presuda, jer Cesarec nalazi, ipak, i u tom liku profesionalno deformiranog političkog borca revolucije, iza *maske strogosti*, pritajene, sramežljive, ljudske crte dobrote. Ali upravo zato to lice nužno i pripada tragikomediji romana, cesarčevskoj galeriji *Bjegunaca*. Sam naslov romana već točno određuje, možda i iznad očekivanja pisca, situaciju svih njegovih lica: sva su ona, zaista, *bjegunci*. Bjegunci, od čega? Ako već i ne od svega, barem od više bitnih stvari ljudskog života, koje ljudi često pokušavaju riješiti bijegom od njih, odustajanjem od muke da se njima uopće bave. I Buljuz je samo jedan od tih *bjegunaca života*, bjegunac sigurno najprije od sebe i žive nutrine ljudskog bića, neostvarenih nagona humanosti; bjegunac pod svojim *moraš*, sa svojim izgovorom: *sve radi akcije*, sav nagnut prema stvarnosti u kojoj treba ostvariti nove uslove čovjeka. On je čitav u sredstvima borbe za cilj koji je, međutim, izvan njega, kome on *sada još* ne dopušta da makar i u klici živi. Čovječnost je za njega, ne samo na riječima, *fraza* s protivne strane. Njegov položaj isuviše je kos, a sve što se odviše naginje pada. I Buljuz, ili vrsta, podvrsta i ljudski tip u njemu oličen, zaista ne predstavlja uspon čovjeka kome revolucija daje krila, nego, naprotiv, njegov ljudski pad.

U što? Na svoj način ne manje tragičan od drugih ljudskih sudbina u romanu, Buljuz *i nema uvijek u svemu krivo, ne bar za svaku takvu* situaciju u kojoj politika za čitavo jedno doba igra ulogu prvoga reda. U dilemi skrupulozne etike ili beskrupulozne akcije, u problemu utopije bezuslovnog čovještva i racionalnog, praktičnog vođenja računa o životnim uslovima čovjeka, u toj britkoj i melankoličnoj temi jedne naše *la condition humaine*, koja bar kao problem i kao *document humaine*, ako već i ne kao djelo književne umjetnosti, izdržava uporedbu s Malrauxom (o problemu dosljednosti ne govorim!) – Buljuz igra ulogu opreke, ispravke, korektiva problematskom stanju Korena, no da li ujedno i ulogu onoga koji pokazuje izlaz iz njega? Cesarčev roman svakako hoće da prikaže labirint i eskodus jedne generacije. Sama tema,

već smo rekli, vodi izvan romana: vremenu, ljudima, svijetu koji ide dalje, pitanju koje se nastavlja: Kako da čovjek u svojoj pobuni, izdržanju pobune i dovršenja njene ideje, izmjeni sebe, svoj život, svijet; kako da ostvari društveno ljudsko biće? Ali i u toj vrsti života još uvijek se može postojati i, *na varku* potpune jasnoće svega, letjeti iz jednoga trenutka što prolazi u drugi, čak i nevoljko pomišljajući ili već uopće i ne misleći na išta drugo osim na epizodu avantire koja je sada tu, i još najviše na onu koja odmah zatim slijedi. *Smrt Buge* u romanu je upravo povod da se ocijeni: ostavlja li u nutarnjoj pustoši *čovjeka akcije radi akcije* još svoj trag i neko osjećanje samog čovjeka, čitavog čovjeka kao cilja revolucije? I upravo na tom mjestu, gdje se smisao, čitava *mogućnost* smisla *ljudskog opstanka prostire prema svojoj granici*, prema smrti, lik Buljuza u ovom romanu kao da postaje gotovo shvatljiv ili odjednom, možda, i ljudski sasvim neshvatljiv. Da li je to žrtveni lik *borca* kakav bi se sa svim *dužnim počastima imao dočekivati u domeni socijalne literature*, na liniji bilo proletkultovskog, bilo državno- socijalističkog, angažiranog spisateljstva, kao imperativno shvatljivi idol ili optimistički literarni plakat? Teško, jer Buljuz, zanzimajući uvijek svoj *ortodoksni propovjednički stav* prema drugima, kao sušta opreka Korenu, čak i u svome relativnom pravu na mišljenje da *revolucija ima pravo na inkviziciju, jer je bez nje ne bi bilo već od prvog dana pobjede*, ipak je na kraju: jedan ironički portret ili, bolje, satirički kroki *crvenog kardinala s inkvizitorskim nagonima*, izobličeno biće s tragičnom, inhumanom strašću tek za to što, sa stanovišta političke akcije, znači *čovjek u formi* i njegovo *dobro držanje*. On igra samo mehaničku ulogu trenera *ljudskog materijala* oko sebe, i ako bi u romanu, zapravo, kao neki tihi, svijetli *junak našeg vremena*, ulogu trebalo da dosta diskretno odigra drugo lice, Višnjić: Buljuz čak nikako i nije počasno lice u drami *Bjegunaca*. Još manje nego počasna maska, on je *lice čovjeka u svome grču*, grču koji zaista *novi život* donosi na svijet. Buljuz pada u svoju *pustoš akcije radi akcije*, iz nje dolijeće i u nju opet ulijeće kao izgubljena šansa čovjeka, kao zamjenjivo oruđe, kao *lice u prolazu*, tek izvana ocrtano, gotovo čak i bez mogućnosti dubinskog portreta – koja u romanu, osim Buge, pripada još samo Korenu. Što, zaista, može spram svijeta sâm, usamljeni čovjek? Cesarec u svojoj analitici čovjeka postavlja klasična pitanja ljudskog angažiranja, takve akcije u kojoj čovjek pošavši u susret drugima nalazi i sebe samog. No nalazi li Buljuz sebe? *Sve smo to* – kaže on o svemu što o humanom horizontu revolucije govori Koren – *već bezbroj puta čuli od raznih frazera. To je njihova riječ: čovječnost, a kada se radi o tome da se borbom dođe do čovječnosti za sve, oni tada odbijaju tu borbu u ime svog principa.* Ima u tome gorko pravedne ironije na zbirni račun podlosti svakog apstraktnog *humanizma*, leži u tome ista mučna istina kao i u prvoj proleterskoj spoznaji koju varira Višnjić: *život zapjenušen od užitka i obilja uvijek je imao svoje temelje na kulama gladi i tamnice*, ali iz tog paradoksa: prema ljudskom čistacu – putem na kome aktivizam i Višnjića i Buljuza definira svoj program, svoju volju *borbe za čisto*

i jasno saznanje sebe i svoga poziva i dužnosti – ostaje jedini izlaz u obrani upravo onog horizonta ljudskog života na kome se dešava drama Buge i na kome Koren nastavlja svoje pitanje.

U dijalogu ideja i djelovanju pokreta ljudi koji žele da izmijene svijet, susreću se i sudaraju različiti ljudski karakteri i sudbine – to prije svega nastoje da kažu i to pokazuju Cesarčevi *Bjegunci*, ali i ne samo to. Cesarec, svakako, svome romanu daje poantu optužbe jednog poretka života, građanskog društva, građanske porodice, politike i policije, morala i pretvorljivosti, čitavog jednog sistema socijalne mimikrije i ljudske korupcije. No on, u bit svoje pobune i oporbe nasuprot tom društvenom stanju poniženja čovjeka, u samu srž svoga pristajanja uz put i smisao revolucije, usađuje isto tako već vrlo rano, dakle ni za sada prekasno, i čitavu opomenu: Njeno je vrijeme pravo pitanje. Premda je dosta lako smisliti svaki put *ideal ljudske upotrebljivosti*, već je teže uvijek shvatiti, a najteže i ostvariti *sve* za čim prevrat našeg doba ide, živu, *integralnu ljudskost* čovjeka. Što znači jedan život, jedna smrt, u neprekidnom okretanju kola života i smrti? Sva oruđa su zamjenjiva. Ali čovjek kao sâm sebi svrha? Za svakoga se život i smrt samo jednom događaju, i čovjek pred čovjekom, prema sebi i drugome, snosi tu jedinstvenu i apsolutnu odgovornost. Jer odnoseći se prema drugome, čovjek se već odnosi i prema samome sebi. Porazan je u *Bjeguncima* sav onaj panični, histerični bijeg ugledne građanske dame, heterizirane majke, oduševljene za žive ljudske ideale i patriotsku politiku, od svake odgovornosti za život i za smrt, za dramu najmanje zaboravnog lica romana, Buge. Groteskna, crna tartufferija tog motiva ipak ima i svoj, doduše manje eksponirani ali jednako tako inhumani pandan Buljuzova odnosa prema istoj smrti, prema smrtničkom smislu života uopće. Buga je *enfant terrible*, disident iz klase koja vlada poretkom ljudskih sudbina, a Buljuzov komentar na račun tih gospodara života, koji i djecu svoju puštaju da propadnu još na pragu s kojeg se tek počinje da živi, odmah je nedvosmisleno i isključivo samo politički: *Oni su takvi prema rođenoj krvi, kakvi istom mogu biti prema nama!* Ni od koga oplakana tako ostaje u romanu ta pusta, samotna Bugina smrt, kao živa slika mrtve, gluhe praznine bez odjeka. *Svi smo mi mrtvaci na dopustu*, kaže Buljuz, i to je kao *sama kob* sva preostala mogućnost njegova komentara, njegova odnosa prema čovjeku: prazno, apstraktno, sablasno uopćavanje. Živi čovjek tu kao da iščezava, za njega više nema mjesta. Ni tu, ni tamo. Dostojevski u svojoj znamenitoj izjavi zahvaljuje na čitavoj sreći čovječanstva iskupljenoj uslovom žrtve i smrti *makar jednog nevinog djeteta*, Buljuz samo, na tu nedužnu žrtvu Bugine smrti, kratko, zauzeto, u prolazu kaže: *No mrtva, mrtva, i svi smo mi, zna se, nije prazna riječ, mrtvaci na dopustu* ... I time pokapa, u stvari, svoj vlastiti *prezauzeti* stil života. Cesarčeva analitika čovjeka u takvom *času otkrića* praznine koja ostaje iza ljudskog bića, u takvom času kad otkriva *dramu* odnosa među ljudima na neprestanoj granici ljudsko – neljudsko, doseže zaista svoj potresni vrhunac. Njegova škrta, asketska fabula, često gotovo podsjetnik na dramu koja se dogodila možda tek

zbog naknadne analize, njegovi motivi i motivacije zbivanja ponekad skraćeno prepričani umjesto kreativno razvijeni, njegovi dijalozi koji znaju da poprime i naturalistički oblik puste banalnosti, tu, u toj tački otkrića elementarne tragike ljudskih odnosa, drame jednog čovjeka, drame jedne žene, drame mladosti ostavljene smrti, kao da *naknadno*, u tom prvom i osnovnom odnosu romana, unatrag, kroz čitav njegov tok, dobivaju značenje priprostog i krutog alata, koji je ipak doveo do svog cilja, do jednog inspiriranog cilja. Jer ne radi se o rezignaciji. Ali ni o iluziji. Život nema svoje unaprijed otvorene prolaze. Ali ima, uvijek, svoje tvrde zidove o koje se razbijaju tolike ljudske sudbine. Pa ipak, *nad svakim ljudskim grobom zaostala je*, ne mogu ovdje da se ne sjetim Heinea, *po jedna cijela historija svijeta*. Priča sa svojim ciljem u samom čovjeku, značajnom toliko, cijelom toliko, kao čitav jedan svijet! ... Tom smislu života, svi mi *bjegunci*, treba da se sa bijega i vratimo, ostavši u njemu bez ponovljenog dopusta.

IV

A treba vjerovati da je moguće živjeti
i drugačije, nego što mi živimo.

RIJEČI SU iz drugog teksta, jednog od posljednjih koje je Cesarec u »Izrazu« tokom 1939/40. pisao, ali one pripadaju istoj *nadi* koja, prolazeći kroz *neki hladan pakao života* i nadilazeći ga, piše i *Bjegunce*. Stvaranje protiv stvarnosti, *naprotiv sudbini* kojoj se *naš smisao za realnost* uvijek pokorava, izgleda i najstarija i najnovija cijena svakog čina naše pobune, našeg *smisla za čovjeka*. Može se dakle još uvijek živjeti i drugačije nego što se mora, nego što se stvarno živi, nego što se živjelo prije tog revolta na dane uslove i saznanja drugih mogućnosti života. Ali to *moguće* često izgleda samo tako da *škilji svjetlo* negdje na izlasku iz labirinta ljudske stvarnosti i duše, na izlasku koji postojano i ne vidimo. Ima zavijutaka života koji odvode samo u mrak, i svi razlozi za tjeskobu, za strepnju, svi su tu. Mislim, još i dalje, na taj *moral života* kome se može, kome se mora naučiti iz Cesarčeve prozaične balade o Bugi. Jer *Bjegunci* su zaista prije svega to što već i sama posveta prvotnog rukopisa *Izaci Velikog Maga* dovoljno naglašava: Cesarec ih je pisao *U spomen svim žrtvovanim Izacima svoga naraštaja, malenom žrtvovanom Izaku, Bugi, napose, s datumom Wien, 3. IV 1920*, u vrijeme kada živi na mjestima kuda je, u svoja praška i bečka utočišta, izbjegao u prvoj godini kraljevske jugoslavenske *slobode* pred progonima policije. Bugina sudbina i smrt izaziva možda samo jedan pravi odgovor, a to je u svirepoj muci sućuti, ironičan do sarkazma, do najdubljeg nerva ljudske svjesti, odgovor spontane pobune na čitavu stvarnost koja ju je učinila neumitnom. Buga je lice koje traži zavičaj ljubavi u tuđini života. Ona je jedno razoreno djetinjstvo, razapeto između incestuozne strasti, a zatim brutalne hladnoće lažnog oca i tašte glume, lažne igre,

isprazne lakrdije od svoje marionetske lutke-majke. Predstava javnog građanskog ugleda i slave propada na ovom korozivnom motivu demaskiranja takozvanog ljudskog privatiteta gotovo s onom strogom nužnošću koju poznaje stara helenska tragedija. A Bugina mladost, s ruševinama djetinjstva za sobom, kao da ni najmanje ne zna onu posljednju milost koju su stari ljudski bogovi bar ponekad obećavali licima tragedije. Njena je smrt bez svoga neba u čovjeku, kao što i njen život prati opsesija ponora, pada u takav ponor na čijem dnu čeka mir. Ta Bugina mladost, uvučena u sebe, sama sa svojim strahom i svojim željama, sa svojim jedinim preostalim očekivanjem ljubavi, muške ljubavi čovjeka i prijateljstva ljudi, zaprema središnje mjesto u fabuli i analitici romana: – njena pitanja je otvaraju i njen odlazak je zatvara, i s tim baladičnim licem mlade djevojke u čežnji za voljenim bićem s kojim će *moći zavoljeti čitav život*, dodiruju se i razilaze životi, porazi i usudi svih drugih aktera tog romana po naravi, čiji su motivi realni i čija su lica preuzeta iz stvarnosti koja je sada već historija. Buga pored Korena, Nikole Višnjića, Buljuza ili Koste Stojanića – s jedne strane, *bjegunac* je od svoje nesreće koji s njima dijeli kruh emigracije, sol spoznaje, vino nade i suze svoje bezdomne sudbine. Buga, nasuprot svojoj majci-lutki u izgradnji vlastitog monumenta, nasuprot poslovnom ocu ili ministarskom poočimu, i ostalom cvijeću *boljeg društva* kao što su supruzi Plavetići, stari mladić Miler ili hetera Zdenka – s druge strane, *bjegunac* je od praznine i moralne ogavnosti *oportunog življenja* koje je užasava, a za koje stara mudrost, što posvećuje i najprofanije stvari, kaže *da život treba uzimati s linije najmanjeg otpora i bez većih skrupula.* Buga je u stvari gotovo isto melankolično i pobunjeno stanje ljudske duše kakvo opisuje Vladimir Čerina u svojoj *Najdražoj uspomeni* nakon čitanja Cesarčeva ranog novelističkog rukopisa *Bezbožni sin.*

> *U malim i okruglim slovima na papiru ja sam našao jednu malu, nesretnu i dobru dušu mladića samotnog i beznadno žalosnog u nostalgiji, u osami, u sumraku turobnog života bez brata, bez nade, bez prijatelja, bez roditelja, bez ljubavi koja spašava i oživljava, ljubavi domaće i ljubavi društvene. I što me silno iznenadilo: to ne bijaše jeftini romantični sentimentalizam socijalnih novelista... već senzualna elegičnost jednog mladog starca s dovoljno stečenog iskustva u čestom životnom posrtavanju, nešto nostalgično i žalosno u sapetoj i jako buntovnoj duši, koja čezne za životom podviga...*

Vrlo mnogo od te nostalgične, nesretne i dobre duše vlastite Cesarčeve mladosti nosi i *mala, nesretna, dobra duša* Bugine mladosti, i u njenoj *osami*, u njenom *sumraku turobnog života* postoji također taj osnovni baladični motiv *brata, nade, prijatelja, roditelja, ljubavi koja spašava i oživljava, ljubavi domaće i ljubavi društvene* – oko kojeg se, nastavljena još i u svoju revolucionarno-političku dimenziju, raspoređuje Cesarčeva analitika čovjeka u svim svojim bitnim i istovetnim tač-

kama. Buga je tako jedna analitička studija, jedan psihosociološki portret i jedno eksistencijalno poglavlje onog osnovnog iskustva *ljudske drame* koje je, sa Cesarčevog zrenika, sa zrenika boraca i suputnika njegove generacije, ljudski univerzalno. Ona je *enfant terrible*, odmetnuta, *bezbožna kći* svoje porodice i svog brutalnog, ispraznog i gnjilog *višeg društva*, kao što je i sam Cesarec već vrlo rano, gotovo još dijete, bio *bezbožni sin* svoje sredine. I ta sudbina, kao i priča o njoj, zaista ne pripada jeftinoj vrsti *romantičnog sentimentalizma socijalnih novelista*, bar sasvim ne ili čak *u jezgri* ne, jer sadrži u sebi, u svome obliku i smislu, dovoljno dramatične, dapače *elementarno tragičke* inspiracije, kojoj moralni i intelektualni korijen svakako moramo potražiti, jer možemo i naći, kako to Čerina tako rano i tako izvrsno opaža za mladog, a kaže u stvari i za čitavog proznog analitičara Cesarca, u: *senzualnoj elegičnosti rano ostarjele mladosti s dovoljno stečenog iskustva u čestom životnom posrtavanju*, ali i u ljudski sudbinskom otporu i borbi te *nostalgije* zbog poniženog čovjeka protiv svega što *sapinje jaku, buntovnu ljudsku dušu, koja čezne za životom podviga* . . . Analitika ljudske duše i analitika socijalne situacije čovjeka stavljaju u Cesarčevoj prozi ljudsko biće u ravnopravnu i unakrsnu vatru ispitivanja: *koliko je zapravo ljudske suštine i moći u samom čovjeku*, da počevši iz sebe i od sebe samog, a zatim i udruživši se, *zajednički sa svima koji su od sebe počeli rješavati problem čovjeka*, pa zato i stupili u tu nutarnju zajednicu svoje revolucionarne borbe: – učini *ljudskim*, što je moguće više ljudskim i čitav taj *svijet u kome živi*. To je osnovna mjera Cesarčevog analitičkog odnosa prema svim licima svoje proze, ali to je ujedno i mjera koja njegovo književno djelo i djelovanje nutarnje veže i s njegovim životom. U svojoj prozi on ništa drugo i ne pokušava da radi nego da sa književnog i političkog stanovišta vlastitog životnog iskustva neprestano upozorava kako *ništa neljudsko*, naročito ne u pokretu ljudi koji vjeruju u nove mogućnosti života i koji se za njih bore, neće *postojeći svijet učiniti ljudskim*, ili bar *ljudskijim* nego što ovaj jest. Cesarec u svojoj prozi, posebno u *Bjeguncima*, tako ocjenjuje: svoj vlastiti život, historiju tog života, priču tog života – života što ga je dijelio s drugim ljudskim bićima svojih prostora i vremena. Svojim djelom on nam predaje i svoj ključ, svoj kriterij čovjeka. Koliko ga dakle mi sami prihvaćamo, koliko možemo, a koliko i najnutarnjije moramo prihvatiti? U priči o Bugi događa se također jedna takva ocjena ljudskog života, jedno takvo monografsko, ali ujedno i dijaloško, prema daljnjem životu otvoreno pitanje o njegovu smislu. Što je ta *mala, nesretna, dobra duša*, Buga, nama? što smo mi njoj? da toliko hamletski i danas za njom pitamo. Uzmimo je makar samo i kao *puku priču* o Hekubi, o Bugi, o Korenu, o Cesarcu i njegovu naraštaju, o ljudskoj sudbini ili još, možda, i o svima nama, bar nečem u nama što nas elementarno ili rudimentarno uz nju veže; – uzmimo je jedino kao romanesknu fikciju koja svoj događaj čuva u sebi, i *zašto?* i *čemu?* svakog doživljaja, koji nas kroz sva vremena i mjesta naših boravaka održava u našem nutarnjem odnosu prema svemu *ljudskom, odviše ljudskom* što pamtimo i što nismo zaboravili,

počet će se iznova, ili nastaviti otprije, objašnjavati. Otkuda i čemu ide ta romansirana Bugina sudbina? ako ne iz starih, turobnih misli u krvi, u srcu, a prema svim novim demonima koje iz nas tjera sreća? Misli u krvi, demoni, sreća – to i zovu *Bjegunci* svojom baladom o žrtvovanoj mladosti. Drama Buge evocira *neki hladan pakao* bez puta iz svoga kruga. Sva druga lica romana izvršila su svoju ulogu i mogla otići dalje, životom koji ih raznosi na sve svoje strane. Ali lice Buge ostaje unutra, kao u svome izgovorenom grobu. Ostaje i piščev kamen bačen u mirne vode ljudske savjesti, kamen tih riječi jedne knjige koji polako valjda i sam tone, ali ipak ima čudno svojstvo da tone dugo, da sasvim polako i gotovo nepomično drži oko sebe, iznad sebe, na površini vode nepregledno daleko raširene kolobare. Dna već i nema ako traje riječ i ako traje ljudska drama koju ona, makar i nesavršeno ali ipak *nezavršenu*, kaže. Cesarec nam je i u grčevitom, izlomljenom, suzdržanom i često improviziranom tekstu svoga romana, unatoč svemu što isuviše *literarna* kritika može da mu prigovori, ostavio kao *inspirirani umjetnik* bar tu postojanu vertikalu svoje priče o Bugi, i već to, ako ne ništa više, dovoljno je da nas uvjeri u tragično dno ovostranosti njegove nade: *Treba vjerovati da je moguć i drugačiji život*, život bolji od onog koji se živio ili živi s prekratkim rokom smisla.

Put iz kruga premalog smisla da se živi, to *kuda izaći?* ima u biću i sudbini Buge svoj mekši, ženstveni vid *kuda se sklonuti?* Bugino pitanje i nisu toliko politička *krila za let* u novi, viši, lakši, budući život, koliko humano *krilo ljudskog shvaćanja* za sebe na stvarnoj zemlji, *blisko ljudsko okrilje* koje vraća povjerenje u neposredni, teški život. Utoliko tvrđe i djeluje njena sudbina, ali utoliko *bitnije* i ostaje za čovjeka da u sebi nađe živu ljudsku sponu svoje sadašnjosti sa budućnošću. U svome vidu romana à these *Bjegunci* svakako nose i određenu sklonost eshatološkoj apstrakciji, ideološkom obećanju neba za ovu stvarnu zemlju uslovljenom *aktivističkom kondicijom* što većeg broja ili mase ljudi. To neizbježno pripada psihologiji i pragmatici revolucionarne akcije. Smislu revolucije međutim je isto toliko, ili čak i sve više, ukoliko njeno vrijeme broji već godine i decenije, unutarnje neophodan *korektiv* tog isuviše aktivističkog raspoloženja prema mitologiziranoj budućnosti, jer ono u svome apstrahiranju sadašnjosti kao također *ljudske* stvarno pustoši eksistentnu ljudskost ili najbliže mogućnosti čovjekove humanosti, i time već podjednako odgađa pristizanje tog *budućeg* koje inače pasioninalno propovijeda. Paradoksu aktivizma koji u slijepoj težnji *za drugim životom* sasvim nihilizira ovaj što već postoji, staju dakle na kraj tek *svijest ljudskog smisla* i *humano držanje* koji su već tu. Buga prema Buljuzu utjelovljuje upravo taj odnos, ili bolje: čitavu njegovu imperativnost. Bugina je drama sasvim ljudski korektiv Buljuzovog, ali i Višnjićevog aktivizma. Cesarec tu dramu ne bi ni uvodio u ovaj roman o životu revolucionara svoje generacije, niti bi naročito baš njoj i dao središnje mjesto u cijeloj priči *Bjegunaca* – da nije htio postići učinak koji je, zaista, i postigao. Buga je također i na putu revolucije,

unutar bližih ili daljih sudbina bića koja idu njime, isto takvo osnovno, *elementarno ljudsko pitanje*, kakvo je i u odnosu na građansko društvo. Ona je to čak prije nego svako objašnjenje o racionalnom ili patološkom stanju svijesti i duše, jer za nju zaista i nije tako veliko, tako presudno pitanje: kako izaći iz *nedohoda* ljudske unutarnjosti? Ona je tako situirano lice da *samo* analitika građanskog porodičnog života i ne pogađa potpuno njenu sudbinu: to uopće čini tek i najšire pitanje *tko će pomoći čovjeku?* on sam sebi? drugi? ljudska solidarnost? I pred lažnom pozom, praznom maskom svoje lutke-majke Buga još želi *uzeti sve ljudski, samo ljudski:* naivna, krhka i samo prividno kontradiktorna Buga koja u objašnjenju čovjeka hoće *zaboraviti politiku*, ali koja ipak kaže za Nikolu Višnjića, igrajući samo na jednu kartu ljubavi i strasti za to voljeno ljudsko biće: *on ima važniji, veći zadatak u životu, nego da bude sva sreća jednoj ženi, pogotovo ovako slaboj, krhkoj kakva sam ja . . .* I ona je, u tom času kada to kaže, tragični, samozatajni *bjegunac od sebe*, spremna da žrtvuje i svoj *jedini izlaz* ljubavi, koju čeka jedina sudbina hladne, rane smrti. Svi njeni časovi osmijeha i sreće kratki su kao rok jednodnevnog leptira, a njene ure ozbiljnosti i gorčine, praznine i straha, olovno su duge. Razlozi pobune? Smisao za realnost? Izlaz bijega koji postaje izlaz povratka, povratka životu radi borbe s njim? Sve to motivi su drugih ljudskih sudbina *Bjegunaca*, ali Bugin je motiv to lice *iza maske strogosti*, Višnjić, *junak njene mladosti* u čijem prijateljstvu, nježnosti, ljubavi, drugarstvu i hrabrosti – u čijoj *blizini* i ona sama nalazi *vlastito lice čovjeka*. Što jedno drugome znače ti ljudi, malo zajedno, suviše u razlaženju i rastajanju? Trijezan pogled koji ima smisla samo za vanjski tok stvari, ali ništa ne zna i ne sluti o nutrini čovjeka, opet će kliznuti mimo bîti stvari. Ali za ljudski karakter odnosa Buge i Višnjića, ova je najšira njegova bit *presudna:* jer više još od strasti žene i muškarca ove ljubavnike, osuđene na čežnju i rastojanje, veže upravo ono ohrabrenje koje prisnost i vjernost jednog čovjeka može da pruži drugome. Pa ipak, i to jedino uporište smisla – kako je bilo veliko u želji, kako oskudno u zbilji! Kako je i ono, kao sve, propustilo smrt kroz sebe! Da li je *neočekivano* ta čudna moć koja nadire odasvud? Da li je to nesmiljeni zakon tragedije? Svejedno, drama Buge evocira svu tjeskobu *nekog hladnog pakla življenja*. Ali, još i u njoj, i svu očajnu, prkosnu, ustrajnu *nadu u život*, u neki drugi *smisao života*. Cesarec tako, sasvim dijalektičkim korektivom svoga pitanja o smislu čovjeka: nasuprot aktivizmu *više dužnosti* nego što je egzistentno čovještvo kao cilj u sebi i ljudski odnos prema ljudskome, prikazuje i paradoks i tragiku ne *samo* građanskog svijeta već i puta ljudi koji hoće da izmjene taj svijet. On tako vodi psihološku i situacionu analitiku svojih lica oko središnjeg i osnovnog motiva svoje vjere, ali i svoje strepnje: Kako i kuda izaći, u pravi čas, da ne bude prekasno, prema čovjeku? To sigurno i ne pripada uvijek ideološkoj namjeri romana, ali to je ipak nešto što je svojstvo same eksistencijalne strukture, same sudbinske situiranosti protagonista *Bjegunaca*.

Drama Buge, pomišljam još jednom: poraz usred nekog tuđeg i studenog *pakla* ljudske agonije – a trebalo je *zavoljeti čitav život*. Problem Buge: ali kako još i problem naš, da se čovjek nekako otme toj opsesiji, tom okrutnom osjećanju ljudskog poraza, a da pri tom ne vara, ne prevari bar samoga sebe. Lice Buge: balada oko čije je žrtvovane mladosti, kao oko tragične oštrice uvijek spremnih zasjeda života, povučen ili nastavljen krug blizih i daljih ljudskih sudbina, luk besmisla ili smisla prošlog i daljnjeg svijeta. *Mala, nesretna i dobra duša* ljudska, u *nostalgiji turobnog i sumračnog života*. A treba *vjerovati da je moguće* ... i kad su još sami, suri predjeli sumnje oko nas. Da li su i *mali razlozi* ikad mali ako se radi o ljudskoj nesreći i dobroti? Ako se radi i o tome da najustrajniji *moral života* izvire uvijek iznova iz dna ljudske smrti? Priča o Bugi najdublje otvara grob vremena sačuvan u knjizi *Bjegunaca*. Ali je ona ipak tek jedan crni obrub oko jezgre ljudskog pitanja o nadi u drugi *smisao* života, drama već savladana u toj kritičkoj nadi i analitičkom pitanju, zbog kojih je ovaj roman i napisan. Iza Buge ostaje tema: kako da čovjek u osjećanju svoga stvaranja i ostvarenja sebe, pobijedi svoj suprotni osjećaj kreature usuda? Kako da izraste preko poraza? A to je i nutarnja tema Korena, također lica na raskrsnici i pred odlukom za svoj kraj ili za prelaz u drugo, tvrđe stanje, za mogućnost da čovjek i pjesnik ovih vremena očvrsti svoju kičmu *morala života* ili da je čak sasvim prebije.

V

U meni ništa ne umire, u meni živi
cio moj život.

O STAROM moralnom zakonu čovjeka, da ništa u njemu ne smije da umre, jer je *biće u kome mora da živi cio njegov život* – govori u ovom romanu doduše s ponosom pravolinijski dosljedni Višnjić, ali je Koren ipak lice koje na njega još i više može da polaže svoje pravo. Koren *prebit životom*, Koren sa svim svojim *zadihanim nasrtajima da život u sebi i van sebe učini drugačijim*, Koren sa svojim saznanjem da je čovjek i *hrabrost i strah* i, najzad, fantasta Koren, u svojoj simboličnoj *igri s nepodnošljivom istinom života*. On svakako nije usamljeni pjesnik koji živi jedino za *uspon ljepote u krugu savršenog izraza*, mnogo više od toga on je životom svojim progonjeni patnik s društvenim opredjeljenjima *buntovnika s razlogom* i biće u *tihoj borbi* za sve ono što i sam naziva *čistim i jasnim saznanjem sebe, svoga ljudskog poziva i dužnosti*. Aktivizam Buljuza i Višnjića njemu je, isto tako kao i njima, društveni, politički imperativ zajedničke, klasne borbe protiv poniženja čovjeka, ali mnogo više nego njima: Korenu je pri tom u pitanju i čitav horizont *integralne čovječnosti*. Tamna magija života i smrti, zemlja, izgubljena u svemiru pokrivenom zvijezdama, vrijeme kada se priča u do kraja neobjašnjivim simbolima i vrijeme kada se bori sa sasvim jasnim ciljevima,

pogled upravljen u vlastiti život i suosjećanje s drugima, razmišljanje i tuga, igra s tlapnjama koje i nisu samo to, život ispunjen smislom ili makar fikcijom, opustošeni život, taj konačno jedan, drugi ili treći, a konačno ipak: *taj jedini*, isti život, u kome on propovijeda sreću i sam ostaje krajnje nesretan – sve to je u Korenu, sve to je on kao ljudsko biće i kao umjetnik *u bolnom pokretu prema krajnjoj granici čovještva i svemira*. Što misliti o životu? Što raditi u životu? Što tražiti ili čemu išta i naći? Postoje tako dugi anali pobune i poraza u svijesti svakog čovjeka koji uči historiju, a kraći ali i mnogo bolniji u životnom iskustvu ljudi, koji su bar mali i podrugljivi rep na kraju tih anala i sami stvarali. Ako je usamljena Buga, sa svojim tužnim pogledom koji ispituje sve – jedan dramatski fokus elipse romana, drugi je svakako Koren, jer priča gotovo podjednako rotira i oko središta njegovih pitanja. Davna legenda o križnome putu u životu bar ima beskrajnu priliku da se neprekidno iznova utjelovljuje, a Koren je jedno takvo njeno živo, ponovno utjelovljenje. On zna što je *sanjarenje do patnje*, što introverzija kao bolest od neuspjelog života, i jer tako užasno osjeća što je čovjek: ta glad istine, ta glad slobode, ta glad ljubavi i sreće, taj literat, proleter i fantasta jako dobro zna i to da sâm sebe mora da izliječi od *suviše mašte:*

> *Čemu da čovjek svojom maštom uljepšava život i živi samo od odraza sreće, kada je život izvan te mašte surov, sebičan, tvrd, i sva je sreća samo djetinjska tlapnja? Zar život treba samo sanjati! Kad god vidite nesretnog čovjeka, znajte, da je vrlo često nesretan samo zbog svoje mašte: dok je on sanjao, drugi su mu odnijeli sanjanu sreću i zakonski je uknjižili na svoje ime . . .*

To je ispovijest uzaludnog idealizma jedne generacije mladih ljudi koji su sanjali i stradavali zbog svojih snova o slobodi i lijepom životu naroda, da bi tvorci i vladari građanske jugoslavenske kraljevine njihove ideje i njihove žrtve unijeli bez reversa na tekući račun bankovnih interesa svoje vladavine. Iznevjereni ideali mladosti naučili su tu generaciju ljudi da misli o životu kritički, ali ne i rezignirano, dakle tako da mu otkrije iznova taj cilj i smisao koji, uostalom, uvijek jedino i ovisi o novoj, ponovnoj ljudskoj borbi za njega. Ideali i fantazmagorije podmićuju savjest: oni mogu opravdati i najgoru stvarnost. Ali i ne samo u njenom odnosu prema crnoj komediji takozvanog nacionalnog oslobođenja, čitava socijalistička orijentacija te generacije bila je *humano analitička*. Sve što je čovjek i što je ljudska stvar, trebalo je da se iznova kritički preispita i nije dovoljno danas iznova pregledati samo komplete »Plamena« i »Književne republike«, već treba upoznati i drugu dokumentaciju intelektualne djelatnosti naše ljevice toga vremena, da bismo se o tome u čitavom opsegu uvjerili. *Sve ljudsko* smjelo je da iznova bude samo ljudska tema, i kada Koren kao umjetnik kaže da ljudski *strada* od toga što od svega stvara problem, u kome sebi lirski pomaže *konačno time što sve probleme pretvara u estetske simbole*, on zaista evocira i tada, kao još i sada, aktuelan intelektualni i

moralni problem nepodudarnosti kritičkog, racionalnog razjašnjenja i umjetničke mitologizacije čovjeka i svijeta. Svakako da je pri tom mnogo prije Krleža u svojim djelima, nego Cesarec u svojoj naročito poznijoj analitičkoj prozi, pokazao prave mogućnosti kontaminacije radikalne kritike stvarnosti i pjesničke kreacije u jednom *antimitosu* života s *prevratnim pozivom čovjeku da promijeni svijet*. Stoga u svojoj koncepciji promjene Korena kao umjetnika, koji isprva mitologizira stvarnost, u obraćenika *nove literature* i prototipskog *socijalnog literatu* s isključivom namjerom da *sasvim stvarno* i bez mita imaginacije prikazuje *život kakav stvarno postoji*, mijenjajući pri tom i sam svoj prvotni rukopis romana u konačnu verziju *Bjegunaca*, Cesarec u stvari doktrinarno stoji u nesuglasnosti s mnogo dubljim realitetom smisla i vrijednosti vlastitog književnog djela. Parafrazirajući poznati citat o Balzacu, koji je unatoč svojih rojalističkih uvjerenja pisao vrlo kritičke i pjesnički vrijedne romane, morali bismo reći da je i Cesarec, unatoč svome deklarativnom prihvaćanju isuviše racionalističke doktrine *socijalne literature*, ipak stvarao, ne samo u *Bjeguncima*, djela književno mnogo elementarnija, slobodnija i bolja od umetaka i nameta vlastitog spisateljskog programa, kakav propagira oko 1930. godine i poslije nje. Ljudi tumače svoj život na način *kako* ga i žive, što znači često i protiv toga *što* zaista žive, a to isto može se mnogo puta reći i za pisce: oni tumače svoja djela onako kako bi htjeli da ih pišu, što znači ne iz onoga što su stvarno i napisali. Program i samo stvaranje se razilaze, ne sasvim, ali često ipak dovoljno da to bude plodno razilaženje i sretna razlika. Hoću da kažem: mašta, najzad, doduše može stvarnost i pričiniti *nestvarnom*, može našu fiktivnu, *nesretnu* svijest, odvojiti od nje i njenog stvarnog značenja za čovjeka; ali ona je također može učiniti čak još i *stvarnijom*, upravo u onom njenom najmanje ravnodušnom vidu koji je za čovjeka ponižavajući i nepodnosiv. Ako književno djelo nije samo stvar obične *realističke opservacije* nego i onog *izbora kritičke svijesti* i one *imaginativne kreacije* koji tek i stvaraju raspored teme, motiva, fabule i uopće oblika i smisla tog djela, analiza Cesarčeve proze također može da demonstrira tu prirodu književne umjetnosti – o kojoj program *socijalne literature* ništa neće da zna – već u samom principu njene *kritičke imaginacije*. Doktrina *socijalne literature* pretpostavljala je s jedne strane *narudžbu teme*, a s druge strane isto tako strogo definiranu *narudžbu ideološkog stava* prema njoj, dok se između toga gubilo upravo ono što i čini bit svake književne kreacije: zakon s kojim je jedina stvaralačka spona između nutarnje shvaćene književne teme i spoznajne ili moralne ocjene stvarnosti koju djelo prikazuje – suštinska novost i individualna neponovljivost otkrića ljudskog svijeta u književnoj riječi. *Socijalna literatura* ponavljala je na poznat način poznate stvari, i nije krivotvorila samo otkrivačku suštinu književnosti nego i samu ljudsku stvarnost, ljudsku *dramu* života. Ona je uspjela da bude i ostane samo retorika koja dosađuje samoj sebi, i umjesto da još i danas nekritički i po inerciji običaja predstavljamo Cesarca u svojstvu jednog od njenih protagonista, morali

bismo u stvari, zbog samog Cesarca i boljeg shvaćanja njegova književnog djela, potražiti i naći u tom djelu sve što ga razrješava od te neugledne i neprijatne *socijalno-literatske dužnosti*. I Cesarčevoj prozi treba dakle danas prići već neposredno, bez predrasuda literarnog *programa* koji je ona, stvarno, više *trebalo da* zastupa nego što ga je zastupala. Jer nas, prirodno, mnogo više i zanima Cesarec u svom analitičkom, književnom *otkrivanju čovjeka* i života, nego u suviše i pripisanoj ulozi propagatora jedne prevladane literarne programatike. Zanima nas dakle, još i najviše, taj *analitički*, taj *kritički imaginativni* Cesarec, koji se sa svojom *književnošću ljudskog problema, svojim* djelom na temu *conditio humana*, najnutarnjije pozitivno odnosi prema smislu riječi da *čovjeka treba učiti strahu od njegove stvarnosti*, kako je govorio Marx, *da bi se naučio da je prevlada*. Kritička imaginacija je u tome nenadoknadivi saveznik književnosti, a znamenita izjava Dostojevskog da je *stvarnost maštovitija od svake mašte* koja bi htjela da je izmisli, ili da je za svoj račun prevari, ne govori u stvari ništa drugo. *Imati dakle isuviše mašte* nesretno je za čovjeka, *ali imati premalo* također. Imaginativni stav pred životom još ne znači isto što i *estetizirati* svoj odnos prema životu, učiniti život samo predmetom estetskog sviđanja i užitka u njegovu fantastiziranju. To čak još znači i u svojoj kritičkoj predstavi preobraziti stvarni život u onom pravcu *perspektive* kuda ga samo biće i svijest čovjeka hoće da izmijene. Imaginativno stvarati u književnosti još je i najprije isto što i *osjećati pravu oštricu stvarnosti* uperenu protiv čovjeka. Izgleda mi da time upravo i eksponiram ono što je u nutarnjem proturječju Cesarčeva književnog djela i literarne programatike pod čijim znakom ono nastupa: realno književno-kritičko sagledavanje nastavljenih *analitičkih vrijednosti* tog djela. Život se naravno najprije mora živjeti, da bi se mogao i sanjati – prije ili dalje od tačke ljudskog opstanka u kojoj se aktualno živi. To i čini bit čovjeka, to što njegovo ljudsko vrijeme ima svoje *prije* i *poslije*, isto tako važno kao i *sada*. A to *prije* i *poslije* sadašnjosti uvijek nam predstavlja, jedino i može da predstavi, imaginacija. Ako *samo nesretan čovjek mašta*, kako kaže Freud – čije je stanovište svakako i sudjelovalo u Cesarčevu *motiviranju paradoksa* o nesretnom ljudskom biću kome, dok je ono samo sanja, drugi odnose živu i *življenu sreću* – taj *nesretan čovjek*, čovjek kao, uostalom, i Cesarčev Koren, pri tom ipak samo *loše sanja*, sanja *loše snove*, koji mu sami jedino i mogu proreći lošu, nesretnu sudbinu. Ima međutim još uvijek i načina da se ne samo sanja nego i budnije živi, živi s onom boljom sviješću koja zahtijeva da se upravo *kritičkom imaginacijom* obuhvati ljudski život i da se tako, živom ljudskom mjerom iskustva i nade, pogodi sva istina, što znači svojim šansama otvorena cjelina stvarnosti života: svijeta, čovjeka. Za tim ciljem ide, izgleda mi najzad, izgleda *uvijek iznova*, tako da bih sada to htio da čak i izričito tvrdim, i čitava trajnija strana Cesarčeva djela: za tom ISTINOM ŽIVOTA, kako kaže u prvoj verziji romana poanta ovoga ulomka povratka Korena, Višnjića i Buge sa hradčanske šetnje u jedan pejzaž historije, čiji

simboli ostaju i simboli zla za njih *sadašnjeg* svijeta, – *istinom života* koja ipak toliko čudna. čini se jednom sasvim bliza, drugi put najdalja i nedohvatna stvar, ostaje naša prva i posljednja ljudska oznaka:

– Divno, i ja bih to gledao cijelu noć. Ali to je i strašno! To je gotika, zar ne? – – – Ili dadaizam u kome čovjeka uopće više i nema? Sve lažno, bolesno, surovo i strašno. Ljudoždersko. Stila čovječnosti još nema! Ah glupost! Sve je čovječno, jer je sve od čovjeka. I šta u svemu tome značim ja? Što se ja sa svime time mučim? O mnogo, mnogo toga mi je danas, sada, jasno.

– I ništa! – pronikne ge Višnjić.

– I ništa, da – potvrdi Koren tužno i zamišljeno, utuljen u sebe.

Dunuo je vjetar, polomio suhu granu na jednom stablu aleje kojom su sve troje šutke išli. Koren se sagne, digne granu, razlomi je grčevito u komadiće, kao da uživa i muči se slušajući prasak i pucketanje suhe kosti.

– Kraljevski dvor, kula gladi, tamnica, kasarna, crkva – sve je to još uvijek u našem životu gotika. Samo još ludnice treba da se grade u gotskom stilu! Mrzim to. Sebe mrzim. Jer nisam li i ja takav? Tek što ja ne mučim druge, nego sebe... Revolucionar sam iz flagelantizma. Zašto se bavim politikom, zašto pišem pjesme i lupam po neljudima? Zašto sva moja borba? Da drugima činim dobro? Sebi da činim zlo – ja, koji se zla toliko bojim. Da li to muklo govori iz mene neka krivnja... Da li sam dakle i ja još kršćanin koji spram sebe nastupa kao inkvizitor? – – – Sve se više uvjeravam da je istina života sakrita još u mnoge lažî...

Da ništa ne umre u čovjeku, da u njemu bude sve dok živi *cio njegov život:* da li to predstavlja dosljednost s kojom će taj čovjek pod imenom Koren, Višnjić, pod bilo kojim drugim imenom ili bezimen, *ići prema sebi* ili *ići protiv sebe.* Jedan put prema sebi, put do kruga za koji će čovjek na kraju moći reći: To je moj život! – barem je težnja da to pretanje crte života, svakog poteza ljudskog života, uopće nekud i vodi. Koren ipak iznosi svoje motive zbog kojih ide *protiv sebe,* zbog kojih od sebe bježi i čak *sebe mrzi,* sebe i svoju *muku,* koju naziva *gotskom* ili *revolucionarno flagelantskom,* a veže je uz pojmove: *sebi–činiti–zlo* i *istine života sakrite još u mnoge lažî.* Da li je Koren biće ljubavi paradoksa ili eksodusa? Između ta dva pola dramata *Bjegunaca* on se, kao lice koje u sebi treba da nosi katarzu romana, predestinirano kreće spram svog petřinskog *izlaska na čistac* sa sobom i svojom dužnošću čovjeka, umjetnika i političkog borca. Ali baš tada, on kao da žrtvuje svojoj odluci jasnoću same *osnove* paradoksa iz koga treba izaći. Jer zašto Koren svoju *borbu* osjeća kao kršćanin svoju *muku* inkvizitorskog stava prema samome sebi? Zlo možda i nije u tome što se uopće trpi, nego radije u tome što čovjek hoće podnijeti nešto ljudski nepodnosivo. Svaka religija počinje tamo gdje počinje i *apsurdno,* ljudski besmisleno koje treba izdržati, jer izgleda neizmjenjivo. Ona je dakle stvar *ljudske*

Cesarec August

rezignacije čovjeka. Ali *ljudski nepodnosivo* je već uopće i svako osjećanje da se u ime ostvarenja samog *ljudskog smisla* života odlaže ili čak odbija povjerenje onome što već sada taj smisao predstavlja, može da predstavlja, jer je bar toliko *sasvim ljudsko* kao svaka autentična umjetnička inspiracija. Umjetnost se, ne samo kod Korena ili Cesarca uopće, ovdje sukobljuje s ideološkom pragmatikom *i revolucionarne* politike. Njena je stvar da otkriva i čuva ljudsko u njegovoj istini i cjelini, dok je poziv drugoga često da baš to *ljudsko* kod čovjeka sakriva, a svakako uvijek da se i tim, i onim njemu suprotnim kod ljudi, *koristi*. Sebi ili svome ljudskom smislu *činiti zlo* znači dakle umjetnost i smisao koji ona za čovjeka traži, zahtijeva, nalazi i čuva, žrtvovati ili podrediti imperativnom rezoniranju politike i njene ideološke pragmatike. *Istina života sakrita još u mnoge laži* tiče se stoga i upravo takve situacije Korena. Ne, svakako, i jedino nje. Jer još i mladi Krleža postavlja, naročito u noveli o *Smrti Tome Bakrana*, ili u *In extremis* također, to isto pitanje o čovjeku kao čitavom jednom cilju ispunjenja smisla vlastite ljudske egzistencije u odnosu prema političkom žrtvovanju takozvanog ličnog života za *opću stvar*, i vraća se tom pitanju, napokon, u *Zastavama*. Na tu istu, nastavljenu temu života i misli, stvarnosti i književne imaginacije, piše i Davičo svoju *Pesmu*, pa i čitavo svoje lirsko i romansijersko djelo prije i poslije tog romana, i u *ljudskom problemu* njegova Mice i Vekovića i drugih, s *njihovim pitanjem* iznova stvorenih lica, produžuje se, i dalje traje taj cesarčevski, taj zajednički naš dramat čovjeka kao *bjegunca* od sebe, još i onda kada je već krenuo putom da nađe sebe, da se samo *čovječnosti* u sebi i u drugima konačno vrati. I to je dakle sva flagelantska *muka* Korenova, to što je tek krenuvši da u sebi i drugima nađe i brani jednostavni *poziv čovjeka*, već osjetio da su stvari složenije i da on u stvari uzmiče od nečega što je za sam ljudski smisao puta kojim je krenuo *bitno*, u najmanju ruku tako bitno kao jedino *istini i cjelini čovjeka* prisegnuta umjetnost. To je drama Korenova. To je i drama Cesarčeva. Ali, zar nije i Krležina? Ili Davičova? Zar to nije sam *dijalog* koji se već decenijima na razne načine, u okolnostima koje se mijenjaju i s rezultatima koji također nisu fiksni, odvija između političkih boraca i umjetnika naše revolucije kroz nekoliko generacija? Tek tako shvaćen, Cesarec se nastavlja i kao naše vlastito, sadašnje pitanje. Jer bježi li u *Bjeguncima* i Koren od sebe kao umjetnika, *samo* umjetnika, da bi, pošto je već ionako po svojoj sudbini i opredjeljenju još ranije, ili istovremeno, postao i politički borac, baš toj umjetnosti nekako naročito dodao svojstva političke discipline i ideološke pečate partijskog vlasništva, onda se on zaista ne kreće *novim putem* slobodne umjetnosti, kojoj polako i život sâm daje integrum stvaralačke slobode i poštovanja čovjeka, nego se pod novim parolama obrće starom drumu historije po kome su rasute kosti svih znamenitih nesporazuma umjetnosti i politike o čovjeku. *Loša savjest* umjetnika, *nesretna svijest* čovjeka i samo *političko otuđenje* čovjeka integrumu svoga ljudskog bića u toj – retrospektivi, lažno ocrtanoj u vidu horizonta života za koji se vrijedi žrtvovati, tada bi i tu mogli nesmetano nastaviti svoje beskrajne,

vjekovne *qui pro quo-e*. Ali Koren se kao *alter ego* mladog Cesarca i ne kreće romanom poput mehanički navinute lutke programatske discipline *socijalne literature*. Kao što se kroz iskustvo ili *iskušenja* komandnih parola te *literature* tako uopće ne kreće ni analitički i moralni smisao književnika Cesarca za stvarnost vlastite i zajedničke ljudske drame. Da li je još potrebno reći i zašto ne? Možda, ako već na tu temu dosad nije dovoljno kazano. Jednom međuvremenu *književne politike* na lijevoj strani naše književnosti nije se, kao uostalom još mnogo više Krležino djelo, ni politička književnost Augusta Cesarca mogla baš sasvim priključiti, zato ne jer *u njegovu životu nije nikad ništa umrlo* i jer je stoga i za njegovo književno djelo s pravom moguće reći: *u njemu živi cio njegov život*. Cio život, to znači *istinit život*, život učinjen *istinitim*, kao što i istinit život, život s istinom u sebi, znači *cio život*, ljudski život učinjen iz svih svojih elemenata *cijelim*. Istina Cesarčeva djela je *dubina humane inspiracije* koja njegov život i književno djelovanje osvjetljuje s izvora njegove melankolične i pobunjene mladosti. Ona isto tako malo može proći kao i život, čiju beskrajnu novost ne čini njegovo ostvarivanje nego vječito pomlađivanje koje mu daje mladost novih pokoljenja, taj uvijek iznova mladi ljudski smisao našeg potomstva. Tekstološki rečeno: Dublja istina *Bjegunaca* je njihov pretežniji i snažniji mladi sloj, konvencionalnost pripada kasnijoj nadopuni i preradi. To naročito vrijedi za autobiografsko lice Korena u ovom romanu, u kome postoji i bolje rješenje, ispod onog retorički konvencionalno istaknutog, a pri tom mislim i na *najbolje rješenje* samog života, s kojim i u nama samima postoji *njegovo* nastavljeno pitanje. Radi se o umjetnosti i politici, naravno. A time, i dalje, o *ljudskom smislu* našeg života, cijelog života, života učinjenog *istinitim*.

VI

Čovjeka koji me razumije nikada ne mogu izgubiti.

Zar Buga, koja to kaže, ipak ne gubi sve? Ona je bar, zajedno s Korenom, u *Bjeguncima ono lice koje želi da shvati sve ljudsko i koje* za sebe traži to isto, nutarnje shvaćanje. Ali kako s time prolazi ona i kako Koren? Bar uspomena je sačuvana na njenu dramu i barem je pitanje s kojim Koren živi dalje, još uvijek, tu. A mislim uz to već i na samog Cesarca, na čitavo njegovo djelo, i htio bih da kažem: *čovjeka koji ga razumije* ni ono samo *nikada ne može izgubiti*. Vrijeme se događa u odnosu prema nama, mi sami tek u odnosu prema vremenu koje nas nadilazi, a čovjek je ipak *trajno* biće s najdubljom težnjom prema nekom *vrhu u samom sebi*, takvom kakvu nalazimo i kod Cesarca. O *Bjeguncima* bismo uopće smjeli reći: idealnog čovjeka tu nema, ali zato, upravo zato u njima i postoji taj živi *nedohod* ljudske drame koju čovjek nikada neće izgubiti, jer bi time ujedno izgubio trag do sebe samog. Tu postoje različite ljudske sudbine koje su se dotakle, združile

ili odbile jedna od druge, koje su nastavljene ili presječene kao sudbina Bugine mladosti, tu postoji usud bezdomnika i bjegunaca, poziv boraca u kome se nikad ne zna što čeka: sutra, tu djeluju svi razlozi za tjeskobu i nadu čovjeka, ljudske misli u krvi, ljudski demoni sreće i nesreće, ali nema ni pesimističkog *privikavanja na ljude*, ni optimističkog *privikavanja ljudi* na ideal koji sve može da iskupi. *Bjegunci* su tako još najprije romansirana rasprava o paradoksu čovjeka s analitičkom i moralnom težnjom prema eksodusu iz njega, ali eksodusu u životu, u opstanku, ne samo u ideji. Dešava se da čovjek bježi iz zemlje o čijoj sreći sanja, ne zato što je izabrao novu domovinu u nekom drugom, tuđem gradu, nego zato što ga je njegova izagnala, ali i zato da tek tu, u *bjegunstvu*, i nađe sebe u smrti i životu, i da se vrati stvarnosti svoje zemlje s odlukom borca da je izmijeni. I kao da već sama druga sredina odluke da se izmijeni svoja vlastita, daje takvoj historiji progonstva i povratka jedan univerzalan i čovječanski značaj. To je priča Cesarčeva romana *Bjegunci*, ali to je ujedno i življena tema njegove ljudske sudbine. Djelo je, ako hoćete, verističke pripovijest jednog bivšeg vremena i njegovih ljudskih naravi, te bi iscrpniji popis lica i situacija u njemu, oslanjajući se na sve potrebne memoarske i druge dokumentarne podatke, odmah ukazao na mnoge realne motive i aktere koji su Cesarcu poslužili kao romansijerska građa. Tako nam *Bjegunci* još i danas pripovijedaju – na ispovjedne, moralno i društveno analitičke motive jedne romansirane autobiografije Augusta Cesarca i njegove generacije – svoju proznu baladu o vremenima koja su bila, ali nam isto tako nešto kažu i o suštini jednog života, tog *epskog života* koji sa svim svojim pitanjima čovjeku zaista još nije sav prošao.

Bjegunci su napisani ponajprije u namjeri da djeluju i ostanu kao književni dokumenat vremena i ljudi u njemu. Ali nas ovdje i ne zanima toliko taj roman kao kronika svoga minulog doba. Ili, bolje rečeno, u toj kronici o životu već mrtvog vremena i već mrtvih ljudi, zaokuplja nas književni, moralni i intelektualni *razlog* zašto je ona uopće napisana. Naša je istraživačka tema: Koliko Cesarčev pogled, upravljen u vlastiti život i u živote boraca i suputnika svoje generacije, dopire u *neke konstante*, neke trajno povratne, iako izgledom i stalno nove tačke analitike smisla ljudskog opstanka? Sama priča o Bugi, mladoj djevojci koja svojim usamljenim pogledom ispituje *hladan pakao života*, i koju jedino škrta i nesigurna ljubav može privesti povjerenju u ljudsku solidarnost, da bi je ujedno sudbinski odvela i smrti, svakako je dramatično *fabulativno središte* romana, u kome su sva druga lica na svoj način prolaznici kroz njenu sudbinu i glavniji ili sporedniji svjedoci njene drame. Početak i svršetak priče o Bugi otvara i zatvara čitav roman, ali jedno, i samoj Bugi ipak najbliže lice romana, otvara nam tek svu njegovu problemsku dimenziju. To romaneskno lice, Ilija Koren, raspolaže iskustvom samoga pisca, on je sam taj analitički okvir platna u koje Cesarec unosi sve nutarnje niti *odluke* što ga od života u umjetničkoj kontemplaciji vodi putem društvene akcije koja treba da promijeni svijet. Odnos pisca prema tom licu romana,

kao i sam razvojni odnos tog lica prema sebi, u *Bjeguncima* je analitički, s krajnjim ciljem određenja čovjeka i njegova poziva, svakako najistaknutiji odnos o kome kritički ispitivač treba da donese svoj zaključak.

Uvodni prizor romana raskriva nam lice ljubavi života izdano smrti. Bugino lice – melankolično lice djevojke koja hipnotizirano gleda u mutni, šumni, široki tok Vltave, u studeni inferno velike rijeke koja *sve iznova juri dalje i ujedno stalno kljuca na istom mjestu*, dok zapjenjena voda pada *preko brane*, ruši se *na točkove starog mlina*, a smisao, prokleti smisao da se živi, da se bude, da se opstane u povjerenju prema sebi, čovjeku, *pada* na dno te mutne velike vode, u njene vrtloge, u njeno besmisleno komešanje ... Slika je stvarna i simbolična, te demonska sila hladne i furiozne rijeke ravnodušnog života koja navraća u istom krugu *nekog hladnog pakla* svoje vode na kolo mlina besmisla što neprestano melje ljudske sudbine. Sudbinsko je pitanje Buge njena samoća ali i njen ponos, njena ljubav ali i njena opsesija poraza s kojom kao da unaprijed pripada smrti, toj smrti koja je više nego bespomoćni ljudski uzdah nad grobom presječenih devetnaest godina njenog života – žestoka, crna, ironična optužnica građanske porodice i društvene korupcije ljudskih odnosa u građanskom svijetu, pa i ne samo to. Ta ista, Bugina opsesija, to gorko *osjećanje ljudskog poraza*, dobiva širu, bar analitički, problemski sigurniju mogućnost katarze, jedan mnogo veći raspon pitanja o čovjeku – ne u njoj samoj, ne u njenom životu, ni u njenoj smrti, već u patnji i u eksodusu, ali ne toliko deklarativnom, racionalno rezolutivnom i politički programatskom, koliko nutarnjem i *integralno problemskom*, što znači još i u njemu samome *nezavršenom eksodusu* Ilije Korena. Jer ono što – na temu: treba svoje misli i svoj život *dovesti u sklad sa čovječnošću!* – Koren izakovski deklarira kao *političko* rješenje svoga *umjetničkog problema*, priklanjajući se *i kao umjetnik* nužno pragmatičkom rezonu političkih boraca svoje generacije i njegovim argumentima, to, naravno, nije nikakvo rješenje ni za njega samoga kao pisca, kao umjetnika koji *uvijek* treba da čuva slobodu svoje inspiracije kojom brani integritet ljudskog smisla opstanka.

O čemu se, stoga, u biti radi? Postoji u romanu antifarizejski aforizam Višnjića koji kaže: *politika koja neprestano naglašava moral*, a mogli bismo dakle reći i: ideal, *obično je bez morala*. Čovjek koji to govori nije egzaltirani romantičar političke borbe kao Buljuz. On je racionalni praktičar političke akcije i ljudsko je biće za njega racionalno biće, *animal rationale*, koje u svakoj situaciji svoga života treba da se praktično snađe i razumno odluči *što da radi*. Višnjić zastupa revolucionarnu liniju *neophodnosti* političke prakse koja treba svoje borce. Što se tiče *morala* politike, on sasvim iskreno i *moralno* naglašava da se u politici ipak prije svega radi o *politici*, pa i onda kada u njenoj pozadini ili u njenoj ljudskoj inspiraciji postoji *veliki moralni motiv* koji, međutim, u samoj političkoj akciji često dobiva svoj dopust na bliži ili dalji rok prema budućnosti. Kolikogod je dakle u samoj politici uvijek primaran taj *situacioni kriterij* vještine, discipline i postupnosti političke borbe čak za jedan moralno veliki, integralno ljudski cilj smisla

života, toliko je i uvijek u suštini umjetnosti i umjetnikova poziva *već sada* prisutna čitava *pjesnička i humana neodložnost tog integralnog smisla* u kreaciji djela i kriteriju kreativne ocjene ljudske situacije. To znači da se i umjetnost i politika na lijevoj strani histor.je naših vremena nalaze svakako *u ljudskoj mjeri* svoje ljubavi istog cilja da život čovjeka ima samo svoj čovječanski smisao, ali to već isto tako znači i da se one, bar u načelu *progresivno*, to jest sve manje, među sobom čak i *najneophodnije* razilaze u pogledu opsega te ljubavi smisla ljudskog opstanka. Umjetnost koja ne ide *ispred* politike, isto je tako ljudski bespredmetna kao i estetizam koji odustaje od stvarnosti da je čovjek i političko biće. A umjetnik koji uslužno drži svoj korak *na ravni* tekuće politike, čini ljudskom interesu čovjeka jednako malu uslugu kao i onaj, još opreznij, koji zaostaje čak i *iza* nje. Zadovoljava li se time da bude na jednakoj razini *ljudskog smisla* kao i politika, umjetnost u stvari likvidira svoj vlastiti ljudski problem i svrhu. Ona postaje upravo zato *ljudski oskudna*, jer umjetnik više ne razumije što je *njegova dužnost* između integralne i političke dužnosti čovjeka. Korenovo *prividno rješenje* ipak se bar kreće na razini istine i cjel.ne neprešućenog pitanja. I njegova, ili dapače Cesarčeva umjetnička situacija, ima dakle za nas zaslugu da sâm problem nismo izgubili i da smo mu se, naprotiv, vratili.

Idealno bi bilo kada bi se svatko sam znao snaći u životu, kada bi sam život bio tako jasan i ravan da bi svatko u njemu bez spoticanja i lutanja vidio svoj put i cilj – govori Koren o tom problemu vlastite čovjekove odgovornosti za vlastiti ljudski smisao života, a Višnjić na to odgovara već možda u jednom stilu tipičnog *dijaloga nerazumijevanja* između umjetnika i političara: *Volim takvu jasnoću koja mi je potrebna za borbu, jer u zaprekama i nalazim svu draž života.* Da li je to odlomak vječitog dijaloga između *čovjeka kontemplacije* i *čovjeka akcije* ili, naprotiv, samo neravnopravni uzdah idealiste pred činjenicom da život za čovjeka nije ni predviden unaprijed sa sasvim jasnim smislom, uzdah zbog fikcije koji stoji nasuprot jednoj fikciji druge, aktivističke vrste, da svrha života leži samo u zaprekama koje treba svladati? Izgleda da ni u jednom *qui pro quou* takve vrste nema nikakvog izgleda za rješenje, za postizanje *jedinstva* čovjeka, premda je dio prava jednako na svakoj strani. Što je konačno *čovjek*, čovjek barem onda kad postoji usred glavnog poglavlja svoga života u kome za sebe odlučuje zauvijek? Čovjek onda kada mu više nema povratka i kada više ništa, ništa što je njegova šansa, ne smije da izgubi? Roman o životu kakav je bio, *Bjegunci* su roman o prijeporu u kome se njegovu piscu ukazivao dalekosežniji problem čovjeka. Čije je to bilo vrijeme? to pokazuje i polemika protiv *gospodara života* u njemu. Raspored igre, protokoli komedije i tragike, ljudi-bjegunci u nedohodu svoje drame, pobunjeni čovjek u muci samoga sebe i muci svijeta u kome postoji, teško pitanje: kako dovesti u sklad svijet u vlastitoj zamisli sa stvarnim svijetom? sve je to u tu polemiku bilo, i *moralo* biti uključeno. A čovjek, ljudi, svi ljudi, nisu li oni oduvijek samo ono što rade, što pokazuju uvijek kada se sje-

ćaju, kada se skupljaju i razilaze, sjede, piju, jedu, vole se i mrze, razgovaraju i šute, kada se nadaju, kada se izdaju, kada sebi ostaju vjerni, kada žive svoj život i doživljuju svoju smrt? Ono što rade, to ljudi i jesu, ali oni su baš zato *i ono što skrivaju,* ono što čine kada od sebe bježe, što jedva da pokazuju, a ipak ne mogu da ne pokažu. I Koren, jedno lice *bjegunca od sebe,* jedno izakovsko lice svoje žrtve u *Bjeguncima,* ipak dakle pokazuje ono od čega kao umjetnik koji čuva integritet čovjeka ne može pobjeći. *Svoje misli i svoj život dovesti u sklad sa čovječnošću!* Lako reći. Teže zamisliti. Najteže izvršiti, postići da riječ bude djelo, bar priča, bar legenda, ako već i nikad ne sâm život bez pogreške. Korenovo stanje *vlastite odluke,* njegov *izlazak na čistac* sa spremnošću da se podnesu sve posljedice svoga političkog stava i svoje situacije umjetnika, podnosi međutim još uvijek i pitanje: *Što onda s umjetnošću?* Što dakle s umjetnikom u čovjeku? Korenova je tema *kako naći sklad sa samim sobom?* čovjekom jednako u svome pozivu umjetnika i političkog borca. Pa ako se druga lica romana i čine kao sporedna lica, lica rasuta iza svršenog čina Bugine drame, prednost je Korena prema njima prije svega u tome što je on *lice svoga nezaboravnog problema* pomirenja *smisla umjetnosti* i *smisla političke akcije* u istom, jedinstvenom smislu ljudskog opstanka. Ali Koren je pri tom, nema sumnje, isto tako i bitna pozadina tog pitanja, ukoliko se prava, analitički shvaćena suština odnosa između umjetnosti i politike kod njega ipak povlači u tu pozadinu pred deklarativnom obavezom isticanja općih mjesta ideologije *socijalne literature,* sa značenjem tipičnih pseudosolucija.

Koren, politički bjegunac od sebe umjetnika, doduše kaže: *Čemu da čovjek svojom maštom uljepšava život i živi samo od odraza sreće i svjetla snova na površini života, dok je život sam ispod toga, izvan mašte, surov, sebičan, tvrd?* – ali i s čitavim svojim pravom da to kaže i baš tako kaže, on ipak pri tom krajnje pojednostavljuje pitanje, jer je upravo *kritička imaginacija,* ili *imaginativna kritika života,* još i najdalja stavu estetiziranja tog života, i jer baš ona još i najviše može da u prevratnoj oštrini svoga prikaza stvarnosti sačuva ujedno i humanu suštinu postojećeg čovjeka. Taj politički korigirani *umjetnik* uvjerava sebe da *strada zbog toga što od svega stvara probleme, a pomaže sebi konačno time da sve probleme pretvara u pjesničke simbole* – no da li je to ipak *samo igra mašte,* sanjarije, *ljepote tek na površini mutne, velike rijeke života?* – to *otkrivanje čovjeka kao pitanja,* koje zaista ne treba i ne može da već riješi *samo* umjetnost u svome pjesničkom simboliziranju života, jer je svaka dovoljno duboka umjetnost u stvari uvijek po jedan poziv čovjeku da čitav svoj *ljudski smisao* ostvari u svome opstanku. *Umjetnik* Koren kaže da *drugima ostavlja* tu igru ili taj *poziv umjetnosti* da i u najvećoj oskudnosti smisla život čovjeka daruje bezgraničnošću svoga ljudskog smisla, ali *kome* drugome, *čemu drugome,* da umjetnost i umjetnik uopće prepuste taj smisao svoga poziva? Gotovo u svemu što to lice pri kraju romana uopće i govori, pretežu ideološke deklaracije *socijalne literature* i nekritička *mitologija*

izakovske žrtve nad analitičkim elementima pitanja o smislu ljudskog opstanka. Inače, taj književni motiv, dakako: svojom *simbolikom* sasvim u neskladu s utilitarnom doktrinom literature koja prikazuje jošsamo-stvarnost *bez ukrasa mašte*, ima svoju autentičnu vrijednost; u žrtvi koja stvara svijet, cio život prema smrti tek i nalazi svoj *nastavljeni ljudski smisao*. Ali je uopće već i temeljnije pitanje: Što se u stvari najprije i osvojilo, da to kao žrtveni dar može prijeći u osnovu nastavljenog svijeta? U tom smislu *djelotvorne žrtve*, djela života ili misli koje zaista stvara novi horizont svijeta, vrijedi pažnje istraživača možda ipak još i najbolje mjesto osvjetljenja našeg pitanja koje *Bjegunci* mogu da nam ponude. Kao i Koren, lice koje u sebi najšire nosi politički, umjetnički i čovječanski problem *Bjegunaca*, tako i sam Cesarec u svome životu i djelu želi da za sebe ponovno iskuša heineovsko rješenje: *pero, a ujedno i mač*, hoće *da to dvoje*, poezija i politika, *postane isto, da se jedno s drugim pretvori u krila* koja prema budućnosti, iz humano oskudne sadašnjosti prema *integralnoj humanosti* uzdižu svijet i čovjeka. To ljudsko htijenje, ta želja, ta konačno istaknuta perspektiva *jedinstva čovjeka* – a koliko i *ostvarenje tog jedinstva?* koja nije samo pitanje Korena, pitanje Cesarca, nego i nastavljeno pitanje nas samih i našeg svijeta – čini mi se najzad kao sama suština, živa suština inspiracije i *Bjegunaca* i čitavog Cesarčeva književnog djela. No iskustvo je Korena poput iskustva samoga Cesarca: i pisac i njegovo autobiografski dimenzionirano lice podjednako znaju da takva *romantičarska aktivistička egzaltacija* književnika sama po sebi još ništa ne odlučuje o odazivu stvarnog života i ljudi humanoj pjesničkoj prirodi umjetnosti i pozivu umjetnika u humanizaciji ljudskih odnosa prema nutrini čovjeka i prema svijetu, sve dok se *i sama politika* u svojim sredstvima ne uzdigne do istovremenog poštovanja ljudske *svrhe čovjeka u njemu samome* kao ne samo buduće. odložene, već i sadašnje svrhe revolucije, sadašnje i sada obavezne takve *humane prakse* društvenih odnosa među ljudima u kojoj čovjek postaje zaista sve bliži čovjeku. Pišući svoje *Bjegunce*, Cesarec to svoje intimno saznanje, to osjećanje suštine pitanja, nije sasvim žrtvovao ortodoksnoj literarnopolitičkoj liniji vremena i nije ga barem *dovoljno sakrio* ni u ovome romanu. Jer ni Koren, glavno dokazno lice *nezavršeno humanog smisla* čitave analitike čovjeka u Cesarčevu romanu *Bjegunci*, nije prešutio nego je dovoljno jasno rekao ono što se nije izgubilo u nijednom drugom od tokova ovoga romana, kao što u svome značenju nije prestalo da traje ni za nas, današnje ljude i pisce, kada to sada ponovno čitamo, kada to iznova shvaćamo kao nešto bitno za umjetnost i čovjeka:

> *Treba se snaći i odlučiti* – kaže ta Korenova oporuka ili ta Cesarčeva poruka nastavljenom čovjeku – *ali doći do potpune jasnoće o sebi i svome smislu, svojoj integralnoj dužnosti čovjeka, da li je to i moguće ako sav život oko sebe također ne shvatiš integralno? Meni se sve to u životu, kolikogod sam svega svjestan i sve to razumijem, čini duboko čudno, neiscrpno veliko i taj-*

novito. Poslije sviju znanosti i filozofija, poslije sviju analitičkih i eksperimentalnih psihologija, da, i poslije sviju socijalnih eksperimenata i revolucija, čitav mi taj život izgleda čudo, načas doduše nepojmljivo jednostavno, no zatim još i više nedohvatno puno smisla. Jer naći nečemu ljudskom takozvani uzrok i zamisli se, pa ćeš vidjeti da nisi našao ništa...

Zato što vanjski, mehanički i determinirani *uzrok* još nije i čitavo ono objašnjenje s kojim čovjek iz sebe djelotvorno unosi u sve stvari svijeta i u sam svijet u cjelini istinu *ljudskog smisla* slobode svoga stvaralačkog bića i svoje svijesti, s tom ljudskom ili umjetničkom *integralnošću shvaćanja* čovjeka i svijeta zaista je u pitanju već sama *ljudska granica* racionalno operativnog odnosa prema stvarnosti *predmeta*, odnosa kakav nužno pretpostavlja i politička upotreba ljudskog bića. *Snaći se* i *odlučiti se* u području politike nikada se, osim iluzorno, i ne odnosi na potpuni smisao ljudskog integruma, nikada ne i na sam temelj ljudske jasnoće potrebne da se sa dubokim, jednostavnim i neiscrpnim smislom živi. Taj zadatak dakle još jedino ostaje *umjetnosti* i njenoj najdalekosežnijoj blizini *integralnoj dužnosti čovjeka* i neistrošivom *čudu života*. Ali da odnos umjetnosti bude ujedno odnos neposrednog shvaćanja smisla ljudskog opstanka, treba da i u samom životu, kao dosad još samo u umjetnosti, središte i mjera ljudskog svijeta postane *čovjek sâm*, čitav čovjek, ta *cjelina* koja ljudski život tek i čini jedinstvenim i istinitim. Stoga i dalje, u tom istom dijalogu između političkog poštopoto racionaliste i urođenog otpora pjesnika u njemu, u svima nama, pred istim pitanjem o *integralnosti čovjeka*, možemo saslušati još i ovu repliku Korena, uzvraćenu na prigovor da *umjetnost* sa svojom nenapustivom temom totalnosti našeg shvaćanja čovjeka predstavlja herezu protiv političkog racionalizma revolucionarnog pogleda na svijet:

> *Hereza, kažeš? Znam, za tebe, dogmatičara, to je nešto strašno. A ja, vidiš, mislim da će jednom i u tom našem pitanju, kao nekada u historiji kršćanstva, upravo heretici biti glavna snaga ljudskog napretka. Tebi je revolucija kao neka nova religija, ti dogmatski pobijaš herezu, a ja kao umjetnik mislim da su i tu, među nama, heretici zapravo i najreligiozniji, kakogod inače mogla da izgleda stvar...*

Ne radi se pri tom o tome da se ne bi shvaćalo i u njegovim granicama respektiralo političko *carstvo nužnosti* revolucionarne akcije. Naprotiv! Ali radi se, isto tako o ljudskoj granici prestanka tog uvažavanja uvijek kada politika nastoji da se prikaže kao djelatnost koja potpuno rješava ljudski problem. Jer još uvijek, u svakoj situaciji ljudskog autencititeta, sve dok se *čovjek* i *oruđe* razlikuju, mogu razlikovati, radi se i o slobodi, o smislu po kojem čovjeku pripada šansa da bude cilj samome sebi i svojoj humanosti. Po tom svojem autentičnom smislu *hereza umjetnosti* vis à vis svake političke dogmatike bila je i ostaje

još i ponajviše vezana, ponajviše privržena ljudskoj svrsi revolucije, *pa ma kako inače mogla da izgleda stvar* . . . Uvijek jedno odlučno *da* čovjeka i kao umjetnika može da pripadne disciplini politike, imperativu ljudske privrženosti revoluciji, ali još ostaje tu, na mrtvoj straži bîti njegova poziva, i uvijek ponovno *ne* svakoj ideološkoj dogmi, političkoj prinudi i moralnoj ucjeni koja suzuje slobodni, otvoreni horizont integralnog ljudskog života na neki uzor mišljenja, na neko pravilo ortodoksnog držanja i kult apstraktne, bezlične ideje kao takve. *Čovjek sve bliži čovjeku* ne da se propisati, ne da se skinuti ni s kakvog neba ideologije na stvarnu zemlju, nego se tu, na njoj, sam u svome opstanku treba i jedino može ostvariti. Stoga upravo to lice umjetnika Korena u Cesarčevom životnom romanu govori nešto neizmjerno bitno kada kaže da umjetnik kritički imaginativno kao *integralni čovjek* ili sam integralni čovjek budućnosti, kao već i sada omogućeni ali kudikamo više sutrašnji *umjetnik svog vlastitog života*, ima svoje bezgranično pravo na *život sàm, život sav, koji kroz neizmjernost svojih varijacija optiče i određuje život pojedinca i tako prima vid nečeg dubokog, nadličnog, nesamjerljivog kao samo trajanje*. I sasvim nepomireno izgleda to saznanje o dubokoj magiji smisla ljudskog trajanja, ta svijest umjetnika o velikom, nadličnom, epskom životu. u kome on ipak samo jednom ima šansu da ispuni svoj dug prema čovjekovoj integralnosti, s Korenovim obraćeničkim, stilizirano aktivističkim *vjeruju* u neuvjerljivoj poanti romana. Taj *vjeruju* je, doduše, jedino bar donekle i vjerojatan kao prozelitski *znak njegove nove vjere*, kako sâm pisac o tome kaže, ali s tom tužnom i problematičnom privolom na političko soljenje vlastite umjetničke pameti i varanje svoje slobodne umjetničke savjesti, s tim dobrovoljnim osakaćenjem svoje umjetničke inspiracije i programatskim odricanjem pisca od svake interpretativne i metaforičke igre između imaginacije i stvarnosti, jedino se konačno i može spustiti do slijedeće, uostalom tako malo inventivne, formulacije o takozvanom zadatku pisca preporučenom od strane tadašnjih oficijelnih foruma socijalno-literarne *de propaganda fide: Ja hoću da život i stvari gledam licem u lice, onakve kakve su zaista u stvarnosti, bez ukrasa mašte, i da tako stvarno učestvujem u životu, radim na izmjeni tog života, pa makar i uz žrtvu samoga sebe*. Nešto isforsirano i lažno baca na tom mjestu kratku, i na svu sreću zaista prekratku sjenku na svu istinu ovog Cesarčeva romana. Jer umjetnik zaista *uz žrtvu samoga sebe* kao umjetnika, što znači svođenjem slobode svoje inspiracije i imaginacije na puko opisivanje stvarnosti kakva postoji, odustaje u stvari od *umjetnosti* i, loše zamjenjujući njenu suštinu s tekućim zadacima literarnog popularizirania politike, ne vidi više lice i naličje života i stvari vidom pjesnika, niti kao umjetnik već uopće *učestvuje u životu* i *djeluje za izmjenu tog života*. Takav paradoks izakovskog žrtvovanja umjetnosti politici Cesarec međutim nije, osim deklarativno, ovdje i na drugim mjestima, proveo ni u *Bjeguncima*, ni u ostalom, glavnom dijelu svoga književnog opusa. Naprosto stoga *ne*, jer je zamisao takve žrtve, sve dok je još uvijek riječ o književnoj umjetnosti, zbiljski i neprovediva. Pa

ipak, u tom paradoksalnom stavu odricanja angažiranog pisca od imaginacije, u toj neostvarivoj izjavi naklonosti pukoj stvarnosti, ne krije se samo jedan akutni problem poznijeg i posljednjeg Cesarca. To je isto tako ravnopravno pitanje i Brechta, ili Sartrea na primjer, kao i čitave škole politički angažirane literature naše epohe, kojoj sama umjetnost kao da postaje irelevantna stvar, a kritika hipostazirane i time samo u ulomak vremena i povijesne zbilje pretvorene *stvarnosti* prva i najpreča, ili čak i jedina briga. No da li to isuviše *literarizirano političko*, kao i *politizirano* literarno stanovište, makar i samo u književnosti, ako već ne i u samom životu, predstavlja najzad neku pobjedu ljudske volje za humanošću nad opsesijom ljudskog poraza? Vrlo teško. Ili čak nikako. Pjesnik mirne savjesti ne prolazi na ispitu takve literarne katedre, kao što ni integralni čovjek nikada neće proći kroz iglene ušice političkog pragmatizma. Imaginativna je čak i najoskudnija perspektiva života s kojom očekujemo danas naš sutrašnji dan, a ni najimaginarnija utopija ili igra mašte sa stvarnošću života nije *nešto što odmaže* da se *podnesu i najveće kušnje ljudskog opstanka*. Tä *nije li, napokon, i sam* Cesarec, sa svim suštoj stvarnosti dužnim saznanjem čovjeka političke akcije: da su svi borci revolucije samo *mrtvaci na dopustu*, ipak morao da do kraja produži svoj prvi, korenovski *korijen mašte*, i da njena krila, krila Korenove obraćeničke noćne meditacije na petřinskoj piramidi, pusti da odlete čak i do prkosno ali melankolično najočiglednije utopije: *Bit će još divan taj danas još prekrvav i presuzan globus, bit će još divan kao vrt . . .*? Imaginacija se svakako još i najradije osvećuje baš onima koji je iz svoje svijesti žele protjerati, kao što i stvarni život najčešće voli da nabije rogove baš onim čudnim bićima čiste fantazije koji ga preziru.

Izgleda, napokon, da uvijek ima i suviše dokaza za zaključak kako nas od straha pred ljudskim porazom uvijek brani i pobjedi nad njima jedino vodi tek sama integralnost, *istina cjeline* ljudskog bića, dakle i sama svijest, sama riječ, sama književnost koja je, u ime te suštine čovjeka, i jedan neprestani sud, stalna parnica protiv pragmatičkog svođenja čitavog našeg bića na samo političko biće. Prikazujući u pomalo i karikaturalnom tipu Buljuza i bolesti buljuzovštine sasvim *radikalno* čitavu grotesku deformacije profesionalnog političara, umjetnik Cesarec pokazuje nam, unatoč isuviše aktivističkoj stilizaciji Korenova disolucionizma u poanti romana, isto tako dobro, već i samom *cjelinom i istinom svoga pitanja*, u blizinu kakvog odgovora svoje analitike čovjeka on dospijeva u *Bjeguncima*. I politiku dakle, kao i književnu umjetnost, treba da sami živi ljudi *dovedu u sklad sa čovječnošću*, jer ih u to stanje sklada ništa drugo i ne može dovesti. To je i jedini pravi prostor prisnosti i iskrenosti njihova susreta, susreta u istom problemu i istoj stvari borbe za *humanitet* čovjeka.

Jer što je čovjek? Roman *Bjegunci* daje nam na to nekoliko svojih relativnih odgovora u nekoliko tipova ili lica fabule i njenog ljudskog dramata. Ali jasno je tko od njih prolazi, a tko pada na ispitu pred apsolventnim pitanjima piščeve analitike. *Bjegunci* su najprije roman

odsječne kritike one svestrane korupcije kojom građansko društvo rastače ljudski korijen čovjeka. Ali oni su, još i naročito, naš prvi roman u kome se pitanja čovještva, umjetnosti i politike postavljaju već na novoj osnovi ljudskih odnosa među ljudima koji su odlučili da izmijene građanski svijet i pošli putem prema ljudskom opstanku, čiji će *potpuni smisao* biti društvena mjera jednog novog svijeta. To nije roman u slavu onog *čovjeka posebnog kova*, partijskog junaka od samih superlativa ili naprosto političke *plave bestije*, novog *aristokrate politike* kakvog je koncipirao, dirigirao, nužno trebao i zato slavio staljinizam. To nije ni roman o takozvanom *novom čovjeku* koji serijski ispada iz kakvog tvorničkog ili ideološkog konvikta kao masovni idol. To je roman o ljudskom problemu revolucionarnog aktivizma i još najprije roman o najprečoj dužnosti postojećeg ljudskog bića prema otkriću vlastite solidarnosti sa živom, neuništivom snagom ljudskosti u sebi i u drugima. Analitičar Cesarec uporno traži te tragove elementarne čovječnosti u povrijeđenom i poniženom ljudskom biću i gradi na njima, iz njih, svoju humanu analitiku čovjeka, inspiriranu zahtjevom da ljudi ne unizuju sami sebe, već da za svoj sve integralniji smisao života oslobađaju svoje najbolje moći. Tako *shvatiti čovjeka* zaista i znači – *nikada ga ne izgubiti*. To znači i kao književnik i kao borac smisla revolucije za čovjeka ostati prisutan u našem svijetu, i u suštini, u živom smislu vlastitog djela, biti nastavljen od živih ljudskih snaga života. Uvijek se treba snaći, treba se odlučiti: *što znači čovjek?*, ali *doći do potpune jasnoće o sebi i svome smislu, svojoj integralnoj dužnosti čovjeka, da li je to i moguće ako čovjek čitav svoj život ne shvati integralno?* I naš život sâm uvijek nas iznova isto pita, isto očekuje od nas, uvijek kada čovjek pred ljudima i za ljude daje svoj odgovor, dovoljno blizak odgovoru koji su svome pitanju dali život političkog borca i djelo književnika Augusta Cesarca. Melankolično lice života stoga uvijek može potražiti i naći na sebi svoj osmijeh, i preko smrti upućen novom, neizmjernom životu koji će zauvijek biti naša drama, naša muka, naša sreća i jedino naše pouzdanje.

VII

Kao pred tvrdim gradom na kome postoje jedina vrata ljudske savjesti.

Motiv uznemirene, pobunjene ljudske savjesti, koju opsjeda zlo svijeta, tragika čovjeka, sumračna nostalgija i nesreća života, ali u kojoj se utvrdila i nada da je čovjek borac za smisao svog života koji će postojano rasti, izgleda najzad taj univerzalni motiv Cesarčeva djela u kome se usredređuju svi drugi. Kako da ta svijetom opsjednuta savjest čovjeka opstane kao *tvrdi grad* koji se ne predaje, kako da *izdrži svaku buru na koju je osudi život?* pitanje je kojim Koren, ili kojim Cesarec, ne samo na izlasku iz ove knjige, daje svojoj analitici čovjeka i moralu ljudskog držanja jednostavni, a najdublji smisao. Ostavimo se napokon

te stare i ustrajne religiozne ljudske utjehe: da će *jednom* ovaj dramatični ljudski svijet, kakav oduvijek znamo i znat ćemo ga zauvijek, postati možda *divan kao vrt ... pitomi vrt pun igre, ne samo rada*, kako to u svojoj žrtvenoj egzaltaciji pri kraju romana mašta Koren, jer za čovjeka nikad i nisu toliko važni *znakovi njegove vjere* da bi njegova osnova prestala biti životna snaga samog opstanka kojom ljudsko biće izdržava i nadvladava sve što hoće da ga slomi. Čini mi se da je to i *sasvim ljudski korijen* Korenovih prilično romantično egzaltiranih, noćnih meditacija na petřinskoj piramidi, koje variraju na temu: *nema velikog cilja bez velike žrtve* i: *na tu je žrtvu prvi pozvan onaj kome život i nema smisla bez tog velikog cilja* ostvarenja humanijeg svijeta za sebe i za druge. Jer čovjek, ta beskrajna glad istine, ta neutoljena glad slobode, glad ljubavi, glad života, shvaćanja i smisla, konačno je dovoljno *velik cilj* samome sebi, svome opstanku, a da bi još i iznad toga, na apstraktnom nebu bilo koje *ideologije*, vrijedio bilo kakav ljudski smisao bez korijena u stvarnom, živom, egzistentnom čovjeku. Ali lica čovjeka u tim neprestano živim konstantama ljudskog opstanka, lica iskrivljena u masku ili zgrčena u naporu koji rađa veći smisao života, zaista su jedino i upisana među stranice ovog Cesarčeva romana. Svi gradovi svijeta žive na toj *diobi sreće i nesreće ljudske* o kojoj u romanu govore Koren i Višnjić, i u kojoj oni učestvuju isto tako kao i sva druga lica ljudi u ovoj, u bilo kojoj priči umjetnika, ili stvarnosti života, ali jedan je stalni smisao života među njima, jedina vrijednost života koja ih razdvaja ili veže, prepoznata li ne, osvojiva ili neosvojiva kao sâm čovjek, kao taj *tvrdi grad* čovječnosti s jedinim vratima vlastite ljudske savjesti. Sam čovjek, čitav čovjek, taj *tvrdi grad* vlastite ljudske savjesti, to je posljednja i uvijek inspirirana riječ s kojom Cesarec brani stvarnost *i istinu, čast i dubinu, ponos, cjelinu i neslomivost čovjeka*, a s kojom je i najdublje, nutarnje vezana, osnova njegove misli, njegova ustrajnog motiva ljudske žrtve za jedan novi, drugačiji svijet, ljudske žrtve na pragu tog novog i nastavljenog života, koji će se njenom smislu uvijek iznova vraćati.

Taj motiv biblijske priče o Izaku, upleten najprije u roman, s njegovom prvom verzijom, kao motiv spoznaje apsurdnog i zlog božanstva *velikog maga* života i smrti, koji se besprekidno hrani živim ljudskim žrtvama i sav ljudski smisao života neprekidno poriče svojom besmislenom igrom svih vremena i prostora, mijenja zatim, u konačnom tekstu *Bjegunaca*, još i više svoj vlastiti smisao u smisao jedne umjetničke, moralne i političke pobune protiv besmisleno zaigranog svijeta i mehanizma historije koja neumorno proždire živu, konkretnu vrijednost ljudskog opstanka. Prva zamisao romana pod naslovom *Izaci Velikog Maga* svakako podsjeća na Kranjčevićev *Sveljudski hram*, na pjesnika o kome je mladi Cesarec samo u zabuni rekao: *a manje od najmanjeg, on je pjesnik političar*, da bi već tada, međutim, s nesumnjivim značenjem i za vlastito buduće stvaranje, naglasio: *on nam je dao u poeziji ono, što još nemamo ni u drami, ni u romanu*, – dok je ideja konačne verzije *Bjegunaca* svakako bliža onom manje kontemplativnom, više aktivistič-

kom Kranjčevićevu iz *Misli svijeta*. Koncepcija ljudske žrtve mijenja dakle od prve zamisli do konačne ideje romana svoj kontemplativni karakter u aktivističku ocjenu ljudske situacije, takvu kakvu je i Koren kaže: *za našu žrtvu nema čuda kao za Izaka u priči, nema odmjene osim te da drugi stanu na naše mjesto*. I taj cesarčevski djelotvorno žrtveni motiv: *svi smo mi Izaci na praga života kome istom treba probiti vrata*, ima mnogo više svoju stvarnu, egzistencijalnu, nego idealnu vrijednost smisla s kojim čovjek treba da izdrži dramu svoga opstanka i nadvlada svoju sudbinu. *Otići s vizijom života koji dolazi*, pa makar i pretjerati u toj viziji, u nadi s kojom je čovjek sebi stvara, svakako vrijedi više nego živjeti u lažnoj sigurnosti i miru oportunog života, u korumpiranoj spodobi ili rezigniranom spokojstvu ljudi uvijek mirne savjesti, a kudikamo više i od iluzije ljudske lutke koja se miče na koncima svoje taštine, uvjerena da sama sebi svojim moralno ispraznim životom gradi neprolazni građanski monument. Taj ljudski horizont Cesarčeve analitike čovjeka u *Bjeguncima*, horizont *ocjene čovjeka* kojim prolaze njegova lica i tipovi, otvara se prema tom djelotvornom *moralu žrtve*, prema revolucionarno ljudskom moralu izmjene uslova života koji unakazuju i ponižuju ljudsko biće, ipak još i u jednom osnovnijem, elementarnijem vidu *tragike* ljudskog opstanka, ljudske volje da se i poslije tisuću poraza koji su doživljeni nastavi život, nastavi i po tisuću i prvi put borba čovjeka za vlastitu vrijednost i smisao. Jer zašto čovjek uopće i hoće život, dramu svoga života i svoje potomstvo na ovoj nikad idealnoj, ali djelima ljudske volje i nadahnuća ipak za humanost sve više nastanjivoj zemlji? U poanti svoga romana Cesarec varira na to pitanje čitavom dramatikom ljudskog motiva Bugine sudbine i smrti, a čitava njegova tema da za nas uvijek *postoje uslovi shvaćanja i vršenja poziva: biti čovjek*, nutarnje vibrira tragikom saznanja: Zaista, možda i kao u svetinju smisla, koji će rasti preko granice njegova života, gleda čovjek na svoju djecu kada se rode, a zatim ih sve manje blago, sve okrutnije, same prepušta životu, životu za koji on sâm nije imao *dovoljno hrabrosti* da ga učini manje divljim, manje surovim, bar toliko podnošljivim da mu poput bijesnih furija ne raznosi vlastito potomstvo. Htjeti da se i preko čovjeka, koji je sam popustio pred civiliziranim barbarstvom života, nastave novi ljudski životi – uvijek je igra koja na razne načine može da svrši, ali još i najprije u ponavljanju poraza i nesreće. Riziko je, napokon, sve ljudsko što se ikada rodi prema svojoj granici života, prema smrti, ali književno i ljudsko iskustvo Cesarca pripada generaciji ljudi koja je imala dovoljno moralne i političke hrabrosti da sve riskira i da ustane, da se bori protiv *hladnog pakla života*, protiv furiozne građanske stvarnosti korupcije čovjeka i *umorstva humanosti* kao principa na kome se grade sjajne kupole kulture i poslovno blistave palače civilizacije, dakle generaciji ljudi i boraca koja je pred historijom, pred potomstvom, iskupila svoju odgovornost prema *ljudskom smislu* čovjeka, prema onoj konstanti ljudske sudbine koju nazivamo *conditio humana* i za koju znamo da uvijek znači: naš život u kome postoje uslovi shvaćanja i izvršenja poziva *biti čovjek*.

Kako zaista predvidjeti, kako ostvariti biće bliže svome čovječjem smislu i tvrđe, postojanije u njemu? To je sasvim ljudski *paradoks svake žrtve*, ali ne takav da bi u nama izazivao strah pred dovoljno dubokim poznavanjem čovjeka ili pred uzaludnošću ljudske požrtvovnosti: – Drugim, novim ljudima, čovjek koji se žrtvovao da za sebe i za druge udahne životu novi smisao, ostavlja i drugi, novi život s istim pitanjem, s ponovljenim pitanjem: kako, odakle, čime da se svoj vlastiti život sa smislom ljudskim živi? Nema mesije koji jednom za ljudsko svagda nekom nebu na zemlji, ili stalno *živom smislu* u stvarnosti, može privesti sve žive, sadašnje i buduće ljude. To ostaje samo utopija svih religija, s njihovim neshvaćanjem egzistencijalne dijalektike ljudske sudbine, kontinuiteta ljudske drame i vječitog imperativa *novosti* iskustva s kojom smisao svoga opstanka čovjek uvijek iznova tek treba da osvoji. Nema dakle ni ideje, ni književnog djela ili političkog programa, koji bi mogli zaustaviti vrijeme, spriječiti povijest i zadržati opstojnost čovjeka u statici, u fiksnom okviru ili u krhkoj *mreži fikcija* rješenja te drame, *tog neodoljivog događanja, tog nezaustavnog toka, koji su čovjek i ljudi*, društvo i čovječanstvo uvijek iznova, neprestano, sami sebi. Ali u čemu je onda *smisao žrtve*, u čemu odvažnost živog čovjeka, u čemu važnost njegove svijesti i zakon privrženosti sudbini, s kojima je ona dana? Život nam uvijek iznova postavlja svoja *osnovna pitanja* i ne prišteđuje nam nikada nijednu od svojih pogodbi da čovjek *novošću odgovora* tek i postaje sam sebi vlastita sudbina. Naš opstanak zbiva se neprestano u toj novosti, ali i u toj ponovnosti svoga značenja, u tom *dijaloškom kontinuitetu* ljudskog traga u vremenu, u povijesti sviju borbi oko smisla čovjekova postojanja. Mi nikad i ne postojimo monološki, nego uvijek i u nekoj vrsti duga prema ljudskom pogledu koji je i za nas otvorio *horizont svijeta*, a bio je pred nama, prije nas. S njime smo zapravo počeli i premda smo ga svojim daljnjim iskustvom proširili, pa čak i u samim njegovim pretpostavkama dalje razvili, izmijenili, ostali smo s njime ipak i u jednoj dalje odmakloj vrsti slaganja i suglašivanja oko svojih zajedničkih osnova. Književna i politička javna riječ Augusta Cesarca razotkrivala je pred nama, prije nas, ali i za nas same, taj *smisao vremena*, to ljudsko prevratno značenje, taj povijesno radikalni poziv epohe, koji su njegovo moralno osjećanje i svi njegovi intelektualni dokazi inspirativno i analitički utvrđivali u elementarno ljudskom, spoznajnom i društvenom imperativu da se izmijeni postojeći svijet. ISTINA ŽIVOTA SAKRITA JE JOŠ U MNOGE LAŽI! To je bio, to je i ostao korijen intimne i javne, lične i društvene, književne i političke, moralne, intelektualne, *totalne* pobune mladog Cesarca: čitav taj program bitke za ljudsku vrijednost riječi *živjeti*, izrečen davno, negdje između prve naše lijeve književne fronte oko »Plamena« i njenog nastavka u »Književnoj republici«, u vrijeme koje je za samo stjecanje glavnice vrijednosti i ljudskog smisla u Cesarčevu djelu, kao i za plodan odnos književnog stvaraoca i političkog borca u njemu, tako neobično važno. A odonda do nas, od tih čini se već davnih doba – čiji analitički književni indeks pokazuju *Bjegunci* – do danas, kao i do sutra i prekosutra, kada i nas

samih više neće biti, ta totalna ISTINA ŽIVOTA koju čovjek uvijek mora otkrivati kroz ne samo stare nego i vazda nove naslage privida, konvencija i lažnih izgovora pred sobom, bit će i dalje nastavljeni zadatak ljudi u stvaranju istinskog svijeta, zajednice istine, smisla i vrijednosti života među ljudima. Nastavljeni Cesarec bit će uvijek, kao što je i danas, trajnijom stranom svoga djela na ovoj strani života, uz ovu šansu našeg opstanka s kojom *totalni čovjek* postaje manje ideja, a više zbilja.

Ima ipak nešto tužno, obeshrabrujuće u svakoj žrtvi, kada se ona, nakon što je već i s najvišim svojim smislom dana, odviše naglašava i kada ti naglasci prelaze u retoričko konvencionalna priznanja. Cesarec je – kako često o njemu prije svega smatramo potrebnim da kažemo tek to, upravo to! – ideji ostvarenja novog, socijalističkog svijeta *žrtvovao svoje pero i svoju ličnost, svoj duh i svoj život.* Manje ili više, pri tom se pomišlja na to kako je on u svome javnom djelovanju energiju romanopisca, novelis'e, putopisca i dramatičara isuviše podijelio s pozivom literarnog i političkog publiciste. Ne rijetko smatramo, čak isuviše bez razloga, da je on i čitav svoj književni dar žrtvovao prečim imperativima političke borbe. Pa ipak, na kraju, na svakom od onih sačuvanih ili izgubljenih listića papira koje je on bacao za sobom onom sudbinskom cestom, kojom je sredinom srpnja 1941. u koloni osuđenika na smrt i sam odlazio u smrt, stoji njegovom rukom, crtama koje nisu brzo, drhtavo, razmaknuto pisane od straha, nego od želje da jedan čovjek ljudima ostavi o sebi posljednju vijest, zapisano, u tom nepovratnom hodu k preranoj smrti zapisano: AUGUST CESAREC, KNJIŽEVNIK. Hoću da kažem: Svima nama poznate i shvatljive okolnosti Cesarčeva života i rada nisu u njemu pobile jezgru književnika, premda su je ograničavale, i književna djela koja iza njegova nasilno prekinuta života, iza njegove prerane smrti, produžuju njegove ime u našoj književnosti, nisu djela prema kojima treba *iz obzira* da važe druge mjere osim književnih, *književnih* naravno u značenju da je i u sam pojam *književnost* uključen njen pun ljudski smisao. Kako danas pristupiti Cesarcu kao književnom stvaraocu? Njegov književni jezik, ne ćemo osporiti, opor je, krut i lišen dopadljivosti, iako nije, bar u najvažnijim djelima ne, bez svoje vlastite prozne melodije; njegov stil je, što dalje to više, bez estetskog šarma i artističke izgrađenosti, težak, trom, konvulzivan, i gotovo improviziran; njegov prozni motivi nekad su sentimentalni u tonu plakata *socijalne literature*, a način gledanja teme, fabuliranja, uprošten između propozicija popularne sociologije i općih mjesta psihoanalize ili adlerovske individualne psihologije. To nije književnost bez svojih kreativnih nedostataka. Ali ono što toj asketskoj Cesarčevoj književnoj prozi daje živi dah ipak inspiriranog i autentičnog književnog teksta, što njegovoj proznoj analitici čovjeka daje čitav njen ne mali značaj književne poruke jednog prošlog za sva nastavljena vremena, to i nije, bez sumnje, samo ranije Cesarčeva blizina Dostojevskom, ili kasnija Zoli, o čemu se, uostalom, dovoljno često govori. Još i najprije, to je izvorna, elementarna blizina Cesarčevog književnog dara onoj svrsi koja književnost

jedino i može da učini prisno ljudskom stvari jednog naroda: blizina svrsi da književna inspiracija čovjeka utječe na ljude svojom *pričom*, da ih izmijeni iznutra – kako bi oni sami stekli želju, dobili ljudsku volju da izmijene nesavršeni svijet u kome žive. Ako mogu reći da nismo bili *odviše* kritički u ovom ispitivanju jednog Cesarčevog književnog djela, koje pod njegovim konačnim naslovom *Bjegunci* svaki studiozni pristup opusu ovoga pisca treba naročito uvažiti, jer se u njemu prikazuje i raspravlja središnja tema njegove književne i političke djelatnosti, mislim da isto tako smijem smatrati kako u vođenju ovih istraživačkih meditacija o analitici čovjeka u romanu *Bjegunci*, zaista, nije bilo ni *premalo* kritičkog duha. Vjerujem da ima *dovoljno nutarnje nužnosti* u ovom načinu pristupa, nužnosti da njegovo kritičko opravdanje bude upravo ovakvo kakvo jest, kao što je i vrijeme Cesarčeva djela ispunjeno nužnošću koja je onemogućila da ono bude drugačije. Naše iskustvo nas ipak podjednako udaljuje od apologije, kao i od kriticizma koji poriče svaku, pa čak i bitnu tradiciju svojih vlastitih pretpostavki. I ova kritika *problema, ova književna analitika osnovnih analitičkih motiva* Cesarčevih *Bjegunaca*, htjela je, dakle, da bude stvar po savjesti. Jer čovjek nikada pred svijetom, ni pred samim sobom, ne prestaje da stoji, zaista, kao pred *tvrdim gradom* na kome postoje, zatvorena ili otvorena, jedina vrata koja naš govor ne prestaje da naziva tim imenom: – ljudska savjest.

Da li je i moguće zaključiti sve misli, sve primisli, sav život, predživot ili nastavljeni život ljudskih sudbina, ljudskih drama, s kojima nezaključena, bez konačnog zaključka, dalje traje, traje, osnova svakog našeg pitanja o smislu čovjeka, sam *taj opstanak*, samo to *bitisanje*, to *samo postojanje?* Ustrajući u žrtvenom prinošenju svoje književne imaginacije, svoje humane analitike čovjeka i svoje djelatne životne energije ljudskoj ideji i borbi za cilj jednog *stila čovječnosti koga još nema*, August Cesarec danas svojim djelom za nas predstavlja i sâm svakako istaknutu analitičku temu o čovjeku kakav se želi u zamisli, u ideji, u idealu, a dobiva u historijskoj stvarnosti. Sasvim ljudski čovjek konačno je apsolutna utopija, jer ljudsko biće pripada svijetu čije je očovječenje tema *drame* koja će i s posljednjim čovjekom *nezavršena* završiti. Ali mi zato i živimo u njoj da znamo, da uvijek iznova otkrivamo: što su naše ideje, a što naše postojanje. Čovjek nikada neće prestati da bude svoj vlastiti kritičar, koji saznaje da se upravo u dvojnosti njegove svijesti i njegova života krije sva ljudska plodnost njegove sudbine, njegove moći nad tom sudbinom. *Sve*, zaista, na kraju *pripada čovjeku, jer sve dolazi od njega.* To je davna misao ljudskog bića o slobodi poznavanja samoga sebe – misao priče o zabranjenom plodu uzetom sa stabla saznanja, kao i stara misao svih kontemplativnih antropologa da nam *ništa ljudsko nije strano*, koja isto tako već odavno izaziva taj strah u svijesti, tu primisao ili tu protumisao, koju tako klasično izgovara jedno lice Dostojevskog: *Preširok je čovjek i treba ga suziti!* Drugim riječima: Između otkrića i objašnjenja, između bezgraničja i određenja čovjeka, treba dakle uvijek iznova naći i one granice dobra i zla, granice *još ljud-*

skog i *već neljudskog*, koje možda nikad i nije tako lako naći, ali koje su ipak najneophodnije *mjere naše vlastite neravnodušnosti* s kojom prihvaćamo život i hoćemo da ga živimo. Sudbina tada uvijek prelazi u djelo čovjeka, a jedna mjera takve spoznajne, moralne i najzad političke volje, vodila je, stvarala je od početka i djelo Augusta Cesarca. Ona je inspirirala i njegovu *izakovsku žrtvu bez čuda*, sasvim ljudsku žrtvu, učinjenu etičkoj magiji obećanja i mogućnosti jedne beskrajne novosti života kojom će budućnost pozdraviti sve ljude, takvog života koji će za svako ljudsko biće biti dovoljno značajan da se živi. Da li je ta tako bliska, tako shvatljiva, a gotovo uvijek jednako daleka etička utopija kao cilj, i da li su kategorički, situacioni politički imperativi kao prozaična sredstva akcije za taj romantičan cilj, suzili na neki nezaprečivi način sve one izglede *mladosti umjetnika* koje je Cesarec u velikoj mjeri imao? Teško je konačno na to odgovoriti, premda sama drama Cesarca kao umjetnika ne umanjuje nego, naprotiv, ističe sasvim ljudsku veličinu njegova djela. Jer ne radi se samo o činjenici da je, na primjer, tekst romana *Bjegunci* kakav poznajemo u obliku znatno reduciranom na programska pravila takozvane *socijalne literature* iz 1933. godine, sasvim književno ocijenjen, izražajno i konceptualno ispod razine prvotnog i zatim prerađenog rukopisa, kojim je autor, sudeći prema ulomcima romana *Izaci Velikog Maga* objavljenom 1922. godine, već tada raspolagao. Nije jednostavno odgovoriti, nije dovoljno odgovoriti, kratko: samo *da* ili *ne*, a nije zato što naoko jednostavan, a najteži od svih, Cesarčev najosnovniji književni interes, njegova autentična i draga opsesija: *kako i kuda, kojim najkraćim putem, stići do čovjeku bližeg čovjeka?* – ostaje i dalje taj *tvrdi grad* s jedinim vratima elementarnog morala ljudske savjesti, i dalje ta teško osvojiva osnova našeg svijeta i književne savjesti nas samih, koja i čini otpornu, tvrdu i nastavljenu suštinu njegova djela. *Bjegunci*, kažem još jednom, ako to samo riječi i samo misli uopće mogu dovoljno da shvate, nisu *samo* literarna priča, nego i življena tema Cesarčeve ljudske sudbine. Zaista shvatiti uspomenu na jednu ljudsku egzistenciju, koja se i nije sasvim izrazila samo u mislima i samo u riječi, to napokon uvijek još može: jedino njoj samoj nutarnje blisko iskustvo ljudskog opstanka. Ali riječ je konačno o riječi koja je iza tog opstanka ostala, riječi dovoljno značajnoj da i sama dalje opstane kao jedno, i našoj svijesti i našem životu, potrebno iskustvo pisca i čovjeka Cesarca. Jedan već obrazloženi odgovor na našu kritičku temu: Koliko Cesarčev pogled, upravljen u vlastiti život i u živote boraca i suputnika svoje generacije, dopire u neke konstante analitike ljudskog opstanka? – tako dakle i sada, danas, može ili čak mora da glasi: Zaista shvaćen, što znači dovoljno promišljen, Cesarec tu, u svome romanu *Bjegunci*, otvara pred nama životom nastavljenu sasvim suvremenu kritičku, književnu i egzistencijalnu problematiku. On svakako ovdje, ili ni ovdje također, nije odbio da plati stanoviti namet onoj problematičnoj literarnoj doktrini prema kojoj se u njenih pet historijskih minuta politički osjećao obavezan, ali je i u *Bjeguncima* ostavio za sobom djelo koje govori o najprečoj dužnosti egzistentnog ljudskog bića prema čovječnosti i koje,

dosljednošću svoga analitičkog principa, ostavlja u našoj književnosti isto toliko istaknuto koliko i vlastito pitanje o smislu čovjeka, izgovoreno čitavim glasom ljudske melankolije i ljudske nade jednog humanog istraživača ljudske, suviše ljudske stvarnosti

POST SCRIPTUM

ČITAVA jedna teorija romana poriče ga kao vrstu rasprave o stvarnom životu ili o savršenijem čovjeku: od jednostavne tvrdnje kojom počinje do najsuptilnijih obrazloženja koja nastoji da pribavi za sebe, ona se zasniva na uvjerenju da romansijerska imaginacija treba da nam pruža samo određeni literarni, estetski užitak, ništa drugo i ništa više nego isključivo priču koju saopćava i stil kojim je kaže. Roman bi prema takvoj *estetici romana* bio književna vrsta koja prestaje upravo tamo gdje počinju esej i rasprava – teza, uostalom, koja iza sebe ima što i da pokaže: oduvijek, dakle, i postoji ta vrsta poslušnih romanopisaca koja slijedi staru i strogu Platonovu preporuku pripovjedačima da pričaju svoje priče, a ljudima uglednijih javnih časti, mudracima i političkim vođama, prepuste da misle o životu ili javni život i sudbinu ljudi vode. Cesarec svakako ne pripada toj bezazlenoj vrsti pripovjedača. Pitanje je, međutim, da li je zaista *klasični roman*, kome se obično pripisuju ta estetska svojstva prevlasti literarne imaginacije nad intelektualnom i moralnom tematikom ljudskih životnih pitanja, upravo takav bezopasan roman? Tradicionalna teorija o romanu svih pseudoklasicista i estete podudara se, izgleda baš u toj *slaboj tački* recimo i sa Lukàcsevom estetikom *velikog realizma*, da bi, suočena već i sa standardnom romanesknom klasikom Cervantesa, Rabelaisa, Defoea, Stendhala, Dostojevskog ili Tolstoja, zaista pala na ispitu pred očito glavnim stranicama, ili čitavim poglavljima i uopće idejama djelâ u kojima se upravo klasičnom jasnoćom pokazuje kako zapravo i čitava priča, sva literarna imaginacija umjetnika, služi svrsi da se iza pogodne *maske priče* strastveno rasprave moralni problemi svoga vremena, pa i saznajna pitanja takozvanih *krajnjih stvari* ljudskog opstanka uopće. Sam *moderni roman* ostaje pri tom zacijelo posebna tema, ali *oblik* romansijerskog disputa vezan uz vodeća imena avangardne književnosti romana u razdoblju između dva rata irelevantan je, bar u ovoj prilici kada bismo, povodom Cesarčevih *Bjegunaca*, željeli još naknadno, u ovom *post scriptumu*, ukratko definirati samu *problemsku šansu* suvremenosti te romansirane rasprave o sudbini i smislu čovjeka, pod pretpostavkom da *smisao* u književnom djelu i nije uvijek samo, svakako najsretnije – ravnopravan obliku, nego da je kojiput još uvijek i važniji od njega.

Pripovijedajući na psihološke i društveno-analitičke motive *ljudske drame* Cesarca i njegova naraštaja, *Bjegunci* ipak nisu, bar ne u svojoj pretpostavci kojom kao književno djelo pitaju i o samom *smislu književnosti*, samo prozna balada sudbinâ koje su bile i života koji je prošao. Oni su baš u tome *svome pitanju* i sasvim književno nezaboravljivi. Kao

čitaoci *književnog* djela ustanovili smo da sasvim literarno, po svom obliku, po svojoj proznoj strukturi, formalnom prosedeu, estetskom horizontu, načinu psihološke analitike, sociološkog situiranja fabule, dramata, lica, i po tradiciji književnog izraza, ovaj Cesarčev roman postoji još uvijek negdje sasvim na početku nužnog, razvojnog prerastavanja naše starije realističke pripovjedačke tradicije, i da se također, negdje između primjene elemenata Zoline naturalističke metode objektivne opservacije i fragmenata uspomene na inzistiranje kojim Dostojevski strasno uranja u muke ljudske duše, gotovo gubi na rubu obzorja moderne vještine pripovijedanja. Gotovo bismo rekli da se Cesarčeva *realistička* literarna imaginacija, njegovo često čak i improvizirano pripovijedanje, suviše svodi na logiciziranu, vanjsku, rezonantnu opservaciju likova koje uvodi u prostor radnje, kao i na isto takvo opažanje samog tog prostora i dramata ljudskog kretanja u njemu – na život, dakle, koji prolazi pred okom veriste, živopisca što daje samo svoj prikaz *odlomka života* i ništa više. Ali, premda bismo s mnogo razloga mogli govoriti o inadekvatnoj, suviše rudimentarnoj tehnici tog romana-rasprave s ciljem da se prikaže jedna velika, dramatično ljudska, no s takvom tehnikom prikazivanja svakako uproštena i izblijedjela tema, ipak upravo tim zaključkom ne bismo još izašli na čistac s time što nas zapravo u ovom romanu suštinski i privlači. Oko i duša, osjećaj i humor, drama i komentar ipak podjednako žive negdje u toj suštini, u tom smislu riječi i rečenica koje pričaju baladu i nadu *Bjegunaca*. Smijemo, doduše, i dalje žaliti za tim što sâmom *suviše racionalnom* tehnikom pripovijedanja prigušena dramatična *tema romana* nije dobila svoj bolji, izražajniji oblik, a tu opet stupa na scenu kritični problem *kasnije prerade* ranog rukopisa, u kojoj se često opaža upravo ono što i Cesarec sam kaže u jednom svom intimnom pismu iz doba pripremanja *Bjegunaca* za štampu: *ne mogu se sada više uživjeti u to*, ali nam čitava ova *rasprava o obliku* ipak još ne bi rekla ništa bitno o ljudskom razlogu s kojim taj roman i kao književno djelo postoji. Jer tek s onim što nam sâm taj ljudski razlog o sebi kaže, romansirana rasprava *Bjegunaca* o besciljnosti i cilju ljudskog života, ta priča koja raspravlja s jednim *lošim svijetom* u intelektualnoj namjeri saznanja svakog pokreta piščeve imaginacije ili uspomene, ostaje i neizgubljena za čovjeka koji je shvaća i uzima u njenoj analitičkoj i moralnoj osnovi.

Zašto danas odabrati baš *Bjegunce*, ovaj sigurno i ne najbolji, ali možda za nas najinteresantniji roman u cjelokupnoj Cesarčevoj prozi, da bi se čak i s naročitom pažnjom govorilo o analitici čovjeka u njemu, na to dakle i ne bi sasvim mogla da odgovori ocjena literarno-tehničke strane, pa ni estetske vrijednosti tog djela, tog romana naprosto kao *literature*, jer na to, naprotiv, s dovoljnim obrazloženjem jedino i može odgovoriti sâm eksistencijalni dramat u osnovi *Bjegunaca*, sâm nastavljeni problem čovjeka koji *ljudska drama* zapisana u njima još i u nama samima otvara: – taj problem sâm i problem izlaska iz njega koji se, jednako u našem postojanju kao i u našoj književnosti, od Cesarčeva umjetnički malog formata fiksiranja jedne *velike teme* do

nas i kroz nas produžuje u svoja ostvarljiva, svoja moguća rješenja. Svakako, bar neki likovi *Bjegunaca* i njihova stanja i ne žive toliko snagom umjetnički danih lica koliko upravo nezastalom silom svoje životne tipičnosti, kao što i osnovna pitanja ove knjige postoje i dalje zbog tih mnogih niti kojima ih nastavljeni život, život još i sada, veže sa suštinom ljudskih situacija i kolizija našeg vlastitog vremena. *Čudan je život, vječno gori nekim svjetlom u kome događaji i doživljaji poprimaju konture paradoksa*, zapisao je Cesarec u jednom od svojih intimnih pisama iz godine 1929. I kao da je sâmo njegovo književno djelo jedan od tih paradoksa pred koje nas stavlja život: Cesarec u književnoj umjetnosti nije uzor, ali je za vječito ljudsku osnovu i književne umjetnosti, za samu *bit ljudske riječi* koja treba da *postane djelo*, da se preobrazi u život, neprolazno, duboko iskustvo. O temi njegova romana *Bjegunci*, o smislu njegova književnog opusa uopće, smjeli bismo napokon zaključiti: Ako se književna umjetnost nutarnje, dakle ne svojim oblikom, nego svojom ljudskom suštinom, zaista *manje* tiče naše sudbine od moći politike i političke vještine, ona nas se tada svojom isprazношću bitno i ne tiče. Igra jalove ljubavi među riječima, igra varke svakog pukog artizma, možda i može dobro doći umornom i pomirenom biću koje hoće da zaboravi na sebe, ali postoji još uvijek ta započeta, ta nastavljena ljudska pobuna protiv fatalističkog prihvaćanja sudbine, pobuna protiv *poraza* suštine i smisla ljudskog opstanka, poraza prihvaćenog ispraznošću jedine brige za lijepi oblik. Postoji dakle i taj početak ljudske borbe za *totalnost književne riječi* o kome svoje pitanje postavlja djelo Augusta Cesarca. Jednaka svome pitanju o smislu čovjeka, ta totalnost, ta istinitost književne umjetnosti, koja se obistinjuje u humanom totalitetu ljudskog bića, sama međutim ispravlja i djelomičnu, jer najviše tek programatsku, zabludu Cesarca da baš *politički* angažirana književnost, makar samo i u jednoj etapi pohoda revolucije prema svome cilju humaniteta, može da nadomjesti u književnom djelu čak i samu umjetnost. Pa ipak, istovremeno, i jedna dublja svijest, jedno ustrajnije saznanje, da jedino takva riječ, takva književna umjetnost, koja u ime totalne suštine čovjeka već jest i vrednovanje čovjeka iznad pragmatičkog sredstva politike, dijaloški nepomirljivo ustaje i iz same stvaralačke prirode Cesarčeva djela. I kao uvijek, u svakom sretnom ljudskom času razrješenja svih životnih paradoksa, tako nas i ovdje svakoj mogućnosti razrješenja starog spora umjetnosti i politike oko smisla čovjeka vodi jedino put nastavljenog dijaloga u kome se razdvojena stanovišta konačno izjednačuju, mogu izjednačiti, samo u misli i samo u zbilji humanosti totalnog čovjeka. A zar smo što drugo, bitnije, i željeli kritički ispitati, nego to, tu perspektivu historije prema ISTINI, što znači cjelini čovjeka, služeći se motivima analitike ljudskog bića u romanu *Bjegunci* i govoreći u ovom eseju ili *pokušaju* na temu *nastavljeni Cesarec?*

Koliko je to pošlo za rukom reći će najzad i svaka druga uporedba živih pitanja naše svijesti života sa stvarnošću, sa *smislom* Cesarčeva djela, izvršena i sama u istoj povijesnoj perspektivi našeg opstanka.

Riječ pripada svakom vremenu koje u nju ulazi. Ona dakle pripada i samom kontinuitetu vremena: povijesti, da bi tako sasvim pripala ljudskom razmeđu sudbine i nade. Čovjeku su suđene misli u krvi: obećani svi demoni: ali i dani izgledi sreće života, sve to što se i zove *Conditio humana*. Cesarčevo doba nije bilo vrijeme kada se samo priča. I riječ i čovjek jednako su najzad odlazili pred puške ubica. U smrt: u život: u sadašnjost i budućnost za koju su živjeli, za koju su se nadali. Ljudi tumače svoj svijet na način kako ga i žive, što znači često i protiv njega. Ali Cesarec, nastavljeni Cesarec, ostavio nam je svoj način objašenjenja života, objašnjenja borbe protiv crne magije tih velikih, tamnih usta života koja proždiru svoj porod i uništavaju smisao čovjeka. Plodne su uvijek bile sve muke, sve žrtve takve borbe, jer one ostaju iskustvo i ohrabrenje za sve ljudsko u nama što svoje shvaćanje smisla te borbe ne može izgubiti, jer njene nastavke živom čovjeku ovaj život nikad i ne oprašta, kao što ih nije oprostio ni njenom ponovnom početku u *ljudskom smislu* Cesarčeve književne riječi, u ljudskoj drami njegova vlastitog otkrića *uslova čovjeka*.

II

U USPOMENAMA I PISMIMA

USPOMENE NA AUGUSTA CESARCA I NJEGOV RAD

BOŽENA DÍTETOVÁ-ŠŤASTNÁ

PRVI SUSRETI

MOJE prvo poznanstvo s Jugoslavijom bilo je popraćeno hicima: 30. prosinca 1920. proglašena je Obznana kojom je Komunistička partija Jugoslavije bila stavljena praktično izvan zakona.

Kad sam napuštala Čehoslovačku, svršavala je 1920. godina, koja je donijela teške udarce radničkoj klasi i u Čehoslovačkoj i u Jugoslaviji. Hicima u Pragu i pucnjevima u Jugoslaviji bilo je zajedničko to što se njima učvršćivala snaga buržoazije i slabio tek nedavno snažno uzbibani revolucionarni val radničkih protesta.

Jugoslaviju je potresala ne samo revolucionarna borba nego i žestoka borba među narodima, uglavnom između Srba i Hrvata. To je bilo prvo s čime sam se upoznala u zemlji u koju me kao činovnicu u konzulat u Zagrebu poslalo Ministarstvo vanjskih poslova ČSR.

Živo zanimanje za javni život – jer me uvijek privlačilo ono što se zbivalo oko mene – donijela sam sa sobom u Jugoslaviju iz Čehoslovačke, ali nisam uspijevala da dublje proniknem do istine, te sam ostajala samo u ulozi promatrača.

U Pragu sam poznavala revolucionarne studente, što je bez sumnje utjecalo na moje političke poglede, ali su te veze odlaskom u Jugoslaviju bile prekinute.

I tako jednom, nekoliko godina kasnije, na povratku s dopusta, kad sam se vraćala iz Praga, upoznala sam se u vlaku s Česima koji su išli na more i koji su me sjetili na prijašnje veze. Govorili smo o kazalištu u koje sam često odlazila. Između mnogo pitanja palo je i ovo: Koji su ljevičarski pisci u Jugoslaviji? Mnogo sam se zastidjela ne mogavši da im udovoljim u onome za što su se zanimali moji suputnici.

Čim sam se vratila u Zagreb, počela sam tražiti literaturu takvih pisaca. Prva knjiga koju sam pročitala bilo je Cesarčevo djelo *Sudite me*. Taj me roman odmah zainteresirao, te sam zaželjela da ga prevedem.

Htjela sam zamoliti autora da mi to dozvoli. Prevodila sam već prije toga neke aktovke Pecije Petrovića koje su se izvodile u Pragu u Vinohradskom kazalištu.

Interes za Cesarčevu knjigu predstavljao je nešto drugo. S namjerom da prevedem Cesarčev roman *Sudite me* upoznala sam i tadašnjega konzula Odona Páru. Odobrio je moju odluku. Izrazio je svoje zadovoljstvo s mojim radom i odao mi priznanje za ono što sam mu pokazala od toga prijevoda. Možda nije bio ni dovoljno svjestan da to znači propagandu za autora koji je bio komunist.

Čak me preporučio istaknutoj književnici Mariji Majerovoj, na koju sam se imala obratiti kad budem u Pragu tražila nakladnika. On se upoznao s njom kad je jednom bila na proputovanju kroz Zagreb.

Tako sam 22. listopada 1925. otišla k Augustu Cesarcu u Novu Ves. Sam mi je otvorio vrata. Ta vrata koja su vodila na hodnik bila su u gornjoj polovici od stakla preko koga je bila rešetka. Kasnije mi je Cesarec više puta u šali rekao da nas je pri prvom sastanku simbolički odvajala rešetka.

Poslije prvog iznenađenja, s donekle ironičkim smiješkom pozvao me da uđem u njegovu sobu. Naše raspravljanje dobilo je neočekivano obilježje. Najprije je izrazio sumnju da bi moj posao mogao doživjeti uspjeh, tj. da bih u Pragu za prijevod njegova djela mogla naći nakladnika. Gotovo me nagovarao da se toga okanim. Zatim je dodao, kao da se ispričava, da bi trebalo da ga obraduje sama moja namjera.

Pitao me da li sam već što prevodila. Dotada sam već bila prevela neke kraće stvari iz ruskoga i već spomenute aktovke. Njemu, očito, to nije moglo izgledati nekakvom preporukom. Razjasnila sam mu da to nisam prevodila zato što bi se meni osobno sviđalo i da je tek njegova knjiga u meni pobudila interes i volju za prevođenje. Premda je to bilo iskreno rečeno, prihvatio je moje riječi s nijansom ironije; ali, nije li se možda pod tim skrivala samo njegova skromnost?

Bilo je simpatično to što u njega nije bilo ni sjenke umišljenosti, ali me ipak njegov doček donekle ohladio.

Na kraju mi je dozvolio da prevedem njegovo djelo i obećao mi pomoć u mom radu.

Četiri godine kasnije pisao mi je u svom pismu o tome susretu: »Zbg. 22. oktobar 1929. Danas je dakle, Boška, četiri godine. Sada je blizu četiri sata popodne, dakle i to se, barem donekle slaže. Četiri je godine, kako si se Ti pojavila u mome životu. Jasno još pred sobom vidim onu sobicu u Novoj Vesi, u kojoj proživjeh 8 godina, da me konačno, još za manje negoli godinu dana, izvučeš iz nje samo Ti. Sjediš pred stolom, ja na rubu kreveta, gledam Te, više Te možda gledam negoli slušam. No ni izdaleka nisam ni ja mogao slutiti, da će taj susret biti za nas tako važan, tako sudbonosan. Dogodilo se to ipak, i eto, od danas teče peta godina. Nismo doduše zajedno, kaošto smo inače uvijek bili, ne ćemo proslaviti kaošto smo to dosad uvijek činili. No ipak ta godišnjica stoji pod znakom dobre zvijezde i blagoga nadanja, da ćemo bar za koji dan biti zajedno, ako uistinu dođeš kako pišeš.

Dođi! Makar će taj sastanak biti kraći od jednoga sna, bit će, mislim i nadam se, ipak sladak; samo dođi, dođi!«

MALO vremena poslije našeg upoznavanja pismom smo se dogovorili da se sastanemo u maloj kavani »City« u Jurišićevoj ulici. Pregledao je prijevod i razjasnio mi nejasne riječi. Tada je malo znao češki. Bio je to ostatak znanja iz vremena kad je bio u Pragu krajem 1919. i početkom 1920. godine. Kasnije je već mogao dobro pratiti prijevod. Na marginama je ispisivao upitnike i napomene. Jednom sam se tužila da se teško prevode njegove složene rečenice. Uz njegov pristanak neke sam rečenice rastavljala. Govorio je da upotreba složenih rečenica otežčava razumijevanje; da je toga svjestan, da to želi izbjeći, ali da se u to uživio.

Taj put naš razgovor nije, kao prvi put, imao obilježje nikakve napetosti, a možda i nepovjerenja. Kad smo svršili posao, nismo se odmah rastali. Razgovor je započeo posve spontano i odnosio se na političku situaciju. Iz njegovih riječi posve je bilo nestalo ironije. Bio je veoma ozbiljan. Preda mnom se otvarao novi pogled na život. Kako su bila vrijedna i sadržajna njegova izlaganja u usporedbi sa zabavom na koju sam dotada bila navikla!

Samo o svojoj knjizi *Sudite me* nije htio govoriti. To je svojevrsna simbolika; uostalom sad je promijenio način pisanja. Uskoro izlazi njegov roman *Careva kraljevina*. Mnogo mu je pri tome pomagao njegov brat Stanko. Diktirao mu je prijepis romana; možda ga inače ne bi bio ni dovršio. Sada ima pisaći stroj, koji je postao njegovim neophodnim pomoćnikom. U vezi s tim, 12. srpnja 1927. poslao mi je razglednicu iz Brckovljana: »Mnogo pozdrava od A. PS. Ovo je kuća, u kojoj sam pisao C. Kralj. (Najpre soba s gornjim prozorom, zatim ona s prozorom dole – pa u strani!).«

Kad smo odlazili, opazila sam u garderobi kako je brzo zgrabio svoj šešir, stavivši ruku upravo na ono mjesto gdje se vidjelo da je iznošen. Uvijek je nosio crni šešir koji ipak nije bio onaj tipični umjetnički. Cesarec je bio staložen i uz to je cijelom svojom pojavom uvijek izazivao neki osobiti utisak. Kako sam kasnije doznala od njegove sestre Ivke, ona mu je uvijek nabavljala tu vrstu šešira.

Nastojanje da skrije nedostatak, ili radije da ga ne izlaže tuđem pogledu, bilo je za njega tipično. Bio je ponosan na svoje radničko porijeklo, ali se možda stidio što mu društvo daje tako skromna sredstva za njegov rad. »Bijeda! Već sama riječ utisnula se u mene kao robijaški žig, nije me stid pred drugima, stid me je pred samim sobom!« (A. Cesarec: *Sudite me*, 1925, str. 37.) Iz njegove kasnije korespondencije jasno se mogu razabrati teškoće o koje se uvijek spoticao pri objavljivanju svojih djela.

Poslije prvog sastanka slijedili su drugi. Jedanput mi je donio roman *Careva kraljevina* s posvetom »Gospođici Boženi Ditetovoj u znak prijateljstva. Zgb, 1. XII 25. A. Cesarec«. Radovala sam se njegovoj pažnji.

Poslije Nove godine dogovorili smo se da 6. siječnja 1926. poslije podne pođemo na šetnju do Vodovoda. Bio je krasan sunčan dan. Panorama koja se pred nama otvarala na dvije strane kao da nas je poticala na klicanje. Ili je to možda bilo u nama samima? Taj put već nije bilo sumnje o ljubavi.

Jedna uspomena u pismu od 6. siječnja 1930: »[...] evo i četvrte godišnjice! Ne dana kad smo se upoznali, to je već prošlo. Nego onog još mnogo važnijeg dana, kada je između nas pao hladni „vi", i od dviju tračnica našeg života postala je jedna (ne odmah, ali tada je to ipak počelo).

I po drugi puta ja sam toga dana sam! Ne samo da mi je žao, nego je to upravo bila šteta. Ovako krasno popodne, ovakva krasna večer!

Ujutro još, kad se probudih, vani je ležala magla. Poslije, pa popodne, kada pođoh u našu malu Meku, vedro, vedro, vedro! Šuma bijela od snijega, mraz na granama kao srebro! Prošao sam istim putem kojim smo prvi put išli; Sofijinim. Sjećaš li se na Smroku one linije zemlje, iza koje, kad to gledaš iz produženja Jurjevske ulice, prije zavijutka na raskršće, ne vidiš više ništa nego nebo? Kad dođoh pred nju, sunce je već zapalo; nebo je poprimilo boju žute, recimo žute, jer je teško odrediti točno, – dakle žute svile, tako mekane i fine, da bi Ti na njoj mogla praviti batik kao na mapi koju sam od Tebe dobio za Božić. A onda kad dođoh na raskršće, ležalo je ispod te svile teško, krvavo rumenilo, zamotano spram grada u sivu, plavušavu maglu, a spram gore, koja je bila u čistim konturama kao izvajana, – bilo se prelilo u nešto ljubičasto.

No to je sve tek put do Meke! Tamo gore, na našoj klupi, ni na drugima, nije bilo nikog. Činilo se tako kao da je to baš zbog mene da mogu biti u većem miru. [...]

I mislio sam: ova vedrina, u kojoj nema ni tračka oblačka, pa blizu ni magle, nego samo zvijezde, zvijezde i čist, mlad mjesec, nije li to dobar znak? Sjećaš li se, kako smo prekolani čekali da se kroz oblake pojavi mjesec? A sada, danas bi to bilo nepotrebno, danas je on sjao stalno, stalno, i to baš spram Tvoje strane, kakogod hoćeš, spram nekadanjeg Tvog stana u Ilici ili današnjeg u Sarajevu.

Zvijezde, vedrina, mjesec – s njima u društvu pozdravio sam Te, žalio, žalio, da nisi sa mnom.

[...]

Jedina magla, jedini mrak bio je u tom, da sam cijelim putem, pa i tamo gore, sveukupno gotovo dva sata, a i više, morao slušati jednu kanonadu. No možda je to bilo i dobro, jer u vezi s jednim davnim doživljajem iz 1915, kad skoro na istom mjestu slušah kanonadu s austro-talijanskog fronta, ja dobih jedan nov motiv – samo ako će proći?[1]

Tako je to bilo, ukratko. Još jednom: ako nisi danas bila sa mnom, nadam se, i to mi je bila želja, da to bude na godinu!«

[1] »Sjećanje jednog prijatelja«, objavljeno pod naslovom *Doživljaj iz sebe.*

RAZGOVARAMO O LENJINU I O CESARČEVU BORAVKU U PRAGU

MARLJIVO sam radila na prijevodu. I zajedno smo mu posvećivali mnogo vremena. Ali prijevod nije bio jedinom temom naših razgovora.

Na jednoj šetnji August mi je govorio o Lenjinu. To je bilo o drugoj godišnjici njegove smrti. Bilo je to prvi put da sam slušala o Lenjinu iz usta svjedoka koji ga je vidio svojim očima. O njemu je pisao godine 1924. u »Borbi« u članku *O Velikom pokojniku*. Nije govorio samo o velikom revolucionaru, teoretičaru, filozofu, prikazivao ga je kao miloga, dragoga čovjeka. Kad je Cesarec godine 1922. bio u Moskvi kao delegat na IV kongresu Kominterne, Lenjin je delegatima govorio njemački.[2] Samo bi katkad zašutio tražeći prikladnu riječ. Delegati bi mu je u oduševljenju spomenuli. Lenjin je svoju ispruženu desnu ruku povlačio nazad kao da skuplja misaone niti svojih slušalaca. Cesarec je osjećao kao da ih Lenjinova ruka za samu Lenjina privezuje.

Tako mi je pripovijedao, a u članku *Lenjin na kongresu* piše: »[. . .] vrlo retko – da mu koja reč fali, šaptač se ne dosećuje koja mu to reč treba i tada se Lenjin smeška dobroćudno ispružuje ruku, igra prstima po zraku, traži reč kao neko dete koje bi uhvatilo leptira. [. . .] Dobacuju mu ju iz gomile, setio se već i šaptač, izabrao je Iljič najzgodniju, i veseo kao da je uhvatio lepu pticu, uvrštava je u treznu dijalektiku svojih rečenica.«[3]

Cesarec je znao da prikazuje svoje doživljaje tako živo da je prenosio svoja osjećanja na drugoga. To je bilo moje novo istinsko upoznavanje Lenjina.

SADA smo se sastajali redovno. Prijevod nije više bio glavni cilj naših sastanaka, premda se približavao kraju, ali zato smo nadugo raspravljali o umjetnosti i politici, a August je govorio o svojoj literarnoj djelatnosti.

Pripovijedao je o svom boravku u Pragu u početku 1920. godine. Govorio je da je započeo pisati roman iz doba toga svog boravka u Pragu, ali ga nije završio. Sada za to ima još jedan razlog.

Utvrdili smo da smo oboje promatrali dolazak legionara u Prag i njihov doček. Tada sam bila na prozoru na Václavskom náměstí u blizini Vodičkove, a on je, kako mi je pričao, bio na kraju Jindřišske ulice. »Možda smo jedno na drugo gledali, ali kako to da se nismo prepoznali?« govorio je Guta u šali. Tada se, naravno, nismo poznavali, a također smo krivo pretpostavljali da smo sudjelovali u istom dočeku legionara. Ja sam naime mislila na dolazak legionara s Masarykom u prosincu 1918, a Cesarec je prisustvovao dočeku legionara u veljači 1920. I jedan i drugi doček bio je priređen na Václavskom náměstí, tako da tada naš

[2] U XXXVI svesku Lenjinovih *Djela*, rusko izdanje iz god. 1957, str. 509, nalaze se Lenjinove njemačke napomene o tom referatu.

[3] »Borba« od 23. juna 1923.

nesporazum nismo opazili. Zbog toga sam pri pisanju ovih uspomena u prvoj verziji bila smjestila boravak Augusta Cesarca u Pragu na kraju godine 1918. i u početak 1919.

Jedinim putokazom bila mi je navedena uspomena. Tek kasnije bila sam upozorena na pismo Augusta Cesarca upućeno dr Otakaru Fischeru, poznatom kazališnom i literarnom kritičaru, koji je godine 1911-1912. bio dramaturg Narodnog kazališta u Pragu.

Zbog zanimljivosti navodim njegov sadržaj:

[3/2 1920.][4]

Poštovani gosp. doktore,

sutra odlazim definitivno u Wien. Prema tome ne ću imati više prilike da se s Vama sastanem. Nadam se i vjerujem da ćete Vi sve svoje dobre sile uložiti da Krležin Colon prodre na pozornicu. S dr. Sedlačekom[5] biću sutra prepodne i još ću ga jednom zamoliti da s prevodom požuri.

Molim Vas da mi svaku novost koja se tiče Colona javite u Wien. Odande ja ću imati dobre veze sa Zagrebom, prema tome i s Krležom.

Moja je adresa

August Cesarec
bei Herrn Alois Senk[6]
Wien VIII, Wickenburggasse 21

Najljepši pozdrav milostivoj gospođi i Vama

Aug. Cesarec

Pismo se nalazi u Institutu za narodnu književnost u Pragu, u kojemu je – u vezi s istim predmetom – pohranjeno i jedno pismo Miroslava Krleže. Ono je doduše nedatirano, odnosno datirano je naknadno tuđom rukom, kao i Cesarčevo, ali se po njegovu sadržaju (»u „Plamenu", reviji koju sam prošle godine... izdavao...«) vidi da je napisano godine 1920.

To pismo glasi:

[1/2 1920]

Gospodine!

Ljubaznošću donosioca ovog pisma, šaljem Vam evo svoje četiri drame, *budući je sada poštom slati problematično.*

Rečeno mi je, da savladavate u toliko hrvatski, da ćete moći da se orijentirate, je li su stvari za Vas vredne – *i možete li ih uzeti u repertoar Vašega kazališta. U knjizi su »Kraljevo« (1915)*

[4] Pismo je datirano naknadno, tuđom rukom.
[5] Dr František Sedláček, prevodilac mnogih književnih djela s hrvatskosrpskog na češki jezik.
[6] Cesarčev ujak.

i »Colon« (1917). »Michelangelo« (1918) i aktovka »Predvečerje« (1912) označene crvenom olovkom nalaze se u »Plamenu«, reviji koju sam prošle godine ovde u Zagrebu izdavao.

Mislim, da je bolje da prolistate u originalu nego u nemačkom prevodu, jer samo s nemačkim prevodom raspolažem. Ja publiciram u kontinuitetu tek poslednje dve godine, a izdao sam do sada više knjiga pesama. Uprava našeg narodnog teatra mi je drame konstantno *odbijala, pa bi me veselilo da mogu da ih vidim na sceni, kad sam uveren da ne znače nerešivi scenski problem.*

Molim Vas gospodine imajte dobrotu i obavestite me pismeno o rezultatu.

Sa poštovanjem
Miroslav Krleža Zagreb Prilaz 13. I.

Otkad sam pročitala Cesarčevo pismo istraživala sam u svim pravcima da bih spomenuti nesklad riješila. Pregledavajući štampu utvrdila sam da je dolazak legionara, samo iz Rusije, bio 2. veljače 1920, te da su kao i prije, u prosincu 1918, bili dočekani na Václavskom náměstí, premda ne s onakvim slavljem kao oni legionari koji su bili došli s Masarykom.

Taj je dolazak legionara u veljači 1920. spomenuo i Cesarec u svom romanu *Bjegunci.*

Tek kad sam u štampi utvrdila datum dolaska legionara iz Rusije, razjasnila mi se nekadašnja greška. Tome datumu odgovara ne samo taj događaj nego i neki politički događaji u romanu, kao na primjer poraz mađarske komune koji se zbio tek poslije tobožnjeg boravka Augusta Cesarca u Pragu, a i neki drugi događaji. O tome ću iznijeti razjašnjenje kada bude riječ o romanu *Bjegunci.*

Navedenim pismima utvrđeno je vrijeme Cesarčeva boravka u Pragu u 1920. godini, dotično približno vrijeme njegova odlaska iz Praga. Međutim, prema jednoj razglednici koju je August Cesarec pisao bratu Rudolfu u Zagreb iz Praga, 14. studenog 1919, može se približno utvrditi i vrijeme njegova dolaska u Prag.[7]

U proljeće 1926. češće smo govorili o pitanju legionara. Nekoć smo bili promatrali njihov doček u Čehoslovačkoj, ali s kako različitim osjećajima! Ja sam tada bila puna oduševljenja za slobodu, a Cesarec je na zadivljujući način vidio stvarnost daleko naprijed, u budućnosti. Izvrgavao je ruglu opojenost malograđanskim nacionalizmom u kome je bila

[7] »[Datum poštanskog žiga. Praha, 14. 11. 1919.] U gradu Tvojih sanja java je za mene još uvek nesnosna. Još ni stana nemam i još ta prokleta zima. Mogla se sasvim lepo izbrisati iz ovogodišnjih kalendara. Blaženi Zagreb gde bar drva ima. Moraću se zakopati u biblioteku i većinu svog rada reducirati na čitanje. Što je s Mickoljevom [Đuro Cvijić]? Još ga uvek nema ovde, a ja ga čekam. Pozdravi sve doma i Idine. Tvoj Hugo Pošić.« – Razglednica u Cesarčevoj ostavštini u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu.

utopljena sloboda radnoga naroda. O tome je i mala napomena u romanu *Bjegunci:* »... ovdje se, čini se, sve nadima od megalomanije skorojevića!«[8]

Svoj stav prema legijama u Rusiji iznio je Cesarec već godine 1919, kad je otkrivao ulogu Antante: »[Jugoslavenska građanska klasa] u svemu neoriginalna i slaba, u svemu egoistička i manje radikalna kopistica Čeha, simpatične rase kad se govori o Husitima, žalosne kad se govori o čehoslovačkim legijama u Rusiji.«[9]

I mišljenje o Masaryku iznio je Cesarec te iste godine, kada je okarakterizirao poslijeratnu buržoaziju Jugoslavije: »Ona, koja se je do svetskoga rata s e ć a l a starih kraljeva, banova, 48., Dušana, Kosova i t e š i l a sa komotnim realizmom sitnoga rada po receptu onog Masaryka koji je danas postao renegatom još onoga nečeg malog što je pre naučavao ...«[10]

U kasnijoj korespondenciji Cesarec pravi aluziju na Masaryka: »A kako si Ti proslavila svoga, tj. Vašeg češkog „Kneza-filozofa"« (8. ožujka 1930). Sigurno je to pratio ironički smiješak koji je bio jedno od njegovih oružja protiv buržoazije.

Pomalo je kod mene iščezavalo prijašnje oduševljenje narodnom slobodom. Od svršetka rata koješta sam vidjela. Zato sam se slagala s Cesarcem. Ali na legionare sam navikla da gledam kao na junake, a čovjek se nerado odriče svojih ideala čak i onda kad ga oni pomalo iznevjeravaju. Zato je Cesarec, koji je i legionare vidio u pravom svjetlu, tu ipak naišao na moj otpor. Nije se svađao, ali je samo ironički dodao: »Možda ću još promijeniti mišljenje i naučiti se da poštujem legionare.« Očito je međutim da se to nije naučio – obrnuto: unio je sumnje u moju glavu. Te su sumnje zapravo bile izazvane još godine 1922. člancima u »Hrvatu« pod skupnim naslovom *Češki argonauti,* u kojima je bilo prikazano kako su legionari zadobili novovjeko runo na Krimu. To je izazvalo i nekakvu uzbunu u Jugoslaviji, uglavnom u Zagrebu. Ali se uzbuna brzo stišala, i sve je zašutjelo. Iz tajnoga računa »B« čehoslovačkog poslanstva u Beogradu veliki je iznos zatvorio usta redakciji »Hrvata«.

Godine 1925. izašla je međutim u Osijeku (tiskara »Merkur«) čitava brošura *Češki argonauti u Sibiriji.* Citiram iz nje: »... hrvatski tekst ... počeo je izlaziti u „Hrvatu" u božićnjem broju 1922 ... Izašle su u „Hrvatu" svega tri četvrtine teksta, dok najednom je redakcija „Hrvata" otklonila daljnje štampanje ... Uza sve to nije se saznalo pravi razlog, zašto „Hrvat" nije do konca odštampao ovu senzacionalnu brošuru. U svoje se vrijeme govorilo, da je sam predsjednik Čehoslovačke g. Masaryk intervenirao kod „Hrvata", da se obustavi daljnje štampanje *Čeških argonauta.* Koliko je na tome istine, ne znamo.«

[8] *Bjegunci,* Zagreb, 1933, str. 17.

[9] »Plamen«, god. I, 1919, br. 2. *Dve orijentacije,* str. 76.

[10] Isto, str. 72.

Osobni opis.

pod istragom stoječi Cesarec August

Godina 28
Vjeroizkonu rkt.
Zanata ili poslovanja književnik i novinar
Rodno mjesto Zagreb.
Stanovanja mjesto Nova Ves 70
Uzrasta 170 cm.
Kosa kestenjasta
Čela visoke
Obrva kestenjaste
Oči ju plave
Lica ovoljaste, blijede
Nosa pravilne
Usiju pravilnih, pun potpun
Brade ovalne
Odjeću nosi građansku

Čitanju i pisanju vješt. pismen
Govori hrv. njem. tal. Francuski, Ruski
Osobite oznake nema
nevjenčan
porodan

U Zagrebu dne 12. rujna 1922.

O toj brošuri i o historijatu članaka u »Hrvatu« govorila sam s Cesarcem i nisam mu tajila što o tome znam. Da li je znao za tu brošuru iz vlastitih izvora ili je za nju doznao od mene, već se ne sjećam.

Premda kritika legionara nije potjecala od njegovih pristaša, veselio se što su se svađala dva tabora buržoazije.

Kasnije, za vrijeme dopusta provedenog u Pragu, doznala sam od jednog češkog legionara iz Rusije da je legionarska banka donijela sa sobom zlato pokradeno u Rusiji. Tada sam već vjerovala Cesarcu. Svoje mišljenje o legijama ja sam, poslije povratka u Čehoslovačku, učvrstila onim što sam doznala u Komunističkoj partiji Čehoslovačke.

»ATENTATOR MOJSIJE«, DRAMA »OTKRIĆE«, BEZRUČ

Dovršila sam prijevod romana *Sudite me*. Više nemamo izlika za sastanke. To izaziva samo smiješak, i već stvaramo nove planove, ugovaramo *nove susrete*.

Namjeravala sam prevesti *Carevu kraljevinu*, i stvarno sam to počela, ali prijevod nije više bio glavni razlog naših sastanaka. Tako smo sada imali više vremena da se bavimo i onim o čemu je Cesarec pisao ili što je tek nastajalo pod dojmom nekog njegova doživljaja.

U noveli *Atentator Mojsije*, na početku, opisuje na primjer strašnu smrt kočijaša preko koga se prevalila pivovarska bačva. Cesarec je bio prisutan toj nesreći. To ga je mnogo uzbuđivalo i uzrujavalo, ta uspomena nije iščezavala iz njegovih misli. Riječi kojima Mojsije okrivljuje gostioničara zapravo su njegove vlastite riječi.

Pripovijedao mi je da ima da bude prikazana na sceni njegova drama *Otkriće*. Ne na službenoj pozornici, a čini mi se ni u Zagrebu. Možda su je imali da prikažu diletanti. Mnogo me to interesiralo, jer sam i sama nastupala kao diletant na pozornici. Trebalo je da izmijeni završetak, o čemu mi je također govorio. Tu dramu znala sam u cjelini: neobjavljeni završetak August mi je ili čitao ili prepričao. Sviđao mi se, te sam htjela da znam zašto odustaje od njega. Odgovorio mi je da je čvrsto uvjeren da treba izbjegavati pesimizam, da se s tim u potpunosti slaže i sa svojim drugovima.

Dobila sam uskršnji dar. Pjesmu *Uskrs*.[11] Uz to i zbirku pjesama objavljenu godine 1919, *Stihovi*, s posvetom »Boženi za moj doista veliki Izlaz. A. Cesarec«. Evo napokon i onoga što je izazvalo moju veliku radost: Cesarčeva prijevoda Bezručove pjesme *Jedamput samo*. To je bila moja omiljena pjesma. Najprije mi nije ništa obećavao, samo se

[11] Pjesmu *Uskrs*, doduše intimnog karaktera, ali karakterističnu i za Cesarčeva shvaćanja, i tri isto tako karakteristična Cesarčeva pisma predala sam godine 1947. jednoj urednici »Borbe« u Beogradu za jubilarnu izložbu organa KPJ, i otada im se na žalost zameo svaki trag.

raspitivao o nekim izrazima. Nagovarala sam ga da piše stihove. To je odbacivao. »Počeo sam sa stihovima kao što obično čini svaki pisac, ali to nije moja forma, više neću pisati stihove.« Sada me taj prijevod iznenadio:

Petar Bezruč:

JEDAMPUT SAMO

(Prevedeno za **Bošku**)

Već ne znam gde i kada
slušao sam jednu basnoslovit basnu.
Zemlji na severu negde
dolina je tužna, stisnuta u brda;
tužna je i tamna,
jer nema dana da tamo zasja sunce.
I živi tamo narod žalostan
u večnom snegu, u zemunicama dimnim,
do ognja sede ljudi,
od zlata kojim svaka reč je skuplja,
za njima plahe žene,
a pozàd se stišču u kožusima deca.

Pa kako to, ja ne znam,
da l' se možda makla iz svoje staze zemlja,
te u dan jedan zasjalo je sunce:
I ceo narod, zaprepašten sjajem
jurnuo je mahom u zemunice si crne
i s gredama je svaki zakrčio izlaz,
a lica oborio spram zemlje,
neznanom demonu pošiljući prošnje,
da poštedi im život . . .

A zatim vani
sunčan sjaj je večni sneg sažego
i iz tla netaknuta
pod usnama je sunca niko ljubičica cvet.
Bog sunčani kad vide
tu tišinu mrtvu i kukavične prošnje,
prošao je dolinom
i nikad više
nije na tu pogledao stranu. –
A kad strah je prošo
i napolje su odvažili se ljudi,
pa vlažnu ugledali zemlju,
neznan cvet i miris ljubičice sveži,

i videli da dobri bog se,
odvrgnut od njih strahom, na njih je obazro,
te spoznali u duši
da nikad već im dan taj ne povrati se opet,
tad još tužniji da živu
oronili su glave zamišljeni ljudi
i šije plahe žene,
i u tuzi dvostrukoj nastavili su život,
jer osećahu, jedamput da im
vedrina žića mračnu obišla je zemlju,
te njihovom nestala je krivnjom –
da ne vrati se više!

*
* *

Jedamput samo obišla me ljubav.
Do pasa crne pale su joj kose,
i sladahnim mi govoraše glasom:
D o b r a V i s t e s r c a,
i s V a m a s r e ć n a b i ć e s v a k a ž e n a –
a kratak plahi pogled,
što reče više no njene slatke reči,
slatkim izrečene tonom,
kako u tješinskome mome govori se kraju,
popratio joj reči! –
A ja, koji davno ispih
do taloga gorka svog života čašu
i iz života knjige bele poistrgah strane,
ja rekoh drskim tonom,
kako crnih ljudi svet govori gore
ostravskom pod visi:
B e s k o n a č n o s r e ć a n b i ć e, g o s p o d i c e, o n a j
k o b u d e V a š i m m u ž e m, –
n o n a g r m u v e o j a n e p r i b a d a m r u ž e.

I ja ljubio ju, a ona – udala se!
Tako moj dogorio je kamin, u srce legle sene,
i tuga beskonačna podilazi mi život,
kad god se, često, setim,
kako korakom je slatkim obišla me ljubav,
a na svom domu ja zalupih vrata,
te nikad više već se ne povrati natrag!

1926. – AC

NA MIROGOJU

Poslije naglih kiša, kad je opet zavladalo lijepo vrijeme, odlučili smo da odemo na Mirogoj. Uvijek me privlačio pogled na njegove visoke zidine koje sliče bedemima kakve silne tvrđave. Tako je čudno taj obrambeni pojas bio u suprotnosti s onim što čuva u svojim zidovima. Mrtvima ipak nije više bio potreban stražar. Naročito ujesen, kada bi crveni listići biljaka puzavica obojili zidove gotovo fantastičnim ukrasom, Mirogoj je k sebi privlačio posjetioce. A toga dana sunce je raskošno sjalo. Pošli smo gore ulicom Nova ves, u kojoj je Cesarec tada stanovao, i sjeli na klupu na slobodnom prostranom mjestu kod brane gdje potok Medveščak utječe u glavni kanal.

»Prije nekoliko dana doživio sam ovdje strašan događaj«, pripovijedao je August. »Poslije velike kiše razularo se potok Medveščak. Novoveška djeca imala su atrakciju. Trčala su po vodi, smijala se i kliktala. Uto se jedno dijete poskliznulo, i već ga je voda nosila direktno u kanal. Još je jednom kriknulo i onda iščezlo. Možda ga čak nitko nije mogao spasiti. To je bilo tako strašno, tako iznenadno.«

O tome postoji i bilješka u »Obzoru« od 5. srpnja 1926: »*Medveščak odnio dijete.* Sada se opet osvetio propust gradske općine, što nije na ovom mjestu potoka Medveščaka stavila željeznu rešetku, što je traženo već nebrojeno puta, jer se uvidjelo da su ugroženi životi djece koja se tamo vrlo rado igraju.«

»Dugo nisam poslije toga događaja mogao zaspati«, produžio je August. »Nekako me ustrajno progonila misao o tome koliko je vremena to dijete živjelo dok nije tako nedobrovoljno proputovalo ispod grada, u bujici kanala. Tada mi je palo na pamet da napišem pripovijetku o čovjeku koji plovi kanalom, nošen vodom, ali je živ. U njegovim mislima prolaze zgrade koje je znao iz prijašnjega života: kazalište, policija i dr. Gleda na grad odozdo.«

Nastavili smo o tome govoriti idući prema Mirogoju. Suštinom te pripovijetke trebalo je da budu misli čovjeka koji je izbačen iz života. Kasnije se k tome motivu ponovo vraćao. O tome ću opet govoriti kad se budem bavila Cesarčevom korespondencijom koja je u vezi s njegovom literarnom djelatnošću.

Još jednu sličnu fantaziju, zapravo satiru, htio je da napiše o čovjeku koji ne može ništa da izgubi – ni stvari, ni novac ni život (prigodom neke katastrofe). Često smo se time bavili. To je bilo katkad u šali, a drugi put ozbiljno. Izmišljeno je toliko kombinacija, osobito onda kad sam Augusta htjela uhvatiti u nedosljednosti i sl. Ne znam je li od svega toga kasnije nešto obradio.

Došli smo na Mirogoj. Po groblju me provodio tumačeći mi mnogo toga, ali kao najvažnije htio mi je pokazati grob Alije Alijagića.

U živom mi je sjećanju bio atentat na ministra unutrašnjih poslova Draškovića godine 1921. Tada sam osjećala saučešće s atentatorom, premda prema atentatu nisam još imala izgrađeno stanovište. Znala sam da je Alija Alijagić uživao velike simpatije u masama, zbog čega je bilo

i mnogo hapšenja. Zato je policija potajno prenijela u listopadu 1925. Alijine ostatke u općinu Turije, ali ni to nije spriječilo manifestacije na groblju.

Krajem listopada i početkom studenoga 1926. bili su hapšeni poznati komunisti zato što se pripremala demonstracija kod Alijagićeva groba, ali je to ujedno bila mjera sigurnosti u vezi s namjeravanim dolaskom kralja Aleksandra u Zagreb. Tada se nisam smjela sastajati s Augustom jer je i on spadao među sumnjive.

Na Mirogoju je 1. studenoga 1926. otkriven spomenik Čehu Augustinu Kmoški, koji je 12. kolovoza 1916. od divizijskog suda u Zagrebu bio osuđen na kaznu smrti i pogubljen. Borio se kao dezerter iz austrijske vojske protiv Austrije i bio je zarobljen. Spomenik je bio smješten blizu groba Alije Alijagića, i zato je okolica toga mjesta bila zaposjednuta vojskom i policijom. Ne u počast mučeniku Kmoški, nego zato da bi se očuvao Alijagićev grob od živih kojih su mu donosili cvijeće.

Kod groba Cesarec se raspričao o atentatoru i atentatu. Zašto je Alija, premda je bio komunist, izabrao put individualnog terora koji komunisti odbacuju, razjasnio je Cesarec u svom članku *Karakter na vješalima:* »Kako je taj čovjek kao komunista, znajući da komunistička borba pretpostavlja akciju masa, a ne akciju individualnu, došao do odluke da izvrši atentat?« pita Cesarec i objašnjava da Alija Alijagić nije bio radnik u velikoj tvornici, gdje se među velikom masom osjeća solidarnost i donose odluke za zajedničku borbu »[...] kraj sve svoje oštro razvijene klasne svesti pao [je] u zabludu i došao do nepolitičkog shvatanja da akciju masa pokreće akcija pojedinaca, a ne obratno.

Ko mu je omogućio takovo shvatanje? Onaj koji ga je zbog nje osudio na smrt: sam režim.«

Meni je međutim August pripovijedao i o onome o čemu nije mogao govoriti u štampi. Pomisao na atentat nije ponikla u Alijagiću ili samo u njemu. Grupa ga je izabrala da izvrši atentat. Alija nije to odbio. U netom citiranom članku *Karakter na vješalima* Cesarec spominje ovo: »Posljednje svoje večeri poželeo je da se samo još jedamput vrati u život. „Šta bi radio, Alija?" [...] „Radio bih drukčije!"« Alija nije bio isprovociran za svoj čin nego je izvršio postavljeni mu zadatak. O tome Cesarec nije smio govoriti u javnosti, a nije govorio ni Alija.

Kolikogod mu je to bilo mučno, Cesarec nije htio izbjeći dužnost da prikaže posljednje Alijine trenutke pred pogubljenjem. Pri pomisli na susret s osuđenim bilo mu je zaista vrlo teško. To što je s njim te noći proživio, nije očekivao. Alijagić je bio hrabar. Duboki doživljaj u skladu je s riječima Cesarčeva nekrologa *Posljednja Alijina noć:* »I meni se čini, da sam se s Alijom te posljednje noći, proboravljene s njime u sačekivanju smrtne njegove ure, doživotno sastao.« Tako je i bilo, Alija nikad nije bio izbrisan iz njegovih uspomena.

Poslije Alijagićeva pogubljenja došao je Cesarec s malim Muharemom, Alijinim bratom, k svojoj sestri Štefi. Kako se sada nije više morao svladavati, prišavši k stolu, klonuo je te, s glavom oslonjenom o dlanove, počeo plakati.

Malo poslije toga obraća mu se Vojislav Nikolić s posebnom molbom. Citiram njegovo pismo koje se čuva u Državnom arhivu u Zagrebu:

10. IV–922. Bijeljina

Zdravo Druže!

Po molbi Muharema Alijagića, brata Alijinog i oca Tuliga upućujem Vam sledeće:

Pošto se isti nalaze u jako hrđavom materijalnom stanju pored toga i zdravstveno nije najbolje; a ovde u Bijeljini ne postoje nikakve sindikalne organizacije koje bi mogle im ukazati hitnu pomoć, stoga kao raniji drug Alijin na zahtev brata mu i oca apelujem na Vas drugove u Zagrebu da skupite dobrovoljni prilog te da ga što pre uputite na adresu Muharema Alijagića krojačkog učenika – Bijeljina, te da bi si sa prilogom mogao popraviti hrđavo stanje i zdravlje.

Topli drugarski pozdrav šalje svima

Vojislav Nikolić

Molim pošto je jako potrebito
to vas molim čim dobijete ovo
pismo da odma odgovorite
pozdravlja vas vaš zahvalni drug Muharem Alijagić

[Adresa] Gosp.
Avgust Cesarec
Vlaška ulica N° 16
Zagreb

[Šalje] Muharem Alijagić
krojački učenik
kod Anrije Štefana
Bijeljina

Poslije više godina u jednom pismu koje mi je potajno poslao iz zatvora, bez datuma (po prilici 16. veljače 1929), Cesarec spominje: »A odmah dalje – bio sam nekad onu noć s A.[12] Čudan je život, vječno gori nekim svjetlom u kome događaji i doživljaji poprimaju konture paradoksa.«

Smračivalo se tada, u godini 1926, kad smo se vraćali s Mirogoja. To je bio dostojniji okvir tužnoj historiji nego što je to bio sunčani dan.

IZ NOVE VESI NA GOLJAK

NASTALA je promjena u Cesarčevu životu. Odselio se iz Nove Vesi, gdje je proživio osam godina. Preselio se u listopadu 1926. na Goljak u malu vilu pored prebivališta svoje sestre Štefe. Uličica u četvrti obiteljskih kućica koje se strmo dižu na uzvišicu. Mala sobica gore, u samoći. Kod prozora veći stol (njegov radni stol), pun knjiga i papira, s neizbježnim pisaćim strojem, lijevo police s knjigama, pa postelja.

[12] Alija Alijagić.

U drugom kutu, s protivne strane, željezna peć. Između nje i postelje malo izlizana fotelja, poznata s fotografije, prema kojoj je zimi privlačio stol da bi bio bliže peći. U blizini velik umivaonik s crnom mramornom pločom, a na kraju zida vrata. Skroman stančić, ali krasan pogled iz njega. Sve sami vrtovi; stabla su se mogla vidjeti iz svakog kuta Augustove sobice. Ne znam da li je taj pogled utjecao na Augustovo istančano reagiranje na vremenske prilike, na kakvoću vremena, ili je pak to bila ljubav prema prirodi – ljepoti uopće. U mnogo pisama on govori ili o svijetlom ili o zaplakanom, kišnom danu. Često se prepuštao prirodi da na nj djeluje.

Rječito o tome govori i pismo što mi ga je pisao kad je ležao bolestan kod kuće, u Zagrebu, 15. ožujka 1929: »Još uvek ležim. Bliža se pet sati popodne. Sam sam. Pogled mi luta dokle može kroz prozor. Vani je, i sam vidim, krasan dan. Vedro – vedrina, kakvu pokazuje proleće, kad još sunce nije prebrisalo sve zimske magle, pa se te uz plavu nebesku polutku još uvijek mogu pripiti tako da se modro meso ove još uvijek više bjelasa negoli modri. No ipak sunce je. Doduše, ni to sunce – barem odavde, iz sobe gledano nije još pravo. Zemlja je još nekako prebleda pod njim, boje premalo različite od istih boja u sjeni. Tako je, kao da je i to sunce omotano nekim bolesničkim oblogom i svijetli njegovi pogledi dolaze samo kroz omaglicu. A drveće? Šume? Gora? – što je sve, kako znaš, odavde vidno?

Proljetnje turgenjevske vode protekle su već, mislim. Vidio sam ih teći jedanput dvaput, a sad su valjda već otekle. Drveće je svakako prožmano vodom, a jer ima i sunca, moglo bi već da pupi i osmijehne se po kojim listićem. No ništa. Sabila se u gomilu, smeđa neka gromada šiblja, kao da ju je nagomilao neki košarač za bogzna kakvu košaru. A po strani, u vrtovima voćke s okrečenim bijelim deblima, čine se kao neki žalosni, uvenuli buketi sa čudno još čistim drškama, zamotanima u bijel papir. Iza svega plava zavjesa gore ... Ne znam zašto sam se sad sjetio zavjese MHT Камергерский переулок. Boja baš nije sasvim ista, a i ptica nije nikakva preletila, da bi me spomenula na Galeba, koji se bijeli na zavjesi. No da, galeb, galeb! Odmah gledam bliže – tamo na desno (odavde bliže vratima) – nad smeđu gromadu šume, pa nekoliko omorika, jablan ... Tamo je jedna cesta. S leve strane su vinogradi. S desne šuma. Prije šume kukuruzište, trava, voćke, komarci ... da, i ti, moj galebe!

Ali tako je sve mirno, seoski, pustinjski mirno ko ovaj tanak talas plavičastog dima što se leluja, preleva u sobi.

I suton već pada, suton – sad je već šest, a prekinut sam bio s razgovorom sa Š.[13]

„Od sviju" ona je najviše kod mene. [...]

Međutim, sad je vani sve tako melankonično plavo-sivo. Gora i nebo kao da su jedno, samo se tamo na kraju malo presavila ta plavosiva ploča, pa je nešto tamnija. To je večer, kad je u dvoje možda najljepša

[13] Cesarčeva sestra Štefa.

šutnja, šutnja u kojoj ima smisla samo još jedna riječ – riječ bez riječi kaošto je zvuk taneta.

[. . .]

Tako, raspoloženje . . . Raspoloženje u samici poslije – samice.[14] Kucni mi na vrata i da vidiš – noć će postati danom, crno crveno, sanjarenje obješću, tih zamišljen pogled zakrijesit će se, planuti, i luđakom ću nazvati onoga koji bi ustvrdio, da one sad šume tamo nisu zelene i ne gore u cvatu svojih krošanja i proljetne vode da su već otekle, i ljubav da uopće treba neko prijateljstvo.«

IZIŠAO JE ČEŠKI PRIJEVOD ROMANA »SUDITE ME«

MIRNA radost nije dugo potrajala, došle su neočekivane poteškoće. Izišao je češki prijevod romana *Sudite me*. Kad sam u lipnju 1926. bila u Pragu, potražila sam nakladnika za taj svoj prijevod. Bila sam preporučena nakladniku Svěcenomu. Nisu se pojavile nikakve poteškoće, i četvrt godine poslije toga knjiga je bila tu. Prijevod sam posvetila autoru iz zahvalnosti za njegovu pomoć. Možda je baš to svjedočilo o mome bližem odnosu prema njemu.

Ukratko, prijevod je izazvao veliku uzbunu. Ne među čitaocima nego u diplomatskim krugovima. Netko je upozorio jugoslavensko poslanstvo da je činovnica čehoslovačkog konzulata prevela knjigu komunista Cesarca. Vijest je otišla na Ministarstvo vanjskih poslova u Beogradu. Protestirali su na čehoslovačkom poslanstvu u Beogradu, te se to ponova vratilo u Prag na čehoslovačko Ministarstvo vanjskih poslova, da bi zatim završilo na našem konzulatu u Zagrebu. Konzul me o tom obavijestio. Držao se veoma pristojno. Kako je bilo dobro što sam ga unaprijed obavijestila o svom prevođenju! Rekao je da će inzistirati na tome da ostanem u Jugoslaviji – jugoslavenske diplomatske vlasti tražile su da budem premještena – već i zato što bi drukčije rješenje bilo priznanje o nekakvim vezama konzulata s komunistima.

Istodobno me ipak ozbiljno opomenuo i upozorio da me prati policija. Htjela sam znati u kakvoj sam situaciji. Spomenula sam zato da prevodim i Cesarčev roman *Careva kraljevina*. »Treba li da prekinem rad?« pitala sam. »Ne, to ne morate.« »Treba da se s njim od vremena do vremena o ponečemu dogovorim«, istraživala sam dalje teren. »Možete se sastajati na neutralnom mjestu. Nikad nemojte ići k njemu i ne primajte ga kod sebe.« Spasila sam više toga nego što se moglo pretpostaviti. Naravno da policiji neću uopće dati prilike da me s njim vidi.

Moja obavijest o svemu tome izazvala je u Cesarcu najprije ogorčenje. Pripisivao je cijelu intervenciju vjerojatnom izvjestiocu dr Dragutinu Prohaski, tadašnjemu lektoru srpskohrvatskog jezika i književnosti na Praškom sveučilištu, svome »prijatelju«, kako ga je ironično nazivao, još iz vremena dok je djelovao u Zagrebu. Bilo je i uzdaha. Na kraju

[14] Vratio se neposredno prije toga iz zatvora.

smo stvorili konačnu odluku. Budući da moram računati s tim da će me barem u prvo vrijeme pratiti policija, naći ću načina da tome doskočim. Radi sigurnosti, služila sam se katkad i dvaput tramvajem. Sastajat ćemo se na najudaljenijim mjestima. Najsigurnije je mjesto, nakon svega, bio upravo Augustov novi stan. U to doba nije bilo premetačina kod njega. Tiha, uvečer prazna ulica na Goljaku potpuno je omogućavala kontrolu nad detektivima.

Konspiracija je bila savršena, i s vremenom smo se na nju gotovo navikli. Ali gotovo navikli – u tome je bila opasnost.

Kad mi je dao knjigu Jacka Londona *Morski vuk*, napisao je u njoj posvetu: »Boška, to je stara istina, da ljubav raste sa zaprekama, pa ta istina ne može mimoići ni nas. Badnjak 1926. A. Cesarec.«

Neko vrijeme u tome je bio djelić romantike, premda katkad neprilične i ponižavajuće. Kad se već raspršio prvi strah i ogorčenje, čak smo nešto i popustili u oprezu. Kazalište je međutim bilo neutralnije tlo, sam kulturni razlog posjećivanja kazališta omogućavao nam je da sjednemo jedno kraj drugoga. U kino nismo išli. Tek jedanput smo otišli na zanimljiv film (mislim da je to bio *Bijeli očnjak)*. I upravo tamo susrela sam se sa znancima. Nije bilo zgodno da doznaju da stalno održavam vezu s Cesarcem, te sam zato nastojala da ga ne vide u mom društvu i jednostavno sam se udaljila od njega. Istom vani opet smo se sastali. Da je opasnost bila onako velika kao na primjer za okupacije, to možda ne bi bilo tako ponižavajuće, ali taj put Cesarec je ovako reagirao: »Zgb. 20. II 27. Draga i mila Boška. Kroz prozor imam danas (jutro je, još nema deset sati) pogled na tako modar i sunčano čist dan! Tek nekoliko oblaka – pretproletnih po obliku – zgusnulo se u modrini, pa polako lete – otkud i kuda? Imam utisak, da se kreću baš spram Tvoje strane, i eto, upravo su pokrili sunce, pa vidim kako se po zemlji vuče njihova sena – i to od mene baš kao k Tebi!

Je li to simbol ovoga pisma? Oblak i senu da Ti nosim, gde bih Ti namesto toga morao vedrinu? O, ali te nema ni u meni, nema je pogotovo sada; uzalud ta modrina vani, uzalud sunce, u meni samom je nešto pomrklo, našlo se u hladnoj seni – je li to možda sve *ono* što sam dosad osećao spram Tebe, je li to ljubav?

Ne, vjeruj mi, ne; preduboko je u meni korenje tog osećaja spram Tebe, a da bi se i govoriti moglo da je on uvenuo. Pa šta je onda, čemu taj mrak, čemu ta seta, čemu uopće to i takovo pismo?

Draga Boška, najvolio bih i bio bih sretan da ga ne pišem, da ga ne moram pisati nikad! Ako ništa drugo, da se takovo pismo ne pojavi barem dok si Ti ovde (posle uopće ne bi bilo ni potrebno)! No baš to, da možda tim pismom umanjujem verovatnost Tvog preranog i neželjenog odlaska, daje mi snagu da ga Ti pišem; može se naime stvar postaviti tako, te mi je milije, da Te makar i bez sastanaka osećam u svojoj blizini, u ovome gradu, negoli da Te zavazda izgubim negde u daljini!

Je li baš samo tako, i ako to jest, zašto to onda baš sada?

Zašto baš sada? – mogla bi pomisliti, da je tomu razlog onakav poslednji naš rastanak! Ne, nije; kraj toliko lepih časova bilo je među nama i mračnijih nesklada, pa ipak nisam smogao snage, da učinim što sad s ovim pismom! Nešto dublje od jednog – onog poslednjeg slučaja; nešto dublje od njega goni me na taj čin; i ja Ti već rekoh što: prvenstveno je to baš želja (koja mi je donekle i diktirala da se ne pojavim na Tvojoj predstavi[15]) – da Te oslobodim od kojekakvih neugodnosti i sačuvam Ti mogućnost ovdašnjeg boravka.

Zašto baš sada – da odgovorim na to: – dok je za to možda još vremena, dok nije prekasno!

A je li baš samo to? Ako izrečem Ti ćeš možda reći da je to, baš to glavno, no da Ti pravo kažem, ne znam, da li bi baš pogodila istinu!

Svakako uostalom da se tu i ja, poput sviju ljudi, ravnam po sebi; i ja ne tajim, nikad Ti nisam ni tajio, koliko mi je teška bila ona skučenost, ona nesloboda, ona tolika potreba raznih gledanja na levo i desno, na koja smo bez naše krivice bili prisiljeni voljom onih, danas još jačih od nas! Boška, samo jedan primer! Ono kad smo poslednji put bili u kinu! Tada sam ja Tebi sigurno izgledao silno zadubljen u one knjige, no da znaš, kako je to kod mene bilo tad samo lažna naprava, takoreći gluma! Činio sam se zadubljen, samo da pred Tobom i drugima sakrijem svoju neugodnost koju sam osećao, da tamo ne smem stajati s Tobom zajedno; ah, i nezaboravnim će mi ostati, kakav me je gorak osećaj stegnuo kad sam se pri ulaženju maknuo i Tebe više nigde ne videh; nestala si, ušla si bez mene, i samo nas je slučaj posle opet sastavio; samo slučaj, jer ja sam mogao misliti, da si Ti ušla kroz druga vrata!

Naravno, Boška, daleko je od mene, da za to bacim na Tebe ma bilo i najmanju senu kakve krivnje; no koliko mi je taj možda sitan, ali karakterističan slučaj bio težak, sudi po tome – priznajem Ti i to – da mi se sad, kad sam se toga setio, zgrčilo lice, i ja kraj vetra u peći čuh u svojoj samotnoj sobi sebe sama, svoj kratak, grčevit plač.

O da, postigli su šta su hteli, ranili su čoveka u srce, razderali su mu onu tanku, finu pređu iluzija slobode, bez kojih doduše dugo može da bude ljubav, no ne može biti na večno!

Čemu sam ja ono, nikad inače ne pljeskajući u teatru, pljeskao kad je Z.[16] otpevao svoj rondo u drugom činu Fausta? Elanu, širokoj, zanosnoj gesti, superijornom osećaju slobode; u suštini, sad to vidim jasno: svome vlastitom idealu slobode, kakovu sam uvek hteo i još uvek bih hteo s Tobom!

No nemoguće, tvrd je zid, pa neka bude tvrdo i srce, tvrdo da podnese još jedno odricanje, – o, [nečitljiva riječ] – Tebe same! Ja Ti ne mogu izreći, koliko bih to radije učinio usmeno, videći se s Tobom lice u lice; no ja to sigurno i opet tad ne bih mogao. Tvoja blizina bi na mene delovala prejako!

[15] Kazališna predstava čeških diletanata.

[16] Zygmund Zalewski.

Ovako, Boška, neka se svrši tim, doduše također zabranjenim putem! Mnogo bih Ti još imao da kažem, no ako Ti je suvišno, dozvoli mi barem još ovo nekoliko reči: Po tome da ja tu govorim o koncu naših sastanaka, ne sudi da si mi prestala biti što si bila, i da ne ću za Tobom čeznuti i te kako! Zato, ako nas kada u blizinu dovede slučaj, pogledaj me, molim Te, s prijateljskim razumevanjem; takav slučajni susret meni će uvek biti praznik!

Boška, zaklinjem Te, budi jaka kaošto ću i ja nastojati da to budem, pa da podnesem crne dane koji su preda mnom. Gde si, da se bar s Tobom oprostim s poslednjim celovom?

Tvoj A.«

JEDNOM kasnije, kad smo lutali po Tuškancu, našli smo se u sličnoj situaciji kao u kinu, samo što je taj put August morao uzmaknuti. Bili smo se zaustavili u maloj zaturenoj gostionici, kakvih je bilo više raštrkano po šumi. Nismo dugo sjedili, kadno unutra uđe veća grupa ljudi, većinom mladih. Jedan je od njih pristupio k Augustu te su prošaputali nekoliko riječi. August mu je na to razgovijetno rekao: »Možete početi.« To je značilo da sam povjerljiva, da drugovi koji su zasjeli oko susjednog stola mogu u mojoj prisutnosti početi razgovor o onome zbog čega su se okupili na satu ilegalnog školovanja komunista. Shvatila sam, oduševila se što mogu prisustvovati i slušala s velikim interesom, da bi mi malo poslije toga, kad me August pozvao da pođemo kući, bilo tim teže. To nisam željela, te sam tiho protestirala. »Pođi, objasnit ću ti to vani.« Uskoro je međutim i sam očajno zavapio: »Prvi put umjesto da ostanem, odlazim.« »Zašto nismo ostali?« iznova sam protestirala. Imala sam osjećaj kao da su me istjerali. August mi je objasnio: »Tako je to za komuniste teško i opasno. Vidiš, tu su postavljene straže. Kad bi došlo do provale i ti bila zatečena među nama, bilo bi još gore, s obzirom na tvoj konzulat . . .«

Dugo smo zatim šutjeli. Teško je danas shvatiti kako je u ono vrijeme bila jaka žeđ za marksističko-lenjinskom naukom i kakve je žrtve trebalo za nju prinositi! Komunisti su i za samo sudjelovanje u nekom marksističkom kružoku ili na nekom predavanju kažnjavani i sa pet godina robije.

S JUNAKOM »CAREVE KRALJEVINE«

AUGUST CESAREC je pisao svoje romane o ljudima koji su uistinu živjeli, o svojim poznanicima. Zato ga je zanimalo da prati svoje junake i u njihovom daljnjem životu.

Tako je jednom odlučio da posjeti prototipa jednog svog lika u romanu *Careva kraljevina* – Petkovića. Kako se vidi iz svršetka romana, on se nalazio u ludnici u Stenjevcu – pravi Petković, Mirko pl. Pisačić.

Cesarec je dobio dozvolu da može posjetiti taj zavod. Pratila sam ga. Čekao nas je liječnik koji nam je posvetio nekoliko sati. Najprije nas je proveo kroz cijeli zavod. Izabirao je tipične bolesti i tumačio ih na živim primjerima.

To je bilo uzbuđujuće. Pratilo me mnogo molbi, naročito među ženama, da ih odanle oslobodim. Jedan pacijent uporno je tražio od liječnika da ga otpusti iz bolnice. Cesarec se za sve živo interesirao. Ženske su bile razmjerno mnogo bučnije negoli muškarci. August i liječnik sa zadovoljstvom su to konstatirali. Premda su nekoji slučajevi bili gotovo smiješni, dojam svega toga bio je žalostan i tjeskoban. Možda još snažnije negoli teški slučajevi doimao se stav lakših pacijenata čije je stanje ipak bilo isto tako beznadno. Liječnik nam je ispripovjedio historiju seljačke djevojčice koja se naročito zainteresirala za naš posjet. U šesnaestoj godini, pošto ju je napustio njezin dečko, bila je zbog toga poremećena njezina nervna ravnoteža. Interesiralo nas je hoće li se vratiti u normalan život. U njezinu zanimanju za nas, u njezinoj prijaznosti pokazivala se čežnja za životom. Liječnik je izrazio svoju sumnju. »Ozdrave jedva dva postotka pacijenata. Nemamo zapravo nikakve mogućnosti za liječenje. Bolest samo pratimo.« Takva je bila situacija u to doba.

Među teške slučajeve spadala je također neka mlada djevojka koja je kao dijete prisustvovala ubojstvu svoje majke. Iz usta su joj se rušile riječi kao iz vodopada. Od časa do časa u njih je unosila krikove: »Sjekirom, sjekirom!« Cesarca je mnogo zavoljela. Nije se ni micala od njega. Smiješila mu se. Na kraju ga je uhvatila za ruku i ljubazno mu kazala da ponovo dođe. Na mene je neprijateljski kričala: »Ne bojite se ići među luđake?« Primamila ju je ipak moja narukvica. Nju sam joj dala. Mnogo se veselila, ali se nije činilo da sam time pridobila njezinu sklonost.

Još smo mnogo toga vidjeli i mnogo zgoda doživjeli za tih nekoliko sati. Na kraju smo došli k onome koji je bio uzrokom našega posjeta – k Petkoviću, Mirku pl. Pisačiću. Donijeli smo mu cigareta i torte. Cesarec je bio uzbuđen zbog toga očekivanog susreta sa svojim bivšim drugom iz zatvora. Trebalo je da ga dovedu. Došao je šepajući, s kapom koja je bila okrenuta štitnikom prema straga, s kaputom opasanim oko tijela. Liječnik nam je kazao da se prikazuje kao avijatičar. »Zamišlja da je doživio kvar aviona. Tuži se na boli i šepa. Temeljito smo ga pregledali i snimili na rendgenu. Ništa nismo pronašli. To je autosugestija.«

Cesarca nije vidio toliko godina, a ipak ga je odmah prepoznao. Radosno ga je zovnuo po imenu, ali mu je dodao titulu profesora. To što je Cesarca prepoznao, bilo je gotovo sve što ga je vezivalo za njihovo nekadašnje poznanstvo. Već je počeo temeljito pripovijedati da se vraća s letilišta. Navodno je vozio avionom kćerku nekog pukovnika. Imala je kod sebe pet milijuna dinara koje je čuvala, jer ih je netko bio ukrao. U nekim momentima taj netko bio je njezin otac. Upravo su doživjeli kvar. On je ranjen.

Najedanput je počeo svraćati pozornost na me, te je izjavio da bi se mnome oženio, ali da je optužen zbog prekršaja bračnog obećanja. Spo-

menuo je neku pjevačicu.[17] To je bila ona Regina iz romana. Ako to dobro svrši, bit će slobodan.

Cesarec se raspitivao da li rodbina posjećuje Pisačića. »Ne«, izjavio je liječnik. »Prije su plaćali za drugi razred, a sada samo za treći.«

Pri našem odlasku liječnik još upozori Cesarca na pacijenta koji je stajao pod prozorom i recitirao neke stihove. Slaže ih u počast kuharice. Čak ih i piše. Time je liječnik pobudio interes u Cesarca koji je zaželio da pročita te stihove. Liječnik mu to obeća i pozove ga na zabavu s plesom koju oni priređuju za lakše pacijente. Odnedavna to prakticiraju kao pokus. Do novog posjeta ipak nije došlo. jer se bilo odustalo od priređivanja takvih zabava. Pokus nije bio uspio. Takve su zabave još više uzbuđivale pacijente.

Napokon smo osjetili olakšanje kad smo napustili tu zgradu koja je strašna tamnica. Izšli smo iz nje šuteći. Šutjeli smo još dugo na povratku iz Stenjevca. Cesarec se htio sastati s junakom iz svoga romana, a međutim je zagledao u druge romane – tragične.

NOVA ISKUŠENJA

Politička situacija naglo se zaoštravala. Bila je tu i ekonomska kriza. Vlada je pojačavala teror. Glavnjača je postala krvavo proslavljenim zatvorom. U Skupštini se otkrilo kako se postupa sa zatvorenicima. »Riječ« je 25. veljače 1927. o tom pisala pod naslovom: *Isprebijan čovjek kao corpus delicti u Narodnoj skupštini.* I onda kad su komunisti bili najviše progonjeni, teror nije birao samo političke opozicionare. U zidinama Glavnjače znala su se naći i djeca. Tako je na primjer bio zatvoren neki jedanaestogodišnji dječak na prijavu obrtnika za koga nije htio da radi. Uslovi u zatvoru bili su nepodnošljivi. Usprkos svim protestima prilike se nisu popravljale.

Zato štampa ustrajno donosi vijesti kao što je ona u »Riječi« pod naslovom *Grozote beogradske Bastilije.* »U Glavnjači je sada oko 300 osoba. Ti su ljudi smješteni u 16 malenih prostorija. [...] Bilo je tako tijesno, da su svi stajali stisnuti jedan uz drugoga i tako spavali.« Tamo su i dvanaesto-petnaestogodišnji dječaci. »Jedan takav dječak uhapšen je već 3 i po mjeseca, što je ukrao jednu jabuku.« U najgorem položaju bili su, dakako, komunisti. »Njihovi se krvnici njima groze, da će ih pojesti mrak, ako o svojim mukama i pisnu na raspravi.« (»Riječ«, 8. veljače 1928.)

August mi je pripovijedao kako iščezavaju nesretne žrtve terora. Za jednog njegovog poznanika koji je bio u zidinama Glavnjače dugo se nije znalo. Na kraju se njegova žena nije dala otjerati neprestanim izmotavanjima, te je jednom uz skrajnju odvažnost i požrtvovnost prodrla u podrumske ćelije. Uto su podrumom odjeknuli prodorni krici mučenog

[17] Vjerojatno Irmu Polak.

čovjeka. U grozi je prepoznala glas svoga muža. I krici su im se pomiješali, zajednički su vikali. Odvukli su je i, premda je ustrajno tvrdila da je slušala kako kriči njen muž, dokazivali joj da on nije u Glavnjači.

Za njim nije ostalo ni traga. Progutala ga je tama – tama kanala u koji je policija bacala one koji su joj bili nepoželjni.

Došlo je i do zahtjeva za anketom u kojoj su se pisci imali baviti temom Glavnjače. Natječaj je raspisao književni časopis »Vijenac« u ožujku 1928. I Augusta su pozvali da sudjeluje u njemu. Kad smo jednom prilikom razgovarali o tom natječaju i o temi njegove novele, predložila sam mu da opiše strašnu sudbinu neke mlade djevojke. Radilo se o ovom stvarnom događaju: Sin bogatog industrijalca nije htio da se odrekne svoje ljubavi prema mladoj radnici koju je zbog toga njegov otac predao u pandže Glavnjače. Mučena i izubijana od policajaca, mlada je djevojka umrla u bolnici. August je odbio da obradi tu temu, jer on sam nije bio neposredan svjedok događaja. To je dužnost, smatrao je, onih koji su to doživjeli. Odabrao je stoga drugu temu koju je obradio za nekoliko dana u obliku legende. Bila je to novela *Smrt i uskrs cara Lazara* s kojom je sudjelovao na natječaju i za koju je dobio književnu nagradu. S tim u vezi »Vijenac« od 6. svibnja 1928. piše: »A. Cesarec simbolički opisuje sistem Glavnjače.«

Navikla sam da čitam »Borbu« i »Rudé právo«, a katkad i sovjetsku štampu, kad bi je Cesarec dobio. Tada još nisam shvaćala značenje ekonomike, da ekonomski uslovi određuju razvoj društva. Budući da su se te novine bavile uglavnom time, mislila sam da komunisti posvećuju malo pažnje kulturi. Cesarec je pobijao moj neispravni nazor i tumačio mi u čemu se varam.

Donosila sam mu iz konzulata »Rudé právo«, a da svojim interesovanjem ne pobudim sumnju, birala sam ga iz brojeva koji su bili izlučeni; samo onda kad je trebalo pribaviti brzu informaciju o kakvom aktuelnom pitanju, potajno bih ga izvukla odmah iz novonadošle pošte.

SACCO I VANZETTI, STOJA MARKOVIĆ

Moja iskustva bila su dopunjena događajem koji je uzvitlao mirnu površinu javnog mišljenja na cijelom svijetu. Drugi svjetski rat bio je tako strašan sa svojim posljedicama da dugo vremena neće biti prebrođen zbog strašnih zvjerstava što su ih počinili nacisti. Ali i godine 1927, kad je politička situacija prividno bila još u simbolu golubice, neopravdane optužbe ljudi samo zato što su oni predstavljali glas radničkog pokreta, izazivale su proteste širokih masa.

Već šest godina bila su u zatvoru u Bostonu dva talijanska radnika, Sacco i Vanzetti, zbog sumnje da su počinili ubojstvo. I kad je počela

svjetska ekonomska kriza, da bi se zastrašila radnička klasa, njih obadva bila su u početku kolovoza 1927. osuđena na kaznu smrti. Američka pravda nastavila je da se kreće po tradiciji nekadašnjeg sudskog ubojstva o kojemu je ostala uspomena u proslavi 1. maja.

Novo namjeravano ubojstvo izazvalo je ne manje uzbuđenje. Novine su donosile vijesti o protestnim sastancima, o generalnim štrajkovima i o sukobima s policijom i vojskom. Uzbuđenje je zahvatilo cijelu radničku klasu i naprednu inteligenciju. U Francuskoj je više protesta završilo u krvi kad je policija zabranila demonstracije i štrajkove.

U Beogradu je demonstracija bila zabranjena. Komunisti u Zagrebu priredili su protestni zbor u Tuškancu, da bi se u prosincu njegovi organizatori našli pred sudom.

Razvio se uporni boj za dva ljudska života. Milijuni protesta zaplju-skivali su sud u Bostonu, da izmijeni presudu i da obnovi sudski postupak. Generalni štrajkovi i uzbuna na cijelom svijetu uzbuđivali su javno mnijenje.

Često sam s Augustom govorila o procesu američkog suda i o karakteru obojice junaka. Uzbuđivalo me to što tako dugo vremena američka pravda prkosi upornim i opravdanim zahtjevima, ni jednog časa nisam pretpostavljala da bi se ona mogla oglušiti o glas milijuna ljudi. Tvrdoglavu nepopustljivost pripisivala sam tomu što neće da priznaju poraz. Pogubljenje je zbilja bilo odgođeno, ali je Sacco odbio da traži milost.

Otputovala sam na dopust u Iku. U Italiji je vladao kruti fašistički teror. Nacionalno tlačenje Hrvata bilo je vrlo pojačano. Do hrvatskih novina teško se moglo doći. Kao tuđinka bila sam pod paskom, da možda ne dolazim u vezu s Hrvatima. I tako sam živjela samo za more i sunce, većinom bez ikakvih vijesti. Jedino mi je sobarica, Hrvatica, govorila o patnjama ljudi.

Kad sam se vratila u Zagreb, prvo moje pitanje odnosilo se na Sacca i Vanzettija. Odgovor koji je glasio: »Jučer su bili pogubljeni!« duboko me potresao.

Kakav je bio skok od bezbrižnih sunčanih dana na moru do te okrutnosti! Prvi moj osjećaj iznenađenja, uzbune i žalosti ustupio je mjesto razočaranju. Srušila se, razbila u podrtine i posljednja moja vjera u buržoasku pravdu.

Cesarec mi je tada rekao: »Uči se! To ćemo trebati.«

K tome događaju vraća se Cesarec u »Zaštiti čovjeka« br. 4, od 23. kolovoza 1928, člankom *Obljetnica smrti Sacca i Vanzettija:* »I izgubili su ga [život], no zar su zato mrtvi? Tjelesno da, no moralno se dogodilo obratno nego s režimom koji ih je ubio: *ovaj je time moralno ubio sebe, a njih moralno uskrisio za uvijek, da još i mrtvi budu njegovom optužbom i zalogom daljnje borbe potlačenih za pobjedu pravde i svijetla!*« Riječi kojima Cesarec spominje političke žrtve izrekao je za budućnost i za sebe i za sve koji su pali skupa s njim.

Ipak je jedna uspomena iz toga doba bila radosna zbog svog sretnog završetka. Komunistkinji Stoji Marković, nazvanoj Hajdučica, osuđenoj na 20 godina robije, uspjelo je da pobjegne iz zatvora na Savskoj cesti u Zagrebu. Bijeg je bio veoma dobro organiziran. Nestala je i cijela njezina obitelj, a samo su njezina brata, učitelja, uhvatili.

Bijesu policije Cesarec se smijao, a direktno ga je oduševilo to što je Stoja poslala u zatvor pozdrav iz Beča i obavijest da je živa i zdrava. O tome su i novine pisale.

August mi je pak kasnije pripovijedao da je Stoja iz Moskve tražila domovnicu, jer se navodno željela udati. Njezin smisao za humor Cesarec je prihvatio s velikim zadovoljstvom. Na kraju je Stoja poslala zagrebačkoj policiji obavijest u kojoj ironično oglašava svoju udaju i promjenu prezimena koju treba da provedu u domovini. August se poznavao s njezinim stricem. U vezi s bijegom Stoje Marković bilo je zatvoreno više komunista. »Obzor« od 21. kolovoza 1927. na jednom mjestu piše: »Međutim zatvaranja komunista provode se dalje«, a na drugom mjestu: »[...] jer se neprestano pronose glasovi, da je odbjegla hajdučica već proputovala Austriju i da se ona nalazi u Rusiji.« Četiri dana poslije toga, 25. kolovoza 1927, isti list bilježi: »*Štrajk gladu u policijskim uzama* [...] ... uapšeni pod sumnjom komunističke agitacije i pomaganja bjegstva Stoje Marković.« Među uhapšenima bio je i Đuro Cvijić, Cesarčev prijatelj. Zato je August bio o svemu tako dobro informiran.

TRADICIJA 1. MAJA

Proleterski praznik 1. maja 1927. pao je u nedjelju. Bilo je dozvoljeno da se proslavi. Komunisti Zagreba imali su proslavu u kinu »Olimp«. August Cesarec po tradiciji je išao svake godine sa svojim ocem da proslavi 1. maja poslije podne negdje u okolici Zagreba. Naravno da nije nedostajalo ni zdravica uz čašicu vina

Poslije povratka sa te proslave 1927. godine došao je k meni. Iz poznatih razloga nismo se sastajali u mom stanu. Htio je, ipak, da toga značajnog dana bude sa mnom, a možda je i veselim raspoloženjem bio potaknut na to da naruši naš sporazum. Pozdravio je mene i moju prijateljicu, s kojom sam stanovala, neobično živo i uopće je sav blistao od dosjetaka i veselja. U početku sam bila razljućena zbog njegova raspoloženja, koje sam pripisivala posljedicama ispitih zdravica na svečanosti, ali budući da njemu nije ponestajalo duhovitosti i ironičnih dosjetaka, na kraju je i mene zahvatilo veselje.

Kad god 1. maja ne bih bila u Zagrebu te ga nismo zajedno proslavili, uvijek bi mi toga dana u datumu ispisao mjesec slovima, što inače nije činio. »Zgb. 1. maj 1929. Kad već nismo zajedno, da Ti barem pišem, Bošnjić. Sada je deset sati (uvečer), i što sam radio danas? [...] Bila je kiša, te i ako sam kanio da izađem i prošećem se, ostah gdje sam i bio

sve do sada.[18] Tako današnjeg dana ne izađoh nikuda. Stari, od djetinjstva stari običaji pretrgnuli su se, no kakvo bi mi i veselje bilo, da sam kuda išao? Samo bi se ogorčavao, a imao bih se i zašto!«

»Zgb. 1. maja 1930. [...] opet jedan dan mnogih uspomena, i jedne naročite! Kaošto je dan jedinstven, neka bude jedinstven i pozdrav koji Ti šaljem, pozdrav onakav, kakav se može poslati dalekoj zemlji, u kojoj smo doživjeli mnogo lijepa, ali nam je, barem zasad, nedokučiva![19]

Inače je to mutan, oblačan dan, pomalo i kišovit; kao mnogo toga na zemlji protiv čovjeka, kao da su i nebesa!

Nisam uopće nikuda izlazio, najprije sam malo ljenčario u krevetu, onda se digao, i radio. Radio, to je danas mali zločin, ali moj rad bio je ipak nešto malo drukčiji.«

Još jedna uspomena na 1. maja u Zagrebu, u godini 1928. August doduše nije prisustvovao tom događaju, ali smo o njemu govorili još istoga dana uvečer. Išla sam Ilicom kad se u njoj s druge strane u nekoliko trenutaka stvorila nevelika povorka. Počeli su pjevati *Internacionalu*. Držala sam s njima korak, premda na suprotnom trotoaru. Obuzelo me oduševljenje. Demonstracija nije dugo trajala, možda nešto više od dva bloka kuća. Tada je već navalila policija, pješke i na konjima. Izazvalo je to, naravno, paniku; povorka se raspršila. Najeduom je ulica bila puna svijeta, demonstranti i među njima prolaznici, sve je to bježalo pred policijom.

I sama sam se osjećala dijelom te mase. Policajci su vikali da se zatvore kuće, a neke su pazikuće već unaprijed udovoljile toj zapovijedi. Upravo sam bila na Iličkom trgu. Iza mene su plesali konji s policajcima. Uto me jedan stražar uhvatio za ruku i vukao me u neku otvorenu kuću. Shvatila sam da hoće da me zaštiti. Možda me poznavao iz konzulata ili sam mu pak po svojoj haljini predstavljala suprotni tabor? Prije nego što sam u potpunosti postala toga svjesna, stražar mi reče: »Ne treba da se bojite; ostanite tu, a kad to prođe, možete ići dalje!«

Možda mi se još izvinjava? Uzbunila me svijest da me štiti policija. Od koga? Htjela sam nešto viknuti, ali su kućna vrata već bila zatvorena. Komu imam da to rečem?

Rekla sam to uvečer Cesarcu. Znao je za tu demonstraciju komunista; jednu takvu opisao je u *Zlatnom mladiću*. »U stilu je cijele naše veze da moramo skrivati istinu«, kazao je.

Komentar o 1. maja čitamo u »Riječi« od 3. svibnja 1928: »[...] jučer [je] cijelog dana u Zagrebu bilo vrlo živo. Naročito prije podne. Mnogobrojni građani prolazili su zagrebačkim ulicama i promatrali naganjanje redarstva sa radnicima.«

[18] Kod sestre Štefe.

[19] Cesarec ovdje misli na SSSR u kojemu je boravio godine 1922-1923.

Godine 1931. već nisam slavila 1. maja u Jugoslaviji; napustila sam je krajem travnja, bila sam premještena u Prag. Cesarec mi 11. travnja 1931. piše: »Misliš li kad na naš prvi maj pred pet godina? Također jedan jubilej! No kad će biti desetgodišnjica toga jubileja, proslavit ćemo ga, ako nam sve uspije, skupa, i ovdje [. . .].«

VESELA NOĆ U »LABUDU«

Hoću da ovdje prikažem jednu smiješnu uspomenu na zagrebačku policiju. Kako je poznato, 11. rujna 1927. bili su izbori za Skupštinu, i vlasti su zabranile svaku prodaju alkohola.

Guta i njegovi drugovi iz prkosa prema policiji odlučili su da prirede veselu večer uz čašicu vina. Iz čaša doduše nismo pili, nego iz šalica kao da pijemo čaj. U tu svrhu Gutino je društvo izabralo paviljon »Labud« na Cmroku, kojemu je zakupac bio bratić Alije Alijagića.

Najzanimljivije je pri tome bilo to što su s istom namjerom došli u taj restoran i neki policajci višega ranga.

Ličnost Alijagićeva bila nam je jamstvo za sigurnost, premda smo bili u neposrednoj blizini policije; zapravo nas je dijelio samo strop jednoga kata. Ta zabavna situacija izazvala je uspomene na smiješne događovštine i iskustva s policijom. To je bilo još prije vojnomonarhističke diktature. Pjevale su se omiljene pjesme pojedinaca, pa i Gute: *Lenjinov posmrtni marš* i *Grad se bijeli preko balatina*.

Raspoloženje nam je podigla Alijagićeva izjava da se možemo posve slobodno vladati, jer su policajci navodno mrtvo pijani. I tako smo počeli pjevati *Internacionalu*. Sa svakom novom strofom sve smo jače pjevali. Bar za trenutak nam se činilo da je pobjeda blizu.

Osim Gute i mene, bili su prisutni Dobriša Cesarić, Marijan Stilinović i Vanja Radauš, među nama najmlađi Gutin prijatelj. Proveli smo zajedničku noć od osam sati uvečer do sedam ujutro. Bila je to noć koja se ne zaboravlja.

Godine 1963. tražila sam nekadašnji »Labud«. Tamo je danas privatni stan. Ljubazni stanar kazivao mi je kako su se mijenjali vlasnici toga restorana, a sjećao se i zakupca, Alijagićeva bratića. Kućica je već dosta oronula, ali su me dva prozora na prvom katu jasno podsjetila na ono što sam nekoć tu doživjela u Gutinu veselom društvu.

»ĆUK U NJENOME DUPLJU« i »KĆI CRNE RUKE«

Godine 1926. još nisam bila dublje pronikla u Cesarčev literarni rad, pa su zato i moje uspomene iz tog vremena maglovitije. U to doba već je bio napisao roman *Ćuk u njenome duplju* koji je objavio u »Vijencu« 1926. godine. U vezi s tim govorio je i o svom predratnom boravku i liječenju u plućnom sanatoriju. Zbog toga je možda jednog dana došlo i do našeg zajedničkog izleta na Sljeme i Medvedgrad.

Glavnim likom u pripovijesti bio je Ožbolt – pravim imenom Matija Jakopec. Njemu je Cesarec posvetio to djelo. Za svoga boravka na Brestovcu s njim se bio uvelike sprijateljio. Cesarčeva sestra Štefa često je Augusta posjećivala i donosila mu jelo i slično, a pripremila bi paketić i za Jakopca. Njegova žena dolazila mu je veoma rijetko.

Kasnije, kad se Matija Jakopec liječio u Rimskim toplicama, on je 5. studenog 1914. Štefi poslao ovo pisamce: »Cijenjena gospojice! Da se donekle odužim Vašem prijateljskom susretanju, uz Vaše roditelje, sjećam se i Vas u toj pustoši i kamenju jednom karticom uz najsrdačniju hvalu. Zahvalan za dobročinstva Matija Jakopec.«

Poslije toga Jakopec je umro od tuberkuloze pluća. Rješenje zapleta u romanu ne odgovara stvarnosti i nastalo je u piščevoj fantaziji.

Drugo djelo, koje je u to doba Cesarec pisao za »Savremenik«, bio je roman *Kći crne ruke* koji međutim nije dovršio. Ni o tome nisam sačuvala tačne uspomene. Znam samo toliko da se događaj u romanu zbiva u Dubrovniku, i to godine 1921; tamo se Cesarec sklonio poslije proglašenja Zakona o zaštiti države, da bi nestao s očiju policije kad je započela masovno hapsiti komuniste.

To je vjerojatno bilo sredinom kolovoza. Da je tako, svjedoči napomena u Augustovu pismu od 14. kolovoza 1929. kojim mi javlja da će u Sarajevo doći njegova nećakinja Nevenka: »[...] ni za šta joj ne zavidim, osim za Sarajevo. To su bili baš dani, kad sam se ja nekad spremao tamo, polovica augusta ... Šta je sve prošlo poslije toga, koliko se toga obrnulo!« U Dubrovnik je putovao preko Sarajeva.

Na naše razgovore podsjeća me Augustovo pismo iz godine 1929, kada sam poslije jednotjednog boravka u Zagrebu otputovala na dopust u Dubrovnik. »Zgb. 7. VII 29. [...] Mislim da će Te naći to pismo, jer valjda se nije ništa promijenilo, pa si odsjela u hotelu, za koji si rekla. Mogu Te lakše zamisliti tamo, jer mi je taj hotel poznat. No možda se i on promijenio. Sada je tamo varijete i dancing, nekada toga nije bilo. No za ondašnje moje raspoloženje (kaošto bi bilo i sada) bilo je tako bolje. [...] Pa mi pozdravi dom koji je nekada, barem u mojoj fantaziji, vidio i čuo malu Sofiju Lalićevu,[20] pozdravi onaj park sa divnim zapadima sunca na sagovima iglica od pinija, pozdravi more [...].«

Onaj dom, zapravo hotel, jest nekadašnji »Gradac«. Kada sam poslije 35 godina došla da ga potražim, već nije postojao kao hotel. Sada je u njemu smješten Ženski đački dom.

Vrt se malo izmijenio, u njemu su novozasađena stabla koja smetaju pogledu s prozora nekadašnje moje sobe, do koga me ljubazno dovela upraviteljica toga doma. O boravku Augusta Cesarca u Dubrovniku nisam ništa utvrdila, jer je od toga doba prošlo preko 40 godina.

Pozdravila sam kuću Sofije Lalićeve i »park sa divnim zapadima sunca na sagovima iglica od pinija«. Park Gradac sada je 40 godina stariji, ojačala su njegova stabla. More i nadalje umiva njegove obale, a prastari

[20] Lik iz romana *Kći crne ruke*.

tornjevi i bedemi strše k plavom nebeskom svodu. On je isto onako lijep kao onda kad se, gledajući ga, njime oduševljavao August Cesarec.

Sklopila sam prijateljstvo s onima koji sada žive na onim mjestima gdje je za teških dana, godine 1921, Cesarec boravio i stvarao.

Cesarec je kasnije iznova radio na romanu i nadao se da će u cjelini biti objavljen. Evo njegove napomene o tome: »Zgb. 15. I 29. [...] U stvari, sve je to velika neizvjesnost, nisam ni tu ni tamo;[21] inače bih odmah prešao da svršim roman. Samo, drago moje dijete, i to ti je veliko pitanje, hoće li danas onaki roman, s onakim motivima (pogotovo na koncu) biti primljen. Ja Ti nisam nikada govorio, htio sam Te iznenaditi s time, a radilo se o tome, da sam ja stajao u pregovorima sa štamp. (dosadanjom) da mi štampaju roman „Kći C. r.". Principijelno su takoreći prihvatili, i stvar bi izašla, a sad je sve propalo; zašto, sjeti se Hašeka!«

U svom pismu Cesarec zatim pravi aluzije na bojazan da će biti uhapšen, do čega je stvarno i došlo slijedećeg dana. To je bilo na početku monarhofašističke diktature. Napomena o Hašeku tiče se njegove pripovijetke *Cenzor*.

KNJIGA NOVELA »ZA NOVIM PUTEM«

Godine 1926. Cesarec je pripremio za štampu zbirku novela *Za novim putem*. Neke od tih novela trebalo je preštampati iz starijih godišta časopisa u kojima je suradivao. Novelu *U katakombi* napisao je doduše *godinu dana prije, ali ju je dotjerivao, a neke dijelove sasvim preradio.*

To su bili doživljaji jednog njegovog prijatelja, premda se u to vrijeme, tj. u vrijeme događanja radnje u noveli, godine 1923, i Cesarec ilegalno vraćao iz Sovjetskog Saveza. Samo što se njegov prijatelj vraćao u Jugoslaviju odmah poslije IV kongresa Kominterne, zimi, dok se Cesarec vratio tek u proljeće.

Čitao mi je prerađenu novelu i uz to mi ispričao ovu zgodu: Kad je svršavao novelu, došao je na ono mjesto gdje se Miša prigodom ilegalnog prelaska granice na kraju sakrio u vlaku, te tu vidio stražarsku kabinu u vagonu. Trebalo je da August vidi gdje je ta kabina smještena. Bio je jedan sat poslije ponoći. Ustavio se ne znajući šta da učini. Ako iz kabine bude mogao vidjeti u vagon u kome je Miša putovao, treba da promijeni situaciju. Sam nije bio u tom položaju, te je opisivao onako kako mu je bilo ispričano. Brzo se odlučio. Pokupio se u noći i otišao *na kolodvor, gdje su na slijepim kolosijecima stajali teretni vlakovi.* Kad je pregledao što mu je bilo potrebno, vratio se kući i dovršio novelu.

Navodim to kao ilustraciju kako je Cesarec bio savjestan i onda kad je opisivao samo sporedne pojedinosti.

[21] U tamnici ili na slobodi.

Knjigu novela *Za novim putem* posvetio mi je riječima: »Vremenska se godina završava, no *naša* se nastavlja; i meni se, Boška, čini kao da smo tek svemu na početku. Kuda nas to vodi *naš* put? Silvestrovo 1926.«

To je bilo kad je već boravio na Goljaku, kamo je bio odselio u listopadu 1926.

Novelu *U katakombi* prevodila sam kad sam se iz Jugoslavije vratila u Prag. Prije mog odlaska dogovorila sam se s Gutom da će on posredovati da dođem u vezu s jugoslavenskim komunistima u Pragu. To se ostvarilo po prilici u rujnu 1931. Jedan drug – njegova se imena više ne sjećam – također je prevodio tu novelu, te smo se zato dogovorili da suradujemo. Prijevod sam poslala Guti. O tome radu poslao mi je, po prilici krajem studenog ili početkom prosinca 1931, primjedbe na sedam stranica. Iz toga pisma citiram ono što se odnosilo na publiciranje prijevoda: »Nego u drugome je stvar. Gdje se ta stvar ima da štampa, u kojemu listu? Meni to ne može biti svejedno nakon onih neugodnosti koje sam imao kad su mi, što valjda znaš, preštampali *onaj feljton u Americi*.[22] List u kome to izlazi ne smije biti previše kompromitantan, a i svakako bi bilo najbolje, da bude neki nezavisan, podalje od čovjeka koji se za prevod interesirao,[23] da mi opet što ne naprte na glavu! Zapravo, ja bih najvolio, da se stvar štampa u knjizi, u kakovoj maloj biblioteci, takvih edicija tamo valjda ima; a ako to odmah ne bi išlo, onda da se barem ima u vidu da se iz časopisa preštampa u takovu knjižicu. Svakako molim da me se o svemu najprije obavijesti, i sa štampanjem radije neka se onda pričeka!

Tebi također hvala za brigu, međutim, to me također zanima i htio bih najprije znati: tko je uopće prevodilac i kako mu je ime?«

Htjela sam prijevod plasirati u »Rudé právo«. O tome je spomen u Augustovu pismu od 5. prosinca 1931: »[...] uistinu se i sam čudim, da se nisam sjetio što si podrazumijevala pod onom kraticom.[24] No ipak mi je i jasno; razlog je sigurno u tome, što sam najmanje očekivao i htio da stvar izađe u onome listu. To jest, kriva je riječ, da ne bih htio. Naprotiv, bilo bi mi samo drago. Ako bi se stvar dopala, dobila bi time još možda širi publicitet nego to izgleda na prvi mah. No ja sam već imao takovih neprilika, koje još uvijek nisu likvidirane, što su zbilja bez moga znanja preštampali u čikaškom »Radniku« jedan moj feljton,[25] te zbilja ne vidim u tome smisla, da si na glavu sam navlačim opet nove slične neprilike. Istina, tu se sad radi o čistoj literaturi, no misliš li, da bi to šta promijenilo na stvari? Ja mislim, ne bi. A rješenje, da se ne spomene autorovo ime, ili čak metne notica, da se ne može spomenuti, *nije nikakvo* rješenje, čak je i najgore, što s malo više razmišljanja može uvidjeti svatko. Koji je dakle izlaz? Ako se stvar dopadne, a to je još pitanje, mislim da je izlaz jedino u tome, da se stvar štampa

[22] Nekrolog Lenjinu: *O velikom pokojniku.*

[23] Nije htio napisati: komunistâ.

[24] R. P. = Rudé právo.

[25] Nekrolog Lenjinu: *O velikom pokojniku.*

u kojem drugom listu. Ja ipak ne vjerujem, da u Pragu nema lista, bilo novina bilo revije, koja je toliko nezavisna ili čak i, recimo, simpatizerska, da ne bi mogla objelodaniti tu stvar. Ako pak toga nema uistinu, onda molim, da se svakako pričeka, dok Ti ne dođeš ovamo, pa da se onda o svemu porazgovorimo podrobno i nađemo eventualno ipak jedno rješenje.

Toliko o tome, pa Te molim da se prema tomu i Ti ravnaš i drugi.«

Ne znam tačno zbog čega zapravo prijevod nije bio objavljen.

HOĆU da još nešto kažem o historiji prijevoda romana *Careva kraljevina*. Pokušala sam naći nakladnika. To je bilo u prosincu 1928. kad sam bila na dopustu u Pragu. Kako su moji pregovori svršili, vidi se po Cesarčevu pismu što mi ga je poslao u Prag. »Zgb. 9. XII 28. [...] To što pišeš za C. K. mislim da je potpuno i čisto iluzija. Hvala Ti na dobroj namjeri, no jedanput smo već pokušali, pa je propalo. [...] nemam iza sebe Prohasku i Lovrića, pa čemu onda? Uostalom, ako se tko nađe, taj stvar može principijelno prihvatiti i prije nego što je vidi. Nekako uvjeravanje istom preko „očevida" dosadno mi je, a može biti i Tebi.«

Prevela sam samo odlomke iz romana, a pri pregovorima s nakladništvom oslanjala sam se uglavnom na hrvatsku kritiku, dotično na recenzije o romanu *Careva kraljevina*. Rezultat je bio negativan. Kako je na to reagirao Cesarec, pokazuju i njegova pisma u kojima se govori o romanima *Zlatni mladić* i *Bjegunci*, a koja ću citirati u narednim poglavljima ovih uspomena.

ROMAN »ZLATNI MLADIĆ«

VEĆINU radnog vremena u drugoj polovini 1926. godine i u godini 1927. oduzeo je Cesarcu roman *Zlatni mladić*. Siže je uzeo iz vremena prvog svjetskog rata i iz prvih poratnih godina, i to iz bliske okolice Zagreba – Brckovljana. Likovi i događaji imaju živi uzor u obitelji Pavla Pasarića, u romanu Smuđa. Jedanput, prilikom posjeta Augustovoj sestri Dragi koja je živjela u Brckovljanima, bila sam s njim na dužoj šetnji po okolici i tada mi je pokazao mjesto gdje je Pankrac utopio Kralja.

U Pankracu je tipizirao Cesarec ondašnju orjunašku, u stvari fašističku omladinu. Tako je nastao i ironičan naziv »zlatni mladić«. U to doba u Zagrebu je osobito dr Berislav Anđelinović bio poznat kao eksponent režimske Orjune, koji je u studenom 1926. ustrijelio nekog svoga protivnika za jednog sukoba u kavani. To je izazvalo veliku uzbunu javnosti, jer se protiv ubojice vodila istraga u slobodi. To je uzbunilo i Cesarca, koji će također osjetiti Anđelinovićevu pesnicu. Jedne večeri sjedili su umjetnici ljevičari u Kazališnoj kavani kad je tamo ušla grupa

orjunaša s Anđelinovićem na čelu. Ponašali su se izazovno. Cesarec se nije mogao suzdržat' da ne rekne nešto na račun zemlje u kojoj se »ubojice mogu kretati na slobodi«. Na to je Anđelinović skočio k njegovu stolu i udario Cesarca u oko tako da je on bio prisiljen da potraži liječničku pomoć. Modricu pod okom nosio je dosta dugo, a da ga njegovi drugovi nisu obranili, posljedice bi bile mnogo gore. Anđelinović je bio nasilnik koji se, kako smo vidjeli, nije ustručavao da upotrijebi i oružje, da ubije.

Režimska je štampa, dakako, donijela netačan izvještaj o tom Anđelinovićevu nasilju. Među ostalim i »Obzor« od 8. ožujka 1926. samo konstatira: »*Sukob u Kazališnoj kavani* [...] između književnika Augusta Cesarca i Berislava Anđelinovića.« »Borba« od 13. ožujka 1926. piše međutim ovo: »*Novo divljaštvo Anđelinovića.* Poznati orjunaški razbijač Berislav Anđelinović opet se proslavio novim „junaštvima". On je u nedjelju 7. ov. mj. napao u Kazališnoj kavani u Zagrebu na književnika Augusta Cesarca i iznenadno ga udario šakom po oku, tako da je drug Cesarec zadobio dosta tešku ozljedu.« Obojica su bili optuženi zbog narušavanja javnog poretka i, koliko se sjećam, osuđeni svaki na dva dana zatvora. Anđelinović je, međutim, pod zaštitom kraljevskog režima i dalje izazivao sukobe i terorizirao ljude, tako da su i njegovi zaštitnici bili prisiljeni da ga potkraj 1926. godine osude »na jednu godinu teške tamnice« (»Obzor«, 13. prosinca 1926). Koliko mu je pak i ta osuda i tamnica bila teška, o tome govori »Obzor« od 19. kolovoza 1927: »*Promijenjena osuda dra Berislava Anđelinovića. Mjesto godinu dana tamnice, 3 mjeseca uvjetnog zatvora* [...] dr. Berislav Anđelinović brzojavno obaviješten u Pariz o promjeni svoje osude – koja skoro znači kao i rješenje – on se povratio u Zagreb.« Berislav Anđelinović bio je ataše za štampu u Parizu, a kasnije u Washingtonu.

Sjećajući se svega toga, a u povodu novih Anđelinovićevih »pothvata«, Cesarec se u »Zaštiti čovjeka« br. 7 od 13. rujna 1928. vraća na njega ovim riječima: »[...] u obrani dr Grge[26] u Splitu i Makarskoj naročito [se] iskazao njegov brat, poznati razbijač doktor (!) Berislav. Poslije osude, na koju je bio uvjetno osuđen, nestavši iz Zagreba i skrasivši se kao novinski ataše (on!) kod jugoslavenskog poslanstva u Parizu (zajedno sa Spalajkovićem divna reprezentacija!), on se, eto, sada u eri Puniše Račića[27] javio ponovno i, već dva života imajući na duši iz svoje zagrebačke ere, potegao je u Splitu na demonstrante revolver, te sasvim račićevski vikao: Tko se približi, ubit ću ga! To on tako, dok je još pod uvjetnom kaznom! Naravno, koliko ne režim Račića i Korošca, toliko mu je nova krila dala i sama ta uvjetnost kazne!«

Prikazujući Pankraca, Cesarec je iskalio svu svoju mržnju na dio poslijeratne omladine iz kojega su se regrutirali fašisti. Zato su oni i mrzili i progonili Cesarca.

[26] Grga Anđelinović, ministar unutrašnjih djela, brat Berislavov.

[27] Izvršilac atentata na Radića i dr.

U Vasi Belobrku izrugao se Cesarec tuposti i ograničenosti ljudi koji su se osjećali pozvanima da zbrišu komunizam i da unište komuniste. Istinitost toga lika također je postigao time što se poslužio riječima i ponašanjem stvarnoga uzorka. Više se puta izrugivao gluposti Vasina originala – Mrkobrada – koga je dobro poznavao.

Cesarec je bio daleko od toga da bi svoje likove izmišljao, da bi oni bili plod njegovih spekulacija. U borbi protiv buržoaskog društva smatrao je bitnim da otkrije i da prikaže sredinu u kojoj izrasta omladina koja politiku pretvara u izvor karijera. U mržnju na takve tipove buržoaskog društva umiješala bi se uvijek gorka ironija. Njegove su simpatije uvijek bile na strani onih koji su bili žrtve tih ljudi. Jedino je u *Zlatnom mladiću* kapetan Bratić-Sučević imao mogućnost pozitivnog razvitka, pa je taj lik u tom romanu i ostao nedovršen.

Redovno mi je čitao napisana poglavlja ili manje dijelove romana, koji su bili gotovi; tumačio mi je i dopunjavao ono čemu je nekoć sam bio svjedokom a što je sada oživljavao u svom djelu.

Kad je u *Zlatnom mladiću* došao do odlomka gdje kapetan govori o Goetheovu *Faustu*, ponovo je stao čitati to djelo. Preporučio mi je da i ja pročitam II dio *Fausta*, a tumačio mi je ono što nisam razumjela. Čitala sam ga u srpskom prijevodu. Mnogo je svojih zaključaka stavio u kapetanova usta. Uglavnom je isticao simbolički prikaz bezobzirnosti moćnih – kapitalizma, što je na svoj način i u Goethea vrijedno pažnje.

Prije nego što je Cesarec u svom romanu opisao prizor o kazališnoj predstavi Gounodova *Fausta* stvarno smo pošli na predstavu toga djela u Narodnom kazalištu u Zagrebu. To je bilo 9. veljače 1927, kada je kao gost nastupio u ulozi Mefista Zygmund Zalewski, o čemu Cesarec govori u već citiranom pismu od 20. veljače 1927.

Za pauze me pozvao da izađemo iz partera. Smuđ je umro u kazalištu, i zato je Cesarec pošao da traži mjesto gdje bi trebalo da se to zbude. Iako je bilo hladno, izašli smo na glavni vanjski balkon. Tu smo bili sami. Posve slučajno, u jednom se kutu nalazila obična stolica. August je tada odlučno izjavio: »Ovdje će umrijeti stari Smuđ.«

Prizor u kazalištu jedno je od posljednjih poglavlja *Zlatnog mladića*, po čemu se očito vidi da je Cesarec već u početku 1927. godine razmišljao o svršetku toga romana na kojemu je te godine još dugo radio.

U romanu je prikazana i demonstracija komunista na bivšem Jelačićevu trgu, danas Trgu Republike, koja se zbilja održala. Dakako da to nije bila jedina.

Kad je dovršio roman, izjavila sam da se ne slažem s njegovim bezizglednim naturalističkim završetkom. Dugo smo o tom raspravljali i na kraju sam podlegla, prihvatila sam Augustovo mišljenje, premda se time nisam mogla osloboditi svoga nezadovoljstva. On je veoma tvrdoglavo branio svoje rješenje. Tumačio je to time što hoće da izazove čitaočevu mržnju i otpor prema društvu koje brani i podupire ljude Pankračeva kova. Nije htio da to ičim oslabi. S takvim završetkom roman je i izišao u »Svjetskoj biblioteci« Vinka Vošickog u Koprivnici. Bilo je to 1928.

Primjerak romana posvetio mi je Cesarec 17. svibnja 1928: »Ta knjiga je osim onom našem izvjesnom prijatelju trebala biti posvećena Tebi. Primi dakle tu posvetu onako intimno, prije nego se za jednu javnu nađe još zgodnija prilika. Zgb, 17. V 28. Aug.«

Naš »izvjesni«, zajednički prijatelj bio je potporučnik Ilija Deretić. Deretić je bio »dečko« moje kolegice iz konzulata Mile Pittrove, pa sam ga tako, 31. prosinca 1927, upoznala s Cesarcem. August je i prema Mili i prema Iliji bio veoma ljubazan, samo što se politički zajedno sa mnom ograđivao od Mile, iako je cijenio njenu povjerljivost s obzirom na naše odnose. S Ilijom se međutim uskoro poslije poznanstva sprijateljio. Svi četvoro bili smo više puta u društvu, sve dok Ilija nije bio premješten iz Zagreba, a Mila sklopila poznanstvo s poručnikom Božovićem. August je svoj odnos prema Iliji i Mili fiksirao i u nekoliko pisama, među ostalim u jednom pismu koje mi je potajno poslao iz zatvora, po prilici od 25. siječnja 1929. Cesarec u njemu piše: »Pozdravi Iliju; *no ne, bolje je ne, jer on bi to javio možda Mili*, a baš to nije nikako potrebno.« O Iliji je riječ i u Augustovu pismu koje mi je poslao u Sarajevo, a napisao ga je u Zagrebu 8. travnja 1931: »A bio je prisutan i – Ilija! Mjesto prošlog utorka došao je jučerašnjeg, i upravo su se opet častili, kad eto i mene! Pozdravlja Te, i htio bi da se nađe s nama kad Ti dođeš. No ja ću učiniti tako da do toga ne dođe, jer Te za ono kratko vrijeme što ćeš biti još ovdje hoću, koliko je samo moguće, i ako bude *uopće* moguće, – imati za sebe. Da, još nešto; mislim da ne bi bilo dobro, pa Te molim, da Mili, ako već nisi, ništa ne pišeš o njegovim posjetama kod mene. Ne radi nje, nego radi Bož.«[28] Zagreb, 4. ožujka 1932: »A ima tomu neke dvije trije nedjelje i osvanuo opet Ilija! Pisao sam Ti da se javio u ljeto, i poslije duga vremena javio se opet, samo što nažalost nisam mogao biti dugo s njime, jer sam morao otići radi prevoda. Još uvijek isti, još uvijek drag i simpatičan. Bio je kod Štefe i na večeri, njima se on svima jako sviđa.«

Kad sam se s Ilijom poslije 35 godina sastala, pitala sam ga da li što zna o izmijenjenom završetku *Zlatnog mladića*. Odgovorio mi je Augustovim riječima: »Ilija, ti si me natjerao na to, da moram preraditi „Zlatnog mladića".«[29]

Dok smo se tako razgovarali, činilo mi se da će se otvoriti vrata i da će ući August, sa svojim nezaboravnim, za nj tako tipičnim smiješkom. Naglas nisam ništa rekla, ali je zato Ilija kazao: »On je tu s nama.«

Kritika je bila dosta škrta prema *Zlatnom mladiću*. Cesarec ju je očekivao sa shvatljivim interesom, a šutnju je osjećao kao nepravdu. Premda je na to reagirao najviše ironijom, ipak nije mogao da to zaboravi. Izrazio je to nekoliko puta i u svojim pismima u kojima mi, uz

[28] Božović, čiji je brat bio policijski pukovnik.

[29] Ilija Deretić, kako je već spomenuto, bio je aktivni oficir, a prerada završetka *Zlatnog mladića* odnosi se na kapetana Bratića, jedno od glavnih lica toga romana.

ostalo, govori o prijevodu romana *Bjegunci*. Više mu je, međutim, bilo stalo do eventualnog prijevoda *Zlatnog mladića*. To sam kasnije i prihvatila, te se činilo da je uspjeh nadohvat ruke.

U Augustovu pismu od 29. listopada 1931. iznova odzvanja njegovo ogorčenje na književnu kritiku: »Nova u tom pogledu je još to, da mi jedna gospođa[30] na njemački prevodi „Zl. mladića". Njoj se silno sviđa, sama mi je to ponudila, i stvar me jako raduje; mislim, kako bi to bilo divno, kad bi to vani možda uspjelo i ja dobio satisfakciju za cijelo ono držanje koje je spram te knjige pokazala ovdašnja kritika! Vidjet ćemo, nema smisla, da se prerano radujem!«

Ne sjećam se kad sam se odlučila da prevedem *Zlatnoga mladića*. To je svakako bilo poslije neuspjeha s *Carevom kraljevinom* i s djelom »Na pragu« – *Bjegunci*. Prevoditi sam počela još u Jugoslaviji, godine 1931, a nastavila sam i u Pragu. Prije toga zatražila sam od Augusta knjigu jer sam sve svoje knjige privremeno bila ostavila kod njegove sestre Štefe u Zagrebu. U vezi s tim August mi 5. prosinca 1931. piše: »Što se tiče prevoda Zl. ml., knjigu bih Ti mogao poslati, no nadam se još uvijek, pogotovo dok mi još Ti ostavljaš tu nadu, da ćeš skoro doći, pa ćeš je onda uzeti sa sobom.«

Namjeravala sam doći na božićne praznike u Zagreb, ali se to nije ostvarilo. Zato mi je August sredinom siječnja 1932. javio da će mi poslati *Zlatnoga mladića* i rukopis u Zagrebu dovršenog dijela prijevoda koji je bio kod njega.

KAD sam se vratila u Čehoslovačku, jugoslavenski komunisti u Pragu upoznali su me sa studentom Muhamedom Kadićem, koji je također bio počeo da prevodi roman *Zlatni mladić*, te mi je predložio da radimo zajedno. To se ostvarilo po prilici početkom 1932. godine. Naš je rad međutim bio prekinut hapšenjem Kadića, koji je bio u vezi s jednom akcijom naših i jugoslavenskih komunista. Kad je bio pušten iz zatvora, protjerali su ga iz Čehoslovačke Republike.

U međuvremenu sam sama prevela veći dio romana *Zlatni mladić*. August je pročitao i taj dio prijevoda krajem kolovoza 1932, kad sam došla iz Praga u Zagreb. Poslije toga prijevod je ostao nedovršen sve dok nisam napustila službu u Ministarstvu vanjskih poslova. Tada sam, po prilici početkom 1938. godine, počela pregovarati s komunističkim nakladnim zavodom Borový. U načelu prijevod je bio prihvaćen i trebalo je da ga dovršim. Nisam mnogo na njemu radila. Nadošli su svibanjski događaji, a u jesen München i kapitulacija. Komunistički nakladni zavod bio je likvidiran, i više nikad nisam mogla doznati što se dogodilo s mojim rukopisom.

Dugo sam se dogovarala s Augustom o naslovu. »Zlatý mladík« u češkom jeziku premalo podsjeća na ironični termin »zlata mladež«, pa smo zato odlučili da taj izraz ne upotrijebimo u singularu.

[30] Dr Marija Vinski, kasnije Cesarčeva drugarica.

SADA ću još nešto kazati o novom završetku romana. Ne znam kad se Cesarec odlučio da ga napiše. Već sam iznijela kako sam mu otvoreno izražavala svoje nezadovoljstvo s prvotnim rješenjem. Ali August onda nije htio ništa mijenjati. Odluka dakle da ipak promijeni prvotni završetak romana bila je bez sumnje posljedica njegova daljnjeg rada na djelu.

Predao mi je tu redakciju godine 1934, kad je, na putu u Sovjetski Savez, bio na prolasku kroz Prag, izrazivši želju da je svakako upotrijebim ako dovršim prijevod romana. Nije bilo mnogo vremena da mi opširnije razjašnjava zašto je promijenio svoje mišljenje, ali mi je njegovo naglašavanje želje da stari završetak zamijenim novim i da javnost dozna za tu izmjenu ostalo duboko u sjećanju.

Lik kapetana Bratića–Sučevića pokazuje se u novom završetku u bitno drukčijem svjetlu. Najvjerojatnije je Cesarčevo prijateljstvo s Ilijom Deretićem utjecalo na to.

Citiram iz novog završetka, iz rukopisa[31] koji sam poklonila Institutu za književnost Jugoslavenske akademije u Zagrebu, razgovor radnikâ komunistâ s kapetanom Bratićem:

No vi ste nas, kapetane, pitali, čemu se nadamo, kako mislimo postići svoj cilj, dok smo tako slabi! Ali zar mislite, da smo to svi, samo u ovom gradu, koji smo prisustvovali povorci? Svakako, ja rado priznajem, da smo mi u cijeloj zemlji još preslabi, da možemo već misliti na polučenje svoga cilja! No vi morate imati pred očima, da mi živimo u pretežno malogradanskoseljačkoj zemlji sa slabo razvijenim radništvom, koje je osim toga, kao gotovo cijelo seljaštvo, djelomično pod uplivom nacionalnih antagonizama... Ali zar ima i jedna jedina historijska situacija koja je vječna? Zato smo mi, kakogod stoje stvari, duboko uvjereni, da će doći što doći mora![32] Zašto mora? Prosto zato, jer naša ideja nije neka prosta sanjarija, nego zakon društvenoga razvitka, zakon koji djeluje u svima zemljama, pa mora djelovati i u našoj, kakogod se protiv toga brane naši neprijatelji sa svojim pisanim zakonima! A protiv koga su upravljeni ti zakoni? Samo protiv nas? Protiv cijeloga radnoga naroda! Radi se samo o tome, da to uvidi i taj narod! A kako će to on moći, ako mu nitko ne pomogne? Zato smo mi tu! I što ne smijete izgubiti iz vida, zar smo mi sami? Moj gospodine, iako smo mi slabi i možda ćemo još dugo, dugo morati da ostanemo u defanzivi, vi morate imati u vidu, da smo mi samo dio one silne internacionalne armije, koja je na različitim drugim frontama, u drugim, razvijenim zemljama, znatno jača, nesavladiva! A vi ste vojnik, govorit ću dakle s vama vojničkim jezi-

[31] Objavio ga je Gustav Krklec u »Književniku« br. 3, Zagreb, 1959.

[32] Rečenica je započeta riječima »Tako smo« koje je Cesarec zaboravio precrtati.

kom! Ako je u ratu jedan dio, i čak sporedan dio fronte slabiji, smijete li zato izgubiti vjeru u važnije dijelove fronta i s time u ratni uspjeh? A za nas je najvjerojatnije, da će se glavna bitka s našim neprijateljima odigrati na tim važnijim dijelovima fronta, u vodećim kapitalističkim zemljama! Naša je dakle zadaća, da usprkos progona budemo armija koja se sabire i u dani čas se s cijelom armijom trgnemo naprijed: pobjeda sviju bit će i naša pobjeda! I na tom, vidite, osniva se naša vjera, naša nada, zato se mi borimo dalje... A vi ste vojnik, znate šta je borba, pa morate razumjeti i našu borbu, iako su nam ciljevi različiti...

Pognut je išao uz njega kapetan. Riječi su iznajprije padale u nj kao žeravice u hladan pepeo. No iako je ustinjalo nešto već u njemu, rekao je ipak malodušno:

– Vi dakle, kako mi se čini, više vjerujete u druge nego u same sebe! No i kod tih drugih ide to sve tako polako!

Još i dalje iznosi kapetan svoje sumnje u pobjedu, kaže uglavnom da ona iziskuje velike žrtve. Pa ipak, taj razgovor s komunistima, a ne s Pankracom koji se igrao komunista dok je spekulirao da će mu to donijeti korist, razgovor sa svjesnim revolucionarima izaziva u njemu neobičan utisak, u stvari preokret:

I dosad tek tinjajući, žar vjere proplamsao je u njemu u lomaču osvjedočenja i zanosa. I on je, usprkos svojih slabih snaga, dio te armije istine i pravde. Nikako Mefisto, nikakav zlatni mladić, služitelj zla.

Rukopis sam sačuvala za okupacije u pojedinim svescima *Nove naučne enciklopedije Čehoslovačke*. Mislila sam da je original (kod mene je bila kopija sa Cesarčevim ispravcima) sigurno već iskorišten. Zato ni godine 1947, kad sam u vrijeme moga posjeta Zagrebu dobila novo izdanje *Zlatnog mladića* s posvetom od Augustove majke, nisam bila obratila pažnju na završetak toga romana. Tek kad sam kasnije pronašla u *Enciklopediji* rukopis, palo mi je na pamet da pogledam u novo izdanje. Kakvo li je bilo moje iznenađenje kad sam vidjela da je ostalo isto kao u prvotnom tekstu! Činilo mi se nevjerojatno što se nije respektirala Cesarčeva želja, pogotovo što nova varijanta neuporedivo više vrijedi! Zašto dakle nije bila upotrebljena? Tada mi je tek sinula misao da je rukopis kod mene vjerojatno jedini sačuvani primjerak

Krajem 1957. godine obratila sam se na dr Otona Berkopca u Slavenskom institutu Čehoslovačke akademije znanosti i pokazala sam mu rukopis i neka pisma. Pobrinuo se da se prijepis rukopisa pošalje u Zagreb. Ujedno mi je predložio da napišem uspomene na Augusta Cesarca, što sam evo i uradila.

SHVATLJIVO je da smo Cesarec i ja više puta govorili o Pragu, to više što ga je August bio upoznao za svoga nedugog boravka godine 1919–1920, te ga i zavolio. U pismu koje mi je napisao 12. lipnja 1931. on spominje: »I onako, kako pišeš, tamo Ti je ipak lijepo. Pa jest; ja ga nažalost ne znam, kakav je po ljetu, ali i po zimi je bio lijep!«

Kako smo iznosili nagađanja o tobožnjim našim zajedničkim doživljajima u Pragu, spomenula sam već na početku. Razjasnila sam i našu zajedničku zabunu u vezi s legionarima. Hoću da to još dopunim.

Cesarec je 1919. godine bio prisiljen da napusti Jugoslaviju i da neko vrijeme u toj i slijedećoj, 1920. godini živi u emigraciji. Prije dolaska u Prag zadržao se kraće vrijeme u Beču kod svojih rođaka. U Pragu je dolazio u doticaj s čehoslovačkim revolucionarima, ali ipak najviše s jugoslavenskim emigrantima, koji su u njemu bili iz istih razloga kao i on. Cesarec je svoj boravak u Pragu ipak najviše iskorištavao za studij u Sveučilišnoj knjižnici i upoznavanje historijskih znamenitosti. Iako se pri tom divio građevinama i spomenicima koje su podigli feudalni vladari, ipak su njegova najjača uzbuđenja dolazila do izražaja nad tragovima nepravdi i feudalističkog tlačenja naroda.

To je sve prikazano u romanu *Bjegunci* (radni naslov »Na pragu«) kojemu je to bio i smisao i cilj. Uz to je Cesarec u njemu iznio mladenačku ljubav i preranu smrt Buge – Vlade Jelovšek, kćerke Vladimira Jelovšeka i Zofke Kveder. Likovi i ovog Cesarčeva romana bili su naime ljudi koji su stvarno postojali. Ilija Koren je sam Cesarec.

Uz Vlatku prikazao je Cesarec i njezinu majku Zofku Kveder, poznatu književnu i političku radnicu. Premda su se politički odavno bili razišli, August je u doba kad je o tome sa mnom potanje razgovarao, suosjećao s njom, te je zato, kako je govorio, oklijevao da li da uopće nastavi rad na tom romanu, da joj ne bi pojačao njezinu patnju. Zofka Kveder bila je u to vrijeme veoma potištena, jer joj se i brak s njezinim drugim mužem, Jurjem Demetrovićem – u *Bjeguncima:* Majstorovićem – bio raskinuo, a već ranije i smrt Vladina snažno ju je pogodila.

Dugo sam istraživala kako i kada je umrla junakinja romana Buga – Vlada Jelovšek. Na krivi me trag odvela pogrešna pretpostavka da je Cesarec bio u Pragu početkom 1919. godine. I tako sam dan smrti Vlade Jelovšek tražila u Patološkom zavodu u Pragu u dokumentima iz te godine. Tek kad sam uvidjela grešku, obratila sam se na bolnicu na Vinohradyma, gdje je, kako je Cesarec naveo u romanu, a tako mi je i govorio, Vlada umrla. Uz veoma ljubaznu pomoć upravnika bolnice Herala i arhivara Kuchaža uistinu sam našla zapise iz godine 1920. Vladimira Jelovšek, zavičajna u Zagrebu, 19-godišnja, sa stanom u Slezskoj ulici 58, bila je primljena u tu bolnicu 12. veljače, a umrla je 18. veljače 1920. od tzv. španjolske groznice s komplikacijom zapaljenja pluća. To je bio veoma težak slučaj španjolske groznice. Prema dnevnim iskazima o Vladinu stanju, bila je četiri dana pri svijesti i normalno

je jela, ali je onda nastala nagla promjena na gore, te je posljednja dva dana bila napola u nesvijesti. Bila je na momente veoma nemirna, bulaznila je i bježala iz kreveta. Do potpune svijesti više nije došla. U romanu prikazana Bugina smrt slaže se dakle sa stvarnošću. I vrijeme Bugina oboljenja u romanu u skladu je s bolničkim zapisom. Cesarec je najvjerojatnije otputovao iz Praga 4. veljače, a Vlada je bila primljena u bolnicu, kako je gore rečeno, 12. veljače. Pokopana je na Vinohradskom groblju, odjeljenje 50, grob broj 12.

Kako mi je ujesen 1963. godine pripovijedala Vladina sestra Mira Škrinjarić, njezina je majka Zofka Kveder dobila brzojav iz Vinohradske bolnice da joj je kćerka teško oboljela, a dan kasnije došao je drugi brzojav da je Vlada umrla. Citiram riječi Zofke Kveder iz dnevnika »Národní listy« od 9. ožujka 1920. iz reportaže *Što se jugoslavenskim gostima u nas svidalo:* »18. veljače mi je u Pragu, u svom rodnom mjestu, umrla Vladoša, upravo na njezin rođendan, u svojoj 19. godini. Vijest o njezinoj bolesti i njezinoj smrti dobila sam 19. veljače. Vlakovi nisu išli, te nisam mogla poći na pogreb. I tako sam otišla s kolegama novinarima 1. o. m.[33] na put koji je meni bio težak i tužan, premda u vlaku kroz cijelo vrijeme nisam pred drugovima pokazivala što sam osjećala. U Pragu sam odmah drugi dan oboljela, te sutra moram da idem u bolnicu. Bila sam na grobu svoje Vladoše . . .«

Tek poslije smrti Zofke Kveder u studenom 1926. Cesarec se definitivno odlučio da dovrši još 1920. godine zamišljeni i započeti roman. Rekao mi je da će ga sada pisati i za me, jer sam pokazivala poseban interes za njegovo pripovijedanje o planiranom djelu. Poznavala sam neke likove iz te historije, glavne Vlatkine doživljaje, a i njegove vlastite. Budući pak da je baš u vrijeme donošenja te odluke uvelike pisao roman *Zlatni mladić*, pisanje praškog romana morao je za neko vrijeme odgoditi.

Tako je kraj 1927. i veći dio 1928. godine bilo vrijeme kad je Cesarec pisao roman što ga je tada nazvao »Na pragu«. To je trebalo da bude simbolički naziv: na pragu Bugina života, a to je podsjećalo i na Prag, gdje se događaj zbiva. Pod tim naslovom izašao je također odlomak u »Književniku« 1931, br. 8: *Prvi susret, početak romana »Na pragu«.*

Cesarec mi piše o tome 23. srpnja 1931: »[. . .] bila je prevelika vrućina da ga pišem,[34] pa sam radije dao u štampu prvo poglavlje romana „Na pragu" (uz neka ispuštanja).« Petnaestak dana poslije toga, 8. kolovoza 1931, opet mi javlja: »U posljednjem broju „Književnik", kako sam Ti pisao, izašao je početak romana „Na pragu". Štošta sam ispustio, i tako je izašao.«

U vezi s tim htjela bih navesti da se prema odlomku romana *Bugino djetinjstvo* što ga je Cesarec objavio u »Hrvatskoj reviji« 1929, br. 2, kritika izjasnila dosta rezervirano: »Cesarčeva novela „Bugino djetinj-

[33] 1. ožujka 1920.

[34] Završni članak o individualnoj psihologiji.

stvo" – zapravo ulomak iz romana – rađena je odviše po živim modelima, a da bi čovjek mogao ispravno da ocijeni njezin čisto umjetnički značaj.« (»Književnik«, 1929, br. 3, str. 111.)

Tek kasnije, kad je roman imao da bude štampan, Cesarec mu mijenja naslov, pa mi tako 6. siječnja 1933. piše: »Ovih dana ide u štampu onaj praški roman, [. . .]. Naslov je također drugi: „Bjegunci" ili možda „Bjegunica".«

Nastavljam s identifikacijama ostalih likova romana. Višnjić je Đuro Cvijić. Bio je stari Augustov prijatelj i skupa s njim optužen zbog atentata na komesara Cuvaja 1912. godine. Nekoliko smo se puta s njim sastali u vrijeme moga boravka u Zagrebu. Slučajni susreti katkad su završavali zajedničkom šetnjom po Tuškancu i time što bismo zasjeli u kakvoj maloj gostionici. August ga je volio, ali mu u romanu nije bio uvijek sklon. Uzrok će se vidjeti iz daljnjeg izlaganja.

Buljuz je također istinit lik; ja ga nisam poznavala, a ne sjećam se ni njegova pravog imena, ali mi je o njemu – pravom Buljuzu – August često pričao s humorom, ali i s poštovanjem, kao o revolucionaru koji je bio bezgranično odan pokretu. Zanimljiva je i Augustova napomena u pismu od 29. studenog 1930: »Ja sam za vrijeme svoje bolesti pročitao jedan dosta dobar praški roman (u njemačkom prijevodu): Ivan Olbracht: Ana, djevojka sa sela. Mnogo sam se povodom toga sjećao svog romana i bilo mi je ponovno žao, da sam s njime bio tako nesretan. Jedan me je moj tip naročito podsjećao na jedan Olbrachtov (Buljuz). No šta se može, bilo bi već vrijeme da prežalim tu smrt!«

Saša Majstorović je drugi muž Zofke Kveder – Juraj Demetrović. Prikazu Majstorovića u romanu dodajem i kratku karakteristiku o njemu koju mi je iznio Cesarec u pismu od 17. rujna 1929: »A Majstorović? Razlog? Sasvim jednostavan. Žena i novac. On je uvijek bio igračka žena, a žene mu igračka novca.« I nekoliko dana poslije toga, 26. rujna 1929: »Glede Majst. žene i njenog djelovanja, naravno da sam mislio samo u onakom smislu, kako si i Ti pretpostavila. Međutim, čuo sam baš jučer o tome neke interesantne stvari, no ne mogu Ti ih javiti.« Radi se o drugoj Demetrovićevoj ženi, Lidi Braniš-Predavec, koju sam dobro poznavala.

Od ostalih likova romana koji imaju uzor u stvarnom životu, hoću da spomenem slikaricu nazvanu Plavetička. Dobro sam je poznavala. To je bila kiparica Vališeva. Vjerno je ocrtana, ali sam je sažaljevala, jer njezino ponašanje nije bilo pokretano zlom namjerom – premda je rezultat bio katkada upravo suprotan.

Pravo ime Stojanića bilo je Milan Jovanović. Vjerojatno je bio porijeklom iz Kruševca, i tamo se Cesarec s njim upoznao. U Pragu se bio prijavio pod imenom Milan Marinić. Njegova je historija istinita. U romanu se čini malo nevjerojatnom, čemu su uzrok konspirativni razlozi, a naročito Cesarčeva prerada romana u pretcenzuri. Jovanović se nije mogao vratiti u Jugoslaviju. Vezu između Jovanovića i njegove žene spriječila je u stvari Cesarčeva sestra Štefa, koja je dobivala Jova-

novićevu poštu iz Praga, pa je onda prosljeđivala njegovoj ženi. Jednom je međutim Jovanovićeva žena došla k Štefi i tražila adresu svoga muža, ali joj je Štefa zatajila da je zna. Guta joj je za to zahvalio i izjavio da je dobro učinila.

Kad sam bila premještena u Prag, tražila sam Milana Marinića-Jovanovića, vjerojatno po Augustovoj želji. To se vidi i po njegovu pismu od 23. srpnja 1931: »[...] uvijek Te zaboravim pitati, jesi li se tamo igdje sastala s Marinićem? Sasvim se izgubio taj čovjek, ni traga o njemu ni glasa!«

Potragu sam obnovila po prilici 1961. godine, kad sam dovršavala prvu verziju ovih uspomena. Približno sam, po Augustovu pričanju, znala gdje je u Pragu stanovao u vrijeme kad je i on godine 1920. boravio u njemu. Premda sam se sada o tome mogla informirati i u arhivu Ministarstva unutrašnjih poslova, to je potraživanje bilo bezuspješno. Razjasnili su mi da se godine 1918, a i nekoliko godina poslije toga, nije trebalo prijavljivati policiji.

I Zdenka i Tylda Weiss iz *Bjegunaca* imale su uzorke u stvarnom životu, ali ne znam ništa pobliže o njima. Slavko Miler potpuno je izmišljen lik.

Ali je zato posve istinit doživljaj koji citiram iz romana *Bjegunci*, str. 110, neprerađeni primjerak iz 1933. godine:

»Ti si u Srbiji, Ilija, imao cijelu neku damu i zar još možda o njoj sanjaš? [...] Ilija [...] na tu primjedbu se primjetno smrknuo. Istinu je rekao Miler, no to je bila uspomena, koja je uz sve svoje ljepote imala odviše tužan zaglavak, [...]. – To je već kanda moja sudbina, da se svojih ljubavi moram odreći u najvišem njihovom usponu . .«

Kao dokaz za to navodim Augustovo pismo njegovoj sestri Štefi iz Kruševca od 18. travnja 1917: »Tek ispitavši do dna svoju savjest, ja više nigdje ne mogu naći mira. Užasna je to spoznaja, u gomili biti sam i u samoći biti gomila. Sjedim na dvije stolice i obadvije se razmiču. Priznajem, htio bih da se smirim, da nađem svoje zavjetarje, i kad bi mi bilo moguće da se s Tobom prošećem oko Smroka, povjerio bih Ti se kao brat, ali bi Ti morala biti pametna sestra. Vjeruješ li da Ti pišem istinu? Ništa nije tako čudno kao utuvljivati sebi istine pod laž i laži pod istinu. Ah, Ti si žena, Ti si to već sve proživjela, na svoj način. Moji načini su moje prokletstvo.«

Reći ću ovdje nekoliko riječi i o imenu Ilija Koren koje je Cesarec upotrebljavao za sebe. To ime upotrebljava uvijek kad piše neposredno o sebi, premda se ne može reći da i drugim likovima ponekad ne stavlja u usta svoje riječi, svoje nazore, kad su se naime oni slagali s nazorima dotične ličnosti.

Zašto je izabrao ime Ilija, nije mi rekao, ili se toga ne sjećam, ali prezime Koren nije slučajno. Rastumačio mi je to tako da je on poput korijena duboko srastao sa zemljom.

Premda nisu s tim u direktnoj vezi, slijedeće Cesarčeve riječi svjedoče o njegovu dubokom saživljavanju s prirodom, pa na svoj način čine shvatljivom i srodnost prezimena Koren s njegovom ličnošću: »[...] od tolikog lutanja po šumama i sam sam postao kao neko drvo, pokatkad bar tup i beščutan. Raditi sad ne mogu, premda bih morao i htio – no o tom sam Ti već toliko puta pisao, da bih o tome zbilja trebao jednom već i ćutati.« (Pismo od 31. kolovoza 1929.)

Još značajnije su ove Cesarčeve riječi iz pisma od 22. travnja 1929: »Inače, još se uvijek osjećam nekako déraciné, bez korjena. Ničeg se pravo ne mogu prihvatiti, nikud ne idem, sve više se sam sebi činim manijakom samoće.«

Jednom prigodom kad smo maštali o budućnosti, dotakli smo se i mogućnosti da doživimo komunizam. Odlučno je rekao: »Ti ćeš to doživjeti, ja ne?« Ogradila sam se od takve tvrdnje. Nekoliko godina razlike u životu ne može da u tome igra nikakvu ulogu. Odgovorio je: »Neću to doživjeti, moje zdravlje nije čvrsto. Izvana se to ne vidi. Ja sam kao trulo stablo, samo sam korijenom čvrsto srastao sa zemljom.«

Nije tada slutio kakav će biti njegov svršetak. Tada se budućnost nije mogla ocrtati u preciznijim zamišljanjima. Mislio je na prirodni završetak, ali je ipak u njegovim riječima bilo nešto tragično – predviđao je svoju budućnost.

Treba da sada nešto kažem o nekim historijskim događajima u romanu *Bjegunci*. U razgovoru o dolasku čeških legionara iz Rusije iznio je Cesarec u tom romanu čudesno točnu kritiku: »Renegati taborita Žižke?« Na Plavetićevu napomenu: »A zašto bi legionari bili renegati? Oni su se borili upravo za ideju taborita; i ovi su htjeli samostalnost Češke...!« Koren–Cesarec odgovara: »Da, ali su imali i socijalan program, koji legionari nemaju! [...] I još gore, ovi su se borili protiv najsocijalnijeg plana, što ga je pokazala historija! I onda, uzmite samo tako: Hus, taboriti, Žižka, to je bio vrh češke historije, razdoblje, kad su Česi bili u centru historije Evrope, protagonisti njenog progresa! I šta se onda događalo? Cijela Evropa je bila protiv njih, bili su stavljeni izvan zakona, da se izrazim današnjim rječnikom, bili su blokirani kako su danas oni protiv kojih su se borili njihovi potomci! [...] tu su se današnji potomci Husa i Žižke ponijeli kao u Francuskoj potomci Rebespierrea i Marata!« (*Bjegunci*, neprepravljeni primjerak iz 1933, str.157–8.)

Navodim taj odlomak kao rezultat Cesarčeva otkrivanja prave uloge legionara kojim je postepeno razbijao i moje prvotne iluzije o našim legionarima iz Rusije, kako sam to već prije razjasnila.

Historijska prekretnica u romanu je dolazak Zofke Kveder s Jurjem Demetrovićem u Prag. Kongres o kome piše Cesarec u romanu bio je onaj na koji su doputovali jugoslavenski novinari, a bio je održan u danima od 3. do 16. ožujka 1920. U to doba Cesarec nije više bio u Pragu, te se tako nije ni sastao s delegacijom. Govorio je zato da je u interesu povezanosti nekih događaja dozvoljeno da se u umjetničkom

djelu, kako je i on to učinio u *Bjeguncima* u vezi s kongresom novinara, mijenja smještaj pojedinih zbivanja kad to ne mijenja principijelni historijski smisao.

AUGUST CESAREC – Ilija Koren u *Bjeguncima* obračunava s razdobljem kad je još bio u vlasti stanovitog misticizma, koji su starinske znamenitosti u Pragu još više razbudile u njemu. U romanu se to zbiva na Petřínu.

Da su na nj djelovale krivudave uličice staroga Praga, Zlatna ulica i sam Hrad, to sam mogla da shvatim, ali nisam mogla učestvovati u njegovu oduševljenju s Vodarnom i njezinim satovima. Veselio se što sam u Pragu stanovala u blizini Vodarne, i ne samo nje, nego i bivšeg stana Buge – Vlade Jelovšek. Uvijek sam trezveno gledala na Vodarnu i na njezine satove. U tom sam pogledu ostala tuđom njegovu oduševljenju, jer me ta građevina nije nikad impresionirala. Treba dakako uzeti u obzir da u 1920. godini nije bilo oko Vodarne toliko toga izgrađeno, te je Cesarcu i zato njen toranj toliko imponirao. Evo jedne njegove napomene o Vodarni: »Zgb. 1. Maj 1929. Onda ćemo valjda moći i na Vodovod, na našu zgb. Vodarnu – samo bez onih lijepih žutih satova. No zato je na njoj bilo nešto drugo lijepo – ZG–926!«

Opis utiska sa Hradčana s Daliborkom, a naročito prikaz pogleda na Svatovítský chrám od Kraljevskog parka i Cesarčevo razmišljanje o gotici i reagiranje na inkviziciju, sve me to oduševilo. Tome što su ga tornjevi hrama podsjećali na vitki kljun ptice grabljivice, uzrok je taj što ih je gledao zimi za sumraka, kad su gole grane okolnih stabala pojačavale strogost njihovih linija, u kojima se moglo vidjeti nešto prijeteće.

Mislim da je s tim dijelom romana Cesarec bio zadovoljan. Čitao mi ga je čim ga je napisao. Po njegovu ponašanju prije samog čitanja osjetila sam da je uvjeren u to da je napisao izuzetno dobar dio romana. Veselio se mojem oduševljenju.

Premda je uvijek bio skroman u umjetničkom procjenjivanju svoga rada, ipak ga je cijenio. Tă to je bio njegov poziv, kojemu je mnogo toga žrtvovao, zapravo sve.

Još je jedno poglavlje čitao pridajući mu veliko značenje, a to je ono o utiscima na Petřínu. Zato ga je i izabrao da ga objavi kao ulomak. To je namjeravao već 1930. godine, ali mu to nekako nije uspjelo. U pismu od 25. kolovoza 1930. piše mi: »Od Mile sam, što već sigurno znaš, uzeo one stvari, samo u rukopisu baš nema onog dijela o Petřínu, koji sam najviše kanio iskoristiti. Ako dođeš donesi mi ga; dotle još ima vremena.«

Da ne zaboravlja na Petřín, pokazuju i njegove riječi od 4. svibnja 1931: »Tako bih volio da budem s Tobom, da sve odmah znam, a i da prođem s Tobom sva meni mila praška mjesta; Petřín, prije svega Petřín, onaj park . . .«

Na Petřínu dolazi u romanu do prijeloma, do Cesarčeva izlaska iz traženja. »Sad je našao taj centar, oko koga se jedinstveno i u skladu sa samim sobom i sa čovječanskim progresom može pokretati sav, – pokretati se, a da u sebi ne zataji ništa, nego naprotiv, od svoga poziva, koji mu je u suštini bio ipak uvijek jasan, da ispolji sve! Sve: kao pero a ujedno i mač; – to dvoje, dosad međusobno sušta suprotnost, postajalo je jedno, jedno s drugim pretvarao se u krila, s kojima se dalo *uzmahnuti, uzdići, poletiti naprijed . . .!*« *(Bjegunci,* nepreprav ljeni primjerak iz 1933, str. 203.)

Daljnje riječi u romanu zapravo su Korenov-Cesarčev sažeti životopis: »Letio najprije kroz svoj život, počamši od zlopatnog djetinjstva, koje je proveo u radničkoj obitelji, pa preko robovanja u dvjema robijaškim mundurama, tamničkoj pred rat i vojničkoj za rata, sve do vremena sadašnjega bjegunstva. Tu se na tren zaustavio, sjetio se bijede, kojoj je i tu bio žrtvom, i malo se trznuo od misli: zar se s određenjen, koje je sad sebi dao za život, ne osuđuje na tu bijedu i dalje, zavazda? No što, no što! – uzbudio se u sebi – cilj posvećuje put, i ako nema velikog cilja bez velike žrtve, tko je prvi pozvan na tu žrtvu nego onaj, kojemu život i nema smisla bez tog velikog cilja i s pogledom uprtim u taj cilj govori iz sebe za hiljade . . .?« *(Bjegunci,* nepreprav ljeni primjerak iz 1933, str. 203.)

Kako se Cesarec odnosio prema pozivu pisca, vidi se po tome što je riječi svoje vjere koja ga je obuzela onoga burnoga dana na petřínskom vidikovcu napisao na jedan listić i pustio da ga vjetar nosi: »Bit će još divan taj danas još prekrvav i presuzan globus, bit će još divan!« *(Bjegunci,* nepreprav ljeni primjerak iz 1933, str. 203.)

Zašto je taj važni odlomak s Petřína posvetio Ivanu Meštroviću, više se ne sjećam. U to doba bila sam u posjetu Zagrebu. Istodobno je pisao i članak o Meštroviću. O tome me Cesarec obavještava kad sam se vratila u Prag, u pismu od 2. rujna 1932: »Odmah drugoga dana kako si otišla, dobio sam čestitku, koja me je jako ozlovoljila: cio moj članak o Meš. bio je pisan, opet jedamput, uzalud. Od početka do kraja planuo je kao kup slame. O tom sam obavijestio i M., pa me zanima, šta će on učiniti.«

Ovom prigodom hoću da nešto rečem o jednom razgovoru u vezi s Meštrovićem. Cesarec je u njega cijenio živu izrazitost koja se osobito pokazivala u gestu ruke. To mi je zorno pokazivao na Strossmayerovu spomeniku u Zagrebu. Mislim da je kasnije govorio i o Mojsiji. Kad sam tu skulpturu vidjela u Pragu na Hradu poslije 1945. godine (Meštrović ju je darovao Masaryku), odmah sam se sjetila našeg razgovora.

Prigodom našeg tadašnjeg razgovora Cesarec je žalio što Meštrović nije izvajao svoga Lenjina s njegovom karakteristično pruženom rukom. U to doba, uostalom, Meštrović više ne bi ni pokušao da to učini. Takvog Lenjina modelirao je međutim Augustov prijatelj Vanja Radauš. Iz nejasnih uspomena stekla sam utisak da ga je Cesarec na to potaknuo. Možda to ne odgovara istini, ali s kakvim je veseljem August pozdravio taj rad, sjećam se još i danas.

Već prema prizoru na Petřínu može se vidjeti da su doživljaji Korena-Cesarci u romanu prikazani u suglasju sa stvarnosti. Njegov odnos prema glavnom liku romana – Bugi – bio je veoma srdačan, čak i više od toga: volio ju je.[35]

U prizor kad se odnos između Višnjića–Cvijića i Buge od dogovorenog odnosa brata i sestre izmijenio u prvašnji, ljubavni, u roman je prodro naturalizam i pojavila se Višnjićeva nevjera. Čežnja za Zdenkom i misao na nju miješala se kod njega s ljubavlju prema Bugi. Nije odolio Zdenki, sastao se s njom i izdao Bugu, pa makar i za kratko vrijeme. Ma koliko se radilo o romanu, kokot na glasovitom praškom Orloju uistinu je objavio tu izdaju.

U meni je ljubav prema Bugi rasla isto onako kako je preda mnom rastao njezin lik iz romana i istinska Vlatka. Zato sam se uime nje borila za njezinu ljubav. Nisam pasivno slušala Augustovo čitanje. Kao što sam znala da izjavim oduševljenje ili priznanje, isto sam tako znala da izrazim svoje neslaganje, premda se to rijetko događalo. U jednoj takvoj zgodi došlo je među nama do duge prepirke. Razoružavao me time što je izjavio, čak malo prkosno: »Tako je to bilo.« Ali ja se nisam predavala; no nisam imala mnogo uspjeha, barem ne onoliko koliko sam htjela.

U kasnijoj preradi romana – poslije izvjesnog vremena – kako to dokazuje odlomak iz Augustova pisma od 17. ožujka 1933, nestalo je onog naturalističkog obojenja u prikazivanju Višnjićevih odnosa prema Bugi, a promijenjen je bio i Višnjićev postupak s njom. Tada mi je August pisao: »[. . .] mnogo sam ga [roman] promijenio, specijalno odnos Buge i Nikole, za koji sam spoznao, da sam ga svojevremeno gledao previše krivo, subjektivno.«

Još jedna Cesarčeva uspomena na Prag u vezi s njegovim romanom *Bjegunci* oživljava u pismu od 19. svibnja 1931: »Hvala Ti za onu kartu,[36] iako se već pravo ne mogu po njoj snaći, jer mi slapovi stoje nekako previše čudno, ipak me podsjetila na jedno mutno, zimsko popodne, kad

[35] Zanimljiv je međutim i odnos Buge–Vlade Jelovšek prema Cesarcu. U jednom pismu, bez datuma (po prilici s kraja siječnja 1920), Vlada kaže: »Wie du weisst war Gjorgje und sein Freund Guta hier in Prag. Gjorgje reist schon morgen in der Früh nach Wien, Guta bleibt noch zwei Wochen hier, dan kehrt auch er heim. Und so wird eine schöne Epoche in meinnem leben zu Ende gehen. Ich habe die Photographien beider am Tisch neben mir liegens; werde sie einrahmen lassen als eine schöne und teuere Erinnerung an die Zeit, die wir zusammen verlebten. Wirklich Karmela, es war so schön, wir konten uns so gut verstehen und es muss nicht imer wahr sein, dass ein Dritter störend wirkt. Ich habe Guta sehr lieb, wie einen guten Freund, oder wie meinen eigenen Brüder. Und ich muss immer gut zu ihm sein, den er hat sehr viel gelitten und man muss imer fürchten, dass man ihn nicht verletzt, oder unvorsichtiges Weise eine alte Wünde aufreist. Guta braucht sehr viel Milde, Wärme und Liebe.« – Citirano prema prijepisu tog pisma koji se nalazi u dnevniku Vlade Jelovšek. Prijepis potječe od Vladine majke, Zofke Kveder–Jelovšek. Guta je August Cesarec, a Gjorgje je Đuro Cvijić.

[36] Mostić Novotnoga kod Karlova mosta.

sam sam stajao nad njima i mislio, kako bi bilo[37] ... A ja to onda prenijeh u Bugu; mali literarni zločin, ne?«

Vladina smrt duboko se dojmila Augusta. Da ju je neprestano čuvao u dragoj uspomeni, o tome svjedoče njegove vlastite riječi: »Zgb. 7. I. 931. [...]. Ja sam jučer bio na Vodovodu. Bio sam jako, jako deprimiran, pod utiskom jednog vrlo žalosnog i potresnog slučaja,[38] no o tome još poslije ...

Bilo je inače vedro, možda najvedrija večer tog našeg historijskog dana. Nebo kao dno nebesa puno zvijezda. Preda mnom Orion, koji me uvijek sjeća na Prag i pokojnu Vladu. Mjeseca nije bilo, on je tek poslije izašao, gotovo pun, svijetao, nekom posljednja posmrtna lampa.« U pismu od 1. lipnja 1931. sjeća se Cesarec Vltave: »A Ti na Vltavi? Mila je to meni rijeka, uz nju su vezane mnoge moje uspomene, i Ti ih uglavnom znaš.«

SADA ću iznijeti svoje mišljenje o tome kako je Cesarec pisao o Pragu – o direktnom prikazivanju pojedinih mjesta. Najprije sam mu donijela iz Praga mnogo razglednica i raznih sličica mjestâ o kojima je imao da piše. Prvotni rukopis romana, prije nego ga je štampao, bio je znatno dulji; imao je preko 400 strana na listićima in quarto. Dokazuje to i Augustovo pismo od 23. ožujka 1931: »Nego ja bih Tebe nešto molio, što Te molim već jako davno. Naime za one listove iz romana „Na pragu", koji su (400–404) ostali kod Tebe, a bez kojih, i sama znaš, ne mogu da budem.« Bile su to strane o petřínskom prizoru, kako je već bilo navedeno u pismu od 25. kolovoza 1930. Taj mu prizor nisam poslala kad je bio zatražio svoj rukopis. I tako je bilo ostalo kod mene još onih pet strana. Poslije petřínskog prizora slijedi u skraćenoj obradi još po prilici 50 strana.

Po tome se može prosuditi koliko je skratio prvotni rukopis romana.

U prvotnom tekstu bio je i opis Praga, zapravo pojedinih njegovih predjela u kojima se zbivaju događaji, mnogo opširniji. O tome svjedoči i Augustovo pismo od 11. ožujka 1929: »A onda ovih dana, kako sam ti javio, idem u B.,[39] gdje ću ostati nekih 8 dana. Tamo ću i svršiti roman, samo još uvijek ne znam, kako ću s onom scenom u baru. Sad vidim, da mi ni to ne možeš kazati, a ipak, trebalo bi znati, otkud i kako se Zdenka sa starim Vlatkovićem pojavi iz lože pred onim društvom što sjedi u parteru. Nekako ću morati furtimašiti, a jasno je, ime bara ne ću spomenuti. No Ti mi nisi javila ni ulicu gdje je taj bar.

[37] Izvadak iz romana: »Nagnula se još jače preko ograde, zaklopila oči. Mutno, više već nesvijesno nego svijesno, osjećala je, kako je još i šum, koji ju je zaglušivao, mami i privlači k sebi, nosi je sa sobom, nosi, nosi... no kuda? [...] iza nje – zapravo pred njom – stajala je smrt i igrala se s njezinim životom.« *(Bjegunci,* nepravljeni primjerak iz 1933, str. 8.)

[38] Smrt kćerkice Ljubice Dobrinić.

[39] Brckovljani.

Uostalom, ja Ti kažem ponovno, da sam veliki skeptik glede prihvata tog romana u današnjim prilikama. A i kasno je, izdanja za ovu godinu su možda već određena. Za mene bi to, dakako, bilo jako nezgodno, no jer sam na to već napola spreman, lakše ću da podnesem i drugu polovicu.«

Morala sam mu razjašnjavati i opisivati položaj zgrada, unutarnji raspored, udaljenosti između ulica i slično. Zajedno smo određivali ulice kroz koje su prolazile osobe iz romana, a zapravo katkad i sam autor. Ukratko, dočarala sam mu, negdje suhim podacima, negdje živim opisivanjem poznatih mu predjela, Prag onako kako ga je poznavao prije deset godina.

Za svojih boravaka u Pragu, u koji sam odlazila na dopuste, provjeravala sam mnoge detalje iz romana. Išla sam tako i u bar o kojem August govori u netom citiranom pismu. Kad bi mi pak koja pojedinost izbjegla, vršila mi je takvu obavještačku službu moja sestrična. Tako mi je jednom bila poslala sliku već spomenutog Orloja, sata na starogradskoj vijećnici, koji je sa strane imao kolašce, i kad bi se ono okrenulo, na satu bi se redom izmjenjivali apostoli. To je Augusta uvelike razveselilo, jer ga je živo podsjećalo na ono što je on sam tu doživio. Tražio je da mu sasvim potanko razjasnim zvuk kokotova kukurijekanja na sceni sata. Opis i toga prizora u prvotnom tekstu romana bio je mnogo opširniji.

Ne znam kako se u roman prikrala pogreška »Praška brana« umjesto »Prašná brána«. U rukopisu sigurno nije bila, jer bih je inače ja bila popravila.

To je historija o tome kako je rastao roman »Na pragu« – *Bjegunci*. Godine 1928. bio ga je Cesarec gotovo završio; samo je vršio neka dotjerivanja i izmjene – još uvijek bez skraćivanja. Od siječnja 1929. daljnja historija toga romana obuhvaćena je u 42 Augustova pisma, premda katkada samo s nekoliko riječi. Nekim pojedinostima već sam se poslužila. Sada ću pokušati da pomoću pisama prikažem što se dalje događalo s tim romanom.

U pismu iz zatvora, vjerojatno od 6. veljače 1929,[40] Cesarec mi piše u Sarajevo: »Znaš, ja radim tu na onom romanu, gde na nekim mestima vidim i Tvoje ispravke. Tvoj rukopis. [...] Predat ću taj roman samo u slučaju, ako ostanem ovde, jer imam još mnogo na njemu posla, i u tom slučaju obratit ću se na Tebe *službeno* radi onih ispravaka. Ako ne ostanem, pustit ću ga, neka leži, nek još dalje čeka svoj čas i bolje prilike da ga sasvim preradim.«

Novo pismo iz zatvora, po prilici od 16. veljače 1929: »Dosad sam (u samoći svojoj) proveo vrijeme u čitanju, a onda ću opet da pišem.

[40] Tri mi je pisma Cesarec pisao u siječnju i veljači 1929. iz zatvora Sudbenog stola u Zagrebu, i sva tri su nedatirana.

Javi mi pobliže okolnosti i prilike o Červ. sedmi,[41] ostale sitnice nisu tako važne. A i drugi mi se planovi javljaju, no o tom drugi puta.«

Čim je 9. ožujka 1929. bio pušten iz zatvora, Cesarec se odmah nakon dvodnevne bolesti ponovo dao na posao. Dotično pismo je već citirano, a 8. travnja 1929. on mi javlja: »Roman ću predati čim ga još malo pregledam [...].« Poslije jednog mjeseca već se za to odlučio, pa mi 5. svibnja 1929. piše: »Poslije dugog, upravo mučnog kolebanja, stisnuvši zube i ne hoteći više sam sebi popustiti, kad sam ga već spakirao, predao sam u petak opodne i roman. Baš u petak opodne; kaprisa!

No draga moja, to su Ti sve pokusi, što je još moguće. Pisati bih Ti imao mnogo, mnogo, i žalosno i smiješno.«

Pismo od 15. svibnja 1929: »Pisao sam Ti da sam predao roman. Nedavno sam bio s predsjednikom Matice, a on je naveo razgovor na onu scenu iz romana koja je bila štampana u reviji i protiv koje se bunio nadbiskup. Te reče: Kako, dok se buni nadbiskup, kako da se to štampa ...? Inače, dali su roman na recenziju jednom ograničenom profesoru, s kojim sam dolazio radi neke recenzije u sukob i koji po svojim nazorima živi još u vremenima Zrinskog i Frankopana. Sve su to znakovi takvi, da malo, malo verujem ... Ne znam šta ću onda.«

Pismo od 25. svibnja 1929: »A Ti se zanimaš za sudbinu moga romana! I ja znam, Ti ćeš reći, da sam ja pesimist i da uvijek gledam crnije nego što trebam. No u tom slučaju čini mi se da me ne vara špurijus, da upravo treba gledati crno. No šta se može!«

Pokazalo se da Cesarec nije bio pesimist, nego da je samo ispravno predviđao. *Bjegunci* u to vrijeme zaista neće biti objavljeni. Dogovorila sam se međutim, kad sam jednom došla iz Sarajeva u Zagreb, da ću roman prevesti na češki. Budući da ga nije imao kod sebe – rukopis je bio predao Matici – obećao je da će mi ga poslati. Ne znam zašto nije imao kopiju.

U vezi s tim, u pismu od 17. srpnja 1929. August mi javlja: »Što se tiče romana, ja Ti ga kanim poslati kad odem u Maticu da tamo predam onu priču o klupi. No pada mi i misao: ne bi Ti ili koji Tvoj poznati mogao naći koga koji iz S. ide u Z.,[42] da ti roman pošaljem po toj osobi? Nužno baš nije; inače ću Ti ga poslati poštom.«

Pismo od 20. srpnja 1929: »Roman ili početak romana poslat ću Ti druge nedjelje, premda se, da Ti pravo kažem, pomalo i kolebam, jer znam, da ta stvar, kolikogod bi možda mogla proći, jer se radnja događa u Pragu, ipak nije za mene reprezentativna.«

U to doba roman nije još bio zreo. O tome svjedoči Cesarčevo kolebanje kad ga je predavao Matici.

U slijedećem pismu iznosi mišljenje: »Zgb. 2. 8. 29. [...] Ako mi uspije da dobijem natrag roman, nadam se, da bih Ti ga mogao poslati po Nevenci,[43] jer bi ona polovicom ovog mjeseca imala da pođe na

[41] Červená sedma – Crvena sedmica, praški bar.

[42] S. = Sarajevo, Z. = Zagreb.

[43] Cesarčeva nećakinja, Nevenka Ogorelec, kćerka njegove starije sestre Drage.

jednu turneju s Glazbenim Društvom Intelektualaca. Sigurno to baš sasvim nije, no to bi još bilo najzgodnije. Inače, gotovo bih i sam radije da se zabaviš sa „Zl. Ml.",[44] no s ovim praškim romanom radi se o jednom izvjesnom efektu, – samo hoće li taj uopće biti omogućen? Po iskustvu sa C. K.,[45] malo vjerujem. Zato bi ipak bilo bolje, da prevedeš samo neke partije, da ne tratiš vremena uzalud.«

Pismo od 10. kolovoza 1929: »Roman Ti šaljem po njoj,[46] i na koricama sam Ti olovkom naznačio, koja poglavlja bih najvolio da prevedeš. Ima tamo pojedina mjesta, koja su bila precrtana i ograđena crvenom olovkom i znakovima / /. Ta mjesta sam sad podvukao običnom olovkom i znakovima ⌣ ⌣ ⌣ ⌣; to znači, da vrijede i da bi ih trebalo unijeti u prevod.

Bilo bi mi milo, da prijevod ostane naša diskrecija, pa da za njega ne zna ni A.«[47]

Pismo od 14. kolovoza 1929: »U vrijeme, kad ćeš dobiti to pismo, valjda ćeš već biti s Nevenkom. I valjda si već primila roman.«

Pismo od 24. kolovoza 1929: »A Ti, kako vidim iz pisma, pošla si s romanom odmah na posao! Nekad je to bilo tako lijepo, u sličnim prilikama! Doduše, meni se pokatkad nije dalo o tome govoriti, čak smo se pokatkad pomalo i popravdali, no bili smo zajedno! Gdje li smo sve bili s papirima u ruci! A sad, sad si Ti sama, i ja sam. Ne će drugo preostati nego da se sporazumimo pismeno. No Ti ne uzmi cijelu tu stvar previše zdušno, dosta radiš u kancelariji, i zato ne ispuštaj prilike, da se provedeš dok samo možeš.«

Prevođenje se obavljalo kao obično. Razlika je bila samo u tome što smo sada sva razjašnjenja, umjesto usmeno, provodili pismeno. Poslala bih mu neki odlomak, a on bi mi ga vratio s eventualnim napomenama, ili bi razjasnio kako da prevedem neki izraz. Evo primjera za to. U pismu od 14. rujna 1929. August mi kaže: »Glede riječi, za koje me pitaš evo kratka razjašnjenja: u onoj rečenici – žene–*ljude*, naravno da posljednje znači muškarce, ali mislim da bi bolje bilo da tako ne prevedeš, jer to ne bi dobro zvučalo. Uzmi kao da tamo piše: „kao uostalom i *sve* ljude". Ne znam u kome slučaju Ti dolazi „kanda", trebala si navesti cijelu rečenicu. Uglavnom to znači: kao da, nešto uvjetno. N.pr. on je kanda došao: on kao da je došao. Ako Ti to ne pasuje, a Ti navedi rečenicu.«

Pismo od 17. rujna 1929: »Tvoj prevod, za koji Ti velika hvala, još nisam dospio detaljno razgledati, no koliko vidjeh, dopada mi se. Pa Ti si stara rutinjerka! U onoj rečenici: žene–ljudi, ostavi ovako kako si prevela, to je i jedino moguće, jer ja sam te, u prošlome pismu, nemajući cijelo to mjesto jasno pred očima, malo ne zaveo na krivi put. „Lijevo

[44] *Zlatni mladić.*

[45] *Careva kraljevina.*

[46] Po nećakinji Nevenki.

[47] Aneta Palavestra, supruga književnika Jovana Palavestre; kod njezinih sam roditelja stanovala.

ili desno" – u tom ja uvijek računam od stvari koju gledam, a ne od sebe, no općenito se radi drukčije, pa zato to promijeni, kako si i sama mislila. Skorojević je parveni, i drukčije se i ne može prevesti.«

Pismo od 26. rujna 1929: »Draga Boška, pregledao sam prevod i jako sam zadovoljan, barem kao s prevodom. Ono glede nule, ima se shvatiti sasvim matematički – ljudi kao decimale, i nikako drukčije. Šta bi bolje u češkom bilo za skorojeviće, ja ne znam, no kod nas se to prevodi samo sa parveni, što baš ne mora značiti ratne bogataše, jer tako se govorilo i prije rata. Ovdje Ti šaljem natrag 58 str., da mi ispišeš 57.

A gdje Ti to pišeš? Ne bih htio da imaš kakvih neugodnosti. I jeli pišeš svoje primjerke samo na jednoj strani? To za slučaj, ako bi ipak bilo primljeno.«

U pismu od 5. listopada 1929. opet mi tumači jedan izraz: »Onaj izraz „trikoteze", mora da ostane. To je francuski izraz, neprevediv, jer je postao historijski: smiješno bi, mislim, bilo, kad bi se prevelo: pletilje čarapa.«

Pismo od 12. listopada 1929: »Glede uspjeha moje stvari u P.[48] šta da Ti kažem? Sumnjam. Nekake studije o sebi ja Ti ne mogu poslati, jer tih, osim u novinama, i nema. Ako ne znaju ništa o meni, onda ne trebaju ni znati. A tkozna, ne će li već naskoro biti prekinuta naša veza,[49] pa će Ti i s prevodom biti teže.«

Roman »Na pragu« – *Bjegunci* u početku mi Cesarec nije dao cio, još je dotjerivao njegov završetak.

Pismo od 18. listopada 1929: »[...] nisam Ti u prošlom pismu ništa pisao glede prevoda, jer ne imadoh više mjesta. A pravo da Ti kažem, ne mogu Ti potpuno objasniti onu rečenicu, jer nemam pred sobom nju cijelu kako glasi u originalu. (Ti znaš, da nemam kopije.) Ispiši mi dakle cijelu tu rečenicu, pa ću Ti onda reći, kako ju treba shvatiti.

[...]

A što da Ti pošaljem o sebi? Ja tih stvari nemam, a ukoliko imam, to su, kako Ti već pisah, recenzije, bez većeg kakvog dubljeg zahvata, a ima li to smisla prevoditi? Ako oni kane primiti stvar, primit će je i bez toga, i onda je već lako, mogu im šta i napisati za autobiografiju, a ako ne prime, onda đavo s njima! A u svoje vrijeme, kad se radilo o C. K.[50] imali su neke, gotovo ditirambske recenzije, pa ipak uzalud! To baš i jeste razlog moje skepse: kad nije išla C. K., kako će onda ovaj roman? Govorit ćemo više o tom kad dođeš. Inače, ja nisam zato, da prevedeš najprije dio; mnogo bi mi bilo milije, da si radila onako kako sam Ti naznačio. Ono drugo je, relativno, koliko je to uopće taj roman, mnogo reprezentativnije za mene nego taj prvi dio.«

Roman »Na pragu« – *Bjegunci* imao je u početku dva dijela. Koji je događaj bio na razmeđu među njima ne sjećam se, ali znam da su Kore-

[48] Prag.

[49] Čekao je sudsku raspravu i eventualnu osudu.

[50] *Careva kraljevina.*

nova razmišljanja o gotskoj umjetnosti i, posve prirodno, prizor na Petřínu bili u drugom dijelu. Zato je Cesarec htio da bih prevodila baš ta poglavlja, a dotle je on sam obrađivao završetak toga romana, kako o tome svjedoče ove njegove riječi iz pisma od 2. studenoga 1929: »Što se tiče *romana, pravo da Ti kažem, nemam mnogo volje da sad radim na* njemu; učinit ću to drugi tjedan, ako ne budem čime spriječen, samo Tebi za volju.«

Slijede zatim nove napomene o prijevodu.

Pismo od 11. studenoga 1929: »Inače što Ti je još tako nerazumljivo? Ilija tumači, zašto su ga tako privukle alkemičarske kućice; zapravo, on se, jer je cijela stvar mutna, ne može jasno izraziti, pa tako govori općenitim izrazima: da mu se tamo dopalo, odnosno lebdilo mu pred očima *nešto* bliže njegovoj unutarnjosti (= duševnosti), nešto silno već izživljeno (možeš reći i: proživljeno). Ja Ti to drukčije ne mogu protumačiti, uživi se u rečenicu, pa će Ti biti jasno.«

Pismo od 14. studenoga 1929: »*Zadnji put sam Ti zaboravio priložiti* onu karticu iz romana. Ovdje je sad druga. Rečenicu za koju me pitaš protumačit ću Ti usmeno. Prevesti ćeš ju, mislim moći, i onako bez komentara. Umetnuo sam uostalom riječi „u tom pogledu", pa učini to, *molim* Te, i Ti. A *zašto ona riječ „o zatišju mudračevu u šumi"?* Pri tom mi je bio na pameti istočnjački pojam mudraca, koji su se, kao Budha pod drvo bo, povlačili u šume da budu nesmetani od ljudi; šuma je tu kao kontrast gradu.

A kakove da Ti ja dam direktive za moju autobiografiju? To Ti je sve, draga Boška, još samo ono: praviti ražanj za zeca, a zec u šumi. Najprije neka oni prihvate, pa im onda napišem nešto sam. No ja Ti u sve to slabo vjerujem. Što se tiče mene, dr. D. P.,[51] instruktor češke publike o hrv. literaturi, podigao je slabi most između P. i Z.[52] I uopće bi najbolje bilo, da to dalje ne prevodiš.«

Pismo od 17. studenoga 1929: »Kartice iz romana šaljem Ti u ovom pismu. I moram Ti tom zgodom nešto priznati. Ja sam pokušao da preradim one dijelove koji su sada kod mene. No ne ide mi od ruke. Ne mogu se sada uživjeti u to. Opsjele su me neke druge nove stvari. Hoćeš li mi zamjeriti, ako najprije radim na ovima? Pa ona poglavlja i nisu tako značajna, da bi imalo smisla da odmah pokažeš i njih!«

Prevela sam početak romana »Na pragu« – *Bjegunci* i ona dva značajna poglavlja i predala sam ih nakladniku Borový u Pragu. Kakvim je uspjehom ta ponuda urodila, jasno govore Cesarčeve riječi od 17. ožujka 1930: »Na onu Tvoju vijest o romanu morao sam se samo gorko osmjehnuti. Čak i tamo isti ljudi! Kao da nije važnije i riskantnije za mene, a ne za njih! No nisam se ničemu od svega toga ni nadao, pa tako nisam doživio nikakvo razočaranje!«

[51] Dr Dragutin Prohaska.

[52] Praga i Zagreba.

Po prilici tri mjeseca kasnije – 22. lipnja 1930. – Cesarec traži da mu pošaljem roman: »No molio bih Te, Boška, da mi, ako hoćeš, doneseš one tri sveske H. R.,[53] [. . .] A isto tako i roman „Na pragu", s prevodom i onako ne će biti ništa, a htio bih iz njega izvaditi jednu partiju za štampu.« To je bilo poglavlje o Petřínu, kako Cesarec o tome piše u već citiranom pismu od 25. kolovoza 1930.

Premda je August Cesarec bio navikao na neuspjehe, te oni nisu za njega predstavljali razočaranje, ipak mu srce nije to tako lako podnosilo. Sjetimo se samo njegova pisma od 29. studenoga 1930, u kome žali što nije imao sreće s tim romanom.

Poslije više od četiri godine ipak je doživio izdanje romana »Na pragu« – *Bjegunci*. U pismu od 6. siječnja 1933. on mi piše: »A posebni razlog ovoga mog pisma je ovaj: Ovih dana ide u štampu onaj praški roman, dosta inače, radi prilika osakaćen. Naslov je također drugi: „Bjegunci" ili možda „Bjegunica". I Ti se sjećaš, da sam ja uvijek taj roman htio posvetiti Tebi. Htio bih održati to obećanje, barem to kad već nije bilo moguće drugo i molim Te da mi saopćiš, da li na to pristaješ. Posveta bi bila kratka i *doslovno*, s kraticom prezimena, ova: *Boški D.* Mislim to iskreno i najiskrenije.«

Pismo od 17. ožujka 1933: »Glede posvete na knjizi ja sam ostao kod svoje odluke, odnosno kod svoga nekadanjega obećanja. Što je moguće, to i činim. Zapravo, doduše, to više nije baš sasvim onaj roman, koji si Ti čitala, mnogo sam ga promijenio, specijalno odnos Buge i Nikole, za koji sam spoznao, da sam ga svojevremeno gledao previše krivo, subjektivno. I skratio sam ga mnogo; mnogo toga napisao sasvim iznova, tako da me je upravo to najviše zaokupilo kroz ovo vrijeme, u koje Ti nisam pisao. Stvar je u štampi, naskoro ima izaći, pa ću Ti poslati, a Ti biti tako dobra, pa primiti to kao prijatelj od prijatelja, a u tom slučaju još i nešto više . . . I Tvoje je to dijete.«

Pismo od 19. listopada 1933: »Inače, mnogo je opet prošlo preko moje glave. Jedno si sigurno i sama mogla zaključiti po tome što Ti nisam poslao obećani roman. Posvećen je Tebi, no malo je zasad s njime sreće: leži u magazinu i čeka kad će mu osvanuti sunce . . .«

Roman *Bjegunci* nosi štampanu posvetu: »Boški D.« U primjerku koji mi je Cesarec poslao ispod posvete je rukom dopisao: »August«.

Roman je »ležao u magazinu« zato što je bio cenzuriran, pa ga je trebalo preraditi. Ipak su se sačuvala i tri neprerađena primjerka *Bjegunaca:* jedan u Zagrebu i dva u ČSSR, od kojih je jedan kod mene, a drugi u Slovanskoj biblioteci u Pragu.

Uspoređenje obiju redakcija romana – utvrđivanje mjesta koja je Cesarec morao preraditi veoma je zanimljivo. Po njima se jasno vidi kako se roman proveo kod državnog odvjetnika. Nekoliko primjera to najbolje ilustrira:

[53] »Hrvatska revija«.

Necenzurirani primjerak	Preradeno izdanje

Str. 59:

Revolucija i moral, to su gospodo, pitanja, koja ne ćemo riješiti mi, nego mase, kad jednom dozrije za to čas! Što ja mogu ovdje reći, jeste, da mi politika, koja neprestano naglašava moral, sliči na tanku, raspucanu koru, ispod koje se kote redovno samo crvi i parasiti . . .	*Sva ta pitanja, o kojima mi diskutiramo, gospodo, ne će sigurno dobiti svoj konačan odgovor u ovoj sobi, ni vi ni ja nismo cio svijet. No bez zamjere, toliko sam već iskusan, te mogu reći da sam vidio već dosta ljudi, ne mislim vas, koji su propovijedali moral samo da lakše mogu maskirati svoj nemoralan interes.*

Str. 119–120:

A kad je onda u Rusiji dočekao revoluciju, naročito radničku, on se, već i otprije kao remenarski radnik socijalista, bacio na njezinu stranu sa tolikim zanosom, da se za nju dugo borio i odlikovao u crvenoj legiji. Zatim, poslije sloma centralnih vlasti, a na povratku u domovinu, kao Vojvođanin znajući mađarski, zaustavio se u Pešti, gdje je bila baš osnovana komuna, – i naročito se tu opet istakao u terorističkim odredima Szamuelija. A to je zapravo i bio glavni razlog, da se poslije sloma komune, nije više smio pojaviti kod kuće.	*I svašta je poslije toga doživio u zemlji svog zarobljeništva, pa konačno i prevrat, koji ga je toliko zanio, da se sav, ne prezajući ni od kakve opasnosti, bacio na njegovu obranu* [. . .]. *Tako je, znajući mađarski, ostao tamo, i, kako je bio strastven, opet se i tu sav založio, došavši na glas naročito kao hrabar borac.*

Str. 120:

Bio je to život, koji su mu, čak u Beču, ugrozili Horthyjevi agenti. [. . .] *mađarska reakcija nije prezala ni pred povredom tuđih granica, pa se sa svojim agentima zaletavala čak u Beč, da tamo onemogući svoje protivnike emigrante . . .*	*I živio je tu vrlo bijedno, sit možda još ponajvećma od stalnih fantastičnih osnova* [. . .]. *Novine su tada bile pune izvještaja o strahovladi, koja je vladala u Madžarskoj* [. . .]. *Raspričav se stoga, što ga ta strahovlada, kako je tvrdio, nije puštala na miru ni u Beču . . .*

Str. 121:

Uostalom, ako ne će ići drukčije, vratit ću se u Rusiju! Građanski rat još nije svršen, a ako već mora pasti glava, – zaiskrile su mu se oči, škrgutnuo je zubima – neka prije nje padnu stotine ostalih! A ako baš dođe voda na grlo, ima još jedna mogućnost: natrag u zemlju, u kojoj sam se po drugiput rodio... Tamo mi nije žao kože, pa makar je i sam morao rezati kao remenje za nešto što se vješa preko ramena...

Str. 135:

Već i Višnjić i Koren imali su tu veza i zalazili pokatkad na sastanke nekolicine intelektualaca, duševnih vođa tada još neorganizirane češke radničke ljevice. No Buljuz, kojega su također tamo uveli, nije bio zadovoljan samo s tim sastancima. Već stvorivši neke veze s radnicima u predgrađu, u kome je, najprije prenoćujući kod Višnjića, našao stan, on je iznio ideju i zalagao se za nju fanatički, da se i tu od zemljaka, studenata i radnika, osnuje klub, koji bi se imao povezati s domaćim sličnim pokretom.

Buljuz je po svom dolasku nekoliko noći prenoćio kod Višnjića, a onda je sebi našao vrlo skroman stan na periferiji, gdje je stanovao s nekoliko tvorničkih radnika. S time je on odmah našao i područje svoga rada, no sve ga to, kao ni poznanstvo do kojeg je došao posredstvom Višnjića i Korena s nekim blizim domaćim intelektualcima, nije još uvijek dosta zadovoljavalo. On je htio još nešto više i pojavio se upravo prošlih dana s prijedlogom, koji je uporno zastupao, da se tu od zemljaka osnuje klub.

Str. 140:

To je artiljerija današnjeg vijeka kulture i čovječnosti... možda da brani vladu! – narugao se Buljuz.

[...] Ilija tumačio Buljuzu, da je u njoj bio nekad sud, strašan, sredovječni sud.

– A bit će možda jednom i naš tribunal! – mrko se ogledavao i mrko je rekao Buljuz.

I zanimao se, zašto je taj top ovdje, protumačivši to odmah sam na svoj način, pri čemu je rukom pokazivao spram Hradčana, a našto su se Nikola i Ilija zasmijali.

[...] a za ovu je Ilija Buljuzu rekao, da je u njoj nekad bila strašna, sredovječna sudnica.

Buljuz je mrko posmatrao tu zgradu i trgao ramenom.

– Jedanput za jedne, može drugiput biti za druge! –

Str. 142:

Kad dođe naše vrijeme, bio bi to još uvijek dobar sanatorij za bijele!

– Već sam kazao, što jednima jednom, drugima drugiput!

Str. 142–143:

Zamislite, u dvoru gozbe, plesovi, dvorjani, dvorske budale, život zapjenušan od užitka i obilja, a tu u kuli, gotovo na dohvat ruke, glad, danteovski, ugolinski užas, kričevi i vapaji umirućih, smrt blijeda od strave . . .! Kakovi su to bili ljudi kojima je bilo potrebno, da svoje pijane razvrate podžaruju mukama svojih žrtvi? U dvoru se kesi budala, a u kuli gladi zapomaže robijaš; u dvoru su blistave svite oko jednog čovjeka na prijestolju, a dolje u podzemlju ljudi od gladi grizu jedan drugoga i sunovraćuju se još možda i živi u grob! I ti bi to još htio da obnoviš . . .? – obratio se živo i uzbuđeno spram Buljuza.

[. . .]

– Pa zašto se ti uzrujavaš, Ilija? Gdje si još vidio takova nešta, a da to ne bi imalo svoje temelje na kuli gladi i na tamnici? Zar je danas šta drukčije? Zar kraj palače, u kojoj se, u izobilju svega, bani bogataš, nemaš potleušicu, u kojoj gladuju cijele obitelji? I zar u tom kontrastu nisu svi gradovi na svijetu . . .? No da, ja znam, da ti to znaš, ali zašto onda smećeš s uma jedini način, s kojim se to sve može da razbije, a taj je baš Buljuzov?

Njega je naročito revoltirao kontrast, koji je tu postojao nekad između kule gladi i drugih partija Hradčana koje su tu bile u neposrednoj blizini, a u njima se živjelo veselo i raskošno . . . U tome je on vidio sadizam, pa je prijekorno pitao Buljuza, da li bi on što takva htio uspostaviti opet.

Višnjić se zauzeo za Buljuza, nalazeći u sadizmu, o kojem je govorio Ilija, historijske razloge. Spomenuo je još koješta drugo, dotakao se drugih, vremenski mnogo bližih kontrasta . . .

Str. 144-145:

Prolazili su već kroz dvorišta samog kraljevskog dvora, a tu su sad osim rezidencije predsjednika re-

Pregledali su već, naravno samo s dvorišta, palače koje je htio vidjeti Buljuz. Ovaj se zanimao, tko

publike bile i razne vladine institucije, kao ministarstvo vojno, pa je to Buljuzu dalo povoda za kojekakve primjedbe.

tu sada stanuje, što je uostalom već i znao, a o čemu su donekle govorili i izvjesni napisi koje je sam s naročitim naglaskom u glasu pročitao na nekim vratima.

Str. 157–158:

– A zašto bi legionari bili renegati? Oni su se borili upravo za ideju taborita; i ovi su htjeli samostalnost Češke . . .!

– Da, ali su imali i socijalan program, koji legionari nemaju! – odvrnuo mu je živahno Ilija. – I još gore, ovi su se borili protiv najsocijalnijeg plana, što ga je pokazala historija! I onda, uzmite samo tako: Hus, taboriti, Žižka, to je bio vrh češke historije, razdoblje, kad su Česi bili u centru historije Evrope, protagonisti njenog progresa!

– Ja vas ne razumijem, kako možete tu govoriti o renegatima? Ti ljudi su htjeli isto što nekada Hus, Žižka, obadva Prokopa, taboriti uopće, samostalnost svoje zemlje . . .

– Po vašemu, samo tako! A po mojemu i po historiji . . . pročitajte samo koju dobru knjigu, šta su zapravo htjeli Žižka i pogotovo oba Prokopa! No ovo je tu najvažnije: njihova zemlja bila je tada u središtu evropskih događaja, predstavljala je polugu napretka . . .

Str. 249:

U dvije najbliže zemlje ne mogu, za ostale zemlje jezika ne znam, tu pak su me već također nanjušili . . . i tako, šta? Ništa drugo, i zato sam već dobio dozvolu: idem k tovarišćima natrag! Ima tamo najprešniji posao za ove šake – stisnuo je pesnice, zgrčilo mu se lice, sijevnule oči – sa šakama da razbijem lubanje neprijatelja! Samo, dakako – probadao je Stojanića pogledom – to ostaje među nama, dok sam još tu . . .

Tada sam vam rekao, kuda ću, ako mi više ne preostaje ništa drugo. Tamo sam se rodio po drugi put, pa mogu tamo, ako bude nužno, i umrijeti, i ne će mi biti žao . . . Ali to ćete sad još sigurno držati samo za se?

Prilikom usporedivanja neprerađenog primjerka Cesarčevih *Bjegunaca* s prerađenim izdanjem, neobično sam se začudila tome što se iz romana morala izbaciti napomena o rezidenciji predsjednika Čehoslovačke Republike i Ministarstva narodne obrane koji su u to vrijeme bili smješteni na Hradu, a pogotovu činjenici što se tako moralo postupiti i s Cesarčevom kritikom čehoslovačkih legionara iz Rusije i s

njegovim isticanjem uloge husitskog pokreta. Cesarčevi pogledi bili su dakle u sukobu i sa čehoslovačkom službenom ideologijom i historijom. Zato se može pretpostaviti da je protiv shvaćanja Korena–Cesarca protestiralo i Ministarstvo vanjskih poslova iz Praga koje je o tome moglo biti obaviješteno jedino od strane onih krugova koji su se mogli služiti svim knjižnim fondovima Slovanske biblioteke a koji su ujedno bili neprijateljski raspoloženi prema Cesarcu.

CESARČEVE USPOMENE NA OKUPACIJU SRBIJE

ONO što je za prvog svjetskog rata doživio kao vojnik, njegove uspomene na okupaciju Srbije intenzivno su zaokupljale Cesarca. O tome mi je često govorio, kao i o svojim literarnim planovima u vezi s tim.

Nakon boravka i liječenja na Brestovcu od nepuna četiri mjeseca, vratio se Cesarec u Zagreb dan prije objave prvog svjetskog rata do koje je došlo 28. srpnja 1914.[54] Budući da je kao kažnjenik zbog sudjelovanja u atentatu na komesara Cuvaja bio na uvjetnom dopustu, on u prvo vrijeme nije morao da ide u vojsku. Morao se međutim od vremena do vremena javljati policiji, a također prilikom svake promjene mjesta boravka, jer je češće odlazio k sestri Dragi u Brckovljane. U jednoj takvoj prilici, kad se vratio iz Brckovljana, pratila ga je u policiju sestra Štefa, kojoj je govorio da mu, ako ga ponovo zatvore, šalje u zatvor samo jelo. Štefa ga je tada nagovorila da se fotografira i ta je slika danas pohranjena u Institutu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu.

Početkom ljeta 1915. Cesarec se zaposlio kao korektor u »Malim novinama«. U isto vrijeme preselio se iz roditeljskog stana u Vlaškoj ulici u Jurjevsku ulicu broj 8. U jesen te godine, pošto mu je istekla kazna, morao se podvrgnuti stavnji i bio je proglašen sposobnim za lakšu službu. U vojsku je pozvan 16. prosinca 1915. i počeo je služiti u 53. pukovniji u Zagrebu, u kasarni u Kolodvorskoj ulici.

Bivši policijski agent, koji se po izjavi Cesarčeve sestre Štefe zvao Rosandić, poznavao je Augusta iz vremena istrage o atentatu na komesara Cuvaja, i sada su se našli u istoj vojnoj jedinici. Rosandić je imao neki niski čin i počeo je na sve moguće načine progoniti Cesarca. Cesarčeva sestra Štefa dobro je poznavala žandarskog pukovnika Dragutina Quinza i njegovu obitelj za koju je šivala. Zato se sada na bratov poticaj obratila Quinzu za pomoć. Tako je August, Quinzovim posredstvom, dobio od svog pretpostavljenog, kapetana Hanibala Praunspergera, dopuštenje da može svakog dana u 17 sati otići iz kasarne kući na noćenje i vratiti se sutra u 5 sati; to mu je bilo dovoljno da se ukloni od Rosandićeva maltretiranja, a i inače mu je olakšalo vojnu službu.

[54] Po riječima njegove sestre Štefe, Cesarec se vratio iz zatvora u Srijemskoj Mitrovici u Zagreb u noći od 4. na 5. ožujka 1914; na Brestovac je otišao početkom travnja a iz njega se vratio 27. srpnja 1914.

Posebno izdanje

Pojedini broj stoji Din 1·— Poštarina plaćena u gotovom.

ZAŠTITA ČOVJEKA

NEZAVISNI GLASNIK ZA ČOVJEČJA I GRAĐANSKA PRAVA

IZLAZI SVAKOG ČETVRTKA. — VLASNIK I ODGOVORNI UREDNIK: AUGUST CESAREC, ST. GOLJAK 8 II. — ADMINISTRACIJA: PEJAČEVIĆEV TRG 12, I. KAT DVORIŠTE. | POJEDINI BROJ STOJI 1 DINAR. MJESEČNA PRETPLATA 4 DINARA, ZA INOZEMSTVO DVOSTRUKO. — RAČUN POŠT. ŠTED. BR. 36543. — TISAK TISKARE LINOTIP ILICA 65. ZA TISKARU ODGOVARA M. ZIDAN

BROJ 14. ZAGREB, 26. LISTOPADA 1928. GODINA I.

U uvodniku 12. broja »Z. Č.« povodom Hrvatskoga Bismarckova »Sozialistengesetza«, istaknuli smo, kako okolnosti, uz ugušivanje i uvrijede toga nekadanjeg reakcijonarnog zakona, svijetu današnjih strašno podsjećaju na okolnosti ugušivanja i uvrijede, radi kojeg je bio kod nas uveden i zakon o zaštiti države, odnosno, koji prije zakona Obznana. Pa izrijekom u čemu smo, ukratko te slične istakli i samo i pozvati istinu, da je naprotiv Obznana, a onda Zakon o zaštiti države kod nas donesena na pretpostavci jedne ogromne laži, podvale i pretjerivanja, i u zaštiti ne samo protiv radništva nego i protiv svake za ružnu opasnu opozicije, nacijonalne, seljačke i građanske. Prema svemu tomu, istaknuli još, kako je reakcijonarac Bismarck imao bar toliko takta spram demokracije da je za svoj Sozialistengesetz tražio svakoko puta daljnju privolu parlamenta, a kod nas da se režim ponaša tako kao da je Zakon o zaštiti države stvoren za vječnost, mudraju samo iznimno pojedinih građanskih opozicijonalaca za ukinuće tog zakona, pa se pozivali i na ogromnu većinu naroda, tokovim u cilju njegove slobode i spasenja.

Dosta je sedam gladnih godina, obilježenih i provociranih posebice baš zlavnim bedemom reakcije: zakonom o zaštiti države; ukinite to ruglo, dok ga ne ukine narod sam!

29. oktobar 1928

dan desetgodišnjeg jubileja oslobođenja ispod jarma habsburške monarhije treba osim se drugo, biti i dan, kad se glas svih, koji su i opet nacijonalno, politički i socijalno postičeni, treba da slije u jedan jedinstveni misao i povik:

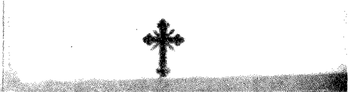
DAJTE NAM NAŠA OTETA GRAĐANSKA I ČOVJEČJA PRAVA. A OTVORITE I VRATA TAMNICE, IL PUSTAJTE NA SLOBODU SVE POLITIČKE I VOJNE OSUĐENIKE, UKLJUČIVO I ONIH OSUĐENIH PO ZAKONU O ZAŠTITI DRŽAVE!

SVEOPĆA POLITIČKA AMNESTIJA! UKINUĆE ZAKONA O ZAŠTITI DRŽAVE! UKINUĆE ZAKONA O ZAŠTITI DRŽAVE! SVEOPĆA POLITIČKA AMNESTIJA!

Potpuni povrat građanskih i čovječjih prava za sve, pa i za one političi osuđene, to neka bude 29. OKTOBRA RIJEČ, koja na drugi desetgodišnji jubilej, 1. DECEMBRA, TREBA DA POSTANE DJELO!

Još nas samo pet nedjelja dijeli od desetgodišnjeg jubileja SHS! Tražimo sveopću amnestiju svih političkih i vojnih osuđenika!

Zapljena „Zaštite Čovjeka" broj 13

Broj I.—3691—928. Broj 12062—928. Prs.

Odredba

Kr. državno odvjetništvo u Zagrebu zabranjuje temeljem, čl. 19 zak. o štampi iznašanje i raspačavanje broja 13. povremenog časopisa »Zaštite Čovjeka« od 25. X. 1928. koji izlazi u Zagrebu radi u njemu očitovanog odvažljivog članka pod naslovom: »Pred Jubilejem Katvarije« na strani 1. i to u cijelosti

jer sadržaje mržnju proti državi kao cjeline i plemenski razdor.

O tom obavijest:

1. Kr. redarstvenom ravnateljstvu u Zagrebu i mu da ovu zabranu odmah izvrši i uspjeh ovamo saopći.

2. Kr. sudbenom stolu na postupanje po zakonu o štampi.

3. Odgovornom uredniku Augustu Cesarcu u Zagrebu, Pejačevićev trg 12, I. kat dvorište.

Kr. državno odvjetništvo.

U Zagrebu dne 25. X. 1928.

Kr. državni odvjetnik: Zbić.

Ovdje su pokopana gradjanska prava, ovdje je pokopan krik za pravdom, ovdje je pokopana sloboda štampe.

Da žive gradjanska prava, da živi pravda, da živi sloboda štampe!

Visoko beogradsko društvo riješava probleme

Beogradsko »Vreme« od 21. o. mj. u istome broju u kojemu piše o strašnome lovu visokih ličnosti na jarebice u okolici Beograda, te u istome broju u kome na glavnoj od strane Miloš Živković, piše da se »ove konačne Velike Hrvatske (?)« velike stranke (!!!) nalaze svoju sredinu, pobjednička, snažna u Vidovdanskom Ustavu, piše i ovo:

»Jučer popodne na Malom Kalemegdanu ... [illegible] privredio je ... lov drugi javni ... [illegible] privatnih posla. Utakmici, posa prisustvovalo je nekoliko hiljada lica. Mogle su se primjetiti ličnosti iz najvišeg beogradskog društva. Tako je na ovim utakmicama prisustvovao Ministar Dvora g. Janković sa gospođom.

Program ... [illegible] je veoma ... [illegible]. Tako je Bubi, ... [illegible]

Početkom ožujka 1916. bio je određen transport iz 53. pukovnije u Zagrebu za Kruševac. Iako je želio da ode iz Zagreba, Cesarec u prvi mah nije bio uvršten u taj transport. Opet su mu međutim pomogli sestra Štefa i pukovnik Quinz. Quinzova je intervencija i ovaj put bila uspješna. Tako je Cesarec 25. ožujka 1916. stigao u Kruševac, kako se to vidi iz dopisnice koju je poslao sestri Štefi, a koja se sada čuva u Institutu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu. Cesarcu je bilo uvelike stalo do toga da se ukloni s očiju onih koji su ga u Zagrebu poznavali kao sudionika Jukićeva atentata i gledali u njemu neprijatelja.

Za potvrdu i proširenje svega ovoga što mi je u vezi s Cesarčevom vojnom službom ispričala njegova sestra Štefa, evo i riječi s dopisnice koju joj je August poslao iz Kruševca 30. ožujka 1916: »Draga sestro, javljam Ti, da ja (dometnuto sa strane: već od prvoga dana) nijesam ovdje u kancelariji, već pred kancelarijom, tome se nijesmo nadali u Zagrebu, niti ja, niti naši prijatelji u Trenkovoj ulici.[55] Nastojim da se priviknem u službi ordonanca. [. . .] Šta ćeš? Nema pomoći. Samo da su mi nervi malo mirniji! [. . .] Nije još najgore. Pozdrav! August«.

Tek nakon dužeg vremena Cesarec je u Kruševcu ipak bio dodijeljen na rad u vojnoj kancelariji, postavši ubrzo – zbog spretnosti u poslu i zbog poznavanja njemačkog jezika – svome pretpostavljenom kapetanu nenadoknadivim. Jednom mu je čak rekao: »Držim da ste ipak nešto drugo a ne ono za što se izdajete!« Čudio se, naime, zašto Cesarec nije među vojnicima–đacima, budućim rezervnim oficirima, iako Cesarec na to u stvari nije imao pravo, jer je, pošto je bio uhapšen i suđen prije mature, bio bez nje, a vojnici–đaci bili su oni koji su imali maturu. Srećom, kapetan nije tragao za svojim pretpostavkama, pa mu je i Cesarčeva politička prošlost ostala tajnom. U protivnom nije isključeno da bi se Cesarec – umjesto u vojnoj kancelariji u Kruševcu – našao negdje *u centru same klaonice, na fronti*.

Jedan od likova iz okupirane Srbije koje je Cesarec dugo zadržao u sjećanju, koji se duboko usjekao u njegove misli, bio je pop Čedo. Ono što ga je kod njega najviše zanimalo i što je predstavljalo određeni problem bio je odnos popa Čede prema austrijskim okupatorima, onaj njegov prezirni stav ali i još nešto, ne baš sasvim shvatljivo, što je vodilo popa Čedu i dotle da sažaljeva okupatore.

Načinom kako ga prikazuje u pripovijesti *Pravednikova dvojaka mjera* Cesarec nije obuhvatio sve. Često je govorio da još nije potpuno shvatio popa, njegov klasni odnos prema vlastitom narodu i gotovo neshvatljivu ravnodušnost – je li to bila uopće ravnodušnost? – prema patnji toga naroda.

Ne može se pretpostavljati da bi Cesarca taj lik bio zaokupio svojom neobičnom mistikom. U doba kad je pisao tu pripovijest, mistika mu je bila posve strana.

[55] Prijatelji u Trenkovoj ulici, danas Ulica 8. maja u Zagrebu, to je obitelj pukovnika Dragutina Quinza.

Razlog zbog kojega se toliko bavio tim problemima bio je upravo popov stav prema neprijatelju. To je Cesarca neprestano zanimalo, tomu problemu često će vraćao. I odnos samog Cesarca prema neprijateljima bio je dosta kompleksan. Znao je katkad da prasne u bijes nad njihovim podlostima, a u drugim bi se slučajevima u to infiltrirala neka ironija, ali čak i žaljenje zbog toga što su takvi. Razbacio bi ruke kao da »kliče nebu« nad dotičnom podlosti. Zato mi se čini da u vrijeme o kojem govorim Cesarec nije još znao za onaj gnjevni ali pravedni, na sve pripravni osjećaj mržnje. Uostalom, svi su se napredni ljudi i rodoljubi definitivno upoznali s tim osjećajem znatno kasnije, u vrijeme fašističkog terora i zločina u drugom svjetskom ratu, a Cesarec tada već nije bio u životu: u prvom naletu toga terora u Jugoslaviji on mu je postao žrtvom.

Osim doživljaja s popom Čedom, bilo je kod njega i drugih, jačih dojmova iz toga razdoblja. Tu je, uz ostalo, bilo i pogubljenje osam Srba u Kruševcu u kojemu je služio, što je Cesarec opisao u *Golgoti osmorice*. Taj događaj nije ni u njegovu sjećanju izgubio mnogo od grozote neposredno doživljenoga, tako da je snažno djelovao i na mene. I poslije gotovo četrdeset godina Cesarčevo pripovijedanje o tom ostalo je za mene živo. Govorio je, premda nije morao da prisustvuje pogubljenju kao što je to moralo domaće stanovništvo, da ga je nešto naprosto prisililo na to. Bila je to želja da lično proživi sudbonosne trenutke ljudi koje neprijatelj likvidira, da prepusti stvarnosti da ona neposredno djeluje na nj, da bi je bolje mogao shvatiti, pa tako i bolje opisati.

To potvrđuje i dopisnica koju je iz vojske, iz Kruševca, 15. srpnja 1916. poslao svojoj sestri Štefi: »Ja sam još sav utučen od doživljaja (sasma gotovo unutarnjih) ovih dana, te nijesam sposoban da Ti mnogo pišem. Samo govorio bi mnogo, mnogo bi govorio – ušima koje čuju.«

Takav sam odnos mogla da opazim kod Cesarca i u vezi s drugim, manje značajnim događajima, a što se tiče okupacije Srbije namjeravao je da o njoj napiše opsežan roman. Već spomenute dvije pripovijetke i pripovijetka *Komitska dogodovština hauptmanna Cillija* bile su priprema za to. Govorio je: »Još nisam sazreo za takvo djelo, ali će to biti moj najveći roman.«

BURNA 1928. GODINA

Godina 1928. bila je u Jugoslaviji bogata burnim političkim događajima. Novine su bile pune vijesti o sukobima među pojedinim političkim strankama i njihovim zastupnicima. Teško ekonomsko stanje u zemlji, nezadovoljstvo potlačenih i izrabljivanih masa u gradu i selu, kritiziranje političkih vođa, zastupnika konkurentskih stranaka i ministara, lična i stranačka mržnja, sve se to zapletalo i dolazilo do izražaja i u skupštinskim borbama i svađama. Korupcija i pronevjere prerastale su u javne skandale, ali su svejedno bile tolerirane i zataškavane, a kraljeva je ličnost bila štićena oštrim zakonima razmjerno s mržnjom naroda, na-

ročito hrvatskoga i makedonskog, prema tom kralju. U proganjanju komunista ipak je buržoazija bila potpuno složna, bez obzira na svoju nacionalnu pripadnost.

Političke oluje te godine dosegle su svoj vrhunac u atentatu Puniše Račića na Stjepana Radića i njegove drugove u Skupštini. Nato su nastale krvave demonstracije u Zagrebu, koje su trajale tri dana. Groznično uzbuđenje prenosilo se i na Augusta i mene. Sudjelovali smo u više demonstracija, premda ne zajedno. Svoje utiske uzajamno smo izmjenjivali. Jedanput smo noću iz Gornjega grada slušali odjeke nemira koji su bili praćeni hicima i uzvicima demonstranata.

Dolazilo je do pojačnja srpskih hegemonističkih zahtjeva i na jezičnom području. Skupština je na burnim sjednicama raspravljala da li treba da skupštinski zapisnici budu samo na ćirilici. Tako se boj prenio i na književno polje. U Zagrebu je organiziran i jedan demonstrativni skup s rezolucijom protiv nacionalnog tlačenja na području kulture. Pozvan je bio i Cesarec da se pridruži toj akciji, ali je on to odbio zbog njenih izrazito nacionalističkih tendencija.

Da je on hrvatski pisac, to je Cesarec često isticao, ali nikada ni s najmanjim nacionalističkim prizvukom. Ograđivao se, napola u šali, i od pogrešnog izgovaranja i pisanja njegova prezimena Cesarac s akcentom na *a* i nastavkom *ac*. Nehotice bih ga katkad i ja tako izgovorila ili napisala, pa mi zato August u svom pismu od 17. srpnja 1929. kaže: »[. . .] Ti još uvijek ne znaš moje prezime. Što više, na karti koju si meni poslala, upravo si onaj *ec* na koncu pretvorila u *ac!* Davno je to, davno bilo, u naivnoj mladosti, kad je to i meni samome godilo, danas više ne!«

Cesarec je u svojim nazorima bio beskompromisan. Govorio je da ima isto takve prijatelje među Srbima kao i među Hrvatima. Komunisti nemaju razloga za nacionalna trvenja. Zato je i uskratio da dade svoj potpis na spomenutu rezoluciju u službi nacionalizma. Kad mi je o tome pričao, dodao je: »Tek sada će mi praviti poteškoće s izdavanjem mojih stvari.«

SA završetkom godine 1928. završava i moj boravak u Zagrebu. Bila sam premještena u Sarajevo. Rastanak je bio težak, premda smo se nadali da ćemo se češće sastajati.

Odlučili smo da se vjerimo. To je bila velika obiteljska svečanost, skupa s rastankom, i to za božićnih praznika u Brckovljanima kod Gutine sestre Drage. Sastala su se sva braća i sestre sa svojim obiteljima, rođaci i znanci. Takve zajedničke proslave Cesarčevih nisu bile rijetke. Cijela razgranata obitelj živjela je u povezanosti, a prilika za kakvu proslavu često bi se našla. Zet u Brckovljanima imao je dobro gospodarstvo i vina iz vlastitih vinograda. Izdržljivost na tim proslavama bila je veoma važna jer su obično završavale tek ujutro.

Više puta, kad bih došla u Zagreb, sastala se na taj način velika obitelj Cesarčevih u Brckovljanima.

Od 1929. godine živjeli smo odvojeno, August u Zagrebu, a ja u Sarajevu, zbog čega je nastala bogata korespondencija, iz koje također crpim svoje uspomene. Po njoj se može pratiti njegova književna a dijelom i politička djelatnost kroz nekoliko godina.

Prvog siječnja smo se rastali, a 6. siječnja 1929. bila je uvedena vojnomonarhistička diktatura u Jugoslaviji. Ona je pokopala i ono malo nacionalnih sloboda i svaku slobodu radnika, a naročito komunista. I August Cesarec bio je njezinom žrtvom, a posebno njegova »Zaštita čovjeka«.

U drugoj polovici 1928. godine došlo je naime u Cesarčevu životu, dotično u njegovoj djelatnosti, do značajne promjene. Tada on privremeno napušta beletristiku i potpuno se kao publicist posvećuje političkom radu. Kad se baci pogled na njegovu ličnost u cjelini, to oku izmakne, jer su se beletristika i publicistika u njega često ispreplet ale. Ali je on ovaj put posve napustio beletristiku. U razgovoru je to isticao i potpuno je bio toga svjestan.

Komunistička partija mu je povjerila da izdaje list koji je nosio naziv »Zaštita čovjeka«. Ne znam tko je smislio taj naziv, da li je to uradio sam Cesarec, ali znam s koliko je zanosa prihvatio taj posao. U 1. broju lista od 2. kolovoza 1928. on sam kaže: »[...] kao književnik, svijestan potrebe borbe za ljudska prava, s tim listom istupam«, da bi već u 2. broju napisao: »Dajte nam mjesto zakona o zaštiti države zakon o zaštiti čovjeka i građanina, to je nužnije!«

Pristupio je tom partijskom zadatku s dubokim osjećajem odgovornosti prema samoj stvari, a i prema povjerenju koje mu je time bilo iskazano. »Zaštita čovjeka«, izdavana kao nezavisni list, trebalo je da bude, a i bila je, pokusom za stvaranje neke vrste jedinstvenog fronta. »[...] ne pravimo razlike između radništva i seljaštva komunističkog, socijalističkog, hrvatsko–nacijonalnog ili pripadajućeg bilo kojoj partiji i naciji [...]« (»Zaštita čovjeka«, br. 16 od 8. studenoga 1928.) Zato je Cesarec i uređivao »Zaštitu čovjeka« na način koji se donekle razlikuje od uređivanja izrazito partijskog lista kao što je bila »Borba«.

Kad je pokrenuo list, pisao je u 1. broju: »S toga, [...], stanovišta ja sam taj list pokrenuo kao slobodan i nezavisan književnik, kome pero nikad nije uzmicalo pred tim da bude i mač za slobodu i istinu, pokrenuo sam ga u času, – kad mi se čini da za njim, pa bio on najskromniji vapi cijela naša nesretna i osramoćena današnjica, gladna pravde, slobode i čovječnosti.«

Premda se preko »Zaštite čovjeka« Cesarec potpuno posvećuje političko-publicističkom radu, njegov izraz i dalje ostaje u oblasti književnosti. U prvoj polovini 1928. godine radio je na romanu *Bjegunci*, a petrinsku je scenu dovršio neposredno u to doba. Riječi »pero nikad nije uzmicalo pred tim da bude i mač« odgovaraju riječima iz romana:

»... od svoga poziva, koji mu je u suštini bio ipak uvijek jasan, da ispolji sve! Sve: kao pero a ujedno i mač; – to dvoje, dosad međusobno sušta suprotnost, postajalo je jedno ...« *(Bjegunci*, 1933, str. 203.)

Unaprijed hoću da naglasim da je »Zaštita čovjeka« izvršila svoju misiju usprkos svome kratkom životu.

Za izdavanje lista bila su potrebna znatna financijska sredstva. Ni njegovo kolportiranje nije bilo lako, jer se list nije smio otvoreno oslanjati na kolportažu ostale partijske štampe. Pokretanje »Zaštite čovjeka« financirala je Crvena pomoć, u kojoj je radio Nikola Hećimović, jedan od najboljih Cesarčevih prijatelja, požrtvovan i uporan čovjek. Bio je to lijep mladić, visok, crn, uredan. Ja međutim iz početka nisam mogla sudjelovati u Augustovoj simpatiji prema njemu. Zato sam mu jednom iznijela svoje mišljenje o Hećimoviću, o njegovu buržoaskom izgledu. August ga je vatreno branio i tvrdio da je bezgranično odan Komunističkoj partiji. Uopće ne zna za lični život. Nema ni djevojke da bi kao ilegalac mogao što sigurnije raditi. Bila sam iznenađena Hećimovićevom sposobnošću za konspiraciju, i nije potrebno da ističem da sam otada na Nikolu gledala posve drugim očima. Svoju odanost Komunističkoj partiji on će s Đurom Đakovićem potvrditi i smrću u travnju 1929. Za administratorku »Zaštite čovjeka« bila je izabrana Anka Mihota-Supanc, a izdavač i urednik bio je sam Cesarec. Njih dvoje dalo se na posao, svako od njih s tačno određenim zadatkom. Cilj im je bio da populariziraju list i da budu sposobni da se opru policiji i uopće režimu.

Kako da se zamaskira Crvena pomoć kad su za izdavanje lista ipak potrebni novci? Za Cesarca se pouzdano znalo da on sam nema financijskih sredstava. Zato su se pobrinuli da se u javnosti stvori mišljenje da mu je pomogla njegova obitelj, a posebno njegov zet Viktor. To je izgledalo vjerojatno. Ali se nije moglo računati na trajnu potporu Crvene pomoći, i tu se administratorka Ana pokazala iskusnom partijskom radnicom. Brinula se da brzo nađe pretplatnike i da stvori mrežu kolportera. Istodobno je bio stvoren »Fond lista« u koji su pritjecali prilozi ne samo iz cijele Jugoslavije nego, može se reći, i iz cijeloga svijeta: od iseljenika iz Sjedinjenih Država Amerike, Kanade, Australije i dr. Osim toga bio je stvoren »Fond za žrtve reakcije i bespravlja«. Za kratko vrijeme list je tako postao financijski posve samostalan.

O tome je pričala bivša administratorka Anka Mihota-Supanc kad mi je razjašnjavala slijedeći citat iz Cesarčeva pisma od 20. svibnja 1929: »Kod bivše administratorke nađene su potvrde o pomoći, koju je davala Z. Č. pol. žrtvama. Čuvali smo to kao dokaz za sud, a ona je bila na pol. preslušavana i možda cio jedan sat o meni. (I danas je bila, no stvari joj još nisu vratili.) Među ostalim, čudili su se, kako to da im sud ne javlja kad se ja prijavljujem da kuda odlazim.«

Potvrde su čuvali za sud da bi mogli dokazati da su ne samo pružali pomoć političkim žrtvama, nego i to da su imali vlastita sredstva za izdavanje lista.

Samo se po sebi razumije da je financijskom uspjehu najviše pridonio sadržaj lista za koji se brinuo Cesarec. Za sve se brinuo sam i zato su uvjerljive njegove riječi da je tome cilju žrtvovao sve svoje slobodno vrijeme, da u doba »Zaštite čovjeka« na čisto književni rad nije mogao ni misliti. Osim uređivanja lista bilo je potrebno i da razgovara s čitaocima, da provjerava vijesti i da prima posjete u svom stanu na Goljaku 8, gdje je službeno bila redakcija. Poslove oko konačnog pripremanja lista za štampu obavljao je međutim i ilegalno u stanu u Kolodvorskoj ulici 15, sada Ulica braće Oreški, na prvom katu desno. Tamo sam se preselila po prilici u rujnu 1928. To je bio malen ali ugodan stančić s prozorom na dvorište. Važno je bilo da je tu bio mir i da tu nije bilo policijskih premetačina koje je August u svako doba mogao očekivati na Goljaku. U to vrijeme meni je Goljak baš zato i bio gotovo nepristupačan. August je dolazio u Kolodvorsku ulicu gotovo svaki dan uvečer.

Pročitao bi dopise i sa mnom o njima diskutirao, a onda bi ih izabirao i sređivao. Čitao mi je i vlastite članke koje je prije toga, po danu, napisao. U početku je većinom sam ispunjavao list vlastitim člancima i vijestima. S time nije bio zadovoljan te se nadao da će taj provizorij prestati. Kasnije su mu zbilja obilno stizale vijesti i drugi prilozi. Svejedno je s njima imao mnogo posla koji je uvijek savjesno obavljao. Ne samo da bi sve pročitao, nego bi o svemu i govorio i sve dotjerivao.

Od vanjske suradnje posebnu je pažnju pridavao člancima Rajka Jovanovića o beogradskoj Glavnjači pod zajedničkim naslovom *Glavnjača kao sistem*, koje je zatim u izdanju »Zaštite čovjeka« i preštampao kao brošuru s predgovorom Miroslava Krleže.

Poznato mi je da se češće bavio mišlju da sabere podatke o tome kako se vrše *nasilja u cijeloj državi*, te da dokaže da slučaj beogradske Glavnjače nije iznimak, da je ona samo karika u lancu ugnjetavačkog sistema.

U »Zaštiti čovjeka« Cesarec nam predočuje režim antikulture i anticivilizacije (br. 5 od 30. kolovoza 1928), dokazuje da metode Glavnjače odgovaraju sistemu režimskog nasilja u cijeloj državi. O Zagrebu piše: »[. . .] Glavnjača u srcu grada, koji hoće da bude evropski a ne balkanski, Glavnjača u srcu grada, koji je središte borbe protiv tiranije a za ravnopravnost i punopravnost građana pred zakonom i koji se s time ponosi«. (Br. 8 od 20. rujna 1928.)

Tako je Cesarec razotkrivao lik krvavog režima i njegova oruđa – policije. To je uzbuđivalo ljude, te je interes za »Zaštitu čovjeka« rastao ne samo u Jugoslaviji nego i u inozemstvu. To dokazuje i porast broja pretplatnika i priloga za »Fond lista« i za »Fond za žrtve reakcije i bespravlja«. Jedanput me Cesarec sa zadovoljstvom obavijestio da je »Zaštita čovjeka« stekla priznanje i u Sovjetskom Savezu.

Cesarec se nije bojao govoriti istinu. Objavljivao je potresna svjedočanstva o nasiljima koja su vršili policijski organi i navodio njihova imena. Sam je bio voljan da snosi posljedice, ali je razmišljao i o svojoj odgovornosti, brinuo se da ne naškodi onima koji su tražili pomoć od

njegova lista. Citiram u tom pogledu Cesarčev veoma karakterističan komentar dopisu *Tko je sreski poglavar u Štipu* koji je objavio pod zajedničkim naslovom *Iz makedonskog pakla:* »Priznajemo da smo se kolebali, da odštampamo taj dopis. Ne ćemo li time samo još više razdražiti zvijer da iskali svoj bijes na bespomoćnim svojim žrtvama? No odlučili smo se ipak, jer uzme li se u obzir cio potlačeni narod u Makedoniji, za interes kojega mora iščeznuti interes pojedinaca, šutjeti nam se čini još gore. Iznosimo to dakle, i s glasom iz punih grudi dovikujemo režimu: Evo vam još jednog sreskog poglavara, kojega [...] imate dužnost da samog posadite na optuženičku klupu! Rekli ste, da ćete, bili oni Srbi, Hrvati ili Slovenci, kažnjavati činovnike, koji su se ogriješili o zakonske propise, a zakonski propis sigurno nije ubijati i prijetiti se smrću nedužnim građanima, to je zloupotreba službene vlasti! Na posao dakle, gospodo tako medenih usta!« (Br. 18 od 22. studenog 1928.)

Imajući često pred očima Jaroslava Hašeka, Cesarec se protiv neprijatelja rado borio i ironijom i izrugivanjem, pa je tako u »Zaštiti čovjeka« br. 18 od 22. studenog 1928. referirao o jednoj komičnoj zgodi s policijom. Kad je naime neka konjska zaprega zaustavila zagrebački tramvaj, jedan se građanin – u Cesarčevoj interpretaciji – izjasnio o konju »da nije za drugo, nego da mu Kralj svuče kožu«. Mislio je na zagrebačkog gradskog živodera koji se zvao Kralj. Prisutni je stražar međutim »u svojoj revnosti to shvatio tako, da treba uredovati radi uvrede vladaoca«, te je toga građanina uhapsio. Kad je shvatio da je napravio glupost, htio je da odustane od hapšenja. Konačno je bilo smiješno to da tužbu nije podnio stražar protiv uhapšenika, nego obrnuto: uhapšenik protiv stražara, što se ne događa često. Cesarec se znao iskreno nasmijati takvim zgodama.

Još jednom hoću da spomenem povezanost romana *Bjegunci* s Cesarčevim publicističkim radom.

U »Zaštiti čovjeka« br. 11 od 11. studenog 1928. on piše komentar: »*Ispovijed jednog „žigosanog"*«. »Žigosani« [...] koji su poput zločinaca u srednjem vijeku udareni žigom izopćenja iz društva, lišeni sviju prava građana i svako ih smije da udari, svako da otjera, te im je mjesto – što je ujedno najveća milost! – samo izvan zidina gradskih«, a u romanu *Bjegunci* (1933, str. 214): »Ne čini li ti se [...] kao da smo prognana, izgubljena djeca, koja su, gladna pravde i ljubavi, dolutala pod zidine jednoga grada, pa ne mogu unutra, ne mogu, jer su možda prognana baš iz toga grada . . .«

Na komentar *Ispovijed jednog* »*žigosanog*« navelo je Cesarca pismo jednog bivšeg robijaša u kojemu je stajalo: »[...] mogu reći da mi je tamnica bila nekom Univerzom Klasne Svijesti. No pravom tragedijom postao mi je život nakon izlaska iz tamnice, u proširenu tamnicu, građanski život. Sve što sam sebi zamislio za vrijeme robovanja, da na slobodi živim u duhu razumnog, radnog i pozitivnog života *onemogućila mi je moja proleterska bijeda kao posljedica tamnovanja, koje je*

na me stavilo žig komuniste za kojeg ovaj svijet mora da bude pakao, da bi stvaraoci njegovi zadržali svoj raj.« (»Zašt ta čovjeka«, br. 11 od 11. studenog 1928.)

Cesarec mi je kazivao da ne može da komentira one političke događaje koji se direktno ne tiču programa lista »Zaštita čovjeka«. Sabiranje i objavljivanje konkretnih vijesti o žrtvama policijskog i sudbenog nasilja moglo je dati, prema njegovim riječima, najiscrpnije sliku režima. Neprestano mu je bilo pred očima s jedne strane grubo nasilje od strane režima, koje se sve više pojačavalo poslije atentata u Narodnoj skupštini, a s druge strane vlada koja je nesposobna da upravlja državom.

Bio je navikao da sa mnom govori kao s prvim čitaocem i u tim je debatama provjeravao efekt autentičnih činjenica i svojih riječi. Kad sam bila na kratkom dopustu u Pragu, pisao mi je 7. prosinca 1928: »Još nikad nisam sa listom do posljednjeg časa stajao tako loše kao ovaj put. Izgleda mi upravo, da mi je Tvoja ovdašnja prisutnost potrebna, da stvar teče urednije.«

Kao piscu najbliža su mu bila djela revolucionarnih pisaca, makar vremenski i udaljenih, kao što je Victor Hugo. Zato je nekoliko njegovih priloga objavio u »Zaštiti čovjeka«: *Sloboda štampe. Iz govora održanog u francuskoj Skupštini 9. jula 1850.* (br. 15 od 1. XI 1928), *Ulomci iz govora, održanog u progonstvu 24. II 1855.* (br. 19 od 29. XI 1928), *Nad grobom Feliksa Bony-a* (br. 13 i 14 od 25. X i 26. X 1928). Sam Cesarec izabrao je i objavio (br. 15 od 1. XI 1928) i *Štampu pod opsadnim stanjem* od Baruha Spinoze, a posebno treba spomenuti *Slobodu štampe i cenzuru* od Karla Marxa (br. 16 od 8. XI 1928), odlomak iz knjige *Ljudi iz ponora* od Jacka Londona (br. 2 od 11. I 1929) i pripovijetku Jaroslava Hašeka *Slučaj Kaja Antonija Trossulusa* koju je Cesarec i preveo (br. 17 od 15. XI 1928).

Takve priloge donosio je u podlistku kad ga on sam ne bi napisao. Tako mi je npr. pisao u Prag 2. prosinca 1928: »A i meni se žuri, da još poradim nešto malo na fejtonu, tako da sam barem glede toga bez brige! Ne znam, kako će mi uopće proći ovaj broj, no vidjet ćeš ga, kad Ti pošaljem. Dakako, ne trebaš ga uzimati sa sobom natrag . . .«

U »Zaštiti čovjeka« br. 18 od 22. studenog 1928. Cesarec objavljuje protest čeških kulturnih radnika u članku pod naslovom *Značajan istup čeških intelektualaca protiv reakcije* iz kojega citiram početak: »Povodom obustave komunističkog centralnog lista „Rudé právo" od strane češke reakcije, objelodanili su u narodnosocijalističkom organu „České slovo' od 11. o. mj. Antal *Stašek*, prof. František *Krejčí*, J. S. *Machar*. Zdeněk *Nejedlý* i F. X. *Šalda* – pet krupnih imena češke literature – ovaj protest *protiv reakcije*.«

Pod naslovom *Henri Barbusse protiv terora u Grčkoj* štampa Cesarec u »Zaštiti čovjeka«, br. 2 od 9. kolovoza 1928, rezoluciju koju je Komitet za obranu žrtava bijeloga terora na Balkanu (sjedište u Parizu,

predsjednik Henri Barbusse) uputio predsjedniku grčke vlade Venizelosu u povodu bijelog terora u Grčkoj. Tom zgodom preporučio mi je da pročitam Barbusseov *Oganj.*

Nije propustio da komentira i godišnjicu pogubljenja Sacca i Vanzettija za koje se mnogo zanimao, kako sam o tome već govorila *(Obljetnica smrti Sacca i Vanzettija,* br. 4 od 23. kolovoza 1928).

»Zaštita čovjeka« bila je Augustu Cesarcu u prvom redu tribina borbe protiv Zakona o zaštiti države krvavog režima koji se oslanjao na Vidovdanski ustav iz 1921. godine. Taj zakon zove Cesarec Damoklovim mačem. S tim u vezi on poziva na borbu za slobodu izražavanja i dovikuje: *Skidajte okove sa zarobljene štampe!* (br. 3 od 16. kolovoza 1928), *Da živi sloboda narodne riječi!* (br. 18 od 22. listopada 1928).

Zadatak prvog reda Cesarec vidi u oslobađanju onih koji su postali žrtve Vidovdanskog ustava i Glavnjače. Za to iskorištava i prigodu kad se 1. prosinca 1928. imala proslaviti deseta godišnjica »ujedinjenja«: »*Desetgodišnji jubilej nameće dužnost sveopće političke amnestije!* [. . .] Je li moguće, da će u ovoj zemlji slaviti itko desetgodišnji jubilej države, pjevati, svirati, praviti parade, a da u isti mah dvijestotine i dva čovjeka, kojima je u ogromnoj većini jedini zločin da su o državi i narodnoj budućnosti imali drukčija shvatanja od režima – [. . .]

Je li moguće [. . .] da im sine kroz rešetke, sunce da im sine i kroz širom rastvorena tamnička vrata; *amnestija da bude ona riječ, koja će jezovit broj 1028 izbrisati sa crnih ploča režima a dvijesto i dvojici živopokopanih ljudi mjesto groba dati opet mjesto na suncu?*

[. . .]

[. . .] *za sveopću amnestiju povodom desetgodišnjeg jubileja SHS!*« (Br. 7 od 13. rujna 1928.)

Što se više približavala ta godišnjica, i borba se sve više zaoštravala. Najvišim izrazom toga jest Cesarčev članak *Pred jubilejom Kalvarije:* »[. . .] Jubilej, to je slava, radost i zanos – a što da slavimo, čemu da se radujemo i zašto da se zanosimo?

[. . .]

U kući su nasilnici [. . .]; u kući zveče lanci [. . .]; u kući iz sviju kuteva reži nepravda, bijeda, glad i smrt, [. . .]. historija još nikad [. . .] n je pokazala veći nesrazmjer i ponor između onoga što je jedan režim obećavao i što je ispunio, između onoga što je on naviještao kao pjesmu, zoru i uskrs, a donio jauk, ponoć i grob!

I šta onda da slavimo? Svoje patnje, bijedu, glad, okove i grobove?

[. . .]

[. . .] pogledajte tu Kalvariju malo više iz bliza: [. . .]

[. . .]

Spustite pogled na zemlju, u nizinu gdje su naselja izbatinanih, progonjenih, zatvorenih, izgladnjelih, pokopanih: tu, iz zemlje, iz naroda, od najpotlačenijih građana grada i sela, ruke i mozga, još je jedino spasenje moguće, još je jedino moguć osvit i uskrs!«

Spominje krvavo nasilje protiv Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca i protiv vodstva Komunističke partije, »krvavi rascvat fašizma«. »[. . .] okrenemo pogled i na budućnost, te pitamo, šta je u ovoj moguće? Vidi li se gdje zora, vidi li se gdje samo bar zraka osvita i uskrsa?«

Broj 13 »Zaštite čovjeka« od 25. studenog 1928. u kome je izašao taj članak, bio je zaplijenjen. Iz Cesarčeva srca provalio je gnjev. Nije moglo biti drukčije. Umjesto zaplijenjenog 13. broja drugi dan je izašao broj 13 od 26. listopada 1928. s praznim mjestom gdje se u zaplijenjenom broju nalazio članak *Pred jubilejem Kalvarije*.

U pismu od 14. travnja 1930. Cesarec mi piše: »Uskrs – kažu „Uskrs"! . . . A tko je uskrsnuo? . . . Još teško, teško leži ploča nad grobom: nad našom radošću svakako! I ne dadu joj van, ne daju joj na sunce!«

Približio se jubilarni dan 1. prosinca. Umjesto amnestije bili su odlikovani ministar policije i šefovi Glavnjače. Na mjesta velikih župana i visokih civilnih činovnika postavljaju se vojne ličnosti. Priprema se vojnomonarhistički režim.

U »Zaštiti čovjeka« br. 20 od 6. prosinca 1928. Cesarec komentira proslave desetgodišnjice ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca člankom *Krvavo slavlje kao pod carizmom*. Ističe kako je 5. prosinca prije deset godina monarhistički režim nastupio »u znaku pokolja, krvi i zatvora«. Hrvatski narod nema razloga da slavi. Cesarec opisuje raspoloženje u Zagrebu: »Zatim se naoblačilo, grad se zavio u crne zastave, koje je policija na silu skidala; [. . .].«

O tome mi piše u Prag u pismu od 2. prosinca 1928: »Ti si još bila jučer ovdje prije podne, pa si valjda doznala šta se tu desilo. Ako nisi, onda iz praških novina, po službenim izvještajima, sigurno ne ćeš doznati istinu, jer oni javljaju, da su se tu pobili H. i S.[56]

Ja Ti međutim to ne ću opisivati; da se mnogo i silno odlikovao izvjesni g. V. (Tebi poznati V.[57]).

[. . .]

Grad je popodne uskrsnuo u crnim zastavama *(uskrsnuo* u crnim zastavama, i to je izraz!); kavane su uvečer bile sve zatvorene, nigdje nikoga naći, – a, dakako, ne bih ni tražio, da si Ti bila ovdje!«

Kako Cesarec i predviđa, praška je štampa donijela 2. prosinca 1928. vijesti pod naslovima *Krvave demonstracije za vrijeme proslava državnog jubileja u Zagrebu*, ali bez naročitog objašnjavanja. Jedino je »Rudé právo« dalo svoju ocjenu o tim događajima: »Veliki nemiri hrvatskog pučanstva protiv jugoslavenske vlade«, »Burni događaji prigodom proslave 10. obljetnice jugoslavenske samostalnosti u Zagrebu«, »Umjesto državnih crne zastave – Uzbuna prerasla u sukobe – Na ulicama se puca«, itd.

[56] Hrvati i Srbi.

[57] General Vesović koji je počasnoj četi izdao naređenje da na puške natakne bajunete.

U članku *Krvavo slavlje kao pod carizmom* Cesarec dalje prikazuje tok demonstracija i nasilja policije i vojske. Citiram: »A mi smo na 1. decembra u Zagrebu doživjeli to, da je jedan oficir sa gotovo najvišim činom naredio vojnicima da protiv građana nataknu bodove i izvrše juriš.«

To je bio baš onaj general Vesović o kome mi Cesarec piše u svom pismu, pa ću ovdje objasniti kako ga je Cesarec upoznao. Jednom sam s Cesarcem išla Dugom ulicom prema Jelačićevu trgu – sadašnjem Trgu Republike – i sreli smo generala Vesovića. Pozdravio me i prodorno, gotovo sumnjičavo gledao u Cesarca. Ne znam da li ga je poznavao i šta je bilo uzrokom toga tako napadnog promatranja. Vladanje generala Vesovića bilo mi je i neshvatljivo i neugodno. August je pak ironički i razdraženo rekao: »Čekao sam da me pozove na odgovornost.«

Ta je zgoda kasnije utjecala na opis sukoba kapetana s generalom u romanu *Zlatni mladić*. Pri tome je Cesarec opisao i Dugu ulicu. Zgoda je bila prilično neznatna, ali je i tu došla do izražaja antipatija prema generalu, te me zato podsjeća na provokativni istup generala Vesovića prigodom proslave ujedinjenja.

Što je spremao velikosrpski hegemonistički režim i za čim je težio već od lipanjskih događaja u Skupštini,[58] Cesarec je iznio u već citiranom članku *Krvavo slavlje kao pod carizmom* i ovim riječima: »A kažemo li još samo ovo: da je cijela ta reakcija režima bila ujedno popraćena i s tim komentarom njegove štampe: da poslije sviju tih događaja vlada mora da ostane ili, u slučaju promjene, da mora doći druga samo još energičnija i jača (vojna diktatura?), onda je pred nama cilj, koji je režim imao s proslavom 1. decembra u Zagrebu jasan kao otvorena geografska karta:

Trebalo je tom proslavom provocirati nerede i krv, da se ostane što duže na vlasti i dobije povoda za još brutalnije gušenje pokreta, koji u ime slobode tu vlast opravdano pobija i ugrožava.«

Uspoređenje s metodama ruskog carskog režima, koji je također raznim provokacijama, krvoprolićima, knutom i zatvorima gušio težnje za slobodom, Cesarec objašnjava u završnim riječima članka: »Caristički režim je međutim u Rusiji mrtav; ubila ga je škola koju je sa svojim krvavim metodama sam dao narodu.«

Zbog toga članka bio je broj 20 »Zaštite čovjeka« od 6. prosinca 1928. zaplijenjen. Umjesto njega izašao je broj 21 od 7. prosinca 1928. (Broj 22 od 13. prosinca 1928. na prvoj strani donosi obavijest o tome.)

O zapljeni broja 20 »Zaštite čovjeka« piše mi Cesarec u pismu od 7. prosinca 1928: »Međutim, ovaj put je opet prošlo u znaku 13.[59] Manje doduše po prostoru, ali veće po motivaciji . . .«

Prvi broj »Zaštite čovjeka« drugog godišta, od 3. siječnja 1929, izlazi uoči proglašenja šestojanuarske diktature čiji je nadolazak Cesarec već najavljivao.

[58] *Atentat na Radića i dr.*
[59] I broj 13 bio je zaplijenjen.

U članku *U novoj godini* Cesarec iznosi bilancu petomjesečnog života »Zaštite čovjeka«, ali sud o tome prepušta čitaocima: »U najgore, najteže, najmučnije vrijeme se javismo, da se borimo za bolje dane, za bolje dane tako, da protiv zasjede noći istaknemo ravan i nesmetan put dana, protiv potoka suvišne krvi sunce pametne slobode, protiv nasilja i bespravlja slobodan pokret razuma i prava – prava čovjeka i građanina, prava radnoga naroda i naprednog intelektualca, prava, ukratko, onog, koje je poniženo do ispod prava životinje, a bez kojeg nema života, nema napretka, nema budućnosti, nema ničeg do ponor, propast, ustajalost i smrt!«

Ipak do posljednjeg časa hoće da budi optimizam: »[...] nemamo razloga u budućnost gledati namrštena lica. „Zaštita čovjeka" samo kroz pet mjeseci izlaženja prodrla je u sve krajeve države, i ne samo to, nego je prešla okeane, te bi bila potrebna samo još Azija, da područjem njenog raširenja budu svi kontinenti. [...] to je još uvijek sve samo početak koji zahtijeva nastavak, bujniji, požrtvovniji, plodniji nastavak, još više agilnosti, još više radine vjere i volje!«

»Zaštita čovjeka« poziva na suradnju sve, i one preko granica i oceana, te zato u istom broju lista objavljuje *Istup jugoslavenskih akademičara u Pragu protiv reakcije u SHS.*

KRATAK je bio život toga lista, ali je njegova važnost velika. Cesarec književnik, Cesarec publicist i Cesarec politički radnik – ista je ličnost!

Poslije proglašenja šestojanuarske diktature on mi 8. siječnja 1929. piše: »Više u slijedećem pismu, čim svršim još ovaj broj. Dalje? Ovo je prema svemu labuđa pesma Z. Č. Dogodilo se i događa se, što smo očekivali već davno. Sad Ti mogu tek pravo ostati jasne moje *simpatije* za . . .«

Poslije toga razvoj događaja već teče brzinom izvanrednih političkih zahvata. Cesarca su pogodile posljedice koje su proistekle iz funkcije odgovornog urednika »Zaštite čovjeka«, a u ovom slučaju i autora zaplijenjenih članaka. U vezi s tim piše mi 11. siječnja 1929. u Sarajevo: »I list mi je zakasnio za jedan dan, jer baš jučer (kao izračunato) imah prvu svoju raspravu radi onog 13.[60] I dogodilo se – nemoj se zato uzbuđivati – ono, što se, mislim, nikako ne bi dogodilo, da se događalo prošlog tjedna, osudili su i mene (i štampara) na 14 dana (Sudb. St.) i 1500 D. globe. Žalili smo se, i prema tomu će se stvar opet zavući!

Već samo ta tema tako je bliza da se sad opet raspričam – već znaš o čemu; no poštedit ću i Tebe i sebe. Nisam bio iznenađen, to se spremalo već davno [...]. Sad malo prije sam došao iz štamparije. (Ova mi je, iz straha, otkazala štampanje lista).«

»Zaštita čovjeka« (god. II, br. 2, 11. I 1929) piše o tome: »*Prijateljima pretplatnicima i kolporterima.* Ovaj broj „Z. Č." izašao je dan kasnije,

[60] 13. broja, koji je bio zaplijenjen.

jer je na dan *običnog* izlaženja, kako se to vidi na drugom mjestu, urednik imao raspravu pred sudom.«

Na prvoj stranici toga broja piše: »*„Zaštita čovjeka" pred sudom.* 10. o. mj. održana je pred kr. sudbenim Stolom u Zagrebu glavna rasprava protiv urednika *„Zaštite čovjeka"* i odgovornog štampara, Miroslava *Židana*. Obojica su odgovarala radi tužbe, koju je kr. drž. odvjetništvo podiglo protiv njih radi uvodnika, otisnutog u 13. broju „Zaštite čovjeka" od 25. oktobra 1928. [. . .] pa je zato i odgovornog urednika i odgovornog štampara proglasio *krivim* i osudio ih svakog na 14 dana zatvora i 1500 Dinara globe. Protiv osude su osuđeni, po branitelju g. dr. Ivi *Politeu*, uložili žalbu i nezadovoljstvo.«

List »Zaštita čovjeka« prestao je izlaziti, premda nije bio službeno zabranjen. Cesarec mi 15. siječnja 1929. piše: »Što se tiče moje konkretne sad situacije tvar stoji ovako: Osuda štampara zaplašila je i druge, pa se *nećkaju primiti štampanje lista. Sutra ću dobiti odgovor hoće li* ili ne će. Ako ne će, onda je stvar svršena. Ako ipak primu, onda ću nastaviti dok ide – dugo, mislim, ići ne će – jer je to jedan veliki trn.«

Očekivao je hapšenje, tačno onako kako je već u broju 22 »Zaštite čovjeka« od 13. prosinca 1928. referirao o proširenju Zakona o zaštiti države, citirajući izvještaj »Jutarnjeg lista« od 8. prosinca 1928. u kome se kaže da će »govori na zborovima ili proglasi i plakati ili izjave u štampi« ubuduće potpasti pod Zakon o zaštiti države i »da će izvršioci navedenih djela moći biti stavljeni u pritvor«.

To se i Cesarcu dogodilo, jer je 16. siječnja 1929. bio uhapšen i zadržan gotovo dva mjeseca u istražnom zatvoru kod Sudbenog stola u Zagrebu. Zatim se nekoliko godina vukla istraga oko »Zaštite čovjeka«, jer se neprestano odgađala sudska rasprava.

U prilogu pismu od 23. svibnja 1929. Cesarec mi objašnjava: »Stvar ima da služi kao Damoklov mač, da odmah bude pokrenuta, čim bi im se u nečem zamjerio.«

Tako se završava jedno značajno poglavlje Cesarčeva života. Vremenski ono je bilo kratko, »Zaštita čovjeka« izlazila je samo pola godine, ali je rasvijetlila političko obzorje za mnogo godina. Borba nije prestala, nego je samo poprimila nove oblike: oštrije, upornije i krvavije. U toj školi revolucionara i August Cesarec nastavlja svoje djelo.

MAGLENI HORIZONTI

Kralj Aleksandar Karađorđević 6. siječnja 1929. preuzima svu vlast u Jugoslaviji, počinje era šestojanuarske, vojnomonarhističke diktature. Položaj u kome se tada našao okarakterizirao je August Cesarec, u pismu koje mi je pisao 11. siječnja 1929, ovim riječima: »U ovim prilikama u kojima sam sada, kad se više ništa ne može pisati, barem ja

ne mogu pisati, (čak ni literarno u mnogom pogledu) preda mnom su samo magleni horizonti (a kad to nisu bili?), i evo dvije barem malo. malo jasnije mogućnosti:

Ja ću otkazati ovdje stan [...] i vratit ću se kao dijete u 36. godini života k svojoj mami.[61] Da. Tamo ću (oni su se sad mnogo zgodnije udesili nego kad si Ti došla tamo) – tamo ću imati svoj divan, stolić za šrajbmašinu i pisati roman o ulici istoj[62] – sad se ne može drugo! Može biti i šta drugo, no to bi onda mogle biti i godine; radije prelazim na treće: ako Ti odeš u Prag, tamo je ipak slobodnije, i ja ću tamo kao emigré, uzeti kakav god, kakav god posao (znam plesti stolice, mogu štogod se nađe, a i pisati) [...].«

Četiri dana poslije toga, 15. siječnja 1929, Cesarec opet piše: »U stvari, sve je to velika neizvjesnost, nisam ni tu ni tamo;[63] inače bih odmah prešao da svršim roman [...].

Najveći su dakle izgledi, da ću se morati povući u svoju staru Diogenovu bačvu, samo sad manju nego ikada.«

Na kraju se ipak nije preselio u staru kuću u Vlaškoj ulici, k svojoj majci, kako je o tome pisao. Za njegov smještaj pobrinula se policija. Bio je uhapšen i stavljen u istražni zatvor. O tome je izvijestio i organ Komunističke partije Čehoslovačke »Rudé právo« u svom broju od 30. siječnja 1929, u članku pod naslovom *Socijalisti i fašizam u Jugoslaviji*, u kojemu među ostalim kaže: »Poznati književnik, urednik časopisa Liga za ljudska prava,[64] sjedi već za rešetkom. U stvarnosti, vojna diktatura u Jugoslaviji vodi planski pohod za uništenje cijelog radničkog pokreta. Zatvaranje radničkih domova, hapšenje radničkih funkcionara i radnika osumnjičenih za komunizam na dnevnom je redu.«

Kad mu je u zatvoru bilo dozvoljeno da čita i piše, Cesarec je nastavio da radi, kako je to već bilo navedeno, na dovršenju romana »Na pragu« – *Bjegunci*.

Poslije gotovo dvomjesečnog istražnog zatvora, iz kojeg je izišao 9. ožujka 1929, vratio se opet u svoju sobicu na Goljaku, o čemu mi 11. ožujka 1929. piše: »Stan na G. je bio već iznajmljen od 15. o. m., no ja s najmiocem udesih transakciju tako te se u staro svoje gnijezdo vraćam još danas popodne.« Tu se spremao da definitivno dovrši roman. Stalno ga ipak prati sumnja da neće moći da nađe izdavača. O tome da je njegova sumnja bila opravdana, bilo je već prije u dovoljnoj mjeri govora.

AUGUSTO MORTE

Prvi Cesarčev literarni rad, kojega se prihvatio odmah poslije izlaska iz zatvora, nije mogao da raspravlja ni o čemu drugom nego o životu u zatvorskoj sredini. To je novela *Karamfilji iz osudenikove slamarice*.

[61] Vlaška ulica.
[62] *Tonkina jedina ljubav*.
[63] Ni na slobodi ni u zatvoru.
[64] »Zaštita čovjeka«.

Već 13. ožujka 1929. o tome mi piše: »Malo mi je i krivo, da već sutra idem u Br.,[65] jer sam upravo na koncu jedne novele, koju sam ovaj tjedan pisao. Jer ne mogu sa sobom uzeti šrajbmašinu, morat ću da je svršim istom kad se vratim. A put ne mogu odgađati, kad je sutra nedjelja, pa idu svi i iz V. i G.«[66]

Augustov posjet sestri Dragi u Brckovljanima spriječila je bolest koja ga je inače često napadala – angina: »Zgb. 14. III 1929 [...] vidiš na kakvom to papiru pišem? Već si to sigurno vidjela po kuverti! I po tom sad najbolje možeš vjerovati i prosuditi gdje sam.

Malo sam kroz ova tri dana zapeo sa pisanjem, jer zloba života je htjela da se ona angina o kojoj sam Ti pisao u posljednjem pismu već za koji sat pojačala toliko, da ležim još i sada ne mičući se iz svoje sobe. (na Goljaku). [...]

Št.[67] mi se i opet pokazala jako dobrom, sestrom u obadva smisla. A Brcko sam morao odgoditi, [...].«

Početkom travnja bila sam u Zagrebu i tada mi je Cesarec rekao da *Karamfilje* neće potpisati svojim imenom. Izabrao je sebi pseudonim Augusto Morte. Simbolička objava da mora da umre za književnost i književnu publiku! *Karamfilji* su jedini rad koji je Cesarec objavio pod tim pseudonimom. To se razabire i iz Cesarčevih riječi u pismu koje mi je pisao 5. svibnja 1929. a u kojem spominje honorar što će ga dobiti za tu novelu.

Poslije moga odlaska sređivao je novelu za štampu, o čemu mi 6. travnja 1929. piše: »Na koncu, nemoj da se ljutiš, što Ti od srijede do danas (subota) nisam pisao. Po danu sam prepisivao novelu, a uvečer ne ložim, jedne pak sam večeri bio na radiostanici slušati prašku filharmoniju. I to je bila neka bliža veza s Tobom.«

Nakon toga, 8. travnja 1929, javlja: »Ja sam danas opodne predao novelu, i sad čekam šta će da bude. To će mi biti mjerilo čemu se mogu nadati dalje, a i šta imam da radim.«

Što je Cesarca potaklo da napiše novelu *Karamfilji iz osudenikove slamarice* i da njenu radnju prenese u Mussolinijevu državu? Novela je bez sumnje – i u licu pjesnika Giuseppea Bonomija i inače – autobiografskog karaktera u užem smislu te riječi, a ono što je Cesarcu dalo ostalu građu za nju bio je zaista uzbudljiv stjecaj okolnosti. Cesarec se naime u zatvoru Sudbenog stola našao u ćeliji nedaleko od one u kojoj je u svoje vrijeme, pred njegovo pogubljenje, proveo potresnu noć s Alijom Alijagićem, a sada je, zajedno s njime, u nekoj drugoj ćeliji istog zatvora čekao osudu jedan od pripadnika Čarugine i Prpićeve bande koji je poput Rosenkranza iz Cesarčeve *Careve kraljevine* fingirao ludilo. Cesarec je dakle u svojoj noveli, pod istim krovom buržoaskog prava, konfrontirao običnog razbojnika, s jedne, i političkog borca, komu-

[65] Brckovljani.

[66] Iz Vlaške ulice (roditelji) i Goljaka (sestra Štefa).

[67] Cesarčeva sestra Štefa.

nista, s druge strane. Dakako da mu pri tom nije bilo teško konstatirati da buržoaski vlastodršci mogu imati i sažaljenja prema razbojniku, ali ne i prema komunistu, jer znaju da bi im prvi oduzeo samo imutak a drugi sve. Tu neposrednu osnovu svoje novele Cesarec je morao prenijeti u posve drugi svijet, odstupivši i inače od nekih stvarnih činjenica, ali je njena pouka dovoljno uočljiva svakom čitaocu.

U vezi sa svim tim Cesarec mi je pisao u prokrijumčarenom pismu, vjerojatno od 16. veljače 1929: »Od jučer tu imam – i baš tamo, gde sam i sam bio u početku – jednog jako nesretnog susjeda – jednog od onih, koje si Ti negda htjela ići gledati, no nisi mogla.[68] Pokušava majstoriju Rosenkranza (C. K.)[69] no na svoju nesreću, sigurno, uzalud. A odmah dalje – bio sam nekad onu noć s A.[70] Čudan je život, vječno gori nekim svjetlom u kome događaji i doživljaji poprimaju konture paradoksa.«

Čim je dovršio *Karamfilje*, Cesarec piše novu novelu, *Kućni red*, koja je također u vezi s njegovim uspomenama na boravak u istražnom zatvoru. Tu mi novelu spominje u pismu od 8. travnja 1929: »[. . .] sad mi je namjera da najprije napišem jednu još novelu«, i u onom od 11. travnja 1929: »A i pišem jednu novelu („Kućni red"), koju bih htio prije[71] da svršim.«

Kućni red prikazuje bijedne ljude iz kruga raznih prestupnika. Tu Cesarec spominje kako zatvorenici »prave od kruha malenu, zbilja zgodnu košaricu za cvijeće«. Takvu mi je košaricu poslao iz policijskog zatvora po svom bratu Stanku. »Onu „kotaricu" za koju Ti je, čini mi se, pisao S.[72] ne ću da Ti šaljem poštom, da se eventualno ta „skupocjena" stvar ne razbije. Uzet ćeš ju kad dođeš.« (Pismo od 11. ožujka 1929.)

Na moju molbu da mi dovršene novele dade da ih pročitam, Cesarec odgovara 5. svibnja 1929: »Što se tiče novela, ja bi ih Ti rado poslao, no već sam ih predao. Ona o Karamfilima će izaći, kako mi urednik kaže, sada, tj. pod konac mjeseca u junskom broju (i u tom mi je sva nada, jer bih imao dobiti »priličan« honorar). Druga bi također, u isto vrijeme trebala izaći u K.[73] Na tom gradim drugu nadu.«

Zatim je slijedilo 8. lipnja 1929. pismo u kojemu kaže: »Inače imam da Ti javim samo još to, da su one obadvije novele izašle; jedna u 6. br. „Književnika", drugu u 6. br. „Hrv. Revije". Sad upravo spremam treću za 7. br. „Knjiž.". Nažalost, ipak sve je to forsirano; ona zlatna nekadanja neposrednost me ostavila, previše sam rastrgan, previše naćuljenih uši spram onog što djeluje samo dekoncentrirajuće, – no čemu o tome i govoriti. Ti to sama možeš razumjeti i znati!«

[68] Htjela sam s Augustom, koji je prisustvovao jednom takvom suđenju, vidjeti kako se sudi Čaruginoj i Prpićevoj bandi.

[69] Lik iz romana *Careva kraljevina*.

[70] Alija Alijagić.

[71] Prije puta u Brekovljane.

[72] Stanko, Augustov brat.

[73] »Književnik«.

Cesarec se neko vrijeme spremao da napiše kraću studiju o Březini i da prevede koju njegovu pjesmu. Već za moga boravka u Zagrebu pred njim sam recitirala *Majku*. Za Březinu se zanimao i Dobriša Cesarić. August mi je o tome pisao 13. ožujka 1929: »Danas je u S.[74] otišao Dobriša, da sudjeluje tamo na jednoj matineji (valjda matineji, ne znam točno) pjesnika, pa sam mu tom zgodom dao Tvoju adresu. Valjda će Te potražiti, u vezi s pjesmama od Březine, o čemu sam Ti, čini mi se već pisao. Ako šta imaš, *od* Bř. i *o* Bř., molim Te, pošalji mi po njemu, a ako je to među onim knjigama, koje si ostavila, javi mi, da potražim.«

Cesarec je tada također, u jednom trenutku, htio objaviti prijevod Bezručove pjesme *Samo jedanput*, koju je 1926. godine za mene preveo. Zato me prigodom moga dolaska u Zagreb krajem ožujka 1929. zamolio da mu pošaljem prijepis te pjesme. O tome mi piše u pismu od 8. travnja 1929: »Nadam se, da si mi već poslala prepis one Bezručove pjesme, ponovno su to urgirali od mene. A imaš li Ti možda pjesme od Březine? Ako imaš, molim Te, pošalji mi, eventualno bih za „K".[75] napisao člančić.«

U međuvremenu, već 11. travnja 1929. mijenja svoju odluku o objavljivanju prijevoda Bezručove pjesme: »A što se tiče onog prevoda, taj ne ću da štampam. Štampao bih ga jedino, kad bih mogao da objavim posvetu onoj radi koje sam to preveo. No jer mi se to čini zbog Tebe neoportunim, to uviđam da nema smisla to štampati uopće. Ne ću da bilo tko to krivo protumači i tako to Tebi možda bude neugodno.«

U pismu od 19. travnja 1929. piše mi: »Dobriša je dakle bio kod Tebe, zanima me samo, hoću li Bř.[76] dovoljno razumjeti bez Tvoje pomoći.«

U pismu od 22. travnja 1929. odustaje od odluke da piše o Březini i još jednom i od odluke da izda prijevod Bezruča: »Ja tu još s Dobr. nisam bio i ne znam zašto nije došao k Tebi kako je obećao, vjerojatno nije mogao doći, budući da mu je tamošnji boravak bio ograničen. [...] Za Březinu se nemoj više brinuti, po onoj pjesmi koju si mi poslala,[77] i koja je inače bezuvjetno lijepa, sudim ipak, da bih ga teško čitao, nešto radi jezika, a nešto radi mističnosti, koja mi je danas sve tuđija. Čitat ćemo ga jednom, kad budemo zajedno.

[...]

Nego, da! Ti bi htjela da ja onu pjesmu prevedem. Sudim, da mi to ne bi uspjelo, jer je njen slog vezan, a za to ja kao prozaik nemam mnogo smisla. A onu pjesmu od Bezruča ne ću ipak da štampam. Ne ću i ako si me ovlastila da ju mogu štampati i s posvetom. Prvo, nije to oportuno u današnjim prilikama, jer je prevod sa češkog, pa bi gromov-

[74] Sarajevo.

[75] »Književnik«.

[76] Březinu.

[77] Radilo se o pjesmi *Majka*.

nici mogli znati na koga se odnosi, a drugo, jer se ona, dok sam baš nju preveo, može odnositi i na mene, a meni je smiješno da me bilo koji čitalac – nije to samo Iza[78] nego svi – tumači onako kakav danas više nisam. A ne čini li se i Tebi nezgodnim: kukati za izgubljenom ljubavi, kad imaš drugu i dublju?«

August mi kasnije objašnjava da Dobriša Cesarić nije došao k meni zato što je prerano otputovao, prije nego što smo se imali sastati u Sarajevu.[79] »Da, baš neki dan bio sam načas s Dobrišom. On se izvinjava što one srijede nije došao k Tebi. Nije zato, jer se u utorak već odvezao natrag.« (Pismo od 20. svibnja 1929.)

Ovom zgodom ne mogu propustiti a da ne spomenem simpatije koje je August gajio prema Dobriši. S njime se sastao i neposredno nakon rastanka sa mnom kad sam bila premještena u Sarajevo. O tome piše: »Na stanici [...] našao sam se s Genom[80] i odveo me on (i Stanko) k Dobriši. To Ti je bilo upravo kao naručeno da se lakše podnese rastanak. Vražji čovjek, šta je taj sve pričao! Ostali smo zajedno do preko tri sata – uz rakiju – i nemoj se ljutiti, i nemoj to shvatiti krivo, no morao sam mu se da smijem, jer je pričao stvari iz svoga života, smijao sam mu se već iz principa, moga principa, – valjda pogađaš!« (Pismo od 3. siječnja 1929.[81])

O prijevodu Bezručove pjesme ponovno je riječ godine 1931. Recitirala sam ga na jednoj priredbi u Fotoamaterskom klubu u Sarajevu. Najprije sam bila zamolila Cesarca da mi prevede drugu pjesmu, i to *Tulácku* (Skitničku) od Šrámka. O tome se govori u njegovu pismu od 2. veljače 1931: »No što da Ti kažem za Tulacku? Bojim se, Boška, da mi to ne bi uspjelo. Onu nekad ja sam preveo samo za Tebe, a ova bi bila za javnost, i neugodno mi je na pomisao, da prevod ne bi bio dobar. A ja sam sad i mnogo već izvan češkog jezika, te mnogo već riječi ne razumijem. Pokušat ću doduše.«

Pismo od 9. veljače 1931: »Kako je prošla Tvoja zabava? Poziv si mi poslala prekasno, inače bih možda došao. „Samo jedamput" si, mislim, uzela mjesto »Tulacke«, ne? »Tulacku«, kako sam se naknadno uvjerio, baš ne bi bilo teško prevesti, ali mu je ta pjesma daleko slabija od one prve, mi imamo hiljade narodnih lirskih pjesama boljih od ove.

Inače sam ovih dana ja zbilja tulacki raspoložen, samo bih se skitao.«

[78] Iza Nardini, Cesarčeva mladenačka ljubav, Teoaloja iz romana *Sudite me.*

[79] Dobriša Cesarić je otputovao prerano iz Sarajeva, jer je matineja mladih pjesnika naišla na velik odaziv ne samo među ljubiteljima poezije i u redovima naprednih građana, nego i kod policije. O tome se opširno govori u drugom izdanju *Knjige drugova* koje je priredio Vasa Dobrosavljević, a izdao »Progres«, Novi Sad, 1957.

[80] Geno Kulčar.

[81] August mi ga je poslao poslije moga odlaska u Sarajevo. On je često prihvatao neprijatnosti života uz smijeh i ironiju.

I napokon, 19. veljače 1931: »Što se tiče »Tulacke«, da je ta naime slabija od one prve, pod tom prvom sam, razumije se, mislio onu, koju sam Ti jednom preveo, naime „Samo jedamput". To da je jedna od Šramka, a druga od Bezruča, ne igra ulogu; ja sam zapravo mislio, da je i „Tulacka" od Bezruča.«

ZAMISAO O NOVOJ DRAMI

Cesarec se u svom književnom radu nekoliko puta okušao i u drami. Kako sam imala glumačkih ambicija, i to ga je potaklo da mi godine 1929. i 1930. piše o svojim osnovama na tom području.

Tako mi 20. svibnja 1929. javlja: »Ovih dana mi je pala jedna sretna tema, bilo bi to u dramskoj formi, no zamisao tako velika, da se upravo bojim, da li bih je mogao izvesti. I kad bih je izveo, da li bi scenski bila ostvariva. Zato ću se oboriti na jednu manju temu, koja u meni leži već neke dvije godine. Novela. Pokušat ću je napisati u B.«[82]

O drami je riječ u još nekoliko Cesarčevih pisama. Tako u pismu od 1. lipnja 1929: »A da Ti javim o onoj drami? Pripovijedat ću Ti to usmeno, no pravo reći, stvar je u meni još više u zametku; potrebno bi bilo mnogo toga, da bude sasvim provediva.«

Isto tako u pismu od 5. studenog 1929: »Meni je samom to već sve preko glave. Mislim taj moj položaj, koji nije ni na nebu ni na zemlji.[83] Ničega se ne mogu primiti da što radim. Zapravo i kolebam se između toliko tema. No čega da se prihvatim, kad ne znam, što već može biti za nekoliko dana? Najradije bih sad radio na jednoj drami; onoj o onom ruskom doktoru. No opet, za koga? Zar bi se to danas moglo igrati? A pisati za ladicu? Pogotovo, kad Ti tlo gori pod nogama, tj. uopće tla nemaš?«

Poslije toga opet razmišlja o kazališnom komadu. Poticala sam ga da ne odustane od svoje namjere. Neka napiše dramu u kojoj ću ja igrati. Omiljela mu je ta zamisao. Razmišljali smo i o liku koji bi mi odgovarao svojim karakterom. U vezi s tim August mi piše u pismu od 3. travnja 1930: »Za onaj Tvoj prijedlog i pobude hvala Ti, no mislim da iz toga ne će biti ništa. Istina, ja imam jednu dramu u konceptu, ali i kad bi mi njena izradba najbolje uspjela, ne znam, kako bi se spram nje ponio građanski žiri. To je jedno. A drugo, ja se i ne mogu sad baciti na veće stvari, jer moram pisati manje stvari, tako da mogu živjeti iz mjeseca u mjesec.« Pa ipak se ne predaje. Već 25. travnja 1930. javlja mi: »Možda ću sad raditi na jednoj drami ili na Bistrici.« A 1. svibnja 1930. piše: »Prije nego se odlučim i počnem kakovo veće djelo, a stalno me privlači drama, hoću još da svršim jednu novelu za julski broj „Knjiž."«

Na kraju ipak napušta zamisao da zamišljenu temu dramski obradi, da bi umjesto drame napisao novelu *San doktora Prospera Lupusa*.

[82] Brckovljanima.
[83] Čekao je kaznenu raspravu.

Iznijet ću sada nekoliko uspomena o djelu koje je Cesarec u prvoj verziji već odavno bio napisao, te se povremeno k njemu vraćao više u mislima i novim zamislima nego zato da bi pristupio njegovoj konačnoj redakciji. To je roman o Mariji Bistrici. Ideja o njemu začela se još 1920. godine kad je Cesarec pješice išao do istoimenog hodočasničkog mjesta. Htio je da bude što bliže onima koje je namjeravao prikazati skupa s njihovim brigama i bolima.

Romanu se vratio u srpnju 1929. U pismu od 20. srpnja 1929. Cesarec mi naime piše: »Drago moje dijete, neznabošče Ti moje bez konfesije, ja Ti sutra idem u Mariju Bistricu. Idu Goljačani[84] s autom, pa idem ja *mit*. Najprije me doduše „nisu htjeli", jer da ću praviti iz njih „bedaka". A najgore je to, da im ja sigurno ne mogu obećati, da ne ću. No sporazumjeli smo se u tome, da ću si kupiti brnjicu, koju ću onda dati Campeku.[85] A ako to ne, onda da se ne ću s njima tamo uopće razgovarati.

Pravi razlog da idem jeste, 1. vožnja u autu, 2. mala promjena, 3. ne bih li možda što ušićario za roman, koji ću jednom valjda ipak izdati.

Prema svemu tome, moraš od sutra gledati na me s većim respektom, jer od sutra sam ja blagoslovljen čovjek, sa barem stotinu dana oprosta. Kad bi to barem uvažili oni drugi gromovnici.[86]

Javit ću Ti se, dakako, već i zato, da, videći kartu, ne padneš od začuđenja u nesvijest. No, što! Bio sam ja već i drukčiji „romar" (kajkavski izraz za hodočasnik), kad sam ono išao pješice! Samo, malo mi je fajde bilo tada, vjerojatno zato što se nisam ispovjedio i pričestio.

A Ti se, dragi moj Boškić, moli, da mi se što ne dogodi: auto je, znaš, „vrag zamislil" a Bistrica je još daleko!«

O tome kako je proveo dan u Bistrici piše 23. srpnja 1929: »S onom kartom, koju si joj[87] poslala iz D.,[88] učinismo malu komediju. Poslasmo ju naime iz – Bistrice.

Bio je to – u nedjelju – lijep dan i lijepa vožnja. Nažalost je sve malo prekratko trajalo, jer baš kad se smjestismo u gostima, kraj dobrog vinčeka, morali smo natrag. Inače, ipak nešto profitirah za svoj roman, upoznao sam se naime s ljudima, koji su mi o siježu koji obradujem dali dobre podatke očevidaca. Poslao sam Ti kartu, valjda si je već primila.« Karta je datirana 21. srpnja 1929. (štampano na karti: »Pozdrav iz MARIJA BISTRICE«): »Kaošto vidiš, ljudi su ovdje vrlo predusretljivi, pa su već naštampali ono što treba. Prema tome ja mogu samo ponoviti: Pozdrav iz Marije Bistrice. Tvoj G.« Potpisani su i Nevenka, Štefa, Viktor, Mira.

[84] Sestra Štefa s obitelji.

[85] Ime psa Cesarčeve sestre Štefe.

[86] Istražni suci.

[87] Sestri Ivki.

[88] Dubrovnika.

Slijedeće se godine Cesarec opet izjašnjava o tom romanu. U pismu od 3. travnja 1930. piše mi: »Bio je tu raspisan jedan zavodljiv natječaj za najbolji roman, s premijom od 20.000 D. plus honorar. Ali su ga raspisali ljudi, kojima stojim daleko, daleko, i tako premda imam vrlo podesan roman (Marija Bistrica) ne mogu da u tom natječaju sudjelujem.«

Pismo od 8. travnja 1930: »Ono društvo za koje se Ti zanimaš nije nikakvo baš „društvo", to su „Novosti", i s time Ti je valjda sve razjašnjeno zašto ne mogu sudjelovati. No ako ću ikako moći, ove godine ću svakako za štampu spremiti Bistricu, barem to, pa makar se i ne štampa! Jedamput će već doći vrijeme, moje vrijeme!«

Još je jedna napomena o romanu u pismu od 25. travnja 1930: »Možda ću sad raditi na jednoj drami ili na Bistrici.«

Nikad u vrijeme moga boravka u Zagrebu nije mi Cesarec ništa čitao iz toga romana, kako je inače bio njegov običaj, ali je o njemu govorio, a događaj sam znala. Jasno se sjećam toga kako mi je na moj upit razjašnjavao zašto je izabrao siže baš o Mariji Bistrici. Duboko ga je zainteresirao ustanak seljaka u tom kraju u rujnu 1920.

Da taj ustanak Cesarec ne gubi iz vida, dokazuje i njegova bilješka u »Zaštiti čovjeka« br. 7 od 13. rujna 1928: »[...] mislimo tu na žrtve, koje su pale u *seljačkim nemirima početkom septembra g. 1920.*, kada se seljaštvo iz cijele Gornje Hrvatske od Podravine do Posavine i od Zagorja do Moslavine pobunilo protiv žigosanja i besplatnog oduzimanja blaga, što je ono smatralo za mjere rata. Tada je po službenom komunikeju palo *24 mrtva, od tih 14 seljaka*, a oko *stotinu njih bilo je ranjeno*. Koliko pak je bilo izbatinano, zatvoreno i osuđeno, koliko ih možda još i danas čami u tamnicama, o tomu nije nikad izašlo nikakvo službeno ili neslužbeno saopćenje.«

Cesarec je volio Zagorje i sam se prikazivao Zagorcem, premda to nije posebno isticao. Trpio je što je utjecaj klerikalizma kočio osvješćivanje seljaka i uopće svih ljudi koji su podlijegali tom utjecaju.

Moje stanovište prema religiji bilo je izrazito negativno. Jednom sam se otvoreno izrugivala pobožnim ljudima, tako da je među nama došlo do spora. Nisam htjela da priznam nijednu vjersku ideologiju, te sam ih sve svodila jednostavno na glupost koja zaslužuje prezir.

Sjedili smo negdje u šumi u okolici Zagreba. Skočila sam i posve odlučno ustrajala u svojoj tvrdnji. August je ostao da sjedi, te je mirno ali odrešito reagirao na moju uzbuđenost: »To nije dijalektički pristup k stvari. Kao što ti imaš svoje uvjerenje, svoju ideologiju, imaju je i oni koji vjeruju, te se ne može preko nje prijeći izrugivanjem. Drugo je pitanje koja je ideologija ispravna. O tome među nama nema spora.«

Više sam se puta kasnije sjetila njegovih riječi o tome kako se teško mijenja uvjerenje i da je izrugivanje vjerskih predrasuda neispravan put, koji ne vodi k osvješćivanju.

Umećem ovdje i Augustove riječi iz pisma od 17. ožujka 1930: »Radi svoje religiozne okoline nemoj se previše uzrujavati, ona je još nažalost

velika gotovo kao cio svijet i uzrujavanja bi bilo previše. I tu ništa ne pomaže uvjeravanje, potrebna su druga sredstva; ljude ne uvjeravaju riječi nego činjenice.«

Cesarec je dobro znao da je potrebno da se promijene prilike da bi se promijenila ideologija, ali je osjećao i sažaljenje prema onima koji su postali žrtve klerikalizma, kako se to vidi u njegovu romanu o Mariji Bistrici.

Glavnim likom nije tu on sam, kao što je Ilija Koren u *Bjeguncima*, ali neke misli i karakteristika iznesena u razmišljanjima Angeline mogu se pripisati njemu: »Mekost, njegova dobrota, slabost... No zar nije naprotiv u njemu kraj sve mekosti neka tvrdoglavost...« *(Majka božja bistrička*, Zagreb, 1955, str. 291.)

NOVELE »TIJELOVO« I »U SIROTINJSKOM MRAKU«

Sad ću govoriti o novelama kojih se Cesarec prihvatio pošto je napisao *Karamfilje* i *Kućni red*. O tome će nas najprije obavijestiti njegovo pismo od 23. svibnja 1929: »Ja sam još jučer kanio na selo, no zavukao sam, pa kanim u subotu, jer mi je jučer došla volja da pišem, pa sam počeo jednu novelu. Mislim da će biti dobra, barem s početkom sam zadovoljan, a i sada, kad svršim to pismo, poći ću odmah da je nastavim. Kanim je nazvati „Tijelovo", no to je sasvim sporedno.«

Iz Brckovljana mi međutim 29. svibnja 1929. Cesarec piše: »Ponio sam sa sobom knjige da čitam, papir da dovršim onu novelu, o kojoj sam Ti pisao. No do danas, već četvrtog dana, nisam pročitao više od dvadeset stranica, a do ovog pisma nisam ni dirnuo pero. Sve to oko mene, taj poseban, sada sasvim kao nov život zarobio me; ne misli mi se, neko pojednostavnjenje nailazi na me, a i neko opojstvo slatkog nerada.«[89]

O daljnjem radu na toj noveli opet mi piše 12. lipnja 1929. iz Zagreba: »Danas sam nešto bolje volje. Prvo tri Tvoja pisma, a zatim, mislim, da mi uspijeva novela koju svršavam za „Knj."[90] Sadržaj je skroman, ali mislim, da će se u čitaocu probuditi osjećaj za one najbijednije. A to mi daje neko unutarnje zadovoljstvo.«

Evo i citata iz pisma od 15. lipnja 1929: »Jedino bi još bilo, da sam jučer svršio novelu, koja je, uostalom, i ako za se cjelina, samo uvod u onu, o kojoj sam Ti pisao nekad (Tijelovo).«

I napokon, 31. kolovoza 1929: »U posljednjem broju „Knj." izašao je konačno drugi dio novele; onaj, koji Ti nekad pročitah.«

U prijašnja vremena, kad smo bili zajedno u Zagrebu, August bi mi čitao sve što je napisao prije nego što bi to dao u štampu. Sada se to događalo samo ponekad, kad bih došla u Zagreb. O tome govori u pismu od 5. kolovoza 1930: »Sjećaš li se one noći, lane, u julu, kad sam Ti čitao „Tijelovo"?«

[89] Prvi krasni dan na selu poslije povratka iz zatvora.
[90] »Književnik«.

Paralelno s *Tijelovom* nastala je novela *U sirotinjskom mraku.* O objema mi August govori u pismu od 22. kolovoza 1929: »Nikad mi nisi pisala, kakav su utisak na Tebe ostavile one dvije novele koje si uzela sa sobom; po šutnji mogu prosuditi samo negativno. Za onu s tavana mislim da to ne bi bilo pravo. No važnije je što sudiš Ti kao čitalac; na koncu konca ja dobro znadem, da u prilikama u kojima danas živim ne ću napisati ništa ščime bi i sam bio potpuno zadovoljan.« Zatim, 31. kolovoza 1929, slijedi odgovor na moju obavijest: »S prijatnošću pročitah, da je ona novela, odnosno i obadvije, ostavila na Tebe utisak; uvijek mi je milo, kad napišem nešto što se Tebi sviđa.«

Poteškoće što ih je imao s izdavačima vuku se poput crvene niti kroz cijelu Cesarčevu korespondenciju. Evo jedne od onih koje nisu bile najgore. U pismu iz Zagreba, od 14. rujna 1929, August kaže: »Sasvim je pak druga stvar, što mi se dogodilo s „Knjiž." Pisao sam Ti u svoje vrijeme, da sam s izdavačem došao u sukob radi neštampanja „Tijelova"! Ukratko da ponovim samo ovo: On je stajao na principu, da ne štampa nastavke, jer je tako obećao publici. Ja sam opet stajao na stanovištu, da je „Tijelovo", i ako u izvjesnim vezama s onom prvom novelom, ipak cjelina za se, a ako to i nije, da mu publika, radi savremenosti teme,[91] ne će zamjeriti, ako ju štampa. Pa sam u tom uvjerenju išao tako daleko, da sam mu dao riječ, da ću mu, ako mi donese samo jedan pismeni prigovor nečiji, dati tri novele za tri broja besplatno. No jer on nije htio besplatno, ostalo je na tome, da mu za tri broja moram da pišem, ako mi donese taj jedan prigovor. I znaš šta je učinio sada? Raspolovio je novelu, tako da je u prošlom broju izašla samo polovica, i sad uistinu postoji pravi nastavak, poslije čega može, dakako biti i lakše prigovora! Nadmudrio me!«

Još je dvaput riječ o toj noveli u Cesarčevoj korespondenciji. Prvi put u pismu od 11. travnja 1931: »A glede one matineje o kojoj sam Ti pričao, konačno sam ipak (malo i pod Tvojim uplivom) pristao da se na njoj dam zastupati. Čitat će se ulomak iz novele „Tijelovo", a bit će to u nedjelju 19. ili 26. o. m., ako dakle dođeš 26. mogla bi, interesira li Te to, još prisustvovati. Ja ni u kojem slučaju ne ću.«

Drugi put 23. travnja 1931: »Matineja je bila 26.[92] Ja nisam bio i nisam bio ni s kim koji je bio tamo neposredno. No Ivka[93] mi priča, a njoj njeni znanci koji su bili, da je Tepavac koji je čitao moju stvar bio sjajan, stvar da je ne samo čitao nego i vanredno odglumio; uopće da sam prošao od sviju najbolje. Može li to da bude razlog nekog zadovoljstva? Donekle! No kad su moje težnje i sasvim negdje drugdje!«

Godine 1939. tu je novelu Cesarec objavio u svojoj knjizi *Novele* kao drugi dio pripovijesti *Brodolom obitelji Rožman.*

[91] Nezaposlenost koja prati krizu.

[92] To je, očito, greška pri pisanju. Prema štampi matineja je bila 19. travnja 1931.

[93] Augustova sestra.

Daljnja novela na kojoj je Cesarec radio u vrijeme o kojem je ovdje riječ bilo je *Pripovijedanje jedne klupe*. O počecima toga rada vjerojatno mi je govorio za moga boravka u Zagrebu; prvi je pisani spomen o tome u pismu od 17. srpnja 1929: »Šta se tiče romana, ja Ti ga kanim poslati kad odem u Maticu da tamo predam onu priču o klupi.«

Nova obavijest o toj noveli (pismo od 23. srpnja 1929) kazuje da mu rad nije tekao onako lako kako je pretpostavljao: »S onom novelom o klupi nisam zadovoljan. Trebao bih ju zahvatiti lirski, a za to sam danas najmanje sposoban. A ta lektira, koju sam sada pograbio – čisto historijska – najmanje je u stanju, da u meni pobuđuje što lirsko.«

Ipak ju je uskoro dovršio. Evo o tome obavijesti od 18. kolovoza 1929: »Glede novele o klupi, ja sam Ti već pred tri nedjelje pisao, da sam je svršio; valjda sam nerazgovijetno pisao, pa nisi mogla pročitati.« A 31. kolovoza 1929. javlja: »Ne znam sigurno, no pripovijest o klupi imala bi da izađe u ovom broju „H. R." (Matičine).«

Ali novelu nisu tada štampali, kako je on očekivao. O tome mi piše 14. rujna 1929: »A što se tiče „Hrv. Rev.", ako si ju možda tražila zato, da tamo nađeš moju novelu o klupi, onda si ju i uzalud tražila. Nisu mi je štampali. Ne znam zašto, i hoće li je uopće. Možda im ne konvenira. Već za onu prvu, kad je već izašla, stao je gospodin urednik razmišljati, da mu se šta ne dogodi, jer kako reče: „Ja sam ne znam, šta ste vi tamo htjeli reći." Tako po ovoj drugoj valjda već zna što sam kanio reći, pa se skanjiva još više. Uostalom ja stojim danas tako odvojen, tuđ i pomalo „crn" za sve, da se sasvim lako može dogoditi, da se jedan drugi indeks prenese i ovamo, u literaturu.«

Novela o kojoj se, prema Cesarčevim riječima, urednik izrazio »Ja sam ne znam, šta ste vi tamo htjeli reći«, bila je *Karamfilji*. O tome šta je autor htio da kaže tom novelom, bilo je već govora.

Uostalom, i Cesarčevo pismo od 17. rujna 1929. u neku ruku to osvjetljava: »Danas sam bio s jednim od urednika H. R.[94] Izvinjava se, da mi još sad ne mogu štampati novelu, jer su obvezani da štampaju stvari, koje imaju već od davno ranije. Pomalo vjerujem, a pomalo ne. Bit će i drugi razlog.«

Pismo od 12. listopada 1929: »„Klupa" još nije izašla. Upravo danas sam htio za nju podići predujam no predsjednik o kojem to zavisi poručio mi (tražio sam naime već i prije), da hoće sa mnom istom razgovarati: izgleda dakle . . . Stara historija!«

Konačno 5. studenog 1929. Cesarec mi javlja da je novela objavljena: »Novela o klupi je izašla u H. R. Poslao bih Ti je, no ne čini mi se to najzgodnije. Dat ću Ti je kad dođeš. A i u M.[95] ću reći, da nađu u S.[96] koju knjižaru, tako da se može dobiti i tamo.«

[94] »Hrvatska revija«.

[95] Matici hrvatskoj.

[96] Sarajevu.

Za božićnih praznika, kad sam bila u Zagrebu, nije bilo vremena za to da mi Cesarec pročita novelu, i zato sam *Pripovijedanje jedne klupe* uzela sa sobom. U pismu od 4. siječnja 1930. August zato traži moje mišljenje: »Zanimalo bi me šta misliš reći povodom priče o klupi?«

U *Pripovijedanju jedne klupe* autor iznosi svoju čežnju za slobodom i slobodnim stvaralaštvom, bez laži. To je bio Cesarčev prikriveni protest protiv vojnomonarhističke diktature i žaljenje zbog toga što golema većina ljudi nije svjesna svojeg ljudskog poziva. Klupa spominje ljubavnike čiji je govor slušala kad su na njoj sjedili. Kod mnogih se uvjerila o izdaji. Nasuprot tome postavlja se težnja da među svim ljudima zavlada trajna ljubav i životni mir. Autor za njima čezne, premda u ljubavi ne gleda razrješenje svega niti hoće da se zadovolji s kakvim god mirom.

PRIČA O VLAŠKOJ ULICI I NESRETNOJ TONKI

Cesarec je dugo namjeravao da iznese uspomene na dane svoga djetinjstva i mladenaštva u zagrebačkoj Vlaškoj ulici. Već početkom 1929. godine počinje da to ostvaruje, a 2. kolovoza 1929. on mi piše: »Ja ovih dana malo radim, ili i sasvim – ništa. Počeo sam da pišem prošlog tjedna neke uspomene iz djetinjstva, no onda mi je cijelo raspoloženje bilo pregaženo, pa ga sad opet moram da čekam kao brodolomac lađu.«

U stvari tada je Cesarec prešao na novelu *Čovjek-raščovjek*, u vezi s kojom mi ubrzo, 10. kolovoza 1929, javlja: »Odlučio sam ipak da sutra ili još možda danas uvečer krenem u B.[97] Polovicu sam svoje pripovijetke svršio i sad idem, da iskoristim još ovo malo lijepog vremena, koje je, valjda, pred nama.«

Još prije nego što je dovršio *Čovjeka-raščovjeka*, objavio je u »Književniku« kraću pripovijest iz doba okupacije Srbije, o kojoj mi u pismu od 17. rujna 1929. piše: »A pitaš me šta ja sad radim? Morao bih Ti pobliže opisati cio moj život otkako sam se vratio iz Brcka i čuo izvjesne glase. Sve sam te dane bio kod Š.[98] i jedino sam čitao, čitao. U svom parku, na klupi, hvala lijepim danima, skicirao sam jednu malu satiru, s temom iz nekadanje austr. okupacije u Srbiji, o jednom oficiru, koji se, pijan, prestrašio sjene jednog zadocnjelog ljubavnika, misleći da je to komita. Pobliže Ti valjda ne trebam pričati.«

Zapravo mi je o toj zgodi bio već odavno pričao, kad je govorio i pisao 1927. godine o popu Čedi i uopće o okupaciji Srbije. Ta je pripovijetka izašla u 12. broju »Književnika« iz 1929. godine pod naslovom *Komitska dogodovština hauptmana Cillija*.

Počevši razmišljati o uspomenama iz Vlaške ulice i pisati *Susret s čovjekom-raščovjekom*, također uspomenu iz svojih mladenačkih dana, Cesarec je očito neko vrijeme posve odložio pero, a onda se požurio da napiše prilog za *Kolo* Matice hrvatske, pa mi 26. rujna 1929. javlja:

[97] Brckovljane.

[98] Sestra Štefa.

»Ja sam sad prestao da se šećem. Sjeo sam konačno opet u sobu i radim. Nažalost, nemam mnogo vremena da budem izbirljiv u načinu, jer sam izgubio ovaj cio mjesec dana za rad, pa ne znam, nisam li već i zakasnio za M. H.[99] Nije to ona, iz djetinjstva, jedna druga.«

Kako se Cesarec rvao s vremenom i poteškoćama, dobro se može vidjeti iz pisma koje mi je napisao 5. listopada 1929: »Draga Boška, na posljednje pismo odgovaram Ti s malim zakašnjenjem. Nisam mogao ranije, jer sve te dane, a i noći, bio sam zaokupljen novelom, koju sam morao predati Mat.[100] Konačno, danas opodne se to dogodilo, pa sad, opet slobodan, hitam da se javim Tebi.

[. . .]

A kako Ti pisah u prošlome pismu, sutrašnji dan sam odredio za B.[101] Idem zapravo već danas uvečer. Osjećam, da mi je to potrebno i radi odmora, jer sam ovih dana bio zbilja od rada prenapet. To Ti je uopće bilo teško, s tom novelom. Davno tomu Ti već pisah, da sam spremao opis svoje kuće iz djetinjstva u Vl. ul.[102] No što dalje, to mi je više postajalo jasno, da to nije za Mat. Jedno od glavnih lica bila bi svakako – tajnikova punica, pa sad možeš sebi i sama zamisliti, kako bi to bilo primljeno. A vrijeme je išlo, i ja izgubih cio mjesec dana (s B.[103] i mjesec i po), bio je zadnji čas. I tako Ti ja jedne večeri smislih nešto drugo. Brzo sam se dao na posao, i radio sam skoro dva tjedna. Novela je nešto veća, zove se „Hanza". Možda se sjećaš onog što Ti, davno već, pripovijedah o jednom upravo džek-londonovskom tipu, bivšem mornaru, a sad purgaru, s kojim se jednom upoznah u jednoj vlaškoul. gostionici? No, i uhvatih ga – u noveli – u jednoj jesenjoj večeri, kad on, poslije dugog vremena počevši opet da dolazi tamo – dolazi opet, i to radi konobarice, s kojom je nekad bio u ljubavnom odnosu, a onda se posvadio, oženio s drugom, i sad, poslije nesretnog tog braka hoće da ta pođe s njime u svijet. Zapravo, to je glavni motiv: čovjek globusa, koji se osjeća skučenim u mrtvim purgarskim, malograđanskim prilikama i vuče ga opet globus. No čemu da tu idem u detalje! Ako opet o šta ne zapne, čitat ćeš je u Kolu M. H. Žao mi je jedino, da nisam imao vremena duže raditi na njoj; pustiti je, u sebi je „iznositi". Ovako je svakako Frühgeburt. No šta mogu! Takve su prilike.

Kad se vratim, prepisat ću onu satiru za „K."[104] Da znaš, kakav mi je vašar učinjen iz svršetka „Tijelova". Na jednoj stranici su krivo štampani i ispreturani cijeli pasusi i rečenice! Sâm sam se jedva razabrao u njima!«

Uskoro zatim iz priče o životu u Vlaškoj ulici počinje izrastati historija nesretne Tonke. Cesarec mi 14. studenog 1929. javlja: »Inače, na-

[99] Matica hrvatska.
[100] Matici.
[101] Brckovljane.
[102] Vlaškoj ulici.
[103] Brckovljanima.
[104] »Književnik«.

pala me je posljednjih dana jedna stara, davna tema[105] o jednoj izvjesnoj nagluhoj Tonki, čeljadetu s neobičnim jednim zapletom u životu. Radit ću na tome slijedećih dana; zasad radim na njoj u glavi: smišljavam kostur, da na nj poslije metnem meso.«

U međuvremenu je dovršio priču o svom mladenaštvu koju je započeo početkom kolovoza. U vezi s tim August mi 28. studenog 1929. razjašnjava: »Pitala si me nedavno, što sad radim. Svršavam upravo jednu kratku novelu. Ne onu o Tonki. Zapravo to i nije novela, nego više zapisak o jednom davnom već mome doživljaju. Zove se „Susret sa čovjekom-raščovjekom". Ako se pravo sjećam, nekad sam Ti o tome i pripovijedao. O Tonki kanim poslije toga, ako bude raspoloženja i još vremena.«

Pri čitanju *Čovjeka-raščovjeka* sjetila sam se Cesarčevih riječi da ga je na to da napiše tu novelu naveo potok, šum potoka koji na kraju novele svojom monotonošću ističe usamljenost mjesta iz koga je otišao čovjek-raščovjek.

Tek krajem prosinca 1929. Cesarec opet radi na započetoj noveli o Tonki. O tome mi 28. prosinca 1929. piše: »Ja sam danas nastavio svoju novelu, no sada više nemam za nju toliku volju kao prije.« Kako se vidi iz njegova narednog pisma, od 4. siječnja 1930, ta je nevoljkost bila samo trenutačna. »Sad kad su ti blagdani i pijače prošle, legao sam opet na rad i osim one novele[106] na kojoj radim, radim u duhu na jednoj drugoj, simboličnoj [. . .].«[107]

Pismo od 11. siječnja 1930: »Ja sad mnogo radim, zato sam i opet malo možda kasnije pisao to pismo! Još uvijek istu stvar. No bližam se koncu – još jedno poglavlje, finale. Kolebam se radi naslova. Podnaslov je: malograđanska priča iz malograđanske ulice. No glede glavnog naslova, kako Tebi zgodnije zvuči: Tragikomedija Tonkine jedine ljubavi, – ili; Tragikomedija jedne jedine ljubavi – ili samo: Tragikomedija jedne ljubavi?

Ajde, reci mi, da se znadem bolje odlučiti. Samo šta ću onda s njome? Tko će mi je štampati? Imala bi oko 80-90 stranica. Konac je blizu, no onda slijedi istom pravi težak početak!«

Dva dana poslije toga, 13. siječnja 1930: »Što ja radim? O tome sam Ti već pisao. Pri finalu sam. Čekam Tvoj savjet.«

I onda u nizu od nekoliko pisama:

Pismo od 16. siječnja 1930: »Radim. Malo sam zapeo s finalom. Radi se o raspletu. Dosada mi je išlo sve kao po loju. Sada, tri stranice napišem, i dvije odbacim. No i one su korisne. Radi se tek o malim izmjenama. Samo da još prevladam tu partiju, a to mislim sada popodne, i onda će dalje opet ići sve lako. Glede naslova, još uvijek stoji onaj, koji se i Tebi čini najzgodniji. No ipak, nekako mi se čini, da reći „Ton-

[105] Na to se odlučio već u početku godine, kad je htio da se preseli u Vlašku ulicu gdje će »pisati o istoj ulici«.

[106] *Tonkina jedina ljubav.*

[107] *Mojsije.*

kine" znači već odviše u naslovu reći o čemu se radi. A čitava je stvar postavljena na jedan zagonetni zaplet, pa mi se nekako čini, da bi i u naslovu, da bude sve u stilu, bilo potrebno nešto zagonetnosti. „Jedne jedine" – možda će ipak ostati tako. I ako ostane, Ti se zato ne ljuti; možda bi i Ti tako odlučila, kad bi znala o čemu se radi.«

Pismo od 19. siječnja 1930: »Glavni razlog da Ti jučer nisam pisao bio je, da sam svršavao i konačno svršio svoje malograđane. Ispala je stvar od nekih sedam araka. Komu ću je dati? Naime, tko će je uzeti? Sad ne znam. Izbor je tako malen. I prilike tako očajne! Ako nikako drukčije ne će ići, gurnut ću je gdje za podlistak u novine, makar i u provinciji. Teško je i to, što je pisana slobodoumno, s dosta antiklerikalnom tendencijom. No inače je to stvar zapravo bez svake tendencije. Moja možda prva stvar bez teze – osim, recimo, C. K.[108] Nema u njoj problema; u vremenu s tolikim problemima, u njoj nema ni jedan. Čudna stvar, zar ne? No i razumljiva, nisam tome ja kriv.«

Pismo od 25. siječnja 1930: »Draga Boška, i ja sam ove nedjelje imao mnogo posla, tako da i Ti mene moraš da izviniš, što Ti nisam pisao. Naslov onoj stvari ipak sam ostavio onako, kako si i Ti predlagala, samo sam malo promijenio podnaslov. Dao sam je jednom ovdašnjem nakladniku, no ništa još ne znam s kakvim uspjehom. Po iskustvu posljednjih godina sudeći, nemam čemu da se nadam. A ipak, na tome i samo na tome gradim planove za daljnji rad kroz nekoliko mjeseci!«

Pismo od 1. veljače 1930: »Bio sam s nakladnikom, kome sam dao onu novelu. „Ne može se odlučiti", jer je tek preuzeo štampariju, pa još nema uređene stvari s bivšim vlasnicima. Ako mu to, kaže, prođe dobro, a to bi imalo biti među njima sutra, onda će je uzeti u štampu. A ja mislim, da mu je to, barem djelomično, samo fini izgovor, da me poslije toga lijepo iskomplimentira. A potom? Kome? Kugli? Stvar previše antiklerikalna. Matica? Isto. Zabavna? Isto. I onda, koga imaš još? O mizerija mizerije! A radi se o pišljivih 7 araka, i ja mislim, da bi stvar mogla prodrti i u širu publiku – takova je tema!

To je i motto: malena vremena – malene teme (stvar je, razumij me dobro, predratna i takav je podnaslov: „Zagrebačka predratna priča iz malograđanske ulice"). No poseban je stil, kakav, čini mi se, dosad nije bio kod mene, bar ne u tako jakoj mjeri: ironičan, mnogo puta idući i do sarkazma. Ali je sve preliveno i jednom sućuti – no što da Ti pišem; mogla bi to vidjeti, samo kad bi pročitala. No ima u njoj i stvari, koje se Tebi, čini mi se, ne bi svidale, – premda i one su tu drukčije, stilskije izrađene nego dosad.«

Cesarec je neodlučan u netom citiranim riječima zato što je već otprije znao moje mišljenje o naturalističkom prilaženju temama, osobito kad se radi o pozitivnim likovima o čemu se i sada radilo. O tome je bilo govora u mojim zapažanjima o *Zlatnom mladiću*, pa ću ovdje samo istaknuti da je Cesarec veoma dobro poznavao pa čak i prevodio naturalista Zolu. Kao dokaz njegova oduševljenja tim piscem navodim citat iz pisma

[108] *Careva kraljevina.*

od 20. svibnja 1929. koji dovoljno govori sam za se: »Je li Ti, n.pr. pobliže poznaješ Zolu? Kad sam ga čitao sad ponovno, a i neke stvari koje dosad nisam čitao, uvjerio sam se toliko o kolosalnosti i aktuelnoj kolosalnosti toga pisca, da me neodoljivo mami poriv da napišem o njemu jedan esej. Vi ga sigurno imate u prevodu. Naruči si Germinal, Zemlju, Paris, Djelo („Rad" je drugi opet roman). Učini to, ne ćeš požaliti. Njega danas namjerno prešućuju, imaju razloga. A u Djelu naći ćeš vrlo jako prikazanu sliku nekadanjeg (a i danas aktuelnog) života pariskih impresionista i tragediju jednog umjetničkog talenta.«

Potražimo međutim u Cesarčevoj korespondenciji daljnje spomene o Tonki. U pismu od 13. svibnja 1930. stoji: »S onim malim romanom o Tonki vuče se stvar kao amerikanska gumija; nakladnik koji bi je imao štampati, stoji u takovim okolnostima, da je radi svojih vjerovnika morao skinuti svoju firmu. I sad opet moram s njime zajedno da čekam, kako će isplivati iz svojih poteškoća.«

I mjesec dana poslije toga, 15. kolovoza 1930, Cesarec govori o čekanju: »[. . .] Tonka još mora da čeka koji mjesec. I tako, čovjek gubi volju; mora se napinjati da je ne izgubi, a u takvom raspoloženju na nečemu raditi, to je teško!«

Tek u 1. broju »Književnika« iz 1931, dakle poslije punu godinu dana, bilo je štampano V poglavlje *Tonke*, a o knjizi se još nije ništa konkretno znalo. Cesarec mi 23. srpnja 1931. opet govori samo o planovima: »[. . .] pokušavam da štampam koju knjigu, barem u najmanjem formatu. Za tri stvari pokušavam to, s kakvom srećom još ne znam. Prvo bi bila mala zbirka novela „Oni s periferije" u Nolitu, druga novela o Tonki, treća sabrani članci o psihoanalizi i ind. ps. No kako rekoh, sudbinu još ne znam.« A 8. kolovoza 1931. piše: »[. . .] s onim drugim planovima, o kojima sam Ti pisao, još ništa. I perspektive nisu najbolje. Preda mnom, vidno kroz prozor, toliko je zelenog granja, i vidim, kako na njega sjedaju i ptice, a ja na zelenu granu nikako! Uvijek negdje dolje, uvijek; no sigurno je, da sam i sam kriv!«

U listopadu te godine ipak je izišla *Tonkina jedina ljubav*. August mi 29. listopada 1931. piše: »Jesi li primila „Tonku"? Poslao sam Ti je kao preporučeno tiskanicu još u subotu, na dan kad sam je i ja dobio, valjda si je već primila. Baš me zanima, kakav će utisak na Tebe učiniti ta farsa; to je nešto sasvim odvojeno od svega, što sam inače pisao, „Malena vremena, malene teme!"«

Posveta na mom primjerku *Tonke* glasi: »Boški na 6u godišnjicu August 25. X. 931.«

O tome kako je ta novela bila prihvaćena piše mi Cesarec 5. prosinca 1931: »Stvar je uostalom došla do toga da se oko te nesretne Tonke razvila polemika; povodom Tonke su progovorili pro i kontra, a gdje su bili povodom, recimo „Zl. Ml."?[109] Sve u znaku apsurda!«

I u *Tonkinoj jedinoj ljubavi* stvaralaštvo Augusta Cesarca oslanja se na stvarnost i istinska lica iz života; to je djelo o kući njegova djetinj-

[109] Zl. Ml. = *Zlatni mladić.*

stva, o njegovim susjedima iz kuće u Vlaškoj ulici br. 16. Tonka Novoselova u stvari je bila pastorče Cesarčeva susjeda Novoselca; Tonkina prividna suparnica Dara Jovanović zvala se Zlatanović, a njezin zaručnik Đorđe koji je poginuo u balkanskom ratu kod Drača bio je Dragoljub Kesić; Tonkina susjeda Klotilda koja se u romanu proslavila kao vlasnica grlicâ bila je Josefina Sterković, a pravo je prezime kantinijerke Halovanić. Značajan lik kuće u Vlaškoj ulici bila je kućepaziteljica Rozalija Krömpler, kasnije punica tajnika Matice hrvatske dr Franje Jelašića, kako to i sam Cesarec spominje u pismu koje mi je pisao 5. listopada 1929. Cesarčeva sestra Štefa priča o zgodi kad je god. 1912. policija rastjerala demonstracije na bivšem Jelačićevu trgu, sada Trgu Republike u Zagrebu, da je kućepaziteljica Krömpler stajala na vratima kuće da čuva red. Pored nje protrčao je u jednom trenutku August, a za njim njegova majka i sestra Štefa, koje su ga željele zadržati. Na to je Krömplerica, čim je ugledala da su se Cesarčevi odjednom našli pred policajcima, snažno zalupila vratima i zaključala ih, a poslije Augustova hapšenja u vezi s atentatom na komesara Cuvaja u više ih je navrata izazivala pitanjem: »Bombaši, gdje su vam bombe?«

Svoju historiju o kući u Vlaškoj ulici i Tonkinoj tragičnoj ljubavi Cesarec nije smatrao dovršenom. Želio je u vezi s tom temom napisati čitavu fresku o malim ljudima i tegobama njihova života, pa bi sigurno u njenu daljnjem razradivanju još više došli do izražaja i njegovi ukućani, a ovako je ostalo na tome da se u *Tonkinoj jedinoj ljubavi* tek može naslutiti da se među djecom koja se igraju i sukobljavaju u dvorištu kuće nalaze i August i njegova sestra Štefa. Cesarčevi su inače prema Tonki, nasuprot nekim drugim susjedima, imali veoma pažljiv odnos, pun ljubavi i razumijevanja za nesretnu djevojku.

Cesarčevu namjeru da se kasnije, kad njegova životna iskustva i pogledi još više sazriju, ponovo vrati temi iz Vlaške ulice potvrđuje i novela *Škrinjarkin dom vanbračne djece*, jer je i Škrinjarka bila iz te kuće, a pravim se imenom zvala Dujmović.

LEGENDE

Poslije niza tema iz neposrednog života oko sebe Cesarec pomalo bježi u prošlost, vjerujući da će preko nje možda bolje izraziti probleme svog vremena. Više mi se puta tužio da ne može otvoreno pisati, da barem on to ne može. Ono što bi htio kazati, ne smije, a ono o čemu bi mu bilo dozvoljeno da piše, u neskladu je s njegovim uvjerenjem.

Zato Cesarec odlazi čak u duboku prošlost starog vijeka, da bi mogao biti slobodniji u svom izražavanju. Tako dolazi do niza njegovih legendi, do ciklusa *Izraelov povratak*.

Zamisao o tome morala je u njemu sazrijevati duže vremena prije nego mi je u pismu od 4. siječnja 1930. napisao: »[. . .] osim one novele na kojoj radim, radim u duhu na jednoj drugoj, simboličnoj, koja će se

odigravati čak u – Egiptu. Čemu robovati i graditi u muci piramide, da u njih legne samo jedan – mrtvac? To je motiv. Samo trebam za to učiniti neke predradnje, pročitati malo historiju.«

Pismo od 19. siječnja 1930: »Sad pred sobom imam Egipat. Iz Vlaške ulice[110] u Egipat, nešto veliki skok; no zapravo bi to imao biti skok baš u aktuelnost. Imala bi to biti mala stvar, no s prilično teškim i velikim zadatkom. Ne znam, kako će mi uspjeti.«

Ciklus svojih legendi Cesarec mi zatim spominje u mnogo pisama u rasponu od četiri mjeseca prve polovine 1930. godine. Tako u pismu od 25. siječnja 1930. kaže: »Ona stvar o Egiptu iziskiva mnoge predradnje i upravo se sad njima bavim. Imam da pročitam mnoge historije, a to su sve debele knjižurine, i po 700 stranica. No interesantno je to sve jako, i mnogo mi koristi. Iako sam tek na početku, moj plan koji imam za novelu produbljuje se stalno. Sad već imam kostur radnje: s jedne strane Mojsije, ne možda samo religijozni neki začetnik kako su ga prikazivali dosad, nego kao vođa naroda, aktivista; s jedne dakle on i potlačeni Židovi, robovi i graditelji piramida, – s druge strane faraoni... Sukob dvaju svijeta, dviju epoha... Baš danas otkrih jednu finu nit za razumijevanje samog Mojsija; on je imao već svoga predšasnika u faraonu Hehu-Atonu, jednom od najoriginalnijih pojava staroga vijeka; religioznom reformatoru, kasnije srušenom i poricanom od konzervativaca.

I idem Ti ja danas opodne Ilicom na ručak, i mislim, kako bi se, bez nekih nadnaravnih intervencija od strane tzv. Boga – a to ja u noveli hoću stalno da izbjegavam – mogla protumačiti ona scena, kad mu, kako to priča Biblija, govori Bog iz grma, koji gori i ne sagorijeva. I nađoh rješenje. Hehu-Aton je naprotiv mnogoboštva postavio kult jednog boga – sile sunčane, ne samog sunca, Atona. I ja pred sobom vidjeh Mojsija, koji kao pastir, za vrijeme svoje emigracije iz Egipta, luta po brijegu, a zapada sunce, i sjaj njegov pada Mojsiju u oči kroz jedan grm, koji je sav crven kao da gori, gori, a ne sagorjeva – nije li tu put za prirodno tumačenje cijele te scene?

No kud ja to odlutah, o svemu Ti tome pišući? Malo sam zanesen, jer osjećam, da se stvar u meni razvija.«

Pismo od 1. veljače 1930: »Što se tiče one scene s Mojsijem pred grmom, tamo nema nikakve poteškoće s oblacima i gromom, jer ti uopće u toj sceni ne dolaze ni u bibliji; to si Ti zamijenila sa potlašnjim događajima na Sinaju. A i kad bi bilo tako, ne kanim se ja vjerno držati ni biblije ni historije; sve je to i onako u mnogome samo mit, pa je dopuštena sva moguća licencija poetika.«

Pismo od 7. veljače 1930: »Sada sam istom završio predradnju (studij) za onu stvar o Egiptu. Pred najtežim se poslom istom nalazim, da napišem ono [što] mi je u planu. Takova tema je nešto sasvim novo za mene, pa me samoga zanima, kako će mi uspjeti. E da, kad bi čovjek

[110] Novela o Tonki događa se u Vlaškoj ulici u Zagrebu – u ulici Cesarčeva djetinjstva.

imao novaca, pa mogao otići u one krajeve, dobiti o svemu, na terenu, vlastite, neposredne impresije! Ali to za jednog hrv. književnika može da bude samo kula u zraku: najviše što mu je još moguće jeste, da dopre do egiptološkog odjeljenja u muzeju! Samo to, i ej!, kako je to mnogo!«

Pismo od 11. veljače 1930: »[...] u takovom sam raspoloženju, da bih radije govorio s Tobom nego da Ti pišem. Nije se dogodilo ništa što bi me imalo razloga deprimirati, nego je prosto tako nešto došlo na me, da nisam ni za šta. Pokušavam pisati onu stvar iz egipatskih vremena, no zapinje mi jako. Kao da još uvijek nije dovoljna distanca između onoga što sam u svrhu te novele pročitao i onoga što imam sam nakanu i plan da pišem. Nekako je sve još neprokuhano, lomi se ovaj plan s onim, sve je još jedan kaos, teško je iz svega toga nešto iskristalizirati. A žuri mi se, moram ju svršiti do konca mjeseca, dani pak idu i ja još uvijek stojim na početku. Ne znam sam, šta će biti iz svega.

[...]

[...] vrijeme je kao stvoreno za šetnju, no nažalost nemam vremena, moram u svoju sobu, da se opet bočim s vremenima Faraona.«

Pismo od 14. veljače 1930: »Kaošto sam Ti pisao, imam do konca mjeseca svršiti onu novelu,[111] a istom mi je prekojučer pošlo za rukom, da pronađem razvojnu nit njene radnje. Onda sam opet, jučer, morao da napišem jednu manju stvar za Književnik (Mrtva platana), i tek danas opet mogoh da nastavim, gdje sam prekojučer prestao, naime istom započeo. Zasad mi ide, i mislim da će sad dalje biti sve lakše, samo nažalost, ispast će mi stvar veća, nego što sam računao, a to je zlo radi štampe.«

Pismo od 20. veljače 1930: »Inače sam se ovih dana dosta ljutio, i zapravo je to počelo isto od subote. Popodne mi je na mašini pukao feder; u najgori čas, kad mi se tako žuri s poslom! Dva dana sam izgubio, dok mašina nije bila popravljena, a onda, u utorak, opet novo zlo! Stala je da prlja i maže kao da joj je uživanje u nečistoći; tako sam morao opet da pređem na stari način pisanja, s papirom za kopiju; – i to ne baš s mnogo boljim rezultatom!

Ipak sam se u poslu odmakao. Upravo danas ću da svršim prvi dio namjeravane novele o Egiptu. Nazvat ću ovaj dio kratko: Mojsije, jer se radi u prvom redu o njemu i motivima koji ga sile na bunu i bijeg njegov iz Egipta. Glavna stvar ostala mi je tako za drugi dio; to će biti „Eksodus" („Izlazak" – izlazak naime cijelog hebrejskog naroda iz E.).

Pišem vrlo jednostavno, bez svakih velikih riječi; upravo kao da mi je slast u tome, to tako presudno historijsko lice, okruženo tolikim mitom veličine, prikazati prirodno kao pojavu koja se, barem u svom početku, ne razlikuje od drugih boraca, čovjek je, i ako veći od drugih, no ipak takav, da za njegovo razumjevanje ne trebamo nikakovu aureolu božanstva. Nisam se možda precizno izrazio, no to mi i nije bila

[111] *Mojsije.*

namjera, htio sam samo da nabacim konture shvatanja s kojim sam, barem u prvom dijelu, obradio tog čovjeka poslije toga, kako su ga već obradili toliki drugi.«

Mojsije je izišao već u 4. broju »Hrvatske revije« za 1930. godinu.

Pismo od 1. ožujka 1930: »Na Egiptu radim dalje; na drugom dijelu. Događaj na Sinaju (objavu kroz gorući grm) sam obradio, mislim da mi je uspjelo. Sad imam pred sobom scenu između M. i Faraona; samo je prokletstvo, da se ne smijem raspisati kako bih htio, moram računati s prostorom u reviji . . . To jest, ako uopće dođe do toga, da bude mogao izaći i drugi dio. Poslije toga imam još jedan motiv iz Egipta, i s time bi onda to moje razdoblje „egiptomanije" bilo svršeno . . . Dotle ne ćeš li i Ti malo ovamo doći, da te onda mogu opet pozdraviti kao zagrepčanin?«

Pismo od 8. ožujka 1930: »Ovaj tjedan radio sam opet mnogo. Prekinuo sam Eksodus pred onom scenom, o kojoj sam Ti pisao u prošlome pismu. Morao sam da napišem jednu za „Književnik". [. . .]

No glede „Mojsija", za koji se zanimaš, šta da Ti kažem? I sâm sam znatželjan, šta će biti s njime.«

Pismo od 26. ožujka 1930: »Nekako kao da sam previše radio ove zime, (ili je to možda proljeće?), pa nemam nikakove volje za rad, radim prosto jer moram. I zato mi sve ide jako polako; gotovo cijele dvije nedjelje, puževim korakom. Tema o Egiptu gotovo da mi je već samom dosadna. I najgore je, dosadna mi je baš pred konac, gdje bi to smjela biti ponajmanje. No zar je čovjek nepresahljiv bunar, pa može biti vječno jednako pun? Treba ipak neke prinove; a prinova bi u mom slučaju bio neki podstrek, a podstreka je tako malo, gotovo nikako! U stvari ako uzmem ja živim stalno u jednom neraspoloženju, no čemu o tome uopće i pisati, to znaš i bez toga!«

Pismo od 3. travnja 1930: »S Egiptom, ili bolje reći s Mojsijem, sam završio u subotu. Kad bi se štampalo u knjizi, izašla bi zgodna knjižica od svojih 60-70 str. No ne znam, hoće li daljnji nastavak biti podesan i za reviju. Prvi dio, „Mojsije", je izašao ovih dana.«

Pismo od 25. travnja 1930: »Konačno mogu Ti javiti radosnu – bar za mene – radosnu vijest, da sam se vratio iz Egipta. Danas sam svršio zaključnu, inače potpunoma samostalnu novelu: U faraonovom gradu mrtvih. I sad sam s time gotov; dolazi vrijeme za šta drugo!«

Pismo od 9. svibnja 1930: »Što me pitaš za nastavak Mojs., to Ti ne mogu odgovoriti pod izvjesno, kako će biti s tim nastavcima. Ja sam cijelu stvar predao redakciji, i nastavka ima još tri, pa ona prema prostoru ima da riješi, kada će ići koji. Vjerojatno će prvi u slijedeći, junski broj. Kolikogod malo zalazim među svijet, štošta sam već doživio s tom stvari. Židovi su jako zadovoljni, čujem i sam njihov rabin, koji mi nuda informacije, ako mi budu još potrebne, a u njihovom tjedniku izašao je cio članak. No zato drugi! Ponudio sam M. H.[112] da mi štampa tu stvar u posebnoj knjizi kao vanredno izdanje, no između

[112] Matica hrvatska.

ostalih njihovih razloga kontra bio je i taj, da su se iz publike čuli prigovori, zašto revija štampa stvari u kojima se *hvale* Židovi! Sancta Simplicitas! Da volu dadeš pred oči abecedarku, naučio bi prije čitati nego ta naša slavna kulturna čitalačka publika!

[...] a u slijedećem će [broju H. R. izaći] zaključna i inače potpuno samostalna novela o Egiptu: U faraonovom gradu mrtvih. Ta mi je najbolje uspjela, smatram je uopće jednom od najboljih stvari koje sam napisao kroz posljednju godinu dana.«

U »izlasku« izraelskog naroda, tj. u njegovu oslobođenju od faraonskog jarma Cesarec je simbolički vidio i oslobođenje proletarijata od kapitalističkog gospodstva.

Pismo od 17. svibnja 1930: »[...] a sada će u 6. br. Knjiž. izaći novela o Egiptu, a u 6. br. „H. Revije" imao bi izaći nastavak Mojsija.«

Pismo od 3. lipnja 1930: »U Knj.[113] je izašla novela o kojoj sam Ti pisao, u „H. R.",[114] opet ne.«

Pismo od 22. lipnja 1930: »Nastavak „Mojsija" izlazi u ovom broju „H. R.", tako da kad ćeš doći moći ćeš ga čitati.«

Pismo od 16. prosinca 1930: »Ako dođeš, molim Te, donesi mi Mojsiju i ostatak onog rukopisa.«

Kako se vidi iz korespondencije, Cesarec je na cijelom ciklusu legendi, koji se sastoji od pet dijelova, radio po prilici četiri mjeseca. Uz to je u to vrijeme napisao i četiri druge novele, od kojih je jedna bila opsežnija.

Tu je u prvom redu novela *Doživljaj iz sebe* (radni naslov: »Sjećanje jednog prijatelja«). U pismu od 25. siječnja 1930. Cesarec mi o njoj piše: »Inače radim još sad na jednom malom motivu, u kome dolazi spomen i o našem vodovodu.« Naziva vodovod našim, jer je to bilo mjesto prvog našeg izleta u okolicu Zagreba 6. siječnja 1926, kako je o tome već bilo govora. U pismu od 6. siječnja 1930. Cesarec mi je već bio opisao doživljaj na tom putu k vodovodu, gdje je pronašao taj novi literarni motiv: »Jedina magla, jedini mrak bio je u tom, da sam cijelim putem, pa i tamo gore, sveukupno gotovo dva sata, a i više, morao slušati jednu kanonadu. No možda je to bilo i dobro, jer u vezi s jednim davnim doživljajem iz 1915, kad skoro na istom mjestu slušah kanonadu s austro-talijanskog fronta, ja dobih jedan nov motiv – samo ako će proći?«

O noveli *Doživljaj iz sebe* javlja mi zatim u pismu od 7. veljače 1930: »U jednom pismu si me pitala, kakva je to stvar u kojoj dolazi govor o vodovodu? To je jedna moja uspomena, i upravo prekojučer sam ju poslao u beogradski časopis Nolit (Nova literatura), pa ako Te više zanima, možeš je naći u slijedećem broju.«

Pismo od 14. veljače 1930: »„Sjećanje jednog prijatelja" izaći će valjda u slijedećem, naime prvom sad pred nama broju Nolita, ako na čemu ne zapne.«

[113] »Književnik«.

[114] »Hrvatska revija«.

Novela međutim nije izašla u »Novoj literaturi«. Cesarec mi o tome 1. ožujka 1930. piše: »Onda mi u Beogradu propao rukopis, [...].« Tako je »Sjećanje jednog prijatelja« bilo objavljeno tek 1932. godine u »Književniku« broj 4, pod naslovom *Doživljaj iz sebe.*

Drugi Cesarčev rad iz vremena kad je pisao i ciklus svojih legendi bila je *Mrtva platana,* kako se to spominje u njegovu pismu od 14. veljače 1930: »Onda sam opet, jučer, morao da napišem jednu manju stvar za Književnik (Mrtva platana), [...].«

U tom istom pismu Cesarec još kaže: »Jesi li čitala prošli broj „Književnika"? Tamo sam odštampao stvar: „Na gradskoj tržnici". Uopće mi sad nekako od ruke idu i kratke stvari.«

Novela *Na gradskoj tržnici* izašla je u »Književniku« 1930, broj 2.

Primivši moju obavijest da sam je pročitala, Cesarec u pismu od 8. ožujka 1930. primjećuje: »A „Na gr. trž." Ti se zbilja sviđa? Nadam se da si ju razumjela potpuno; ovdje ju, kako čujem, jesu; po prvi put nešto da su razumjeli!«

U to doba građani Zagreba bili su zaokupljeni iskopinama do kojih se došlo prilikom gradnje buduće gradske tržnice. Bilo je nađeno mnoštvo ljudskih kostura, što je dokazivalo da je tu nekad bilo groblje ili možda pozornica neke velike bitke. U svojoj noveli Cesarec stavlja jedno drugom nasuprot: izvor života – opskrbni centar grada – i smrt čovjeka.

Ovom zgodom treba da spomenem da je po prilici 1928. godine August čitao Zolin *Trbuh Pariza.* To ga je mnogo zaokupilo, te mi je pričao sadržaj, a neke mi je odlomke čitao iz knjige; tečno ih je prevodio iz francuskog originala.

Kad smo pak kasnije govorili o noveli *Na gradskoj tržnici,* spomenula sam mu Zolin *Trbuh Pariza.* Zanimalo me je li to djelo bilo u kakvoj vezi s njegovim sižejom. Nasmiješio se i potvrdio, ali je dodao da je to sa Zolom samo u neznatnoj, indirektnoj vezi.

Opsežniji Cesarčev rad što ga je u to vrijeme napisao bio je *Škrinjarkin dom vanbračne djece.* Prvi je spomen o tome u Augustovu pismu od 8. ožujka 1930: »Prekinuo sam Eksodus pred onom scenom, o kojoj sam Ti pisao u prošlome pismu. Morao sam da napišem jednu za „Književnik". I danas ili sutra ću je svršiti. Novela je socijalna, zove se „Škrinjarkin dom vanbračne djece". I ako je nešto dulja, pisana je jako zbito i gotovo lakonski; sve više se priučavam na takav stil.«

Pismo od 9. svibnja 1930: »Što se tiče ostalih štampanih stvari, izašla je u 4. i 5. broju novela „Škrinjarkin dom vanbračne djece", [...].«

Kad je definitivno »napustio« teren svojih legendi, Cesarec je otputovao u Indiju – naravno samo u mislima. U vezi s tim on mi u pismu od 3. travnja 1930. kaže: »Sada radim na prikazu jedne vrlo interesantne knjige o Indiji od Amerikanke Mayo.[115] Strašan materijal!«

[115] U Londonu je 1927. godine izašla knjiga Katarine Mayo *Majka Indija.*

Pismo od 17. svibnja 1930: »A možda Te, uostalom, interesira što je s onim prikazom o Indiji. Tu sam ja stvar dao „Obzoru", no, kako mi reče Dežman, stvar će početi izlaziti, radi pomanjkanja prostora, tek kad u Bgdu svrši sadašnji proces.[116] Morao sam se s time zadovoljiti, premda će to čekanje trajati još dva, a i tri tjedna. Uostalom, sve je samo čekanje, čekanje, čekanje . . .«

Tako 13. lipnja 1930. počinje u »Obzoru« izlaziti Cesarčev kritički prikaz knjige Katarine Mayo *Majka Indija*. Izišao je u šest nastavaka, potpisanih inicijalima A. C.; u prikazu u punoj mjeri dolazi do izražaja Cesarčev oštri antikolonijalistički stav.

TONČEK I JOŠ JEDAN DJEČAK, »SAN DOKTORA PROSPERA LUPUSA«, »KRATES«

Cesarcu književnost nije nikad bila sama sebi svrhom. Pišući mi 12. lipnja 1929. o noveli *U sirotinjskom mraku*, on među ostalim kazuje i to što ga je potaklo da je napiše: »[. . .] mislim, da će se u čitaocu probuditi osjećaj za one najbijednije. A to mi daje neko unutarnje zadovoljstvo.«

Sa sličnom je namjerom napisao i crticu o malom Tončeku. O njoj mi 1. svibnja 1930. kaže: »A sad radim na noveli o jednom pet-godišnjem djetetu; osebujno, nesretno dijete, stvar sasvim istinita, bez izmišljavanja.« Dva tjedna poslije toga, 13. svibnja 1930, javlja mi: »Još pred deset dana svršio sam jednu novelicu za julski broj „Književnika". o jednom malom djetetu, i poslije toga, jer nemam za koga da pišem, ne pišem ništa; čitam, čitam, i najviše još premišljam nove teme.«

Pismo od 4. kolovoza 1930: »Imao sam ovih dana veliko moralno zadovoljstvo; ako si u posljednjem broju „Književnika" čitala moga Tonćeka, onda Ti mogu reći, da je taj članak djelovao tako, da je mali do svoje 14 godine osiguran u jednom dobrom gradskog odgajalištu (izvan grada).«

Neke su Cesarčeve zamisli dugo vremena ostajale neobrađene, ali ih on ipak nije odbacivao. Jedna je od njih njegov lični doživljaj iz godine 1926: pad djeteta u kanal, o čemu sam već govorila. K tome događaju vraća se Cesarec nekoliko puta. Tako mi 3. lipnja 1930. piše: »A sad radim na jednoj noveli, s kojom još nisam na čistu, šta ću. Ti se sjećaš onog motiva, koji sam Ti jednom pripovijedao, kako zamišljam sebi čovjeka koji je pao u kanal, u bujicu, pa u prvoj polovini puta što plovi ispod grada proživljava svoj život u znaku žalosti za njim, a u drugoj polovici, u znaku radosti da ga se rješava. No eto, sad sam se vratio na taj motiv, no čini mi se da sam počeo previše iz daleka, tako da će možda ispasti (ako što uopće ispadne) – nešto sasvim drugo.«

[116] Bernardić i dr. – veliki proces protiv optuženih proizvođača eksploziva.

Pismo od 11. lipnja 1930: »Ovu stvar o kojoj sam Ti nešto malo pisao, ostavio sam i radim na drugoj.«[117]

Pismo od 9. veljače 1931: »Po već ne znam koji puta pokušavam obraditi možda Ti poznatu temu, kako se jedan čovjek bacio u bujicu, voda ga nosi kroz podzemni kanal ispod grada i pri tom on proživljava cio smisao i nesmisao svoga života. No bojim se, da mi opet ne će uspjeti. A moram nešto svršiti do nedjelje.«

Prvotno zamišljena obrada toga događaja uvelike se razlikuje od njegove konačne verzije. Od prve zamisli do njene realizacije prošlo je pet godina. Godine 1926. u zamisli toga sižeja bilo je mnogo fantazije, a možda i pesimističkog odnosa prema životu. Pad djeteta u kanal, koji je Cesarca duboko potresao, posve ga je odveo od stvarnog događaja. Neprestano ga je progonilo pitanje kako je dijete umiralo, te je baš to htio fiksirati tako da njegov junak, ne više dijete »proživljava svoj život u znaku žalosti za njim, a u drugoj polovici, u znaku radosti da ga se rješava«. U toj verziji, u vrijeme dok na svom putovanju plovi kanalom, Cesarčev junak razmišlja o kazalištu, o policiji i o svemu što ga je nekad vezivalo za život. S time Cesarec ipak nije bio zadovoljan, pa kad se ponovo vratio tom sižeju, opet se približava stvarnosti. U prvoj zamisli uopće je izostavio događaj s djetetom, a sada počinje baš njime. Zatim mijenja plan tako što ne pušta da umre onaj koji je proplivao kanal, nego da na kraju bude spašen. Nisam htjela vjerovati da je to moguće. »To će biti primorac koji zna dobro plivati«, ustrajao je August na svome. Nikako me nije mogao u to uvjeriti. Nato je rekao: »Šteta što ne znam tako dobro plivati, da ti to dokažem.«

Taj je izmišljeni događaj kasnije htio da još više približi stvarnosti ali ne i stvarnom događaju, i to motivom pada ili skoka u kanal. Sporednim motivom bila je nesretna ljubav, ali glavnim – što je bilo u ono vrijeme sasvim uobičajena pojava – bila je nezaposlenost. To potvrđuju Cesarčeve riječi u već citiranom pismu od 3. lipnja 1930: »No eto, sad sam se vratio na taj motiv, no čini mi se da sam počeo previše iz daleka, tako će možda ispasti (ako što uopće ispadne) – nešto sasvim drugo.«

Na kraju je putovanje kanalom bilo posve lišeno fantastičnosti, a svršavalo je optimističkom čežnjom za životom i upoznavanjem vrijednosti ljudskog života. Zato je Cesarec i dao toj noveli naslov *Čovjek koji je prošao svoj grob*. Optimizam izbija i u postupku spasioca Cesarčeva junaka, što je u neku ruku protuteža djelu onih koji su ga bacili u beznadan položaj u kome je život izgubio svaku vrijednost.

Novela je izašla godine 1931. u »Književniku« broj 3.

Već u pismu od 11. lipnja 1930, u kome mi javlja da je napustio obradu sižeja o čovjeku u kanalu, Cesarec mi piše: »Onu stvar o kojoj sam Ti nešto malo pisao, ostavio sam i radim na drugoj. Tako jedna

[117] Radilo se o *Snu doktora Prospera Lupusa*.

mala fantazija o budućem kemičkom ratu. Zapravo, to mi je lani bio plan za jednu dramu, a sad sam to stao djelomično obrađivati u noveli. Bogzna šta nije, ali mislim da je stvar potrebna, da se ta pigra massa od ljudi malo podsjeti na ono što je bez svake sumnje čeka.«

Iz toga se pisma jasno vidi da je to novi Cesarčev pokušaj da obradi zamisao kojoj je u početku htio dati oblik drame, o čemu je već bilo govora.

Više puta Cesarčeve riječi zvuče kao nagovijesti budućih historijskih događaja. Takvo je njegovo beletrističko-političko raspravljanje o budućem ratu u *Snu doktora Prospera Lupusa*. Premda ono ne doseže stupanj stvarnih grozota koje su, recimo, zadesile Hirošimu – to uostalom nitko ni s najbujnijom fantazijom nije mogao unaprijed prikazati! – Cesarec još godine 1930. proročki ističe kako je oružje masovnog uništavanja – dvosjeklo oružje. Pronalazača kemijskog napadačkog oružja dr Prospera Lupusa uništava njegov vlastiti pronalazak kao što nuklearno oružje može uništiti cijelo čovječanstvo.

Premda je strašna smrt koju su pripremali izazivači novog rata u Cesarčevoj noveli bila samo snom, slijedeće njegove riječi iz pisma od 16. listopada 1930. dokazuju kako je ozbiljno shvaćao ratnu opasnost: »A što Ti pišeš glede mojih stvari, draga moja, tako baš ne gledaju na njih svi. Znaš li Ti na primjer, da su se urednici kisela lica dali na to, da štampaju Prospera Lupusa, jer da je to stvar previše tendenciozna! Šta će kazati na to ljudi za x godina, kad san postane istina, to je, dakako, drugo pitanje; ali zasad je to bilo tako, pa eto! A dalo bi se pričati i drugih stvari, no sve je to tako strašno glupo, da mi se od mnogih gluposti pokatkad čini da sam i sam glup što se još bavim tim stvarima.«

U vezi s ratom karakteristične su i Cesarčeve riječi iz pisma od 7. prosinca 1930: »[...] vidio sam zato ovih dana „Zapadni front 1918". Najbolji film o ratu što sam ga uopće vidio. Prosto kolosalno. Čovjeku se čini da sanja i da to nisu ljudi, nego neka fantastična bića, nešto iz priče. A ipak se to događalo za našeg života, takoreći danas, i dogodit će se, još u gorem obliku opet. Za hiljadu godina će nas čovječanstvo zbilja gledati s prepašću. S većom odvratnošću nego što mi danas mislimo na inkviziciju.«

San doktora Prospera Lupusa izišao je godine 1930. u »Književniku« broj 9.

Opet odlazak u duboku prošlost, u simboliku, koju Cesarec smješta u grčku historiju.

Prva vijest o toj zamisli, 22. svibnja 1930: »Opet naši ljudi, naši ljudi! Ah, ali mi je ipak povodom toga opet pala na pamet jedna dobra ideja: opet zgodan „štof" za pisanje, s kojim se može nešto reći!«

Pismo od 3. lipnja 1930: »No zato imam u planu jednu drugu, mnogo vrijedniju stvar, samo što trebam nekih priprava; iz historije Grčke.«

I napokon, 22. lipnja 1930: »[...] sad radim na jednoj groteskoj alegoriji iz vremena – grčkih. Mislim, da će mi uspjeti.«

Riječ je o Cesarčevu *Kratesu*. Pronašao je tko će moći najbolje rastumačiti njegov pogled na suvremenost prenesen u prošlost. Premda Cesarec ne navodi godinu, njegov spomen o Ateni, gradu gradova, koji je »naskoro imao biti ponižen od Makedonaca osvajača«,[118] odgovara vremenu kad je živio cinik Krates. U grčkoj historiji bilo je naime 10 Kratesa. Kojega je od njih izabrao, Cesarec nije naveo, ali je po svemu očito da se radi o Diogenovu učeniku Kratesu, pristaši ciničke škole, čija je nauka odgovarala raspoloženju gradske sirotinje. Glavnim interesom ciničke škole jesu etički problemi. Zato je i Krates razdao svoj imutak; bogatstvo i slava za nj nemaju nikakve vrijednosti. Obilazi kuće i propovijeda vrline skromnosti i čestitosti. Rado postavlja ljude pred iskušenja, da bi mogao upoznati njihov karakter. Kako je Cesarčev uzdah »naši ljudi, naši ljudi!« blizak njegovim riječima u *Kratesu:* »Ima li smisla da govori (Krates) i propovijeda nešto tako naopakom i mahnitom čovjeku, kakav je bez sumnje bio Aristos,[119] vladar na fantastičnom otoku Karakopestra.«[120]

Aristos sve vidi obrnuto, i zato njegovi ljudi moraju da hodaju na rukama, s nogama prema gore. Često se upravo tako i sve duševne osobine i osjećaji shvaćaju obrnuto – sreća, poštenje, mudrost, sloboda. One su suprotnost stvarnim osobinama. »Zar se ropska ćud u tebi ukorijenila tako duboko da je razum samo pola razuma, ako mu korijen nije u slobodi?« – pita Cesarec u *Kratesu*.[121]

Tragedija ljudi čudnog otoka Karakopestra leži u njihovu pomanjkanju svijesti i u uvjerenju o ispravnosti učenja o neodupiranju zlu, uvjerenju »da se zlu ne trebamo opirati zlom, jer će se zlo na taj način najbolje samo izživjeti i pasti...«[122]

Cesarec je po prilici za mjesec i po završio tu svoju legendu, a u svojoj korespondenciji spominje je više puta zbog teškoća s objavljivanjem.

Pismo od 14. srpnja 1930: »Sjedim upravo na mjestu gdje si Ti iznajprije sjedila kad sam Ti čitao svoga Kratesa.

[...]

I sad, čim svršim to pismo, vraćam se na posao, u Atenu i Magariju. No ne ću da Te pozdravljam iz nje, nego iz duše, [...].«

Pismo od 18. srpnja 1930: »A ja Ti sad samo još čitam. Jučer sam poslao u Bgd svoga Kratesa, pa me sad jako, i iz moralnih i mater. razloga zanima, kakovu će on tamo doživjeti sudbinu.«

Pismo od 26. srpnja 1930: »Krates je stigao u Bgd, i urednik mi piše, da će ga, kako želim, štampati u dva broja; no nažalost, sam mi piše, da ga još nije stigao pročitati. Po starom običaju, dok ga ne vidim štampana, ne vjerujem ništa.«

[118] August Cesarec: *Izraelov izlaz i druge legende*, Zagreb, 1938, str. 9.
[119] Isto, str. 115.
[120] Fantastični otok je u početku Cesarec bio nazvao Magarija.
[121] August Cesarec: *Izraelov izlaz i druge legende*, Zagreb, 1938, str. 128.
[122] Isto, str. 129.

Pismo od 15. kolovoza 1930: »Iz Bgda mi ništa ne javljaju šta je s Kratesom, [...].«

Pismo od 20. rujna 1930: »Naradio sam se ovog ljeta, iscrpio sva mjesta, na koja mogu da pišem, sad imam da čekam samo još to da se stvari štampaju (hoće li sve, to je pitanje! – baš danas kanim da u Bgd pišem radi Kratesa) – i na neko vrijeme bih se mogao odmoriti (svesti rad samo na čitanje).«

Pismo od 6. listopada 1930: »Što je s Kratesom, još uvijek ništa ne znam. Već će biti dvije nedjelje, da sam pisao radi njega, no ne dobivam odgovor; ako ga još za koje vrijeme ne dobijem, zatražit ću, da mi stvar pošalju natrag.«

Pismo od 16. listopada 1930: »Samo nešto. Sjećaš li se kad smo u ljeto išli u Brcko, da mi je Stanko donio pismo; u kome mi je glede Kratesa bilo javljeno da ga odmah pošaljem? No eto, trebalo je proći skoro tri mjeseca, i ja da se opet nađem u Brcku i Stanko da opet (popodne) dođe i donese mi drugo pismo, ali s njime i rukopis. Jest, jest, poginuo je Krates, i onaj pesimizam s kojim sam ga svršio sada mi se pogotovo čini opravdanim. Oni me doduše „usrdno mole" da im pošaljem koju drugu stvar, ali to ne ću, radije bih crknuo. Jako mi se to dalo na žao, jer kuda da još pošaljem Kratesa na put? Gotovo je sigurno, da je osuđen da ostane kroz izvjesno vrijeme samo kao pisani dokument u grobu ladice. U grobu, u kojemu je već toliko drugih mrtvaca!«

Krates je stvarno ležao pokopan gotovo pune dvije godine, sve dok u travnju 1932. godine nije izašao u 4. broju »Hrvatske revije«.

ODUŠEVLJENJE VICTOROM HUGOOM

Sada ću se začas opet vratiti po prilici dvije godine nazad. Kad je Cesarec pročitao izjave Victora Hugoa u Parlamentu i na Kongresu prijatelja mira, bio je veoma oduševljen, pa me s time i dočekao jedne večeri. Kako je i sam bio žestok protivnik rata, Cesarec je i zato cijenio Hugoa kao čuvara mira, a naročito zbog njegova optimističkog mišljenja koliko bi se svijet promijenio kad bi ratni izdaci bili upotrebljeni za razvoj tehnike.

Cesarec mi je čitao cijele odlomke iz Hugoovih djela, prevodio mi ih zapravo s francuskoga, što je vrlo tečno znao raditi. Čvrsto mi je ostala u sjećanju Hugoova replika u Parlamentu od 17. srpnja 1851. Fallouxu i pristašama revizije ustava, među kojima je bio i Louis Napoleon. Uporno su tražili tu reviziju, jer bi bila od koristi financijskoj buržoaziji. Hugo je branio ustav radi zaštite od monarhije, visoke katoličke hijerarhije i financijske buržoazije.

Hugo napada bankare, koji su zaradili 300 milijuna valutnom reformom, ali koji su, s druge strane, objesili jednu sluškinju za pet sousa.

Nato se čuo glas sa desnice: »A što je s apanažom pjesniku?«

Ljevica viče Hugou neka ne odgovara.

Victor Hugo nije zapao u nepriliku: »Odgovaram poštovanom zastupniku koji me prekinuo. Potaknut od nekih novina, napravio je aluziju *na apanažu koju mi je ponudio kralj Charles X, a koju sam ja odbio.*«

G. de Falloux: »Izvinite, u kraljevskoj blagajni stoji da su vam apanaže bile doznačene.«

Victor Hugo: »Hoćete li da vam ispričam tu zgodu? To mi služi na čast i rado ću vam udovoljiti.«

G. de Falloux traži dozvolu za stvarnu napomenu: »Poštovani gospodin Victor Hugo je rekao da nije primio apanažu od monarhije.«

Glas s ljevice: »Ne odgovarajte. To je provokacija.«

Prepirka između ljevice i desnice. Povici. Predsjednik se trudi da umiri obje strane. Konačno mu to uspije.

Victor Hugo govori dalje: »Zahvaljujem poštovanom gospodinu de Fallouxu, jer nisam imao namjeru da govorim o sebi, ali mi on daje prigodu da objasnim zgodu koja mi služi na čast. Vi ste se prvi smijali, a ja unaprijed kažem da se nećete smijati posljednji.«

Ponovo uvredljivi napadaji od strane anonimnih ljudi.

Victor Hugo: »Kad sam imao 19 godina, objavio sam knjigu pjesama. Louis XVIII, koji je volio literaturu, čitao ih je i dodijelio mi je apanažu od 2000 franaka. To je učinio iz vlastite pobude, što služi na čast i njemu i meni. Dobio sam tu apanažu, a da je nisam ni tražio. Akt koji imate u ruci, gospodine de Falloux, to potvrđuje.«

Primjedba iz plenuma: »Veoma dobro.«

Victor Hugo nastavlja: »Poslije nekoliko godina bio je na vlasti kralj Charles X. Napisao sam kazališni komad *Marion de Lorme*, ali je cenzura zabranila da se prikaže. Potražio sam kralja zamolivši ga da se dozvoli prikazivanje. Primio me je vrlo ljubazno, ali je odbio da se cenzorska odluka poništi. Sutradan sam dobio obavijest od kralja da mi se apanaža povećava od dvije na šest tisuća franaka, da bi mi bila nadoknađena šteta pretrpljena zbog cenzure. Sve sam to odbio. Uputio sam pismo ministru da tražim samo slobodu za pjesnika i nezavisnost za književnika.«

Dugotrajni pljesak na ljevici. Uzbuna zastupnika desnice.

Victor Hugo: »Vidite, gospodo, da se više ne smijete i da sam imao razloga da zahvalim gospodinu de Fallouxu.« (Prijevod iz djela: Victor Hugo, *Actes et paroles.* Avant l' exil 1841–1851.)

Navela sam taj opširni izvod iz replike Victora Hugoa reakcionarnom oponentu G. de Fallouxu zato da bih ukazala na još jednu karakterističnu crtu Augusta Cesarca: nepodmitljivost.

Stojeći mi je čitao Hugoovu izjavu, pa se i po tome moglo vidjeti koliko su ga zanosile njegove riječi. U tom času i sam je Cesarec bio efektni govornik na tribini. U stvarnosti sam ga međutim samo jednom slušala kako govori pred masama. Bilo je to na jednoj manifestaciji komunista na Iličkom trgu. Izblijedjelo mi je iz sjećanja ne samo vrije-

me (po prilici 1927. godine oko izbora) nego i sadržaj njegova govora. Sjećam se samo da je završetak manifestacije bio buran; policija ju je rastjerala. Što se pak tiče samog Cesarčeva držanja dok je govorio bila sam donekle razočarana. August nije bio govornik za mase. Nije bio navikao da govori pred velikim skupom ljudi. Plahost, sklonost da ostaje po strani, a možda i trema, sve je to pred masom gotovo sasvim prigušilo ono njegovo oduševljenje – može se reći – bundžije, koje se na primjer pokazalo pri čitanju Hugoovih replika u Parlamentu.

Hugo je, pored Zole, bio drugi veliki francuski pisac kojim se Cesarec oduševljavao ne samo iz dosad iznesenih razloga nego i inače, pa je zato napisao i svoj esej o njegovu velikom romanu *Jadnici*. Evo kako to dolazi do izražaja u Augustovim pismima:

29. VIII 1930: »Istina, imam sad mnogo posla – moram svršiti novelu i pisati jedan članak povodom prevoda Hugoovih „Jadnika".«

20. IX 1930: »Imao sam pisati o Hugou povodom izašlog prevoda „Jadnika", i, premda mi je to bila već davna tema, došlo mi je ipak nenadano da sam je morao pisati, i zato sam morao da prođem mnoge stvari Hugoa – prije svega da ponovno pročitam njegove goleme „Jadnike". No jučer sam konačno svršio [. . .].«

30. IX 1930: »[. . .] s Hugoom ne znam još ni sam šta je; štampan je, ali . . . ne znam, hoću li Ti ga moći da pošaljem.«

Esej *Viktor Hugo i njegovi Jadnici* izašao je u »Književniku« 1930. broj 10.

DVA JURJA DEMETROVIĆA

ISTODOBNO s esejom o Hugoovim *Jadnicima* Cesarec je pisao novelu *Flora Lorenzo Orsati Golf*. U njoj ćemo se ponovo susresti s Jurjem Demetrovićem. Moram se zato vratiti k Cesarčevim pismima koja sam citirala govoreći o *Bjeguncima*. Tako mi je 17. rujna 1929. pisao: »A Majstorović? Razlog? Sasvim jednostavan. Žena i novac. On je uvijek bio igračka žena, a žene mu igračka novca.« U pismu od 26. rujna 1929. Cesarec opet kaže: »Glede Majst. žene i njenog djelovanja, naravno da sam mislio samo u onakom smislu, kakov si i Ti pretpostavila. Međutim, čuo sam baš jučer o tome neke interesantne stvari, no ne mogu Ti ih javiti.«

Kako sam već navela, Majstorović u spomenutom romanu bio je u stvari Juraj Demetrović, a Majstorovićeva žena o kojoj Cesarec govori u netom citiranom pismu od 26. rujna 1929. jest druga Demetrovićeva žena – Lida Braniš-Predavec-Demetrović. Lidu smo oboje dobro poznavali, i Cesarec mi u svom pismu od 15. kolovoza 1930. javlja: »Radim sad na jednom motivu – do kojeg sam došao razmišljanjem o Lidi i koječemu još ostalom. Tema njoj slične žene između dva muža. Sve je preinačeno; isti je samo motiv. No ne radim s veseljem. Osjećam da mi je to jedan kompromis, jer ne mogu o čemu drugom.«

Zanimljivo je usporediti lik Majstorovića iz *Bjegunaca* s likom Golfa iz *Flore Lorenzo Orsati Golf*, jer su obadva lika ista osoba: Juraj Demetrović, koji je u osnovi jednako okarakteriziran u oba djela.

Dodajem o toj noveli još nekoliko rečenica iz Cesarčevih pisama:

25. VIII 1930: »Moram da radim, a taj rad mi, uz tolike neprestane prekide, ide tako sporo, te ne znam hoću li uopće na vrijeme biti gotov.«

29. VIII 1930: »Istina, imam sad mnogo posla – moram svršiti novelu [...].«

21. X 1930: »Ona novela na motiv Lide već je u štampi, i sad čekam rezultat. Štampa se u „Kolu".«

POGIBIJA JOSIPA KOLUMBA I PERE POPOVIĆA

JEDAN tragičan događaj iz tog vremena ostavio je u Cesarcu dubok utisak. U pismu od 15. kolovoza 1930. javlja mi: »Još tomu je jučer došlo do koječega u neposrednoj blizini moga stana; izgledalo je kao da smo u ratu. Dva su se odselila u vječnost. No šta da ti o tome pričam! Pričat će budućnost!«

Vraća se tome već u slijedećem pismu od 21. kolovoza u kom kaže: »Nažalost, sa svime što se dogodilo, ja sam dobio jedan nov motiv za jednu moju (nikad možda ni od koga tako iskrenu) novelu, koju mislim da napišem u jesen; gledaj, literarnog egoizma, još su mu i tragedije samo motivi za njegove fantazije!

No ispod svega je ipak srce, i to srce je bilo jako, jako žalosno, o čemu će Ti jednom pričati više.«

Godine 1958. o tome mi je pisala Cesarčeva sestra Štefa: »14. VIII 1929 [trebalo je da bude: 1930] hvatali su na Goljaku dva komunista. Jedan je u bijegu ustreljen u Zelengaju podno naše kuće, a zvao se Pero Popović. Drugi je dotrčao k nama, razgovarao sa Mirom i tražio pomoć. Mi mu je nismo na žalost mogli pružiti, jer su vidjeli da je trčao k nama. On je zatim bacio na stube crne naočale (te još ima Stanko) i vičući otrčao dalje. Smrtno je ranjen negdje na Jelenovcu. Taj se zvao Josip Kolumbo. U Zelengaju im je postavljena spomen-ploča.«

Kada sam nedugo poslije tog tragičnog događaja godine 1930. doputovala u Zagreb, Guta mi je iznio sve potankosti. Sviđalo mu se što se mala Mira, njegova nećakinja, nije preplašila kad je k njima pobjegao progonjeni drug s revolverom u ruci. Tražio je da ga sakriju, ali kad je vidio da se progonitelji približavaju, nije sačekao odgovor, nego je pobjegao dalje.

Zatim me je Cesarec odveo na mjesto gdje je pao mrtav drug Pero Popović. Ustavili smo se s nijemim poštovanjem pred spomen-mjestom junaštva komunističkog borca. Oči su mi se zalile suzama, ali je iz raznolikih osjećaja sve snažnije izbijala mržnja prema ubojicama, mržnja prema buržoaziji.

Taj nam se trenutak zauvijek zario u sjećanje. Stvarao je nesavladivu provaliju koja nikad ne može da bude presvođena. Nema drugog izlaza osim trajnog, nepomirljivog boja.

Ta nezaboravna uspomena postala je Cesarcu, deset godina kasnije, motiv za pripovijest *Pečat*.

»SMIJEH JUDE IŠKARIOTA«

O svojoj novoj književnoj temi, o Judi Iškariotu, piše mi Cesarec prvi put u pismu od 20. rujna 1930: »I vrag mi ne da mira, još nisam bio svršio s Hugoom, a puhnula mi u glavi jedna ideja, koja me je oduševila. Šta misliš, opisati Judu, kako se vratio u život i propovijeda Hristove ideje (za dobar profit!)? Mnogi su opisali povratak Hrista, ali Judu koji propovijeda Hristove ideje (za profit) ne bi li to bilo zgodno? I recimo, prenesem ga u renesansu. Na jednoj velikoj gradnji je velika bijeda, no s bijedom se javlja i vjera ... s vjerom i Juda. (Gdje je velika vjera, tu mora biti i Juda). I onda ... svejedno, još mi nije sve jasno, no on se nađe u ateljeru Da Vincija (autora Posljednje večere). Razgovor između njih dvojice – to bi bilo glavno. Da Vinci se upravo muči da napravi aeroplan (Ti znaš, da se on s time bavio). Kulminacija: Da Vinci prepoznaje Judu po slici ovog u „Posljednjoj večeri"! Važan motiv: Juda ne može podnijeti crvenu boju, jer ga to sjeća na Hristove rane na Golgoti. A s Da Vincijem izlazi u rano jutro van grada: vidi rani, crveni osvit sunca na istoku. I potom – on se po drugi puta vješa zauvijek!

No kako sam smiješan! Šaram Ti ovdje kao da za sebe sama pravim bilješke! Hoćeš li to uopće moći pročitati? No ta me tema sad zgrabila, pa ću možda onda odmah raditi na njoj. Ali najviše ću ipak čitati!«

Za šest dana, 26. rujna 1930, opet mi javlja: »To su sad uopće tako tmurni, svakakvi, polovični, prelazni dani, te čovjek nema volje ni za što. Tako mi je kao da sam sasvim iscrpljen, te ne radim ništa. Možda bih radio, da mi je otvorena biblioteka, no ona je zatvorena, pa moram čekati da se otvori. Treba mi radi Jude. T. j. radi Da Vincia i njegove slike.«

Pismo od 30. rujna 1930: »Na „Judi" već radim; počeo sam tako, da sam, u vezi s Danteom, stavio u paklu na njegovo mjesto papu Aleksandra Borgiu, a njega đavoli puštaju na svijet, da im opet na ovome služi. Zanima me samo, kako će mi ta stvar ići dalje. Dosta sam u posljednje vrijeme opet zlovoljan: spopane me tako, gotovo bezrazložno, tako mi je, kao da sam prezrijeo sama sebe.«

Neće biti naodmet da baš ovdje učinim malu digresiju, pa da se začas prebacimo s Cesarcem u istražni zatvor Sudbenog stola u Zagrebu iz kojega mi je u prokrijumčarenom pismu bez datuma, napisanu po prilici 16. veljače 1929, pisao: »A i stoji me dosta muke da pišem, jer danas je već sedmi dan, kako zdrav bolujem i ležim u krevetu. Kao

zimogroznik uvijek sam znao, a sad pogotovo znam, zašto je Dante u najteži, deveti krug Pakla, za najteže griješnike stavio mjesto ognja led. Led je strašniji no oganj. A ovdje, eto, ponestalo crnog zlata, onoj gvozdenoj na zidu zaledila se u žilama krv, i stijene su ledene da se voda kraj njih smrzava, pa što onda preostaje nego krevet? Na sreću, ne će to više dugo, crno zlato je već blizu!«

Kako sam dobivala Cesarčeva pisma iz zatvora, na to daje, poslije toliko godina, možda i olaki odgovor njegova sestra Štefa: »Svaki tjedan sam bila po tri, a gdjekada i četiri puta kod njega. Već su me svi poznavali, pa sam uvijek našla načina, da mu što javim i da mu predam što sam mogla. Uvijek mi je uspijevalo. Tako je bilo i sa Tvojim pismima. Jednom sam išla i do samog predsjednika suda, i molila ga da mi dozvoli da Guti odnesem čaj s rumom, jer je bila, kako se sjećaš, vrlo jaka zima. I dao mi je dozvolu. Bili smo već dobro trenirani, pa je i njemu i meni uspijevalo.«

Godinu i pol poslije izlaska iz zatvora Cesarec je počeo pisati *Smijeh Jude Iškariota*. Kako su se njegove literarne asocijacije uvijek nadovezivale na životna iskustva, smatram da sam ovu digresiju učinila na pravom mjestu, to više što znamo da robijanje i zatvori prate Cesarca od njegovih gimnazijskih dana.

U međuvremenu rad na noveli napreduje. Cesarec mi 16. listopada 1930. piše: »Judu sam svršio prvi dio, zove se „Smijeh Jude Iskariota". Ali kakva će biti i njegova sudbina, c'est une autre question, i to izgleda, da ću Ti ga moći čitati samo u rukopisu.

I s tako lijepim prognozama[123] ide čovjek u zimu, u vrijeme, kad bi trebalo najviše bar unutarnje vedrine, kad već vani vrijeme nije vedro.«

Rukopis je bio dovršen i predan uredništvu »Književnika«, a onda je nastalo uobičajeno čekanje.

O tome mi Cesarec 2. veljače 1931. javlja: »O „Judi" još ništa novo, izgleda, a i već vjerujem, da je definitivno s tom stvari zapečaćeno.«

Tek 4. ožujka 1932. evo konkretnije obavijesti: »U posljednjem broju „Književnika" me nema, stvar je zapela opet tamo gdje svojevremeno i Juda (kojega Ti pravo i ne poznaš, jer si čula samo početak).«

August Cesarec nije međutim ni dočekao da ga vidi štampana. *Smijeh Jude Iškariota* bio je objavljen tek 1946. godine, ali samo njegov prvi dio.

SUSRET I RAZOČARANJE S ALFREDOM ADLEROM

Cesarec se nije bavio samo književnošću i političko-publicističkim radom u užem smislu riječi; zanimali su ga mnogi problemi i naučne discipline, posebno filozofija i psihologija. Tako mi je 1930. godine, u vrijeme moga dopusta, pripovijedao da ga je zainteresirala Adlerova

[123] Odbijanje *Kratesa*.

individualna psihologija i Freudova psihoanaliza. Iz razgovora s njim bila sam posebno impresionirana njegovom težnjom da ono što je pročitao provjerava i u praksi. Premda je svojom studioznošću u Freudovoj teoriji otkrio netačnosti: pod utjecajem biologije jednostrano shvaćen odnos prema čovjeku i ispuštanje iz vida društvene sredine, precijenio je u prvo vrijeme značenje Adlerove individualne psihologije, što je kasnije sam priznavao i usmeno i u svojoj korespondenciji.

Podimo zato u vezi s novom Cesarčevom preokupacijom tragom njegove korespondencije, pratimo citate iz pisama koja mi je pisao od 1930. do 1932. godine:

21. VII 1930: »[...] kaošto znaš, ja se sad nalazim u „individual.-psihološkom" raspoloženju, pa sve duševne i tjelesne pojave tumačim na njihove uzroke, posljedice i ciljeve.«

26. VII 1930: »Morao bih raditi, no toliko me je zainteresirala indiv. psihologija, da sad idem i na njene početke, iz kojih je izašla, Freudovu psihoanalizu. Mislim ove jeseni da o tome pišem, čini mi se to jako potrebno, a i privlači me malo, da ću biti jedan od prvih, ako ne i prvi, koji će o tome pisati (bar opširnije) kod nas.

Tu moju novu pasiju imala si i Ti prilike osjetiti u prošlome pismu; no ovo je bilo samo natucanje, i jako mi je žao, da Te nije ovdje, kako bi o tome govorili usmeno: nije to zabava, nego i silno korisno; u mnogome osjećam, da djeluje na mene sama, kao da sam konzultirao kojeg nervnog liječnika.«

7. XII 1930: »Prevodio sam Adlerovu individual. psihologiju i došao do polovice, no sad kad je propao plan o biblioteci nisam je još dirnuo. A šteta za knjigu, pametna i korisna stvar. Nakladnika drugog međutim ne znam; za jednog sam se informirao, ali taj ne će. Stara pripovijest! Sve samo kule u zraku. Što mi bog ili đavo nije dao mišice, zbilja bih bacio sve k vragu i otišao raditi kuda u fabriku!«

15. III 1931: »[...] stavio sam upravo sebi u zadatak da napišem jedan prikaz o ind. psihologiji, a uvod ima da bude mali prikaz o psihoanalizi. Ova je počela raditi s takozvanim omaškama u govoru, pismu itd., tj. kad netko nešto nesvijesno napiše krivo ili se zareče. Tačnost te činjenice doživio sam upravo u ovaj čas, gore u datumu htio sam napisati mjesto 31, *21* i zadnji čas sam osjetio svijesno pogriješku. Što je to nesvijesno djelovalo na mene? To, da sam upravo (sasvim slučajno) listao po Tvom prevodu „Sud'te me!" i sjećao se naših prvih dana, koji su, znaš i sama, bili u godinama iz drugog decenija 192...«

11. IV 1931: »Onaj članak koji si Ti čitala o psihoanalizi još nije individualna psihologija; o toj ću istom pisati, ako budem u mogućnosti. Ona je mnogo interesantnija i ispravnija, i zbilja Ti preporučam, da se u Pragu s time više baviš, tamo možda nađeš za prvo vrijeme i šta na češkom (A. Adler, Wexberg, Gerstel-Rühle, Künkel itd.).«

19. V 1931: »[...] ovih dana sam mnogo radio. Započeo sam pisati o ind. ps., bit će mislim tri članka, i jako je to teška tema. Čovjek se

bori s troje: s materijalom, s prostorom (što kraće) i s pomanjkanjem nužnih knjiga. No s prvim dijelom sam svršio, upravo sada idem u štampariju radi korekture. Ali ću odmah raditi dalje, jer htio bih drugi mjesec na par dana u Brcko.«

12. VI 1931: »Inače što radim? Pišem o ind. psihologiji drugi članak, kad izide poslat ću Ti obadva. Zatim bi imao izići još treći konačni. No ništa se ne zna što će uopće biti s „Knjiž." Opet je u krizi.«

23. VII 1931: »Inače, pomalo radim, koliko se može u toj vrućini (barem bivšoj). Upravo danas sam započeo treći, zaključni članak o ind. psihologiji. Dva su već izišla, treći bi, u ovom broju K.,[124] također već morao, no bila je prevelika vrućina da ga pišem, pa sam radije dao u štampu prvo poglavlje romana „Na pragu" (uz neka ispuštanja). Istodobno pokušavam da štampam koju knjigu, barem u najmanjem formatu. Za tri stvari pokušavam to, s kakvom srećom još ne znam. Prvo bi bila mala zbirka novela „Oni s periferije" u Nolitu, druga novela o Tonki, treća sabrani članci o psihoanalizi i ind. ps. No kako rekoh. sudbinu još ne znam.«

16. I 1932: »Zapravo svih tih dana bio sam okupiran jednim rukopisom (koji uostalom još nisam završio) i s radom na štampanju jedne knjige, koja je upravo danas izašla. To su preštampani članci o psihoanalizi i indpsihologiji, a hitno je bilo radi toga, jer drugi tjedan dolazi u Zgb držati predavanja Adler. Prekosutra ću Ti je poslati. zajedno sa Zl. M.,[125] Ti i onako nisi čitala sve. pa ćeš sada moći.«

Knjigu mi je poslao s posvetom:

Boški
s naročitim željama
povodom te knjige
August
Zgb, 3. I 932.

Veoma je zanimljivo i značajno pismo od 4. ožujka 1932. u kojemu mi Cesarec javlja: »Knjiga o ind. ps. ide u knjižarama dobro, nešto slabije meni, koji je također prodajem. Sa starim Adlerom sam na koncu imao jedan razgovor; i koristan, jer sam na nj stao gledati kritičnije (i na ind. ps. u njegovoj interpretaciji).«

Kad sam pak u kolovozu 1932. doputovala u Zagreb na dopust, August mi je potanko pričao o svom susretu s Alfredom Adlerom. Obavijest o tome da Adler želi s njime razgovarati prenijeli su Cesarcu socijalni demokrati koji su do kraja posredovali da dođe do tog razgovora. S obzirom na Cesarčevu antipatiju prema pristašama te političke stranke, može se zamisliti da se već unaprijed kod njega pojavila izvjesna rezerviranost ili u najboljem slučaju opreznost u cijeloj toj stvari.

[124] »Književnik«.
[125] *Zlatni mladić.*

Poslije toliko godina ne mogu točno zabilježiti Cesarčeve riječi o njegovu susretu s Adlerom, ali mi je ostalo u sjećanju da mi je kazao kako ih je obojicu bila obuzela neka mrzovolja koja se u Cesarca s vremenom još više produbila. Neslaganja u mišljenju imala su, čini se, uzrok u klasnoj i političkoj orijentaciji; neprikriveni razlog Adlerove mrzovolje bilo je njegovo nezadovoljstvo s Cesarčevim tumačenjem njegove nauke. Pri tom doduše nije došlo do nekog otvorenog sukoba, ali je sve to Cesarca razočaralo, a zatim i izazvalo kod njega nezadovoljstvo što je u svojoj knjizi precijenio individualnu psihologiju.

JOŠ NEKOLIKO MANJIH RADOVA

KRAJEM 1930. godine Cesarec se zainteresirao za španjolskog filozofa Miguela de Unamuna. Na to su ga vjerojatno potakli članci i vijesti u štampi. Jednu od takvih vijesti prenosim iz zagrebačkog dnevnika »Novosti« od 10. svibnja 1930: »*Profesor Unamuno i njegovi buntovni studenti.* Poslije dolaska prof. Unamuna u Madrid preuzeli su studentski nemiri toliki opseg, da je vlast morala pozvati profesora da se vrati na svoje mjesto na univerzi u Salamanci, a protiv studenata poduzete su najstrože mjere.«

O Unamunu Cesarec mi u pismu od 16. prosinca 1930. piše: »Ja još uvijek neraspoložen za svaki rad. Samo čitam i čitam. Sad sam se bacio na Unamuna, njegove filozofske radove; razočarali su me. Sve se bavim s time, da na godinu napišem o njemu jedan kritički esej.«

Nagoviješteni esej izašao je u *Almanahu savremenih problema* 1932. godine.

O svom daljnjem radu Cesarec govori u pismu od 2. veljače 1931: »Inače ništa ne radim. Napisao sam „Zelenu sablju" i izašla je u „Knj.",[126] samo na dva mjesta okljaštrena.« To je novela o Augustovu nesretnom bratiću iz Podsuseda, Miroslavu Fejeru, napisana s mnogo sućuti prema čovjeku s tjelesnom manom.

Tjedan dana poslije vijesti o *Zelenoj sablji*, 9. veljače 1931, Cesarec mi piše: »A imao sam i ja, možda baš tih istih dana jedan doživljaj. Došla je k meni u prošnju jedna djevojčica od 12 godina. Otac joj je umro pred 2 godine, ostala ona s majkom i još tri, mnogo mlađe sestre. Mati je dvorkinja, ima na mjesec 300 D., od toga 250 ide za stanarinu. Mala dakle po savjetu majčinom prosjači. Dugo sam razgovarao s njome, oko poldrug sata. Mala mi je naime sasvim ozbiljno izjavila, da hoće biti glumica i da zato ide nekim glumicama vježbati. Frizerka ili švelja ne će da bude, samo glumica. „Ako ne ću moći postati glumica, onda bi najradije da umrem. Ubiti se ne ću, to je grijeh." A htjela bi biti glumica da ima mnogo, mnogo novaca. Tako, eto, ukratko, bilo je o mnogom drugom razgovora; i često o tom razmišljam, jer me – dakako, stvar je i vrlo različita – mnogo štošta podsjeća na Tebe.«[127]

[126] »Književnik« 1931, br. 2.
[127] Kako sam već spomenula, i ja sam htjela postati glumica.

Cesarec je tu zgodu prikazao u noveli *Kuća velike čežnje*, koja je štampana u »Književniku« 1931, broj 5.[128] On međutim nije time i iscrpio taj motiv, nego ga je nastavio u noveli pod naslovom *Slom velike čežnje* koju, uz ostalo, spominje u svom pismu od 29. listopada 1931: »Inače radim, radim, koliko mogu. Ovaj mjesec, i ako sam dosta čitao, napisao sam tri novele, treću upravo svršavam.« Te tri novele jesu: *Život za kravu*, »Hrvatska revija«, 1931, br. 12; *Slom velike čežnje*,[129] »Književnik«, 1931, br. 12; i *In anno Dei*, »Književnik«, 1932, br. 1.

U to vrijeme Cesarec misli i o knjizi novela. O tome mi 4. ožujka 1932. piše: »Da, prilično važno za mene je i to, da sam s ovdašnjim jednim nakladnim zavodom sklopio ugovor za jednu knjigu (već štampanih u revijama) novela. Honorar ću iskoristiti, da se kroz nekoliko mjeseci povučem od revijalnog rada i pišem jedan roman.« Ali, 20. listopada 1932, opet je riječ o jednoj noveli: »[...] otegnuo sam s odgovorom, ne zato jer si to učinila Ti, nego jer se patim s jednim poslom, jednom novelom, koju možda nikad ne bih pisao, kad bih mogao da pišem ono što želim.« To je bila novela *Kata, dobroćudni medvjed*, koja je izašla u »Književniku« 1933, broj 2.

MLADENAČKI FUROR ČITANJA I RADA

U SVOJIM uspomenama dosad sam prokrstarila kroz Cesarčevu korespondenciju koja nam je u mnogo čemu približila i objasnila njegovu književnu i publicističku djelatnost. Bilo bi potrebno da se sada sve to dopuni bar sumarnim prikazom literature koju je čitao i da se iznesu podaci o tome kako se odnosio prema određenim autorima. To je međutim nemoguće učiniti, naprosto zato što je August Cesarec veoma mnogo čitao, i to, pored lektire na svom materinskom, još i na njemačkom, francuskom i ruskom jeziku, a djelomično je znao i češki. Poznavao je manje-više sve svjetske klasike i živo bio zainteresiran za svakog znatnijeg svog suvremenika čija su mu djela ma na koji način bila pristupačna. Imao je silnu radnu energiju, radio je uporno, čitao i pisao danju i noću. Evo zato i potvrda, suhih konstatacija, iz njegovih pisama:

15. V 1929: »Poslije onih dviju novela ne radim ništa, tj. ne pišem, ali zato barem 12 sati dnevno čitam. Spopao me upravo mladenački furor čitanja.«

19. I 1930 (na moje traženje francuske lakše lektire): »Ja imam *mnogo* francuskih knjiga, [...] *no one su teške*, s *ogromnom* većinom znanstvenog karaktera.«

31. X 1930: »[...] jer sam uzajmio neke knjige koje sam morao odmah vratiti, pa sam tri noći bio skoro cijele budan, čitajući.«

[128] *Kuću velike čežnje* preštampao je Cesarec kao prvu glavu svoje pripovijesti *Dorina velika čežnja* u knjizi *Novele*, Zagreb, 1939.

[129] Tu je novelu objavio kao drugu glavu pripovijesti *Dorina velika čežnja* u knjizi *Novele*, Zagreb, 1939.

Kad je bila riječ o njegovim legendama, uvjerili smo se kako je Cesarec savjesno, tek pošto bi prostudirao obimni historijski materijal, pristupio pisanju. Čak i u prikazivanju fantastičnih zgoda, on svojoj imaginaciji nije dopuštao da iznevjeri utvrđene historijske činjenice. To se na svoj način može primijeniti na sav njegov rad. Sastavnim dijelom toga rada uvijek je bila i beletristička i znanstvena lektira. Cesarec nije samo pisao, on je i mnogo proučavao, učio. U netom citiranom pismu od 31. listopada 1930. on mi piše: »Sad sam se zaljubio u Voltairea, pa ga prevodim. Kolosalna je to bila glava, slavno je bilo, kako je pisao. Prevađanje njegovih djela, to je možda najbolja stilistička vježba za mene sama.«

O Cesarčevu odnosu prema Zoli i Hugou već sam govorila. Njegovim omiljenim autorom bio je i Maksim Gorki. *Mati*, koju je imao u originalu, i ja sam čitala. Tako me počeo upoznavati sa sovjetskom literaturom. U živom mi je sjećanju ostala *Čokolada* od Tarasa Radionova. Dugo smo o tom djelu razgovarali. Slagao se s autorom da su čast i svijetlo ime Partije važniji od života njenih članova.

O Ilji Erenburgu piše mi Cesarec prvi put u svom pismu od 14. ožujka 1929: »Pa tu sad čitam, i upravo dočitavam od Ilje Eremburga: Ljubav Jeanne Ney. (Zab. Bibl.) Nije baš bogzna kakova veličina i meni su se više svidjele neke njegove satirične partije iz „Hulia Hurenita", koje pročitah u S. s.,[130] no roman je svakako interesantan i vrlo bliz *našoj temi*, pa zato, čitajući ga, često mislim na Tebe, i preporučam Ti da si ga nabaviš i pročitaš.«

Kad sam krajem ožujka 1929. bila u Zagrebu, dao mi je tu knjigu s posvetom, da bi me već u svom pismu od 19. travnja 1929. podsjetio: »[. . .] dosta je da Te sjetim Jeanne Ney. Nisam Ti tu knjigu dao bez razloga, ona vjera, požrtvovanje, odanost, odricanje imala je da nešto kaže.«

Erenburgova *Ljubav Jeanne Ney* mnogo me zainteresirala, te sam Augusta pitala da li misli da je historija njezine ljubavi realna. Evo njegova odgovora od 22. travnja 1929: »Odgovorit ću radije na ono što me pitaš: je li to istina? i postoji li takav život . . .? Postoji, o, da, postoji, tako te ono što si tamo pročitala predstavlja samo jednu formu onog tragizma kroz koji danas i već godinama prolaze oni što ih ja nekad nazvah „žigosanima"; ta zar to nisi nejedamput imala prilike proživjeti i na našem vlastitom primjeru? A da li se baš Ehrenburgov roman bazira na nekom konkretnom i istinitom slučaju, to ne znam; pod onim skeptikom-umjetnikom sakriva se svakako samo Anatol France, dakle stvarno, historijsko lice, iz čega se međutim, razumije se, *još nikako ne može zaključiti, da su takova lica bili i ostali. No zar je* to važno? Iza te, recimo i fantazije, sakriva se jedna velika realnost, tu je u jednom tragičnom slučaju kondenziran i izražen život koji je, ma i u drugim formama, opet također tragičan; istina dakle, sveta i strašna istina, leži tu u simbolu.«

[130] Sovjetski Savez.

Godine 1927. oboje smo, kako sam već rekla, s velikom napetošću pratili borbu za život Sacca i Vanzettija, pa je Cesarca i zato morao zainteresirati roman *Boston* od Uptona Sinclaira. O tom romanu govori mi u pismu od 8. travnja 1930: »A inače čitam „Boston". I već tri noći gotovo i ne spavam; najprije dugo čitam, onda ne mogu zaspati, pa opet palim svijetlo i opet čitam; tako ove noći tri puta. Već su pijetli po drugi puta otpjevali svoje pozdravljenje danu, i onda sam istom zaspao. Možda je to najbolja ilustracija za utiske koje izaziva ta knjiga. Uostalom, S.[131] sam ove zime pročitao gotovo svega, ima još samo tu i tamo po nešto što još nisam. I kakova bi se lijepa studija dala napisati, samo, samo . . .!«

Kad sam i sama pročitala *Boston*, dijelila sam s Augustom oduševljenje. Upozorio me potom i na *Jimmi Higginsa*, u kojemu je osvijetljena izdajnička uloga socijalne demokracije i prikazano kako su imperijalisti vrbovali vojsku za intervenciju protiv Crvene armije i socijalističke revolucije.

U »Zaštiti čovjeka«, pod naslovom *Pedesetgodišnjica Upton Sinclaira*, Cesarec kaže: »Da to spominjemo u našem listu, koji s književnošću, ima tek toliko veze koliko to, od slučaja do slučaja, nameće potreba borbe i za njenu slobodu i pravo [. . .].« (Br. 8 od 20. rujna 1928.)

Tada se još nije znalo kako će završiti Upton Sinclair. Kako bi se Cesarec prema njemu odnosio, to se dade prosuditi po Augustovu odnosu prema sličnoj historiji pisca Panaita Istratija. Kad sam ga o tome pitala, odgovorio mi je u pismu od 29. svibnja 1930: »Od Panaita Istratia ja sam čitao neke stvari kaošto su Kyra Kyralina, Ujak Angiel i Kozma. To su stvari nesumnjivo dobre, pisane lijepo, sa svom draži pjesničke i profinjene romantike, ali, ako se uzme šta je u isto vrijeme predstavljao njihov autor, onda je po svemu jasno, kako je, baš u posljednje vrijeme, završio onako kako je završio.«

Jack London uživao je međutim Cesarčeve iskrene simpatije. Darovao mi je njegova *Morskog vuka* kad je izašao u hrvatskom prijevodu. Čitala sam mnogo Londonovih romana na češkom jeziku. Najviše smo govorili o *Martinu Edenu*. Tema o piscu koji se teško probija kroz život bila je Augustu bliska. Tragični svršetak pisca (u romanu) koji izvršava samoubojstvo nije doduše smatrao pravim rješenjem, ali ga je opravdavao razočaranjem koje je doživio u službi buržoazije.

Dok sam još bila u Zagrebu, Cesarec je čitao Hašekova *Švejka* u njemačkom prijevodu, a čitao ga je i u originalu koji sam posudila u našem konzulatu te mu ga, po njegovoj želji, donijela. Cesarec je visoko cijenio Hašekov politički humor: »Vi ne znate što imate, jednom ćete se njime ponositi.« A kad sam mu pisala o nekoj jugoslavenskoj nepovoljnoj kritici o Hašeku, odgovorio mi je u svom pismu od 23. svibnja 1929: »Ono o čemu si mi Ti pisala glede nečijeg glupog drljanja o Hašeku, zamijetio sam svojevremeno i ja. To je napisao neki tako duhovit čovjek, da mu duhovitosti, koje pretvara u novac, na berzi literature

[132] Sinclaira.

uopće ne kotiraju. I istina, imalo bi smisla napasti ga radi toga, no kod nas ima još mnogo većih blezgarija i drskosti; trebalo bi ih pokupiti i prerešetati sve – no meni je sve to preogavno i nikakve volje ne osjećam da se s time bavim specijalno, tj. da o tome pišem specijalni neki članak. Možda, kad dođe jednom prilika negdje usput.«

Godine 1928. donijela sam iz Praga Hašekove pripovijetke, među njima i *Dva detektiva* i *O jednom cenzoru*, koje su se Cesarcu osobito svidjele. Čitali smo ih zajedno, pa sam mu pomagala kad je i jednu i drugu prevodio. Prvu, *Dva detektiva – Slučaj Kaja Antonija Trossulusa*, objavio je u »Zaštiti čovjeka«, broj 17 od 15. studenoga 1928, a drugu mi spominje u pismu od 12. siječnja 1929: »Radio sam na prevodu Hašeka, onom od posljednje naše večeri na G.«[132] I onda kad je, zbog *cenzure, s neuspjehom završio pregovore o izdavanju svog romana Kći crne ruke*, Cesarec mi 15. siječnja 1929. piše: »[. . .] sad je sve propalo; zašto, sjeti se Hašeka!«[133]

Mogla bih još nizati imena mnogih pisaca i naslove njihovih djela koja su Cesarca živo zainteresirala i oduševljavala, na primjer *Buddenbrookove* od Thomasa Manna, Barbusseov *Oganj*, koji je i meni toplo preporučio, Remarquea i druge, ali bi ipak sve to bila samo blijeda ilustracija svega onoga što je on pročitao, a posebno onog što je cijenio i proučavao.

Uostalom, i sav ovaj pogled na Cesarčevo literarno stvaralaštvo i na Cesarca čovjeka i revolucionara ograničen je na razdoblje od svega nekoliko godina, premda je, u određenoj mjeri, primjenjiv na nj uopće. Svrha mu je samo da pripomogne da se o Augustu Cesarcu i njegovu djelu napiše studija kakvu on zaslužuje.

ČOVJEK I REVOLUCIONAR

Tko zna po koji put, August Cesarec bio je uhapšen i 16. siječnja 1929. Toga se sjeća u pismu od 16. siječnja 1930: »Inače, danas je jedna godišnjica. Sigurno ćeš pogoditi kakva. Lani u to vrijeme . . .! Čudno je čovjeku misliti na to, još čudnije što ne može znat', što ga još i dalje čeka!« Kad je bio uhapšen, po prilici deset dana nisam imala vijesti ni od njega ni o njemu. Bila sam veoma uznemirena, jer nisam o njegovu hapšenju dobila vijesti ni od Augustove obitelji. Mučenja i ubojstva bila su na dnevnom redu. Zatim mi je njegova sestra pisala šta se dogodilo, a uskoro poslije toga, po prilici 25. siječnja 1929, dobila sam od njega prvu vijest – potajno poslano pismo iz zatvora. Iz njega navodim nekoliko citata: »Meni je zasad dobro, pokatkad se malo ljutnem na tuđu lakoumnost, no uglavnome, što mi preostaje drugo nego da na sve gledam filozofski? Tko zna čemu je to dobro! *Doktori* (pr.) mi

[132] Goljak.

[133] Cesarčev prijevod Hašekove pripovijesti *O jednom cenzoru* izašao je u »Književniku« 1929, broj 2.

uostalom govore, da ne ce biti zlo, no i ako na to gledam s nepovjerenjem, odgajam tako reći sama sebe da ne klonem nego mirno podnesem – treba li – svoj krst. [...] Malo čas bila je na prozoru ptica. Pada snijeg, šćućurila se – vrabac, čini mi se – i kako je to čudno, kad pogledam oko sebe i pogledam nju; promijenili smo uloge! No svako zlo za vremena!

[...] Silno mi fale Tvoja pisma, koja si sigurno već poslala, i sam ne znam, kako i kada ću moći dobiti odgovor. No Ti ipak piši, prepoznat ću ga, pa kad dođe dođe, i onda ću Ti, ako uzmognem, odgovoriti.«

Drugo je takvo pismo po prilici od 6. veljače 1929: »Možda si još kod kuće, možda na ulici, a možda već na mestu. Svakako negde gde raspolažeš sa sobom samom. A meni se pokazuje život u drugom vidu; kakovom, to možeš sebi predstaviti. Danas je tj. jučer je bilo tri nedjelje; da budem iskren, u celini brzo je prošlo. Jedino se u detaljima čini dugo. [...]

Ništa ne znam. Poteškoće su se javile i ništa ne znam. [...]

Pišem Ti to pismo pod neposrednim utiskom vijesti, da je proglašena amnestija. Ona se tiče mene toliko koliko ništa. Zozd[134] nije uključen, pa šta više ni član z. o štampi, po kojemu sam ja optužen u 2 slučaja. Prema tome nemoj možda da se prerano veseliš i budi još strpljiva. Sve pomalo prolaze dani, pa će i meseci. Opet i opet mi je najteže to, što ne znam i ne mogu znati ništa o Tebi. Možda će sad biti još manje mogućnosti, no i usprkos toga, ja govorim s Tobom svaki dan, [...].

Moja sudbina inače još nije rešena ni u tome, hoću li ostati ovde ili idem u B.[135] Svakako mislim odlučit će se o tome ovih dana, a možda je već (u što ipak sumnjam) današnji „historijski" dan donio odluku. Mislim da znaš, zašto se to sve dogodilo sa mnom (Z. Č.[136] – i „veze s K."[137]). I teško je prosuditi kako će to sve ispasti. Do rasprave svakako mora da dođe, a onda, e onda – slučaj je svakako vrlo osebujan, pa zavisi od prilika.

No kaošto možeš znati, ja sam miran i moram da budem miran. Moram da uzmem stvar sa strpljivošću, jer kud bi me inače dovelo, kad bi se stalno samo grizao. [...]

Znaš, ja radim tu na onom romanu gde na nekim mestima vidim i Tvoje ispravke, Tvoj rukopis. [...] Predat ću taj roman samo u slučaju, ako ostanem ovde, [...] i u tom slučaju obratit ću se na Tebe *službeno* radi onih ispravaka. [...]

Sad Ti možda dugo ne ću pisati.«

Treće je pismo iz zatvora po prilici od 16. veljače 1929: »Draga Boška, „Mjesečnicu" sam proslavio, kako nisam očekivao; došao je od Tebe glas. Primio sam ga s tihom radošću kakova je „primjerena" ovoj

[134] Zakon o zaštiti države.

[135] Beograd.

[136] »Zaštita čovjeka«.

[137] Krležom.

ozbiljnoj kući – pročitao sam ga pobožno kao molitvenik [...]. Daj to, molim Te, jasnije piši, da me ne saliječu kojekakva mračna tumačenja. Možeš to, jer zatvori pismo u unutarnju kuvertu. (I pošlji to na Š.,[138] no ovo pismo mora odmah na I.[139] Promjene radi.)[140]

[...]

Po ovome što Ti pisah o zimi, ne misli, da je to zato, kako Ti kažeš Golgota. Ima i gorih muka, i bilo je gorih; ne bi bilo uopće strašno, da nemam Tebe, s kojom mi je tako sprečeno još ono malo što bi mogli imati.

[...]

No neka bude što bude, ne kloni duhom! Sama govoriš o potrebi smionosti, a prva naša dužnost i u najgorim prilikama mora biti baš to: usuditi se! [...]

Rečeno mi je, da misliš doći ovamo na U.[141] Ako budem tu, ja upravo i hoću da dođeš. Bit će doduše kratko, i možda više žalosno no veselo, no kad ne bi bilo moguće ni riječi dovoljan bi bio barem pogled.«

Ja sam se naime preko pisama dogovorila sa Štefom da ga želim posjetiti i da bih se prikazala njegovom sestričnom, ali do takvog posjeta nije došlo, jer je August bio prije pušten iz zatvora (9. ožujka 1929).

U pismu od 14. ožujka 1929, neposredno nakon izlaska iz zatvora, Cesarec mi piše: »A inače, Ti tražiš, da Ti sad pišem o svojim unutarnjim doživljajima i impresijama. Teško je to sabrati u nekoliko redaka. Uglavnom ne mogu se potužiti na postupak sa mnom, no zato sigurno nije bila iskrena ona pjesma koju sam – u izvjesnoj parafrazi jedne poznate – zapjevao četvrt sata pred izlaskom: Da znaješ, more mome, da znaješ, kakva mi je žalba moja za *murijom*. (Murija, to je šatrovački, a znači zatvor; treba da znaš, da sad znam jedan jezik više).«

Prigodom jednog posjeta Zagrebu ponijela sam sa sobom i ona Cesarčeva prokrijumčarena pisma koja mi je slao iz istražnog zatvora. Kako je na to reagirao, pokazuje listić priložen njegovu pismu od 20. svibnja 1929: »Sad sam se sjetio, da si Ti sa sobom na dopust donijela ona moja pisma, koja sam Ti poslao pisana olovkom. Da ona još postoje, to je nerazumno, Boška. I ova kartica ne smije više da postoji čim ju pročitaš. *Bezuvjetno ne.* I sama ćeš valjda doći do toga.

[...]

Sve po svemu, u meni dozrijeva odluka, da dugo više ne oklijevam s onim planom o kome sam Ti govorio. To mi i drugi savjetuju. Po jednoj strani je to doduše priličan skok u maglu,[142] [...].

[138] Štefu (Cesarčevu sestru).

[139] Ivku (Cesarčevu sestru).

[140] Tadašnja administratorka »Zaštite čovjeka« Anka Mihota-Supanc također mu je prokrijumčarila u nekoj knjizi moju fotografiju. Anki Mihota bilo je dozvoljeno da posjećuje Augusta Cesarca kao svog bivšeg poslodavca. Službeno su se njihovi razgovori odnosili na pitanje likvidacije lista »Zaštita čovjeka«, zbog kojega je Cesarec bio optužen.

[141] Uskrs.

[142] Emigracija.

Poslušaj savjet, rečen na početku.«

Cesarec se na sve to vraća i u opširnijem pismu od 23. svibnja 1929: »Prije svega, ja Te ponovno molim, da odbaciš ona pisma, koja, Ti znaš. Ja sam mnogo doživio, i nije to možda moj hir. Nikad se ne zna ništa sigurno, pa ima li smisla da u zlo dođeš Ti, a ja, što bi bilo sigurno neizostavno, opet tamo, gdje sam već bio ove zime! A to vrijedi i za ovo. Moja stvar stoji gdje je i bila. Dok mi nisu učinili proces sada pred ferije, vjerojatno ga ne će ni poslije. Stvar ima da služi kao Damoklov mač, da odmah bude pokrenuta, čim bi im se u nečem zamjerio. Šta ja prema tome kanim? Nešto svakako moram. Ovako se dalje ne može. Ili što prije naći neko namještenje ili ono, o čemu smo se dogovorili. I pravo da Ti kažem, dok se ne raščisti Tvoja situacija, meni se čini razumnije prvo. Ostaviti sve svoje, a nemati niti Tebe, to je, mislim, lakoumnost. U suštini je tako, da me van možeš povući još jedino Ti, kad bi već Ti bila vani.

Komplikacija je opet u tome, šta onda, ako ne nađem namještenje? To bi bilo nešto neobično, da ga dobijem. A ako ga dobijem, ne ću li onda radije ostati uopće ovdje? Mislim ne, u slučaju, koji već naveh glede Tebe. Druga je međutim stvar, ako tebi uspije s teatrom, onda bih pogotovo imao razloga da ostanem.

Mjesto još ne tražim, jer sam si dao dopust još do septembra i pravo da kažem, upravo trnem pred tom budućnošću, i ako znam, da mi bi možda dobro došlo, radi novih motiva. Početi u 36. godini s onim što je možda trebalo s dvadesetom, to je ipak ponešto abnormalno. No što da se radi, što, kad tako kako je sada više dalje ne može ići!

Još jedno. U svojim pismima, sve što se tih stvari tiče, biraj opreznije izraze, ja sam ih našao već nekoliko, koji nisu bili na mjestu i razumni.

Na selo mislim drugi tjedan, jer se opet šire glasovi, po kojima mislim da je pametnije, da ne budem ovdje.

Učini, što Te molih na početku! Ja ću živjeti malo mirnije. I javi mi, pametno, da si to učinila.«

Policijskim zatvorom, dakako, stvar nije bila završena. Nakupilo se nekoliko tužbi, ali nijedna od njih nije bila riješena. Nad Cesarcem se uvijek nadnosila opasnost suda. To je bila neka vrst pritiska za koji se držalo da će psihološki jače na nj djelovati negoli sudska presuda. Na tu situaciju Cesarec se osvrće u mnogim pismima.

13. III 1929: »Danas sam bio kod svog istražnog; ništa nova.«

22. VI 1929: »A kroz to vrijeme, odnosno, baš nekako od tog sata cio je G.[143] bio u uzbuđenju. To je za priču, koja je trajala jedan cio sat, dok se nije završila tako, da su me našli na večeri kod mame, odveli me, no na sreću, budući da kod mene nisu imali šta naći, odmah me i pustili. Za M. K.[144] valjda si čitala.«

[143] Goljak.
[144] Miroslava Krležu.

14. IX 1929: »Inače, danas mi se dogodila jedna novost: dobio sam pismeno rješenje, da sam amnestiran za kaznu od 14 dana što sam trebao odsjediti za onu prvu zapljenu novina po zakonu o štampi. Malenkost doduše, s time nije riješeno sve, ali ipak; pišem Ti to zato, jer će Ti to sigurno biti drago čuti.«

26. IX 1929: »Konačno se moja stvar stala da odmotava i ulazi u odlučan stadij. Dobio sam optužbu. Drugi mjesec imala bi sigurno biti rasprava. Sčime će završiti ne znam, no kako već jeste, mogu računati samo s time da su mi dani odbrojeni. Jedan moj prijatelj, koji je uostalom, opet i u toj stvari sa mnom vezan, dobio je za jedan članak iz 1923 – 6 m. A ja imam dva čl., i još onu stvar sa Z. Č. Šta prema tome imam da očekujem? No primam sve fatalistički, i jedino bih bio još sretan, da mogu s Tobom biti prije toga. [...].

Bit će to prekid, možda i dosta dugačak, a možda, kroz to vrijeme i totalan. Tad će već teže ići ono što nekad.[145]

No šta drugo mogu? Ne mislim ipak, da bi moglo biti tako strašno, da bih se mogao odlučiti na veće korake.«[146]

1. X 1929: »Sa mnom ništa nova, osim što je danas započeo mjesec, koji će, izgleda, biti odlučan za moju neposrednu budućnost. Pa i bolje je tako! Ta neizvjesnost u kojoj sam živio cijele te godine, zbilja mi je već dodijala.«

5. X 1929: »Hoće li moja stvar doći u novine ili ne će, ne znam; to se rado prešućuje, a u stvari mi je sasvim svejedno. Ti ćeš o rezultatu biti obaviještena ili od mene ili od drugih.«

8. X 1929: »Onim momentom čim dođe do raspr., a to će, najvjerojatnije, biti ovoga mjeseca, može doći do dvoga: Ili ću biti riješen ili suđen. Kad bih bio sam, a ne vezan s još jednim drugim, još bih možda mogao povjerovati u prvo. Ostaje dakle drugo. I tu onda dolazi pitanje: koliko? Radi se po Zozdu, a taj, kako znaš, je oštar. Najmanje može po njemu da bude 6 m. U tom slučaju, ja bih, apelacijom, mogao valjda produžiti svoj ostanak na slobodi. No bude li više, postoji velika mogućnost, da će se tražiti da moram odmah unutra.«

12. X 1929: »Kad će biti izvjestan dan, to još uvijek ne znam, osjećam samo da je blizu. I onda to ne će trajati dugo, sve će biti gotovo u istom danu.«

2. XI 1929: »Radi mene nemoj se, molim Te, uzbudivati. Ispadne li tako, da se duže vremena ne ćemo moći vidjeti i dopisivati, nije to najstrašnije; [...]. Kad ne bi bilo Tebe i mojih, kojima bi to bilo teško, ja bih, iskreno Ti priznajem, bio i najsretniji, da na neko vrijeme iščeznem u mraku; mnogo toga bi bilo riješeno sasvim mehanički što me sad tišti.« Time misli na brige za egzistenciju koje bi riješio sud, dotično zatvor.

[145] Tajno dopisivanje.

[146] Emigraciju.

5. XI 1929: »Meni je samom to već sve preko glave. Mislim taj moj položaj, koji nije ni na nebu ni na zemlji. Ničega se ne mogu primiti da što radim. Zapravo i kolebam se između toliko tema. No čega da se prihvatim, kad ne znam, što već može biti za nekoliko dana?«

8. XI 1929: »[...] imam Ti prije svega da javim datum dana, koji Tebe zanima koliko i mene. Obaviješten sam o tome jučer. To je 23. decembar. Dan, dakle, pred Badnjak! Odnosno, baš dan, kad ćeš Ti biti, odnosno kaniš biti na putu u Z.[147] No unatoč toga ja se nadam da će ipak stvar ispasti, tako da ćemo se moći vidjeti. Porazgovorit ću još o svemu sa svojim zastupnikom.«

9. XI 1929: »Moram da završim, jer mi se žuri u grad. Moram do svog zastupnika, da se dogovorimo glede onog, što će biti danas dvije nedjelje.«

11. XI 1929: »Sa mnom poslije vijesti koju sam primio, ništa inače nova; bio sam sa svojim zastupnikom, a on je optimista, tako da bi moglo biti da se na B.[148] vidimo. Budućnost ima riječ, da nam pokaže, koliko je spram nas prijateljska.«

14. XI 1929: »[...] možeš i sama misliti, kako bi bilo neugodno, da se na Božić ne bismo mogli vidjeti, premda bi Ti bila tu. No odgoditi ja ništa ne mogu, osim kad bih bio bolestan. A ima li to smisla?«

Sudska je rasprava ponovo bila odgođena, i čekanje se nastavlja.

13. V 1930: »Moj prijatelj, od kojeg sam lane glede jedne stvari razlučen, rastao se od sunca i mjeseca za dvije i pol godine (ovih dana).«[149]

Tužba protiv Cesarca ostajala je neriješena zbog prije navedenih razloga. Bio je to ispit njegovih živaca. Prijašnjim tužbama pridružuje se 26. listopada 1930. nova: »Inače, sjećaš li se možda one knjižice[150] koju sam nekad izdao, dok sam još imao svoje novine? Sad Ti je ta knjižica došla na tapet, u prvom redu Miroslavljev[151] predgovor, ja još nisam dobio poziv, te ne znam što to znači. Sve mi se nekako čini, da me čeka božićnica kao i lane.«

31. III 1931: »Ona stara moja stvar koja se vuče više od dvije godine stupila je ovih dana čini se u odlučnu fazu, rješenje pada baš na 13. aprila. I trinaesti, i april.«

8. IV 1931: »Pođe li po zlu, naše viđenje će biti jako, jako kratko, i u kako drugim prilikama, nego su bile sve dosadanje! [...] Sama pitanja, same neizvjesnosti! No u stilu, kako je to uvijek s nama!«

13. IV 1931: »[...] prvo mi je da se, kako sam došao kući, Tebi javim. Stvar je opet odgođena, po prilici mjesec dana, nije bila pozvana moja svjedokinja. Tako ćemo valjda imati tu sreću, da se vidimo prilikom Tvog žalosnog prolaska kroz Zagreb.«[152]

[147] Zagreb.
[148] Božić.
[149] 8. V 1930. bio je Đuro Cvijić zbog komunističke propagande osuđen na dvije i po godine robije.
[150] *Glavnjača kao sistem.*
[151] Miroslav Krleža.
[152] Iz Sarajeva u Prag.

19. V 1931: »Ja o svojoj stvari još ništa ne znam, čekam svaki dan poziv, pa tako Ti još ništa ne mogu javiti, kako bi dopust mogla određivati prema mojim prilikama.«

1. VI 1931: »Moja rasprava je 22, jučer sam dobio poziv.«

23. VI 1931: »[. . .] ne dijelim doduše Tvoj optimizam u pogledu moje stvari, no ipak je to opet odgodeno na august ili septembar, jer su neka gospoda na dopustu, a moj zastupnik nije istoga dana mogao biti prisutan, pa je dao molbu za odgodu.«

5. XII 1931: »No ja sam već imao takovih neprilika, koje još uvijek nisu likvidirane, što su zbilja bez moga znanja preštampali u čikaškom „Radniku" jedan moj feljton, [. . .].«

Strpljiv i razložit u pismima, pisao ih iz svog skromnog stana ili iz zatvora, Cesarec je takav bio i u direktnom saobraćaju s ljudima, znajući uvijek za čim teži. Svi koji su ga poznavali bili su impresionirani njegovom blagošću i njegovim mirnim smiješenjem. Činilo se da mu je smiješak silazio s lica samo kad bi ga neprijatelj ogorčio, ili kakva podlost i nepravda ozlovoljila. Pa i tada bi sa svojim neprijateljima najčešće obračunavao prezirom. Ironija je bila njegovo najjače oružje. Nikad se nije svađao niti bi vikao, govorio je staloženo i sažeto. Sa zadivljujućim mirom iznosio je svoje mišljenje, po potrebi samo jednom rečenicom u kojoj je bilo sadržano sve ono što je bitno.

Njegove životne prilike bile su veome teške, iako je bio skromnih zahtjeva i neprestano radio. U onom društvu teško je bilo živjeti kao profesionalni književnik a uz to ni za dlaku ne odstupati od svoga komunističkog uvjerenja. Zato je bio često progonjen. Za komuniste, a time i za sebe, govorio je da su »žigosani«. Nije to bio samo simbolički izraz, tako je bilo u stvarnosti.

Policija ga je stalno pratila i u Zagrebu i drugdje, kako se može vidjeti i iz pisma koje mi je pisao 15. svibnja 1929: »Ono pismo ja sam predao tadašnje subote na glavnoj pošti. Sjećam se dobro, da sam kod šaltera jednog za preporučena pisma čekao radi marke, a onda ga htio baciti tamo u ćošku u košaru. No dvije ruke su me iznutra dočekale (dotad prazne!) i uzele mi pismo iz ruku. Odmah mi se to učinilo čudno i pogledao sam natrag, te vidio, kako se jedan čovjek iznutra nagnuo van, pa me gleda. U polutami, a i da ne bude napadno, nisam mogao razabrati, da li je u uniformi ili ne, no po drugi puta mi se učinilo čudno i upravo sumnjivo. Ja sam tad išao Ilicom, cio put pješke, na pošti sam stajao, je li me tko pratio – ili je pismo samo po sebi bilo napadno, jer je bio u njemu onaj veliki izrezak iz novina? Kolebam se između toga dvoga, no svakako, ja sam već tada posumnjao, da ćeš Ti to pismo dobiti . . .«

Ni policijske premetačine nisu kod njega bile rijetke. Tako mi i u pismu od 20. veljače 1930. kaže: »O sebi nemam mnogo da javim – скучно как всегда! U subotu ujutro sam opet imao jednu visoku posjetu, naravno, bez rezultata.«

Trebalo je imati mnogo snage da bi se sve to svladavalo.

Cesarec je bio društven čovjek, ali je volio i samoću. Prije svega, bio je privržen svojoj obitelji, a naročito se toplo odnosio prema svojoj sestri Štefi.

Samoća mu je bila potrebna za rad. U pismu od 15. ožujka 1929. piše mi: »Nije mi teška samoća, čak ju i jako volim« [...]. a 11. travnja 1929: »Nikud ne idem, nikud ne zalazim – Vlaška, Goljak, to mi je cio put. Živim u sebi, s papirom i knjigama.«

Budući da nije htio služiti buržoaziji, morao je da ograniči svoje životne potrebe. U svojim zahtjevima bio je uistinu veoma skroman, skromnost je bila njegova glavna osobina, iako sebe nije potcjenjivao, a ni svoj literarni rad. Priznanje svog djela povezivao je s pobjedom komunizma. To mi je i otvoreno napisao u pismu od 8. travnja 1930: »Jedamput će već doći vrijeme, moje vrijeme!«

Premda sam bila uvjerena da će budućnost dati Cesarcu zadovoljštinu, nisam to sebi nikad konkretno zamišljala.

MOJ POVRATAK U ČEHOSLOVAČKU

Malo vremena prije mog odlaska iz Sarajeva August je odlučio da dođe k meni, što se prvi put dogodilo. Uvijek sam dolazila ja u Zagreb. U Sarajevu se August zadržao dva dana. Smjestio se u hotelu »Central«. Šetali smo po okolici grada, a bili smo i u Ilidži i na Vrelu Bosne. Znancima se nije javljao, samo je jednom poznatom liječniku, komunistu, po meni izručio pozdrav. Želio je pošto-poto da njegov put bude što nezapaženiji, da mu policija ne bi postavila kakvu zamku, da bude samo sa mnom.

Pošto se vratio u Zagreb, 8. travnja 1931, Guta mi je pisao: »[...] pred dva dana u to vrijeme bili smo još zajedno na vrelima Bosne. Gdje je to sad, kako je to sve daleko! No u duši, jer u njoj je još sve jako, jako blizu. No prostorno! Kao da sam se vratio iz drugog svijeta.«

Taj naš susret bio je na svoj način i oproštajni, mada ćemo se i opet vidjeti, i dalje dopisivati.

Poslije više od deset godina života u njoj napuštala sam Jugoslaviju. To je bila moja druga domovina. U nju sam bila došla s naivnom čežnjom da upoznam svijet, a upoznala sam život onih koji su, da bi svijet učinili boljim – tom cilju svjesno žrtvovali i ono što je svakom čovjeku najdragocjenije: vlastiti život. Postali su stoga besmrtni.

Upoznala sam život komunista, a biti u to doba komunist značilo je biti heroj. Divljenje i poštovanje koje sam osjećala prema komunistima, vodilo me je do svjesne spoznaje ispravnosti njihova uvjerenja. To saznanje bilo mi je najveće bogatstvo koje sam sa sobom ponijela u Čehoslovačku iz meni dragih mjesta.

Teško sam se rastajala od Sarajeva. Voljela sam njegovu Baščaršiju, vitke minarete džamija i pogled na Trebević koji je iz neposredne blizine stražario nad gradom. Ilidža, Vrelo Bosne, Stambolčić i dr. – sve su to dragi kamenovi zasađeni u slikovitu okolicu Sarajeva. Voljela sam narod Bosne, koji je tako iskren, jednostavan i gostoljubiv.

Odanle sam osjećala blizinu mora, za kojim sam čeznula kao da sam se na njemu rodila. Dubrovnik! – u samom njegovu imenu skriva se ne samo ljepota mora i prirode nego i njegova bogata historija, koju nalazimo otjelovljenu u svakom kamenu toga grada.

Sve to trebalo je da ostane samo uspomena.

Za rastanak sa Zagrebom nije preostalo vremena. Iz toga grada ponijela sam sa sobom sjećanja na prošli dugogodišnji boravak u njemu, na toliko toga što upečatljivo nosim kroz cijeli daljnji život.

Rastajala sam se zapravo od presudnog poglavlja svoga života – od ljubavi koja je ostala sastavnim dijelom toga života. Od ljubavi prema jednom čovjeku i od svih onih koji su me naučili da upoznam novi život, koji su mi omogućili da se upoznam s Komunističkom partijom, da bih s njom zauvijek srasla.

SUSRET U PRAGU, NA CESARČEVU PUTU U SOVJETSKI SAVEZ

Tri godine poslije toga Cesarec se iznenada pojavio u Pragu na svom putu u Sovjetski Savez. U to vrijeme, početkom listopada 1934. bio je izvršen atentat na kralja Aleksandra u Marseilleu. Vijest o njegovoj smrti zatekla je Cesarca na putu – u Beču. Putovao je sa svojom drugaricom dr Marijom Vinski s pasošima koji su bili izdani za putovanje u Čehoslovačku. Dalje su imali da produže sa sovjetskim pasošima.

To je bio radostan susret. Pred Cesarcem su sada bile tri godine željenog života u Sovjetskom Savezu. Tada sam već bila član Komunističke partije Čehoslovačke. Bilo mu je veoma drago što sam proslijedila započetim putem. Jedino je čekanje na sovjetske pasoše kvarilo radosno raspoloženje.

U mom stanu bila je baš toga dana slobodna soba koja je služila kao ilegalni stan Partije, i tako su oni prenoćili kod nas. Dugo u noć smo razgovarali. Glavni predmet razgovora bio je Sovjetski Savez, koji je poznavao i moj drug, dakako i Cesarec, već od prije dvanaest godina.

Govorilo se i o atentatu na kralja Aleksandra. August je kazao da im je preporučeno da na ulici ne govore hrvatski, nego njemački, jer da se vrše hapšenja među jugoslavenskim studentima i uopće jugoslavenskim građanima u Pragu. Izjavio je da je radostan što je Aleksandar mrtav. Oponirala sam mu tvrdnjom da atentat neće ništa bitno promijeniti u položaju Hrvata u Jugoslaviji, a još manje u položaju komunista.

Čak obratno: njihov će se položaj pogoršati. S time se doduše suglasio, ali je njegova mržnja prema Aleksandru bila tako velika da se morao veseliti njegovoj smrti. Njegova mržnja prema atentatorima – ustaše je smatrao izvršiteljima atentata – bila je jednaka kao i prema njihovoj žrtvi, ali je isticao da je Aleksandar bio stup kapitalizma i velikosrpske hegemonije u odnosu na potlačene narode i posebno komuniste.

Raspitivao se za prilike u Čehoslovačkoj. Premda ni u nas položaj Komunističke partije nije bio lak, ipak mu se – u usporedbi s prilikama u Jugoslaviji gdje je toliko drugova, njegovih prijatelja, položilo život za svoje uvjerenje i zbog svoje djelatnosti u Partiji – taj položaj činio relativno povoljnim.

Budući da sam u kući imala pisaći stroj, napisao je na njemu neki članak. Uopće je rado pristao da prihvati našu ponudu da ostane kod nas gdje se mogao osjećati potpuno sigurnim.

Dogovorili smo se da ću ga odvesti u Crvene sindikate[153] (Rudé odbory) k drugu Zapotockomu s kojim sam surađivala.

Ne znam kod koga se inače Cesarec u Pragu skrivao, ali se raspitivao kojim se putem preko Smíchova ide u Anděl.[154]

Drugog dana bili smo zajedno kod druga Zapotockoga koga sam zamolila da se na sovjetskom poslanstvu raspita za Cesarčev pasoš. Budući da sam radila na važnim partijskim zadacima, drug Zapotocky je imao povjerenje u me i u onoga za koga sam jamčila.

Rastali smo se sporazumjevši se da će se, ako sutradan ili prekosutra ne dobije pasoš, presceliti k nama. Više nije došao. To je bio naš posljednji susret.

Tom zgodom Cesarec mi je u Pragu predao i novu redakciju završetka romana *Zlatni mladić*.

O prerađenom završetku nismo se potanje razgovarali, jer nije bilo za to vremena. Mnogo novih događaja u Pragu i Jugoslaviji zaokupilo je naš interes i razgovore. Sjećam se ipak da je novoj redakciji *Zlatnog mladića* pridavao izvanrednu važnost, jer je izričito izrazio želju da u prijevodu – ako se u Čehoslovačkoj objavi – baš tu redakciju uzmem u obzir.

Budući da sam i dalje ostala u vezi s ilegalnom Komunističkom partijom Jugoslavije, doznala sam da je, poslije triju godina boravka u Sovjetskom Savezu, Cesarec otputovao u Španjolsku gdje se odigravala borba španjolskog naroda za slobodu.

Nedavno sam doznala da se Cesarec 1936. godine sastao u Moskvi i s Juliusom Fučíkom. Sastajala sam se s Juliusom poslije njegova povratka iz Sovjetskog Saveza. Dakako da nismo mogli ni slutiti da je Cesarec naš zajednički znanac.

[153] Sindikati koje je organizirala Komunistička partija Čehoslovačke.

[154] Naselje u blizini Smichova.

VIJEST O SMRTI AUGUSTA CESARCA

NA kraju me rat definitivno odijelio od Augusta Cesarca.

Doživjela sam za okupacije pogubljenja i svojih najbližih i uzalud sam poslije rata čekala povratak onih koji su bili odvedeni u koncentracione logore. Zato se i vijesti o pogubljenju Augusta Cesarca, koju sam čula dvanaest godina nakon našeg posljednjeg susreta, nisam začudila. Sjetila sam se onoga što je on nekad davno predviđao.

Nije to bila sudbina, nego sastavni dio Cesarčeve borbe.

Ovim uspomenama htjela sam izraziti zahvalnost svima onima koji su svjesno položili svoj život za ono što je vrednije od njega: za čast i svoje uvjerenje.

PISMA AUGUSTA CESARCA BOŽENI DITETOVOJ – ŠT'ASTNOJ*

MNOGO JE posebnih slučajeva bilo razlogom postanka ove opsežne korespondencije Augusta Cesarca i mnogo je slučajeva pomoglo da se ona sačuvala. Kroz duge godine bila su mi ova Augustova pisma intimnom uspomenom ne samo na mladost već i na vrijeme moga bogatoga duševnog života.

Cesarčeva korespondencija postepeno je počela gubiti karakter privatnosti kad je imala da progovori o njegovoj književnoj djelatnosti. Kada sam napisala *Uspomene na Augusta Cesarca* i s pomoću ulomaka ovih pisama protumačila negov osjećajni odnos prema radu, sredini, uvjetima njegova života i stvaranja, nastale su praznine u izlaganju. Za dobivanje cjelovite slike o Cesarcu u svjetlu njegovih ličnih pisama, nedostajao je onaj njihov intimni dio koji upotpunjuje i dokraja ocrtava ličnost toga umjetnika i revolucionara.

* Pisma Augusta Cesarca koja se ovdje objavljuju nalaze se u privatnom posjedu Božene Dítětove-Šťastne. Taj dio Cesarčeve korespondencije sastoji se od 191 pisma, 6 razglednica, 1 dopisnice, 1 zapisa i 2 ceduljica, pa prema tome sadrži ukupno 201 broj. Od toga broja ovdje se objavljuje u cjelini odnosno s većim ili manjim skraćenjima ukupno 191 pismo, dok ih je 20, po želji naslovnika, ispušteno zbog njihova isključivo privatnog sadržaja.

Dopisivanje Cesarec–Dítětová obuhvaća razdoblje od osam godina: prvo je Cesarčevo pismo napisano početkom 1926, a posljednje krajem 1933. Sva pisma pisana su čitko, najčešće crnilom, hrvatskim jezikom, a samo ponegdje ima umetnutih njemačkih, francuskih, ruskih i čeških riječi i izraza, kao i cijelih rečenica i odlomaka na češkom jeziku. Budući da su gotovo sva ova pisma komentirana u memoarima Božene Dítětove-Šťastne koji se također objavljuju u ovom »Radu«, dijelovi na stranim jezicima nisu prevedeni. Iz istog razloga ostavljene su bez posebnog tumačenja i sve skraćenice u tekstu pisama. Pisma se objavljuju tekstualno točno onako kako ih je Cesarec izvorno napisao, sa svim njihovim jezičnim i pravopisnim osobinama. Pisma su raspoređena kronološkim redom i numerirana su arapskim brojevima od 1 do 201. Izostavljena pisma označena su samo rednim brojem i datumom pisanja, dok su ispuštena mjesta u pismima koja se objavljuju, označena trima tačkicama u uglatim zagradama. Uglatim su zagradama također obilježena naknadna datiranja pojedinih pisama što je izvršila Božena Dítětová-Šťastná. – *Davor Kapetanić*

Obavještenja o literarnoj i političkoj djelatnosti Augusta Cesarca *publiciraju se u vrijeme kad je za to nastala krajnja potreba.* Eliminiranjem pretpostavki i spekulacija, unijet će se svjetlo u glavne rasprave i stvorit će se solidni temelji za istraživački rad.

Navest ću neispravna razmatranja pri skupljanju dokumentacije o radu Augusta Cesarca. Nedostatak vijesti ili znanja o njegovu stvaranju u vremenskom okviru – o tome kada je pisao neku novelu ili roman, razlogom je da se zamjenjuje vrijeme objavljivanja s vremenom stvaranja. Ta dva datuma katkad se znatno razlikuju; briše se tako predstava o vremenu koje je Cesarec trebao ili, još bolje, koje je imao za pisanje pojedinih svojih radova. To je jedan od problema. Za bolje njegovo razumijevanje navodim citat iz korespondencije: »Žao mi je jedino, da nisam imao vremena duže raditi na njoj; pustiti je, u sebi je „iznositi". Ovako je svakako Frühgeburt. No šta mogu! Takve su prilike.«

Drugi je problem sredina i politička situacija koja je neposredno utjecala na Cesarčevo stvaranje, njegove interese i osjećajne odnose u vrijeme stvaranja. Koncepti i nacrti za roman »Na pragu« – *Bjegunci* iz godine 1920. umnogome se, na primjer, razlikuju od ostvarenja romana u 1928. godini. Usporedivanje različitosti poimanja u vremenu od 8 godina vjerojatno bi donijelo zanimljivih otkrića.

Griješi se i pri vremenskom spajanju utjecaja, spaja se npr. razdoblje Cesarčeve zainteresiranosti za Freudovu psihoanalizu i Adlerovu individualnu psihologiju sa stvaranjem koje je nastalo u prijašnjim razdobljima njegova rada.

Sve to potvrđuje da do objelodanjivanja ove korespondencije dolazi prekasno.

Drugo gledište valja zauzeti kad se radi o tome da se pruži uvid u osjećajne odnose koji su sadržani u Cesarčevim pismima. Tu je potreban dulji vremenski razmak da bi ta pisma mogla biti otkrivena javnosti. Zato i moja odluka nije bila laka. Ustuknula sam ipak pred argumentima koji poznavanje ličnosti dižu na ravninu poznavanja literarnog rada. Osjećajne izjave Augustove objelodanjujem sa željom da one budu primljene s pijetetom koji i zaslužuju.

BOŽENA DÍTETOVÁ–ŠŤASTNÁ

1

ZAPISAK O SVEĆNICI 1926

– O BOŽENI I MENI –

Tri Kralja nam poslahu lahor po kome Ti poslah prvi svoj plahi znak da Te volim.

I odmah Ti rekoh: hram u kome Te vidim kako silaziš za me s oltara tako je sjajan da pre nego što udem sam hoću da se spremim za Te stojeći u predvorju.

A Ti, kao da sam Te i samom tom rečju predrsko darnuo, otkrenula si se, pogledala čudno u daljinu nekud gde kanda nisam bio više ja. –

I Svećnica je došla, i s njome mesto lahora vetar, vetar što u šumnome je krugu vijao oko nas, vijao, dizao se, dizao i nas, barem mene, noseći me cela k Tebi celoj.

Smelijim postah – zar u predvorju dosta ne stajah? – i ja osetih čas zrelim da udem u hram gde sam ko zastrto još, ali sjaja puno svetište vidio Tebe.

Na ulazu još posluhnuh:

pesmom mi bijaše zvučan let vetra;

pesmom nad silaskom zvezda – na putu mog ulaska do Tebe da budu posvećene sveće u čijem ćeš sjaju saći do mene – cela k meni celom.

I zato Ti rekoh: Sadi s oltara i budi ravna sa mnom koji verujem u Tebe! –

A ono što činjaše se pesmom bio je plač, plač oko samotna, tamna hrama u kome si Ti bila hladna: pogašeni, za mene nezapaljen oltar. –

Samo još s malenom nadom u Tvoj plamen, ja Ti rekoh:

Šta gubiš, ako se zapališ za me?

I tek što rekoh, bespuće bez nade pretvorilo se u put s obećanjem – pretvorila si ga Ti kad si rekla:

Ne pitam uvek kuda idem; kud me zanese vetar!

I ja poverovah, od zanosa postadoh vetrom i počeh da Te vodim. Sa smeškom siromaka ja izvinuh se:

Raskošne dvorove ne mogu da Ti dadem; tek to:

Zvezde da nam budu svećnjaci, vetar glazba, šuma zavese, a putevi sagovi – ...

Pa i tako je lepo! – shvatila si me i, zadrhtnuvši se, ja još rekoh: To je ljubav siromaka, . . . [. . .]

Nedovršeno!!!

3/4. II. 26.

Nedovršeno još ni koncem godine, jer se izmedu nas nikako ne može govoriti o kakvom dovršavanju. Nastavak je život, koji je beskonačno dublji i lepši od tih nekadanjih zapisaka.

2

Gospojica
Božena Dítětová
Zagreb
Ilica 152/I

[Razglednica. Datum pošt. žiga: Koprivnica, 13. II 1926.]

K. 13/II. 26.

Ovo je, kažu, najveća znamenitost tog grada, no i taj glazbeni paviljon nema glazbe. Po tome možeš prosuditi i ostale ovdašnje znameni-

tosti. Tako Ti ni ja ne mogu pisati ništa znamenita, nego Te mnogo pozdravljam, a i gospojicu Milu!

August C.

3

Zgb. 22/V 26.

4

Zgb. 15/X 26.

5

Zgb. 20/II 27.

Draga i mila Boška.

Kroz moj prozor imam danas (jutro je, još nema deset sati) pogled na tako modar i sunčano čist dan! Tek nekoliko oblaka – pretproletnih po obliku – zgusnulo se u modrini, pa polako lete – otkud i kuda? Imam utisak, da se kreću baš spram Tvoje strane, i eto, upravo su pokrili sunce, pa vidim kako se po zemlji vuče njihova sena – i ta od mene baš kao k Tebi!

Je li to simbol ovoga pismo? Oblak i senu da Ti nosim, gde bih Ti namesto toga morao vedrinu? O, ali te nema ni u meni, nema je pogotovo sada; uzalud ta modrina vani, uzalud sunce, u meni samom je nešto pomrklo, našlo se u hladnoj seni – je li to možda sve ono što sam dosad osećao spram Tebe, je li to ljubav?

Ne, veruj mi, ne; preduboko je u meni korenje tog osećaja spram Tebe, a da bi se i govoriti moglo da je on uvenuo. Pa šta je onda, čemu taj mrak, čemu ta seta, čemu uopće to i takovo pismo?

Draga Boška, najvolio bih i bio bih sretan da ga ne pišem, da ga ne moram pisati nikad! Ako ništa drugo, da se takovo pismo ne pojavi barem dok si Ti ovde (posle uopće ne bi bilo ni potrebno)! No baš to, da možda tim pismom umanjujem verovatnost Tvog preranog i neželjenog odlaska, daje mi snagu da ga Ti pišem; može se naime stvar postaviti tako, te mi je milije, da Te makar i bez sastanaka osećam u svojoj blizini, u ovome gradu, negoli da Te zavazda izgubim negde u daljini!

Je li baš samo tako, i ako to jest, zašto to onda baš sada?

Zašto baš sada? – mogla bi pomisliti, da je tomu razlog onakav poslednji naš rastanak! Ne, nije; kraj toliko lepih časova bilo je među nama i mračnijih nesklada, pa ipak nisam smogao snage, da učinim što sad s ovim pismom! Nešto dublje od jednog – onog poslednjeg

slučaja; nešto dublje od njega goni me na taj čin; i ja Ti već rekoh što: prvenstveno je to baš želja (koja mi je donekle i diktirala da se ne pojavim na Tvojoj predstavi) – da Te oslobodim od kojekakvih neugodnosti i sačuvam Ti mogućnost ovdašnjeg boravka.

Zašto baš sada – da odgovorim na to: – dok je zato možda još vremena, dok nije prekasno!

A je li baš samo to? Ako izrečem Ti ćeš možda reći da je to, baš to glavno, no da Ti pravo kažem, ne znam, da li bi baš pogodila istinu!

Svakako uostalom da se tu i ja, poput sviju ljudi, ravnam po sebi; i ja ne tajim, nikad Ti nisam ni tajio, koliko mi je teška bila ona skučenost, ona nesloboda, ona tolika potreba raznih gledanja na levo i desno, na koja smo bez naše krivice bili prisiljeni voljom onih, danas još jačih od nas! Boška, samo jedan primer! Ono kad smo poslednji put bili u kinu! Tada sam ja Tebi sigurno izgledao silno zadubljen u one knjige, no da znaš, kako je to kod mene bilo tad samo lažna naprava, takoreći gluma! Činio sam se zadubljen, samo da pred Tobom i drugima sakrijem svoju neugodnost koju sam osećao, da tamo ne smem stajati s Tobom zajedno; ah, i nezaboravnim će mi ostati, kakav me je gorak osećaj stegnuo kad sam se pri ulaženju maknuo i Tebe više nigde ne video; nestala si, ušla si bez mene, i samo nas je slučaj posle opet sastavio; samo slučaj, jer ja sam mogao misliti, da si Ti ušla kroz druga vrata!

Naravno, Boška, daleko je od mene, da za to bacim na Tebe ma bilo i najmanju senu kakve krivnje; no koliko mi je taj možda sitan, ali karakterističan slučaj bio težak, sudi po tome, – priznajem Ti i to – da mi se sad, kad sam se toga setio, zgrčilo lice, i ja kraj vetra u peći čuh u svojoj samotnoj sobi sebe sama, svoj kratak, grčevit plač.

O da, postigli su šta su hteli, ranili su čoveka u srce, razderali su mu onu tanku, finu predu iluzija slobode, bez kojih doduše dugo može da bude ljubav, no ne može biti na večno!

Čemu sam ja ono, nikad inače ne pljeskajući u teatru, pljeskao kad je Z. otpevao svoj rondo u drugom činu Fausta? Elanu, širokoj, zanosnoj gesti, superijornom osećaju slobode; u suštini, sad to vidim jasno: svome vlastitom idealu slobode, kakovu sam uvek hteo i još uvek bih hteo s Tobom!

No nemoguće, tvrd je zid, pa neka bude tvrdo i srce, tvrdo da podnese još jedno odricanje – o, [nečitljiva riječ] *– Tebe same! Ja ti ne mogu izreći, koliko bih to radije učinio usmeno, videći se s Tobom lice u lice; no ja to sigurno i opet tad ne bih mogao. Tvoja blizina bi na mene delovala prejako!*

Ovako, Boška, neka se svrši tim, doduše također zabranjenim putem! Mnogo bih Ti još imao da kažem, no ako Ti je suvišno, dozvoli mi barem još ovo nekoliko reči: Po tome da ja tu govorim o koncu naših sastanaka, ne sudi da si mi prestala biti što si bila, i da ne ću za Tobom čeznuti i te kako! Zato, ako nas kada u blizinu dovede slučaj, pogledaj me, molim Te, s prijateljskim razumevanjem; takav slučajni susret meni će uvek biti praznik!

Boška, zaklinjem Te, budi jaka kaošto ću i ja nastojati da to budem, pa da podnesem crne dane koji su preda mnom. Gde si, da se bar s Tobom oprostim s poslednjim celovom?

Tvoj A.

6

[Razglednica Brckovljani]

Gospodjica
Boža Dítětová
Zagreb
Ilica 152/I

[Datum pošt. žiga: nije čitljiv!]

Brckovljani 12/7. 27.

Mnogo pozdrava

od A.

P. S. Ovo je kuća, u kojoj sam pisao C. Kralj. (Najpre soba s gornjim prozorom, zatim ona s prozorom dole – pa u strani!). – Sutra putujem na jedan dan u Kopr.

7

Draga Boška,

Još samo koja minuta i biće ponoć – konac sata i dana, koji Te je odneo daleko; sretan put, ili, još bolje, laku Ti noć! –

A sad je već blizu podne, i spavala lako ili ne, sad si, i žaleći da si budna, već na cilju! Ako Ti je san bio težak, sad si u kraju, u kome se od njega možeš oporaviti; ako Ti je bio lep, sad Ti je, budnoj, ipak još lepše! Pa ako se ne bojiš, da ne pokvariš sebi lepu sliku, zamisli malo, da sam sad i ja tamo. Ne govorim ništa, pružam Ti samo ovaj papir, i iščezavam opet kao fantom – svoje učinivši: da sam Ti od sebe ostavio nekoliko, ma i pisanih reči, kao dokaz, da si mi, i ako daleko, ipak blizu: u mojim mislima. –

I ipak si daleko? To ja sad još ne osećam tako, kako ću kroz koji dan; u dan, kada ćeš primiti to pismo, sigurno ću još mnogo jače osetiti Tvoju neprisutnost i veče toga dana ostaće mi sigurno prazna. No što, kad bi bila samo jedna, no Ti znaš, da će ih biti mnogo: mnogo čežnje, malo ispunjenja, kao uostalom, život uopće!

Zato ću, kolikogod si posumnjala, ja iz petnih žila leći na kolo života i vremena, da ga okrenem brže; i znam, ako ne pre, za tri nedelje će mi uspeti, da s njime, zahvatim Tebe bliže. Biće možda tako kao kad mlinsko kolo s vodom zahvati i malu ribicu, pa se ona zasrebri na njenim perima i, dakako padne opet u vodu – no kad se meni posreći, da se Te dočepam iz morske vode, ne ću Te više pustiti natrag,

srebrićeš se tu za mene duže, mnogo duže – osim, dakako, ako mi ne dodeš previše crna! U tom slučaju moraću da za svoje malo srebro izmislim neki dobar flanel, da mu vratim stari sjaj.

Brbljem, a danas pre podne – sad je već kasno popodne – bio sam tako nezadovoljan, gotovo tužan. Ne znam baš zašto, no uopće, tako mi se čini, da je mesec august za mene od sviju uvek najžalosniji. Je li to možda zato što smo imenjaci, pa u njemu osećam nešto od sebe? Ili se to u njemu povraća nekadanje djetinjstvo, kad sam u tom mesecu brojio dane i sa žalošću osećao, kako je sve manji deo vremena koji me deli od praznika do početka škole. (Tako, ponekad deluju u nama osećaji iz detinjstva, a da sami toga često nismo svesni!) No u tom mesecu ima doista i druge neke tuge: zar to nije mesec, kad sve dozreva, ali u isti mah, sa zrelošću nam pokazuje i početak uvenjivanja, starosti i smrti? Možda je misao na smrt teža od smrti i predznaci umiranja teži od umiranja sama: – no gle, danas prođoh Tuškancem, i toliko je već žutoga lišća, i s jedne akacije je padalo upravo ko pregršti korijandola. Da, s tim svojim imenjakom ja nikako nisam zadovoljan; uostalom, kad bi on mogao da progovori, ko zna, bili on bio zadovoljan i sa mnom!

Verovatno, međutim, ćemo se bolje složiti pod konac, on i ja, kad nam u društvo dođe neko treći.

Dotle bih se ja tom trećem hteo još po koji puta javiti, samo ne znam kuda. Ako mogu, piši, ako ne mogu, uzmi da nema dana, kojeg ipak ne bih bio s Tobom.

Lepo mi se provedi, da se vratiš što veselija!

Mnogo Te pozdravlja, i još štošta Ti šalje

Tvoj A.

[Zagreb] *7/8. 27.*

8

Zgb. 17/18/VIII/27.

Draga Boška,

medu kartama koje sam od Tebe primio nema nijedne, na kojoj bih našao kakav »poste restante«; prema tome se ta karta verovatno izgubila. Zato Ti se mogu javiti tek danas posle primitka Tvoga pisma, no jer se bojim da bi Ti kroz to vreme već mogla odande otići, biću kratak.

Milo mi je da si se javila malo opširnije i nadam se, da više nisi tužna kao na moru u noći. Kako bi to delovalo na mene, ja ne znam, pa zato radije mislim o tome, šta Ti je to došlo, da Ti se čak davalo na plač. S morem u društvu može se uostalom čovek možda najbolje da isplače; samo slano kao suza ono pred drugima sakriva ljudski bol, a sa simbolične strane uzevši – ako njegovu veličinu isporediš s veličinom ljudske patnje na zemlji uopće – zar se ne može, barem na tren uzeti, da je ono samo ogromna kotlina, puna ljudskih suza, velik i strašan zemljin plač?

No da, ali ono se ume i da smeje, da bude obesno, ludo od radosti, pa ga zato uzmi samo s te strane; veseli se s njime, ta malo je još dana, da ga imaš!

Malo dana, no kad ja gledam koliko još, tad izlazi još mnogo, i najvoleo bih, da konac bude već sutra.

Čežnja je moja velika; izmeriti je mogu isto tako malo kao i stišati. I tako brojim dane, pa mi je jučer – priznajem – bilo sasvim ugodno, kad sam spoznao, da ih mogu već brojiti na prste. Kad sklopim mali prst, tad znam, da ću moći – ne uzalud! – raširiti obe ruke: preda mnom bićeš opet Ti!

A s kime si se Ti to tamo našla u društvu?

Ja ovde kojekako; priznajem Ti, da vrlo malo radim, glupo mi je, nemam volje, smeta me predslutnja da radim uzalud! Uostalom, proći će to!

Preko ova dva blagdana bio sam vani na selu; možda ta rastresenost i od toga! Taj Bakhus, inače – vele – bog inspiracije – ne voli baš mnogo moju literaturu; više mi smeta nego koristi.

No veruj mi, kad bih mogao, voleo bih više prijateljevati s njime nego s literaturom; Ti znaš razloge: u današnjoj realnosti (našoj oduvek) to je romantika spram koje i svaki gospodski pas živi ljudskije.

No čemu o tom? Tako, došlo mi je samo pod pero. Radije ću prestati, a već i rekoh, da ću biti kratak.

Pa mnogo još dobre zabave i do viđenja!

S pozdravima

A.

9

31/oktobar 927.

[. . .]

»Moja R-a« je za mene propala; [. . .]

[. . .]

10

Zgb. 22/8. 28.

Draga Boška,

poslije dva dana kako se na to spremam, uhvatio sam tek sada malo vremena, da nešto napišem i za Tebe. Nešto naročita Ti nemam da javljam, sve je tako kako je i bilo kad si otišla, osim što stojim neposredno pred danom kad opet imam najviše posla, i što nema ovdje Tebe. Zbilja, nešto mi je prazno, a mislim, da će mi to biti pogotovo, kad svršim s listom, tj. kad ću opet imati nešto manje okupiranosti po drugoj strani.

A kako si Ti? Kartu sam Tvoju s Rijeke dobio, i mislim, da si odmah skočila u more čim si stignula u Split. Ili još možda na Rijeci? Lijepo Ti je, vjerujem, i žao mi je da i ja ne mogu biti s Tobom, da Te malo

zagnjurim u vodu i da me zato poslije grdiš. Mogu sebi predstaviti kako bi to bilo, no što, kad to ne mogu ja, zagnjuri se Ti sama, a to valjda i činiš.

Jesi li bila s K.? Daj mi odmah javi, kako je bilo; mislim naime, da će Ti ipak uspjeti, da ostaneš tamo kako si to željela, pa bi mi predugo trajalo da na Tvoje saopćenje čekam dok ti ne dođeš.

Ovdje su pune novine o odlasku Tvog šefa, pišu o njegovom životu i koječem, valjda si to primijetila, ako dolje pratiš zgb. novine.

Inače, ovdje vrijeme – bog da prosti! Lije i lijeva kao u ranu jesen (u kojoj već uostalom stvarno i jesmo). No više me to ne nervira kao nekad. Zaogrnem Ti se ja, brate, u svoj ogrtač i putujem kraljevski po ulici u najvećoj kiši; što mokriji to veće zadovoljstvo, jer sam usprkos toga ipak suh. Čemu se sve čovjek mora da veseli, kad je bogec!

A pri tom sam sasvim zaboravio, da je Tebi sad kiša najneugodnija! Dakle oprosti, želim Ti samo sunce, sunce, sunce u svemu, i da mi se povratiš osunčana i duševno, sa smiješkom u očima!

S mnogo pozdrava i . . .

Tvoj
Aco.

P. S. Javi se, da se znam ravnati, mogu li još da pišem ili ne! Još jednom pozdrav!

11

Zgb. 25/8. 28.

Ne znam, šta to znači, da se ništa ne javljaš. Ja sam Ti pisao u sredu, mislim da si već morala primiti. A mislim isto tako, da si me zaboravila. More je veliko, pa se u njemu mogu ogledati mnoga lica. Što?

Pišem Ti opet, premda ništa ne znam, kako je s Tvojim dopustom, ostaješ li ili ne. No više vjerujem da ćeš ostati, pa ćeš valjda i primiti. U protivnom slučaju ne će biti velika šteta, nemam ni sada da Ti javim šta od neke vrednosti. (No možda bi Ti to mogla meni?)

Jesi li bila s Korolijom? Nekako mi se danas pričinilo, da sam u Ilici vidio Grkovića, no nisam siguran. Onaj moj prijateli, kome sam trebao ja poći na svoj »morski dopust« bio je ovde u Zgbu, no dogodilo mu se peh, kakav se već zna dogoditi mojim prijateljima, tako da se ni ja ne mogu više s njime videti.

Sad je osam dana, kako si otišla. I još osam, odnosno možda i devet. – Vidiš, ja brojim dane, a Ti? Očito nemaš vremena od zabave kaošto ja nisam imao od rada! Mala optužba nije nikad na odmet. Treba Te grditi.

Javi se! S mnogo pozdrava i bez onoga što sam Ti zadnji puta poslao.

Tvoj
August.

12

Zgb. 28/8. 28.

13

[Po prilici u jesen 1928.]

14

Zgb. 2/XII. 28.

Dragi Boškić,

barem nekoliko riječi da Ti napišem. Došao sam kući sretno sa cijelom onom prtljagom, a bio sam toliko nepristojan, pa Ti ne rekoh što se trebalo da kaže... Kad dođeš dakle natrag!

Ti si još bila jučer ovdje prije podne, pa si valjda doznala šta se tu desilo. Ako nisi, onda iz praških novina, po službenim izvještajima sigurno ne ćeš doznati istinu, jer oni javljaju, da su se tu pobili H. i S.

Ja Ti međutim to ne ću opisivati; dosta je, ako Ti kažem da se mnogo i silno odlikovao izvjesni g. V. (Tebi poznati V.)

[...]

Treba sada samo još jedno, da poradiš, znaš, na čemu! Upotrijebi sve, barem da produžiš svoj ovdašnji ostanak, ako ne ide drukčije.

Pa to je strašno, da doista moraš otići već za dvije nedjelje, kako se vratiš? Dvije nedjelje tako brzo prođu, a onda?

Sinoć si mi tako falila! Grad je popodne uskrsnuo u crnim zastavama (uskrsnuo *u crnim zastavama, i to je izraz!); kavane su uvečer bile sve zatvorene, nigdje nikoga naći, – a, dakako, ne bih ni tražio, da si Ti bila ovdje!*

No gdje si Ti tada već bila! Daleko, daleko, već sigurno preko Beča!

Mili sam poslao onaj paketić, pošta je popodne radila.

I šta još? Mislim da je nepotrebno, da mnogo pišem, jer Ti si sad i onako previše okupirana; malo je dana, a mnogo poslova! A i meni se žuri, da još poradim nešto malo na fejtonu, tako da sam barem glede toga bez brige! Ne znam, kako će mi uopće proći ovaj broj, no vidjet ćeš ga, kad Ti pošaljem. Dakako, ne trebaš ga uzimati sa sobom natrag...

Pitam se, šta radiš sada, u taj tren? Sada je 1/2 7 uvečer; no što si tad radila, reći ćeš mi, ako ćeš se sjetiti, onda kad se vratiš.

Dakle, još jednom, nastoj da postigneš sve, što možeš, ako ne sve, i ono najbolje, onda bar nešto, nešto što ne će biti sasvim zlo...

Mnogo pozdrava u i...
i javi se!

Tvoj
Guta

15

Zgb. 7/XII. 28.

Dragi Boškić,

tek danas hvatam vremena, da Ti se javim. Još nikad nisam sa listom do posljednjeg časa stajao tako loše kao ovaj put. Izgleda mi upravo, da mi je Tvoja ovdašnja prisutnost potrebna, da stvar teče urednije. (Iz toga nemoj možda zaključiti, da sam i inače bio neuredniji, pa gdje izostajao! Naprotiv, bio sam solidniji nego inače. Jer, pravo da Ti kažem, ja sam, kroz ovih posljednjih mjeseci – osim ono jedamput u B. – malo više potegnuo samo s Tobom. Bez zamjere, moj mali Arko!)

Međutim, ovaj put je opet prošlo u znaku 13. Manje doduše po prostoru, ali veće po motivaciji . . .

Poslao sam Ti, valjda si već primila.

Kako Ti inače tamo. Jesi li što dobro postigla? Ništa mi ne pišeš – primo sam (upravo danas) samo jednu kartu – pa ne znam, šta je i kako je. A to Ti valjda ne trebam reći i isticati, da i najmanju vijest o tom čekam s nestrpljenjem. Povodom štrajka akademičara (univerza je zatvorena do 9. no štrajk će valjda trajati duže, budući da i onako počimaju školski praznici) – [. . .]. No, sve mi se čini, da se Ti gore dobro zabavljaš, pa Ti se i ne žuri. No zato se ipak zabavljaj, ja Ti to sam želim, kad Ti to sam ne mogu pružiti ovdje.

[. . .]

Ovdje ti uopće sad ide sve onako odlučno, strogo, muževno, herojski i energično. A nama drhću koljena, klecamo, samo da ne padnemo na trbuh i posipamo glavu pepelom: Moj grijeh, moj grijeh. –

No čemu da Ti o tome i pričam! Nego moj Boškić, požuri Ti ipak, jer tko zna, što je još pred nama! Da, sad sam se sjetio! Čitao sam pred neki dan, čini mi se u »Prager Presse«, da je moj dobri prijatelj dr. Prohaska izdao tamo ljetos *knjigu Srbo-hrvatska literatura, pa kurioziteta radi ne bi li ti tu knjigu tamo možda za mene nabavila? To mora da je nešto odlično!*

Moram sad da svršim, jer pola četiri je, a moram do jednog advokata. Ovdje je danas opet modar, modar dan, i tako me vuče, da se nekud odšetam, no samome mi se ne da, a opet i imam posla. Bilo bi dobro, da bude takovih dana, kad se Ti vratiš!

Javi mi kad to kaniš, da Te pričekam na stanici.

Hvala Ti na karti i javi se šta više, pa do skorog viđenja!

Tvoj
Aco.

16

Zgb. 9/XII. 28.

Dragi Boškić,

primio sam jučer, odnosno prekojučer Tvoje pismo. Dvije žalosti imam: prvo, što osjećam da Ti ne će uspjeti da ovdje ostaneš i drugo,

što si još više prehladena. Još jedina mi je nada, da će Ti možda kroz ove dane nešto (bar nešto) uspjeti; što se pak prehlade tiče, to već i nije tolika briga, jer znam da će to naskoro proći. Samo nastoj što prije, da bar one dane što budeš ovdje budeš zdrava!

[. . .]

To što pišeš za C. K. mislim da je potpuno i čisto iluzija. Hvala Ti na dobroj namjeri, no jedanput smo već pokušali, pa je propalo. [. . .], nemam iza sebe Prohasku i Lovrića, pa čemu onda? Uostalom, ako se tko nađe, taj stvar može principijelno prihvatiti i prije nego što je vidi. Nekako uvjeravanje istom preko »očevida« dosadno mi je, a može biti i Tebi.

Danas je 10. i ja Te ove sedmice očekujem. Nemoj da produžiš i ostaneš preko roka; a uostalom, i kad je rok? Ništa mi pravo nisi rekla!

Danas mi se i opet tako ide k Tebi, no gdje si ti! [. . .]

Lijepi su ono bili dani, nezaboravni, nezaboravni za uvijek!

Znaš, pa kad se onda sjetim da je to sve prošlo i nikad se više ne bi vratilo, podilazi me neka jeza. No preteško mi je da o tome mislim, puštam radije.

Zašto je tamo sasvim drukčiji život nego ovdje, kako Ti to pišeš? I čime si tako zaposlena, da nisi dospjela ni u teatar?

Diogenesa su ovdje po naredbi skinuli s repertoara, čudim se samo, da nisu i Šenoin roman stavili na indeks i spalili ga svečano na lomači.

Ovo je posljednje pismo koje Ti pišem u Prag, jer računam s time da ćeš ovih dana na put, a i ja ću imati za list posla.

Dakle, Boška, sjedni već jednom u željezna kola i dođi! Kako Ti pisah u prošlome broju, računam s time, da ćeš mi javiti kad dođeš, da Te mogu dočekati. Voli i Tebe

Tvoj Aco.

P. S. Moja dva pisma i list si valjda primila; pa tako i onaj, gdje sam Te molio radi Prohaskine knjige o Serbohor. literaturi (1928.)

17

1. I. 1929 (Prvo pismo o. g. nove – Tebi!)

Boška!

Taj prvi list si istrgla Ti svojom vlastitom rukom koju sam toliko puta izljubio u smijehu, zanosu, opojstvu, poštivanju, sebezaboravu, pa i plaču, i kad ne bi ništa drugo, sjetilo bi me to, da si još jučer bila ovdje. Ovdje! Ušao sam. Sjetio sam se. Još jučer si bila tu. Sjedila si u našem, naše m starom naslonjaču. Vidim Te svu. Kosu, lice, usne, oči, ruke . . . [. . .]– a sad, sad –

Sad je sve prazno. Otišla si, i tko zna gdje si. U Bosni? U Bosni? (3/4 6h) Spavaš li? Bdiješ? Ne znam! Tek znam, bila si tu, jest tu, i nije tomu još jedan potpun dan. Još ni jedan potpun dan!

Prazno. Usprkos toga, da su mi još pune oči i uši prošle noći, pa i današnjeg dana, sve je prazno. Soba šuti. Šuti sve.

A Tebi – tratara – tratara – igraju pjevaju kotači – voze Te, odvoze Te, daleko daleko, gdje nema više za mene 15 i 152 – nema više mojih punih, milih, milih večeri – s Tobom.

Ali –

Ali! Bit će opet! Hoće li biti opet? Mora biti! Mora li biti?

Da. Rekoh – od Tebe zavisi. Od Tebe! Sve. Sve!

Razumiješ li? Ja mislim da da – i šta još trebam reći?

Svršavam:

Sretan Ti put! Put – k meni natrag – u još sretnijoj godini nego što su bile –

jer ja Te volim!

Volim Te – najviše, kao još nikad nikog!

Da!

I ne trebam da sanjam o Tebi u snu, jer sanjam o Tebi na javi –

Tvoj
Aco

2/I

Još i danas prva riječ Tebi. [. . .] . . .

[. . .] O Boška, ipak si dakle otišla! Ipak! Vidim to i po borovoj grančici, koja mi je još uvek u zapučku. Zašto bi još inače bila tamo nego jer smo se u njenom znaku opraštali! –

Boškić, prekidam za danas. Znaš, kakav me posao zove. Sutra, prekosutra više! Pozdrav, poljubac!

Voli Te Tvoj
A.

P. S. [. . .]

18

Zgb. 3/I. 929.

Dragi Boškić,

sad sam došao kući – već znaš otkuda; četvrtak je popodne! Zapravo mrak je već, jer od skoka u tramvaj izgubih dugme od kaputa, pa sam morao natrag u grad, da nadem i dam sebi prišiti drugi!

Što ja to Tebi pričam! O dugmetu! No baš hoću da spominjem i te sitnice, da vidiš, u čemu čovjeku također prolazi život. Inače, za danas, za nekoliko dana sam gotov. Nije bilo tako očajno, kako sam mislio, znalo je biti i gore. No potegoh jučer rano izjutra; uopće je to jako zgodno početi tako rano, i čim samo nastane toplije učinit ću to češće. Jer znaš, ipak nije ugodno ustati u hladnoj sobi.

I vidiš, sad opet imam toliko vremena, toliko vremena, a kuda ću? Gospode, gospode, što ja Tebi sagriješih, da si mi oduzeo moju večernju radost, moj večernji dom, moje gnijezdo i pticu s njime!

Po danu još čovjek to kojekako pređe, zaboravi. zasipa ga štošta drugo, no kad dođe večer, osjeća se to teže, teško, ništa mu nije ono pravo!

Nestrpljivo očekujem od Tebe pismo, da vidim kako si stigla, šta si našla, kako si se smjestila, kako se osjećaš. Nadam se to sutra, najkasnije prekosutra; ako ne dođe do tada, ljutit ću se.

Ti, čini mi se, ne radiš još cio ovaj tjedan, do 6., a šestog je nedjelja. Šesti! Sjećaš li se? Ove godine ići ću tamo sam, sam ću zapaliti žigicu, kojih još ima, zapaliti ju, misliti na Tebe! No da zapalim tamo i cijelu lomaču, Tebe ne bih pronašao, jer Ti – Ti –

Ipak to nije pravo da smo se morali rastati. No treba priviknuti i na to; kad smo već toliko toga iskušali, treba iskušati i to.

Samo ti budi dobra, mirna i nemoj mnogo mislima dupsti po koječemu – Ti znaš!

Milaček moj, teče voda, teče i sve teče . . .

A ja sam se u ovaj čas upravo sjetio što mi je jučer pripovijedala sestra, da sam htio baciti sat o zid, a Ti si mi ga oduzela. Sasvim sam to zaboravio; uostalom, otkako si otišla, on nikako ne ide pravo; nije zapravo ni nekoliko dana prije toga pravo išao, a sad se još više buni. Da da dakle možda ipak nisam bacio?

Ovdje su svi zadovoljni s provedenim Silvestrovom, jesi li i Ti? Na stanici, kako Ti rekoh, našao sam se s Genom i odveo me on (i Stanko) k Dobriši. To Ti je bilo upravo kao naručeno da se lakše podnese rastanak. Vražji čovjek, šta je taj sve pričao! Ostali smo zajedno do preko tri sata – uz rakiju – i nemoj se ljutiti, i nemoj to shvatiti krivo, no morao sam mu se da smijem; jer je pričao stvari iz svoga života, smijao sam mu se već iz principa, moga principa, – valjda pogađaš!

No ipak, mnogo puta sam se sjetio Tebe i onda ućutah; bio sam drugdje, sasvim drugdje. S Tobom.

Moje pismo od 2. (odnosno i 1.) si valjda već primila. Ja sam, čini mi se, tamo svašta rekao, no bilo je spontano i iskreno.

A Ti, daj mi se javi! Nemoj misliti, da smiješ manje pisati od mene! Sad dakle čekam Tvoje pismo, i kaošto rekoh, ljutit ću se, ako ga ne dobijem sutra, najkasnije prekosutra!

U tom očekivanju mnogo Te pozdravlja, ljubi i grli

Tvoj Aco

19

3.

Zgb. 5/I. 29.

Draga Boška,

konačno sam primio Tvoje pismo. Ne vidim doduše datuma kad je pisano, no sudim da je pisano u sredu. (Da? Da znamo sigurno uvek metni datum!) A ako je to tako, onda je to zbilja puževa pošta ili je S. silno

daleko, da sam pismo primio tek danas u subotu! A to znači, da si i Ti moje prvo pismo primila tek danas, i sigurno već mi zamjerala što Ti ne pišem! A kako iz pisma vidiš, ja sam ga pisao još na Novu Godinu!

Dragi moj Boškić, nemoj očajavati. Ja Te molim da ne očajavaš. Ta svemu ima kraj, i ako je to tamo tek Tvoj početak. I nemoj se predavati impresijama. Budi jaka. Nema sumnje, i ja to isto teško osjećam, da to nije lako, ovako samo najednom se rastati, otići u mjesto gdje si pogotovo potpuno sama. Ali vjeruj mi, ja sam s Tobom. Ja često, vrlo često na Tebe mislim, šta radiš, kako si raspoložena, gdje si, i jako, jako nestrpljivo sam čekao od Tebe pismo. I baš je bila zloba nebeska, da je tih dana, kad si došla, morala tamo biti kiša. Ja sam za to čitao ovdje u novinama (i sinoć sam u kavani tražio kakve sarajevske novine, da barem preko njih, preko nečeg što je sarajevsko, budem još bliži s Tobom). No bit će tamo i lijepih dana, čim samo prode zima. Vidjet ćeš, onda je Sarajevo lijepo.

No da, to još ne znači da tamo smiješ dugo ostati. Boškić, jer to je ipak strašno, strašno daleko! Svuda, u Osijeku, u Splitu, u Beogradu, (da ne kažem Rijeci, što Ti prije svega želim i na čemu moraš da radiš!) – svuda bi bilo bolje, jer bi bilo bliže i zgodnije veze.

A Brod, to se razumije. Uopće sebi ne mogu predstaviti što bi se moglo desiti (osim . . .), što bi me od toga sastanka spriječilo! Mila, mišek moj, jedino me to već danas muči, da će to biti tako kratko! Sinoć sam dugo u kavani studirao vozni red i vidim da su veze doduše zgodne. Evo, po čistom slučaju (ili to znači i sreću?) upravo mi je pod pismom papir, na kome sam sebi zabilježio vlakove. I znaš, ja Ti se u te vozne redove mnogo ne razumijem. Ipak, čini mi se da to izgleda ovako:

Vlak iz Zgba (osobni) polazi u 14.10, a dolazi u 21.30. Tvoj iz S. polazi u 13, a dolazi u 23.40. Znači da sam ja više od 2 sata tamo prije Tebe i mogu dotle sve da uredim glede konaka. Samo ne znam, kako natrag! U Zgb. ide uvečer u 22.20, a u Sarajevo 22.10, dakle i opet idealno, tako da Te još mogu ukrcati u vlak; no taj vlak je, čini mi se, Tebi prekasan, jer u Sarajevo dolazi tek u 9.50. A ima li još koji raniji? Kad si Ti iz Broda krenula u S.? Piši mi, jer toliko mislim na taj sastanak!

[. . .]

Draga Boška, moram da svršim, jer hoću još da dokončam jedan prevod Hugoa. Sutra prekosutra ću Ti opet pisati; Sutra je 6. – Vodovod – pozdravit ću ga u ime Tvoje – sa željom da ga opet što prije vidimo zajedno. Da?

Grli Te i voli

Tvoj
Aco

P. S. Piši češće!

20

[Razglednica Samobora]

[Datum pošt. žiga: 11. 1. 29.]

Gospodica
Boška Dítětová
Sarajevo
Aleksandra 101
I. kat desno

Mnogo, mnogo pozdrava

Aco.

6./I ujutro

21

Zgb. 7/I. 29. *4.*

Draga moja Boška,

Danas više doduše nije 6., naš dan, no u meni je 6. svaki dan već davno i još – dublji nego nekad. No da Ti najprije ispripovijedam kako sam jučer stigao u Samobor. Zapravo, ja i nisam kanio tamo, to je bio izlet na izletu. Sjedio sam u kavani, a tu me jedan prijatelj – društvo Milovan, Dobriša – pozvao da dođem u Svetu Nedjelju, na partiju vožnje sa saonama (tamo je njegov otac). I tek iz te S. N. krenuli smo u Samobor saonama – odande Ti se i javih.

Da to nije bio naš dan, na koji sam morao, htio i želio biti u Zgbu, ostao bih do na večer. Ovako, istina, prvi sam autobus u 1/2 3 promašio (to je inače bio jedini urjet, pod kojim sam uopće išao!), no dođoh u Zgb. sa onim u 5. Prvo mi je bilo, da odem po Tvoju sliku i sad ona opet visi gdje je i visjela. A onda – onda podoh sam . . .

[. . .]

[. . .] Da, zaboravio sam Ti reći, da sam malo kasnije, odnosno i jako kasno legao, jer sam sa Stankom bio kod jednog prijatelja. To je bila, bogami, prva noć – prva pod stanjem za koje si čitala u novinama . . .

Ljubi Te

Tvoj Aco.

22

5.

Draga Boška, oprosti što Ti to nisam prije poslao. No desilo se, da sam Ti radije slao pisma, a jedno i drugo nisam htio, čekajući da Ti to radije pošaljem u pauzi kada radi posla ne mogu mnogo da Ti pišem.

Tvoje ono /3./ mračno pismo sam primio, jako mi je išlo na srce. Smiri se, molim Te! Nas čekaju još gori dani, i kako ćeš tek onda? Budi, molim Te jaka. Što napisah u prvom pismu, to i stoji, i stajat će.

pa neka se zbude što se hoće. Više u slijedećem pismu, čim svršim još ovaj broj. Dalje? Ovo je, prema svemu labuda pesma Z. Č. Dogodilo se i događa se, što smo očekivali davno. Sad Ti mogu tek pravo ostati jasne moje simpatije *za . . .*

Tebe pak mnogo voli

Tvoj Aco

23

6.

Zgb. 11/I. 29.

Dragi moj, daleki (a ipak blizi) Boškić!

Ti ćeš se ljutiti na mene. I ja se ljutim na sebe. Ljutim se uopće na cio svijet (osim Tebe). No Ti ćeš se ljutiti što Ti tako dugo ne pišem. Ili, zar je to zbilja bilo dugo? Vjeruj mi, i meni je samome falilo to pisanje, taj jedini sad razgovor s Tobom. No nisam mogao. I list mi je zakasnio za jedan dan, jer baš jučer (kao izračunato) imah prvu svoju raspravu radi onog 13. I dogodilo se – nemoj se zato uzbudivati – ono, što se, mislim, nikako ne bi dogodilo, da se dogadalo prošlog tjedna, osudili su i mene (i štampara) na 14 dana (Sudb. St.) i 1500 D. globe. Žalili smo se, i prema tomu će se stvar opet zavući.

Već samo ta tema tako je bliza da se sad opet raspričam – već znaš o čemu; no poštedit ću i Tebe i sebe. Nisam bio iznenađen, to se spremalo već davno, no znaš, kad se to dogodilo i kad su mi pred očima odmah pukle sve konzekvence, nisam mislio prvo na sebe nego na Tebe. To je bilo baš u Sv. Nedjelji. No ono što nama, odnosno meni može da omogući ipak po koji sastanak u toj prokletoj rastavljenosti u kojoj smo mučenici oboje, i što nam to ne može. Ah, imam upravo pred sobom Tvoje pismo od 8. Sad malo prije sam došao iz štamparije. (Ova mi je, iz straha, otkazala štampanje lista). I uzeh to pismo, ponesoh ga sebi da ga čitam na samo. [. . .]

[. . .]

Boška! Neka se dogodi što se hoće, no ja Tebe i samo Tebe smatram svojom ženom. Znam, da to nas još ne spaja . . . No upravo mi je sad puklo u glavi, ta čemu to sve i govoriti, ta Ti to sve znaš! Ti znaš, zašto se mi kraj sve naše ljubavi nismo sve do danas uzeli i zašto se to – –

Slušaj, Boška! U ovim prilikama u kojima sam sada, kad se više ništa ne može pisati, barem ja ne mogu pisati, (čak ni literarno u mnogom pogledu) preda mnom su samo magleni horizonti (a kad to nisu bili?), i evo dvije barem malo, malo jasnije mogućnosti:

Ja ću otkazati ovdje stan (Tebe više nema i čemu onda!) i vratit ću se kao dijete u 36. godini života k svojoj mami. Da. Tamo ću (oni su se sad mnogo zgodnije udesili nego kad si Ti došla tamo) – tamo ću imati svoj divan, stolić za šrajbmašinu i pisati roman o ulici istoj – sad se ne može drugo! Može biti i šta drugo, no to bi onda mogle biti i godine;

radije prelazim na treće: ako Ti odeš u Prag, tamo je ipak slobodnije, i ja ću tamo kao emigré, uzeti kakav god, kakav god posao (znam plesti stolice, mogu štogod se nađe, a i pisati) pa onda možemo biti zajedno, dok bolje prilike ne omoguće bolje i ono jedino za čim nam obima idu težnje! [...]

Grli Te Tvoj
Aco

24

Zgb. 12/I 29. *7.*

Oška,

[...]

[...] Jer ko bi to uvijek u samoći izdržao! Ja znam po sebi! To me najviše prošle nedjelje i potjeralo u Sv. N. U stvari, istina je, da sam u prvi mah odlučno odbijao da idem. I ne bih išao, da ujutro nije došao M. po mene i izvukao me iz kreveta. [...]

[...]

No možda u B. To bi bilo još 19 dana. Mnogo. Još dvije subote, i onda treća. Samo ... ali, ništa!

[...]

Tvoj
Aco.

P. S. [...]

25

Zgb. 15/I 29. *8.*

Draga Boška,

to je već četvrta večer kako ne idem nikud, ni u kavanu, nego ravno u svoju sobicu. Naložio sam si, sjedim, čitam, sanjarim, pišem – najradije sam tu, jer to je još jedino mjesto koje mi je pristupačno, a gdje sam s Tobom, poradi tako česte Tvoje prisutnosti, najbliži. Da, bila si tu. Sada Te više nema. Ali ipak si tu. Tvoje doduše slike opet više nema (znaš zašto!), no tu si, u meni si, moja, jest, moja! Ja ti to vjerujem, a da Ti to i ne kažeš, jer tako osjećam, budući sam i ja Tvoj.

Pitaš me, kada smo se najviše voljeli. To je tako kao da pitaš, kada su Alpe najviše. One su uvijek visoke, i ima, istina, viših i nižih u njima brda, pa čak i samo brežuljaka, odnosno čak i dolina i i niskih kotlina, no sve su one Alpe. Tako i naša ljubav. Imala je svojih visova, svojih nizina, svojih uspona i svojih silaza, no u cjelini uzeto, sve je to jedno, sve jedan zlatan pojas ljubavi, u kome bi bilo i dosadno obojima kad ne bi bilo promjena. No ipak možda da kažem, gdje je bio najviši vis? Znaš gdje? Najvišeg uopće nije bilo, jer najviši je još pred nama; mi se još nismo najviše voljeli, jer to tek leži pred nama u budućnosti. A ako baš ipak hoćeš znati, kad sam ja Tebe najviše volio u

prošlosti, onda eto: tako sam Te uvijek volio, – čak i onda kad to nije tako izgledalo – da mi je sad krivo misliti, na momente, kad sam mislio da ta ljubav ipak pada.

Poslije sviju faza ovo je kratki zaključak: Ti si moja najzrelija; ne, čemu, superlativ koji pretpostavlja komparativ! – Ti si moja zrela ljubav! *Uzmi samo što ta riječ znači, recimo, u umjetnosti, i bit će Ti cijelo njeno duboko značenje jasno.*

No baš stoga onda, Boška, strašno je to, da mi toj ljubavi ne možemo dati formu kao svi drugi, da se uzmemo. Prokleti život! Ja toliko sebi lomim o tome glavu i ne dolazim ni do čega. Mi smo zaručeni – je li da jesmo, i ako, nažalost, samo ja nosim prsten; no nije to u njemu! – zaručeni smo, a kako definitivno zajedno? Boška, obzirom na moj položaj, moju bezizglednost, dok god traje – znaš već šta – samo je jedan izlaz i zavisi od Tebe, preći u privatnu službu. Naučiti jezike, korespondenciju, autonomizirati se. Onda je sve moguće. Bit ćemo skromni, no radit ćemo zajedno (o, i kako bih ja onda radio s voljom, Ti bi mi davala elana); i što god bi se desilo sa mnom, Ti bi bila osigurana, a ja mirniji! – Ili: ako to današnje stanje potraje, i ja moram van, otišao bih u P., i Ti bi tamo došla, našla lakše neki drugi posao. Ja bih tamo tvojom pomoću pisao i za tamošnje časopise, a i druge, njemačke (za ovdašnje, razumije se, također) – i ne bi li i to bilo nešto? – Ili: treće – ono što smo nekad spominjali – znaš, ono romantično rješenje, barem formalno da je to riješeno, a onda čekanje, čekanje boljih prilika!

Što da se radi? Ja znam zapadati u očaje, [. . .]

Boška, Boška; naša je ljubav već dosada roman, a šta će još postati? –

Što se tiče moje konkretne sad situacije stvar stoji ovako: Osuda štampara zaplašila je i druge, pa se nećkaju primiti štampanje lista. Sutra ću dobiti odgovor hoće li ili ne će. Ako ne će, onda je stvar svršena. Ako ipak primu, onda ću nastaviti dok ide – dugo, mislim, ići ne će – jer je to jedan veliki trn. U stvari, sve je to velika neizvjesnost, nisam ni tu ni tamo; inače bih odmah prešao da svršim roman. Samo, drago moje dijete, i to ti je veliko pitanje, hoće li danas onaki roman, s onakim motivima (pogotovo na koncu) biti primljen. Ja Ti nisam nikada govorio, htio sam Te iznenaditi s time, a radilo se o tome, da sam ja stajao u pregovorima sa štamp. (dosadanjom) da mi štampaju roman »Kći C. r.« Principijelno su takoreći prihvatili, i stvar bi izašla, a sad je sve propalo; zašto, sjeti se Hašeka!

Najveći su dakle izgledi, da ću se morati povući u svoju staru Diogenovu bačvu, samo sad manju nego ikada. Pred takvim izgledima kad sam pročitao posljednje Tvoje pismo, meni su, priznajem, udarile suze u oči (bilo je to u nedjelju uvečer, 1/2 sata kasnije kako predah svoje pismo) – sve se pomiješalo u meni: i očaj i ponos i stid i nada; vidio sam, u rukama sam držao cijelo Tvoje srce, a tome srcu što sam dao, šta mogu dati ja?

Boška, da si tada bila tu, ja bih možda izvadio to Tvoje srce, ali i svoje, da više nikad ne bi ni jedno ni drugo osjetilo što je to grč ljudi, koji su zavrijedili na hiljadu trna barem jednu ružu, a ne na jednu ružu

samo trnje, trnje i opet trnje. No oprosti, ja ne smijem biti malodušan, ne smijem, već zbog Tebe. – Za promjenu možeš koji put pisati i na Ivku; V. 16, ne će otvoriti. Pozdravlja Te, a ja do 1. šta mogu drugo nego samo riječju da Te zagrlim?

Tvoj
Aco.

26

[C. je uhapšen 16. I – prvo pismo iz zatvora oko 25. I 1929.]

Mili moj Oškić,

Prošlo je nekoliko dana i blizu je onaj dan kad smo se trebali sastati. Danas tjedan dana bih upravo pošao na put, u to vreme bih se spremao i uvečer bi već bili zajedno. Ne ćemo biti barem fizički, no duševno je li da ipak hoćemo? Ta ja sam s Tobom ipak svaki dan. Ujutro kad se probudim, mislim, sad se i ona budi, sprema se. Onda u 8, sad ide u ured. U 12 sati izlazi. Pa navečer, navečer! Oškić, moj Oškić! [. . .] zato živimo da pretrpimo iskušenja i patnje; pobjeda je onda to slađa! Samo Ti, zaklinjem Te, ne izgubi mir, budi razumna i junačna. Meni je zasad dobro, pokatkad se malo ljutnem na tuđu lakoumnost, no uglavnom, što mi preostaje drugo nego da na sve gledam filozofski!? Tko zna čemu je to dobro! Doktori *(pr.) mi uostalom govore, da ne će biti zlo, no i ako na to gledam s nepovjerenjem, odgajam tako reći sama sebe da ne klonem nego mirno ponesem – treba li – svoj krst. Samo Ti, Oškić, samo Ti! Nastoj da se zabaviš, i ostaneš gdje jesi, da dođeš još bliže, samo ne dalje, ne dalje! Gospode, kako bih volio, da posle svršetka svega toga dođe i konac našoj rastavljenosti i ujedinimo se! Nešto ćemo morati učiniti, morati! No i ta misao dolazi: ako to – uopće sve to – i sadanje i nemogućnost zajednice – potraje duže, smijem li ja Tebe vezati, spriječavati Ti koji drugi eventualni put u budućnost? To pitam ne zato da mi na to odgovoriš, nego prosto da osjećaš svoju savjest slobodnom! Ja Te volim i volit ću te, no više mi je do Tvoje sreće nego moje – Zato – – No šta ja tu brbljam! Ti si moja, moja, i ja jedva čekam dan da Te obgrlim, privinem k sebi. Kako bi se to radilo, radilo, kad bismo mi bili svoji! No i od Tebe zavisi, i od Tebe, Ti znaš!*

Sad je opet čas kad Ti ideš u ured. Odnosno, upravo možda ulaziš. Imaš li mnogo posla? I bolje, barem Ti brže prođe vreme. A ja, ja sjedim. Malo čas bila je na prozoru ptica. Pada snijeg, šćućurila se – vrabac, čini mi se – i kako je to čudno, kad pogledam oko sebe i pogledam nju; promijenili smo uloge! No svako zlo za vremena!

Jesi li se upoznala s kime od teatra? Želim Ti, – Ti znaš – sve najbolje, no ako ne uspije, ne žalosti se; samo da nam uspije zajedno, mi i bez toga možemo biti sretni! Pozdravi Iliju; no ne, bolje je ne, jer on bi to javio možda Mili, a baš to nije nikako potrebno. Silno mi fale Tvoja pisma, koja si sigurno već poslala, i sam ne znam, kako i kada ću moći

dobiti odgovor. No Ti ipak piši, prepoznat ću ga, pa kad dođe dođe, i onda ću Ti, ako uzmognem, odgovoriti. I kaošto već rekoh, šutnju ne uzmi kao zaborav; samo naprotiv! Oškić moj, a to pismo baci; između nas nije važno ono što je napisano, nego što osjećamo u svojim dušama! A za nedjelju dana, sjeti me se kao što ću se ja sjetiti Tebe; pošalji mi poljubac kaošto ću ja hiljade poslati Tebi. Teče voda, teče – tu posljednju našu pjesmu često pjevam i gundam, a teče i i vreme, blagosloven onaj dan, kad ću Ti moći poljubiti oči. Mila moja, sav sam Tvoj, ostani i Ti moja! Cjelov do cjelova, pozdrav za pozdravom, sva ljubav Tebi.

Tvoj G.

27

[6. II 1929]

Draga Boška,

Jutro je, tek osam sati. Sada Ti ideš u ured. Možda si još kod kuće, možda na ulici, a možda već na mestu. Svakako negde gde raspolažeš sa sobom samom. A meni se pokazuje život u drugom vidu; kakvom, to možeš sebi predstaviti. Danas je tj. jučer je bilo tri nedjelje; da budem iskren, u celini brzo je prošlo. Jedino se u detaljima čini dugo. No vječno je, vječno isto: jedna čežnja, jedna misao, jedna briga, jedno pitanje: šta je, kako je s Tobom.

Ništa ne znam. Poteškoće su se javile i ništa ne znam. Mogu tek zamisliti u fantaziji po onom kako Te znam iz triju godina. No, detalji mi iščezavaju; a u ljubavi često detalj znači tako mnogo! Gdje si momentano, što osjećaš, jesi li mirna, jesi li uzbudena, misliš li na mene . . .

Pišem Ti to pismo pod neposrednim utiskom vijesti, da je proglašena amnestija. Ona se tiče mene toliko koliko ništa, Zozd nije uključen, pa šta više ni član z. o štampi, po kojemu sam ja optužen u 2 slučaja. Prema tome nemoj možda da se prerano veseliš i budi još strpljiva. Sve pomalo prolaze dani, pa će i meseci. Opet i opet mi je najteže to, što ne znam i ne mogu znati ništa o Tebi. Možda će sad biti još manje mogućnosti, no i usprkos toga, ja govorim s Tobom svaki dan, pa se nadam, da Ti to činiš isto i sa mnom.

Moja sudbina inače još nije rešena ni u tome, hoću li ostati ovde ili idem u B. Svakako mislim odlučiti će se o tome ovih dana, a možda je već (u što ipak sumnjam) današnji »historijski« dan donio odluku. Mislim da znaš, zašto se to sve dogodilo sa mnom (» Z. Č.« – i »veze« s K.). I teško je prosuditi kako će to sve ispasti. Do rasprave svakako mora da dođe, a onda, e onda – slučaj je svakako vrlo sebujan, pa zavisi od prilika.

*No kaošto možeš znati, ja sam miran i moram da budem miran. Moram da uzmem stvar sa strpljivošću, jer kud bi me inače dovelo, kad bi se stalno samo grizao. Nadu i smirenje daje mi to, da imam **Tebe, s kojom** ću se ipak jednom vidjeti, i, ako budemo oboje vredni i sposobni za požrtvovanje, – s kojom se više ne ću rastati.*

Boškić moj, ipak bih Te htio videti tako rado! Znaš, ja radim tu na onom romanu, gde na nekim mestima vidim i Tvoje ispravke. Tvoj rukopis. I piljim u njega, piljim, jedna riječ, jedna podvučena linija dočarava mi Tebe celu, svu našu prošlost, sve one lijepe, lijepe naše doživljaje – lijepe čak i onda, kad se nisu činili takovima. Predat ću taj roman samo u slučaju, ako ostanem ovde, jer imam još mnogo na njemu posla, i u tom slučaju obratit ću se na Tebe službeno *radi onih ispravaka. Ako ne ostanem, pustit ću ga, neka leži, nek još dalje čeka svoj čas i bolje prilike da ga sasvim preradim. – No kako Ti, kako Ti? Šta radiš? Čitaj, uči, provodi se, no misli na mene i ostaj moja kao što sam i ja Tvoj.*

Mnogo bih Ti još mogao i htio pisati, mnogo, mnogo, mnogo. No doći će čas, pa će biti to više za pripovijedanje. Sve prolazi, Oška. Sve; jedno tek ne može više, ono što nas dvoje veže, spaja, ujedinjuje – Ti znaš što! I zato moja predraga, primi pozdrav, cjelove, sve, sve, što se može dušom dati ovako na papiru. A Ti ipak odgovori, kao da ću to primiti.

Tvoj
G.

Sad Ti možda dugo ne ću pisati. No piše se i mišlju i osjećanjem. Pozdravi [...], žao mi je da mu se nisam javio.

28

[16. II 29]

Draga Boška,

»Mjesečnicu« sam proslavio, kako nisam očekivao; došao je od Tebe glas. Primio sam ga s tihom radošću kakova je »primjerena« ovoj ozbiljnoj kući – pročitao sam ga pobožno kao molitvenik, i najzad, poljubio ga, prepoznavši u njemu cijelom Tvoju ruku, Tvoje srce, Tvoj miris. No i mislio sam nad njim, a i sada još mislim. Što misliš pod time, da je moje pismo – ono zadnje – vrlo tužno tamo, gdje ne bi trebalo da bude, i da ima jedan drugi razlog, koji te može baciti u očaj! [...] Daj to, molim Te, jasnije piši, da me ne saljeću kojekakva mračna tumačenja. Možeš to, jer zatvori pismo u unutrašnju kuvertu (I pošlji to na Š., no ovo pismo mora odmah na I. Promjene radi.)

Ne znam, šta bih dao, da se mogu sastati s Tobom i porazgovoriti se od srca i potpuno. Znaš, tako mi se čini, kolikogod smo bili zajedno i govorili o svemu, da ipak nismo objasnili sve potpuno – baš kao neka djeca. Želio bih da Tebi bude podstrekom ovo pismo koje Ti nazivaš vrlo tužnim; želim to zato, jer želim da naša budućnost ne bude samo reč i čežnja, nego i ispunjenje i delo. Ja sam tamo naveo četiri mogućnosti, a šta misliš Ti? Treću – odricanje – odbacuješ kao u stvari i ja – no ako odbacimo i četvrtu, šta misliš o prve dvije?

Meni lično sve više dolazi kao najtrijeznije, da poslije svega ovog sada potražim bilo gdje kakovo namještenje.

Dalje sad o tome ne ću da pišem, jer sadašnjost je još potpuno nejasna. A i stoji me dosta muke da pišem, jer danas je već sedmi dan, kako zdrav bolujem i ležim u krevetu. Kao zimogroznik uvijek sam znao, a sad pogotovo znam, zašto je Dante u najteži, deveti krug Pakla, za najteže griješnike stavio mjesto ognja led. Led je strašniji no oganj. A ovdje, eto, ponestalo crnog zlata, onoj gvozdenoj na zidu zaledila se u žilama krv, i stijene su ledene da se voda kraj njih smrzava, pa što onda preostaje nego krevet? Na sreću, ne će to više dugo, crno zlato je već blizu! Dosad sam (u samoći svojoj) proveo vrijeme u čitanju, a onda ću opet da pišem. Javi mi pobliže okolnosti i prilike o Červ. Sedmi, ostale sitnice nisu tako važne. A i drugi mi se planovi javljaju, no o tom drugi puta.

Po ovome što Ti pisah o zimi, ne misli, da je to zato, kako Ti kažeš Golgota. Ima i gorih muka, i bilo je gorih; ne bi bilo uopće strašno, da nemam Tebe, s kojom mi je tako sprečeno još ono malo što bi mogli imati.

Od jučer tu imam – i baš tamo, gde sam i sam bio u početku – jednog jako nesretnog susjeda – jednoga od onih, koje si Ti negda htjela ići gledati, no nisi mogla. Pokušava majstoriju Rosenkranza (C. K.) no na svoju nesreću, sigurno, uzalud. A odmah dalje – bio sam nekad onu noć s A. Čudan je život, vječno gori nekim svjetlom u kome događaji i doživljaji poprimaju konture paradoksa.

U takvoj atmosferi ja proživjeh i ljetošnji Karneval. Mnogo sam se sjećao, mnogo. A kako si ga Ti provela? Bilo bi mi milo, da si pošla kuda, da malo zaboraviš sva ova iskušenja. A čuo sam i za onu nepriliku koju su Ti ovdje učinili. Bijes me spopada, kad na to mislim. No kako je tamo? Bojim se, da Ti to ne navuče i drugih neprilika, možda i onu najgoru; koju je već spominjala M. No neka bude što bude, ne kloni duhom! Sama govoriš o potrebi smionosti, a prva naša dužnost i u najgorim prilikama mora bit baš to: usuditi se! Pa jest, gdje toliki toliko mogu, možemo valjda i mi nešto!

Rečeno mi je, da misliš doći ovamo na U. Ako budem tu, ja upravo i hoću da dodeš. Bit će doduše kratko, i možda više žalosno no veselo, no kad ne bi bile moguće ni riječi dovoljan bi bio barem pogled. Barem pogled, mila moja, no koliko puta Te ja i tako osjećam cijelu, tu si, tu. Doduše, to nije G. ni K., no ipak! Boškić moj mali, budi mi dobra, i voli me kao i ja Tebe. Ja znam, da to i jest tako, no slatko mi je napisati tu riječ: voljeti.

Tako, a sad se idem pod deke malo zagrijati i – sanjariti o Tebi. Mnogo, mnogo – Ti znaš!

Tvoj G.

Hvala Ti na poslanom . . .

29

Zgb. 11/III. 29.

Draga Boška,

[...]

Stan na G. je bio već iznajmljen od 15. o. m., no ja s najmiocem udesih transakciju tako te se u staro svoje gnijezdo vraćam još danas popodne. A onda ovih dana, kako sam Ti javio, idem u B., gdje ću ostati nekih 8 dana. Tamo ću i svršiti roman, samo još uvijek ne znam, kako ću s onom scenom u baru. Sad vidim, da mi ni to ne možeš kazati, a ipak, trebalo bi znati, otkud i kako se Zdenka sa starim Vlatkovićem pojavi iz lože pred onim društvom što sjedi u parteru. Nekako ću morati furtimašiti, a jasno je, ime bara ne ću spomenuti. No Ti mi nisi javila ni ulicu gdje je taj bar.

Uostalom, ja Ti kažem ponovno, da sam veliki skeptik glede prihvata tog romana u današnjim prilikama. A i kasno je, izdanja za ovu godinu su možda već određena. Za mene bi to, dakako, bilo jako nezgodno, no jer sam na to već napola spreman, lakše ću da podnesem i drugu polovicu.

Šta ćemo nas oboje dalje, ostavi to, dok se ne sastanemo lično. Onda ćemo prodiskutovati sve i razgledati sve mogućnosti.

Samo kako Ti to kaniš udesiti, da si tu pak tako dugo, da ćemo moći biti više i sami? Kad kaniš doći? Piši mi to, to me jako zanima.

Ja inače imam opet mali peh. Već drugog dana prehladio sam se, te imam anginu. Jedva gutam, tako da bi me trebali nazivati – Neguta. Gripa na »početku«, angina na »koncu«. to je valjda da se zatvori krug. No marljivo sišem limone itd., i morat će biti bolje.

Piši mi sad opširnije kako tamo živiš i kakovi su s Tobom. [...]

Onu »kotaricu« za koju Ti je, čini mi se, pisao S., ne ću da Ti šaljem poštom, da se eventualno ta »skupocjena« stvar ne razbije. Uzet ćeš ju kad dođeš.

Mnogo pozdrava, i voli Te ipak, premda si zločesta.

Tvoj G.

30

Zgb. 13/III. 29. *6.*

Draga Boška,

sutra ujutro odlazim na nekoliko dana konačno ipak u Br., pa jer je sad već kasno i moram leći (zašahirao sam se s V.), javljam Ti se sasvim ukratko. Vjerojatno je naime, da će uslijed loših veza naša korespondencija kroz te dane malo zapeti, pa to uzmi u obzir. Pitanje je međutim, kakovo će biti vrijeme, bojim se da bude kiše, jer je sve oblačno, a i pred neki čas je padala. A znaš, šta to znači biti na selu u vrijeme kiša –

Danas je u S. otišao Dobriša, da sudjeluje tamo na jednoj matineji (valjda matineji, ne znam točno) pjesnika, pa sam mu tom zgodom dao Tvoju adresu. Valjda će te potražiti, u vezi s pjesmama od Březine,

o čemu sam Ti, čini mi se već pisao. Ako šta imaš, od Br. i o Br., molim Te, pošalji mi po njemu, a ako je to među onim knjigama, koje si ostavila, javi mi, da potražim.

Malo mi je i krivo, da već sutra idem u Br., jer sam upravo na koncu jedne novele, koju sam ovaj tjedan pisao. Jer ne mogu sa sobom uzeti šrajbmašinu, morat ću da je svršim istom kad se vratim. A put ne mogu odgadati, kad je sutra nedjelja, pa idu svi i iz V. i G. A onda, sutra će valjda doći i Tvoje pismo, a ja ću ostati bez njega, sretan ako ga dobijem i u ponedjeljak ili utorak. Kaošto sam Ti javio, piši na I. ili S. Uostalom, to će biti jedno, najviše dva pisma, jer u četvrtak petak već se vraćam. Duže tamo kanim ostati u maju.

Danas sam bio kod svog istražnog, ništa nova.

Kako Ti, mišek moj? Jesi li prihvatila moj prijedlog, koji sam Ti predložio u pretposljednjem pismu? Zanima me, šta ćeš mi na to odgovoriti, i ako ćeš mi odgovoriti prihvativši, kako će to onda biti.

No sad moram da svršim. Više iz B. Laku noć, moja mala, mnogo Te voli

Tvoj
G.

P. S. Javi mi, jesam li točno označio broj pisma, ili sam se malo zaletio i htio se pokazati bolji.

31

Zgb. 14/III 29. –?–

Dragi Boškić,

vidiš, na kakvom to papiru pišem? Već si to sigurno vidjela po kuverti! I potom sad najbolje možeš vjerovati i prosuditi gdje sam.

Malo sam kroz ova tri dana zapeo sa pisanjem, jer zloba života je htjela da se ona angina o kojoj sam Ti pisao u posljednjem pismu već za koj' sat pojačala toliko, da ležim još i sada ne mičući se iz svoje sobe. (Na Goljaku). [...]

Št. mi se i opet pokazala jako dobrom, sestrom u obadva smisla. A Brcko sam morao odgoditi, teško da me bude i u nedelju tamo, no drugi tjedan idem svakako – ako i opet ne plane kakvi iz vedroga neba grom kao sad ova angina.

Glupa je to, strašno glupa godina, i sve je tako kao da je to zato, jer si Ti na Novu Godinu otišla i ostavila me sama. [...]

[...]

O nekom uživanju slobode s moje strane, kako po svemu vidiš, nema ni govora; već drugi dan osjetih prehladu, a treći me bacio u krevet. Pa tu sad čitam, i upravo dočitavam od Ilje Eremburga: Ljubav Jeanne Ney. (Zab. Bibl.) Nije baš bogzna kakova veličina i meni su se više svidjele neke njegove satirične partije iz »Hulia Hurenita«, koje pročitah

u S. s., no roman je svakako interesantan i vrlo bliz našoj temi, *pa zato, čitajući ga, često mislim na Tebe, i preporučam Ti da si ga nabaviš i pročitaš.*

A inače, Ti tražiš, da Ti sad pišem o svojim unutarnjim doživljajima i impresijama. Teško je to sabrati u nekoliko redaka. Uglavnom ne mogu se potužiti na postupak sa mnom, no zato sigurno nije bila iskrena ona pjesma koju sam – u izvjesnoj parafrazi jedne poznate – zapjevao četvrt sata pred izlaskom: Da znaješ, more mome, da znaješ, kakva mi je žalba moja za murijom. *(Murija, to je šatrovački, a znač zatvor; treba da znaš, da sad znam jedan jezik više).*

[. . .]

Cjeliva Te
Tvoj
G.

32

Zgb. 15/III. 29.

Još uvek ležim. Bliža se pet sati popodne. Sam sam. Pogled mi luta dokle može kroz prozor. Vani je, i sam vidim, krasan dan. Vedro – vedrina, kakvu pokazuje proleće, kad još sunce nije prebrisalo sve zimske magle, pa se te uz plavu nebesku polutku još uvijek mogu pripiti tako da se modro meso ove još uvijek više bjelasa negoli modri. No ipak sunce je. Doduše, ni to sunce – barem odavde, iz sobe gledano nije još pravo. Zemlja je još nekako prebleda pod njim, boje premalo razl:čite od istih boja u sjeni. Tako je, kao da je i to sunce omotano nekim bolesničkim oblogom i svijetli njegovi pogledi dolaze samo kroz omaglicu. A drveće? Šume? Gora? – što je sve, kako znaš, odavde vidno?

Proljetnje turgenjevske vode protekle su već, mis'im. Vidio sam ih teći jedanput dvaput, a sad su valjda već otekle. Drveće je svakako prožmano vodom, a jer ima i sunca, moglo bi već da pupi i osmijehne se po kojim listićem. No ništa. Sabilo se u gomilu, smeđa neka gromada šiblja, kao da ju je nagomilao neki košarač za bogzna kakvu košaru. A po strani, u vrtovima voćke s okrečenim bijelim deblima, čine se kao neki žalosni, uvenuli buketi sa čudno još čistim drščima, zamotanima u bijel papir. Iza svega plava zavjesa gore . . . Ne znam zašto sam se sad sjetio zavjese MHT Камергерский переулок. *Boja baš nije sasvim ista, a i ptica nije nikakva preletila, da bi me spomenula na Galeba, koji se bijeli na zavjesi. No da, galeb, galeb! Odmah gledam bliže – tamo na desno (odavde bliže vratima) – nad smeđu gromadu šume, pa nekoliko omorika, jablan . . . Tamo je jedna cesta. S leve strane su vinogradi. S desne šuma. Prije šume kukuruzište, trava, voćke, komarci . . . da, i ti, moj galebe!*

Ali tako je sve mirno, seoski, pustinjski mirno ko ovaj tanak talas plavičastog dima što se je leluja, preleva u sobi.

I suton već pada, suton – sad je već šest, a prekinut sam bio s razgovorom sa Š.

»Od sviju« ona je još najviše kod mene. Od »sviju« kažem, jer osim rodaka (naime familije), pa još dvije tri prijateljice (to sad već govorim i o S. s., a mislim Z. R. i administratorku), malo se ko pojavio sa svojim časnim obrazom. Nije mi teška samoća, čak ju i jako volim, no kad je ta samoća spojena s onim u čemu je za mene bila, a i sad je, na drugi način, onda osjetiti da ipak imaš prijatelje znači pokatkad cjelov u torturi, sunce u mraku, san u patnji, odleknuće. Ali draga moja, što ja kroz ova dva mjeseca nakupih iskustava, to mi je dosta da se odredim kako se prije nisam mogao kroz godine. Ja osim s Milov. nisam još ni s k'm bio, nikoga vidio, a niti želim da vidim; dosad sam bio prilično sam, sad ću se povući u još veću samoću.

A jednu finu lirsku novelu o prijateljstvu pročitao sam jučer od J. Richepina: Zgoda sa drugoga svijeta (4. sv. 1000 najljepših novela). Dva deportirana komunarda zaljube se u deportaciji u istu djevojku, zajedno ju idu spasavati od divljaka i zajedno pogibaju, i ako se ona odredila već samo za jednog. Ostati nekomu prijatelj čak i onda kad između vas stoji žena koju volite obadva – to je prijateljstvo tim veće, što se sukobilo, da nestane biti prijateljstvom, a najveće iskušenje; žalosna su dakle onakva koja zatajuju na manjim iskušenjima... Ali da, veliko iskušenje je i strah itd....

Međutim, sad je vani sve tako melankolično plavo-sivo. Gora i nebo kao da su jedno, samo se tamo na kraju malo presavila ta plavosiva ploča, pa je nešto tamnija. To je večer, kad je u dvoje možda najljepša šutnja, šutnja u kojoj ima smisla samo još jedna riječ – riječ bez riječi kaošto je zvuk taneta.

No zdravo, moja mala! Nazvala si me svojim »učiteljem«, a ja te ne ću učiti onom što sam smatram spram života herezom.

Tako, raspoloženje... Raspoloženje u samici, poslije – samice. Kucni mi na vrata i da vidiš – noć će postati danom, crno crveno, sanjarenje obješću, tih zamišljen pogled zakrijesit će se, planuti, i ludakom ću nazvati onoga koji bi ustvrdio, da one sad šume tamo nisu zelene i ne gore u cvatu svojih krošanja i proljetne vode da su već otekle, i ljubav da uopće treba neko prijateljstvo.

No zdravo, zdravo i ovako!

G.

33

Zgb. 6/IV 29.

Taj dan prošloga tjedna, Boškić moj! I ta večer! Poslije napetosti cijele nedjelje konačno si došla! Od ranoga jutra pa cijeloga dana mislim na to. Kako sam Te iščekivao cijelog popodneva; ne još prije, kako sam bio sretan, da Te mogu uopće iščekivati. A onda si došla, i u to vrijeme (oko 8h) bila si tu tako blizu, [...]

[...]

Na koncu, nemoj da se ljutiš, što Ti od srijede do danas (subote) nisam pisao. Po danu sam prepisivao novelu, a uvečer ne ložim, jedne pak sam večeri bio na radiostanici slušati prašku filharmoniju. I to je bila neka bliža veza s Tobom. Da, i s Iv. sam bio gledati »Selo grijeha«. Dobar je film, no mislim jako okljaštren.

Voli Te mnogo
Tvoj
G.

34

Zgb. 8/4. 29.

Draga Boška,

[...]

Tako ja radim, pa su mi ova dva tri dana uistinu prošla vedrije.

Nego znaš šta sam danas opodne dobio istovremeno s Tvojim pismom. Da pogađaš do smrti ne bi pogodila.

Š. je pregledavala svoju i muževu korespondenciju iz vremena rata i pronašla jednu razglednicu, adresiranu na V., a ta razglednica je – Vlašin. Jako mi je žao, da to nije našla već prije, mogla bi mi možda pokazati svoju rodnu kuću, jer kuća je na slici dosta. A mislim i na to, ne bi li je poslao Tebi? Malo mi je žao, jer mi se jako mili da ju imam, no ako hoćeš, poslat ću Ti je.

[...]

Ja sam danas opodne predao novelu, i sad čekam šta će da bude. To će mi biti mjerilo čemu se mogu nadati dalje, a i šta imam da radim. Nadam se, da si mi već poslala prepis one Bezručove pjesme, ponovno su to urgirali od mene. A imaš li Ti možda pjesme od Březine? Ako imaš, molim Te, pošalji mi, eventualno bih za »K«. napisao člančić. Roman ću predati čim ga još malo pregledam, sad mi je namjera da najprije napišem jednu još novelu.

[...]

Mnogo pozdrava
Tvoj G.

35

Zgb. 9/IV. 29.

36

Zgb. 11/IV. 29.

Draga Boška,

veseli me da si se, kako vidim prema Tvome posljednjem pismu, ipak nešto smirila. I ja sam sad nekako bolje raspoložen. Nikud ne idem, nikud ne zalazim – Vlaška, Goljak, to mi je cio put. Živim u sebi, s papirom i knjigama. I, dakako, s Tobom. I to toliko, da sad nikad ne propuštam vijesti iz Sarajeva; kad nešto pročitam, čini mi se da smo bliže. Ča: nikako i ne šećem, no to mi se ne čini dobro, pa ću na to odsad, ako poslužri vrijeme, obratiti više pažnje.

Što se tiče našeg sastanka, na to sam ja i sam mislio, da najprije krenem u Novi. No ako budem tamo, ne čini li Ti se, da je to malo nezgodno, da baš moramo u Dubrovnik? Pogotovo, što Ti, a to mi se samo dopada, predlažeš, da iz D. krenemo natrag u Zgb. Iz Novog u D., pa iz D. u Zgb., to mi se čini previše velikim štrapacom, pogotovo radi Tebe. A ima i jedan drugi razlog, radi moje odjave. Zato mislim da bi zgodnije bilo, da mjesto D. izaberemo koje drugo mjesto, najzgodnije možda Rab, koji je Novom mnogo bliži.

Šta se tiče Brc., to bismo svakako tamo mogli. Sestri je i onako bilo žao što nismo tamo došli preko Uskrsa. Poteškoća bi jedino mogla da bude radi konačišta, jer u to vrijeme, kad Ti dođeš, već sigurno ne će biti škole, pa će kod kuće biti i djeca. No ta poteškoća sigurno nije neprevladiva, pa ću o tome govoriti sa sestrom, kad podem tamo.

Mislim ove nedjelje, no nisam još sasvim siguran, zavisi od vremena. A i pišem jednu novelu (»Kućni red«), koju bih htio prije da svršim. Kako vidiš stalno odgađam, a stalno me tamo vuče.

[. . .]

A što se tiče onog prevoda, taj ne ću da štampam. Štampao bih ga jedino, kad bih mogao da objavim posvetu onoj radi koje sam to preveo. No jer mi se to čini zbog Tebe neoportunim, to uvidam da nema smisla, to štampati uopće. Ne ću da bilo tko to krivo protumači i tako to tebi možda bude neugodno. Prema tomu je »upotpunjenje« Tvoga neraspoloženja o kome si pisala, postalo sasvim bespredmetno. Hvala Ti inače, što si ga tako lijepo prepisala.

Inače sigurno znaš za najnoviju senzaciju, koju ima Zgb sa svojom najnovijom »Pepicom«. Nisam ju vidio i sigurno će ta slava proći mimo mene, i ako mislim da bi bilo dobro da podem – ne samo radi nje nego i radi – publike.

I. Ti zahvaljuje za ono što si joj poslala i pozdravlja Te, a bilo bi i zgodno da joj pišeš. S mojim zdravljem je u redu, barem nije nikakvo pogoršanje, a i to je mnogo.

Cjelov i mnogo pozdrava
Tvoj
G.

P. S. [. . .]

37

Brckovljani, 17/4. 29.

38

Br. 19/4. 29.

Draga Boška,

tek sinoć sam primio Tvoja dva posljednja pisma. Pokušat ću da Ti na njih odgovorim, ukoliko mi je to moguće u ovim prilikama gdje mi je doduše lijepo, ali uslijed hladna vremena ne mogu da se toliko osamim, pa da Ti pišem s potpunim, čisto duševnim uživljenjem – bez misli na vanjski svijet, na prohladan vjetar i slično.

Zapravo, tako mi se čini, kao da je Tvoje posljednje pismo neki odgovor na ono pretposljenje – sve bez moga posredovanja. No to može biti varavo, a ja, koji sam se počeo toliko već varati i krivo razumijevati, bojim se recidive tog grijeha i zato ne tvrdim ništa.

Uzmi dakle tako da ne tvrdim ništa.

No od sinoć kad sam pročitao Tvoja pisma, naročito pretposljednje, kola mi glavom neprestano ova misao:

Ti si ranjena, to sama kažeš; i ja sam ranjen, to ne trebam ni reći, – a kakav može da bude život dvaju ranjenika? Oni se mogu voljeti, mogu osjećati silnu potrebu nerazdruživosti, no jesu li u stanju da sebi toliko međusobno pomognu da mogu ozdraviti i biti opet sretni? Međutim, Ti i sama kažeš, da ne ćeš moći biti nikada potpuno sretna, jer Ti ljubav, odnosno ja ne mogu da dadem sve, – a to isto mogu i ja da kažem, spram Tebe – i dok mi to znamo, odnosno govorimo već unaprijed, šta je to onda, u kakvoj se svjetlosti pokazuje naša zajednica?

Ima tu nešto krivo, ja to duboko osjećam da tu ima nešto krivo, nešto zloguko. prijeteće, i ja mislim da ne činim nepravdu, ako kažem, da je prvi razlog tome baš u Tebi. U onoj Tvojoj čežnji naime, koja Te kao ženu raspolavlja tako da na mahove izgleda kao da si ženom samo napola, i voliš samo napola, jer je drugi dio okrenut na drugu stranu, i to na najopasniju stranu. Nije to čovjek tamo, da bi se moglo s njime stati oko u oko, po romantički s njime stvar riješiti duelom, a razumom Te o njemu razuvjeriti. Nešto je drugo, rukom nedohvativo, dimenzijama neograničeno, duševno, apsolutno, u krvi kao instinkt, u duši kao manija, – i sad boči se s time, nastoj to smiriti, razoružati, pobijediti – Šimera!

Ja znam, Ti ćeš opet reći ono »najgore i najgorkije«, da to iz mene govori sebičnost. Boška, nikad i nikad ja se ne bih mogao spustiti tako nisko, te bih se mogao radovati da Te zadobijam na štetu nečeg što u životu previše cijenim budući da sam baš tomu – umjetnosti – najviše svoj život i žrtvovao. Tu si Ti uistinu rekla pregorku riječ, i nemaš zašta da baš Ti meni opraštaš. Ako sam ja napisao nešto kao· »što si Ti dalje od teatra, tim Te ja bliže osjećam sebi«, onda je to bilo rečeno na temelju jedne situacije, koju sam smatrao da je već stvorena bez moje krivnje, a stvarno, najstvarnije i bez moje želje. Pomagao sam Ti koliko sam mogao, i ako se baš potpuno ispravno postavi stvar, što bih više htio: da Ti uspiješ kod teatra, pa makar na štetu naše ljubavi ili da se usreći ta ljubav na štetu Tvog željenog uspjeha kod teatra, onda budi uvjerena, da više, pa i sasvim, do potpunog odricanja, želim samo ovo prvo. No kažem: smatrao, da je to, sad s Tvojim talentom ili bez talenta, postalo neprovedivo, i zato sam stao tražiti što Ti to može nadomjestiti. Našao sam to samo još u potpunoj ljubavi, koju sam, da i ja sad kažem svoje, zamišljavao i tako, da se Tvoji po jednoj strani nezadovoljeni umjetnički instinkti mogu smiriti i zadovoljiti ili bar rezignirati u životu, pomaganju i nadahnjivanju moga literarnog rada, i prema tomu mislio sam da Te imam pravo i dužnost umirivati u momentu kad mi se činilo, da u tu ljubav sumnjaš.

Sve je to međutim od mene tu samo nabačeno, ja ću se na to prvom prilikom još vratiti. Zasad još samo ovo: poslije gledanja na te rane koje su tako stalno otvorene i smračuju Tvoju, pa i moju vedrinu, još je jedino vedro ono što kažeš, da ne sumnjaš u proved!jivost naših planova. Doduše, ponešto je to teško, ići u život ispod samih oblaka izvan sebe, a onda još nositi oblake i u sebi. No razum treba da bude jači, razum treba da bude jači, Boško, a i nije to pitanje samo razuma nego – da tu ne kažem ništa drugo – dosta je da Te sjetim Jeanne Ney. Nisam Ti tu knjigu dao bez razloga, ona vjera, požrtvovanje, odanost, odricanje imala je da nešto kaže. Nemam više prostora, da se u to upuštam potanje, što bi Ti bilo i odgovor na Tvoje pismo, zato i to ostavljam za drugi puta.

Tu ostajem do nedjelje, u ponedjeljak se vraćam. Kartu Vlašina nemam ovdje i prema tome poslat ću Ti je tek drugog tjedna. Ako Ti bude mnogo značila, zadrži je. Dobriša je dakle bio kod Tebe, zanima me samo, hoću li Bř. dovoljno razumjeti bez Tvoje pomoći. Moji Te ovdje svi toplo pozdravljaju, to sam Ti trebao reći još prošli puta.

A pozdravlja Te i mnogo voli i Tvoj

August

Ja Te inače razumijem, Boška. I nisam Ti to jedanput rekao i napisao: Tvoja bol je i moja. Ah, sad sjedim eto tu, baš u vrtu, u kome bi drveće, trava, grobovi mogli toliko pripovijedati o mojim mukama, o mojim trzajima 1915. godine, kad mi je iz osnova potresenom i uskomešanom životom u tamnici, bila sva duša, svi osjećaji, sve misli, i sve osnove tako daleko od mogućnosti traženog izraza, da jedva što sam napisao nešto već mi se to gadilo i ozlovljavalo me do očaja.

Da, taj vrt, taj vrt i groblje kraj njega! Sve je ostalo isto, isto; ista zemlja, isti horizonti, samo više mrtvaca. Iza mene, od mene, *istina, neka djela, neki uspjesi, ali šta je to spram onoga za čim sam čeznuo, i što još hoću?*

A sad se taj nemir, ta bol unutarnje borbe i stremljenja još moja kompliciraš s Tvojim! Ja to podnosim, ja to mogu podnijeti, jer u sebi osjećam Tebe i u Tebi sebe. Ne traži od mene strpljenje, jer ono je tu, i uvijek je bilo, prožeto, osnovano na što moguće većem shvatanju, saosjećanju i ujedinjenom kucanju srca.

Ali, ali, zašto me već unaprijed uvjeravaš, da ne ćeš nikad bit sretna, niti kraj mene sretna! Iskrena si, to sam ja i htio, pa to budi i dalje; ali to uvjeravanje ipak boli, boli, jer ja ne osjećam i ne vidim u Tebi nikakve težnje da u sebi nešto promijeniš i boriš se da raskrčiš put jednom vedrijem odnosu među nama. To je možda loša riječ, loša riječ, ali iza te riječi gundža i mrmlje u meni mukla jedna čežnja, duboka čežnja za mirom i smirenjem. Samo mir i smirenje može da stvara zrela djela – i jeli sad tu, baš tu, govori iz mene egoizam? Kakav egoizam

može da bude u tome, da bih ja htio udružiti svoj život baš s Tvojim, jer mislim, da si Ti najpodesnija, da mi doneseš taj mir, koji je ujedno podstrek?

No Ti kažeš obratno, i to je moje današnje uznemirenje cjeloga dana; takovo uznemirenje, da me saliječu misli, da to pismo uopće ne pošaljem. No zašto sam onda započeo još s tim dodatkom? Neka ide, neka ide; vjerujem da ne ozdravlja samo onaj koji se boji pogledati svoje rane, a mi ih, eto, otvaramo, ne bojimo se ih pogledati.

Završiti ovaj dodatak ne znam, završi ga Ti sama. Ah, prokleto tih nekoliko stotina kilometara koji nas dijele, da se o svemu ne možemo porazgovoriti više i potanje!

39

Zgb. 22/4. 29.

Draga Boška,

pročitao sam ponovno, u svojoj goljačkoj samoći, Tvoja posljednja pisma, naročito ona na koje sam se nedavno najviše osvrnuo, i danas već gledam na to mirnije. Uistinu, svaki od nas nosi u sebi poneki bol, potpuna sreća je iluzijonistička romantika; jedino prema tome realno jeste da se razumijemo i zadovoljimo s onim kakvi smo. To da, ja to i moram, prvo, jer znam, da me ipak voliš, a drugo, jer znam i to, da ni ja nisam nikad nijednoj ženi donio potpunu sreću, i kako je onda smijem tražiti od žena, resp.Tebe! Ostavimo dakle radije te riječi kaošto su sreća; to su dječiji pojmovi, gimnazijska naklapanja, nedostojna one zrelosti po kojoj smo se odlučili da usprkos svega spojimo ipak naše živote. No to još ne znači, da Ti, dok god osjećaš da ne bi nikako mogla biti mirna i sretna dok Ti se ne ispuni Tvoja čežnja, – ne nastojiš i dalje, da tu čežnju pokušaš ostvariti. Tvoj mir bio bi u tom slučaju i moj mir, no zapamti samo jedno: ako i ne dođe do toga, bilo bi najfatalnije podleći tragici tog razočarenja. Bilo je i većih težnja u životu, pa kad im je život odbio vrhove, ljudi su se znali da smire i prenesu svoje talente spram drugoga cilja. Ja Ti to ne ću da govorim, koji bi to cilj mogao biti za Tebe; ovako ili onako poučit će Te o tome, mislim, vrijeme.

U izvjesnom pogledu mogla Te je to i Jeanne Ney... Ali Ti i sama sumnjaš, da bi bila sposobna za takvu ljubav, što u suštini znači i odricanje... pa čemu onda o tome i govoriti? Odgovorit ću radije na ono što me pitaš: je li to istina? I postoji li takav život...? Postoji, o, da, postoji, tako te ono što si tamo pročitala predstavlja samo jednu formu onog tragizma kroz koji danas i već godinama prolaze oni što ih ja nekad nazvah »žigosanima«; ta zar to nisi nejedamput imala prilike proživjeti i na našem vlastitom primjeru? A da li se baš Ehrenburgov roman bazira na nekom konkretnom i istinitom slučaju, to ne znam; pod onim skeptikom-umjetnikom sakriva se svakako samo Anatol France, dakle stvarno, historijsko lice, iz čega se međutim, razumije se, još nikako ne može zaključiti, da su takova lica bili i ostali. No zar je to važno? Iza te,

recimo i fantazije, sakriva se jedna velika realnost, tu je u jednom tragičnom slučaju kondenziran i izražen život koji je, ma i u grubim formama, opet također tragičan; istina dakle, sveta i strašna istina, leži tu u simbolu. Dalje o tom tu ne ću govoriti, ostavljam to za usmeni razgovor; jedino što bih još trebao bilo bi da Ti odgovorim na pitanje, koje si mi uputila obzirom na motive moga rada.

No šta da Ti tu kažem? Mislim da si me imala dovoljno prilike upoznati, moj Ti je život dovoljno poznat, prosudi dakle sama, reci sebi ono, što Ti kaže osjećaj. –

Ja tu još s Dobr. nisam bio i ne znam zašto nije došao k Tebi kako je obećao, vjerojatno nije mogao doći, budući da mu je tamošnji boravak bio ograničen. [...] Za Březinu se nemoj više brinuti, po onoj pjesmi koju si mi poslala, i koja je inače bezuvjetno lijepa, sudim ipak, da bih ga teško čitao, nešto radi jezika, a nešto radi mističnosti, koja mi je danas sve tuđija. Čitat ćemo ga jednom, kad budemo zajedno.

Što se tiče našeg puta, najbolje je da to ostavimo dok se malo razbistre moje prilike. Imamo još vremena cio maj da se dogovorimo. Nego, da! Ti bi htjela da ja onu pjesmu prevedem. Sudim, da mi to ne bi uspjelo, jer je njen slog vezan, a za to ja kao prozaik nemam mnogo smisla. A onu pjesmu od Bezruča ne ću ipak da štampam. Ne ću i ako si me ovlastila da ju mogu štampati i s posvetom. Prvo, nije to oportuno u današnjim prilikama, jer je prevod sa češkog, pa bi gromovnici mogli znati na koga se odnosi, a drugo, jer se ona, dok sam baš nju preveo, može odnositi i na mene, a meni je smiješno da me bilo koji čitalac – nije to samo Iza nego svi – tumači onako kakav danas više nisam. A ne čini li se i Tebi nezgodnim: kukati za izgubljenom ljubavi, kad imaš drugu i dublju?

Kartu Vlašina Ti šaljem, i kaošto već rekoh, možeš je, ako hoćeš, zadržati; ako pak ne, naznači olovkom mjesto, kuću gdje si se rodila, Valjda se vidi.

Ja tu ostajem do polovice maja, a onda se opet gubim u Brcko na neko vrijeme prije odlaska u Novi. Vratio sam se sinoć odande, i danas mi je cio dan tako kao da sam pregazio tri Sljemena. Loptali smo se na dvorištu, te Ti se ja naskakao tako da danas jedva mičem nogama.

Inače, još se uvijek osjećam nekako déraciné, bez korjena. Ničeg se pravo ne mogu prihvatiti, nikud ne idem, sve više se sam sebi činim manijakom samoće. Osim rodbine jedino si mi još stalno društvo Ti. No, – duša mi Te je puna, samo su ruke prazne. A i njima je teško bez Tvoje blizine.

Dođi dakle bliže, bliže, bliže Tvome

Guti.

P.S. Meni se čini da Ti ne znaš moje prezime, odnosno Stankovo. Njegovo je kao i moje, i prosim lijepo da tako i pišeš.

40

Zgb. 1. maj 1929. *12.*

Kad već nismo zajedno, da Ti barem pišem, Boškić. Sada je deset sati (uvečer), i što sam radio danas? Gdje sam bio, kako je prošlo?

Eto: do četvrt na tri čitao sam i dočitavao jedan Zolin roman (Bete humaine; sad sam se bacio na Zolu). Spavao sam nekako do deset, listao po toj knjizi nekako do jedanaest. Onda sam išao da telefoniram u biblioteku i zadržao se dole kod Nemetovih, malo na rakiji, a malo čak – slikajući. (N.je naime slikarski amater, pa smo zajedno kombinirali kako ćemo na jednoj slici (more!) naslikati oblake. Potom odoh do Štefe. Tu sam se malo bavio vrtlarskim poslom, naime kopanjem bašte. Zatim šah – prije i poslije ručka opet šah. Nisam bio baš u »formi« i izašlo je 5:2.1/2 u korist V. – pri čemu doduše moram da kažem, da sam mu dao kraljicu »for«. Poslije me je zamijenio Stanko. Bila je kiša, te i ako sam kanio da izađem i prošećem se, ostah gdje sam i bio sve do sada. Tako današnjeg dana ne izadoh nikuda. Stari, od djetinjstva stari običaji pretrgnuli su se, no kako bi mi i veselje bilo, da sam kuda išao. Samo bi se ogorčavao, a imao bih se i zašto!

A kako si Ti provela? Današnji dan si, čini mi se, bila slobodna [...]

[...]

Mnogo cjelova *Tvoj*
Guta

P.S. Javi mi, molim Te, po mogućnosti točno, kad Ti misliš na dopust, da se mogu ravnati radi dogovora s prijateljem u Novome.

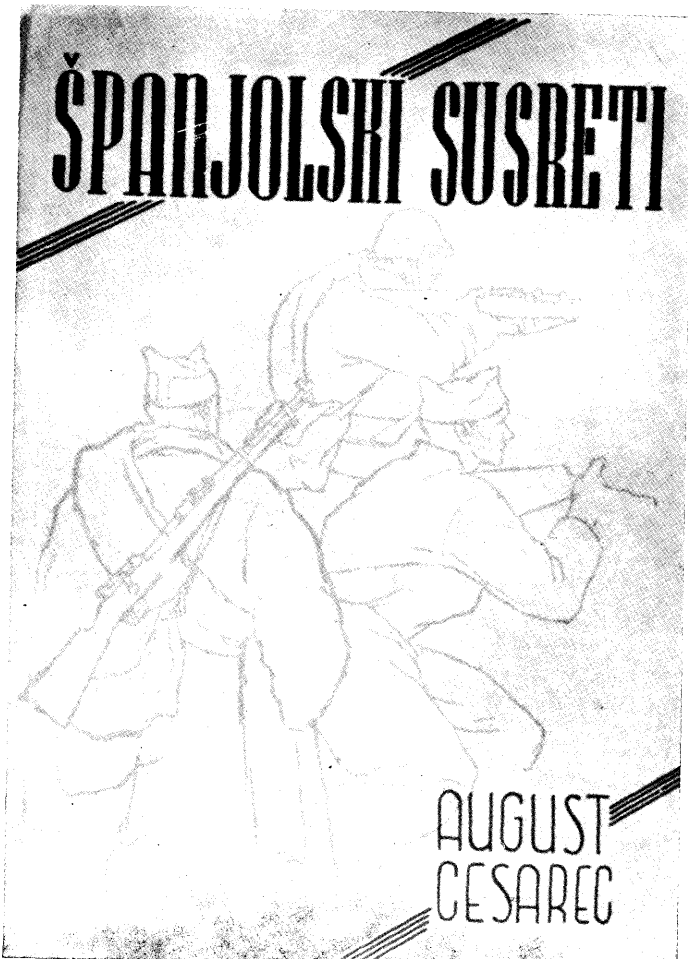
41

Zgb. 5./5. 29.

Draga Boška, *13.*

ovaj puta sam doista učinio malo preveliku distancu između posljednjeg i ovoga pisma. No prije toga to nije bilo. Ti mi pišeš 6 dana. A ja znam tačno. Posljednja tri pisma sam Ti p'sao: 27. 4., 30. 4. i 1. 5. Dok Ti dakle pišeš 3. 5. da nisi već 6 dana dobila pismo, značilo bi, da nisi primila ono od 27. 4. Javi mi odmah, je li tako; važnije od broja je datum, 27. 4. U pismu je bila priložena i anteka o Velenskom (odgovori; onaj najveći izrezak).

Iz pisma od 1. 5. mogla si razabrati, da sam mislio na Tebe, a kad uopće prolazi dan, da se to ne bi dogodilo? To, da ponekad ne pišem, nije zato nikakvi dokaz; Ti si mi na misli više nego što vjeruješ. O, da! Pa na primjer sada! Vani je danas dan, da bi ga čovjek poljubio! Malo mat sunce, jer je već kasno popodne. Prvo, svježe zelenilo, rascvjetane voćke, po koji bijeli oblak, ptice ... Bilo bi divno prošetati se, dočekati sumrak i zvijezde. Zvijezde nad sobom i u sebi. No to je samo željica. Taj dan će umrijeti bez radosti.

August Cesarec: »Španjolski susreti«. S ilustracijama Đorđa Andrejevića Kuna. Toronto, 1938. (Naslovna strana.)

[...]

Što se tiče novela, ja bi ih Ti rado poslao, no već sam ih predao. Ona s Karamfilima će izaći, kako mi urednik kaže, sada, tj. pod konac mjeseca u junskom broju (i u tom mi je sva nada, jer bih imao dobiti »priličan« honorar). Druga bi također, u isto vrijeme trebala izaći u K. Na tom gradim drugu nadu. No pritom me zanima i nešto drugo ...

Poslije dugog, upravo mučnog kolebanja, stisnuvši zube i ne hoteći više sam sebi popustiti, kad sam ga već spakirao, predao sam u petak opodne i roman. Baš u petak opodne; kaprisa!

No draga moja, to su Ti sve pokusi, što je još moguće. Pisati bih Ti imao mnogo, mnogo, i žalosno i smiješno.

A ja Ti inače kao uvijek. Već rano uvečer sam redovito kod kuće. U Kavanu ne idem, lumpovanja već ne znam kako izgleda; legnem, pa čitam. I nije mi dosadno; nekad sebi ne bih mogao ni zamisliti, da bi takav život bio moguć. A ipak jest. To je disciplina naučena ove zime ...

[...]

A Ti? Malo si i Ti zapela s pisanjem, od srijede do danas nisam dobio ništa. Sigurno radi proba. [...]

Vani plače jedno dijete i misao mi je pala, kako bi to bilo lijepo, da plaču još samo djeca! Slažem se potpuno s Tobom, da trebamo biti veseliji. Nastojimo to barem ...

Grli Te i ljubi
Tvoj
Guta

P. S. [...]

42

Zgb. 8/5. 29.

Dragi Boškić,

kako vidim iz priloženog programa Ti polaziš u subotu u borbu. Nazivam to borbom, jer sigurno da ta kazališna večer nije za Tebe samo igra i zabava, nego i nešto drugo, spojeno intimno sigurno sa željom, da bi Te ta večer približila više Tvome najvećem životnom cilju. Pazi dakle kakova ćeš biti, zaboravi sebe, zaboravi sve ono što Te veže i vraća Tebi samoj, a i svijetu koji Te gleda: unesi se u svoje uloge i igraj lica koja igraš. Ne ističi se gdje ne treba da se istakneš, ne štedi temperamenta, gdje je taj potreban, a nastoj da živiš i mimikom i gestama, kakove zahtijeva pojedina situacija. I oprosti mi za ovo nekoliko savjeta; rečena su iz pune duše i čista srca, jer znaš, da Ti želim samo ono što Ti sebi želiš sama. I ako Ti može biti neki podstrek, uzmi i tako, da sam i ja tamo; ako pak naprotiv, onda to nemoj, šta će Ti uostalom biti lahko, jer doista ne ću biti prisutan – osim mislima. Samo se pak po sebi razumije također, da očekujem te ćeš m', ako ih bude u novinama, – a valjda će ih biti – poslati izvatke iz kritika ili barem njihove prepise.

[...]

Čekam odgovor, da li si primila ono pismo od 27., no po današnjem Tvom pismu već sam na tri četvrt uvjeren da nisi. Ako nisi, pokušat ću Ti to protumačiti drugi puta.

A ... mračne misli! Ja se njima otimam koliko se mogu. No teško je to; možeš li se mraku oteti u noći? Nego, nemoj Ti gledati na to i ne daj se zavesti s mojom tmurnošću. Veseli se barem Ti, ako budeš Ti vesela i vedra, preći će od toga trag i na mene, pa ću biti vedriji i ja. To da si Ti optimistična mene može samo da raduje. A još bi me više veselilo, da to ostaneš i poslije ove subote, barem za svoje lično zadovoljstvo.

Ovdje su sad zavladali također divni dani, pravi majski. I ja mislim: kako smo prošlih godina slabo iskorišćavali maj sa šetnjama i izletima! A sada kada bih to htio – sada, je to nemoguće. No to je uvijek tako, čovjek požali kad je već prekasno. Neka nam ostane nada i uzdanje, da će biti još naših majeva.

Mnogo Te pozdravlja i voli Tvoj

A.

43

Zgb. 15/5. 29.

Dragi Boškić,

danas je nedjelja dana da Ti nisam pisao. Dosta, preko dosta da me grdiš. No zabio sam sebi u glavu da Ti ne ću pisati, dok ne dobijem odgovor što je s onim pismom od 27/4. Sad kad znam, javljam Ti se na ovaj drugi način, koji sam dosad čuvao za rezervu. Ono pismo ja sam predao tadašnje subote na glavnoj pošti. Sjećam se dobro, da sam kod šaltera jednog za preporučena pisma čekao radi marke, a onda ga htio baciti tamo u ćošku u košaru. No dvije ruke su me iznutra dočekale (dotad prazne!) i uzele mi pismo iz ruku. Odmah mi se to učinilo čudno i pogledao sam natrag, te vidio, kako se jedan čovjek iznutra nagnuo van, pa me gleda. U polutami, a i da ne bude napadno, nisam mogao razabrati, da li je u uniformi ili ne, no po drugi puta mi se učinilo čudno i upravo sumnjivo. Ja sam tad išao Ilicom, cio put pješke, na pošti sam stajao, je li me tko pratio – ili je pismo samo po sebi bilo napadno, jer je bio u njemu onaj veliki izrezak iz novina? Kolebam se između toga dvoga, no svakako, ja sam već tada posumnjao, da ćeš Ti to pismo dobiti ... Uostalom, mnogo se nije nitko mogao s njime okoristiti, osim što je mogao da zaviri u naše intimnosti. To je doduše također neugodno, no u paklu vragu ne izbjegneš.

O tvome uspjehu ne mogu još ništa pravo reći, dok me ne obavijestiš, kako se dalje stvar razvila s kritikom i ljudima. Svakako zasad je važnije, da si Ti sama sa sobom zadovoljna i, objektivno, da si uspjela, nego da je bilo mnogo publike, i odlučnije publike, a da nisi uspjela. Mene raduje i to što mi pišeš, možda je to ipak jedan korak naprijed. [...] Inače, jako mi je žao, što Te nisam mogao da vidim, a i malo Te se sje-

tim s kojom »rožicom«. (No mislim, da je toga bilo i bez mene.) S druge strane opet, znaš, i meni bi bilo malo neugodno ići u dom gdje si igrala, jer on je u rukama onih koji su mi mrski i odvratni kao što možda ni fanatičkom kršćaninu nije bio Judas. Dakako, to nije bio razlog bojkota od onih drugih, isto »voljenih«; prva banda bi po tom bojkotu najbolje mogla da zaključi o vrijednosti svog saveza s drugom bandom. No gdje su oni od toga, kada ipak, makar i kao crnci, vuku i kako masne koristi!

Malo sam se uostalom zaletio! Ja bih bio sretan, da se poslije te Tvoje večeri stvar pomakne naprijed, no ne mogu izbjeći, a da Ti ne kažem, da obzirom na kvalitet ljudi budeš spremna na sve.

[. . .]

Ja tako, tako. Poslije onih dviju novela ne radim ništa, tj. ne pišem, ali zato barem 12 sati dnevno čitam. Spopao me upravo mladenački furor čitanja; s te strane je sudbenjak imao dobar rezultat. Pisao sam Ti da sam predao roman. Nedavno sam bio s predsjednikom Matice, a on je naveo razgovor na onu scenu iz romana koja je bila štampana u reviji i protiv koje se bunio nadbiskup. Te reče: Kako, dok se buni nadbiskup, kako da se to štampa . . .? Inače, dali su roman na recenziju jednom ograničenom profesoru, s kojim sam dolazio radi neke recenzije u sukob i koji po svojim nazorima živi još u vremenima Zrinskog i Frankopana. Sve su to znakovi takvi, da malo, malo verujem . . . Ne znam šta ću onda.

[. . .]

Mnogo, mnogo Te voli *Tvoj Guta*

44

Zgb. 17/5. 29.

[. . .]

Što mi pišeš o događajima i držanju izvjesnih ljudi poslije predstave, nije me ni najmanje začudilo. No bilo bi svakako zanimljivo kad bi se ta stvar servirala, recimo, gospodi u Pragu. Uostalom, mnogo je važnije, što mi pišeš, da je rezultat za Tebe ipak pozitivan; tako to sudim po optimizmu kojim si stala gledati na mogućnost nastupa ove jeseni.

[. . .]

[. . .] Prošlo je nekoliko minuta. Što mi je sve prošlo glavom, kuda sam sve lutao! Od svega samo nešto: nije to bio onaj dan, ona večer na Vodovodu. Ne, mnogo je bila važnija ona večer, u snegu, na onoj zavojnoj cesti, kraj vila i iznad jedne šume. Onda, kad sam Ti prvi put rekao, da Te volim, što osim jednoj nisam nikad rekao nijednoj. Zašto baš ta uspomena? No rekoh, to je samo nešto, prošlo mi je glavom još mnogo toga drugog – no dosta, dosta, više o tom koji drugi put. Da ipak bude već sada jasnije: ja Te volim, i ja Te volim tragično, to sam često osjećao, pa i sada. – No po tom nemoj prosuditi ništa, to ne spada toliko u onaj odgovor koji sam Ti najavio za slijedeći put. Tako, raspoloženje i – kad čovjek ne može biti jasan, logično mora biti konfuzan; i tako mi već dolazi, da to pismo bacim i radije zasad ne pišem ništa.

[. . .]

A zašto si mi poslala onu kartu natrag? Polovica moga interesa je pala, dok na njoj nema Tvoje kuće. No ipak, priznajem, i takva kakva je, ona je i za mene vrijednost. Samo – tko ima prvenstvo? Svakako Ti. I zato reci, jesi li je poslala protiv volje, pa ću Ti je poslati opet.

[. . .]

[. . .] Nešto sam danas jako rastresen, no to već od duljeg vremena. Kraj mnogo zraka, gušim se. Uvijek mi je ventil pisanje Tebi, no danas osjećam, da se gušim još više. Sigurno je međutim, da ja to Tebi ne želim; baš protivno, baš protivno. I zato, na dnu ovog pisma, osim mnogih briga kaosa i misli (neizrečenih) leži i jedna radost – radi Tebe; barem da Ti budeš sretna!

Zdravo, o Boška, pozdravlja Te tvoj

G.

45

Zgb. 20/5. 29.

Draga Boška,

najprije to: kakovu ja Tebe više volim, da li onu nekadanju nasmijanu naivku ili ovakovu, kakova si danas? Smijeh ili misli? Stvar se ima postaviti tako: danas si mi duševno bliža, danas me razumiješ, i sad svejedno, čiji je to plod, moj ili Tvoj vlastiti, no ljubav je od toga samo dobila, razumijevanje dalo joj je samo još jaču podlogu. A što se tiče vedrine i smijeha . . . ta kako bismo se u tim prilikama mogli da smijemo? Istina, ja tako volim, kad si Ti vesela; često, često ja mislim da bi baš takova morala biti uvijek, pa da me rastreseš, barem Ti, da mi budeš olakšanje. No opet, ja razumijem i to, da i Ti patiš, pa da ne možeš uvijek biti onakova kako bi nekad i pokraj najbolje možda volje htjela biti već i radi same sebe. Zato – no dosta o tom, Boška! Nadam se, da ne žališ kao da si s poznanstvom sa mnom nešto izgubila, što se u boljim prilikama ne može vratiti opet.

A da se to zbude, u prvom redu je potrebno da Ti dođeš do zadovoljstva sa sobom samom. Zato pak je potrebno, da do posljednje mogućnosti iskoristiš priliku, ako Ti se ta pruži da u jesen dobiješ debut. I to bez obzira na mene. Bilo bi, mislim, fatalno, da se u tom ravnaš po meni, pa da si možda kad poslije predbacuješ, a ni ja ne bih htio uzeti na se takovu odgovornost. No razumije se, tu onda dolazi pitanje B. Ali i ta stvar je rješiva. Evo kako: Ti imaš da odgodiš svoj put u P. dok ne vidiš, kako će se razviti stvar s debutom. To se mora pokazati najkasnije do novembra, decembra, a onda imaš još uvijek vremena, da – u negativnom slučaju – uzmeš drugi dio dopusta i podeš u P. U pozitivnom pak slučaju ja sam, draga, spreman da renonsiram na sve naše planove do izvjesnog jednog vremena, kad će opet postati mogući na drugi način.

Pišem to teška srca, no tako mi diktira Tvoja sreća i – razum. Zapravo naime, teško je predvidjeti, kako će se to razviti stvari sa mnom. Pisao sam Ti zadnjiput da se gušim, i to nije bila fraza. Svaki dan za mene je samo jedna spoznaja više, da je tako, kako živim živjeti nedostojno – da ne upotrijebim koji drugi, točniji izraz. ./.

Od M. ja nisam dobio nikakvo pismo, niti sam mu pisao, jer nemam adrese. Ako se Tvoje pismo izgubilo nije bogzna šta, a vjerojatno da ga je on ipak primio, no nije odgovorio, jer ima svojih briga. Da, baš neki dan bio sam načas s Dobrišom. On se izvinjava što one srijede nije došao k Tebi. Nije zato, jer se u utorak već odvezao natrag.

A Ti se zanimaš za sudbinu moga romana! I ja znam, Ti ćeš reći, da sam ja pesimist i da uvijek gledam crnije nego što trebam. No u tom slučaju čini mi se da me ne vara špurijus, da upravo trebam gledati crno. No šta se može! Vidjet ću, odlučit ću se. Ovih dana mi je pala jedna sretna tema, bilo bi to u dramskoj formi, no zamisao tako velika, da se upravo bojim, da li bih je mogao izvesti. I kad bih je izveo, da li bi scenski bila ostvariva. Zato ću se oboriti na jednu manju temu, koja u meni leži već neke dvije godine. Novela. Pokušat ću je napisati u B.

[...] No dok nije drukčije, pokušaj naći zadovoljstvo kao ja, barem u knjigama. Je li Ti, n.pr. pobliže poznaješ Zolu? Kad sam ga čitao sad ponovno, a i neke stvari koje dosad nisam čitao, uvjerio sam se toliko o kolosalnosti i aktuelnoj kolosalnosti toga pisca, da me neodoljivo mami poriv da napišem o njemu jedan esej. Vi ga sigurno imate u prevodu. Naruči si Germinal, Zemlju, Paris, Djelo (»Rad« je drugi opet roman). Učini to, ne ćeš požaliti. Njega danas namjerno prešućuju, imaju razloga. A u Djelu naći ćeš vrlo jako prikazanu sliku nekadanjeg (a i danas aktuelnog) života pariških impresionista i tragediju jednog umjetničkog talenta.

No da se okrenem od knjiga. Bila su sad dva praznika. Jako su me podsjećali na Uskrs. Slično: prvi dan lijep, drugi kišovit. Jučer sam se prošetao Zelengajem, onim istim putem. Često inače sjedim na klupi gdje smo bili. No jučer je bila zauzeta. Ipak, misli Te moje nisu ostavile. One su uvijek s Tobom, pate od samoće, ali su i sretne, da smo zajedno barem u mislima i čežnjama. Ja mnogo čeznem i jedan velik, najveći dio moje patnje jeste patnja da nas dvoje nismo sretni. No bit će sunca i za nas.

Voli Te mnogo Tvoj

G.

./. Sad sam se sjetio, da si Ti sa sobom na dopust donijela ona moja pisma, koja sam Ti poslao pisana olovkom. Da ona još postoje, to je nerazumno, Boška. I ova kartica ne smije više da postoji čim ju pročitaš. Bezuvjetno ne. *I sama ćeš valjda doći do toga. U N. ja još nisam pisao prijatelju radi mog ljetovanja, no kanim mu ovih dana, i to sasvim iskreno. Tamo je naime ovih dana došao za sreskog poglavara dr Platzer. Stvar možda ne bi bila od tolike važnosti, da se ovih dana nije*

dogodilo ovo. Kod bivše administratorke nadene su potvrde o pomoći, koju je davala Z. Č. pol. žrtvama. Čuvali smo to kao dokaz za sud, a ona je bila na pol. preslušavana i možda cio jedan sat o meni. (I danas je bila, no stvari joj još nisu vratili.) Među ostalim, čudili su se, kako to da im sud ne javlja kad se ja prijavljujem da kuda odlazim. Iz toga postoji mogućnost, da će to sad sud javljati, – i zato mi se sad čini malo neugodno da prijatelja u N. stavljam eventualno u neugodnosti. A onda i to: ne izvrgavam li ovime i Tebe, ako iz N. pođem u D., pa se tamo prijavim, kako se i moram? To dakako ne mora baš da se dogodi, no ipak te upozorujem unaprijed.

Sve u svemu, u meni dozrijeva odluka, da dugo više ne oklijevam s onim planom o kome sam Ti govorio. To mi i drugi savjetuju. Po jednoj strani je to doduše priličan skok u maglu, a po drugoj – tu si još Ti! No ako bi se to dogodilo, ne bi li se Ti mogla odreći uopće mora i da se nađemo negdje sasvim drugdje (U B. – onom bliže!? – ne mislim tamo, gdje smo bili na Božić!). Tamo su u blizini krasne šume, izletišta. No to Ti pišem samo kao krajnju jednu mogućnost, koja se baš ne mora dogoditi, ali ne bih htio niti da se iznenadiš.

Inače, ja prekosutra kanim u B. Mislim tamo ostati do konca mjeseca dok se ne sporazumim s prijateljem, a onda k njemu. Potom – kakogod Ti želiš, lično mi je svejedno gdje, glavno da sam s Tobom. [...]

Poslušaj savjet, rečen na početku.

46

Zgb. 23/V. 29.

[...]

Ja sam još jučer kanio na selo, no zavukao sam, pa kanim u subotu, jer mi je jučer došla volja da pišem, pa sam počeo jednu novelu. Mislim da će biti dobra, barem s početkom sam zadovoljan, a i sada, kad svršim to pismo, poći ću odmah da je nastavim. Kanim je nazvati »Tijelovo«, no to je sasvim sporedno.

Ipak sam jučer bio i u raspoloženju da šećem. Prošao sam neke naše bivše puteve. Sjećaš se 15. maja 1926? Onda sam prošao, zagledao u one pitome kestene – kestene docnijih uspomena – i mislio, kako bi bilo lijepo, da se sve može povratiti, i opet da smo zajedno. No vidiš, postoji samo čežnja, a realnost je tako, tako daleko!

Sve je u nadi da će se to ipak opet jednom ponoviti, makar i drukčije.

Ono o čemu si mi Ti pisala glede nečijeg glupog drljanja o Hašeku, zamijetio sam svojevremeno i ja. To je napisao neki tako duhovit čovjek, da mu duhovitosti, koje pretvara u novac, na berzi literature uopće ne kotiraju. I istina, imalo bi smisla napasti ga radi toga, no kod nas ima još mnogo većih blezgarija i drskosti; trebalo bi ih pokupiti i prerešetati

sve – no meni je sve to preogavno i nikakve volje ne osjećam da se s time bavim specijalno, tj. da o tome pišem specijalni neki članak. Možda, kad dode jednom prilikom negdje usput. –

[. . .]

[. . .] I zar smo mi doista tako nesposobni za život, da ga ne možemo udesiti drukčije? Te misli me mnogo puta muče, i znaš, jučer kad sam prolazio onim putem, došlo mi je pitanje opet: nije li to Tvoja nesreća da si se upoznala sa mnom? A ipak, jasno i sigurno najiskrenije morao sam sebi odgovoriti, da me Ti nisi privlačila samo kao žena, nego i kao nešto drugo, ništa dakle površno da nije bilo što bih sebi morao predbacivati. No kolikogod me to po jednoj strani umiruje, po drugoj, ukazujući mi samo dubljinu našeg odnosa, opet me samo obespokojava, dovodeći mi pred oči sve teškoće i strmine puta kojim trebamo ići da dodemo do cilja.

Grli Te, pozdravlja i voli *Tvoj*
Guta

Prije svega, ja Te ponovno molim, da odbaciš ona pisma, koja, Ti znaš. Ja sam mnogo doživio, i nije to možda moj hir. Nikad se ne zna ništa sigurno, pa ima li smisla da u zlo dodeš Ti, a ja, što bi bilo sigurno neizostavno, opet tamo, gdje sam već bio ove zime! A to vrijedi i za ovo. Moja stvar stoji gdje je i bila. Dok mi nisu učinili proces sada pred ferije, vjerojatno ga ne će ni poslije. Stvar ima da služi kao Damoklov mač, da odmah bude pokrenuta, čim bi im se u nečem zamjerio. Šta ja prema tome kanim? Nešto svakako moram. Ovako se dalje ne može. Ili što prije naći neko namještenje ili ono, o čemu smo se dogovorili. I pravo da Ti kažem, dok se ne raščisti Tvoja situacija, meni se čini razumnije prvo. Ostaviti sve svoje, a nemati niti Tebe, to je, mislim, lakoumnost. U suštini je tako, da me van možeš povući još jedino Ti, kad bi već Ti bila vani.

Komplikacija je opet u tome, šta onda, ako ne nađem namještenje? To bi bilo nešto neobično, da ga dobijem. A ako ga dobijem, ne ću li onda radije ostati uopće ovdje? Mislim ne, u slučaju, koji već naveh glede Tebe. Druga je međutim stvar, ako Tebi uspije s teatrom, onda bih pogotovo imao razloga da ostanem.

Mjesto još ne tražim, jer sam si dao dopust još do septembra i pravo da kažem, upravo trnem pred tom budućnošću, i ako znam, da mi bi možda dobro došlo, radi novih motiva. Početi u 36. godini s onim što je možda trebalo s dvadesetom, to je ipak ponešto abnormalno. No što da se radi, što, kad tako kako je sada više dalje ne može ići!

Još jedno. U svojim pismima, sve što se tih stvari tiče, biraj opreznije izraze, ja sam ih našao već nekoliko, koji nisu bili na mjestu i razumni.

Na selo mislim drugi tjedan, jer se opet šire glasovi, po kojima mislim da je pametnije, da ne budem ovdje.

Učini, što Te molih na početku! Ja ću živjeti malo mirnije. I javi mi, pametno, da si to učinila. [. . .]

47

Zgb. 25/5. 29.

Broj sam već zaboravio
a čini mi se i Ti. Kao i datume.

Draga Boška,

[...]

[...]; meni su tako ljudi postali suvišni, da sam najradije sam i sretan sam da ih ne čujem. Možda uostalom malo pretjeravam, no ipak, uistinu čudan sad život živim. [...] A zapravo tu je samoća, tu nikoga nema, nitko me ne dočekuje, nitko me ne pozdravlja; – [...]!

Sam sam, i ako mi tko fali, to si Ti.

A sada sam, pred tim pismom Tebi, upravo napisao pismo prijatelju u Novom, onako kako mislim da je bilo potrebno. Radovalo bi me jako, jako da sve pođe kako treba i da se konačno opet vidimo, i čim primim odgovor, javit ću Ti.

[...]

Tvoj
Guta

48

B. 29/5. 29.

Draga Boška,

ovdje sam od nedelje popodne. A sada je prije podne, sjedim u vrtu, zapravo u voćnjaku. Na da mnom stara, stara jabuka, oko mene visoka trava, preda mnom polja, livade, šume, vinogradi, a i malo groblja. Majestetičan je majski dan, pun sunca, svečane neke tišine rastenja, one seoske tišine, kad se čini, da ljudi uopće nema, nego u selu živu samo još tu i tamo koji pijevac, koji zakukuriječe, poslе čega je onda tišina samo još veća. No poslušaš li malo više, i bolje, ipak je zrak pun stalnog života, cvrkuću ptice, zriču zrikavci, zuje bube; stalni neki zuj i zvonjava, tako te taj nepokretan, tih prostor poprima nešto od željezničke stanice.

Krasno je ovdje, i ja već dugo nisam ovdje tako uživao. Tako je to kao da sam tek tu osjetio svu ljepotu tog toliko raskričanog »maja«. Ponio sam sa sobom knjige da čitam, papir da dovršim onu novelu, o kojoj sam Ti pisao. No do danas, već četvrtog dana, nisam pročitao više od dvadeset stranica, a do ovog pisma nisam ni dirnuo pero. Sve to oko mene, taj poseban, sada sasvim kao nov život zarobio me; ne misli mi se, neko pojednostavnjenje nailazi na me, a i neko opojstvo slatkog nerada. Izvučem van na sunce u voćnjak ligeštul, sunčam se, sunčam. Onda za promjenu uhvatim lopatu pa kopam. No zapravo, to nije rad (premda sam dobio žuljeve) to je također opojstvo, samozaborav. [...]

[...]

Tvoj
Guta

P. S. [...]

49

B. 1/6. 29.

Draga,

[...]

A i ti, kako vidim iz pisma, uživaš po okolici Sarajeva. Možda Ti je čak i ljepše nego meni, a ako Te što ne odbija, otputi se jedanput spram Kobildola na ono bogumilsko groblje, i tamo je lijepo. Meni se je tamo više dopadalo nego u Ilidžama.

Ona dva izreska sam pročitao, no što se tiče knjige o Chelčickom, sad je ne bih čitao, jer mi je potrebna druga lektira. A da Ti javim o onoj drami? Pripovijedat ću Ti to usmeno, no pravo reći, stvar je u meni još više u zametku; potrebno bi bilo mnogo toga, da bude sasvim provediva.

Jučer sam dobio pismo od prijatelja u N. Malo sam nezadovoljan, ne možda zato, što bi on odbio. On i kako voli da dodem, no neprijatno mi je, da se zaletio, pa tamo dr. P. pitao, ima li šta protiv toga da dodem onamo. Sam on inače dolazi baš danas sa svojom gospodom u Zgb, pa bismo se drugog tjedna imali da sastanemo radi potanjeg dogovora. Poći ću, to je najvjerojatnije, no samo radi toga, da mi bude lakši sastanak s Tobom, i ako, to Ti priznajem, jedan velik dio veselja kod me otpada poradi skučenosti koju predvidam kao neizbježivu. [...]

[...]

Što mi pišeš o prijemu Tvoje glume od strane publike, to me samo raduje, i dobri su to znakovi, morala si dakle biti odista dobra, pa mi je žao da Te nisam i ja vidio. Nastavi dakle sa svime što samo možeš, možda Ti Sarajevo donese sreću koju Ti nije donio Zagreb. Kad bi samo to bar već bilo, pa da ta situacija puna neizvjesnosti donese bar jednu jasnoću! Lakše bi bilo vidjeti šta da se čini dalje!

Međutim, o tome kad mislim: šta dalje, odmah mi staje pero i tako je kao da sam s njime probo misao i vidim od nje samo njen leš.

Ja lično kao da sam sasvim izvan kolotečine, – no čemu govoriti o sebi! I previše sam to u ovome pismu! Kad se ne može potpuno reći što čovjeka tišti, najbolje je ne govoriti ništa.

Primi mnogo pozdrava i još jednom: mnogo sreće u novom domu!

Tvoj
G.

50

Zgb. 8/6. 29.

Draga Boška,

[...]

[...] Odmah po svom povratku bio sam s prijateljem i sve se okrenulo stubokom. Poslije toga kako mu je njegov šef, dr. P., najprije izjavio, da nema ništa protiv moga dolaska, promijenio je – upravo u oči prijateljeva odlaska na dopust, svoje gledište i stav za 180°. Pronašao je da

sam ja jako kompromitovan, jedan sreski da je bio otpušten što nije prijavio boravak jednog ... u svome srezu; i prema tome da bi on to morao učiniti i radi mene, što bi mu zadalo samo brige; ukratko, rezultat je taj, da sam ja za njega tamo nepoželjan, iz čega izlazi, da se imam obazirati i na prijateljev položaj i tamo da ne putujem.

A to je imala da bude moja odskočna daska za moj sastanak s Tobom u D. Sada, poslije tog obrata, tog zlatnog plana, kome sam se u duši silno veselio, mora na žalost to potpuno otpasti. Jasno mi je naime kao dan, da bi moj boravak tamo, pogotovo jer bi se sad morao tu prijaviti kuda idem, bio zapažen, mene da bi pratili, i prema tomu da bi i ti došla u položaj, koji je spram one sreće koju smo tamo mogli i željeli naći, najmanje poželjan i dopustiv. Ne pišem Ti to laka srca, o, samo naprotiv! Uzalud sam se u prošlom pismu silio da budem optimistom; crno se pokazalo crnim još i prije nego sam mislio!

Nastaje pitanje: šta sada? Pri tome treba odmah uzeti u obzir i to, da sam ja i tu, kako sam vrlo dobro obaviješten, također čvrsto na oku! No ipak – to je, duboko sam uvjeren, još jedino rješenje, da se nađemo tu. Bio sam doduše jučer radi prijavke kod svog suca, i po tome što vidjeh, da mu je upravo moj akt na stolu, a što čuh, da se čeka samo još pravomoćnost osude jednog mog prijatelja, pa da onda – jer smo vezani u istoj stvari – dođe i moja stvar do rješavanja, odnosno do rasprave, – imam razloga misliti, da bi već ovaj mjesec, i možda baš dani Tvog dopusta, imali da budu za mene i najbližu budućnost odlučni. Prema tome moglo bi se dogoditi, da bi morao propasti plan i našeg sastanka ovdje. No ako se nešto ne može možda provesti, može se bar željeti i o tome govoriti, zato ja i govorim. Ti se sama odluči, šta ćeš učiniti, i ako se odlučiš, da dođeš ovamo, koliko ćeš dana posvetiti moru, a koliko meni. Meni bi, dakako bilo milije da tih posljednjih bude što više; ne usudujem se reći sve, jer znam Tvoju pasiju za more. A ako dođeš, što uostalom ne mogu sebi ni zamisliti da se ne bi dogodilo, mislim, da bi te dane mogli provesti većinom gdje na izletima, Sljeme, Samobor, Reichenberg, (B. na žalost više ne, barem na duže vrijeme ne, jer sad i tamo – usprkos pozivanja – moram imati obzira).

Javi mi, molim Te, svoju odluku, što prije, jer kolikogod znam, da ću Ti s tim pismom učiniti žalost, nadam se barem svoju – kad već Tvoju ne mogu – ublažiti time da znam šta Ti misliš i kako si se Ti odlučila.

Ah, Boška, kako je to sve tužno i nepodnosivo; razumljivo doduše, no kako ipak tužno i nepodnosivo! Ti sebi i ne možeš zamisliti, koliko me napora stoji, da još cijelima čuvam tih nekoliko kosti i da već jednom ipak do vraga ne učinim, zašto sam već toliko puta mislio, da je, makar i ludo, najrazumnije! Strašan je to život, kad čovjek danomice mora sam sebe pobjedivati, da živi još sutradan!

Inače imam da Ti javim samo još to, da su one obadvije novele izašle; jedna u 6. br. »Književnika«, druga u 6. broju »Hrv. Revije«. Sad upravo spremam treću za 7. br. »Knjiž.« Nažalost, ipak, sve je to forsirano; ona

zlatna nekadanja neposrednost me ostavila, previše sam rastrgan, previše naćuljenih uši spram onog što djeluje samo dekoncentrirajuće, – no čemu o tome i govoriti. Ti to sama možeš razumjeti i znati!

Danas je sedamnaestgodišnjica jednog mog presudnog časa u životu, o, kako bijah lud, kakovo dijete! Za koga i zašta sam ja stradao, a još gore, za koga i zašta smo to toliki!

Ovo pismo, molim Te, nemoj da čuvaš.

Pozdravlja Te mnogo i voli Tvoj

G.

51

Zgb. 12./6. 29.

Draga Boška,

[...]

Jagodo, jagodo, što li je dalek brijeg na kome rasteš, a kako su mi kratke ruke, da Te dosegnem! Vrijeme, osovino sunca, okreni se brzo, skrati daljine, učini ono što je daleko blizu, usne su moje žedne, srce već previše dugo kuca za dolaskom drage!

No kud mi se to usplahirilo pero! No nije to samo pero, što bi pero, ono je od gvožđa, a gvožđe ne osjeća! Ali zato, – no ne, baš ne ću reći. Ti valjda, uostalom, znaš.

Danas sam nešto bolje volje. Prvo tri Tvoja pisma, a zatim, mislim, da mi uspjeva novela koju svršavam za »Knj.« Sadržaj je skroman, ali mislim, da će se u čitaocu probuditi osjećaj za one najbijednije. A to mi daje neko unutarnje zadovoljstvo.

Dragi moj Boškić, da si mi zdravo! I tako mi je to slatko, i ako još prerano reći: Do viđenja!

Voli Te mnogo Tvoj

G.

P. S. Zahvaljujem gđici A. za izručenje pisma.

52

Zgb. 15/6. 29.

53

Zgb. 21/6. 29. [Razglednica. Zagreb. Kamenita vrata.]

Mnogo pozdrava. Više Ti kanim pisati sutra

G.

54

Zgb. 22/VI 29.

Draga Boška,

nisam Ti sad pisao čitav tjedan (osim jučer karte), jer sam cio taj tjedan bio jako, jako zaposlen, doduše sa samim negativnim stvarima. Inače mi je taj tjedan čudno (čudno?) započeo. Bio sam u ponedjeljak popodne baš u onoj šumi, kojom smo nekada, prije Tvog polaska na dopust, išli u onu gostionu, ispod koje smo sreli pogreb nepoznate djevojke. I oko 6 sati vrtio sam se baš oko mjesta, koje je nekad, još prije, bilo izvjestan početak u našem životu. A kroz to vrijeme, odnosno, baš nekako od tog sata cio je G. bio u uzbudenju. To je za priču, koja je trajala jedan cio sat, dok se nije završila tako, da su me našli na večeri kod mame, odveli me, no na sreću, budući da kod mene n'su imali šta naći, odmah me i pustili. Za M. K. valjda si čitala?

[...]

Pozdravlja Te i voli

G.

55

Zgb. 25/6. 29.

56

Zgb. 7/7. 29.

Premda nisi spominjala ništa o tome da Ti se javim, javljam Ti se ipak. Mislim da će Te naći to pismo, jer valjda se nije ništa promijenilo, pa si odsjela u hotelu, za koji si rekla. Mogu Te lakše zamisliti tamo, jer mi je taj hotel poznat. No možda se i on promijenio. Sada je tamo varijete i dancing, nekada toga nije bilo. No za ondašnje moje raspoloženje (kaošto bi bilo i sada), bilo je tako bolje. Za Te opet možda je bolje tako [...].

[...]

[...] Pa mi pozdravi dom koji je nekada, barem u mojoj fantaziji, vidio i čuo malu Sofiju Lalićevu, pozdravi onaj park sa divnim zapadima sunca na sagovima iglica od pinija, pozdravi more, [...]. A i Tebe pozdravlja, pozdravlja iz samoće, s dalekog kopna, onaj koji Te – bez sebičnosti – više voli i od mora.

Tvoj

G.

57

Zgb. 13/7. 29.

58

Zgb. 17/7. 29.

Draga Boška,

[. . .]

Što se tiče romana, ja Ti ga kanim poslati kad odem u Maticu da tamo predam onu priču o klupi. No pada mi i misao: ne bi Ti ili koji Tvoj poznati mogao naći koga koji iz S. ide u Z., da Ti roman pošaljem po toj osobi? Nužno baš nije; inače ću Ti ga poslati poštom.

Kaošto već napisah, ovdje sad sjedim u Št. vrtu. I sjetio sam se, da si I. poslala jednu kartu, međutim, na toj karti je Št. ina adresa! Š. kaže, da ti je G. već tako pod rukom, da – no već ne znam, kako je to rekla. Samo znam ovo: da Ti još uvijek ne znaš moje prezime. Šta više, na karti koju si meni poslala, upravo si onaj ec *na koncu pretvorila u* ac! *Davno je to, davno bilo, u naivnoj mladosti, kad je to i meni samome godilo, danas više ne!*

[. . .]

Št. Te pozdravlja, a ja još mnogo više.

Voli Te
Tvoj
G.

59

Zgb. 20/7. 29.

Draga,

[. . .]

[. . .] Roman ili početak romana poslat ću Ti druge nedjelje, premda se, da Ti pravo kažem, pomalo i kolebam, jer znam, da ta stvar, kolikogod bi možda mogla proći, jer se radnja događa u Pragu, ipak nije za mene reprezentativna.

[. . .]

Najvažnije je to, iscrpi sve mogućnosti glede teatra, a onda ćemo vidjeti.

Što se tiče Tvoje želje, da Ti pišem vedrija pisma, ja bih to i sam htio, i te kako bih htio! No šta ćeš, Boška, kada mnogo puta ž'vot nije nimalo vedar! Sada međutim sam ipak u nekom vedrijem stanju, ne zato što bi se dogodilo nešto, čemu bih se mogao radovati, nego prosto, jer je vedrije – vrijeme. Barem to! Kad je nebo dobro, i čovjeku je prijatnije.

More, o kome si mi već nekoliko puta pisala, za mene je na vrbi svirala, njegov šum ja ljetos ne ću čuti, njegove širine ne ću vidjeti. U B. ću valjda početkom drugog mjeseca, barem se danas tako dogovorih sa sestrom, koja je danas u Zgb i zove me tamo.

Nego, znaš li kuda idem sutra? No naravno, otkud bi to znala? A i da pogadaš, ne bi pogodila!

Drago moje dijete, neznabošce Ti moje bez konfesije, ja Ti sutra idem u Mariju Bistr'cu. Idu Goljačani s autom, pa idem ja mit. *Najprije me doduše »nisu htjeli«, jer da ću se praviti iz njih »bedaka«. A najgore je to, da im ja sigurno ne mogu obećati, da ne ću. No sporazumjeli smo se u tome, da ću si kupiti brnjicu, koju ću onda dati Campeku. A ako to ne, onda da se ne ću s njima tamo uopće razgovarati.*

Pravi razlog da idem jeste, 1. vožnja u autu, 2. mala promjena, 3. ne bih li možda što ušićario za roman, koji ću jednom valjda ipak izdati.

Prema svemu tome, moraš od sutra gledati na me s većim respektom, jer od sutra sam ja blagoslovljen čovjek, sa barem stotinu dana oprosta. Kad bi to barem uvažili oni drugi gromovnici!

Javit ću Ti se, dakako, već i zato, da, videći kartu, ne padneš od začuđenja u nesvijest. No, što? Bio sam ja već i drukčiji »romar« (kajkavski izraz za hodočasnik), kad sam ono išao pješice! Samo, malo mi je fajde bilo tada, vjerojatno zato što se nisam ispovijedio i pričestio.

[...]

Pozdrav. Voli Te

Tvoj
G.

60

Gospodica

Boža Ditětová

Sarajevo
Koroščeva ul. 15

[Razglednica Marije Bistrice. Datum pošt. žiga: 21. VII 29]

Pozdrav iz MARIJA BISTRICE!

Kaošto vidiš, ljudi su ovdje vrlo predusretljivi, pa su već naštampali ono što treba. Prema tomu ja mogu samo ponoviti: Pozdrav iz Marije Bistrice.

Tvoj G.

Nevenka
Pozdravlja Vas Štefa i Viktor. Rukoljub Mira

61

Zgb. 23/7. 29.

Draga Boška,

[...]

Bio je to – u nedjelju – lijep dan i lijepa vožnja. Nažalost je sve malo prekratko trajalo, jer baš kad se smjestismo u gostima, kraj dobrog vinčeka, morali smo natrag. Inače, ipak nešto profitirah za svoj roman,

upoznao sam se naime s ljudima, koji su mi o sižeju, koji obrađujem dali dobre podatke očevidaca. Poslao sam Ti kartu, valjda si je već primila. Da, i sada se baš sjetih. Jesi li Ti, ono u januaru, primila kartu iz Samobora, za koju si mi najprije javila da ju nisi!?

A vidiš, Ti si bila ovdje, a nismo bili ni na Vodovodu! Odnosno bili smo, samo kod drugog, onog bliže. Sjećaš li se? Kad si došla! I cijelo je nebo bilo onda jedan ogroman vodovod.

A sad je vrijeme, za koje čovjeku biva žao, kad se sjeti, da će prestati. Vedro, vedro, vedro! Sunce, sunce. [. . .]

Ja sad mnogo čitam. Vrlo malo pišem. S onom novelom o klupi nisam zadovoljan. Trebao bih ju zahvatiti lirski, a zato sam danas najmanje sposoban. A ta lektira, koju sam sada pograbio – čisto historijska – najmanje je u stanju, da u meni pobuđuje što lirsko.

Lirsko je jedino, kad se Tebe sjetim. No onda tu dolazi i nešto, po osjećanju, blizo tragici, pa i to onda ne dostaje.

No ne ću o tom. Možda si Ti sad u dobrom raspoloženju, pa čemu da Ti ga kvarim? A zapravo, ni sebi ga ne ću, bolje je uistinu da gledamo vedrije.

To je i moja želja spram Tebe, kaošto je i Tvoja spram mene. U to dakle ime, budi mi zadovoljna, moja mala Boška,

voli Te
Tvoj
G.

62

Zgb 29/7. 29.

Draga Boška,

upravo se vratih s one klupe, nad potokom, na kojoj smo sjedili na Uskrs. Malo sam morao na današnji dan biti barem na kojem mjestu, na kome smo bili zajedno. A i prekjučer, odnosno u petak, prošah malo naših nedavnim maksimirskim putevima. Sjetio sam se i izgubljenog čibuka, no njemu ni traga. Inače naužival se malo sasvim novih šumskih partija. Nađoh crnogoričnu šumu. Težak, opojan miris, pa cvrčci podsjetiše me na propalo uživanje na moru. No neko mi je ipak falio. Pogodi tko?

A šta je to opet s tim sarajevskim repertoarom? Vječno nešto drugo nego što bi htjela. Svakako nastoj preko P., da daju »Galeba«. Stvarno, i ja bih volio, da igraš u kojem drugom komadu, koji publiku ne bi poticao na komparaciju s Hudožestvenicima. No kad si već odlučila, pa imaš prilike, dobro je i tako.

[. . .]

Još jedamput Ti čestitam današnjem danu i još jedamput, žalim da danas nismo zajedno. No s Tobom sam i mislim na Te.

[. . .]

Mnogo pozdrava

Voli Te
Tvoj
G.

Zgb. 2/8. 29.

Draga Boška,

Tvoje posljednje pismo je, po svom raspoloženju, obojeno nekako odviše crno. Ti si opet potlačena, a ja se ne usudujem da pitam zašto, jer slutim, da sam tome i ja kriv, sa svojim onim pismom. No šta mogu, kad je tome samo tako, da se moram tužiti! Meni je teško da Te ne mogu utješiti, no ipak Te molim, da gledaš u svoj život vedrije. Konačno, zašto ne bi moglo i za nas jednom postati bolje? Nijedna noć ne može biti vječna!

To je prokletstvo: sad si tu, onda činimo sve, da sebi i te rijetke dane zagorčimo, a kad smo rastavljeni, onda čeznemo jedno za drugim (barem ja); je li da to nije dobro?

A što se tiče mutnoga puta, ili kako si to već rekla, što da još govorim! Istina, i mnogi drugi su doživjeli teško, neki sigurno još teže, ali ipak, to uvijek ne može biti utjehom! Ne može pogotovo onda, kad osim života A postoji još život B, koji ga se tiče kao i vlastiti, a s kojim nikako ne može do onog što bi htjeli oboje!

Ja ovih dana malo radim, ili i sasvim – ništa. Počeo sam da pišem prošlog tjedna, neke uspomene iz djetinjstva, no onda mi je cijelo raspoloženje bilo pregaženo, pa ga sad opet moram da čekam kao brodolomac ladu.

Ako mi uspije da dobijem natrag roman nadam se, da bih Ti ga mogao poslati po Nevenci, jer bi ona polovicom ovog mjeseca imala da pode na jednu turneju s Glazbenim Društvom Intelektualaca. Sigurno to baš sasvim nije, no to bi još bilo najzgodnije. Inače, gotovo bih i sam radije da se zabaviš sa »Zl. Ml.«, no s ovim praškim romanom radi se o jednom izvjesnom efektu, – samo hoće li taj uopće biti omogućen? Po iskustvu sa C. K., malo vjerujem. Zato bi ipak bilo bolje, da prevedeš samo neke partije, da ne tratiš vremena uzalud.

[...]

S Tvojim rješenjem o onim pismima, ja sam zadovoljan, samo jesi li to već učinila?

A prošle nedjelje bijah Ti ja sa svojima na Kraljičinom Zdencu, odnosno i Medvedgradu. Iz Šestina smo Ti svi pisali jednu kartu kao čestitku za imendan, no nisam Ti je mogao otposlati, jer mi se zamela; ako Ti je stalo do toga, uzmi to i tako do znanja.

Voda tamo još uvijek teče, žubori i šumi, i ja gledah spram stola gdje smo sjedjeli, nepuni mjesec dana prije toga. Znaš da to nije brzo prošlo! Gotovo se zgrozih, da će trebati još tri puta toliko proći, da se možda vidimo opet. Ako ćemo se i tada! No Ti se, kako mi se čini, još uvijek nadaš, pa se nadam i ja.

S odlaskom u B. sam odgodio za koji dan, vjerojatno ću tamo druge nedjelje. O moru ni govora. Komu i šćime? Ono je u sadanjim prilikama tako daleko od mene kao Amerika.

No nažalost i Ti si – – Nije to ugodno, nije ugodno. Da si ipak, barem na Rijeci!

Mnogo cjelova i pozdrava,

voli Te Tvoj
G.

64

Zgb. 10/8. 29.

Draga Boška,

odlučio sam ipak da sutra ili još možda danas uvečer krenem u B. Polovicu sam svoje pripovijetke svršio i sad idem, da iskoristim još ovo malo lijepog vremena, koje je, valjda, pred nama. Ostat ću tamo do 20., pa prema tomu možeš pisati na adresu koju već znaš.

[. . .]

Roman Ti šaljem po njoj, i na koricama sam Ti olovkom naznačio, koja poglavlja bih najvolio da prevedeš. Ima tamo pojedina mjesta, koja su bila precrtana i ograđena crvenom olovkom i znakovima / /. Ta mjesta sam sad podvukao običnom olovkom i znakovima v v v v: *to znači, da vrijede i da bi ih trebalo unijeti u prevod.*

Bilo bi mi milo, da prijevod ostane naša diskrecija, pa da za njega ne zna ni A.

Možda Ti od toga postane jesen i zima lakšom! Kamo li sreće, da Ti to može postati na jedan drugi način! No ni ja ne znam, kakova će biti i meni, vjeruj mi, da ju i ja očekujem s respektom. Opet drva, opet ložење, opet zima, ograničen izlaz, samoća; već mi je sada hladno!

[. . .]

Voli Te
Tvoj G.

65

B. 14/8. 29.

[. . .]

U vrijeme, kad ćeš dobiti to pismo, valjda ćeš već biti s Nevenkom. I valjda si već primila roman. Lijepo je njoj; no ni za šta joj ne zavidim, osim za Sarajevo. To su bili baš dani, kad sam se ja nekad spremao tamo, polovica augusta . . . Šta je sve prošlo poslije toga, koliko se toga obrnulo! Ta eto, još samo malo, pa će biti četiri godine, kako sam se upoznao s Tobom! Četiri godine, Boška! Je li Ti to vjerojatno, da je za sve što smo proživjeli trebalo samo četiri godine – ili čak četiri godine – već kako se uzme! Već kako se uzme, a time mislim, da smo mi i mnogo više mogli proživjeti u tih četiri godine, da su bile sretnije prilike, a i – da smo ipak proživjeli i vrlo mnogo!

Šuti selo. Tek tu i tamo koji povik djece ili kvocaj kokoši. I lišće gotovo bezglasno. Kad sam bio posljednji put ovdje, istom je sve tek proklijalo, a sada zrije, pa i zrelo je već. Pala je upravo jabuka, drugarica one, po kojoj je nekad Newton pronašao zakon o gravitaciji. A ja sad mislim o gravitaciji koja me privlači k Tebi kao svome planetu čiji sam sada samo kao neki satelit. Blizu i daleko, oko Tebe, a [...]. Kad sve dozrijeva, zašto ne dozrijeva naša sreća? [...]

Zato i jeste jesen tako žalosna, što berba jednih ne znači i berbu drugih, berba sviju.

No možda pod ovom zimom i pustoši, koju predstavlja naš život sada, klije ili čak i dozrijeva ono što tražimo? Neka nam to bude bar vjera! Treba sebi često i sugerirati, nije to samo jedanputa po gdjekome bilo korisno!

Mnogo Te voli i dobro želi

Tvoj
G.

Pozdrav i od ovdašnjih.

66

18/8. 29. [Brckovljani]

Draga Boška,

[...]

Glede novele o klupi, ja sam Ti već pred tri nedjelje pisao, da sam je svršio; valjda sam nerazgovijetno pisao, pa nisi mogla pročitati.

Mila moja, razumijem Tvoju čežnju za selom. Možda bi bolje bilo, da si mjesto na more otišla sa mnom ovamo. Ali sad je to već prošlo, i ja prekosutra odlazim, premda priznajem, ovako bez misli, bez briga, omamljen selom htio bih živjeti barem dok traju te prilike. Ali – ali!

Čitao sam u novinama, da je GDI, to znači i Nevenka, došla u Sar. prekojučer. Jučer koncerat, danas popodne pučka zabava. Sad ste dakle valjda baš zajedno; bilo bi mi milo, da ste se dobro složile. [...]

Voli Te mnogo

Tvoj
G.

P. S. Datiraj pisma!

67

Zgb. 22/8. 29.

Draga Boška,

[...] Jedva sam se vratio, pao sam u staro neraspoloženje, a i brige. A trebao bi stvar svršiti do konca mjeseca, da tad eventualno počnem drugu. Nikad mi nisi pisala, kakav su utisak na Tebe ostavile one dvije novele koje si uzela sa sobom; po šutnji mogu prosuditi samo negativno. Za onu s tavana mislim da to ne bi bilo pravo. No važnije je što sudiš

Ti kao čitalac; na koncu konca ja dobro znadem, da u prilikama u kojima danas živim ne ću napisati ništa ščime bi i sam bio potpuno zadovoljan.

Mnogo pozdrava. Voli Te Tvoj

G.

Neraspoloženje o kome Ti pišem u pismu u vezi je s time, što sam jučer navečer saznao, da se po zlu okrenulo s jednim mojim prijateljem. Sjećaš li se Ti Milovana, s kojim sam Te na Ilici upoznao pretprošlih poklada? Zatvoren je u nedjelju, a u utorak je otposlan u Sarajevo. Ništa točno ne znam zašto, no slučaj me navodi na to da mislim, kako bi to bilo paradoksalno, da se i meni desi te moram disati poput njega istu atmosferu u kojoj si Ti, a ipak bih bio od Tebe dalje nego što sada ... Nadam se u dobro, no nada je jedno, a životne komplikacije su drugo. Još jednom pozdrav, a glede tog pisamca ne trebam Ti valjda ništa posebno reći.

68

Zgb. 24/8. 29.

Draga Boška,

[...]

S Mil. je, kako sam saznao, po srijedi to, da je – kažu – primao iz S. neka pisma. – Kako će to ispasti, ne znam; kolebam se između optimizma i pesimizma. No ipak više preteži na prvu stranu. Žao mi ga je, tako dobar dečko, premda se nekad Tebi zamjerio!

[...] Cijela ova godina je za me jedan veliki »odmori se«, no ja se ne odmaram. Ne radim gotovo ništa, svaki čas dođe nešto što mi prebije pero, no ipak nisam odmoran, naprotiv, samo umoran.

A Ti, kako vidim iz pisma, pošla si s romanom odmah na posao! Nekad je to bilo tako lijepo, u sličnim prilikama! Doduše, meni se pokatkad nije dalo o tome govoriti, čak smo se pokatkad pomalo i popravdali, no bili smo zajedno! Gdje li smo sve bili s papirima u ruci! A sad, sad si Ti sama, i ja sam. Ne će drugo preostati nego da se sporazumimo pismeno. No Ti ne uzmi cijelu tu stvar previše zdušno, dosta radiš u kancelariji, i zato ne ispuštaj prilike, da se provedeš dok samo možeš.

[...] *Tvoj G.*

69

Zgb. 31/8. 29.

[...]

Draga Boška,

Tvoje neraspoloženje ja jako dobro razumijem. No žao mi je, da Ti ga ne mogu olakšati, dok me i samog život pritište kao olovo. Ipak, ja sam prilično miran; od tolikog lutanja po šumama i sam sam postao

kao neko drvo, pokatkad bar tup i bešćutan. Raditi sad ne mogu, premda bih morao i htio – no o tom sam Ti već toliko puta pisao, da bih o tome zbilja trebao jednom već i ćutati.

Kako je god, međutim, nemoj Ti da očajavaš, i ne misli na ono što Ti nekad govorih kod Kulmerova dvora. Što manje živim, sve više imam volje da živim, da preživim što jest i doživim što nije.

[...]

S prijatnošću pročitah, da je ona novela, odnosno i obadvije, ostavila na Tebe utisak; uvijek mi je milo, kad napišem nešto što se Tebi svida. U posljednjem broju »Knj.« izašao je konačno drugi dio novele; onaj koji Ti nekad pročitah. Ne znam sigurno, no pripovijest o klupi imala bi da izađe u ovom broju »Hrv. Revije« (Matičine).

[...]

Voli Te i sve dobro želi

Tvoj
G.

70

Zgb. 14/9. 29.

Draga Boška,

Uvidam i sam, i uvijek sam uvidao da smo u teškoj situaciji oboje, zato Te i razumijem, kad mi pišeš, da mi zapravo ne možeš dati odgovor na nedavna moja pisma. No, ipak, tamo je bilo dosta toga, na što sam očekivao barem neki s Tvoje strane. No sad svejedno. Prijatno mi je čuti, da si u boljem raspoloženju, samo Ti želim da tako i ostaneš. Glede riječi, za koje me pitaš evo kratka razjašnjenja: u onoj rečenici – žene – ljude, naravno da posljednje znači muškarce, ali mislim da bi bolje bilo da tako ne prevedeš, jer to ne bi dobro zvučalo. Uzmi kao da tamo piše: »kao uostalom i sve ljude«. Ne znam u kome slučaju Ti dolazi »kanda«, trebala si navesti cijelu rečenicu. Uglavnom to znači: kao da, nešto uvjetno. N.pr. on je kanda došao: on kao da je došao. Ako Ti to ne pasuje, a Ti navedi rečenicu.

Glede prevoda za Tvoga znanca, ja i sam pravo ne znam, šta bih Ti preporučio, tako je toga malo. Najbolje bi ipak bilo, da izabere nešto od Kr. Ove godine je izašao dobar roman od Crnjanskoga »Seobe«, ali bi mu, mislim, jezik bio prilično težak za prevod, a možda i stvar prevelika. Svakako si tu stvar nabavi, da je barem pročitaš.

A što se tiče »Hrv. Rev.«, ako si ju možda tražila zato, da tamo nađeš moju novelu o klupi, onda si ju i uzalud tražila. Nisu mi je štampali. Ne znam zašto, i hoće li je uopće. Možda im ne konvenira. Već za onu prvu, kad je već izašla, stao je gospodin urednik razmišljati, da mu se šta ne dogodi, jer kako reče »Ja sam ne znam, šta ste vi tamo htjeli reći«. Tako po ovoj drugoj valjda već zna što sam kanio reći, pa se skanjiva još više. Uostalom, ja stojim danas tako odvojen, tud i pomalo »crn« za sve, da se sasvim lako može dogoditi, da se jedan drugi indeks prenese i ovamo, u literaturu.

Sasvim je pak druga stvar, što mi se dogodilo s »Knjiž.« Pisao sam Ti u svoje vrijeme, da sam s izdavačem došao u sukob radi neštampanja »Tijelova«! Ukratko da ponovim samo ovo: on je stajao na principu, da ne štampa nastavke, jer je tako obećao publici. Ja sam opet stajao na stanovištu, da je »Tijelovo«, i ako u izvjesnim vezama s onom prvom novelom, ipak cjelina za se, a ako to i nije, da mu publika, radi savremenosti teme, ne će zamjeriti, ako ju štampa. Pa sam u tom uvjerenju išao tako daleko, da sam mu dao riječ, da ću mu, ako mi donese samo jedan pismeni prigovor nečiji, dati tri novele za tri broja besplatno. No jer on nije htio besplatno, ostalo je na tome, da mu za tri broja moram da pišem, ako mi donese taj jedan prigovor. I znaš šta je učinio sada? Raspolovio je novelu, tako da je u prošlom broju izašla samo polovica, i sad uistinu postoji pravi nastavak, poslije čega može, dakako biti i lakše prigovora! Nadmudrio me!

Inače, danas mi se dogodila jedna novost: dobio sam pismeno rješenje, da sam amnestiran za kaznu od 14 dana što sam trebao odsjediti za onu prvu zapljenu novina po zakonu o štampi. Malenkost doduše, s time nije riješeno sve, ali ipak: pišem Ti to zato, jer će Ti to sigurno biti drago čuti.

Što Ti meni tumačiš o M., to pravo ne razumijem. Ljubica je bila dolje i već se vratila. Uspjelo joj je, što još nije nikom, bila je s njime. Čujem da je strašno propao, jer je imao dizenteriju. No poslije svega ipak se nadamo, da će stvar s njime krenuti na bolje.

Sad kada Ti to pišem kasna je večer, blizu ponoć; sjedim sam kod Š. Kroz prozor se, iz mraka, čuju cvrčci, i negdje daleko vlak. Putuje, putuje svijet. A mali cvrčak, neznatan kukac, sjedi u svojoj skromnoj rupi i svira sebi, svira; to mu je pjesma. Nikud se ne miče, sjedi i cvrči, uvijek jednako. Skoro se i meni tako čini život, sve je tako jednako, jednako; samo što taj život nije pjesma kaošto pjesma nije nikad nešto što je uvijek jednako. Htio bih jednu promjenu, jednu veliku promjenu – ali, ali!

Još davno, kad mi Sarajevo nije intimno značilo ništa u životu, često sam sebi pjevao: Sarajevo, mjesto ti prokleto! I danas ga kunem, jer subota je, subota uvečer, dakle dan, odnosno vrijeme, kad se pogotovo sjećam, da mi je ta varoš s Tobom odnijela pola života.

Trostruko Tebi pozdrava i cjelova, koliko ih Ti šalješ meni

Voli Te Tvoj
G.

71

Zgb. 17. 9. 29.

Draga Boška,

idući danas opodne Š. na ručak, sastao sam dimnjačara. I odmah pomislih, onako po Tvome: sreća. Čeka me pismo. I bilo je tako. Eto Ti dakle jednoga razloga više, da vjeruješ u sreću, koju nosi dimnjačar.

Dobro bi dakle bilo, da sebi jednog dimnjačara uvijek stavimo na naše puteve. To je valjda homeopatija: klin se izbija klinom, a crno (u životu) crnim (na dimnjačaru).

Tvoj prevod, za koji Ti velika hvala, još nisam dospio detaljno razgledati, no koliko vidjeh, dopada mi se. Pa Ti si stara rutinjerka! U onoj rečenici: žene ljudi, ostavi ovako kako si prevela, to je i jedino moguće, jer ja sam te, u prošlome pismu, nemajući cijelo to mjesto jasno pred očima, malo ne zaveo na krivi put. »Lijevo ili desno« – u tom ja uvijek računam od stvari koju gledam, a ne od sebe, no općenito se radi drukčije, pa zato to promijeni, kako si i sama mislila. Skorojević je parveni i drukčije se i ne može prevesti.

Kaošto sam Ti pisao u prošlome pismu. Ljubica se vratila, bila je dolje samo jedan dan. No ako on ostane dolje duže, misli ona poći opet i to na nekoliko dana, onda ću je, ako baš i sama misliš da bi to bilo dobro, uputiti i na Te. U neugodnosti P. rado vjerujem, jer znam kako to ide naročito u S., i sama Ljubica je jedva jedva uspjela.

A Majstorović? Razlog? Sasvim jednostavan. Žena i novac. On je uvijek bio igračka žena, a žene mu igračka novca.

[...]

A pitaš me šta ja sad radim? Morao bih Ti pobliže opisati cio moj život otkako sam se vratio iz Brcka i čuo izvjesne glase. Sve sam te dane bio kod Š. i jedino sam čitao, čitao. U svom parku, na klupi, hvala lijepim danima, skicirao sam jednu malu satiru, s temom iz nekadanje austr. okupacije u Srbiji, o jednom oficiru, koji se, pijan, prestrašio sjene jednog zadocnjelog ljubavnika, misleći da je to komita. Pobliže Ti valja ne trebam pričati.

Danas sam bio s jednim od urednika H. R. Izvinjava se, da mi još sad ne mogu štampati novelu, jer su obvezani da štampaju stvari, koje imaju već od davno ranije. Pomalo vjerujem, a pomalo ne. Bit će i drugi razlog.

A iz Tvoga pisma razabirem da se Ti još uvijek nadaš ići u Prag. Samo kada? Daj nastoj svakako, i što prije, ni radi čega drugoga, nego da Te što prije vidim.

Slučaj, slučaj! Kakav bi to bio, koji bi riješio dosad nerješivo? Gdje je da ga potražim i kažem mu, da se požuri?!

Draga moja, ne znam Ti ništa reći; duša mi je teška od želja, a život je tako loš prijatelj da mi pomogne put do cilja. Čovjek ili treba da se rodi bogat ili da ima energije, ne one pasivne samo za trpljenje, nego i aktivne da nešto postigne – a to, a to? No da, diagnozu je postaviti lako, no teško je izliječiti se.

Ne da sam možda neraspoložen ili u »tmurnom raspoloženju« kako Ti pišeš. Znadem se i nasmijati, no ipak, nešto čovjeka pritišče, pritišče; možda sam previsoko u svojoj osamljenosti – osamljenosti uopće – i gušim se kao čovjek koji se zaletio previsoko u zrak.

No uvijek mi je lakše, kad mi pišeš, da je Tebi lakše.
Zdravi Te mnogo i grli

Tvoj
G.

72

Zgb. 26/9. 29.

Draga Boška,

pregledao sam prevod i jako sam zadovoljan, barem kao s prevodom. Ono glede nule, ima se shvatiti sasvim matematički – ljudi kao decimale, i nikako drukčije. Šta bi bolje u češkom bilo za skorojeviće, ja ne znam, no kod nas se to prevodi samo sa parveni, što baš ne mora značiti ratne bogataše, jer tako se govorilo i prije rata. Ovdje Ti šaljem natrag 58 str., da mi ispišeš 57.

A gdje Ti to pišeš? Ne bih htio da imaš kakvih neugodnosti. I jeli pišeš svoje primjerke samo na jednoj strani? To za slučaj, ako bi ipak bilo primljeno.

Glede Majst. žene i njenog djelovanja, naravno da sam mislio samo u onakom smislu, kakov si i Ti pretpostavila. Međutim, čuo sam baš jučer o tome neke interesantne stvari, no ne mogu Ti ih javiti. Kad će Ljubica dolje, to se još ne zna, zasad još čeka. [...]

Tvoju čestitku primam, međutim sam baš jučer dobio jednu drugu, kojoj sam se, istina, smijao, no koja ipak nije baš vesela. Konačno se moja stvar stala da odmotava i ulazi u odlučan stadij. Dobio sam optužbu. Drugi mjesec imala bi sigurno biti rasprava. Čime će završiti ne znam, no kako već jeste, mogu računati samo s time da su mi dani odbrojeni. Jedan moj prijatelj, koji je uostalom, opet i u toj stvari sa mnom vezan, dobio je za jedan članak iz 1923. – 6 m. A ja imam dva čl., i još ovu stvar sa Z. Č. Šta prema tome imam da očekujem? No primam sve fatalistički, i jedino bih bio još sretan, da mogu s Tobom biti prije toga, ako ne inače, ono o Božiću. Ali to je tako još daleko!

Draga moja, ja sam miran, i žao mi je samo Tebe. Bit će to prekid, možda i dosta dugačak, a možda, kroz to vrijeme i totalan. Tad će već teže ići ono što nekad.

No šta drugo mogu? Ne mislim ipak, da bi moglo biti tako strašno, da bih se mogao odlučiti na veće korake.

A kako s Tobom? Ima li što nova glede Tvoga dopusta (i premještenja?) Jako bih volio, da možeš doći drugi mjesec. Ne bi li to bilo moguće?

Glede drame za Vašu predstavu ne bih Ti onako na pamet mogao dati nikakav savjet, no uvjeren sam, da ćeš Ti već nešto i bez mene naći, što bi bilo podesno.

Ja sam sad prestao da se šećem. Sjeo sam konačno opet u sobu i radim. Nažalost, nemam mnogo vremena da budem izbirljiv u načinu, jer sam izgubio ovaj cio mjesec dana za rad, pa ne znam, nisam li već i zakasnio za M. H. Nije to ona, iz djetinjstva, jedna druga.

Kod Št. sve po starom. Djeca su zdrava i čudno je, kako Te vole i kako se interesiraju kad ćeš doći. Pa ako to već ona, onda možeš sebi zamisliti, kako je to istom kod mene. No tako mi se nekako čini, kao da Te ne ću vidjeti još dugo! Htio bih da se u tome prevarim.

Na pozdrav – otpozdrav. A mnogo Te zdravi, grli i voli

Tvoj
G.

73

Zgb. 1/X. 29.

Draga Boška,

[...]

Sa mnom ništa nova, osim što je danas započeo mjesec, koji će, izgleda, biti odlučan za moju neposrednu budućnost. Pa i bolje je tako! Ta neizvjesnost u kojoj sam živio cijele te godine, zbilja mi je već dodijala.

A četvrti je to sad već mjesec, kako si bila tu, pa otišla. Zapravo, sve je to izgubljeno vrijeme, potpuno izgubljeno. To malo što čovjek radi nije ni izdaleka ono što bi mogao kad bi bio zadovoljan i miran.

[...]

A gdje si se to prehladila? Zašto se ne čuvaš? Nadam se, međutim, da Ti je već bolje i da već opet zdrava možeš uživati te posljednje lijepe jesenje dane, koji su lijepi, kao bar oni, za neku utjehu. Samo žuti su, žuti već jako. Ovaj mjesec znači njihovu smrt. Gdje ću ja biti, kad se opet sve zazeleni? I, s Tobom ili bez Tebe?

Ono što mi pišeš o K., naravno da je vrlo neugodno. Sitničavost uvijek, pogotovo kod muškarca, trebalo bi sigurno biti uvrštene u katekizam kao osmi glavni grijeh. (Pretpostavivši da ih ima sedam, što ne znam više točno). Ako dakle možeš, nastoj da ga se što prije riješiš. No kad kaniš tražiti dopust? Kako Ti već pisah, nastoj to što prije. I još nešto: ovakove tužbe ne piši tako otvoreno. –

[...]

U nedjelju, ako bude lijepo, kanimo svi poći u B., da okušamo tamošnji mošt. U petak i subotu je berba. Da bar i Ti možeš doći! Razumije se, da ću mnogo misliti na Tebe, ali što ćeš Ti imati od toga, a i ja sam? Mnogo sam se veselio, da ćemo bar Božić proslaviti, još bolje nego lani, ali sumnjam, da će mi to biti moguće. No nije jedno, bit će drugo. Glavno je, da se izdrži, ne klone, ne izgubi nada.

I ja sad nekako mnogo vedrije gledam na život, i sam ne znam zašto. Možda je to i zlo,

No Ti mi budi vedra i ne daj neraspoloženju maha. Neka bude što bude, ali doći će i na našu ulicu praznik.

Voli Te i pozdravlja

Tvoj
G.

Zgb. 5/10. 29.

Draga Boška,

na posljednje pismo odgovaram Ti s malim zakašnjenjem. Nisam mogao ranije, jer sve te dane, a i noći, bio sam zaokupljen novelom, koju sam morao predati Mat. Konačno, danas opodne se to dogodilo, pa sad, opet slobodan, hitam da se javim Tebi.

Nemam zapravo da Ti javim ništa naročito, naročito istom čekam. Bit će to, mislim, naskoro. Ti si doduše optimistična, no ja baš nisam. Tako sam to malo, da bih Ti, kad bih samo znao, kad će to biti, i ne će li se možda otegnuti, bezuvjetno pisao da, ako možeš, dođeš.

Onaj izraz »trikoteze«, mora da ostane. To je francuski izraz, neprevediv, jer je postao historijski; smiješno bi, mislim, bilo, kad bi se prevelo: pletilje čarapa.

Hoće li moja stvar doći u novine ili ne će, ne znam; to se rado prešućuje, a u stvari mi je sasvim svejedno. Ti ćeš o rezultatu biti obaviještena ili od mene ili od drugih. Lj. opet nešto govori da bi opet – tamo; – kad će, javit ću Ti. [. . .]

[. . .]

A kako Ti pisah u prošlome pismu, sutrašnji dan sam odredio za B. Idem zapravo već danas uvečer. Osjećam, da mi je to potrebno i radi odmora, jer sam ovih dana bio zbilja od rada prenapet. To Ti je uopće bilo teško, s tom novelom. Davno tomu Ti već pisah, da sam spremao opis svoje kuće iz djetinjstva u Vl. ul. No što dalje, to mi je više postajalo jasno, da to nije za Mat. Jedno od glavnih lica bila bi svakako – tajnikova punica, pa sad možeš sebi i sama zamisliti, kako bi to bilo primljeno. A vrijeme je išlo, i ja izgubih cio mjesec dana (s B. i mjesec i po), bio je zadnji čas. I tako Ti ja jedne večeri smislih nešto drugo. Brzo sam se dao na posao, i radio sam skoro dva tjedna. Novela je nešto veća, zove se »Hanza«. Možda se sjećaš onog što Ti, davno već, pripovjedah o jednom upravo džek–londonovskom tipu, bivšem mornaru, a sad purgaru, s kojim se jednom upoznah u jednoj vlaškoul. gostionici? No, i uhvatih ga – u noveli – u jednoj jesenjoj večeri, kad on, poslije dugog vremena počevši opet da dolazi tamo – dolazi opet, i to radi konobarice, s kojom je nekad bio u ljubavnom odnosu, a onda se posvadio, oženio s drugom, i sad, poslije nesretnog tog braka hoće da ta pođe s njime u svijet. Zapravo, to je glavni motiv: čovjek globusa, koji se osjeća skučenim u mrtvim purgarskim, malograđanskim prilikama i vuče ga opet globus. No čemu da tu idem u detalje! Ako opet o šta ne zapne, čitat ćeš je u Kolu M. H. Žao mi je jedino, da nisam imao vremena duže raditi na njoj; pustiti je, u sebi je »iznositi«. Ovako je svakako Frühgeburt. No šta mogu! Takve su prilike.

Kad se vratim, prepisat ću onu satiru za »K«. Da znaš, kakav mi je vašar učinjen iz svršetka »Tijelova«. Na jednoj stranici su krivo štampani i ispreturani cijeli pasusi i rečenice! Sam sam se jedva razabrao u njima!

No da si mi zdravo, podrinska banice, Boška! Žao mi je, što Te sutra ne će biti s nama! Grli Te i voli

Tvoj
G.

Pozdrav Nada

75

Zgb. 8/X. 29.

Draga Boška,

[...]

A šta ja time mislim da sumnjam u sastanak na Božić? Prije svega, ta moja sumnja nije takova, da ja ne bih vjerovao i obratno, da se vidimo. Stvar je u tom:

Onim momentom čim dođe do raspr., a to će, najvjerojatnije, biti ovoga mjeseca, može doći do dvoga: Ili ću biti riješen ili suđen. Kad bih bio sam, a ne vezan s još jednim drugim, ja bih možda mogao povjerovati u prvo. Ostaje dakle drugo. I tu onda dolazi pitanje: koliko? Radi se po Zozdu, a taj, kako znaš, je oštar. Najmanje može po njemu da bude 6 m. U tom slučaju, ja bih, apelacijom, mogao valjda produžiti svoj ostanak na slobodi. No bude li više, postoji velika mogućnost, da će se tražiti da moram odmah unutra.

I upravo to posljednje je onaj razlog, radi koga sudim, da bi moglo doći do toga, da se na Božić ne ćemo moći vidjeti. Prema tome, da se možemo vidjeti, ostali bi samo još ti dani pred raspravom, a to kako rekoh, može biti skoro.

I sad eto: bude li tako, nije li onda najbolje, da dođeš, ako samo možeš, odmah? To mi je prva misao. No onda dolazi i druga. Ako ipak ispane bolje, da bi se o Božiću mogli vidjeti, ne bi li to bilo spriječeno time, što si Ti ovdje bila već sada, pa Ti ponovno ne bi to dali? I još to: Ti sama pišeš o poteškoćama koje imaš, da bi dopust mogla dobiti odmah, pa tako ni ja nisam dosta pametan, što da se radi. Promisli još, pa ako možeš, te pogotovo, ako Ti to ne bi smetalo, da možeš doći i ponovo o B., a Ti sjedaj što prije i dođi.

Što se tiče teatra, žao mi je da moraš gledati tako pesimistički. [...]

S Lj. nisam bio ovih dana, imao bih se sastati danas. Ne znam još što je odlučila. No vjerojatno je da će druge nedjelje dolje. Što se tiče pisma, to je stvar dvojbena, ne mogu se baš odlučiti na to.

Onu stranicu prevoda nisi priklopila; novine ću Ti poslati idući put.

[...] Ova godina polako ide svom kraju, možda će druga biti sretnija.

Mnogo cjelova. Voli Te

Tvoj
G.

Zgb. 12/X. 29.

Draga Boška,

žao mi je, da Ti, kraj Tvojih briga, brige zadajem još ja. No šta mogu. Na to si morala biti spremna otkada smo se upoznali. A promijeniti ništa ne mogu. Zapravo, ja sam još ne znam, šta ću. Kad će biti izvjestan dan, to još uvijek ne znam, osjećam samo da je blizu. I onda to ne će trajati dugo, sve će biti gotovo u istom danu.

Oktobar je često bio za me vrlo važan mjesec. Čini se da će biti i ove godine. I poznanstvo s Tobom pada u oktobar. Sčime će završiti ljetošnji, ne znam. Lomim se u sebi o svemu i svačem. I o onom, što Ti pišeš, a o čem smo nekad govorili. Mnogo govori za, mnogo protiv. Odlučit ću se u zadnje dane.

Tvoj dolazak ovamo, makar na jedan sat, bio bi mi vrlo drag. Samo, to su za Te užasni štrapaci, i bilo bi mi, mislim, još teže. Da se barem možeš javiti bolesna, tako da tu ostaneš cio dan! Ne bi li to možda bilo moguće? Uzimati opet dopust, to nema nikakvog smisla, jer bilo što bilo, Ti radi svog premještenja, ovamo ili onamo, moraš u Prag, i tu mogućnost si ne možeš i ne smiješ uništiti.

Glede uspjeha moje stvari u P. šta da Ti kažem? Sumnjam. Nekake studije o sebi ja Ti ne mogu poslat', jer tih, osim u novinama, i nema. Ako ne znaju ništa o meni, onda ne trebaju ni znati. A tkozna, ne će li već naskoro biti prekinuta naša veza, pa će Ti i s prevodom biti teže. Primjedbe posljednjem dijelu u slijedećem pismu, sada taj dio nemam kod sebe.

Osim »Seoba« ja Ti sad ne bih mogao ništa drugo predložiti za prevod. Jesi li već dobila tu stvar? Da, a one stranice prevoda koja je falila, ja nisam dobio. Ti si doduše pisala da šalješ, no zaboravila si priklopiti.

»Klupa« još nije izašla. Upravo danas sam htio za nju podići predujam no predsjednik o kojem to zavisi poručio mi (tražio sam naime već i prije), da hoće sa mnom istom razgovarati: Izgleda dakle... Stara historija!

Boška draga, bilo šta bilo, Ti se ne uzbuduj. Prilike nas mogu rastaviti, no duša nije ni sir ni drvo, da se može rascijepati. Mi ostajemo u sebi jedno, i to je glavno. A ako se dogodi ono drugo, o čemu smo govorili nekad, onda sve zavisi od Tebe. Zapravo, kad bih sigurno znao, da bi Tebi to uspjelo, odredio bih se lakše i ja sam.

Dok Ti to pišem, nebo je vani tako vedro, tako modro i vedro, – a još opodne bilo je mutno i oblačno i maglovito – pa mi dolazi kao da je to dobar znak. No tko će da prema znakovima što prosuduje! Ti si u tome veći majstor, pa gonetaj Ti!

Bilo bi vanredno da si tu, pa da se prošećemo i porazgovorimo. Stara želja, ostvarivijom ju ne čini ni nužda, koja je danas veća nego ikad.

No kaošto rekoh, ne uzbuđuj se, budi mirna. S mirom se dalje dođe nego s nervozom.

Grli Te i voli
Tvoj
G.

77

Zgb. 18/10. 29.

Draga Boška,

nisam Ti u prošlom pismu ništa pisao glede prevoda, jer ne imadoh više mjesta. A pravo da Ti kažem, ne mogu Ti potpuno objasniti onu rečenicu, jer nemam pred sobom nju cijelu kako glasi u origina'u (Ti znaš, da nemam kopije). Ispiši mi dakle cijelu tu rečenicu, pa ću Ti onda reći, kako ju treba shvatiti.

[...]

Ovo pismo mislim da ćeš dobiti još na vrijeme, tako da u ponedjeljak možeš kod kuće pričekati Ljubicu. Ona dolazi u ponedjeljak prije podne i nastojat će Te posjetiti između 1 i 3 ili uvečer poslije 6. Što sam imao poručio sam Ti po njoj, pismeno ne nadoh za shodno, a uostalom, nadam se i računam s time, da ćemo samo osam dana kasnije moći da o svemu govorimo usmeno nas dvoje sami.

Hoće li to biti zbilja tako? To bi bilo samo nekoliko dana poslije četiri godišnjice našeg poznanstva, dakle i naš mali jubilej.

[...]

A šta da Ti pošaljem o sebi? Ja tih stvari nemam, a ukoliko imam, to su, kako Ti već pisah, recenzije, bez većeg kakvog dubljeg zahvata, a ima li to smisla prevoditi? Ako oni kane primiti stvar, primit će je i bez toga, i onda je već lako, mogu im šta i napisati za autobiografiju, a ako ne prime, onda davo s njima! A u svoje vrijeme, kad se radilo o C. K. imali su neke, gotovo ditirambske recenzije, pa ipak uzalud! To baš i jeste razlog moje skepse: kad nije išla C. K., kako će onda ovaj roman? Govorit ćemo više o tom kad dođeš. Inače, ja nisam zato, da prevedeš najprije prvi dio; mnogo bi mi bilo milije, da si radila onako kako sam Ti naznačio. Ono drugo je, relativno, koliko je to uopće taj roman, mnogo reprezentativnije za mene nego taj prvi dio. – Ljubici daj proveseli dolje časove koliko možeš, pogotovo ako ostane duže.

Mnogo pozdrava, s velikom nadom i željom, da bude doskora skoro viđenje. Voli Te Tvoj

G.

Da, od Št. pozdrav, ona Te zbilja voli i veseli se Tvom dolasku.

78

Zgb. 22. oktobar 1929.

Danas je dakle, Boška, četiri godine. Sada je blizu četiri sata popodne, dakle i to se, barem donekle slaže. Četiri je godine, kako si se

Ti pojavila u mome životu. Jasno još pred sobom vidim onu sobicu u Novoj Vesi, u kojoj proživjeh 8 godina, da me konačno, još za manje negoli godinu dana, izvučeš iz nje samo Ti. Sjediš pred stolom, ja na rubu kreveta, gledam Te, više Te možda gledam negoli slušam. No ni izdaleka nisam ni ja mogao slutiti, da će taj susret biti za nas tako važan, tako sudbonosan. Dogodilo se to ipak, i eto, od danas teče peta godina. Nismo doduše zajedno, kaošto smo inače uvijek bili, ne ćemo proslaviti kaošto smo to dosad uvijek činili. No ipak ta godišnjica stoji pod znakom dobre zvijezde i blagoga nadanja, da ćemo bar za koji dan biti zajedno, ako uistinu dodeš kako pišeš.

Dodi! Makar će taj sastanak biti kraći od jednoga sna, bit će, mislim i nadam se, ipak sladak; samo dodi, dodi!

S Ljubicom si valjda već bila; možda ćeš mi po njoj već poručiti, što si postigla, i da li dolaziš uistinu?

Imaš pravo što se čudiš, da se nisam sjetio što smo se dogovorili za Svijećnicu. No pošto mi je to sasvim nemoguće, bio sam jako daleko od toga da i pomislim te bi Ti mogla misliti da mi je to moguće, zato se možda toga i nisam u prvi mah sjetio. Više mi je pred oči dolazila ona prva Svijećnica, 1926, i ta uspomena me je pogotovo odvela na krivi put, odnosno ni na kakav put. Sada znam, no da mi je moguće, ne bi mene put vodio samo do Save nego – već davno – i do same Miljacke.

Baš jučer poslepodne sedim, na primer, u Tuškancu. Ona široka aleja nad Zelengajem. Poluvedro jesenje popodne. Malo modrila, malo oblaka. Sunce, no i ono kao nahukano nečim maglušavim. Drveće još uglavnom zeleno, no staro zelenilo, bolesno, pred smrt. Neka drveća sasvim žuta. Jedno ili dva već potpuno, potpuno gola. Mrtvo sve i tiho. Po koji prolaznik. Penzionirac, profesor. Dadilja, mamica, s decom. Podalje, u jednoj vili, rade stolari. Udaraju, čuju se mukli udarci, kao da kome zabijaju lijes. I nekoga će pokopati. I gledam to i slušam to. Poda mnom je žir. Mnogo žira. I mislim, dosadno mislim: koliko je radi tog žira u našoj seljačkoj zemlji, gdje od većeg ili manjeg broja prasaca nimalo ne zavisi veći ili manji broj knjiga, palo mrtvih glava! A tu taj žir leži miran, neiskorišten i istrunut će i nikog radi njega ne će zaboljeti glava. Tako. Dosadna misao. Zapravo, ja mislim nešto drugo. Kuda ću uvečer? Zašto tu nema Boške? I gdje ću biti kroz zimu? Pada lišće, pada. Ne umire li to s njime i moja sloboda? No zapravo, nije li ona već dugo, dugo mrtva? Pa opet, kako bi bilo prijatno, otići uvečer u Kolodvorsku ulicu, naći tamo Bošku. Lani je to bilo, preklani i prekoprekolani, a ljetos . . .?

No nije zlo samo samoća nego i nerad. Htio bih da radim, osjećam u sebi volju i raspoloženje da bih mogao mnogo, mnogo. No za koga, zašto? Allons donc, cela vant pas la peine! – reče negda jedan okrunjeni čovjek, koji je u čas kad je to rekao, imao pravo da to kaže, i ako je bio okrunjen.

Na koncu smislio sam da idem u kino. Nisam išao. U kinu ja nisam bio već od aprila ili najkasnije maja. Prema tome ne mogu Ti ništa

kazati za »Živi leš«. Nisam ga vidio. Ne znam uopće da li se i davao. Tako sam većinom siguran da ne ću ići u kino, da ni ne gledam raspo-rede.

Danas prvi puta ove sezone idem, s Ivkom, u teatar. Daje se pandan Diogenešu, Brezovačkoga Grabancijaš dijak (đak). Idem da se nasmijem. Jedino radi toga. Ako ću se moći. Ne da sam možda tako zlo raspo-ložen. Naprotiv, raspoloženje mi je sasvim normalno. Nego ima nešto što čovjeka koči; jedna fiksna ideja, pregristi pećinu, koja se navalila na put, a zubi su preslabi. Toliko laži, laži oko čovjeka, a istina je pogašena lampa; i to pomalo vrijeđa, premda ni to sigurno nije sve što muči . . .

Žao mi je da si tako zaposlena. No za mene bi možda bilo bolje, da to jesam. I bio bih možda, gdje god, da se već riješila moja stvar. Dotle sam vezan, ne mogu se odlučiti ni za šta.

Sporazuman sam da se u nedjelju nađemo tamo i u vreme kako pišeš. Samo nemoj mnogo zakasniti. Ako bi bilo lepo vreme, išetali bi se kuda. Malo je nezgodno da ne ćemo moći kroz celo vreme biti sasvim, sasvim sami, no dogovorit ćemo se, da to budemo što više.

U nadi da dođeš, sad Ti ne ću pisati, dok mi možda, što bi mi bilo jako žao, ne pišeš protivno, naime da ne možeš doći. No i mi imamo našu slavu, četirgodišnjicu, još više dakle razloga da se nađemo, vidimo!

Pozdravlja Te mnogo, cjeliva, i želi sretan put do onog koji Te voli i čeka,

Tvoj
Guta.

79

Zgb. 29/X. 29.

Dragi Boškić,

i eto dakle, opet je onako kako je prije bilo. Bila si tu, i sad Te opet nema. Opet sam sam. No jedna je ipak razlika. Tvoj dolazak ovamo, koliko je god bio kratak, osvježio je, uzdignuo opet moje raspoloženje, pa se čak usudujem reći i to, dao je novi polet mojim osjećajima spram Tebe. [. . .] Ja imam utisak, da je ovo bio najljepši naš susret ove go-dine, i zato sam Ti isto toliko zahvalan kao i za to da si se toliko uopće žrtvovala i, ne mareći za teškoće i napore tolikog puta, krenula se na put i došla ovamo. Sada mi je samo još jedna želja, da budemo opet toliko sretni, da se vidimo i o Božiću.

A kako si mi Ti putovala? Da nisi zaspala i zaboravila na Brod? Mnogo puta sam se jučer sjetio, gdje si u pojedinom času, a danas opodne, prolazeći Tuškancem i čuvši top koji je navijestio podne, po-mislih s radošću: sad Boška, sretna, izlazi iz ureda, sretna mislim, u toliko, što će poslije ručka moći malo da se odmori i prospava. Je li bilo tako? Ako nije, a ono će biti uvečer, i ja Ti želim laku, laku noć.

Moji Te svi pozdravljaju, barem oni s kojima sam bio [. . .]

[. . .]

Danas navečer imam da se sastanem s Lj., možda zna ona šta nova.

Dragi moj Boškić, zašto je ipak to sve moralo biti tako kratko? Ne, nije to bio san, kako mi se još prije nego si došla činilo da će mi se činiti kad opet odeš. Eto, baš tu, na ovom mjestu, gdje sada to pišem, sjedila si i Ti, kad si stigla, i tu, u ovom prostoru, bila si sate i sate. I drugdje si bila, jest, i drugdje. I sve to tako plastično živi preda mnom, u mojim predodžbama, [...]. No ako to sve nije bio san, ipak ta realnost nije više realnost, osim u duši i u čežnji, da ta realnost postane opet, samo duža, duža, za uvijek. Ako ikako možeš, dodi ipak, nastoj da dodeš u Z. Bilo bi ipak bolje. Kakogod okrene sa mnom, osjećao bih Te ipak sebi bliže, a i krug ljudi koji Te vole povećao bi se, ne bi bila tako sama.

Nadam se, da nisi imala neugodnost s Tvojim šefom na povratku. Piši mi o tom, piši uopće kako si putovala, i kako si Ti raspoložena. Kaošto rekoh, kolikogod mi je teško da si otišla, ja sam ipak u boljem raspoloženju. Ti si mi bila ko svijetlost u mraku, osjećam se lakše.

Daj se, Boškić, i Ti tako. Čekam Tvoje pismo. Ja bih Ti ovo pisao još jučer, ali sam bio umoran, pa sam spavao. A sad moram žuriti da svršim, jer Š. s malom Nadicom ide na svoj »Diätenspazier«, a ona to pismo tom prilikom nosi i na poštu.

Zdravo, moja mala Boška! Pozdravlja Te, grli i ljubi

Tvoj
G.

Naročit pozdrav od Š.

80

Zgb. 2/XI. 29.

Prošao sam, eto, malo prije, putem kojim sam već mnogo puta, Boškić. No sjećao sam se naročito jednog. Tim istim putem, zelengajskim našim putem na Svijećnicu 926, išao sam, u isto vrijeme, prošle subote poslije podne. No onda je u mojoj duši bila nada. Nada da ću, drugi dan, kroz koji sat, biti opet s Tobom. I bilo je tako. A danas? Čemu se imam nadati? Sutrašnji dan će za mene biti prazan, tako prazan, kaošto su bili mnogi, mnogi bez Tebe. Nije to prijatno, teško se podnosi; tako bi se možda osjećali živi u lijesu.

Jučer su bili Svisveti. Vidim po Tvome pismu da si se i Ti sjetila, što je bilo lani. Ja sam mnogo mislio na to, već prije, pogotovo jučer. Nisam bio na groblju, dosta mi je groblja i bez toga. Cijela zemlja je jedno groblje, na kojemu ima i previše dana da se žali sad za ovim sad za onim. To nikad nije bilo što je sada. I već u osam sati uvečer bio sam kod kuće. Pravo reći, ležao sam već u krevetu, u kojemu je toplije.

Lani u to vrijeme bio sam kod Tebe. To je bilo večer našeg izmirenja. Nije trebalo biti što je bilo prije toga, i još i ljetos mi je bilo toga žao. No kad se pak sjetih, kako nam je bilo lijepo poslije izmirenja, koliko je dubine bilo u tome da smo se opet razumijeli i našli, bilo mi je lakše. No čežnja za Tobom je ostala, čežnja za jedinom ženom, s kojom se

mogu osjetiti potpuno, potpuno jedno, sretan i sav njome zaokupljen – ta čežnja je ostala. I vjeruj mi, ni čitati nisam mogao, radije sam utrnuo lampu, okrenuo se na drugu stranu i zaboravio se u snu. Očajno je to, imati samo jednu dušu, i biti s njom raskinut nasilno, bez mogućnosti, sasvim bez mogućnosti da ma na čas dođeš k njoj, ujediniš se s njome, osjetiš da i Ti imaš pravo na život.

Pravo na život! Kako lagana riječ na vagi života! A kako teška, kad pomisliš da si to ti, koji ga nemaš!

A Boškić! Kako Ti to misliš, da se vidimo za mjesec i po dana? Ako bih ja još bio vani, a Ti dobila dopust, dobro bi bilo, da to udesiš tako, da spojiš i taj dopust i dolazak ovamo na Božić. To bi bio za Te manji napor, a i duže bi, u jednom, bili zajedno. No možda Ti tako i misliš, pa je sasvim suvišno, da Ti to savjetujem.

Radi mene nemoj se, molim Te, uzbudivati. Ispadne li tako, da se duže vremena ne ćemo moći vidjeti i dopisivati, nije to najstrašnije; proći će i to. Kad ne bi bilo Tebe i mojih, kojima bi to bilo teško, ja bih, iskreno Ti priznajem, bio i najsretniji, da na neko vrijeme iščeznem u mraku; mnogo toga bi bilo riješeno sasvim mehanički što me sad tišti. I zapravo, da, opet, nema te čežnje, da se vidimo i budemo zajedno kad Ti opet dođeš, želio bih, da se sve to što prije dogodi i riješi, da znam na čemu sam. Ovako, kako je to dosad išlo, dalje više ne može, nešto bi već trebalo učiniti, što bi ujedno bio i početak i osnov za ostvarenje našeg zajedničkog života.

O mnogom tome mi nismo dospjeli da govorimo, dok si bila ovdje. No o mnogom tome istom, mislim, da više nije i potrebno, jer se i bez toga razumijemo. [...]

Što se tiče romana, pravo da Ti kažem, nemam mnogo volje da sad radim na njemu; učinit ću to drugi tjedan, ako ne budem čime spriječen, samo Tebi za volju.

Pozdravljaju i Tebe svi: mala Nadica se javila sa željom da Te pozdravi posebno; od svoje strane o tom ne trebam ni da govorim. Voli Te više nego ikad

Tvoj

Nada *G.*

81

Zgb. 5/XI. 29.

Draga Boška,

htio sam Ti već popodne pisati, tako da bi pismo otišlo još danas. No ostah slučajno bez kuverte. Tako Ti pišem istom uvečer. Jedan dan, prema tome, zakašnjenja. No i nemam Ti pisati ništa tako važno. Radije bih govorio s Tobom. Onda bismo već imali o čemu da govorimo. Čudno je to uopće. Pisati čovjek ima tako malo, a govoriti tako mnogo. No valjda je tu u pitanju samo mogućnost, izvjesna mogućnost ili nemogućnost.

Ti se dakle svakako nadaš doći drugoga mjeseca. Kad bi bar sigurno bilo, da se tada vidimo! Iz Tvoga pisma vidim, da je bilo sasvim nepotrebno da Ti savjetujem da svoj dopust za P. spojiš s dolaskom ovamo na Božić. No kako Ti to misliš, da iz P. možeš putovati istom na Badnjak? Prema tome Ti onda ne bi bila već na Badnjak ovdje? A ono što kažeš, da bi istom moja prisutnost bila potrebna da budeš ovdje na Badnjak, to baš ne mora tako da bude. Žao bi mi jako bilo, da ispadne baš tako, ali Ti možeš, i mislim da bi Ti bolje bilo, da budeš ovdje, kod Š., makar možda i ne će to biti za mene moguće.

Meni je samom to već sve preko glave. Mislim taj moj položaj, koji nije ni na nebu ni na zemlji. Ničega se ne mogu primiti da što radim. Zapravo i kolebam se između toliko tema. No čega da se prihvatim, kad ne znam, što već može biti za nekoliko dana? Najradije bih sada radio na jednoj drami; onoj o onom ruskom doktoru. No opet, za koga? Zar bi se to danas moglo igrati? A pisati za ladicu? Pogotovo, kad Ti tlo gori pod nogama, tj. uopće tla nemaš?

Novela o klupi je izašla u H. R. Poslao bih Ti, no ne čini mi se to najugodnije. Dat ću Ti je kad dodeš. A i u M. ću reći, da nadu u S. koju knjižaru, tako da se može dobiti i tamo.

U Št. vrtu je još mnogo, mnogo onog cvijeća, za koje Ti kažeš da Ti je najmilije. I baš danas mi reče, da je šteta, što nisi ovdje, da Ti ga dade. Eto vidiš, imala bi uvijek punu vazu, da si ovdje. Što nisi ovdje! Znam, i Ti bi to sama htjela. Ali ja još možda više.

Tako je dosadno, dosadno. I možda to baš nije dosada, ali nešto mi fali, fali. Ti. Je li je to tako i kod Tebe? Ili su to samo časovi, kao ono, kad si moju prisutnost osjetila potrebnom putujući u S.?

Kolodvorska 15! Nezaboravno! I baš tog mjeseca bili su, čini mi se, tamo naši najljepši dani. Koliko li razlike između lani i ljetos! Hoće li opet kakve biti između ljetos i na godinu? Na bolje, svakako, na bolje, hoće li biti? Mora! Recimo i učinimo da to mora biti!

Kratko i brzo je to moje pismo, no dugo i trajno je moje posizanje i čežnja za Tobom.

U meni si, ali nisi kraj mene. Ja sam Tvoj, a Ti si daleko. Zbližava nas samo papir. Dokle?

Tvoj
G.

82

Zgb. 8/XI. 29.

Draga Boška,

imam Ti prije svega da javim datum dana, koji Tebe zanima koliko i mene. Obaviješten sam o tome jučer. To je 23. decembar. Dan, dakle, pred Badnjak. Odnosno, baš dan, kad ćeš Ti biti, odnosno kaniš biti na putu u Z. No unatoč toga ja se nadam da će ipak stvar ispasti, tako

da ćemo se moći vidjeti. Porazgovorit ću se još o svemu sa svojim zastupnikom. Bilo bi zbilja glupo, da naše ponovno viđenje bude spriječeno na diferenciji od 24 sata. No svakako, ako ne dođe komplikacija s koje druge strane, moći ćemo da se vidimo i porazgovorimo onom prilikom za koju Ti pišeš u posljednjem pismu, naime prigodom Tvog polaska u P.

Zapravo, malo mi je i krivo, da cijela stvar ne bude riješena već prije toga, tako da bi Ti to znala i prema tome se mogla bolje ravnati u Prg. I samome mi se čini baš taj dan tako čudan, te mi dolaze i misli da se možda radi o pogrešci, i da je bio mišljen novembar.

Prođe li sve dobro, naime tako, da se još i na B. budemo mogli vidjeti i biti zajedno, ja Ti još sam ne znam reći, gdje ćemo biti u gradu ili na selu. Svakako, mislim, bilo bi za nas oboje zgodnije, da to bude u gradu, jer bismo više mogli biti sami. No i selo ima svoj šarm; tamo je B. uvijek veseliji. Uostalom, ja odluku prepuštam sasvim Tebi, pa ću onda prema tomu za nju ovdje »drukati«.

[...]

Sjutra navečer kanim učiniti malu ekstravaganciju – ekstravaganciju spram načina mog života inače. Umjetnici prireduju ovdje, u Zgb. Zboru, svoju zabavu, pa jer su me pozvali, malo ću skočiti tamo. Ne na dugo. Tek da uhvatim sliku. Ne trebaš se bojati možda za moje oko. Danas ja trebam oči za drugo šta, a ne da ih žrtvujem glupanima. A onda, drugi tjedan, idem na dan dva u B. To su male ekstrature u jednoličnom mom životu, koji je, kako Ti već pisah, često, bez Tebe, dosadan i jako pust. Draga moja, danas prije podne, ležeći, mnogo mislih, kako bi moj život bio ipak drukčiji, kad bi Ti bila uz mene, ali nerastavljivo.

Mnogo Te pozdravlja, ljubi Ti ruke i svu

Tvoj
G.

83

Zgb. 9/XI. 29.

Draga Boška,

[...]

Prevod koji si mi poslala, mislim da Ti ne trebam vratiti, uzet ćeš ga kad dođeš.

Moram da završim, jer mi se žuri u grad. Moram do svog zastupnika, da se dogovorimo glede onog, što će biti danas dvije nedjelje.

Srdačno Te pozdravlja i voli više, nego Ti to pretpostavljaš

Tvoj
A.

Pozdrav od Š. i Nadica

Zgb. 11/XI. 29.

Draga Boška,

[...]

Onu rečenicu u romanu mislim da nisi razumjela radi toga što je tamo jedna riječ ispuštena. Naime: ... ne ću reći baš to, o čemu Ti sad ... – ja sam se tu držao veristićkog načina izgovaranja, pri čemu ne moraju biti baš sve riječi u rečenici. Fali riječ: o čemu Ti sad govoriš. *Ti to možeš prevesti i u prošlosti: o čemu* si *Ti sada ..., a riječ: govorio, dodaj samo onda, ako je to u češkom baš zbilja potrebno. No ja mislim da nije. Inače što Ti je još tako nerazumljivo? Ilija tumači, zašto su ga tako privukle alkemičarske kućice; zapravo, on se, jer je cijela stvar mutna, ne može jasno izraziti, pa tako govori općenitim izrazima: da mu se tamo dopalo, odnosno lebdilo mu pred očima* nešto *bliže njegovoj unutarnjosti (= duševnosti), nešto silno već izživljeno (možeš reći i: proživljeno). Ja ti to drukčije ne mogu protumačiti, uživi se u rečenicu, pa će Ti biti jasno.*

Toliko o tome! I šta još? Jučer sam opet imao jedan doživljaj, no ne samo ja, nego i stanodavac i cijela kuća i cijela okolica. Bilo je rano jutro ... no, ako Te bude zanimalo, pričat ću Ti kad dođeš. Nije bilo zbog mene.

Sa mnom poslije vijesti koju sam primio, ništa inače nova; bio sam sa svojim zastupnikom, a on je optimista, tako da bi moglo biti da se na B. vidimo. Budućnost ima riječ, da nam pokaže, koliko je spram nas prijateljska.

Na onoj zabavi, o kojoj sam Ti pisao, nisam bio. Kad je došlo do toga da podem, postalo mi je najednom besmisleno, i radije sam ostao kod kuće. Zabavu sam imao ujutro. Drukčija, no više u stilu.

M. je još uvijek pod Tvojim sarajevskim nebom, nesretan čovjek, a sve za ništa.

I na selo, dvojim da ću ići, jer je vrijeme stalno kišovito i provincija pogotovo blatna. Takov su Ti to dani, da nemaš kuda. Prije sam mogao bar šetati, a sada niti to. Da smo barem već opet u proljeće! No bogovima možeš još najmanje zapovijedati; i tako što ostaje? Skutri se u svom kutu i čekaj, strpljivo čekaj. U dvoje bi to, naravno, bilo lakše, ali, eto, bogovi su nam i tu neskloni. Kad je već tako, da ljudi moraju patiti, zašto ih onda priroda nije stvorila sa živcima od željeza? No onda ne bi patili; izgleda dakle da oni moraju patiti, a to je, najpristojnije rečeno, samo jedna prosta svinjarija.

Ipak, tko ustraje, taj dolazi i na vrh. Mučan je uspon, ali ustrajnost neka nas ne ostavi! Ne kloni dakle pred eventualnim novim poteškoćama, a ja sam i uvjeren, da ne ćeš.

Da si mi zdravo!

Voli Te Tvoj
G.

Zgb. 14/XI. 29.

Draga Boška,

možeš i sama misliti, kako bi bilo neugodno, da se na Božić ne bismo mogli vidjeti, premda bi Ti bila tu. No odgoditi ja ništa ne mogu, osim kad bih bio bolestan. A ima li to smisla? Jedan dio moje nade jeste bar u tome, da bi Ti mogla biti ovdje u nedjelju, prije tog odlučnog dana. Ti sama pišeš da se kaniš iz P. krenuti 21. ili 22., kad bi dakle krenula 21. bila bi još nedjelja naša. No onda opet, ako sve uspije relativno bolje nego što mislimo, teško je misliti na to, da bi se krenula već drugog dana B. No mislim da si stvar s dopustom udesila tako da Ti se u nj ne računaju praznici, pa prema tome ne može biti drukčije nego da drugi dan odeš. Jedino ako je tako ima smisla da tad odeš doista. A ako se desi što nepovoljnije za me, bit će tu još drugi, ne ćeš biti sama. Gdje i kako će to biti, vidjet ćemo onda, kad će biti situacija čista. [...]

Zadnji put sam Ti zaboravio priložiti onu karticu iz romana. A ovdje je sad druga. Rečenicu za koju me pitaš protumačit ću Ti usmeno. Prevesti ćeš ju, mislim moći, i onako bez komentara. Umetnuo sam uostalom riječi »u tom pogledu«, pa učini to, molim Te, i Ti. A zašto ona riječ »o zatišju mudračevu u šumi«? Pri tom mi je bio na pameti istočnjački pojam mudraca, koji su se, kao Budha pod drvo bo, povlačili u šume da budu nesmetani od ljudi; šuma je tu kao kontrast gradu.

A kakove da Ti ja dam direktive za moju autobiografiju? To ti je sve, draga Boška, još samo ono: praviti ražanj za zeca, a zec u šumi. Najprije neka oni prihvate, pa im onda napišem nešto sam. No ja Ti u sve to slabo vjerujem. Što se tiče mene, dr. D. P., instruktor češke publike o hrv. literaturi, podigao je slabi most između P. i Z. I uopće bi najbolje bilo, da to dalje ne prevodiš.

A kaošto sam Ti pisao, na zabavi umjetnika nisam bio. A ni jučer na selu. Preveliko je vani blato i kiša je padala ponovno; nije ni to smisla imalo da idem tamo. Uopće je još uvijek vrijeme strašno; ne možeš da se makneš iz kuće. Oblaci, kiša, magla; odvratno. Upravo je šteta, da baš takove dane ne odsjedim, ako će već morati da bude, gdje drugdje.

Inače, napala me je posljednjih dana jedna stara, davna tema o jednoj izvjesnoj nagluhoj Tonki, čeljadetu s neobičnim jednim zapletom u životu. Radit ću na tome slijedećih dana; zasad radim na njoj u glavi; smišljavam kostur, da na nj poslije metnem meso.

[...]

Kako si Ti? Što mi sad radiš? Da mogu biti vjetar, bio bih brzo, brzo kod Tebe.

Grli Te i ljubi Tvoj

G.

P. S. Budući da ni danas kartice ne stanu u pismo, poslat ću Ti slijedeći puta.

86

Zgb. 17/XI. 29.

Draga Boška,

nemam Ti danas što naročito da pišem; no i malo je takovih slučajeva da bih što imao naročita pisati; život prolazi bez događaja: u događajima bez događaja. Barem mi se sada to čini tako.

Jedino nešto nova. Javila mi se upravo Lj., doznala je neke zle vijesti za svog dečka; nešto se pogoršalo s njime, no pravo ne znamo što. Njegov dan imao bi biti oko 15., u B. Pa smo se prošetali malo Tuškancem. Tješio sam je, mirio, koliko sam mogao; tužna je to i dosta teška uloga, biti bolestan i biti bolničar.

Kartice iz romana šaljem Ti u ovom pismu. I moram Ti tom zgodom nešto priznati. Ja sam pokušao da preradim one dijelove koji su sada kod mene. No ne ide mi od ruke. Ne mogu se sada uživjeti u to. Opsjele su me neke druge nove stvari. Hoćeš li mi zamjeriti, ako najprije radim na ovima? Pa ona poglavlja i nisu tako značajna, da bi imalo smisla da odmah pokažeš i njih!

A krizanteme, veliš, da još uvijek imaš! To dugo traje! Danas je tri nedjelje, skoro tri nedjelje, kako si ih odnijela. No koliko ih tu već ima novih! Vrt ih je pun. Sve jedna ljepša od druge! Što ne dodeš opet po njih? Ja bi Ti ih donio da mogu!

[...]

No baš uslijed te jeseni, kad je čovjek prikovan da sjedi kod kuće, osjeća se još više samoća i još veća je čežnja – –

A Tebe nema.

Sam sam.

I iz te samoće primi pozdrav od

Tvog
G.

87

Zgb. 23/XI. 29.

Draga Boška,

[...]

Danas, možda tek pred koju minutu krenula je u S. opet Lj. Zanima je, što je s njime. Kad primiš to pismo, ona će biti već kod Tebe, a i ne će više biti. Sirotica, i ona ima svoje muke. A da bi bilo bar zašto!

Jednoličan život, uistinu, i u njemu ima mnogo krivnje, da je od stalnosti postala jedino pravilo nestalnost. Ja se ne sjećam, koja mi je jesen bila tako teška, prazna i tmurna kao ove godine. Bilo je i prije mnogo magle, kiše, zime, oblaka, i prije su bili dani kratki, tamni, bez

sunca, ali se živjelo ipak nekako lakše. Kroz tri, zapravo četiri jeseni nosila si Ti u njih svijetlo, razonodu, život. A sad, ljetos . . .

Tako Ti se ja, u takvom raspoloženju, uputih pred koji dan opet u kino. Privukao me ton film, ta nova senzacija. I faktično, ostaje u čovjeku dojam. Meni je čak i neka tjeskoba podilazila slušajući ljudske glasove, a sve bez čovjeka, prosto s platna. Nisam se mogao odrvati utisku nečeg sablasnog. Gotovo kao da je davno djetinjstvo progovorilo iz mene, kad sam se plašio još duhova.

Kad se ta stvar jednom usavrši i bit će moguće sve nijanse, kaošto su to, uostalom, u pojedinostima, već i sada moguće, ne će li to, i to tada sigurno, biti konac teatra? Fali, odnosno tada će faliti samo još boje; i ja sebi ne mogu zamisliti, koja bi to drama, tragedija, ferija, opera bila, koja ne bi mogla biti provediva, i to bez ikakvog minusa u isporedbi s teatrom živih, prisutnih glumaca? U stvari takav kino bit će samo industrijalizacija današnjeg teatra, glumac i teatar će ostati sa cijelom današnjom potrebom svog kvaliteta, samo šta će igrati za publiku posredno, preko platna. Ne moravši da izgubi kvalitet, a dobivši kvantitet, mogućnost istovremenog prikazivanja na bezbroj mjesta. stvar u cjelini ipak dobiva; i gdje je onda gubitak?

No radi čega sam se tu ja zabrinuo toliko za teatar? Zabrbljao sam se, a bit će da si Ti tomu malo kriva.

Mjesec dana dakle još. – Još mjesec dana!

Pozdravlja Te i voli

Tvoj
G.

88

Zgb. 25/XI. 29.

Draga Boška,

danas je tu upravo proljetni dan. Vedro, s malenim nahukom oblaka, toplo i čisto. Gledam kroz prozor šumu. Gola je, žuta, kao sva zahrdavela. Išlo bi mi se onamo, već nekoliko dana me nije bilo u šumi. No samom mi se danas ne da. A i nemom vremena. Moram za Maticu da nešto svršim. A danas opet imam tamo sjednicu radi revije. Tako hoću da barem malo iskoristim to poslije podne za rad, prije nego krenem van.

[. . .]

Kako je s Lj. i njezinim, to već znaš od nje same. Nije dakle tako oblačno, kako se pripovijedalo. Ja se još uvijek nadam dobrome za njega.

[. . .]

Mnogo Te pozdravlja i voli

Tvoj
G.

Nada

89

Zgb. 28/XI. 29.

Dragi Boškić,

zanima Te, kako je došlo do toga da si dobila cvijeće. Moja je zasluga pri tome vrlo mala. Tek možda toliko, da sam, videći ga u vrtu, po koji put glasno požalio, da Tebe sad ovdje nema. Inače je ideja i provedba sasvim Štefina. »Pa ju ja imam rado«, rekla mi je za Te, kad sam ju poljubio i zahvalio joj se za tu pažnju.

Tako je to sa cvijećem. I nju i mene raduje, da to i Tebe raduje. Mali znak da na Te mislimo.

[...]

I opet je danas lijepi dan. I opet mislim, zašto sad nisi ovdje. Ali to ne znači, da mi takove misli ne dolaze i u druge dane. To ne bi bilo lijepo od mene, jer su sad većinom dani ružni.

[...]

Pitala si me nedavno, što sad radim. Svršavam upravo jednu kratku novelu. Ne onu o Tonki. Zapravo to i nije novela, nego više zapisak o jednom davnom već mome doživljaju. Zove se »Susret sa čovjekom-rasčovjekom«. Ako se pravo sjećam, nekad sam Ti o tome i pripovijedao. O Tonki kanim poslije toga, ako bude raspoloženja i još vremena.

Mir Ti želi i mnogo Te pozdravlja i voli

Tvoj
G.

P. S. Pozdrav i od Š. i njezinih.

90

Zgb. 28/XII. 29.

Dragi Boškić,

umor (ne više humor) nije mi dao, da Ti se javim već jučer. Već kad si Ti otišla, [...].

[...]

Samo kad opet, kad opet? Poslije tog sastanka, čije uspomene su još u meni svježe, leži to pitanje: kad opet? u meni teško kao najteži oblak, – oblak to teži što se kroza nj ne vidi nikakav siguran odgovor.

[...]

Ja sam danas nastavio svoju novelu, no sada više nemam za nju toliku volju kao prije.

Inače, tu Ti je ove noći zapao toliki snijeg, da ga sad na bosanskoj pruzi zamišljam uistinu u visini od pet metara. Zašto to nije prije, dok si još bila tu? I onda da to traje barem dvije nedjelje, barem do Silvestrova ili vodovodna našeg dana...

Zanima me, kako će Ti uspjeti one fotografije. Hoćeš li mi ih poslati? Zanima me naročito jedna, – ne radi mene, koji sam na njoj, nego

radi mjesta koje predstavlja. Pazi naročito na nju. Šteta je, što se na njoj nismo mogli slikati oboje! No ako se nađemo u proljeće, onda to moramo svakako. Je li da hoćemo?

Kako će biti sa Silvestrovom ne znam, a pravo da Ti priznam, niti me ne veseli tako, kad ne možeš Ti biti prisutna. Lani, lani je to bila noć našeg rastanka. A ljetos smo rastavljeni već prije! Glup život, strašno glup život! Meni je tako da bih se, kad bi to bilo moguće, najradije konzervirao u kakav još nepronađen aparat za konzerviranje ljudi, pa onda da ustanem i oživim u onim boljim vremenima, kad ćemo moći, bez sukoba na pitanju jesmo li prcmalo sami. ostati zajedno. No takve želje, želje su desperata! treba nešto drugo učiniti za sreću!

A jesi li Ti to iz vlaka mahala nečim bijelim? Radi magle i dima nije se već moglo raspoznati tko maše; no ja sam imao utisak, da si to bila Ti. Ta bjelina bila je za ono crno u mojoj duši kao balzam.

Na koncu, u ovom posljednjem pismu koje ćeš od mene primiti *prije Nove Godine, želim Ti, iz srca koje nije cijelo bez Tvoga, još jednom ono što Ti već zaželih usmeno (i pismeno): Sretnija Nova Godina 1930!*

Voli Te i grli Tvoj

G.

P. S. Pozdrav od sviju.

91

Zgb. 31/XII. 29.

Dragi Boškić,

[...]

Onog čovjeka na stanici sam ja vidio; no šta ćeš, tako je to uvijek, gdje je svijetlo, tu je i sjena. Mislim naime, da smo mi ipak svijetlo spram njega.

[...]

I kad dođe dvanaest sati, znaš da je prva čaša koju ću ispiti posvećena samo Tebi i Tvojoj, il', baš našoj sreći. Pa neka dođe što još mnogo teže, samo da to na koncu bude nagrađeno spokojstvom i onim što zajedno jedan s drugim želimo!

[...]

I još mnogo, mnogo želja! Sjeti ih se sama, pa onda znaj, da ih ja želim isto tako kao i Ti!

Još jednom pozdrave i dobre želje od sviju, a ponajviše od Tvoga

G.

92

[Zagreb, 31. XII 1929]

[Posjetnica: August Cesarec, književnik]

Odmah i, kad je već tako da ne ćemo moći biti zajedno:
Sretnija Nova Godina 1930
negoli što je bila i jeste ova!

Tvoj ./.

93

Zgb. 4/I. 30.

Draga Boška,

[...]

[...] legao sam opet na rad i osim one novele na kojoj radim, radim u duhu na jednoj drugoj, simboličnoj, koja će se odigravati čak u – Egiptu. Čemu robovati i graditi u mučne piramide, da u njih legne samo jedan – mrtvac? To je motiv. Samo trebam za to učiniti neke predradnje, pročitati malo hsitoriju.

Zanimalo bi me šta mi misliš reći povodom priče o klupi?

Ovdje su sad vrlo lijepi dani. Jučer je bio upravo proljetni. Prošetao sam se opodne Tuškanzem; već davno nije bio tako lijep. Snijeg – i sjene na njemu! Bile su plave, plave, jedna, od omorike, tako divno modra kao najljepši email.

[...]

Još jednom, u ovom prvom ovogodišnjem pismu: da nam se obojima sve želje ispune.

Pozdravlja Te i voli Tvoj

G.

94

6/I. 1930.

Dragi moj Boškić,

evo i četvrte godišnjice! Ne dana kad smo se upoznali, to je već prošlo. Nego onog još mnogo važnijeg dana, kada je između nas pao hladni »vi«, i od dviju tračnica našeg života postala je jedna (ne odmah, ali tada je to tek počelo).

I po drugi puta ja sam toga dana sam! Ne samo da mi je žao, nego je to upravo bila šteta. Ovako krasno popodne, ovakva krasna večer!

Ujutro još, kad se probudih, vani je ležala magla. Poslije, pa popodne, kada podoh u našu malu Meku, vedro, vedro, vedro! Šuma bijela od snijega, mraz na granama kao srebro. Prošao sam istim putem kojim smo prvi put išli; Sofijinim. Sjećaš li se na Smroku one linije zemlje, iza koje, kad to gledaš iz produženja Jurjevske ulice, prije zavijutka na raskršće, ne vidiš više ništa nego nebo? Kad dodoh pred nju, sunce je već zapalo; nebo je poprimilo boju žute, recimo žute, jer je teško odrediti točno, – dakle žute svile, tako mekane i fine, da bi Ti na njoj mogla praviti batik kao na mapi koju sam od Tebe dobio za Božić. A onda kad dodoh, na raskršće, ležalo je ispod te svile teško,

krvavo rumenilo, zamotano spram grada u sivu, plavušavu maglu, a spram gore, koja je bila u čistim konturama kao izvajana, – bilo se prelilo u nešto ljubičasto.

No to je sve tek put do Meke! Tamo gore, na našoj klupi, ni na drugima, nije bilo nikog. Činilo se tako kao da je to baš zbog mene da mogu biti u većem miru. Sjeo sam, poslije jednog kratkog poklona, za koji Ti ne ću reći u čemu je bio. Zapalio sam posljednju cigaretu, koja mi je ostala od Tebe i koju čuvah naročito za taj čas. Zapalih je sa žigicom iz nove i bolje kutije, na kojoj su zapisani svi dosadanji datumi.

I mislio sam: ova vedrina, u kojoj nema ni tračka oblačka, pa blizu ni magle, nego samo zvijezde, zvijezde i čist, mlad mjesec, nije li to dobar znak? Sjećaš li se, kako smo prekolani čekali da se kroz oblake pojavi mjesec? A sada, danas bi to bilo nepotrebno, danas je on sjao stalno, stalno, i to baš spram Tvoje strane, kakogod hoćeš, spram nekadanjeg Tvog stana u Ilici ili današnjeg u Sarajevu.

Zvijezde, vedrina, mjesec – s njima u društvu pozdravio sam Te, žalio, žalio, da nisi sa mnom.

No je li da jesi bila sa mnom, je li da jesi?

Jedina magla, jedini mrak bio je u tom, da sam cijelim putem, pa i tamo gore, sveukupno gotovo dva sata, a i više, morao slušati jednu kanonadu. No možda je to bilo i dobro, jer u vezi s jednim davnim doživljajem iz 1915, kad skoro na istom mjestu slušah kanonadu s austro-talijanskog fronta, ja dobih jedan nov motiv – samo ako će proći?

Tako je to bilo, ukratko. Još jednom: ako nisi danas bila sa mnom, nadam se, i to mi je bila želja, da to bude na godinu!

[. . .]

Na Tvoje primjedbe o onoj noveli odgovorit ću Ti budući puta.

[. . .]

Pozdravlja Te i voli Tvoj

G.

95

Zgb. 11/I. 30.

[. . .]

Ja sad mnogo radim, zato sam i opet malo možda kasnije pisao to pismo! Još uvijek istu stvar. No bližam se koncu – još jedno poglavlje, finale. Kolebam se radi naslova. Podnaslov je: malogradanska priča iz malogradanske ulice. No glede glavnog naslova, kako Tebi zgodnije zvuči: Tragikomedija Tonkine jedine ljubavi, – ili: Tragikomedija jedne jedine ljubavi – ili samo: Tragikomedija jedne ljubavi?

Ajde, reci mi, da se znadem bolje odlučiti. Samo šta ću onda s njome? Tko će mi je štampati? Imala bi oko 80–90 stranica. Konac je blizu, no onda slijedi istom pravi težak početak!

Na temu Tvojih primjedbi o klupi: ljubav, ni jedna, bila izmedu ljudi ili muškarca i žene, nisam ni ja nikad smatrao svrhom. Pa toliko ni putem, koliko sredstvom za duševni razvoj, i tek preko toga, za sreću i mir.

I Ti si mi u tom mnogopuť bila na pomoć, budi mi i dalje!

Voli Te Tvoj

G.

96

Zgb. 13/I. 930.

Draga mala,

[...]

Što ja radim? O tome sam Ti već pisao. Pri finalu sam. Čekam Tvoj savjet. No šta ja radim, to sad i nije tako važno. [...]

[...]

Pozdrav i – *od Tvog G.*

97

Zgb. 16/I. 1930.

Draga,

[...] Inače, danas je jedna godišnjica. Sigurno ćeš pogoditi kakva. Lani u to vrijeme...! Čudno je čovjeku misliti na to, još čudnije što ne može znati, što ga još i dalje čeka!

No zasad je dobro. Radim. Malo sam zapeo s finalom. Radi se o raspletu. Dosada mi je išlo sve kao po loju. Sada, tri stranice napišem, i dvije odbacim. No i one su korisne. Radi se tek o malim izmjenama. Samo da još prevladam tu partiju, a to mislim sada popodne, i onda će dalje opet ići sve lako. Glede naslova, još uvijek stoji onaj, koji se i Tebi čini najzgodniji. No ipak, nekako mi se čini, da reči »Tonkine« znači već odviše u naslovu reći o čemu se radi. A čitava je stvar postavljena na jedan zagonetni zaplet, pa mi se nekako čini, da bi i u naslovu, da bude sve u stilu, bilo potrebno nešto zagonetnosti. »Jedne jedine« – možda će ipak ostati tako. I ako ostane, Ti se zato ne ljuti; možda bi i Ti tako odlučila, kad bi znala o čemu se radi.

[...]

A kakav to ton film dolazi u S.? Stvar je naravno tek na početku, i doduše ne znam, šta će tamo davati, ali meni se su tu neke točke jako svidale. Nešto što mi se nije svidalo nimalo, to je: U nedjelju bio sam sa St. i I. u kinu. Gledali smo moskovski film »Rodio se čovjek« s Moskvinom u glavnoj ulozi. I zašto mi se nije svidalo? Dosta Ti je, ako kažem, da je cijela stvar, u šest činova, trajala nešto više preko tri četvrt sata...

[...]

I Tebe pozdravlja i ljubi *Tvoj G.*

98

Zgb. 19/I. 30.

Draga Boška,

[...] Što se tiče francuskih knjiga, tu Ti je bolje da za početak uzmeš kojeg starijeg klasičnog pisca. Ja Ti preporučam Voltaireove priče. Recimo »Zadig«. [...] Ja imam mnogo francuskih knjiga, a neke i od Tebe, no one su teške, s ogromnom većinom znanstvenog karaktera. Ne isključujem ni tu mogućnost, da počmeš s dramama. U njima nema opisa, koji izazivaju veću i izdašniju upotrebu rečnika. Nemaš tamo kakve javne biblioteke? Ja moram imati negdje jednu francusku dramu, ni sam već ne znam od koga. Potražit ću je, pa ako je prikladna, poslat ću Ti.

[...]

Glavni razlog da Ti jučer nisam pisao bio je, da sam svršavao i konačno svršio svoje malograđane. Ispala je stvar od nekih sedam araka. Komu ću je dati? Naime, tko će je uzeti? Sam ne znam. Izbor je tako malen. I prilike tako očajne! Ako nikako drukčije ne će ići, gurnut ću je gdje za podlistak u novine, makar i u provinciji. Teško je i to, što je pisana slobodoumno, s dosta antiklerikalnom tendencijom. No inače je to stvar zapravo bez svake tendencije. Moja možda prva stvar bez teze, – osim, recimo, C. K. Nema u njoj problema; u vremenu s tolikim problemima, u njoj nema ni jedan. Čudna stvar, zar ne? No i razumljiva, nisam tome ja kriv.

Sad pred sobom imam Egipat. Iz Vlaške ulice u Egipat, nešto veliki skok; no zapravo bi to imao biti skok baš u aktuelnost. Imala bi to biti mala stvar, no s prilično teškim i velikim zadatkom. Ne znam, kako će mi uspjeti. –

Putuješ li u Dubrovnik, želim Ti, da se dobro provedeš. More, more, ono je često i moja velika čežnja!

[...]

Pozdravlja Te i voli Tvoj

G.

99

Zgb. 25/I. 930.

Draga Boška,

i ja sam sam ove nedjelje imao mnogo posla, tako da i Ti mene moraš da izviniš, što Ti nisam pisao. Naslov onoj stvari ipak sam ostavio onako, kako si i Ti predlagala, samo sam malo promijenio podnaslov. Dao sam je jednom ovdašnjem nakladniku, no ništa još ne znam s kakvim uspjehom. Po iskustvu posljednjih godina sudeći, nemam čemu da se nadam. A ipak, na tome i samo na tome gradim planove za daljnji rad kroz nekoliko mjeseci!

Ona stvar o Egiptu iziskiva mnoge predradnje i upravo se sad njima bavim. Imam da pročitam mnoge historije, a to su sve debele knjižurine, i po 700 stranica. No interesantno je to sve jako, i mnogo mi

koristi. Iako sam tek na početku, moj plan koji imam za novelu produbljuje se stalno. Sad već imam kostur radnje: s jedne strane Mojsije, ne možda samo religijozni neki začetnik kako su ga prikazivali dosad, nego kao voda naroda, aktivista; s jedne dakle on i potlačeni židovi, robovi i graditelji piramida, – s druge strane faraoni ... Sukob dvaju svijeta, dviju epoha ... Baš danas otkrih jednu finu nit za razumijevanje samog Mojsija; on je imao već svoga predšasnika u faraonu Hehu-Atonu, jednoj od najoriginalnijih pojava staroga vijeka; religioznom reformatoru, kasnije srušenom i poricanom od konzervativaca.

I idem Ti ja danas opodne Ilicom na ručak, i mislim, kako bi se, bez nekih nadnaravnih intervencija od strane tzv. Boga – a to ja u noveli hoću stalno da izbjegavam – mogla protumačiti ona scena, kad mu, kako to priča Biblija, govori Bog iz grma, koji gori i ne sagorijeva. I nadoh rješenje. Hehu-Aton je naprotiv mnogoboštva postavio kult jednog boga – sile sunčane, ne samog sunca, Atona. I ja pred sobom vidjeh Mojsija, koji kao pastir, za vrijeme svoje emigracije iz Egipta, luta po brijegu, a zapada sunce, i sjaj njegov pada Mojsiju u oči kroz jedan grm, koji je sav crven kao da gori, gori, a ne sagorjeva – nije li tu put za prirodno tumačenje cijele te scene?

No kud ja to odlutah, o svemu Ti tome pišući? Malo sam zanesen, jer osjećam, da se stvar u meni razvija.

Inače radim još sad na jednom malom motivu, u kome dolazi spomen i o našem vodovodu.

[...]

I poslije svega toga, što sad mnogo radim, nemam li i ja pravo malo na zabavu? No znaš, kakove su moje zabave! Za sutra se spremamo na mali izlet u Brcko; imendan je najstarije sestre, pa je red, da to malo proslavimo!

Oprosti, još jednom, što malo zatezah s pisanjem. Mnogo Te pozdravlja i voli

Tvoj
G.

100

Zgb. 29/I. 30.

Draga Boška,

[...]

[...] A jučer sam bio u kazalištu, bila je trupa Commedie Française. O njoj drugi put. [...]

[...]

Tvoj
G.

101

Zgb, 1/II. 930.

Draga Boška,

1. februar – Svijećnica, to je prvo, što mi pada na pamet, odnosno dolazi mi sad pod pero. Sutra je 4 godine – opet jedna godišnjica.

Samo znaš, što sam, poradi mnoge zaokupljenosti, zaboravio prošli tjedan? 22. januara – sjećaš li se?

Ja sutra rano ujutro sa Zlatkom na Sljeme – Štefi u pohode. V. je s ostalom djecom otišao već danas popodne; i opet me je minuo auto, jer sam danas imao u Zgbu posla.

Bio sam s nakladnikom, kome sam dao onu novelu. »Ne može se odlučiti«, jer je tek preuzeo štampariju, pa još nema uredene stvari s bivšim vlasnicima. Ako mu to, kaže, prođe dobro, a to bi imalo biti među njima sutra, onda će je uzeti u štampu. A ja mislim, da mu je to, barem djelomično, samo fini izgovor, da me poslije toga lijepo iskomplimentira. A potom? Kome? Kugli? Stvar previše antiklerikalna. Matica? Isto. Zabavna? Isto. I onda, koga imaš još? O mizerija mizerije! A radi se o pišljivih 7 araka, i ja mislim, da bi stvar mogla prodrti i u širu publiku – takova je tema!

To je i motto: malena vremena – malene teme (stvar je, razumij me dobro, predratna i takav je podnaslov: »Zagrebačka predratna priča iz malograđanske ulice«.) No poseban je stil, kakav, čini mi se, dosad nije bio kod mene, bar ne u tako jakoj mjeri: ironičan, mnogo puta idući i do sarkazma. Ali je sve preliveno i jednom sućuti – no što da Ti pišem; mogla bi to vidjeti, samo kad bi pročitala. No ima u njoj i stvari, koje se Tebi, čini mi se, ne bi svidale, – premda i one su tu drukčije, stilskije izrađene nego dosad.

Što se tiče one scene s Mojsijem pred grmom, tamo nema nikakve poteškoće s oblacima i gromom, jer ti uopće u toj sceni ne dolaze ni u bibliji; to si Ti zamijenila sa potlašnjim događajima na Sinaju. A i kad bi bilo tako, ne kanim se ja vjerno držati ni biblije ni historije; sve je to i onako u mnogome samo mit, pa je dopuštena sva moguća licencija poetika.

[...] Nego, obećao sam Ti u prošlome pismu pisati o gostovanju Commedie Français. Ja sam vidio dvije stvari od Duvernois· La sugue (Bijeg) i Mizantropa od Moliera. Osim toga su, prvu večer davali i Geraldijevu »Robert et Marianne«. Što se tiče one prve, zgb. kritika je mnogo pretjerala u hvali (iz razumljivih razloga), a isto mi to kažu i za posljednju oni, koji su je vidjeli. Ali su zato Moliera davali odlično, a i sam Mizantrop je sa svojom ljepotom, aktuelnošću tome pridonio također. Nešto što je bilo vrlo neukusno: prodavali su svoje slike za – franc. bivše ratnike.

[...]

Za četvrtak sam pozvan, u mojoj staroj stvari na preslušavanje. Opet se miče [...].

Pozdrav. Voli Te *Tvoj*
G.

102

[Sljeme, 2. 2. 1930]

[Razglednica: Tomislavov dom na Medvednici. Sljeme]

Gospođica

Boška Dítětová
Sarajevo
Koroščeva ul.15.

Svijećnica 1930 – 4/7. (C. d.) 1928. Mnogo vremena je od toga prošlo, ali je jedno uvijek isto. Sjećaš li se?

G.

Mnogo Te pozdravlja Štefa. Rukoljub Seka. Mira. Zlatko. Nadica. Mnogo pozdravlja Vas Viktor

103

Zgb. 7/II. 30.

Draga Boška,

[...]

Kartu sa Slj. si valjda primila?

[...]

U jednome pismu si me pitala, kakva je to stvar u kojoj dolazi govor o vodovodu? To je jedna moja uspomena, i upravo prekojučer sam ju poslao u beogradski časopis Nolit (Nova literatura), pa ako Te više zanima, možeš je naći u slijedećem broju.

Sada sam istom završio predradnju (studij) za onu stvar o Egiptu. Pred najtežim se poslom istom nalazim, da napišem ono [što] mi je u planu. Takova tema je nešto sasvim novo za mene, pa me samoga zanima, kako će mi uspjeti. E da, kad bi čovjek imao novaca, pa mogao otić' u one krajeve, dobiti o svemu, na terenu, vlastite, neposredne impresije! Ali to za jednog hrv. književnika može da bude samo kula u zraku; najviše što mu je još moguće jeste, da dopre do egiptološkog odjeljenja u muzeju! Samo to, i ej!, kako je to mnogo!

No mnogo je nešto drugo: mnogo pozdrava Tebi!

Tvoj
G.

A i to nije, jer šta je to samo pozdrav!?

104

Zgb, 11/II. 30.

Draga Boška,

u takovom sam raspoloženju, da bih radije govorio s Tobom nego da Ti pišem. Nije se dogodilo ništa što bi me imalo razloga deprimirati, nego je prosto tako nešto došlo na me, da nisam ni za šta. Pokušavam pisati onu stvar iz egipatskih vremena, no zapinje mi jako. Kao da

još uvijek nije dovoljna distanca između onoga što sam u svrhu te novele pročitao i onoga što imam sam nakanu i plan da pišem. Nekako je sve još neprokuhano, lomi se ovaj plan s onim, sve je još jedan kaos, teško je iz svega toga nešto iskristalizirati. A žuri mi se, moram ju svršiti do konca mjeseca, dani pak idu i ja još uvijek stojim na početku. Ne znam sam, šta će biti iz svega.

Ti se tužiš da već godinu dana nisi slušala operu. Skoro da bih i ja to mogao reći za sebe, premda bih ipak po koji put mogao poći da koju od njih čujem. No zapustio sam i drame; jedini izuzetak bila je Commedie Française. Po Tvome pisanju i češka je kritika te glumce drugoga ranga prihvatila s više savezničke kurtoazije nego umjetničke i kritičarske istine; dokaz, da je ovdašnja i ondašnja štampa dostojna jedna druge družica.

Ja sam u nedjelju opet bio na Sljemenu. Išli smo V. i ja po Št. koja se toga dana vratila kući. Vozili smo se, i tako me je ipak jednom dopao auto. Samo je na nekim mjestima bila cesta strašna. Ali je zato gore na Sljemenu kolosalno. Snijeg dubok, propadaš u nj, ispod piramide do pojasa. I pritom vedro, sunce, kontrasti snijega i azura vanredni, bilo je još ljepše nego prošle nedjelje.

Uopće je ovih dana zahladilo jako, prvi put ove zime prava zima. Usprkos toga vrijeme je kao stvoreno za šetnju, no nažalost nemam vremena, moram u svoju sobu, da se opet bočim s vremenima Faraona.

[...]

[...] A meni se ide tako na Jug, nekud daleko na Jug. Minjonski motiv, sentimentalnost i glupost!

Pozdravlja Te mnogo i voli

Tvoj
G.

105

Zgb. 14/II. 30.

Draga Boška,

ja Ti uistinu sada manje pišem, no to je stoga, jer zbilja imam mnogo posla. Kaošto sam Ti pisao, imam do konca mjeseca svršiti onu novelu, a istom mi je prekojučer pošlo za rukom, da pronađem razvojnu nit njene radnje. Onda sam opet, jučer, morao da napišem jednu manju stvar za Književnik (Mrtva platana), i tek danas opet mogoh da nastavim, gdje sam prekojučer prestao, naime istom započeo. Zasad mi ide, i mislim da će sad dalje biti sve lakše, samo nažalost, ispast će mi stvar veća, nego što sam računao, a to je zlo radi štampe. »Sjećanje jednog prijatelja« izaći će valjda u slijedećem, naime prvom sad pred nama broju Nolita, ako na čemu ne zapne. – Jesi li čitala prošli broj »Književnika«? Tamo sam odštampao stvar »Na gradskoj tržnici«. Uopće mi sad nekako od ruke idu i kratke stvari.

[...] S M. bi morala stvar u najkraćem vremenu ispasti dobro; u B. nije protiv njega ništa dignuto. Možeš sebi zamisliti, kako ga L. nestrpljivo očekuje.

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE

72144

Départ[ts] des imprimés

M. Auguste Cesarck

Titres ou profession : Écrivain

Adresse 4 rue Quatrefages Paris V

Signature : Auguste Cesarck

J. 2882-37. (37658)

Čitalačka iskaznica Augusta Cesarca za Bibliotique nationale (Pariz, 1938)

[...] Nekako se u meni uopće razbudilo raspoloženje za planinarenje, i mislim, kad dođe proljeće, da ću se češće odšetati u goru. A tomu sad uopće više ne bi trebalo biti dugo! I ovdje je doduše hladno, kako Ti pišeš, da je i tamo, no zato su vedri i sunčani dani, upravo kao neko pretproljeće. Kažu da ima već i visibaba i ljubica, no ja ni jednu nisam vidio na prolazu kroz Zelengaj. Valjda su gdje dalje, možda u onoj šumi... Sjećaš li se ciklama? Mirisale su, mirisale [...]

[...]

Mnogo Te pozdravlja i voli Tvoj *G.*

106

Zgb. 20/II. 30.

Draga Boška,

[...]

O sebi nemam mnogo da javim – скучно как всегда! *U subotu ujutro sam opet imao jednu visoku posjetu, naravno, bez rezultata. Inače sam se ovih dana dosta ljutio, i zapravo je to počelo isto od subote. Popodne mi je na mašini pukao feder; u najgori čas, kad mi se tako žuri s poslom! Dva dana sam izgubio, dok mašina nije bila popravljena, a onda, u utorak, opet novo zlo! Stala je da prlja i maže kao da joj je uživanje u nečistoći; tako sam morao opet da pređem na stari način pisanja, s papirom za kopiju; – i to ne baš s mnogo boljim rezultatom!*

Ipak sam se u poslu odmakao. Upravo danas ću da svršim prvi dio namjeravane novele o Egiptu. Nazvat ću ovaj dio kratko: Mojsije, jer se radi u prvom redu o njemu i motivima koji ga sile na bunu i bijeg njegov iz Egipta. Glavna stvar ostala mi je tako za drugi dio; to će biti »Eksodus« (»Izlazak« – izlazak naime cijelog hebrejskog naroda iz E.)

Pišem vrlo jednostavno, bez svakih velikih riječi; upravo kao da mi je slast u tome, to tako presudno historijsko lice, okruženo tolikim mitom veličine, prikazati prirodno kao pojavu koja se, barem u svom početku, ne razlikuje od drugih boraca, čovjek je, i ako veći od drugih, no ipak takav, da za njegovo razumijevanje ne trebamo nikakovu aureolu božanstva. Nisam se možda precizno izrazio, no to mi i nije bila namjera, htio sam samo da nabacim konture shvatanja s kojim sam, barem u prvom dijelu, obradio tog čovjeka poslije toga, kako su ga već obradili toliki drugi.

A što mi Ti zapravo radiš? Jesi li bila na Trebeviću? Jesi li mi poslala fotografiju tako da je dobijem u slijedećem pismu? S M. još ništa nova; skandal, kako se to dugo zavlači, prekjučer je bilo 6 mjeseci!

[...]

Pozdravlja Te mnogo i voli Tvoj *G.*

107

Zgb. 1/III. 930.

Draga Boška,

s uživanjem sam ispisao današnji datum! Konačno ipak jedamput i mart! Kakogod nikad proljeća ne nose ono što od njih očekujemo, ipak koliki milijuni ljudi osjećaju da će se riješiti barem onih briga, koje im duplicira zima! S još jednim olakšanjem prešao sam u nov mjesec; februar je bio mjesec samih pehova. To je bio pravi škerco smole! Eto bilans: Počelo je odmah 1. febr. Lupio sam o sto i pukao mi je prsten (već popravljen!). Onda je prošlo nekoliko dana i pukao mi je feder na mašini. Dao sam mašinu popraviti, i eto, stala je mazati. Kupio sam novu matricu, a puče mi kolut koji je drži, tako da ju opet moram povezivati kao invalida. Onda mi u Beogradu propao rukopis, a u isto vrijeme glavna moja svjedokinja, tek što jednog dana ode na lječenje na Brestovac, već drugoga dana našla se opet dolje, iza ... Zum gutenletzt puče mi 28., tj. jučer, nova još četkica za zube. Malenkost, ali u stilu. Zbrojim li sve, izlazi 7 pehova na 28 dana, znači svaki 4. dan po jedan. Je li to čarolija Tvoga prstena, dok je s njim sve počelo? Ne znam; kad bi bilo, onda bi februar bio ne samo mjesec smole nego i mjesec začaranog prstena ...

[...]

Na Egiptu radim dalje; na drugom dijelu. Događaj na Sinaju (objavu kroz goruću grm) sam obradio, mislim da mi je uspjelo. Sad imam pred sobom scenu između M. i faraona; samo je prokletstvo, da se ne smijem raspisati kako bih htio, moram računati s prostorom u reviji ... To jest, ako uopće dođe do toga, da bude mogao izaći i drugi dio. Poslije toga imam još jedan motiv iz Egipta, i s time bi onda to moje razdoblje »egiptomanije« bilo svršeno ... Dotle ne ćeš li i Ti malo ovamo doći, da te onda mogu opet pozdraviti kao zagrepčanin? Volja je valjda ovdje, no hoćeš li moći? Čekam i valjda ću jednom dočekati ...

Pozdravlja Te i voli

Tvoj
G.

108

Zgb. 8/III. 30.

Draga Boška,

[...]

[...] Ovaj tjedan radio sam opet mnogo. Prekinuo sam Eksodus pred onom scenom, o kojoj sam Ti pisao u prošlome pismu. Morao sam da napišem jednu za »Književnik«. I danas ili sutra ću je svršiti. Novela je socijalna, zove se »Škrinjarkin dom vanbračne djece«. I ako je nešto dulja, pisana je jako zbito i gotovo lakonski; sve više se priučavam na takav stil.

A »Na gr. trž.« Ti se zbilja svida? Nadam se da si ju i razumjela potpuno; ovdje ju, kako čujem, jesu; po prvi put nešto da su razumjeli! No glede »Mojsija«, za koji se zanimaš, šta da Ti kažem? I sam sam znatiželjan, šta će biti s njime.

A kako si Ti proslavila svoga, tj. Vašeg češkog »Kneza-filozofa«?

Ovdje je sad gostovala franc. tragetkinja Cecile Sorel; novine se oduševljavaju njome, i žao mi je da nisam nikako dospio da je idem pogledati.

[...]

U toj nadi Te i pozdravlja i voli

Tvoj
G.

109

Zgb. 17/III. 30.

Draga Boška,

[...] Radi svoje religiozne okoline nemoj se previše uzrujavati, ona je još nažalost velika gotovo kao cio svijet i uzrujavanja bi bilo previše. I tu ništa ne pomaže uvjeravanje, potrebna su druga sredstva; ljude ne uvjeravaju riječi nego činjenice.

Na onu Tvoju vijest o romanu morao sam se samo gorko osmjehnuti. Čak i tamo isti ljudi! Kao da nije važnije i riskantnije za mene a ne za njih! No nisam se ničemu od svega toga ni nadao, pa tako nisam doživio nikakvo razočaranje!

I ja imam mnogo mnogo puta potrebu da budemo zajedno. [...]

[...]

Na koncu još mali vremenski referat: ovdje su pravi proljetni dani, već se počelo zeleniti. One ruže, znaš koje mislim, one kraj ograde, već su tako propupale, naime još samo njihovo lišće, da čovjek već sebi lako može predstaviti i dan, kad će osim zelenog vidjeti na njima i crveno. Samo hoćeš li tada biti Ti tu! Uopće su to dani kao stvoreni za šetnju. No ja sjedim većinom kod kuće. Dok me opet ne zgrabi raspoloženje, da se opet samo skićem šumama. [...]

Tvoj G.

110

Zgb. 26/III. 30.

Draga Boška,

[...]

S M. još uvijek jednako; po njegovim kartama sudeći, on je optimist, a i zbilja nema, mislim, razloga da to ne bude. Samo ipak, tko može reći šta sigurno!? Svakako, to se otegnulo strašno dugo, upravo nevjerojatno dugo.

O sebi Ti nemam što da pišem. Jednako, uvijek jednako. Nekako kao da sam previše radio ove zime, (ili je to možda proljeće?), pa nemam nikakove volje za rad, radim prosto jer moram. I zato mi sve ide jako polako; gotovo cijele dvije nedjelje, puževim korakom. Tema o Egiptu gotovo da mi je već samom dosadna. I najgore je, dosadna mi je baš pred konac, gdje bi to smjela biti ponajmanje. No zar je čovjek nepresahljiv bunar, pa može biti vječno jednako pun? Treba ipak neke prinove; a prinova bi u mom slučaju bio neki podstrek, a podstreka je tako malo, gotovo nikako! U stvari ako uzmem ja živim stalno u jednom neraspoloženju, no čemu o tome uopće i pisati, to znaš i bez toga! A znam da je to i kod Tebe tako, pa je onda sve još i teže! [...] Glup je to život, tim gluplji što je još uvijek nevidljiva kakova promjena! Uvijek isto, isto, čini se tako kao da buljim neprestano u jednu sivu stijenu s ružnim, bljutavim kakvim napisom. Ah, gdje su oni naši stari dani; ne tužim baš za najljepšima, bio bih zadovoljan i s običnima!

Ali, ali! Želja, i to je sve!

Pozdravlja Te mnogo

Tvoj
G.

111

Zgb. 3/4. 30.

Draga Boška,

nije me jučer popodne bilo doma, tako sam tek danas dobio Tvoje pismo. Za onaj Tvoj prijedlog i pobude hvala Ti, no mislim da iz toga ne će biti ništa. Istina, ja imam jednu dramu u konceptu, ali i kad bi mi njena izradba najbolje uspjela, ne znam, kako bi se spram nje ponio gradanski žiri. To je jedno. A drugo, ja se i ne mogu sad baciti na veće stvari, jer moram pisati manje stvari, tako da mogu živjeti iz mjeseca u mjesec. Bio je tu raspisan jedan zavodljiv natječaj za najbolji roman, s premijom od 20.000 D. plus honorar. Ali su ga raspisali ljudi, kojima stojim daleko, daleko, i tako premda imam vrlo podesan roman (Marija Bistrica) ne mogu da u tom natječaju sudjelujem.

S Egiptom, ili bolje reći s Mojsijem, sam završio u subotu. Kad bi se štampalo u knjizi, izašla bi zgodna knjižica od svojih 60-70 str. No ne znam, hoće li daljnji nastavak biti podesan i za reviju. Prvi dio, »Mojsije«, je izašao ovih dana. Sada radim na prikazu jedne vrlo interesantne knjige o Indiji od Amerikanke Mayo. Strašan materijal!

[...]

A jučer Ti ja bijah u Pragu; to jest, ne ja čitav, nego samo s uhom. Slušao sam na radiju filharmoniju, Mahlerovu drugu simfoniju. I čak jedno predavanje na češkom! [...] Dakle, još dvije nedjelje! Dotle Te pozdravlja

Tvoj G.

112

Zgb. 8/IV. 30.

Draga Boška,

[...]

Što se mene tiče, i Tvojih napomena, da bih trebao učiniti nešto odlučno, to ja i sam davno znam, ali uzalud razbijam glavu što bi to moglo biti. S malim razlikama, meni se sve čini, da ću ostati vječni siromah; osim – ako napustim književnost i svoje poglede na život, što opet ne mogu.

Ono društvo za koje se Ti zanimaš nije nikakvo baš »društvo«; to su »Novosti«, i s time Ti je valjda sve razjašnjeno zašto ne mogu sudjelovati. No ako ću ikako moći, ove godine ću svakako za štampu spremiti Bistricu, barem to, pa makar se i ne štampa! Jedamput će već doći vrijeme, moje vrijeme!

Sad svršavam prikaz one knjige o Indiji, o kojoj sam Ti pisao prošli puta. A inače čitam »Boston«. I već tri noći gotovo i ne spavam; najprije dugo čitam, onda ne mogu zaspati, pa opet palim svijetlo i opet čitam; tako ove noći tri puta. Već su pijetli po drugi puta otpjevali svoje pozdravljenje danu, i onda sam istom zaspao. Možda je to najbolja ilustracija za utiske koje izaziva ta knjiga. Uostalom, S. sam ove zime pročitao gotovo svega, ima još samo tu i tamo po nešto što još nisam. I kakova bi se lijepa studija dala napisati, samo, samo . . .!

[...]

Voli Te Tvoj
G.

113

Zgb. 14/IV. 30.

Draga Boška,

[...]

Uskrs – kažu »Uskrs«! I već po 1930-puta ovako! A tko je uskrsnuo? Još teško, teško leži ploča nad grobom; nad našom radošću svakako. I ne daju joj van, ne daju joj na sunce!

Pisat ću Ti još pred Uskrs, no nije mi to lako samo pisati, kad sam očekivao Tebe samu!

Cjeliva Te i voli
Tvoj
G.

114

Zgb. 25/4. 30.

Draga Boška,

Ti si sigurno još i u srijedu spavala, dok još ni danas nisam dobio od Tebe glasa. No nadam se, da si dobro putovala i dobro prispjela u grad svog već skoro poldruggodišnjeg boravka. A danas si sigurno već i odmorena, pa ako nisi dosad pisala, pisat ćeš danas.

Ona naša dva dana su prošla tako brzo! [...] I sad opet čekaj, i čekaj! Život na mjerice, od praznika do praznika, a ti su tako daleko jedan od drugoga! A sad bi baš bilo tako lijepo da smo zajedno – sad tek dolazi cvijeće, sunce, mirisi!

Ja Ti zapravo kanih pisati već prije, ali sam radi povratka knjiga b'o zaposlen drugim pisanjem. Najzad tim više, jer mi je opet pukla mašina, pa izgubih jedan dan rada (no taj onda nisam bio kod kuće). Konačno mogu Ti javiti radosnu – bar za mene – radosnu vijest, da sam se vratio iz Egipta. Danas sam svršio zaključnu, inače potpunoma samostalnu novelu: U faraonovom gradu mrtvih. I sad sam s time gotov; dolazi vrijeme za šta drugo! Možda ću sad raditi na jednoj drami ili na Bistrici.

[...]

Cjeliva Te i voli Tvoj
G.

115

Zgb. 1/maja 1930.

Dragi Boškić,

opet jedan dan mnogih uspomena, i jedne naročite! Kaošto je dan jedinstven, neka bude jedinstven i pozdrav koji Ti šaljem, pozdrav onakav, kakav se može poslati dalekoj zemlji, u kojoj smo doživjeli mnogo lijepa, ali nam je, barem zasad, nedokučiva!

Inače je to mutan, oblačan dan, pomalo i kišovit; kao mnogo toga na zemlji protiv čovjeka, kao da su i nebesa!

N:sam uopće nikuda izlazio, najprije sam malo ljenčario u krevetu, onda se digao, i radio. Radio, to je danas mali zločin, ali moj rad bio je ipak nešto malo drukčiji. Prije nego se odlučim i počnem kakovo veće djelo, a stalno me privlači drama, hoću još da svršim jednu novelu za julski broj »Književnik.« Za junski sam svršio, to je ona, o kojoj Ti pisah u prošlome pismu. A sad radim na noveli o jednom pet-godišnjem djetetu; osebujno, nesretno dijete, stvar sasvim istinita, bez izmišljavanja.

[...]

Maj je dakle došao, maj. Opet on, taj lirski mjesec. Tako bi mi se htjelo kuda otići! No ne mogu ni u Brcko, jer radi Zlatkova instruiranja za ispit moram ostati ovdje.

[...]

Ja sam u nedjelju popodne s V. radio u vrtu, prekopali smo zemlju i sadili grah. S vrtljarstvom se je pod stare svoje dane bavio i Dioklecijan, ne? No ja valjda još nisam star, kaošto nisam ni Dioklecijan, no stvar mi se dopada. Inače priznajem, da bih to popodne radije gdje šetao ili bio s Tobom.

No sni nisu java.

Grli Te i pozdravlja
Tvoj
G.

116

Zgb. 4/5. 30.

Draga Boška,

dobili smo prekojučer fotografije. Pa što se ispričavaš, da nisu uspjele? Vjerujem, da mogu biti još bolje, ali i ovakove kakove jesu dobre su. Smijali smo se tomu – kako smo svi izgledali. Vidi se, da je bilo raspoloženje dobro. I kako sam ja smiješno promijenio izraz u licu samo kroz nekoliko sekunda dok si Ti umetala novu platu! A jesi li primijetila što ono meni visi nad glavom? Loš omen – to je komadić užeta, privezan na ogradu. I baš nad mojom glavom! Sasvim u stilu izvjesnog jednog predlaganja.

Ono što me pitaš, da li je bolje da se cijela ta stvar zavlači ili ne, to je teško odgovoriti i lako. Bolje je, da se zavlači, no opet, i bolje bi bilo, da je već riješeno. Naravno, ako bi bilo riješeno kako bi trebalo!

Ovdje sjedim sad u vrtu pod orahom. Dolje se na livadi ostali loptaju. Dosta je hladno. Već nekoliko dana je oblačno i kišovito, tek se danas nešto stalo da vedri, ali još uvijek nije onako, kako bi se to željelo. No ovaj čas je zasjalo sunce, igra i tu po ovom papiru, toplo je kao poljupci.

Danas je već dvije nedjelje, kako smo sjedili ovdje zajedno! To jest, nismo na Uskrs, nego u ponedjeljak. Samo je onda bilo toplije, možda i zato, jer si Ti bila ovdje.

[...]

Mnogo Te zdravi i voli
Tvoj
G.

117

Zgb. 9/5. 30.

Što me pitaš za nastavak Mojs., to Ti ne mogu odgovoriti pod izvjesno, kako će biti s tim nastavcima. Ja sam cijelu stvar predao redakciji, i nastavka ima još tri, pa ona prema prostoru ima da riješi, kada će ići koji. Vjerojatno će prvi u slijedeći, junski broj. Kolikogod malo zalazim među svijet, štošta sam već doživio s tom stvari. Židovi su jako zadovoljni, čujem i sam njihov rabin, koji mi nuda informacije, ako mi budu još potrebne, a u njihovom tjedniku izašao je cio članak. No zato drugi! Ponudio sam M. H. da mi štampa tu stvar u posebnoj knjizi kao vanredno izdanje, no između ostalih njihovih razloga kontra bio je i taj, da su se iz publike čuli prigovori, zašto revija štampa stvari u kojima se hvale *Židovi! Sancta simplicitas! Da volu dadeš pred oči abecedarku, naučio bi prije čitati nego ta naša slavna kulturna čitalačka publika!*

Što se tiče ostalih štampanih stvari, izašla je u 4. i 5. broju novela »Škrinjarkin dom vanbračne djece«, a u slijedećem će zaključna i inače potpuno samostalna novela o Egiptu: U faraonovom gradu mrtvih. Ta

mi je najbolje uspjela, smatram je uopće jednom od najboljih stvari koje sam napisao kroz posljednju godinu dana.

[...]

Od drama – noviteta – se tu nije davala nikakva Kulundžićeva stvar. Bile su davane Begovićeva (strašno, kažu, naivna i infantilna), Krležina (jedinstveno slaba medu njegovim jakim stvarima, no ne tako slaba, kako je to pisala kritika, koja uopće nije razumjela ili nije htjela razumjeti ideju, jer je s njome, kao protagonista snobizma sama dobila po nosu). Zatim se davala Muradbegovićeva i, naravno, Dimovićeva. Nisam ih vidio, niti imam volju da ih vidim, a nemam volju, jer znam, kritike, a znam i to da bi te ljude i njihove stvari kritika i te kako rado pohvalila, kad bi ih samo ikako mogla.

A i uopće imam stalno neku averziju spram teatra ili barem nemam potrebe za njim. Možda i zato, da za eventualni vlastit zalet u njega budem od njega što dalje.

A što sam ja to Tebi predbacio na Uskrs u vezi s Mojs.? Ja se toga ne sjećam, hoćeš li biti tako dobra pa me na to podsjetiti, da se izvinim, ako sam bio nešto kriv?

Glede ljetošnjeg mog putovanja na more nema ni govora, jer je onaj moj prijatelj već davno odande premješten u sasvim drugi kraj. Jedino ljetovanje bit će mi Brcko. Na pozdravima Ti od svih hvala (i za fotogr.), a i Tebe pozdravljaju i pozdravlja

Tvoj
G.

118

Zgb. 13/5. 30.

Draga Boška,

[...]

[...] Moj prijatelj, od kojeg sam lane glede jedne stvari razlučen, rastao se od sunca i mjeseca za dvije i pol godine (ovih dana).

[...]

Ovdje je vrijeme uistinu takvo, da bi ga bilo još najbolje prespavati. Od prvoga do danas sunce bi se moglo izbrojiti na satove. Oblačnosti su upravo odvratne, svaki čas pada kiša i hladno je. Eto, pred sat, kad sam išao na ručak, lijevalo je i grmilo, padala i tuča. Maj, taj kralj mjeseca iznevjerio je sva naša očekivanja. Doduše, još ga je polovica, i možda ta druga polovica bude »bolša njegova polovica«.

U takovim prilikama raspoloženje zbilja nije najodličnije. Još pred deset dana svršio sam jednu novelicu za julski broj »Knjiž.«, o jednom malom djetetu, i poslije toga, jer nemam za koga da pišem, ne pišem ništa; čitam, čitam, i najviše još, premišljam nove teme. S onim malim romanom o Tonki vuče se stvar kao amerikanska gumija; nakladnik

koji bi je imao štampati, stoji u takovim okolnostima, da je radi svojih vjerovnika morao skinuti svoju firmu. I sad opet moram s njime zajedno da čekam, kako će isplivati iz svojih poteškoća.

[...]

Grli Te i voli
Tvoj
G.

119

Zgb. 17/5. 30.

Draga Boška,

[...]

Inače, što se tiče neke moje pomutnje kad sam pisao o 4. i 5. br. »Knjiž.«, stvar stoji tako, da je u tim brojevima izašla novela o Škrinjarki, a sada će u 6. br. »Knjiž.« izaći novela o Egiptu, a u 6. br. »H. Revije« imao bi izaći nastavak Mojsija. A možda Te, uostalom, interesira što je s onim prikazom o Indiji. Tu sam ja stvar dao »Obzoru«, no, kako mi reče Dežman, stvar će početi izlaziti, radi pomanjkanja prostora, tek kad u Bgdu svrši sadašnji proces. Morao sam se s time zadovoljiti, premda će to čekanje trajati još dva, a i tri tjedna. Uostalom, sve je samo čekanje, čekanje, čekanje ...

[...]

Mnogo cjelova od
G., koji Te voli.

120

Zgb. 22/5. 30.

Draga Boška,

[...]

[...] Silno sam rastresen.
A imam i drugih razloga osim glavobolje. Opet naši ljudi, naši ljudi! Ah, ali mi je ipak povodom toga opet pala na pamet jedna dobra ideja; opet zgodan »štof« za pisanje, s kojim se može nešto reći!
No prestajem! Da si mi zdrava!

Voli Te Tvoj
G.

121

Zgb. 29/5. 30.

Draga Boška,

[...]

Od Panaita Istratia ja sam čitao neke stvari kaošto su Kyra Kyralina, Ujak Angiel i Kozma. To su stvari nesumnjivo dobre, pisane lijepo, sa svom draži pjesničke i profinjene romantike, ali, ako se uzme šta je

u isto vrijeme predstavljao njihov autor, onda je po svemu jasno, kako je, baš u posljednje vrijeme, završio onako kako je završio.

[...]

Tvoj
G.

122

Zgb. 3/6. 30.

[...]

A ja kojekako. U »Knj.« je izašla novela o kojoj sam Ti pisao, u »H. R.«, opet ne. A sad radim na jednoj noveli, s kojom još nisam na na čistu, šta ću. Ti se sjećaš onog motiva, koji sam Ti jednom pripovijedao, kako zamišljam sebi čovjeka koji je pao u kanal, u bujicu, pa u prvoj polovini puta što plovi ispod grada proživljava svoj život u znaku žalosti za njim, a u drugoj polovici, u znaku radosti da ga se rješava. No eto, sad sam se vratio na taj motiv, no čini mi se da sam počeo previše iz daleka, tako da će možda ispasti (ako što uopće ispadne) – nešto sasvim drugo. No zato imam u planu jednu drugu, mnogo vrijedniju stvar, samo što trebam nekih priprava; iz historije grčke.

[...]

Voli Te Tvoj
G.

123

Zgb. 11/6. 30.

Draga Boška,

[...]

Ja sam se ovih dana nekako malo razlijenio. Prelijepi su dani da se može mnogo raditi. To su dani čežnje, a ne djela. Ali tako je još to dugo – više od tri nedjelje!

Ipak nešto radim. Onu stvar o kojoj sam Ti nešto malo pisao, ostavio sam i radim na drugoj. Tako jedna mala fantazija o budućem kemičkom ratu. Zapravo, to mi je lani bio plan za jednu dramu, a sad sam to stao djelomično obrađivati u noveli. Bogzna šta nije, ali mislim da je stvar potrebna, da se ta pigra massa od ljudi malo podsjeti na ono što ju bez svake sumnje čeka.

[...]

Voli Te Tvoj
G.

124

Zgb. 20/6. 30.

125

Zgb. 22/6. 30.

Draga Boška,

[...]

Ja kojekako. Već je dulje vremena što sam svršio onu fantaziju o kemijskom ratu (zove se »San doktora Prospera Lupusa«), i sad radim

na jednoj groteskoj alegoriji iz vremena – grčkih. Mislim, da će mi uspjeti. Nastavak »Mojsija« izlazi u ovom broju »H. R.«, tako da kad ćeš doći moći ćeš ga čitati. U »Obzoru« svršava sutra »Majka Indija«.

No molio bih te, Boška, da mi, ako hoćeš, doneseš one tri sveske H. R., u kojima su one novele: Karamfilji, Klupa i Mojsije. Imam neke planove s njima. A isto tako i roman »Na pragu«, s prevodom i onako ne će biti ništa, a htio bih iz njega izvaditi jednu partiju za štampu.

Još četrnaest dana ... Dotle do viđenja, i mnogo Ti cjelova šalje Tvoj

G.

P. S. [...]

126

Zgb. 29/6. 30.

127

Zgb. 14/7. 30.

Dragi Boškić,

sad kad se opet nalazim bez Tebe sam, tako mi je kao da sam se poput Diogena zavukao u svoju bačvu. Opet na staroj kolotečini, povučenoj, osamljenoj. No prije nego njome krenem dalje i vratim se i ja (kaošto si se i Ti) na rad, osjećam neodoljiv poriv – a osjetio bih ga i bez obećanja koje sam Ti dao jučer – da Ti se javim, da se još malo porazgovorim s Tobom, još malo, bar ovako na papiru, da sam s Tobom u društvu.

Sjedim upravo na mjestu gdje si Ti iznajprije sjedila kad sam Ti čitao svoga Kratesa. I zato kao da Te tu osjećam još jače, – osjećam u fantaziji, jer u realnosti si već tako daleko!

Još jučer, prekojučer u to vrijeme! Pa pogotovo pred tjedan dana. Onda smo sjedili u vrtu, – no ne, u to vrijeme si Ti ležala, a ja sam sjedio kraj Tebe ... Bio je to tmuran, ranjeni dan, ali si mu Ti bila balzam, i sve je prošlo, sve je bilo lakše.

I najradije bih sada, da tu od početka do kraja ponovim sve što smo proživjeli od časa kad smo se vidjeli, pa nestali jedan drugome iz vida. Barem ovako da produžimo ono što je prošlo tako brzo, kao da su svi dani tog prošlog tjedna imali samo 12 sati a ne 24. Ali je sve to ostalo zapisano u uspomenama, pa mislim to i kod Tebe, i zato neka one o svemu govore same!

[...]

Peta godina se primiče, a mi smo još uvijek gdje smo bili na početku, i gotovo još dalje. No treba izdržati, to je možda sve, ako se ne dogodi što neočekivano, što kraj toliko obrata koje smo doživjeli, nije nikad isključeno. [...]

[...]

I sad, čim svršim to pismo, vraćam se na posao, u Atenu i Magariju. No ne ću da Te pozdravljam iz nje, nego iz duše, i pozdravljam Te i cjelivam Te i volim, s jednim starim pitanjem i sada: šta će biti sa septembrom?

Laku Ti noć i lijepi sni!

Pozdrav od svih.

Tvoj
G.

128

Zgb. 18/7. 30.

Draga Boška,

[...]

Moje raspoloženje poslije Tvog odlaska nije bilo ništa bolje od Tvoga; istom sam se danas oporavio malo; prekrasan je naime ljetni dan. Vedrina, sunce, zeleno, a ne prevruće, jer ima i vetra; dan, kakav, nažalost, osim prve nedjelje i četvrtka, nismo doživjeli dok si bila ovdje.

[...]

S M. nije tako zlo, kako je izgledalo, no nije ni dobro. On je sad u Državnoj bolnici. Ako se sjećaš, ja sam Te molio, da ga posjetiš, no to je prilično teško, jer je, radi pomanjkanja prostora drugdje, smješten u Infekciozno odjeljenje. No ne bi li ipak za njega mogla zainteresirati svoga znanca? I još bih Te molio za to, da ga se, umjesto mene koji sam daleko, malo sjetiš, pa mu, makar i anonimno, pošalješ nešto, voća ili što slično.

Je li da hoćeš?

On se u S. s Ljub. zaručio.

A ja Ti sad samo još čitam. Jučer sam poslao u Bgd svoga Kratesa, pa me sad jako, i iz moralnih i mater. razloga zanima, kakovu će on tamo doživjeti sudbinu.

Voli Te
G.

P. S. [...]

129

Zgb. 21/7. 30.

Draga Boška,

[...]

[...]

Ta Tvoja nervoza daje mi uopće povoda da sve više na to mislim; kaošto znaš, ja sa se sad nalazim u »individual. psihološkom« raspoloženju, pa sve duševne i tjelesne pojave tumačim na njihove uzroke, posljedice i ciljeve. [...]

[...]

Tvoj
G.

130

Zgb. 26/7. 30.

Dragi Boškić,

[...]

[...] »Krates« je stigao u Bgd, i urednik mi piše, da će ga, kako želim, štampati u dva broja; no nažalost, sam mi piše, da ga još nije stigao pročitati. Po starom običaju, dok ga ne vidim štampana, ne vjerujem ništa.

Glede M., možda bi najbolje bilo, da ne ideš k njemu sama. Najbolje je da pošalješ kojeg služnika, pa ga pričekaš, da se uvjeriš, je li bio kod njega. Tako bar dotle, dok ne dođe Tvoj znanac doktor. Kako sam Ti pisao, on je u Drž. bolnici, Infekciozno *odjeljenje, sedmo.*

[...]

[...] svaki dan se naoblači, pa bar kroz neko vrijeme pada kiša. I danas prije podne bilo je sve vedro, a sada, oko 2, sve je opet crno, kao pred oluju.

A baš danas popodne kanio sam se zavući nekud u šumu. kad već ne mogu s Tobom, onda bar s knjigom. Morao bih raditi, no toliko me je zainteresirala indiv. psihologija, da sad idem i na njene početke, iz kojih je izašla, Freudovu psihoanalizu. Mislim ove jeseni da o tome pišem, čini mi se to jako potrebno, a i privlači me malo, da ću biti jedan od prvih, ako ne i prvi, koji će o tome pisati (bar opširnije) kod nas.

Tu moju novu pasiju imala si i Ti prilike osjetiti u prošlome pismu; no ono je bilo samo natucanje, i jako mi je žao, da Te nije ovdje, kako bi o tome govorili usmeno; nije to zabava, nego i silno korisno; u mnogome osjećam, da djeluje na mene sama, kao da sam konzultirao kojeg nervnog liječnika.

[...]

Voli Te
G.

131

Zgb. 31/7. 30.

132

Zgb. 4/8. 30.

Draga Boška,

[...]

Razmišljam, bi li bilo zbilja uputno, da Ti sama ideš do M. Ako to učiniš, onda to učini pametno, da ne dođe do kakvih govorkanja. Ipak bi, mislim, bilo najbolje učiniti onako kako sam Ti pisao. –

[...] Imao sam ovih dana veliko moralno zadovoljstvo: ako si u posljednjem broju »Književnika« čitala moga Tončeka, onda Ti mogu reći, da je taj članak djelovao tako, da je mali do svoje 14 godine osiguran u jednom dobrom gradskom odgajalištu (izvan grada).

Mnogo pozdrava i pusa

Tvoj
G.

133

Zgb. 5/8. 30.

Draga Boška,

[...]

[...] A o Tebi je on pisao L. da si bila kod njega i jako mu je to bilo drago.

[...] *Voli Te Tvoj*
G.

134

Zgb. 11/8. 30.

Draga Boška,

[...]

Draga Boška, što si očekivala da ću Ti odgovoriti na Tvoju konstataciju, da duševna ljubav mora imati primat, prvenstvo, nad tjelesnom? Ja Ti ne mogu odgovoriti drukčije, nego da tu konstataciju bez ikakve rezerve potpišem i potpisujem kao 100% tačnu. Dokaza ne trebamo tražiti daleko, mi smo sami dokaz, jer da naša ljubav nije osnovana na međusobnoj duševnoj potrebi i sraštenosti, zar bi ona, poslije tako dugog rastanka i tako rijetkog sastajanja, još uopće mogla da traje? Sigurno ne bi, a ona, eto, ipak traje, i meni Ti fališ, ja bih s Tobom htio biti, razgovarati, savjetovati se, isto kao nekad; duševnost je tu spona, čvrsta kao lanac od gvožđa. [...]

[...] *Voli Te Tvoj*
G.

135

Zgb. 15/8. 30.

[...]

S M. najbolje da sve udesiš preko tog Tvog znanca Vjeka. S njime se uostalom ovaj mjesec mora stvar svršiti, ovako ili onako.

[...]

Radim sad na jednom motivu – do kojeg sam došao razmišljanjem o Lidi i koječemu još ostalom. Tema njoj slične žene između dva muža. Sve je preinačeno; isti je samo motiv. No ne radim s veseljem. Osjećam da mi je to jedan kompromis, jer ne mogu o čemu drugom. Iz Bgda mi ništa ne javljaju šta je s Kratesom, s »Knj.« sam došao u konflikt radi

jedne druge stvari, poslije 7 mjeseca čekanja da se rodi, Tonka još mora da čeka koji mjesec. I tako, čovjek gubi volju; mora se napinjati da je ne izgubi, a u takvom raspoloženju na nečemu raditi, to je teško!

Još tomu je jučer došlo do koječega u neposrednoj blizini moga stana; izgledalo je kao da smo u ratu. Dva su se odselila u vječnost. No što da ti o tome pričam! Pričat će budućnost!

Inače pak, sada su ovdje veliki, sveti, euharistijski dani. Katedrala je sva u svijetlu; hram pravde je jedna baklja, odnosno, po tornjevima dvije; čovjek se ne može na ulici maknuti, a da ne vidi popa, fratra, opaticu, bogomoljca! Upravo bijedno i najbolje bi bilo pobjeći, rinuti nekud u zemlju glavu kao noj, ne vidjeti ništa! No gdje i kuda?

[...]

Piši češće! *Voli Te Tvoj*
G.

136

Zgb. 21/8. 30.

Draga Boška,

[...]

No ipak mi je ostalo sudeno, da Ti se mogu javiti, i eto javljam Ti se već i za to, da nemaš radi mene prevelike brige. Što jest – jest, što nije – nije; što može biti – bit će; što ne može – ne će biti, logika je tu apstraktna i konkretna, kako već uzmeš; no i najvećoj logici nije danas pokretan centar u nama već izvan nas, i prema tomu najbolje je tome se prilagoditi, ostati uvijek priseban!

Nažalost, sa svime što se dogodilo, ja sam dobio jedan nov motiv za jednu moju (nikad možda ni od koga tako iskrenu) novelu, koju mislim da napišem u jesen; gledaj, literarnog egoizma, još su mu i tragedije samo motivi za njegove fantazije!

No ispod svega je ipak srce, i to srce je bilo jako, jako žalosno, o čemu će Ti jednom pričati više.

[...]

Draga Boška, sve sam Ti ove dane jako, jako zlovoljan, donekle i bez razloga. A danas opodne sam doživio jednu komediju; došao je k meni jedan gospod'n od onih koje ne volim da vidam; no sve se svršilo na tome da je tražio neke informacije o stvari koja se tiče jednog mog doživljaja iz 1912 g. –

[...]

Samo ne znam jedno. Kad god proleti kakova zvijezda, uvijek postanem dijete, pa mislim: neka Boška bude sretna!

I budi! Jer Te volim! *G.*

137

Zgb. 25/8. 30.

Draga Boška,

[...]

Da si bila kod M., to mi je jako drago, a i Ljubici. Valjda si već i sama bila s njime, pa me zanima što ćeš o tome pisati. No šta da s knjigama uradiš, kad nemaš takve, koje bi mu mogla poslati! Ja se ne sjećam točno kakva je ono bila posveta na knjizi o Jeanni Ney, pa prema tomu sama prosudi, hoćeš li mu je dati. Uostalom, ako Tebi nije neugodno, nije ni meni. premda svoje intimnosti ne volim uvijek povjeravati ni prijateljima. No ta posveta nije valjda tako strašna!

Što se tiče one češke knjige, ja ju sad ne bih mogao da čitam, jer nemam vremena. Moram da radim, a taj rad mi, uz tolike neprestane prekide, ide tako sporo, te ne znam hoću li uopće na vrijeme biti gotov.

Nego, što je sa septembrom? Kuda si se odlučila poći? To sad nisu više ni dva puna tjedna, i znaš li već barem, je li na 6. imaš slobodno? A u tom slučaju ...

No kako Ti rekoh, pri tome i ostajem: volio bih da dođeš, ali se Ti ravnaj po onome što je Tebi zgodnije.

Od Mile sam, što već sigurno znaš, uzeo one stvari, samo u rukopisu baš nema onog dijela o Petřinu, koji sam najviše kanio iskoristiti. Ako dođeš donesi mi ga; dotle još ima vremena.

Pozdravlja Te mnogo i cjeliva

Tvoj
G.

138

Zgb. 29/8. 30.

Draga Boška,

[...] S literaturom ja pravo ne mogu izdržavati ni sama sebe; a želiš li Ti, da je se odrečem? Ne, i što onda?

[...]

S M. si dakle bila? To me veseli, ali me, s druge strane, ipak pomalo i zabrinjuje, tako da Te molim, da dotle dok se s njime stvar ne riješi, obustaviš bar lični polazak. Inače ga pozdravi; jer to je radi Tebe, a ne njega. U pitanju je jedna žena, koja bi, kako vrag nikako ne spava, mogla biti i Ti.

[...]

[...] Istina, imam sad mnogo posla – moram svršiti novelu i pisati jedan članak povodom prevoda Hugovih »Jadnika«; [...]

[...]

Da si mi zdrava! Voli Te

G.

139

[Dopisnica]

Gospodica
Boška Dítětová
Sarajevo
Koroščeva ul. 15

Zgb. 20/9. 20.

140

Zgb. 20/9. 30.

Dragi Boškić,

molim Te da mi toliko puta koliko je prošlo dana što Ti nisam pisao oprostiš za moju šutnju. No bili su to zbilja dani rada. Imao sam pisati o Hugou povodom izašlog prevoda »Jadnika«, i, premda mi je to bila već davna tema, došlo mi je ipak nenadano da sam je morao pisati, i zato sam morao da prođem mnoge stvari Hugoa – prije svega da ponovno pročitam njegove goleme »Jadnike«. No jučer sam konačno svršio i eto, prvi slobodan čas posvećujem Tebi. [...]

Na moru Ti je dakle bilo lijepo, ajde, bar malo! A ako mi ikako pođe po sreći, ja ću na godinu svakako također nastojati na more; čuo sam da tamo na južnim otocima postoji jedan vrlo interesantan život, pa bi bi to sigurno bila zgodna tema! A sad, – bavim se s time da idem malo u Brcko. Naradio sam se ovog ljeta, iscrpio sva mjesta, na koja mogu da pišem, sad imam da čekam samo još to da se stvari štampaju (hoće li sva, to je pitanje! – baš danas kanim da u Bgd pišem radi Kratesa) – i na neko vrijeme bih se mogao odmoriti (svesti rad samo na čitanje). No i ako je vrijeme prekrasno, u Brcku još nije prošla berba, a ja bih htio tamo poslije nje, spojiti to odmah s time, što će tad i Stanko tamo na dopust. I vrag mi ne da mira, još nisam bio svršio s Hugoom, a puhnula mi u glavi jedna ideja, koja me je oduševila. Šta misliš, opisati Judu, kako se vratio u život i propovijeda Hristove ideje (za dobar profit!)? Mnogi su opisali povratak Hrista, ali Judu koji propovijeda Hristove ideje (za profit) ne bi li to bilo zgodno? I recimo, prenesem ga u renesansu. Na jednoj velikoj gradnji je velika bijeda, no s bijedom se javlja i vjera ... s vjerom i Juda. (Gdje je velika vjera, tu mora biti i Juda). I onda ... svejedno, još mi nije sve jasno, no on se nađe u ateljeu Da Vincija (autora Posljednje večere). Razgovor između njih dvojice – to bi bilo glavno. Da Vinci se upravo muči da napravi aeroplan (Ti znaš, da se on s time bavio.) Kulminacija: Da Vinci prepoznaje Judu po slici ovog u »Posljednjoj večeri«! Važan motiv: Juda ne može podnijeti crvenu boju, jer ga to sjeća na Hristove rane na Golgoti. A s Da Vincijem izlazi u rano jutro van grada: vidi rani, crveni osvit sunca na istoku. I potom – on se po drugi puta vješa zauvijek!

No kako sam smiješan! Šaram Ti ovdje kao da za sebe sama pravim bilješke! Hoćeš li to uopće moći pročitati? No ta me tema sad zgrabila, pa ću možda onda odmah raditi na njoj. Ali najviše ću pak čitati!

[...]

Samo s M. ne znam, što je. Zapravo se bojim za njega. Ako će biti zlo, to će biti velika muka da nekako bar utješim Ljubicu. Ona je i sada već sva nervozna.

A koji Ti »Knjiž.« zapravo trebaš? Moju posljednju stvar si čitala? Piši mi to, pa ću Ti onda poslati (No H. R. ne ću, možda je ne bi ni dobila.) [...]

Jesen je tu, još malo pa zima, sa zimom i Ti. Ajde, pa neka bude i zima! No s mislima na tu zimu toplo Te pozdravlja i šalje vruće cjelove

Tvoj
G.

141

Zgb. 23/9. 30.

142

Zgb. 26/9. 30.

Draga Boška,

[...]

Za M. si valjda već čula. Jučer je konačno pala već kocka. I za njega najbolje. Sutra ili prekosutra nadamo se da ćemo ga vidjeti ovdje. Jedan se dakle oslobađa Sarajeva! Kad će to doći i za Tebe? No ako ne prije i drukčije, jeli da ćemo danas tri mjeseca biti zajedno? Dugo je to doduše, dugo, – još duže nego što je vrijeme koje je prošlo od Tvog zadnjeg ovdašnjeg boravka. No možda zima prolazi brže nego ljeto, a jesen zbilja najbrže, odmah smo iz nje u zimi.

To su sad uopće tako tmurni, svakakvi, polovični, prelazni dani, te čovjek nema volje ni za što. Tako mi je kao da sam sasvim iscrpljen, te ne radim ništa. Možda bih radio, da mi je otvorena biblioteka, no ona je zatvorena, pa moram čekati da se otvori. Treba mi radi Jude. T. j. radi Da Vincia i njegove slike.

[...]

G.

143

Zgb. 30/9. 30.

Draga Boška,

[...]

Brojeve »K.« poslat ću Ti sutra; s Hugoom ne znam još ni sam šta je; štampan je, ali... ne znam, hoću li Ti ga moći da pošaljem.

Na »Judi« već radim; počeo sam tako, da sam, u vezi s Danteom, stavio u paklu na njegovo mjesto papu Aleksandra Borgiu, a njega đavoli puštaju na svijet, da im opet na ovome služi. Zanima me samo, kako će mi ta stvar ići dalje. Dosta sam u posljednje vrijeme opet zlovoljan; spopane me tako, gotovo bezrazložno, tako mi je, kao da sam preizjeo sama sebe.

[...]

Jučer je, čujem, osvanuo ovdje konačno ipak Ljubičin dečko. Imam danas da se sastanem s njime; i poslije tolikog očekivanja to je došlo nenadano, jer je pisao, da tamo za jednoga doktora radi bistu, pa ne će moći doći do 1. No Lj. je nastupila dopust, pa ga je i to nagnalo da požuri. Jeste li se možda vidjeli?

[...] Danas je ovdje, mislim, zgodan dan za slikanje; poslije mutnih, oblačnih dana konačno malo više sunca. Ali se i opet valjaju oblaci, sščime se, uostalom, čovjek mora pomiriti, ta sutra je već oktobar! Oktobar – mjesec naše jedne godišnjice. Koliko već? Pet! To bi bilo nešto za slavu, ne? Prvi pravi jubilej! [...]

Mnogo Te zdravi i voli

Tvoj
G.

144

Zgb. 6/10. 30.

Draga Boška,

tako je trulo vrijeme, da mi se ne da raditi, pa Ti radije pišem. Vani lijeva kiša, dosadna, siva, maglovita, grmi upravo budalasto (sad u oktobru, kao za porugu, kao da nas hoće podsjetiti na ljeto, davši nam od ljeta samo još to!) – očajno je sve tmurno, u tmurnosti svojoj glupo – kako su sretni oni koji mogu biti sretni i kraj takvog vremena! Znaš, upravo mi je tako, da bih se najradije nekud naslonio i zaplakao, sam ne znam zašto, ili, ako bih i imao zašto, svi su razlozi premali, pa ipak tako je, sam sam sebe sit. I kad čovjek pomisli, tako će sad biti dane i dane – no čemu da o tome i govorim, promijeniti se ne može, a možda bi isto tako bilo, da je i najljepše vrijeme. Nešto je tmurno u čovjeku samome.

[...]

M. je bio tu i otišao s L. na more; pripovijedao mi je ono o čemu si mi i Ti pisala, naime o šalama radi Tvojih fotografija. [...]

U petak sam Ti poslao sve ovogodišnje brojeve K., u kojima sam sarađivao (osim prvog, kojeg si, kako se sjećam, čitala), valjda si to već dobila? No pa sad gledaj, na čemu sam ove godine radio; ne ćeš naći sve, a i ne znam, koliko je to sve imalo smisla!

Što je s Kratesom, još uvijek ništa ne znam. Već će biti dvije nedjelje, da sam pisao radi njega, no ne dobivam odgovor; ako ga još za koje vrijeme ne dobijem, zatražit ću, da mi stvar pošalju natrag.

[...]

Mnogo Te pozdravlja Tvoj *G.*

145

Zgb. 16/X. 30.

Draga Boška,

[...]

A što Ti pišeš glede mojih stvari, draga moja, tako baš ne gledaju na njih svi. Znaš li Ti na primjer, da su se urednici kisela lica dali na to, da štampaju Prospera Lupusa, jer da je to stvar previše tendenciozna! Šta će kazati na to ljudi za x godina, kad san postane istina, to je, dakako, drugo pitanje; ali zasad je to bilo tako, pa eto! A dalo bi se pričati i drugih stvari, no sve je to tako strašno glupo, da mi se od mnogih gluposti pokatkad čini da sam i sam glup što se još bavim tim stvarima.

Samo nešto. Sjećaš li se kad smo u ljeto išli u Brcko, da mi je Stanko donio pismo, u kome mi je glede Kratesa bilo javljeno da ga odmah pošaljem? No eto, trebalo je proći skoro tri mjeseca, i ja da se opet nadem u Brcku i Stanko da opet (popodne) dode i donese mi drugo pismo, ali s njime i rukopis. Jest, jest, poginuo je Krates, i onaj pesimizam s kojim sam ga svršio sada mi se pogotovo čini opravdanim. Oni me doduše »usrdno mole« da im pošaljem koju drugu stvar, ali to ne ću, radije bih crknuo. Jako mi se to dalo na žao, jer kuda da još pošaljem Kratesa na put? Gotovo je sigurno, da je osuđen da ostane kroz izvjesno vrijeme samo kao pisani dokument u grobu ladice. U grobu, u kojem je već toliko drugih mrtvaca!

[...]

Judu sam svršio prvi dio, zove se »Smijeh Jude Iskariota«. Ali kakva će biti ? njegova sudbina, c'est une autre question, i to izgleda, da ću Ti ga moći čitati samo u rukopisu.

I s tako lijepim prognozama ide čovjek u zimu, u vrijeme, kad bi trebalo najviše bar unutarnje vedrine, kad već vani vrijeme nije vedro. No mislim na to da je i Tebi teško, pa osjećam dužnost da i ja moram podnesti težinu.

Mnogo pozdrava! Voli Te *Tvoj G.*

146

Zgb. 21/X. 30.

Draga Boška,

[...]

Međutim, sutra je 22 oktobar, naša petgodišnjica. Jesi li se Ti toga sjetila? I već su dvije godine, da taj dan ne slavimo zajedno. Sad će

biti po drugi puta, hoće li biti i po treći put? I je li taj dan uopće za slavu? Nije li Tebi više na žalost – vežući Te za nešto što Ti je donijelo možda više neprilika i briga negoli radosti i zadovoljstva? Ipak, ipak, žao mi je, da se sutra ne možemo naći zajedno, ipak radi proslave. Pet godina – ipak to nije malenkost! To je prvi uobičajeni broj godina za jubilej – a eto, u kakovim ga prilikama mi dočekujemo, da smo daleko jedno od drugoga na stotine kilometara! No je li da to nismo duševno?

Sutra dakle ja ću podići čašu ili čašicu, pa ću nazdraviti taj dan i Tebe, sa svim dobrim željama, i s glavnom tom željom, da se te želje ispune.

Kako Ti? Želiš, da Ti više pišem o sebi. A šta imam da Ti pišem? Možeš sebi sama predstaviti kako živim. Ono što je lično, poznato Ti je, ono što je vanlično nije toliko za pisanje. Sad čitam jedan roman koji je predan Matici, a ja sam preuzeo na se recenziju. Napisao ga je, po svemu je vidljivo, jedan vrlo simpatičan, čestit i pametan čovjek, no nažalost kao roman se njegov rad ne može da održi, i tako Ti se ja, koji sam sam u toj žalosnoj situaciji, da mi se stvari odbijaju, nalazim pred tom žalosnom dužnošću da (svakako iz drugih razloga) kvarim iluzije drugih autora. No nastojat ću da se bar nešto spasi; roman je zapravo autobiografija s mnogo međusobno nepovezanih dijelova, a ima ih koji bi kao historijski dokumenti iz ratnog vremena mogli imati vrijednosti, pa ća predložiti, da se iz tih dijelova učini jedna cjelina.

Ona novela na motiv Lide već je u štampi, i sad čekam rezultat. Štampa se u »Kolu«.

[...]

Ekstracjelovi za petgodišnjicu. Voli Te

Tvoj
G.

147

Zgb. 26/X. 30.

Draga Boška,

primio sam danas Tvoje pismo, pa Ti odgovaram, ne bi li mi možda tako bilo toplije. Hladno Ti je u mojoj ledvenici, gora je kroz noć prvi puta ove jeseni (ili već zime) osvanula u snijegu. Cijeli jučerašnji dan lijevala je kiša, a kroz noć bila bura – zavijalo, vjetar grmio, da pravo ni električne lampe nisu mogle gorjeti, prava Walpurgisnacht. Na svu nervozu, još ta nervoza prirode. No naša neraspoloženja sigurno nisu samo od tih prirodnih nepogoda – imamo mi i druge svoje razloge, ne?

[...]

Inače, sjećaš li se možda one knjižice koju sam nekad izdao, dok sam još imao svoje novine? Sad Ti je ta knjižica došla na tapet, u prvom redu Miroslavljev predgovor, ja još nisam dobio poziv, te ne znam što to znači. Sve mi se nekako čini, da me čeka božićnica kao i lane.

[...] Ja sam sad nedavno gledao Dreifussovu aferu, bila je izvrsna stvar. Pogotovo sam Dreifuss (Kortner) i Zola (George).

Da si Ti očvrsnula u trpljenju, to je dobro, jer kuda bismo došli, da bar jedno ne znamo – trpjeti. Samo istina, katkad je toga previše, te se živci frču kao da ih tko brena. No šta da se radi? Maknuti kočnicu? A bog bi ga znao, gdje se ta uopće u čovjeku nalazi, jer nema sumnje, da se ona nalazi i negdje unutra, u čovjeku samome. Glavno je uostalom to, da još uvijek nije prošlo raspoloženje za rad; to je po jednoj strani i utjeha i melem i zaborav; samo jedno još može čovjeka opojiti uz ljubav, a to je rad.

[...]

Mnogo cjelova od Tvoga

Gute

148

Zgb. 31/X. 30.

Draga Boška,

imao sam kroz ova dva [dana] različita trčkaranja po gradu, pa Ti jedva danas dospijevam – pisati, što sam, nakon Tvog pisma, trebao već prekojučer. A uvečer opet nije išlo, jer sam uzajmio neke knjige koje sam morao odmah vratiti, pa sam tri noći bio skoro cijele budan, čitajući.

Na Tvoje pismo, ukoliko u njemu pišeš o sebi, mogu Ti primijetiti, da se ne trebaš nikada ustručavati, da se o čemu, što te tišti, izjadaš. Nemoj se tu ravnati prema mome raspoloženju ili neraspoloženju. Ako Ti može biti od toga lakše, kaošto je vjerojatno, jer je i kod mene često tako Ti samo reci, kaži sve.

I ja bih se prema tome trebao odmah držati toga principa, no baš ovaj čas nije ništa takova, ni dobra ni zla, da bi bilo vrijedno o tome pisati. Živi se iz dana u dan, jedino mjerilo po kome se dani razlikuju jeste to, da li je čovjek učinio što više ili manje, bolje ili gore. Baš ovih dana sam mislio, kako su ove dvije godine (skoro dvije godine) brzo prošle! Naravno, jer je bilo tako malo vanjskih doživljaja! [...]

[...]

Ti si dakle jako zaposlena. To je sigurno i bolje nego da nisi. I meni je u suštini uvijek drago, kad imam posla; kolikogod je lijepo i to, da ga nemam. Ali to je naročito tako u proljeće i ljeto, sada u zimu šta bi čovjek i radio u tim mutnim, bljutavim danima?

[...]

Sad sam se zaljubio u Voltairea, pa ga prevodim. Kolosalna je to bila glava, slavno je bilo, kako je pisao. Prevađanje njegovih djela, to je možda najbolja stilistička vježba za mene sama.

[...]

Tvoj
G.

149

Zgb. 4/XI. 30.

Draga Boška,

[. . .]

[. . .] Draga Boška, ja sad imam upravo pregovore s jednim štamparom, radi izdavanja jedne prosvjetne prevodne biblioteke. To je opet jedan moj pokušaj, da barem nekako stanem čvršće na tlo i stvorim sebi ipak kakvu takvu egzistenciju. [. . .]

[. . .]

Grli Te i ljubi

Tvoj
G.

150

Zgb. 7/XI. 30.

151

Zgb. 15/XI. 30.

152

Zgb. 22/XI. 30.

153

Zgb. 29/XI. 30.

Draga Boška,

[. . .]

Ja sam za vrijeme svoje bolesti pročitao jedan dosta dobar praški roman (u njemačkom prijevodu): Ivan Olbracht: Ana, djevojka sa sela. Mnogo sam se povodom toga sjećao svog romana i bilo mi je ponovno žao, da sam s njime bio tako nesretan. Jedan me je moj tip naročito podsjećao na jedan Olbrachtov (Buljuz). No šta se može, bilo bi već vrijeme da prežal'm tu smrt! A sad Ti imam da javim još jednu smrt: ona biblioteka, koju sam kanio redigirati za jednog nakladnika, a na koju sam vezao mnoge planove za budućnost, propala je prije nego što je započela. Taj nakladnik naime ostavlja svoju štampariju drugima, a sam odlazi iz Zagreba. Što bi drugo i bilo moguće, dok se nešto mene tiče!

[. . .]

Cjeliva Te Tvoj
G.

154

Zgb. 7/XII. 30.

Draga Boška,

[...]

»Put k slavi« se čini mi se već davao u Zgbu, ali ja ga nisam vidio. No vidio sam zato ovih dana »Zapadni front 1918«. Najbolji film o ratu što sam ga uopće vidio. Prosto kolosalno. Čovjeku se čini da sanja i da to nisu ljudi, nego neka fantastična bića, nešto iz priče. A ipak se to dogadalo za našeg života, takoreći danas, i dogodit će se, još u gorem obliku opet. Za hiljadu godina će nas čovječanstvo zbilja gledati s prepašću. S većom odvratnošću nego što mi danas mislimo na inkviziciju.

A ja Ti se nikako, poslije bolesti, ne mogu uživjeti u posao. Prevodio sam Adlerovu individual. psihologiju i došao do polovice, no sad kad je propao plan o biblioteci nisam je još dirnuo. A šteta za knjigu, pametna i korisna stvar. Nakladnika drugog medutim ne znam; u jednog sam se informirao, ali taj ne će. Stara pripovijest! Sve samo kule u zraku. Što mi bog ili davo nije dao mišice, zbilja bi bacio sve k vragu i otišao raditi kuda u fabriku!

[...]

Pozdravlja Te i mnogo voli
Tvoj G.

Pozdrav od Štefe i od Nadice

155

Zgb. 16. XII. 30.

Draga Boška,

[...]

Ako dodeš, molim Te, donesi mi Mojsiju, i ostatak onog rukopisa. A čiji to rukopis kaniš donijeti?

Ja još uvijek neraspoložen za svaki rad. Samo čitam i čitam. Sad sam se bacio na Unamuna, njegove filozofske radove; razočarali su me. Sve se bavim s time, da na godinu napišem o njemu jedan kritički esej. Tu Ti je sad veliko »književno komešanje« sa centrom svojim u »Književniku«, za koji se ne zna, kako će još dugo živjeti.

Nemoguće su to prilike, jedan razlog moga neraspoloženja je i u tom.

Za proslavu Vojnovića u Sarajevu nisam ništa znao i da mi nisi Ti pisala o tom, prošlo bi to mimo mene kao da se nije ni dogodilo, ili kao fata morgana negdje u Africi. Zanima me, zašto si Ti odbila sudjelovanje; što su Ti nuđali da igraš?

Mnogo cjelovo od Tvoga
G.

156

Zgb. 21/XII. 30.

157

[Razglednica: »Sretna Nova Godina« – datum pošt. žiga: Zagreb, 30. 12. 1930.]

Gospodična
Boška Dítětová
Sarajevo
Koroščeva ul.15

Fakinček!

Sretnu Ti novu Godinu,
sretniju nego sve dosadanje želi čas kasnije poslije Tvog prebrzog odlaska

Tvoj
Guta

158

Zgb. Silvestrovo 1930.

Draga moja Boška,

[...] i radije se prepuštam jednom sjećanju – Silvestrovu 1927, koje sam s Tobom i s ono dvoje (M. i I.) proživio tu u istoj sobici [...]
[...]

Tvoj
Guta

159

Zgb. 4/I. 1931.

160

Zgb. 7/I. 931.

Draga Boška,

[...]
Ja sam jučer bio na Vodovodu. Bio sam jako, jako deprimiran, pod utiskom jednog vrlo žalosnog i potresnog slučaja, no o tome još poslije ...
Bilo je inače vedro, možda najvedrija večer tog našeg historijskog dana. Nebo kao dno nebesa puno zvijezda. Preda mnom Orion, koji me uvijek sjeća na Prag i pokojnu Vladu. Mjeseca nije bilo, on je tek poslije izašao, gotovo pun, svijetao, nekom posljednja posmrtna lampa. Sjedio sam dakle u mraku, na onoj našoj klupi, [...]. A odjednom na cesti, u mraku dvije vojničke siluete ... I nešto svjetlucavo iznad njihovih ramena. I pogledali me, pa stali bliže. Nešto razgovaraju i šapću. Okrenuli se, prišli bliže (još uvijek dolje pred bunarom) i gledaju ravno u mene.
Dvije tri minute šutnje. Međusobno gledanje kroz mrak. Ja mirno pušim, uz svjetlost njihovih bodova sja samo moja cigareta. Konačno ja prekinem šutnju:

– *Šta me gledate, momci?*
– *Kako?*
– *Šta me gledate? Čudno vam je da čovjek sjedi tu tako sam? Ima svojih briga i sjedi sam.*
– *E, da!*
Pa pitali koliko je sati i nastao kratki razgovor, koji ja prekinuh otišavši – šta sam mogao nego otići (zašto taj nenadan susret na tom mjestu pogadaš, ako si čula za izvjesne događaje u Zgb).
[. . .]
Da si mi zdravo *Tvoj*
G.

P.S. [. . .]

161

Zgb. 10/I. 31.

162

Zgb. 13. I. 31.

163

Zgb. 22/I. 31.

164

Zgb. 2/II. 31.

Draga Boška,

Danas je Svijećnica. I opet pet godina. Ne trebam pisati, da li se sjećaš, šta je bilo toga dana. No štogod bilo, kakogod je bila teška neuslišana želja, bio je to ljepši dan nego danas. Onda je bilo sve ljepše. Možda je uopće uvijek ljepše ono što je nemoguće i samo želja negoli postignut cilj. I ako sigurno – i to je također lijepo i uspomene, mnoge, su nezaboravne.
[. . .] No što da Ti kažem za Tulacku? Bojim se, Boška, da mi to ne bi uspjelo. Onu nekad ja sam preveo samo za Tebe, a ova bi bila za javnost, i neugodno mi je na pomisao, da prevod ne bi bio dobar. A ja sam sad i mnogo već izvan češkog jezika, te mnogo već riječi ne razumijem. Pokušat ću doduše.
Inače ništa ne radim. Napisao sam »Zelenu sablju« i izašla je u »Knj.«, samo na dva mjesta okljaštrena. O »Judi« još ništa novo, izgleda, a već i vjerujem, da je definitivno s tom stvari zapećaćeno.
[. . .]
Pozdravlja Te i grli *Tvoj*
G.

165

Zgb. 9/II. 31.

Draga Boška,

Tvoj me doživljaj s nesretnim onim starcem živo podsjetio na jedan moj doživljaj, samo s drukčijom mojom ulogom u njemu. Za vrijeme

rata, u Srbiji, bio sam u bolnici, zabavljao se s prijateljima u bolničkoj kancelariji do dva sata u noći. Meni vis–á–vis u sobi ležao je jedan stariji čovjek, sušičav, već sama kost i koža. Kad sam se vratio, padala je u sobu mjesečina baš na njega. I ako sam vidio, da ima otvorene oči, ili baš zato, mislio sam da je mrtav, tako je izgledao strašno. Međutim, pokrenuo se, molio me za čašu vode. Dao sam mu je, legao i zaspao. Ujutro, kad sam se probudio, bio je već pokriven plahtom, i upravo su došli da ga odnesu; bio je već mrtav. Ja sam mu posljednji dao čašu vode i za posljednjeg mene su se otvorila njegova na smrt već osuđena usta.

Tvoj slučaj je možda tragičniji, jer u prvi mah nisi starca razumjela i osuđivala ga. Nikad nemoj osuđivati ljude, ako i misliš, da su pijani, pa ako čak to i jesu: siromasi nikad ne piju, a da u piću ne utapljaju po koju nesreću.

A imao sam i ja, možda baš tih istih dana jedan doživljaj. Došla je k meni u prošnju jedna djevojčica od 12 godina. Otac joj je umro pred 2 godine, ostala ona s majkom i još tri, mnogo mlađe sestre. Mati je dvorkinja, ima na mjesec 300 D., od toga 250 ide za stanarinu. Mala dakle po savjetu majčinom prosjači. Dugo sam razgovarao s njome, oko poldrug sata. Mala mi je naime sasvim ozbiljno izjavila, da hoće biti glumica i da već zato ide nekim glumicama vježbati. Frizerka ili švelja ne će da bude, samo glumica. »Ako ne ću moći postati glumica, onda bi najradije da umrem. Ubiti se ne ću, to je grijeh«. A htjela bi biti glumica da ima mnogo, mnogo novaca. Tako, eto, ukratko, bilo je o mnogom drugom razgovora; i često o tome razmišljam, jer me – dakako, stvar je i vrlo različita – mnogo štošta podsjeća na Tebe.

Kako je prošla Tvoja zabava? Poziv si mi poslala prekasno, inače bih možda došao. »Samo jedanput« si mislim, uzela mjesto »Tulacke«, ne? »Tulacku«, kako sam se naknadno uvjerio, baš ne bi bilo teško prevesti, ali mu je ta pjesma daleko slabija od one prve, mi imamo hiljade narodnih lirskih pjesama boljih od ove.

Inače sam ovih dana ja zbilja tulacki raspoložen, samo bih se skitao. Zapao je divan snijeg i šuma je vanredno lijepa. Samo nažalost nemam vremena, moram da radim. Po već ne znam koji puta pokušavam obraditi možda Ti poznatu temu, kako se jedan čovjek bacio u bujicu, voda ga nosi kroz podzemni kanal ispod grada i pri tom on proživljava cio smisao i nesmisao svoga života. No bojim se, da mi opet ne će uspjeti. A moram nešto svršiti do nedjelje.

[...]

Pozdravlja Te mnogo i ljubi

Tvoj
G.

166

Zgb. 19/II. 31.

Draga Boška,

[...]

Što se tiče »Tulacke«, da je ta naime slabija od one prve, pod tom prvom sam, razumije se, mislio onu, koju sam Ti jednom preveo, naime »Samo jedanput«. To da je jedna od Šramka, a druga od Bezruča, ne igra ulogu; ja sam zapravo mislio da je i »Tulacka« od Bezruča.

[...]

Pozdravlja Te i voli *Tvoj*
G.

P. S. [...]

167

Zgb. 28/II. 31.

Draga Boška,

[...]

[...], a šta se tiče rada, ja radim koliko mogu, a mislim da radim dosta, ukoliko pak ne toliko koliko bih mogao, krive su prilike.

[...]

Tvoj
G.

P. S. [...]

168

Zgb. 7/III. 31.

169

Zgb, 15/III. 31.

Draga Boška,

stavio sam upravo sebi u zadatak da napišem jedan prikaz o ind. psihologiji, a uvod ima da bude mali prikaz o psihoanalizi. Ova je počela raditi s takozvanim omaškama u govoru, pismu, itd., tj., kad netko nešto nesvijesno napiše krivo ili se zareče. Tačnost te činjenice doživio sam upravo u ovaj čas, gore u datumu htio sam napisati mjesto 31, 21 i zadnji čas sam osjetio svijesno pogrješku. Što je to nesvijesno djelovalo na mene? To, da sam upravo (sasvim slučajno) listao po Tvom prevodu »Sud'te me!« i sjećao se naših prvih dana, koji su, znaš i sama, bili u godinama iz drugog decenija 192...

[...]

[...] mene i sama privlači 1. to, da se svakako vidimo, 2. to, da se vidimo u sasvim novim prilikama. Dakle, ja hoću i spreman sam doći. No jer ne znam, kako i kada možeš Ti poći na put i prema tome doći,

ne ću da pravim nikakav plan i raspored, ostavljam to Tebi, pa mi ga odmah javi (pri čemu trebaš da vodiš račun o tome, da ću ja moći da dođem kako god odrediš, samo da ću putovati osobnim vlakom). Ali, Boška i o tome moraš voditi računa: ja se tamo ne mogu predstaviti drukčije nego tko jesam; to je važno, jer eventualno, *može doći do neprilika, naročito za Tebe na K. Spominjem to, i ne možda zato, da Ti umanjim volju za taj sastanak, jer i u meni je ona jaka, na momente osjećam kako sam njome upravo fasciniran. Zamisli, sami smo, sami, kao nekad, u prvo vrijeme, itd. itd; i Tebi i sebi želim da nam to prođe lijepo, i svakako da imamo pri tome i lijepo vrijeme!*

Ne ovako kakvo je sad. Zima, snijeg, blato. Nego bar malo da bude zeleno, u grudi da Ti metnem grančicu, [...].

Mnogo Te zdravi, pa i voli

Tvoj
G.

170

Zgb. 23/3. 31.

Draga Boška,

dosad, a nadam se da ne će ni dalje, nije se javio ni jedan razlog, zbog kojega ne bih mogao doći, kako to Ti predlažeš. Ja ću točno onako učiniti, kako Ti pišeš, i dočekat ću Te u B. B. Samo s povratkom ne znam kako ću, htio bih svakako ostati do zadnjeg časa s Tobom, a kasniji vlak (oko 11h) mi je prekasan, jer ja bih htio da na dva tri dana skočim k švogoru u Požegu, a odande, čujem, ima za Pož. i autobus. Za taj pak ne znam kad ide. Šta se tiče hotela, čujem da je dobro u Centralu, *pa ću vjerojatno tamo odsjesti. To da znaš, ako bi, što ne smije biti, jedan ili drugi zakasnili.*

S kakovim osjećajem očekuješ taj sastanak? To će nam biti prvi puta u životu, ja sam nisam nikada takova šta doživio. Nije li to i žalosno priznanje? Šteta samo što tamo nije ljepša okolina. To bi moralo biti nešto čudesno. Ovako će nam valjda preostati samo šetnja uz Savu. Stari romantik! No kad nam već nije moguće uz ovu tu, barem tamo! Već sam se pomalo bojao, da će radi poplave B. nestati i već sam mislio, da se zapišem u veslački klub i doplovim onamo na čamcu. No kako sad izgleda to ne će biti potrebno. Samo vrijeme, vrijeme! Moralo bi biti plavo kao ovaj papir!

Što se tiče članaka o ind. ps., tih još nemam, sad sam tek svršio uvod o ps. an., i na ind. ps. upravo sad kanim raditi i spremam materijah. A Lupus? Pa to je izašlo u »Knj.« i to Ti imaš, znaš da sam Ti to poslao. A i za koga to hoćeš? Nego ja bih Tebe nešto molio, što Te molim već jako davno. Naime za one listove iz romana »Na pragu«, koji su (400-404) ostali kod Tebe, a bez kojih, i sama znaš, ne mogu da budem. I još nešto: za »H. Rev.« u kojima su »Karamfilji« i »Pripovijedanje jedne klupe«. Hoćeš li mi to donijeti? Poslije Ti mogu i vratiti.

[...], nego jer se moram žuriti na jedan posao. Mislim, da sam zadnje mjesece postao vrijedan, i stalno radim. Ili pišem ili spremam mater'jal za kasnije stvari. Htio bih da uštedim toliko novaca, da kroz neko vrijeme ne bih trebao nigdje saradivati i bez brige raditi na jednoj većoj stvari. Tako snujem, a nebesa, kažu, odlučuju.

[...]

Dakle, milostiva gospodo, očekujem nestrpljivo taj čas da se vidimo, i u to ime ljubim Vam (dozvolite mi taj mali predujam) ruku, obadvije ruke, i kličem: do videnja!

(Očekujem, dakako, prije toga još jedno pismo od Tebe).

Tvoj
G.

171

Zgb. 31/3. 31.

Draga Boška,

odgovaram Ti odmah da to pismo pravovremeno još primiš. [...] Najvjerojatnije je da u Pož. uopće ne ću, nemam zato vremena. A Ti nastoj da svakako dodeš kako si pisala, jer znaš kakove su to poteškoće, ako se odmah ne nademo. Ja dodem osobnim vlakom u 21.24, odmah idem u hotel, a potom pred Tebe na stanicu u Bos. B. Ako bi se bilo šta des'lo, zakašnjenje ili slično, čekaj i Ti mene tamo, u B. B, u restauraciji.

Što mogu donijet ću Ti, no o čitanju nema ni govora, dosta ćemo imati da razgovaramo.

I baš a tempo imamo taj sastanak, jer poslije ni sam ne znam kako će biti. Ona stara moja stvar koja se vuče već više od dvije godine stupila je ovih dana čini se u odlučnu fazu, rješenje pada baš na 13. aprila. I trinaesti, i april.

Dakle još nekoliko dana. I Ti se bojiš, da nas vrijeme ne će poslužiti! I ovdje je zima. Sunčano, ali hladno kao u januaru. Čudno proljeće! No vidjet ćemo, možda ćemo biti sretniji nego što mislimo. A ako ne, bit će bez naše krivnje.

Zanima ne neobično. Mi sami – to me zanima. Ej, kad bi barem to moglo biti more! Ne bi baš trebala biti Rivijera! Makar samo naše more. No možda će biti i to jednom.

Zdravi Te unaprijed i cjeliva

Tvoj G.

172

Zgb. 8/4. 31.

Draga Boška,

pred dva dana u to vrijeme bili smo još zajedno na vrelima Bosne. Gdje je to sad, kako je to sve daleko! No u duši, jer u njoj je još sve jako, jako blizu. No prostorno! Kao da sam se vratio iz drugog svijeta. Pisao sam Ti iz Broda kartu, valjda si je već primila. Uistinu, svaki čas

sam u vlaku vadio sat, mislio šta je u isto vrijeme bilo dan prije, gdje smo b'li, šta smo razgovarali. Na kraju onog mosta, koji sam Ti poslao za uspomenu na moje tamošnje zgode i nezgode kad sam ga idući pred Tebe prelazio, – na kraju tog mosta, možda baš kad je točak vagona došao na kraj, spontano sam sebi rekoh: Zbogom, Boška!

No zbogom! Doskora, pa ćemo se opet vidjeti. Nastoj udesiti da ostaneš tu tri dana, a ne dva. Barem dva i po. I satovi su uvijek mnogo. Ali, hoćemo li se ipak vidjeti? To će se znati drugi tjedan. Pođe li po zlu, naše viđenje će biti jako, jako kratko, i u kako drugim prilikama, nego su bile sve dosadanje! To mi je žao; barem još ta dva, tri dana! No onda još uvijek dolazi pitanje, kako će biti u vrijeme Tvog dopusta, hoćemo li moći da ga provedemo zajedno, kako smo se dogovorili! Sama pitanja, same neizvjesnosti! No u stilu, kako je to uvijek s nama!

Mnogo mislim na Tvoj odlazak u Prag. Vidjela si, da ja to nisam uzeo tragično, no ipak, i meni je teško. A opet, mislim i tako: ova godina, ako se meni nešto desi, i onako je izgubljena za nas. Kroz to vrijeme bi Ti mogla poraditi na Tvom premještenju bilo kuda bliže. [...] Nemoj dakle da se mnogo zabrinjuješ; čim veće poteškoće tim im više moramo znati odoljevati!

[...] A bio je prisutan i – Ilija! Mjesto prošlog utorka došao je jučerašnjeg, i upravo su se opet častili, kad eto i mene! Pozdravlja Te, i htio bi da se nađe s nama kad Ti dođeš. No ja ću učiniti tako da do toga ne dođe, jer Te za ono kratko vrijeme što ćeš biti još ovdje hoću, koliko je samo moguće, i ako bude uopće moguće, – imati za sebe.

A šta kažeš, telegram nije ni do danas došao! Do jučer, dok nisu dobili moje karte iz Broda, mislili su da sam s Tobom u Brodu, a onda, kad me nije bilo u utorak u noći, mislili su, da sam iz B. krenuo rođaku u Požegu! Tako eto! Inače, to je možda jedini slučaj u mome životu, da se ništa ne ljutim na poštu i da bih joj za njen lijepi red dao i sam orden!

[...] Nikad mi se iz pameti ne će izgubiti naš rastanak na onom ćošku. [...] No ne će mi se izgubiti ona slika – Ti, kako stojiš, moja mala, ostavljena sama! No toliko puta smo se već rastajali, pa ćemo se valjda i mnogo puta još sastati – dok ne dođe jedamput i definitivno!

Ljubi Te
Tvoj G.

173

Zgb. 11/4. 31.

Draga Boška,

prijatno me iznenadilo Tvoje pismo: ipak si i Ti mislila na mene dok sam ja, putujući, mislio toliko na Tebe! Nažalost, nismo bili zajedno ni 18 sati, kako si Ti izračunala, samo 15, no svaki čas je bio pun, ja uopće nigdje ne osjećam praznine. I da je bilo sredstava ja bih sigurno ostao bar još jedan dan; samo ipak, malo bismo imali od toga dana,

dok bi Ti prije i poslije podne morala u uredu, a ja radi nogu moram sjediti negdje u kakvom zakutku! (U Zgb sam došao sasvim šepav, još i danas sam dao nogama dopust – u starim cipelama!)

Moj dan je prekosutra. Grozno mi je glupo misliti na to, ponavljati se kao papiga. Kako će ispasti, ćut ćeš od mene ili od Štefe. U negativnom slučaju ja se još ne ću pismom obraćati na Tebe, dok si još u S., tješit ću se bar time da ćemo se vidjeti kad me sa Št. posjetiš. I u tom slučaju, Boška, primi k srcu i budi uvjerena da Ti iz duše govorim ove riječi: volim Te i uvjeren sam da bi i Tvoje i moje životno rješenje bilo, kad bismo se nas dvoje, u ovakvoj ili onakvoj vezi, našli zajedno. To da Ti sada ideš od mene još dalje, ne znači mnogo; prije svega Ti, za prvi mart, možeš možda ipak doći u B., kako Ti daje nade i Mila [...] Ne kloni dakle, nego radi i spremaj se – pet godina smo pretrpjeli, možemo još koju i možda će već slijedeća biti bolja i osudna!

Sad će uostalom biti – ili već jeste? – deset godina, kako si došla u Jugoslaviju! Žalostan jubilej! I baš prvi maj! Misliš li kad na naš prvi maj pred pet godina! Također jedan jubilej! No kad će biti desetgodišnjica toga jubileja, proslavit ćemo ga, ako nam sve uspije, skupa, i ovdje; gospodo moja, možeš li sebi predstaviti taj čas? (Neki dan sam Te sanjao, plastično sam Te vidio kako sjediš u jednoj stolici, drugog se ne sjećam. Zašto se sad sjećam tog sna? Možda zato, jer Boška mi još previše sanjamo, a tako malo radimo za našu realnost! Ili smo bar malo radili! To je istinitije!)

Onaj članak koji si Ti čitala o psihoanalizi još nije individualna psihologija; o toj ću istom pisati, ako budem u mogućnosti. Ona je mnogo interesantnija i ispravnija, i zbilja Ti preporučam, da se u Pragu s time više baviš, tamo možda nađeš za prvo vrijeme i šta na češkom. (A. Adler, Wexberg, Gerstel-Rühle, Künkel itd.). A glede one matineje o kojoj sam Ti pričao, konačno sam ipak (malo i pod Tvojim uplivom) pristao da se na njoj dam zastupati. Čitat će se ulomak iz novele »Tijelovo«, a bit će to u nedjelju 19. ili 26. o. m., ako dakle dođeš 26. mogla bi, interesira li Te, još prisustvovati. Ja ni u kojem slučaju ne ću.

Na koncu, draga Boška, ne žalosti se radi svog odlaska. Uživi se u odluku, da to nije trajno, i radi prema tome. Bilo bi mi i samome jako žao, ako se ne bismo vidjeli, no pomalo se ipak nadam, da će nam to zasada biti još moguće. [...]

U dobrom slučaju još su pred nama dvije nedjelje! Znam da će Ti biti teško, no svladavaj se, budi jaka, da sam bar ja tamo i da Ti mogu pomoći pri spremanju! Ovako Te mogu samo čekati i čekati! Pozdravi mi lijepo onu klupčicu kraj koje smo se rastali; to je neizbježiv fetišizam ljubavi da nam je sve sveto gdje smo nešto doživjeli sa svojom dragom! I draga moja gospodo, mnogo Ti poljubaca šalje, i za sretan put i za još sretniji dolazak

Tvoj
G.

174

13/4. 31.

Draga Boška,

prvo mi je da se, kako sam došao kući, Tebi javim. Stvar je opet odgodena, po prilici mjesec dana, nije bila pozvana moja svjedokinja. Tako ćemo valjda imati tu sreću, da se vidimo prilikom Tvog žalosnog prolaska kroz Zagreb. Nastojat ćemo da ga učinimo što veselijim i što, za nas dvoje, osamljenijim. [...]

[...]

Tvoj
G.

175

Zgb. 23/4. 31.

Posljednje moje pismo u Sarajevo, Boška! Gdje je to, kad je bilo prvo! No zar se što izmijenilo izmedu nas kroz to ipak dugo vrijeme? Bilo je konflikata – gdje ih nema? – to je sve. Drugo je sve ostalo isto. I sad još čekam da dodeš, pojaviš se i opet isčezneš, pa da promijenim adresu na drugu stranu, mjesto na jug – na sjever da obračam svoje misli i želje – a dokle i to? Kako će to opet dugo trajati? To zavisi i od naše volje, ne? No što je to naša volja? Kod mene izvješena zastava koju je na po, ako ne i više, rastrgao vjetar. No čemu takove misli! Ja bih se zbilja morao već jednom ozbiljno potući sa sobom samim, iz svih tih konflikata sa samim sobom i okolinom izaći na čisto, postati realan! I radi mene i radi Tebe, i radi mene i radi Tebe!

A Ti šećeš i opraštaš se. Opraštaš li se i s mjestima gdje smo, i ako tako kratko, bili zajedno? Što radi Bendbaša, što ona stijena? Je li tko kroz ovo vrijeme poletio s nje da iskuša silu teži koja vodi u grob?

[...]

Matineja je bila 26. Ja nisam bio i nisam bio ni s kim koji je bio tamo neposredno. No Ivka mi priča, a njoj njeni znanci koji su bili, da je Tepavac koji je čitao moju stvar bio sjajan, stvar da je ne samo čitao nego i vanredno odglumio; uopće da sam prošao od sviju najbolje. Može li to da bude razlog nekog zadovoljstva? Donekle! No kad su moje težnje i sasvim negdje drugdje!

Očekujem, iz Sarajeva, Tvoje posljednje pismo, vijest, kada zapravo dodeš. Najradije bih Te pričekao na stanici, no uslijed izvjesnih datuma koji su tad blizi čini mi se to ipak neuputnim. Tebi dakle prepuštam kako da se što brže nademo. [...]

Još tri četiri dana. Razumijem da Ti je teško. Čudan je čovjek! Kako si teško išla u Sarajevo i kako sad teško ideš iz njega! No može li Ti biti bar neka utjeha, da ćemo bar malo biti zajedno? Kad bismo bar imali toliko vremena da prodemo sva, sva mjesta naših uspomena! No čemu to? Mi moramo, moramo stvoriti prilike, da to bude moguće i davno poslije!

Pred Tvojim dakle odlaskom ja Ti želim sretan put; no ujedno i do viđenja! Ne samo jednostrukog, sada predstojećeg nego i onog drugog, daljeg, iz Praga!

Voli Te Tvoj
G.

176

4/5. 31.

Draga Boška,

sad si već tamo... oko četiri sata popodne si napustila Jugoslaviju, ne? Bio sam kod mame, Ivka je imala jednog gosta, napili smo Ti svi čašicu. To je bilo samo nekoliko sati poslije toga kako su me oblile suze. A potom, popodne, do nekih 1/2 5 sati zabavljao sam cijelo društvo, sipao dosjetku za dosjetkom, smijali smo se, i sam sam se smijao. Sve, samo da zagušim ono što me je boljelo, ridi, pagliaci!

I još uvijek sam pod dojmom Tvog odlaska. I Tvojih posljednjih riječi, da ćeš ako Ti ne usp'je premještenje doći i ostati ovdje. Pa uistinu, zašto se to ne bi moglo udesiti? Ako će početak i biti težak, zar će biti teži nego ovo sve ostalo dosadanje? Samo iskoristi to vrijeme, Ti znaš, u čemu to mislim!

Kako će Ti biti gore? Kako će Te primiti? To, i mnogo još pitanja zaokupljaju mi misli; piši mi odmah, ako mi već nisi pisala. Je si li stigla na vrijeme, nije li vlak imao zakašnjenje, pa si možda imala neugodnosti. Tako bih volio da budem s Tobom, da sve odmah znam, a i da prođem s Tobom sva meni mila praška mjesta; Petřin, prije svega Petřin, onaj park...

Ja sam bih morao već da radim, zadnji mi je čas, već 4., a nemam raspoloženje. Ne znam, kako ću uopće početi; bit će nužno da na neko vrijeme sve zaboravim, sve, i da se koncentriram. –

Ovdje si zaboravila sve, i fotografije i platu i... Što hoćeš da Ti pošaljem, poslat ću Ti. Platu ću ovdje dati sam razviti, no ako je uspjela, poslat ću Ti sliku. Kad bar nemaš reljef, da imaš bar tu. Zašto nisi uzela reljef? To mi je pomalo i žao!

Sad kad će biti najljepše – maj, maj! – sad si otišla, nema Te. Voćnjaci pod mojim prozorom još se nisu ni rascvali. Tu i tamo koja voćka. Ah, ali i to lijepo će doći i proći kao sve u životu. Pa da se opet javi; vječno povraćanje, o kojem je fantazirao Nietzsche, postoji ipak, zar ne? Drukčije, jednostavnije nego je to on mislio, – vječno povraćanje lijepoga, onoga što se voli... Samo što je to ipak tako teško za siromake!

Ti si meni rekla, da ćeš me uvijek voljeti (sjećaš li se, na putu od Štefe k Mili). Ja sam Te tada zaboravio pitati, da li samo kao karakter, kako si uvečer prije toga rekla. To meni ne bi bilo dosta, jer to bi onda bilo više prijateljstvo nego ljubav. Sad mi je to palo na pamet, nisam o tome htio govoriti, no vidiš, to me ipak pomalo muči...

[...]

S ovim perom pišem još samo ovo pismo, više nikad ništa. Neka ide u mali muzej naše ljubavi!

Sve dobro, Boška, pozdrav i Tvojima, iako ih ne poznam

Voli Te Tvoj
G.

177

Zgb. 9/5. 31.

Draga Boška,

primio sam danas Tvoje prvo praško pismo, pa Ti odmah odgovaram, jer sutra možda ne ću moći, budući da, ako bude lijepo vrijeme, idem do Milovana na Brestovac. Dakle radi kasnijeg dolaska nisi imala neugodnosti, to je prvo olakšanje! [...] I tamo si našla bolje prilike nego si očekivala – to je najviše, to je glavno! Kojekakve sjene, ako ih doista ima, mogu se valjda i rasplinuti, a zatim bi morala i ići, prema tome postupati, jer znaš što Ti je prvi cilj, i prema tome bi sad trebala udešavati sve.

Prag Ti nije više tako velik? A što je nama uopće veliko? I zemlja je mala, premda se na njoj okrećemo unutar dvaju triju meridijana, ako i to! No glavno je, da si se za prvo vrijeme smjestila, a zapravo Ti niti ne želim da se smjestiš potpuno, bolje je da ideš!

[...]

Tako, sad sam Ti napisao to pismo, i jer ne mogu dalje raditi na ind. ps. jer čekam jednu knjigu koje još nemam, idem dolje k V. da se malo »pomujzgamo« u šahu. [...]

Pozdravlja Te mnogo

Tvoj
G.

178

Zgb. 19/5. 31.

Draga Boška,

gledam vani divne, divne šume, kako su još mlade, kako im se njišu krošnje, kako je svuda oko mene zeleno, pa mislim na to kako Ti kod kuće moraš biti zadovoljna s malo vrtića. Da Ti ja pošaljem onamo koji hrast, za hladovinu? [...]

[...] Ja o svojoj stvari još ništa ne znam, čekam svaki dan poziv, pa tako Ti još ništa ne mogu javiti, kako bi dopust mogla određivati prema mojim prilikama. Svakako, ako dobro prođe, najbolje bilo negdje pod konac augusta, kad u Brcku već ima voća, a i grožđa.

[...]

Hvala Ti za onu kartu, iako se već pravo ne mogu po njoj snaći, jer mi slapovi stoje nekako previše čudno, ipak me podsjetila na jedno mutno, zimsko popodne, kad sam sam stajao nad njima i mislio, kako bi bilo ... A ja to onda prenijeh u Bugu; mali literarni zločin, ne?

Šaljem Ti dvije fotografije reljefa, prosudi sama, da li su uspjele. Uglavnom i nisu loše, jedina veća mana, što nisu plastičnije, jače konture, premalo djeluju reljefno. Ne vidi se cijeli reljef, fali ga kao komad mjeseca.

Kako Ti na početku rekoh, ovih dana sam mnogo radio. Započeo sam pisati o ind. ps., bit će mislim tri članka, i jako je to teška tema. Čovjek se bori s troje: s materijalom, s prostorom (što kraće) i s pomanjkanjem nužnih knjiga. No s prvim dijelom sam svršio, upravo sada idem u štampariju radi korekture. Ali ću odmah raditi dalje, jer htio bih drugi mjesec na par dana u Brcko. Dođeš?

Svi Te pozdravljaju mnogo, zanimaju se za Tebe, i ja također.

Tvoj
G.

179

Zgb. 1. juna 1931.

Draga Boška,

[...] A Ti na Vltavi? Mila je to meni rijeka, uz nju su vezane mnoge moje uspomene, i Ti ih uglavnom znaš.

Sve to međutim nije važno, važni smo mi sami. Tvoje pismo sam pročitao nekoliko puta i čitao bih ga opet, no uvijek me nešto zaboli kad ga čitam; osjećam da se u meni nešto grči. Kratko, jezgrovito, bez ukrasa, ono na mene čini utisak težak i tmuran; i nemoj loše razumjeti, no na momente mi tako dolazi da iz njega slušam ariju nekog Tvoga oproštanja sa mnom, neki labudi pijev. Najstrašnije i najmučnije pri svemu je to, da je u mnogom pogledu na Tvojoj strani i realnost. Znao sam je doduše i ja uvijek, i te kako znao! No osjećaj, želja, je bila uvijek jača od priznanja te realnosti – a sad? Namjesto bliže, sasvim blizu, Ti kaniš još dalje, daleko, vrlo daleko. [...]

[...]

Moja rasprava je 22, jučer sam dobio poziv. [...]

Pozdravljaju Te svi, najviše pak

Tvoj
G.

180

Zgb. 12/6. 21.

Draga Boška,

[...]

Inače što radim? Pišem o ind. psihologiji drugi članak, kad izide poslat ću Ti obadva. Zatim bi imao izići još treći konačni. No ništa se ne zna što će uopće biti s »Knjiž«. Opet je u krizi. I opet bi htjeli mene za urednika da ga izvučem iz sosa, no situacija je tako zapletena, da mi se to nikako neda; teško je naime skupiti natrag sve saradnike koji su se razišli kao rakova djeca. I još kojekakvi drugi motivi! A ne učini

li se nešto, opasnost je da list prestane izlaziti ili da mu za urednika dođe bogzna tko. A ti znaš, što je za mene taj list; budućnost je dakle opet nesigurna i mutna! No nije to tako po prvi put; pa sam zato daleko od toga da klonem.

[...]

I ja bih tako rado nekud išao. Privlači me naročito more. No kad ga se Ti moraš odreći, koja si zaljubljena u njega, još ću se prije morati i moći ja; dođi Ti u Zagreb, i to će biti moje more, s najljepšim uživanjem. Pa Ti još jednom kažem, nastoj svakako da dođeš na Rijeku, bolje je da i malo duže ostaneš u Pragu i pričekaš na tu priliku. I onako, kako pišeš, tamo Ti je ipak lijepo. Pa jest; ja ga nažalost ne znam, kakav je po ljetu, ali i po zimi je bio lijep!

Budi dakle strpljiva i radi po najboljim mogućnostima. Ja Te čekam i ako je to još sve daleko. Pusu dakle i mnogo pozdrava od Tvoga

G.

181

Zgb. 23/6. 31.

Draga Boška,

ne dijelim doduše Tvoj optimizam u pogledu moje stvari, no ipak je to opet odgođeno na august ili septembar, jer su neka gospoda na dopustu, a moj zastupnik nije istoga dana mogao biti prisutan, pa je dao molbu za odgodu. Prema tome vidiš bit će stvar ipak prije gotova nego Ti dobiješ premještenje, i ako, i radi Tebe i sebe, želim obratno, da premještenje Ti dobiješ prije – ali na R.! Međutim, zašto si pesimistična, pa samo sumnjaš, i čak u dopust! Zašto bi Ti taj bio pokvaren? Valjda ne će, a kako bi to bilo zgodno da dođeš u augustu, [...]

[...]. Osim toga desila se i ta nesreća, da nam je u subotu, u Beču, umrla naša dobra teta, [...]. Mama i Draga su joj otišle na pogreb. [...]

[...]

Pozdravlja Te mnogo i cjeliva

Tvoj
G.

182

Zgb. 13/7. 31.

Draga Boška,

[...]

[...] Sigurno marljivo posjećuješ Vltavu. Uistinu su to pasji dani; čovjek radeći, istiskuje jedva jedvice iz sebe misli; i u glavi je sve kao rastaljen metal. A treba da radim, taj proklet nadničarski posao, od mjeseca na mjesec, i tako bih rado htio da se malo odmorim gdje na ljetovanju, pa onda radim na jednoj većoj stvari.

[...]

Dosta mi je neobično bilo te tri nedjelje što nisam od Tebe imao glasa; bilo je baš tako, kao da si ili Ti ili ja otišao i izgubio se negdje u žarkoj pustinji. Molim Te, ako si Ti primila moje pismo, – ja Tvoje nisam – da mi ponovno pišeš što si u tom pismu pisala – ako je naime bilo što važno i baš potrebno znati. Ja sam Ti ovih dana vrlo nervozan, sam ne znam, šta mi je, je li to vrućina ili šta. [...]

Mnogo pozdrava i cjelova

Tvoj
G.

183

Zgb. 23/7. 31.

Draga Boška,

dakle se Tvoje pismo izgubilo, ne moje; možda ću ga dobiti poslije budućeg svijetskog rata, kako se to znalo događati s pismima koja su stizala kad su ljudi bili već mrtvi. No valjda ne će biti tako strašno, osim da bi mi za ovo izgubljeno pismo imala pisati drugih deset.

[...] A inače? Sigurno si mnogo na Vltavi; barem malo dočaravanje mora. Ljetos Ti to nije bilo priušteno. [...]

[...] Inače, pomalo radim, koliko se može u toj vrućini (barem bivšoj). Upravo danas sam započeo treći, zaključni članak o ind. psihologiji. Dva su već izišla, treći bi, u ovom broju K., također već morao, no bila je prevelika vrućina da ga pišem, pa sam radije dao u štampu prvo poglavlje romana »Na pragu« (uz neka ispuštanja). Istodobno pokušavam da štampam koju knjigu, barem u najmanjem formatu. Za tri stvari pokušavam to, s kakvom srećom još ne znam. Prvo bi bila mala zbirka novela »Oni s periferije« u Nolitu, druga novela o Tonki, treća sabrani članci o psihoanalizi i ind.ps. No kako rekoh, sudbinu još ne znam.

A da li si čula ili si čitala da je, još pred kojih tri nedjelja, umro Raić. Imao je neprilika u teatru, koji dan pred smrt napustio je mjesto direktora drame, i onda jedne noći, oko 1/2 1, udarila ga (kod kuće) kap. Odnesli ga u vinogradsku bolnicu i spram jutra je umro; u istoj bolnici, u kojoj je sam nekoliko sati prije, poslije podne, bio u posjetama kod jednog kolege glumca, – a u kojoj sam, možda baš u isto vrijeme i ja bio, jer tamo već dva mjeseca leži Milovan. Žao mi je, da se, barem još tada, nisam s njime sreo; kakav god bio da bio, bio je ipak jedan od najvrijednijih. Cijele godine sam se spremao k njemu, i onda eto, prekasno! Bio sam mu i na pogrebu, inače, znaš, da ja rijetko kome idem na pogreb.

[...] I uvijek Te zaboravim pitati, jesi li se tamo igdje sastala s Marinićem? Sasvim se izgubio taj čovjek, ni traga o njemu ni glasa!

Svi Te pozdravljaju, ja najviše, i gledaj, da se skoro viđimo! Uz pusu

Tvoj
G.

K predstojećem imendanu još jedamput: na mnogaja, Boška!

184

Zgb. 8/8. 31.

Draga Boška,

[...]

U posljednjem broju »Knjiž.«, kako sam Ti pisao, izašao je početak romana »Na pragu«. Štošta sam ispustio, i tako je izašao. A s onim drugim planovima, o kojima sam Ti pisao, još ništa. I perspektive nisu najbolje. Preda mnom, vidno kroz prozor, toliko je zelenog granja, i vidim, kako na njega sjedaju i ptice, a ja na zelenu granu nikako! Uvijek negdje dolje, uvijek; no sigurno je, da sam i sam kriv!

[...]

Dakle do viđenja, mnogo Te pozdravlja

Tvoj
G.

185

29/X. 31.

Draga Boška,

našu šestgodišnjicu pozdravio sam već u rano jutro toga dana sa čašicom brckovljanske šljivovice. [...] Uistinu, kako je to mnogo vremena! Jesmo li na početku mislili, da ćemo se danas ma samo i dopisivati? [...]

Ona kavana u kojoj smo se sastali zove se City, no ja se i drugih naših susreta sjećam, o, mnogih! Mnogoput bih volio, da se koji može obnoviti!

[...]

Jesi li primila »Tonku«? Poslao sam Ti je kao preporučenu tiskanicu još u subotu, na dan kad sam je i ja dobio, valjda si je već primila. Baš me zanima, kakav će utisak na Tebe učiniti ta farsa; to je nešto sasvim odvojeno od svega, što sam inače pisao, »Malena vremena, malene teme«!

Inače radim, radim, koliko mogu. Ovaj mjesec, i ako sam dosta čitao, napisao sam tri novele, treću upravo svršavam. Čudnim slučajem motiv je sudbina jedne male djevojčice; koja je htjela biti glumica; prvi dio je uostalom bio još u maju štampan. Nova u tom pogledu je još to, da mi jedna gospođa na njemačku prevodi »Zl. mladića«. Njoj se silno sviđa, sama mi je to ponudila, i stvar me jako raduje; mislim, kako bi to bilo divno, kad bi to vani možda uspjelo i ja dobio satisfakciju za cijelo ono držanje koje je spram te knjige pokazala ovdašnja kritika! Vidjet ćemo, nema smisla, da se prerano radujem!

[...]

Tako. O mnogome bih Ti još htio da pišem. Ali –
Nego primi mnogo pozdrava, pa i pusu

od Tvog
G.

[Kraj novembra ili početak decembra 1931.]

Draga Boška,

u odgovorima držim se ne samo Tvojih pitanja nego i prevoda. Dakle će tu doći i neke moje primjedbe.

1. str. 3 redak: a oni ho potřebovali k provedení *jistého ... 1. str. zadnji redak: radost se chvěla a zářila v jeho duši jako hvězdy, jichž celý roj slétl a zahleděl na tuto poušť, chvělo se a zářilo v něm svědomí ... – Taj prevod nije dobar; original glasi: »Radost je treperila i sjala u njemu, a to je poput zvijezda, što su se u rojevima sletile i zagledavale u onu pustoš, treperila i sjala u njemu misao ...«* Komparirana sa zvijezdama nije radost nego misao!

2. str. Což právě zde? – problesklo nejasně *Míšovi hlavou i byl odhodlán stat a vzdáti se. »Což právě teď? – kmitlo se jako odlesk* čehosi zářivého *a to bylo vědomí a vůle, které jej přivedly do* vlasti. *– Original: Zar baš tu? – bljesnulo je* blijedo *i u Miši, i bude gotov da stoji da se preda. No to zar baš sada? – vratio se bljesak kao* odražen u nekoj svijetloj stvari, a ta svijetla stvar *bilo je spoznanje i volja koja ga je vodila u* domovinu? Blijedo *se tu ne može prevesti s* nejasno; *svijetla stvar i sva stilizacija s time u vezi nije došla do izražaja; mjesto* vlasti *možda bi bolje bila* domovina!

3. str. 18 red. oněm apokalyptickím; oněm – ako je to onima *– može* otpasti!

3. str. dolje: zaryla *do měkkého sněhu – ispravljeno* zabořila.

4. str. dolje: Jelikož nikdě nezůstaly jeho stopy, ztratili asi strážnici chut jej dále pronásledovat, jestliže totiž, což je pravděpodobně vrátili se opět na okraj planiny. Ale proč se vrátil ten, který jej nepochybně prve spatřil? – Mislim da to nije dobar prevod. Original glasi: Kako se nigdje nije vidio trag, stražari su – ako su, što je vjerojatno, došli natrag na rub (– mislim tu na rub brijega!!), izgubili volju da ga traže. No zašto se onaj, koji ga je još mogao da vidi, vratio natrag?

4. str. dolje: že když viděli kterým směrem šel – ispravljeno,
„ „ uvidí „ „ odešel
stejným směrem – ispravljeno: tímtež směrem

5. str. Lehl si ... a zápolil jako tonoucí *se sněžným okeánem ...*
... etherický okean, v němž pohybovali se hvězdy v
nesměrných *kruzích ...* neizmjernim krugovima.

6 str. Dobro je prevedeno: V tom jak na jedné straně byl ohrožen apokalyptickými strážci a na druhé spatřil zajíce, který se i jeho samého ulekl, v tom viděl celou svoji domovinu, tu dokonce, i když nebylo nablízku stráže, přes to však zástup pronásledovaných, prchali zajíci. On však ted nebyl plachým zajícem ...

7. str. 5 red. *Ispravljeno: ze sněhu stoupal kouř.*

„ „ *dolje* „ *Avšak odpovědi se mu nedostalo.*

„ „ *još niže* „ *nimž vlast – nimž domovina - - -*
rečenica: A kdyby, což by se toto mocné dílo přírody pokusili takto vyzdit? – nije dobro! Original: No kad bi ga i bilo (vulkana!), onda bi ga sigurno, kao sve neposrednije i snažnije, *baš ovako pokušali obzidati! – Ne mislim tu dakle na vulkan kao moćno djelo prirode, nego je on samo isporedba za drugo sve neposrednije i snažnije!*

8. str. 10. red. *ale za to* tím *nebezpečnějšími . . . .*

9. str. 10. red. *zákeřné vyti – ispravljeno* temné *vytí*

„ „ *10* „ *nalézá – ispravljeno: zdržuje*

„ „ *11.* „ *všeh ostatních nepřátel, 12. redak: za této třeskuté zimy a k tomu v hornaté krajině.*

9. str. *niže spustil se Miša tiše po svahu (obronak!), v sedě sjel po sněhem pokryté stráni přímo ke vchodu. Original: Miša se tiho spusti niz obronak, sjedećki se odsanjka niz snijegom pokritu* stijenu *pred ulazom*

10 str. *Snich – Sníh – Snijeg*

„ „ *6. red odozdo: Ale to nebylo* ještě *vše.*

11. str. *chvělo se to v neurčitém složení tónů jako souzvuk bez základního zvuku, na strunách jakéhoš* podivného *(?) nástroje. Dobro! Original: treperio neoprijedjeljeno složenim glasom kao sazvučje bez zvuka na strunama kakovog glazbala. – Sazvučje je onaj zvuk koji se čuje od drugih žica kad se dirne jedna, no te glavne u tunelu nema, zato i kažem* sazvučje bez zvuka! – Što je to podivného?

12. str. *U prevodu iskrnjeno: leskla se v duhových barvách, podobně jako petrolej, rozlitý po asfaltu ulice. – Imaš to Ti?*

14 str. – *Nevodi, nevodi,* tatík *pošle jinou!*

15. str. – *To volá tatík*

16. str. 11. red *odozdo nýbrž* jako *na zvíře*

17. str. 16. red. *rozlevalo se kolem sebe – ispravljeno: rozlil se kolem něj*

18. str. 3. red. *jiných světel – ispravljeno:* jiného světla.

19. str. 21. red, *možná některý – ispravljeno* snad *některý*

20. str. *ocitl se na rozhraní světla, a tmy,* má stát nadále za přesvědčením, nebo se jej zříci? *Original: . . . na medi svijetla i mraka,* sve da u sebi prizna, sve da porekne. *Prevod bi dakle odgovarao smislu, sve, o čemu se on bori da li prizna ili porekne, znači doista uvjerenje, no ne može li se to ipak ljepše prevesti, a da ta riječ uvjerenje i ne dolazi?*

21. str. 2. red Cítil – ispravljeno: Věděl.

„ „ 16. red a žádné vítězství, to měl být konec?

„ „ 24. red ... zahnáni nejlepši její světlonoši, ale která jim byla i jasným průchodem k vítězství, východem z jejich tmy, – ali koja je značila i svijetli hodnik za pobjedu i izlazak njihov iz mraka – sve da plane, sve se prosjaji za novi život: sama ona da postane luč i svjetionik na crnom, za milijune ljudi samo potopnom još okeanu čovječanstva! – *Time ne mislim, da je tada, za kad je to govoreno, već sve planulo i prosjajilo se, nego što istom treba kao posljedica da bude, po prilici ovako:* at *ili* aby *všechno ... glagol ne znam! Planuti* – plane *na primjer ujutro zora! Dalje: samo ona da postane itd. To je opet daljnja posljedica onog kad sve plane i prosjaji se za novi život. Zato sam i stavio dvotočku!* Potopnom, *riječ napravljena od potop: prevedeno je: pro miliony lidí stále ješte* zhoubném *okeánu človečenstva!*

26. str. 3. red. odozdo: zaskvělo v extatickém nadšení, mučedníka, který uzřel

24. red Kdo ječi? Stůůůj! Huuu! U originalu je: Tko je? Stoj? Uuu! – *Pod ovim* Uuu! *misli se* vuk, *vuuuk! No jer je u češkom vlk, riječ bez samoglasnika, ne znam šta da se učini. Najbolje je ostaviti Uuu, ili huuu!, s jednom primjedbom na drugom mjestu, o čemu ću još govoriti.*

24. str. 6. red. *Isti problem! Samo je tu jedna pogreška u prevodu – Huuu! – volal* neznámý *ještě jednou a to opakovala ... Original: – Uuuu!* – ponavljalo se, *a možda je to ponavljala ... Ne može dakle biti volal neznámý, ako se ne može drukčije prevesti to bezlično: ponavljalo se, onda je bolje prevesti:* ponavljao se glas

24. str. 14. red. na katakombu a představě svých vidin – *tako je u prevodu i to je dobro!*

26. str. 11. red. napřed – *ispravljeno kupředu*

26. str. *Huuu! – to jistě* znamenalo: *vlk – ovdje bi se mogla staviti dolje pod tekstom primjedba: da* u hrvatskom vlk *glasi vuk!*

28. str. 20. red. a změřil jej podezřívavě

29. str. 3. red. vztekle zařval – *ispravljeno:* zavyl

„ „ 3. red. odozdo ale ve svitu – *ispravljeno: ... v záři*

30. str. 17. red. Aby se položil nárazníky. – *Dobro!*

31. str. 8. red. přimhouřil oči a odezdaně svěřil se tomu železnému živlu

„ „ 10. red. A živél jej unášel. Totrčući *su se valjali točkovi. – Tu je prije svega igra riječi:* totrčući – točkovi. *Totrkati – totrču n. pr. mlinska kola kad se okreću – slabo im je na-*

mazana osovina, ili žuna – ptica – kad udara kljunom o stablo; točkovi vagona totrču od toga što udaraju *o šine, tok-tak-tak-tok tak tak. Može se upotrebiti sličan glagol koji označuje kucanje, tucanje, udaranje.*

31. str. 17. red. . . . a lidská společnost? Upitnik! Uopće treba paziti na upitnike!

31. str. 19. red. . . . před dýmem – jakkoliv. – Bilo bi dobro pred jakkoliv umetnuti veznik a

31. str. niže: musela přemoci, zdrtit – ispravljeno: zdolat, zkosit.

32. str. 17. red. byl už jen živá skvrna – (živa mrlja!) ispravljeno pohyblivá skvrna

32. str. 24. red. A on byl proně i pro společnost rovněž vlkem? On sam byl – vlkem! – Tako je prevedeno, i to nije lijepo! Original: No on sam za njih i za društvo? (Misli se i može se reći: No što je on sam bio za njih i za društvo?) On sam – vuk? (On sam je bio – vuk?)

33. str. 3. red. vidítelný *daleký východ – ispravljeno:* tušený *daleký*

35. str. 17. red. ukral – ukryl

26. red. po tolikém *utkaný*

35. dolje Original: Gdje ste? – »Sa suhim gutljajem, s prisilnim osmijehom, Miša proviri glavu. No ništa još ne uzmogne da rekne«. – To znači da nije progutao slinu, jer je u grlu nije ni imao; no bio je tako uzrujan, da je morao nešto reći, a nije mogao, otuda je učinio samo tako kao da guta, to se često ljudima događa.

36. str. 1. red. tvář mladého i tu mladého muže (jer je već prije bio jedan željezničar mlad!)

36. str. 3. red. obočí jako chmíří.

37. str. Míša vstal – Nyní tu stáli přitisknuti na sebe jako dva spolu slizované *listy. Original: Obadvojica su tu bila stisnuta kao dva zajedno sprešana lista.*

37. str. dolje . . . vše se slilo v jedno a odňalo Mišovi slova. Tako je ispravljeno!

Na manje ispravke nisam polagao važnost, to pada samo u oči. Nego u drugome je stvar. Gdje se ta stvar ima da štampa, u kojemu listu? Meni to ne može biti svejedno nakon onih neugodnosti koje sam imao kad su mi, što valjda znaš, preštampali onaj feljton u Americi. List u kome to izlazi ne smije biti previše kompromitantan, a i svakako bi bilo najbolje, da bude neki nezavisan, podalje od čovjeka koji se za prevod interesirao, da mi opet što ne naprte na glavu! Zapravo, ja bih najvolio, da se stvar štampa u knjizi, u kakovoj maloj biblioteci, takvih edicija tamo valjda ima; a ako to odmah ne bi išlo, onda da se barem

ima u vidu da se iz časopisa preštampa u takovu knjižicu. Svakako molim da me se o svemu najprije obavijesti, i sa štampanjem radije neka se onda pričeka!

Tebi također hvala za brigu, međutim, to me također zanima i htio bih najprije znati: tko je uopće prevodilac i kako mu je ime?

Ostale, naše privatne stvari, – na njih ću se obratiti u posebnom pismu. Pišem to još uvijek bolestan, gotovo ne izlazim iz kuće, pa sam umoran i ne mogu da pišem o čemu još drugome.

Pozdrave šalje
G.

187

Zgb. 5/XII. 31.

Draga Boška,

uistinu se i sam čudim, da se nisam sjetio što si podrazumijevala pod onom kraticom. No ipak mi je i jasno; razlog je sigurno u tome, što sam najmanje očekivao i htio da stvar izađe u onome listu. To jest, kriva je riječ, da ne bih htio. Naprotiv, bilo bi mi samo drago. Ako bi se stvar dopala, dobila bi time još možda širi publicitet nego to izgleda na prvi mah. No ja sam već imao takovih neprilika, koje još uvijek nisu likvidirane, što su zbilja bez moga znanja preštampali u čikaškom »Radniku« jedan moj feljton, te zbilja ne vidim u tome smisla, da si na glavu sam navlačim opet nove slične neprilike. Istina, tu se sad radi o čistoj literaturi, no misliš li, da bi to šta promijenilo na stvari? Ja mislim, ne bi. A rješenje, da se ne spomene autorovo ime, ili čak metne notica, da se ne može spomenuti, nije nikakvo rješenje, *čak je i najgore, što s malo više razmišljanja može uvidjeti svatko. Koji je dakle izlaz? Ako se stvar dopadne, a to je još pitanje, mislim da je izlaz jedino u tome, da se stvar štampa u kojem drugom listu. Ja ipak ne vjerujem, da u Pragu nema lista, bilo novina bilo revije, koja je toliko nezavisna ili čak i, recimo, simpatizerska, da ne bi mogla objelodaniti tu stvar. Ako pak toga nema uistinu, onda molim, da se svakako pričeka, dok Ti ne dođeš ovamo, pa da se onda o svemu porazgovorimo podrobno i nađemo eventualno ipak jedno rješenje.*

Toliko o tom, pa Te molim da se prema tomu i Ti ravnaš i drugi. Što se tiče prevoda Zl. ml., knjigu bih Ti mogao poslati, no nadam se još uvijek, pogotovo dok mi još Ti ostavljaš tu nadu, da ćeš skoro doći, pa ćeš je onda uzeti sa sobom. A koji je to zemljak, s kojim radiš?

Za čestitku Ti hvala, došla je baš à tempo. Ej, mala moja, već 38 godina na plećima! Lijepa brojka, pogotovo kad mislim, koliko puta mi je bilo na umu, da me radije nestane! No treba nositi jaram, valjda ipak nije uzalud!

[...]

Stvar je uostalom došla do toga da se oko te nesretne Tonke razvila polemika; povodom Tonke su progovorili pro i kontra, a gdje su bili povodom, recimo samo »Zl. Ml«? Sve u znaku apsurda!

[...]

Tvoj
G.

188

Zgb. 19/XII. 31.

Draga Boška,

Tvoje pismo, koje sam dugo čekao, jako je žalosno. Bio sam barem na 75% uvjeren da ćeš doći. Premda imade razloga samo pesimizmu čovjek je još uvijek odviše optimista. Mislim to uslovno, jer danas sam inače više optimista nego ikad.

[...]

Pozdravlja Te naročito Štefa, mnogo i ona želi da dodeš. Cjeliva Te

Tvoj
G.

189

Zgb. 16/I. 932.

Draga Boška,

sve dan za danom odgadam da Ti se javim, da Ti pišem i uvijek sam nečim spriječen da to učinim. Zapravo svih tih dana bio sam okupiran jednim rukopisom (koji uostalom još nisam završio) i s radom na štampanju jedne knjige, koja je upravo danas izašla. To su preštampani članci o psihoanalizi i indpsihologiji, a hitno je bilo radi toga, jer drugi tjedan dolazi u Zgb držati predavanja Adler. Prekosutra ću Ti je poslati, zajedno sa Zl. Ml., Ti i onako nisi čitala sve, pa ćeš sada moći.

[...]

[...] Izjavu gospodina o Tvom povratku ovamo dobro sam zapamtio, upekla me do duše, no ide vrijeme, pa ćemo valjda s tom gospodom i drukčije razgovarati. Perspektive zato sve su svijetlije, pa bi i Ti to morala uzeti u obzir, radi svoga boljega raspoloženja!

Mnogo Te pozdravlja

Tvoj
G.

190

Zgb. 4/3. 32.

Draga Boška,

[...]

[...] Drago mi je inače čuti da si se razvila u izvjesnome pravcu, Ti zato imaš tamo još više prilike nego ovdje. Ipak malo veći horizonti!

I iz tih horizonata onda treba da crpiš veći optimizam, perspektive su otvorene kao još nikada.

Još koji tjedan, pa će biti godina dana našeg viđenja u Sarajevu. Kakove planove imaš za ovogodišnji Uskrs? Idemo li na Ilidžu? Na vrelo Bosne? Gledati pastrve? Na Bendbašu? Vratnik? Kako je to sve već daleko, a ipak još nije prošla ni godina dana.

A ima tomu neke dvije trije nedjelje i osvanuo opet Ilija! Pisao sam Ti da se javio u ljeto, i poslije duga vremena javio se opet, samo što nažalost nisam mogao biti dugo s njime, jer sam morao otići radi prevoda. Još uvijek isti, još uvijek drag i simpatičan. Bio je kod Štefe i na večeri, njima se on svima jako svida.

[...]

Možda Te što interesira, šta radim ja? Saradujem na prevodu one stvari, mnogo čitam i spremam se da pišem studiju o surrealizmu. To je jedan parisko-beogradski literarno-socijalni pravac koji spaja Freudovu psihoanalizu s marksizmom. Dovoljno interesantna tema, da se o njoj piše, a i s korisnim mogućnostima za čišćenje pojmova.

U posljednjem broju »Književnika« me nema, stvar je zapela opet tamo gdje svojevremeno i Juda (kojega Ti pravo i ne poznaš, jer si čula samo početak). Knjiga o ind. ps. ide u knjižarama dobro, nešto slabije meni, koji je također prodajem. Sa starim Adlerom sam na koncu imao jedan razgovor; i koristan, jer sam na nj stao gledati kritičnije (i na ind. ps. u njegovoj interpretaciji.) Da, prilično važno za mene je i to, da sam s ovdašnjim jednim nakladnim zavodom sklopio ugovor za jednu knjigu (već štampanih u revijama) novela. Honorar ću iskoristiti, da se kroz nekoliko mjeseci povučem od revijalnog rada i pišem jedan roman.

To uglavnom o mome radu. Mogućnosti nisu velike no iscrpjuljem ih koliko mogu. Dokle tako? Sam ne znam. Silno me opet privlače čistije atmosfere! No zato treba sebi otvoriti s nečim put.

Šta si Ti to spomenula nešto o izdanju knjige kod Borový (ili kako se zove), zar si tamo šta govorila. A onaj moj prijatelj?

[...]

Tvoj
G.

191

Zgb. 16/8. 32.

Draga Boška,

[...]

Posao mi za sad ide, samo ako ne zapne. Strašno je to raditi u toj vrućini, ovo su zbilja oberpasji dani, upravo neizdržljivo. I sad zamisli, sjediti u sobi, kupati se u znoju i kucati u mašinu, a u glavi kao usijano olovo! Nadam se ipak, da ću do Tvoga povratka biti gotov. Kada se zapravo kaniš vratiti? Udesi tako, da u ponedjeljak dođeš ranije, da uvečer još možemo biti zajedno. Sve se bojim, da Ti dopust ne će biti produljen [...]

[...]

Inače bio sam u nedjelju kod Milovana. Slabo, jako slabo. Dan prije dali su mu pneumotoraks, no nije ga mogao izdržati, pao je u nesvijest. U nedjelju popodne, u onoj groznoj vrućini još i na gori imao je temperaturu 39,5⁰! Jadni dečko! Govorio sam s njime što sam mogao, no slabo on vjeruje!

[...]

Cjeliva Te, – i do viđenja!

Tvoj
G.

192

Zgb. 2/9. 32.

Draga Boška,

eto opet samo pismena veza! Nije ugodno, kad se sjetim da je to bilo samo pred koji dan, da smo bili zajedno, i pred nedjelju dana baš tu, otkud sad Ti pišem. I na istoj stolici si sjedila, na istom stolu držala ruku. A sada, ruka je Tvoja, sva si Ti daleko, soba je prazna, opet sam sam.

Bilo mi je jako teško, kad si odlazila. Dugo sam gledao za Tvojom rukom, kojom si mahala iz vagona, [...]. Moje su misli bile s Tobom, putovale i one.

[...]

Što se mene tiče, ja istom pokušavam da se uživim natrag u posao. Odmah drugoga dana kako si otišla, dobio sam čestitku, koja me je jako ozlovoljila: cio moj članak o Meš. bio je pisan, opet jedamput, uzalud. Od početka do kraja planuo je kao kup slame. O tom sam obavijestio i M., pa me zanima, šta će on učiniti. Ipak pokušavam da pišem jednu novelu, koju sam obećao onom gospodinu kojega smo na polasku Rudi sreli pred kolodvorom. Inače pak, lomim se, bi li na more ili ne. Ponovno me zovu, očekuju me, no žao mi je vremena. Pa ću valjda drugi tjedan ipak poći, ako bude vrijeme podesno. [...]

Kod Štefe je danas vrlo živahno. Posljednji je dan prije mamime seobe. Sutra počinje za naše vlaškouličance nova epoha na Goljaku. [...]

Inače, o sebi još ništa ne znam. Sve stoji u znaku jednoga velikoga upitnika. Jedino to: stanodavka se premislila glede otkaza stana, pa tako još ostajem na Goljaku. [...]

Za sve pozdrave hvala, svi pozdravljamo i Tebe, a najviše, iz svega srca u kome još uvijek, uvijek postojiš

Tvoj
G.

193

Kralj. 12/9. 32.

Draga Boška,

evo me već nekoliko dana na moru, u Kraljevici. Kako je to za mene velika rijetkost, nešto neobično, svjedoči najbolje, da sam pišući datum

započeo sa Zgb mjesto s Kr. Tu sam od četvrtka. I toliko sam sa svačim okupiran, da sam tek danas, probudivši se ranije, sjeo da pišem pismo.

Divno je ovo. Krasna, potrebna promjena da čovjek malo izađe iz one, i Tebi poznate gradske jednoličnosti. Doduše, i tu je sve jednolično, ali za novajliju kolike li novosti!

More je mirno kao posuto uljem. Gotovo svaki dan izlazim na nj jedrilicom. Kupam se svaki dan. Već mnogo bolje plivam. A i htio bih da naučim, koliko samo mogu bolje. Jučer sam čak kupao se i plivao poslije zalaza sunca. To je za me, zimogrozca, velika stvar! [. . .]

Vidio sam i lov na tune. Upravo mi jedrilicom na more, a zatvarali su mrežu. Uhvatili su nekih trideset komada. Krasne su to ribe, kao od srebra.

A šta kažeš, bio sam i u ribolovu! Pošli smo još u mraku, oko četiri sata ujutro. Pa do podne. I uhvatio ja sedam komada, a imali smo i veliki dan, jer »smo« uhvatili i kamenicu, što je velika rijetkost, tim veća, što je i kamenica bila velika, skoro 4 kile.

I tako Ti ja postao pomorac, u punom smislu riječi. Još mi fali samo kakova jahta, pa da budem na njoj kapetan i uputim se još u dalje vode. Jeli Vltava plovna toliko da mogu na nju s mora? U tom slučaju možeš me očekivati; eto Ti jednoga dana mene na jahti da Te uzmem sa sobom, pa učinimo put oko svijeta!

[. . .]

Ja ostajem tu još osam dana, a onda i ja natrag na redovit posao. Mora se, mnogo sam i tako bio već dužan svršiti!

Da si mi zdrava, Boška, i mnogo Ti cjelova šalje – s mora koje i Ti voliš –

Tvoj
G.

194

Zgb. 20/X. 32.

Draga Boška,

otegnuo sam s odgovorom, ne zato jer si to učinila Ti, nego jer se patim s jednim poslom, jednom novelom, koju možda nikad ne bih pisao, kad bih mogao da pišem ono što želim. A i inače sam neraspoložen, mnogo toga prolazi u životu što ostavlja trag; takova sam priroda!

Da si mi zdrava, Boška, pozdravlja Te mnogo

Tvoj
G.

195

Zgb. 5/XI. 32.

196

Zgb. 29/XI. 32.

197

Zgb. 4/XII. 32.

198

Zgb. 21/XII. 32.

199

Zgb. 6/I. 933.

Draga Boška,

[...]

A posebni razlog ovoga mog pisma je ovaj. Ovih dana ide u štampu onaj praški roman, dosta inače, radi prilika osakaćen. Naslov je također drugi: »Bjegunci« ili možda »Bjegunica«. I Ti se sjećaš, da sam ja uvijek taj roman htio posvetiti Tebi. Htio bih održati to obećanje, barem to kad već nije bilo moguće drugo i molim Te da mi saopćiš, da li na to pristaješ. Posveta bi bila kratka i doslovno, *s kraticom prezimena, ova:* Boški D. *Mislim to iskreno i najiskrenije*

Mnogo Te zdravi
Tvoj
G.

200

Zgb. 17/3. 33.

Draga Boška.

[...]

Glede posvete na knjizi ja sam ostao kod svoje odluke, odnosno kod svoga nekadanjega obećanja. Što je moguće, to i činim. Zapravo, doduše, to više nije baš sasvim onaj roman, koji si Ti čitala, mnogo sam ga promijenio, specijalno odnos Buge i Nikole, za koji sam spoznao, da sam ga svojevremeno gledao previše krivo, subjektivno. I skratio sam ga mnogo; mnogo toga napisao sasvim iznova, tako da me je upravo to najviše zaokupilo kroz ovo vrijeme, u koje Ti nisam pisao. Stvar je u štampi, naskoro ima izaći, pa ću Ti poslati, a Ti biti tako dobra, pa primiti to kao prijatelj od prijatelja, a u tom slučaju još i nešto više... I Tvoje je to dijete.

201

Zgb. 19/X. 33.

Draga Boška,

po tome što Ti nisam odmah odgovorio nemoj zaključivati da je bilo i najmanje radi neke možebitne ravnodušnosti ili revanša. Naprotiv, vrlo me je obradovalo da si se makar i tako kasno javila i tako opet uspostavila prekinute veze. A ja Ti nisam odgovorio odmah prosto stoga što sam bio tih dana toliko okupiran poslom da nisam apsolutno

na šta drugo dospjevao. Mogu Ti i reći, u čemu mi je bio posao. Imao sam da uredim za štampu prvi svezak Marxovog »Kapitala«, knjigu od 840 stranica, a koja kod nas sada prvi put izlazi. I baš danas, odnosno jučer, jer sada je noć i već skoro blizu jutro, dogotovio sam taj posao, pa iskorišćujem jednu tešku priliku da izvršim što već dulje vremena kanim, da Ti odgovorim. Ta teška prilika jeste, da mi je otac teško bolestan (kataralna upala pluća), pa bdijem kraj njega ove noći, postavši tako eto i bolničarom.

Tvoji prijekori da Te nisam upućivao na izvjesnu literaturu jesu jednim dijelom ispravni; naime, činio sam to mnogo premalo. No bilo je zato i razloga, među ostalima i taj, što je meni ta literatura na češkom jeziku slabo poznata, a Ti tada još drugim jezicima nisi vladala, da bi Ti je mogao i dati, što sam mogao, dok sam je imao. Tim više me zato ipak raduje, da si sama došla do spoznaje da Ti je to potrebno. Sigurno će Ti to i više značiti, jer kad čovjek do nečega sam dođe, vrijedi mnogo više, nego kad ga tko na to navede.

Zanimaš se i za moj sadanji život, a mene bi vrlo zanimao i Tvoj. Što da Ti o sebi kažem? U čemu mi je bio taj život u posljednje vrijeme, možeš zaključiti već iz onoga što sam rekao i na početku; a to »posljednje vrijeme« trajalo je skoro cijelu godinu. Inače, mnogo je opet prošlo preko moje glave. Jedno si sigurno i sama mogla zaključiti po tome šta Ti nisam poslao obećani roman. Posvećen je Tebi, no malo je zasad s njime sreće; leži u magazinu i čeka kad će mu osvanuti sunce . . . [. . .]

Možda će Te zanimati i to, da sam se upravo danas odselio sa (ravno) sedamgodišnjega svoga brijega. Morao sam prepustiti sobu kućegazdinom sinu, koji je porasao. S kolikim sam se tu uspomenama rastao, a iskreno Ti kažem, i mnogo sam mislio na Tebe!

[. . .]

Javi se! Molim Te lijepo, javi se!

Mnogo Te zdravi i pozdravlja

G.

III

DVIJE DRAME

OTKRIĆE*

TRAGEDIJA U TORNJU I GLEDANA KROZ TORANJ JEDNE VILE

AUGUST CESAREC

[LICA:]

OSKAR RANKOVIĆ, činovnik, literat, spiritist i pirotehničar,
MILAN ŠKREB, nekadanji študent i Oskarov prijatelj,
OLGA PENTRAKOVA, medicinarka i bivša Oskarova zaručnica,
MILOŠ MILOŠEVIĆ, Oskarov šurjak, bankovni direktor i čovek možda od političke budućnosti,

* Drama *Otkriće* počela je izlaziti u »Plamenu«, polumjesečniku za sve kulturne probleme, što su ga god. 1919. u Zagrebu pokrenuli i uređivali, a vel kim dijelom i ispunjavali vlastitim prilozima, August Cesarec i Miroslav Krleža, koji je bio i odgovorni urednik časopisa. Kako je »Plamen« – za sve vrijeme svoga izlaženja drastično cenzuriran i plijenjen – već u svom prvom godištu, poslije 15. broja, bio posve zabranjen i prestao izlaziti, Cesarec nije uspio da u njemu do kraja objelodani ovu svoju dramu, niti je to drugdje uradio. U »Plamenu« su kontinuirano izišla tri nastavka *Otkrića* (br. 13, str. 4-23; br. 14, str. 44-64; br. 15, str. 102-114) s naznakom S l e d i na kraju trećega. Time je, u javnosti, za Cesarčeva života i dugo poslije njegove smrti bila zapečaćena sudbina toga djela.

U Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu nalaze se međutim, u Cesarčevoj ostavštini koja se još sabire i sređuje, i dvije, na žalost nepotpune rukopisne verzije drame *Otkriće*. Jednu od njih, ovdje nazvanu *Verzija A* (bez autorove paginacije; naknadno paginiranu od 11 do 31, ali i s jednom stranom koja se nije mogla uklopiti u tu verziju, nego se pažljivim ispitivanjem ustanovilo da pripada *Verziji B*, da je to u stvari 39. strana te verzije), uz Augusta Cesarca manjim je dijelom prepisao njegov brat Stanko, a druga, ovdje nazvana *Verzija B* (također bez autorove paginacije; naknadno paginirana od 14 do 48, ali bez 28. i 39. strane), u cijelosti je ispisana Cesarčevom rukom. Prije no što su ih predali Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske, *Verzija A* bila je kod Vice Zaninovića a *Verzija B* kod Ladislava Žimbreka. Oni su ih i ustupili uredništvu »Rada«, *na čemu im se* redakcija i ovdje zahvaljuje.

S razloga koji su izneseni u predgovoru ovom svesku »Rada«, ovdje se i pretiskavaju dijelovi *Otkrića* iz »Plamena« i objavljuju obje verzije dosad pronađenih, u većoj ili manjoj mjeri krnjih rukopisa te drame, s time što je sporna strana, odnosno tekst iz *Verzije A* vraćen na svoje mjesto u *Verziju B*. Sva tri teksta donose se u doslovnim prijepisima, bez ikakvih, čak i pravopisnih intervencija, osim ispravaka nekoliko najočitijih korektorskih pogrešaka iz »Plamena« i blagog ujednačenja tipova slova i interpunkcije u didaskalijama. – *Ur.*

OSKAROVA MAJKA, stari član utemeljitelj društva za zaštitu dece,
BRANKO, bravarski naučnik i pirotehnički pomoćnik Oskarov.

A IZVANA:

Radnica Mara, mesečev uštap, pijanice što viču, smeju se i laju, jedna mačka što se dere.

Možda se ne događa negde na planetu Kroaciji.

Soba u tornju jedne vile. Negde na zelenom, šumovitom brdu izvan grada gde takovih vila s tornjevima ima više i deluju na oko ko od šarene hartije izrezuckane i slepljene detinje igračke. Tvornice doduše nisu mnogo ali ipak dosta daleko da se dimni repovi njihovih oblih dimnjaka mogu učtivo rasplinuti i žalopojni, reski fićuci njihovih sirena plaho stišati još pre nego bi mogli smetati trgovce i bankare što se uveče iz gradske, zaposlene vreve povlače u odmornu tišinu i u zdravu svežinu predgradskih šumaraka gde se, kad električne munje ko prgavi, brzi, bleštavi nokti proparaju nebo, ozon fino oseti ko miris nevidljivih, neznanih žena s kojih su spale haljine. Nedaleko pod brdom stisnule su se doduše uz prljavi potok kućarice fabričkih radnika i predgradskih maloobrtnika, načičkane tu i tamo krčmarskim trakovima od drvene blanjevine što nalik su na janjičarske konjske repove; no cilik tambura, drečanje pijanica i vrisak dece iz tih krčmi i kućarica, slabo dopire do belih, lepuškastih vila na vrhu zelenog brda. Ako se kada i čuje koji krik, to se čini, da izlazi negde iz bezdne, iz užasno prljave bezdne.

Noćas se je lipanjska, mesečinom i mirluhom rascvetanih lipa izvezena i namirisana noć ko bela kristalna žena popela na brdo i rasprostrevši po njemu svoje čipkaste i svilene, rosom i svetlom belušave haljine, snatri na krovovima, u vrtovima i u šumarcima ko mesečarka uspavana u vidovite, neme sne. Na mnogo mesta sakrivaju se iza vila i ograda i drveća crne sene ko tihi zlokovarni zavodnici što se dugo skanjivaju da izađu iz svojih busija i nahrupe na zavodljivu sjajnu put spavaćive noćne mesečarke. Neka teskotna slutnja opasnosti vijuga se nad lepotom ove noći; čini se da će najedared tamni, maskirani napadači pojuriti na nju sa svih strana, pobiće se u sumanutoj utakmici putene sebičnosti, a onda će najedared mesečarka noć trgnuti se zaprepašteno iz svog sna i vrisnuvši u bezumlju očaja i straha početi da besciljno i bezizlazno bega. Pa će naposletku zaplevši se svojim mesečinastim kosama o grmlje i o ograde pasti srvana umorom, pašće ko žrtva preostalih crnih takmaca.

No ona još spava. Spava i sanja svoje vidovite neme sne što tonu u stoleća. I možda će ih mirno prospavati, pa će onda da tiho i nečujno utone u dan ko jutarnja magla. Sve je tako puno mogućnosti, čini se da su svi sni i sav život njen na bezbroj raskršća i u bezbroj ciljeva može da opuči. Na koncu svih mogućnosti ipak je verovatno da je pobeda njena. Razderana, iskidana, ogrebena noktima i onih koji je napadaju i onih koji je brane, ona će nadživeti borbu i smiriti se u rukama onih koji će je voleti, smiriće se u lepoti.

Toranj je noćas sablasno lep. Kroz, široke staklene prozore, potpuno rastvorene, padaju u sobu bele, mirisne lepeze noći. Raskriljuju se lepeze ko krila providnih ptica i prekrivaju svetlosnim perjem patos i neki deo sobnog nameštaja.

Preko prozora, rastvorenih u sobu, prebačene su teške, baršunaste i sasvim crne zavese. Ima tu i jedan divan, prevučen plavim čaršavom, stakleni ormar pun knjiga u bogatom uvezu, pun kemikalija i sitnarija potrebnih u svrhe pirotehničke; krevet neraspremljen; drven običan sto zakrčen lončićima, papirnatim tuljčićima i drvenim valjcima; nekoliko stolica; spiritistički tronožac; sve prilično u trpanac nabito u ne prevelikom tornju.

O s k a r i B r a n k o zaposleni su kod stola s pregledavanjem gotovih i posušenih vatrometnih praskavica. Oni to rade tako pažljivo, zadubljeno i tajnovito kao da proučavaju alkemične eksperimente. Oskar je u belom letnom kaputu, vrata razgoljena, u Branka je g'ava povezana crnom svilenom maramom. Nakon kratkog ćutanja, za kojega se samo izvana, negde podno brega, čuje otegnuta, završna stavka bećarske jedne pesme, Oskar polazi do prozora, nagiba se napolje, traži nešto pogledom i nezadovoljno sležući ramenima, vraća se natrag k stolu.

OSKAR: Noćas je nebo belo ko široki porculanski pladanj pun mleka, ja ne znam kako će nam uspeti vatromet. A mesec ne će da zađe, još je visoko.

BRANKO: A ne bismo li radije počekali koju tamniju noć?

OSKAR: Da, to bih u drugim prilikama i učinio, no danas hoću da slavim jedan svoj plodan dan. Ti i ne znaš Branko. – No ništa. Znaćeš.

BRANKO: Vi uvek imate neke planove –

OSKAR: – koje ja katkada i ne sakrivam od tebe. Ti si doduše poverljivo dete, ali ipak. – No kazaću Ti, ako me zbog one nesreće ne budeš ostavio.

BRANKO: Majka mi je danas ponovno zabranila da odlazim k Vama. Ne znam već po koji to puta od onoga dana kad nam je eksplodirao barut i razneo mi uho. No nije to nikako čudo što se ona boji za mene. Ja sam joj jedina nada za starost otkako je dobila sigurnu vest, da nam je otac umro u zarobljeništvu. Ali ja volim te stvari, g. Oskare. Više od bravarije. I ja ću dolaziti k Vama premda me majka pazi ko stražar.

OSKAR: No da, to je i zanimljivije i lepše nego turpijati rđave ključeve. Zar ne? To je umetnost. I vidiš, s time ćeš Ti isto moći da zarađuješ kruh. Prisiljeni ratom na svakojaka odricanja ljudi će sada nakon rata svom strašću nastojati da se što više zabavljaju. Svaka pučka zabava ima svoj vatromet, a tu se može zaraditi.

BRANKO: To je također istina. No ja imam i ozbiljnije nakane. Već nekoliko dana razmišljam o tome, kako bih osnovao malenu tvornicu.

OSKAR: Tvornicu? Valjda pirotehničku? Vrlo dobro.

BRANKO: No da, s vremenom možda i to. Ali ja mislim pak da ljudi vrlo slabo plaćaju one koji ih zabavljaju. Oni za to i idu na parade i u crkvu na svečane mise, jer su besplatne. Ne, ja bih osnovao tvornicu sifona i masti za cipele. To se prodaje vrlo dobro i svaki dan.

OSKAR: Tvornicu masti za cipele? To je jako prozaično. Kako si došao na tu misao?

BRANKO: Tako, s jednim prijateljem koji je pre krijumčario slaninu u Beč, a sad je bez posla. Počećemo s malim. Ko amerikanski milijarderi. Ja mislim, da biste mi Vi hteli pomoći s nešto malo novaca, g. Oskare. Vaš je otac bogat.

OSKAR: Ali samo za tvornicu sifona. No svejedno, počmi što znaš. Moj mi otac doduše od nedavna daje malo novaca, no ipak, naći će se nešto. No da, ali Ti ćeš onda prestati da mi pomažeš kod pirotehnike. A ja Te sad naročito trebam.

BRANKO: Toga se ne trebate bojati. Ja ću voleti pirotehniku isto tako kao i tvornicu sifona. Hoću. Već iz blagodarnosti za pomoć.

OSKAR: Dobro, dobro. Sva ste vi deca iz predgrađa veliki lukavci. To moja mati, član utemeljitelj društva za zaštitu dece, često govori u privatnim razgovorima s gospodama koleginicama koje ju posećuju. No ja držim da me Ti ne ćeš prevariti. Ja Te sada najviše trebam. Najviše.

BRANKO: Doći ću. Eto i danas sam došao.

OSKAR *(ostavi se posla i zapada u sve veću zanošljivost):* Danas sam i ja našao jedno lepo otkriće. Znaš, mi ćemo učiniti novo sunce, veliko i lepo. I jedne tamne noći bacićemo ga nad grad. Sve će da plane u njegovom svetlu i kroz sve zavese prodreće njegov plamen. Svi će se ljudi probuditi i gledaće čudo. A sunce će naše goreti. Čitavu noć. Jest, pirotehničko naše sunce. No to nije otkriće o kojem sam Ti mislio govoriti. O, moje današnje otkriće – to već zasiže u veličanstvenost beskrajnu. Da, da. Svrhunaravno objavljene. *(Zabezekne se najedared, ućuta, tiho, na prstima šulja se do vrata, otvara ih lagano, istražuje pogledom levo i desno kratak hodnik, pa se opet napola umiren vraća.)* Jesam li Ti ja kazao što o tom otkriću, Branko?

BRANKO: Da, tako, da nisam ništa razumeo.

OSKAR: Znaš, uvek me neko uhodi i prisluškuje na vratima. Ovo je bolesna kuća. Ovde su svi ljudi policaji. Drugi puta ću Ti pričati. Znaš, to će biti čudo nad čudesima.

BRANKO: Hoćemo li i ove kolute danas ispucati? Oho, ovaj je još vlažan.

OSKAR: Ostavi ga na situ. A što sam mislio ono kazati? Ah da, drugi puta. Kolute ćemo uzeti svakako. Naročito ove zelene s barijem. Daćemo noći sablasnu boju, jest, jest, mesečinu ćemo prekriti zelenim bengalskim velima. Ja volim sablasne boje. Imam utisak da duhovi tiho proleću kroz njih i šapću mi o onome što niko ne zna, a ja i oni znamo. No da, sad me upravo veseli ova bela noć. I ovaj mesec koji također nije do veliki i svetli bengalski kolut, pun arsena i antimona.

BRANKO: A gde je top?

OSKAR: Tamo Ti je u ormaru. Uzmi ga. I praskavice uzmi. Pa odnesi sve u baštu, tamo do potoka. Ja ću odmah doći, samo da pospremim još ove kemikalije. A treba još i Milana da pričekam, ne znam što ga je tako dugo zadržalo u gradu.

BRANKO *(polazeći do ormara):* Zar je on opet ovde? Valjda će kod Vas spavati. *(Uzima drveni pirotehnički top iz ormara, slaže vatrometne tuljčiće sa stola u zelenu bravarsku kecelju koja mu je pripasana na prsima i izlazi. Na vratima.)* A da li je Neron na lancu? Taj kudrov uvek reži na mene.

OSKAR *(zadovoljno i ponosno se zasmejavši):* O, već je kod živinara. Ja sam ga danas ustrelio, beštiju. I na mene je počeo da laje ko nauckan.

BRANKO *(u čudu):* Nerona ste ustrelili?

OSKAR: Pa da. Kad je cezar Neron smeo zapaliti Rim koji je na njega lajao, smem i ja ustreliti psa Nerona koji na mene laje. No idi Ti sad. Ja ću valda odmah doći.

B r a n k o zavrtivši glavom izade.

O s k a r zviždajući posprema pirotehnički pribor, lončiće, papirnate tuljčiće, sito, drvene valjke, vagu; posprema lagano, oprezno, s osobitim smislom za red kao domaćica; pobožno i sabrano kao devojka što razreduje cveće. Onda se povuče jedan korak natrag, promeri pogledom čitav sto, protegne se, isprsi kao redov pred starešinom, dolazi na prozor, nadme prsa vazduhom. I peva. Peva ponajpre tiho, kao da ugađa glas, pa sve jače, sve punije, ko plima glasova da se iz njega diže i u zapenušanom talasu valja se i vrvi po beloj pučini noći. On kao da se oseća u ulozi na pozornici; samodopadno kao operni pevač prisluškuje svoj glas i ljubazno se smeška kao da vidi publiku pred sobom. Pesma koju peva jedan je izvadak iz opere, sasvim svejedno koje, obično iz genrea opera seria. A završi je dodatkom još uvek pevajući:

Arsen–belo,
natrij–žuto,
stroncij–crveno.
barij–zeleno,
alaun–plavo,
voyelles.

I smeje se: Hahaha! To je lepše od onog smušenog Rimbauda koji je pevao o bojama, a nije znao ni pirotehnička pravila.

No kao da je najedared izgubio sve strpljenje da čeka Milana, on naglo zakorača k izlazu, počimajući nanovo da peva isti refrain. Još nije ni prošao sobu, a vrata se otvore. Ulazi medicinarka O l g a, s raspuštenim dugim, žućkastim kosama, s belom lekarskom pregačom. Njeno je lice bledo, s laganim prisencima odrešitosti. Uđe, zakrči mu put i oštro, ispitljivo ga meri.

OSKAR *(zbunjen, s primetljivim drhtajem u glasu):* Šta Tebe nosi ovamo u toranj posle jučerašnjeg raskida? Šta?

OLGA *(jakim mu šaptom zacičivši u lice):* Ta jesi li Ti doista poludio? Sestra Ti leži u kući na smrt bolesna, a Ti se ovde dereš ko na sajmištu. Srela sam na stubama Branka, opet počinješ sa svojim komedijama. Malo više obzira bi mogao imati, ako već ne spram sestre, a ono spram ove noći tihe ko sneg.

OSKAR *(zapiljio je u nju zenice i kao da uopće ne razume njene reči, treperi od čudnih, nenadanih srsaja, pa se onda trgne, polazi do vrata, opet istražuje hodnik i vraća se u sobu):* Tihe ko sneg. Tihe ko uhoda, trebala si reći. Čini mi se da me ova noć uhodi ko bela sablast. Jest, jest. Ja pevam, a ona je sva ko fonografska ploča koja hvata moje glasove, da ih nekome prepevava. Nisi li Ti na hodniku stajala s takovom pločom? Ha? Pa opet da moj glas skupite na gramofonsku ploču i prodajete ga po svetu zarađujući novac?

OLGA: Što Tebi pada na um! Reci mi radije, da li si našao onu cedulju s kemijskim formulama, koja mi je valjda kod Tebe tu jučer ispala iz džepa? Ja je nužno trebam, a Ti si mi danas po sluškinji poručio, da ćeš je potražiti!

OSKAR *(izbjegavajući neposrednom odgovoru, uzvrpoljeno):* Cedulja! Šta će meni Tvoja cedulja! Ako je kakav patent, ne ću Ti ga ja posvojiti. To sam samo ja žrtva. Sve moje talente iskorišćuju drugi, ja sam žrtva, jer sam talenat.

OLGA: No, no, samo ne velike geste. Dakle cedulja nije kod Tebe?

OSKAR: Velike geste! To je reč moje familije. S njom ona operira protiv mene kao nemoćni starci protiv mladosti s rečju: fraza. No da, Ti se kao moja zaručnica –

OLGA: – bivša –

OSKAR: – bivša, dobro, već ubrajaš u moju familiju. I svima Vama koji biste mogli svoje moždanske vijuge izbrojiti na prste, svima je Vama nerazumljivo, neverovatno i zazorno, da bi se u kući Vašoj mogao razviti kakav talenat. Molim, to je zloba s Vaše strane, a ja – mene se to ne tiče.

OLGA: Nemoj da vičeš. Sestra Ti je na smrt bolesna. Treba mir.

OSKAR: To ste izmislili, samo da zagušite razvoj mojih talenata. I da me ugušite još tu u tornju. No ja nemam vremena, čeka me dole Branko. Ne znam samo gde je Milan tako dugo. No valjda će još stići na vatromet. Ako izvoliš, stani na prozor. Videćeš utakmicu meseca i mojih vatrometnih koluta.

OLGA *(iznenadno promenivši čitav zapovedni i izazovni ton svojih reči, priljubi se uz njega i ulagujući se):* Ti to nećeš učiniti, Oskare.

OSKAR *(i opet zatreptavši od čudnih, nenadanih srhova, stukne pred njom i pograbi je u razmaku od jednog koraka za ruke):* Zašto? Ta ja slavim danas svoj plodan dan, Olga!

OLGA *(zavodeći ga nežnošću glasa):* A Tvoja sestra umire. I još je nijedared za ova dva dana bolesti nisi posetio. Pođimo do nje. Idi, idi. *(Vuče ga.)*

OSKAR *(u predomislici):* Ah ne. Imam da okušam nove rakete. Pusti me. Šta bi umirala! Još pred neki je dan smejućke gledala vatromet. To je samo mala prehlada. Ona često poboleva.

OLGA: Varaš se. Najteži oblik španjolske groznice.

OSKAR *(otme joj se, pode sobom, zagleda se kroz prozor i sedne na stolicu):* Ah, ta španjolska groznica. Pre nas je Španija darivala s velikim pomorcima, slikarima i pesnicima, danas nas dariva bacilima. To doduše nije prijatno, naročito kad bi čovek voleo pre plesati španjolski ples, nego da u krevetu umire.

OLGA: Ti si surov.

OSKAR: Ja? Nipošto. To bih ja pre mogao kazati za sve Vas dole u kući. Ne znam uopšte što se Ti toliko zanimaš za moju sestru, a pre si uvek govorila da je glupa.

OLGA *(naslonivši se na sto i promatrajući lončiće):* Da, ko ovi lončići. No život je vrlo čudan, te se jedna žena može u muškog glupana i zaljubiti, a kamoli da ne prijateljuje sa ženskim glupanom. Dve pametne žene ne mogu prijateljevati. A što se tiče ovog slučaja s Nastom, Tvojom sestrom, to me moja medicinarska dužnost zove da je pazim. I ja ću je paziti. No čudi me samo to, da Ti tako slabo mariš za sestru kojoj si nekada, kad si bio u tamnici, pisao sama ljubavna pisma. Ti kao da nikoga više ne voleš.

OSKAR *(podrugljivo):* Samo Tebe.

OLGA: Ostavi! Zabio si se u ovaj toranj ko pustinik, a da bar nešto pametno radiš! U vreme kad je lekarija sve manje, Ti kemikalije bacaš u vazduh.

OSKAR *(nervozno se okrećući na stolici):* Ah, prestani. Valjda Ti nije žao što Tebi ne pišem ljubavna pisma. Dokle se god Nasta ne rastavi s Miloševićem, ja je ne smatram svojom sestrom. Zašto da se rastavi? Možda bi bolje bilo da to ne učini. Za mene, no ne za nju. Što misliš? Ne, ne, ona se mora rastaviti.

OLGA *(fingirajući začudenje):* S Miloševićem? Pa Ti si njega nekada obožavao kao najobrazovanijeg čoveka i sam si svoju sestru nagovarao da ga uzme.

OSKAR: Jesam, pa da. Ali nema tome dugo da sam Miloševića progledao ko staklo. Već onda su mi se stale uvlačiti sumnje kad se je Nasta zbog njega pokušala otrovati. Da, da. Trgovac je on. Ništa drugo. Čovek kome sam ja samo sredstvo za njegove uspehe u životu. Znam, znam.

OLGA *(s ironičkim smeškom u licu. Po svem njenom i Oskarovom tonu oseća se da je između njih jedna unutarnja borba, sve reči njihove proplamsaji su blize bure, koja je već nekoliko puta prasnula i opet se slegnula, koja će i opet prasnuti čim se nakupi dosta munjine. Ona zgrée munjinu. – O s k a r je nehotice, iz reakcije, u tom sledi.)* To je valjda od onda kad se je počeo rugati Tvojim dramama, koje si mu davao na čitanje i ocenu?

OSKAR *(uvredeno):* On! On je najpre sam moje drame veličao ko remek dela, dok ih službena kritika nije pogrdila ko detinjariju. Da. Znamo mi tu gospodu koja ne veruju i zavide novim talentima, jer su se u svojima privatno razuverili. Znamo. A g. Milošević nije ništa drugo do papiga naše kritike. Lepa, domaća papiga. Pa da, kako bi on mogao o nečemu govoriti drukčije nego koja recenzija u novinama! To bi bila sablazan. A on je i u svojim estetskim nazorima partijski discipliniran.

OLGA *(kao nehotice prevalivši rukom nekoliko bočica na stolu, zaputi se do Oskara i zakikoće mu u lice):* Doista, divan ste vi konzorcij pametnih ljudi!

OSKAR *(uzrujano skočivši sa stolice):* To nije istina. Konzorcij ste vi, vi! Ja sam sam. Ja stojim sam u životu ko ovaj toranj! I svi mene hoće da vežu nevidljivim žicama. Svi. I Milošević koji bi hteo da o njemu pišem ko o najvećem finansijskom stručnjaku. I otac koji bi hteo iz mene učiniti dobrog bankovnog činovnika, pa da posle nasledim njegovo mesto. I Ti, koja bi htela da Te uzmem, samo zato da možeš svršiti medicinske nauke, pa onda da mi se nasmeješ.

OLGA *(smejeći se):* Nije mi više ni na kraj pameti!

OSKAR *(u strasti):* Svi ste vi žice. I Milošević, i otac, i Ti. I sestra koja je kažeš bolesna, kad ja hoću da palim vatromet. Ja sam ko telegrafski stub sapet žicama. No ja ću da Vas polomim, hoću. Hoću da sam sam. Sam. Ko ovaj toranj.

OLGA *(posprdno):* Sam ko ovaj toranj! O koliko gospodičića sede u ovaj čas u ovakvim tornjićima i sanjaju o svojoj veličini. Čitaju najnovije, najskupocenije knjige, da se sutra pred devojčicama na korsu prenemažu sa svojom visokom kulturom. Rasvetljuju tornjiće zelenim i ljubičastim svetlima i povećavaju s laternom magikom slike renesansnih majstora. Doista, mnogo je to zgodnije, nego da poput pravih talenata što se guše u predgradskim mansardama, moraju kroz prašnjiva okna gledati kako se mačke nateravaju po krovu. Mnogo je to zgodnije nego tonuti u platonizme misli, i videti najedared kako se na krovu pare mačke.

OSKAR: Zaboravila si spomenuti, da si i Ti iz predgrađa kroz čitav život najzavidnijim očima gledala na ovaj toranj. I da si moju ljubav primila samo zbog ovog tornja. I da Ti je uvek bila najveća čežnja da ovaj toranj pretvoriš u svoju sobu za studij. Zaboravila si spomenuti takove devojke iz predgrađa, koje imadu talenat da budu krojačice, a uvrtile su sebi u glavu da budu doktorke, te studiraju na trošak svojih budućih muževa. To si zaboravila. Izvini, hoću da Te na to podsetim. Hoće da budu doktorke i svoje toalete da daju šiti u prvim salonima.

On sebeneznalo od uzbudenja muva se po sobi, zaustavlja se kod stola i popravlja prevaljene bočice. A O l g a susprežući glas, prati ga pogledom i prisiljeno se smeje.

OLGA: A Ti si također nešto zaboravio.

OSKAR *napušta bočice i gleda je napregnutim pogledom.*

OLGA: Zaboravio si setiti se, da sam Ti ja jučer odbila novac koji si mi hteo dati, a koji uostalom nije bio Tvoj, niti od Tvog oca, nego Miloševićev. Čini mi se, da Tvoj otac sve slabije stoji i da ga Milošević mora pomagati. Zaboravio si i to, da ja sve Tvoje pozajmice, p o z a j m i c e, da, odrađujem sada nadgledanjem Tvoje sestre na umoru. I čim dobijem nagradu za svoj trud, sve ću da Ti vratim, sve.

OSKAR: Dakle to je to veliko osećanje medicinarske dužnosti, to! Interes i moral. Haha! Razumem. Pazi moju sestru samo zato da otplati p o z a j m i c e i da mi se iz prikrajka nasmeje. Nisam li to ja kazao? Nisam li? Ništa ja ne trebam, razumeš li, ništa, ja nisam pozajmionica.

OLGA: Hoću da Te se rešim, čoveče! Sve ću da Ti vratim, da Te se rešim!

OSKAR: A zašto si onda došla ovamo? Ovako lepo raspletenih kosa! Ah, pardon. Da me odgovoriš pevanja i vatrometa i odvedeš k sestri. Da, da. Zato. I *da moju* sestru spaseš od smrti i tako zaradiš što veću nagradu. Fina kombinacija. Miloševićijanska. Milošević je nekada bio ubog i uzeo je moju sestru da dobije njen miraz. Danas je on bogataš. Zaradio je i za vreme rata kao opskrbni oficir na fronti. Da, ima on čime da plaća svoje – –. Ni-šta ja vama ne verujem! Ništa!

OLGA: To se mene ne tiče. No možda Ti zato i želiš smrt svoje sestre da mene imaš u šakama. No izvoli. Pevaj. Pleši. Pucaj. Pali stotinu raketa. Zapali kuću. Neka se ko krv zacrveni bela noć. A ja ću znati što mi je činiti. Pogotovo danas, kad znam da Te Tvoj otac, nezadovoljan s Tvojim besposličenjem, slabo finansira. Čoveče, pa Ti si bez zanimanja. Vremena su opasna, ko zna što nas još čeka. Bankari mogu da propadnu, a lečnici su uvek potrebni. Još bih ja Tebe morala pomagati, mesto Ti mene. Uostalom, to sam Ti ja već jučer sve kazala.

OSKAR: Još tome, ja sam lud. To svima govoriš. Monoman, manijak. Hvala. *(Okrene se k prozoru i gleda napolje.)*

OLGA: Ah, to što si Ti lud, to je najmanje. To mi je šta više drago. Ja i onako mislim studirati duševne bolesti. Ti si mi dobar objekt. Dobar uvod. Ja prakticiram već na početku svojih studija. Dopusti mi da sednem na naš bračni krevet. *(Seda na krevet pakosno i drsko.)*

Reči su njene teške, uvredljive, naježene ko trnje. Čini se, da ih ona namerice bira, samo da učinak bude što jači. Ona meša barut u njih. Kao Oskar u svoje rakete, samo da što jače prasnu. Proplamsaji bure ližu njihova lica, u njima tutnji potmula tutnjava raspada sviju njihovih ograda u rečima. Olga sigurno računa i sa živcima Oskarovim, nadajući se, da će ti još više praskavog materijala uneti u sukob.

Ali Oskar – ćuti. Kroz njega je prohujao oblak pun vatre, slegnuo se negde na horizontima njegove duše, i nestao. On najedared ćuti, kao da uopšte nijedna uvredljiva reč nije pala. Naslonjen je na prozor i

dugo, nepomično gleda u noć koja se je raširila ko orijaški repovi belih paunova. Noć je vani ko mlin večnosti u kome su se smirili obrtaji točkova i šumovi žrvnjeva i šištaji vode, i sve je kao mlin posipan s belim, finim paspaljem svetla. Čini se da Oskara omadijava ovo svetlo. On tone u njegove srebrne široke plohe i kad se ponovno okreće u sobu njegove oči čudno pilje u Olgu, kao da je vide negde u začaranom krugu. Upijaju se pogledi njegovi u nju kao pamučni, nevidljivi konci koji bi da je smotaju u klupko i povuku je negde u beskraj ili blizu, ni samome mu još nije jasno. I u ovaj tren ne će mu biti jasno. On je sav obuzet njenom slikom i njenom lepotom. Možda ga uzbuđuje i to, što ona sedi na krevetu, na kojem je toliko puta sanjao o njoj i toliko puta delio njezine kose u pramenove kao peteljke cveća u kitice. U snu to i na javi. Pilji i drhće. Prvi srsaji uzbuđenja odmah pri dolasku Olginom u toranj, pojačavaju se, čiste se i sve brže se mreškaju širinom čitavog tela. Idu u visinu ko valovi. Kovitlaju se u vrtloge.

OLGA *(zapaža to i naslućuje smisao njegove promene. Pa ipak još u njenoj duši vlastite reči zvone muklo i duboko ko u zvonu poslednji udarci klatna, i ona još ne može da prevlada svoje borbene nagone. Sve je mračnija. I surovo se okosi):* Šta je Tebi? Gledaš kao mesečar koji hoda po šlemenu krova i hoće da skine mesec.

OSKAR *(prigušeno, ko plima navrlih osećaja da mu zapušuje grlo):* Ja sam osetio jednu veliku istinu, Olga. Istinu da bi čovek morao biti kao ova noć. Miran i svetao. Gledaj tu zemlju. Sva je kao posipana sumpornom prašinom što vlažna svetluca u noći kao sedefasta prevlaka od gustih rojeva kresnica. A mesec razleva svoj tihi plamen kao veliki bengalski kolut. Gledaj breze, ah, tamo, u kotlini kraj potoka. Protegnule su svoje stabarje kao stado žirafa svoje prutaste vratove. One sigurno idu na potok da piju. Idu. Žirafe. Jest, nagrbile su leđa, sagnule vratove. I piju. Osećaš li kako im kaplje i žubori voda iz nozdrva? Kostruši im se i treperi srebrna, prutasta dlaka ko u srhu i u prijatnom zamiranju od svežine hladne vode. Iz vruće su pustinje došle i našle su oazu. O gde je oaza moga mira, Olga? Gde? Eto, ja drmim od nemira ko telegrafski stup kraj druma. Moje misli srću po nevidljivim žicama u neznanu daljinu, a neko ih hvata i krade – i ja ostajem siromah, bez snage da svoje misli u delo, u vlastiti uspeh pretvorim. Sećaš li se Olga? Tamo ispod breza, one naše noći, kad si mi govorila, da ću Ti u bolnici, kojoj ćeš Ti biti šefom, biti prvi bolničar. Zajedno ćemo lečiti ljude. Srećni da druge učinimo srećnima. O gde je ta noć, ta noć, u kojoj sam Ti kresnice metao u kosu, i sva Ti je kosa gorela sumpornim bleskom ko nizovi živoga biserja?

OLGA *(pobedena na čas njegovom toplotom. Umorno):* I sve su se ugasile, te su ostala samo bela, mrtva, neukusno građena telešca. Ko posle svake romantike život.

OSKAR *(tiho, uvučenih leđa vuče se do kreveta i sednuvši kraj Olge uzima pletenice njene i mrsi ih):* Da, i tu, u ovom tornju. Na istom

ovom mestu. I tu sam Ti češljem jantarnim češljao kose, a one su svetlucale ko srebrne niti. Sećaš li se? Govorili smo, da ćemo od kosa Tvojih splesti nešto lepo. Nešto kao vezeni pokrov našoj sreći. Da, da. Ja ne ću Olga, da jedno drugo koljemo nožem kao divljaci. Ja ne ću surovih, prostih prepirki. Ne ću da mi se smeješ sa strane. Ne ću da me ostaviš. Dosta je cinizma. To su sve samo lažni oklopi, a glavno je ono tiho, neizrečeno na dnu duše. Ono pokopano ko dragulj u mulju. Zašto da mir, pokopan i potlačen mir ne progovori iz nas? Ja sam sam. Sam sa svojim mislima koje mi kradu. I ja Te možda ne volim više Olga, kao ni Ti mene. Možda se mi nikad nismo voleli? Možda. Ja bar tako hoću da verujem. Koliko puta ljudi samo misle da vole! Govore da vole, a uvek ih tajno nešto odbija od voljenih. Naše su duše tako različne, Olga. Netrpeljivo različne. Pa ipak, Ti si za mene neprestance svetla i ja letim k Tebi kao lepir. Telo Tvoje, belo i mekušasto, svetluca za mene ko kresnica u noći mojih samoća. I koliko puta, koliko puta, ja sam u praznini posegao da tu kresnicu uhvatim i milujem i onda kad nje nije bilo na mom vidiku. Ja pio bih Tvoje telo ko gustu srebrnu mesečinu, ko napitak mleka, iz okruglog, nebeskog plavog kaleža. Ja čeznem za Tobom i bojim Te se. Svi me uhode, svi me hoće da ubiju, da ubiju, Olga. I na Tebe sam sumnjao, jest, i sumnjam, izvini. Nije li bolje davati život nego ga oduzimati? Sumnjao sam. Izvini. Ali čežnja je jača od sumnje.

On se pripija o pramene kosa njenih što se mesečinom obasjani razlevaju preko njenih kolena ko slap narančastog ulja. I pije ih. Pije njihov gorki miris. Pa podiže glavu i polako je približuje njenom licu. A ona najpre pasivno podatna, najedared pokazuje u licu grimasne znakove unutarnje borbe, pa se prgavo otrgne, dipi s kreveta i u gnušanju potrese u čitavom telu.

OLGA: Pusti me. Tvoje usne zaudaraju po ovom belom alkoholu koji bi Ti pio iz nekakovog nebeskog kaleža. Zar sam ja kalež? To je glupo. Činiš mi se kao pijanica koji čitave sedmice niti ne misli na ženu, a u nedelju joj se pijan privlači kao balavi puž. I beneće besmislice. Kažu da žene nisu iskrene. Ali ako to nisu u ljubavi, iskrene su u mržnji. Ja Te mrzim, jer uvek hoćeš da si jači od mene. Mrzim Tvoju dobrotu. Ne volem takmace koji se ne slamaju. No ne znam, zašto Ti u mene sumnjaš da Te mislim ubiti. Šta se mene tiče Tvoj život? Ko žene ništa. Možda ko medicinarke. To bi i potrebno bilo, jer Ti si bolestan. Teško bolestan. *(Popravlja pletenice i briše ruke o kecelju.)*

OSKAR *(nemoćno, očajno bulji u nju, pa u svoj dlan):* Moj dlan je prazan. Uginula je, ugasnula je na njemu srebrna kresnica. Da, da. *(Ustaje najedared, trlja oči, oporavlja se od nemoćice.)* Ti me mrziš, a ja Tebe ne! Živi! I svetli kresnice!

OLGA: Ti baš hoćeš da govorimo slikovito. Da, često sam razmišljala, zašto smo mi tako ukrasno započeli svoju ljubav, da je završimo tako porazno. Znaš li zašto kresnice svetle i gorucaju? To su ženke. Ženke koje privlače muškarce. Sigurno sam i ja zagorucala plamenom lepih obećanja, samo da Te privučem, jer si mi bio potreban. Danas Ti moje potrebe ne možeš zadovoljiti. Ne možeš. I nije potrebno Ja se udavati ne ću. Moja je mladost dovoljno veliko bogatstvo i ja ću ga dati u zalagaonicu jednom čoveku koji će mi pomoći da svršim nauke. A iskupljivaću svoje bogatstvo svakom noći njemu poklonjenom. Kresnica se nije ugasila, moj Oskare, ona samo više nije na Tvojem dlanu, jer hoće da slobodno leti. Ti se možeš utešiti sa svojim vatrometnim kresnicama. O, hiljadu ih možeš imati, ne samo jednu.

OSKAR: Da, to je istina. Ali misliš li da ne znam, ko je ta darežljiva zalagaonica? Ta zalagaonica koja još daje procente mesto da ih uzima. *(Polako, otežući, kao da se skanjiva izreći, pa onda protiv volje sve brže kao povučen niz strmu kosinu. Šapće:)* G. Milošević, moj šurjak. To je onaj gospodin kome je danas zajedno s Tobom t o l i k o stalo da ne umre moja sestra, njegova žena, a Tvoja suparnica. Vi ćete nju otrovati. Pa posle i mene. Zar Ti zato učiš medicinu da ljude truješ?

OLGA *(osupnuta je. I snalazi se brzo. U strasti):* To nije istina. To manija proganjanja vrišti iz Tebe. To je podvala. Laž. Ludost.

OSKAR: Pst! Dosta o tome. Ne boj se. Ja sam odviše patio od zakona da od njega tražim pomoći. – Pst! O s e ć a m da neko dolazi. To je sigurno Milan. No konačno ćemo ipak paliti vatromet.

OLGA *(zlorado i zajedljivo):* Ludak! On o s e ć a da neko dolazi. A sasvim su čujno dole zaštropotala vrata. I da neko dolazi. Ali paliti vatromet ne ćeš. Ja to zabranjujem. Jer hoću da ona živi. Ona je čitavo popodne ležala u najopasnijoj ognjici. A sada da je svojom glupom pucnjavom trgneš iz sna, te je još više umoriš! Ne! Ja zabranjujem to!

OSKAR *(vedro i odobrovoljeno):* Ja sam još uvek naslednik ove kuće. Hoću da proteram ono stado žirafa s oaze. *(Kucanje na vratima.)* Uniđi, uniđi, Milane!

Opreznim koracima kao čovek koji nije naučen na mnoge kretnje ulazi M i l a n Š k r e b, u pohabanom odelu, bez okovratnika, snizak; lakim vorama na licu gone se misli i smeh.

MILAN *(odloživši šešir na stô):* Smem li da sednem? Grozno sam umoran. Sastao sam se s nekim starim kolegama sa sveučilišta, koji su već danas doktori. Ti si me dugo čekao, izvini, bio sam već na polasku do Tebe, pak – *(zapazi Olgu, pokloni se:)* Ah, izvinite, gospojice. Klanjam se.

OLGA *se nemo pokloni i hoće da izađe.*

MILAN: Gospojice Olga, ostanite, ostanite. Imam da Vam obadvoma pričam šta mi se je danas popodne desilo u gradu.

OLGA *(zaustavi se, gleda ga pažljivo):* Vama se uvek nešto događa. Šta je opet?

PLAMEN

POLUMESEČNIK ZA SVE KULTURNE PROBLEME

GOD. I. BROJ 1.

SADRŽAJ:

A. Cesarec: MONOLOG S KUGLOM ZEMALJSKOM — VELIKI KOMTUR PRED TRIBUNALOM SAVESTI — MISTIFIKACIJA JEDNE ETIKE

M. Krleža: PESMA NAŠIH DANA — MICHELANGELO BUONARROTI — HRVATSKA KNJIŽEVNA LAŽ

»Plamen«, polumesečnik za sve kulturne probleme. Urednici: Cesarec i Krleža. Br. 1, Zagreb, 1. januara 1919. (Naslovna strana.)

MILAN *se nameštava na stolici i sprema da govori.*

OSKAR *(sav zaokupljen svojim nakanama):* Jesi li prošao kroz baštu, Milane? Da li je Branko još dole? Ali videću ja sam. *(Gleda kroz prozor.)* Gle, nema ga. *(Više:)* Branko, Branko! Ah, valjda je na drugoj strani. – *(Milanu:)* Pripravljam Ti jedno iznenađenje. Samo sam Tebe još čekao. O, sad ćemo u slavu Tvog oslobođenja paliti vatromet. Rakete, kugle, rimsku vatru, što god hoćeš.

MILAN *(šaleći se):* Samo nemoj grčku vatru, ja nisam nesagoriv.

Na vratima se ukaže B r a n k o. Viri kroz poluodškrinuta vrata.

BRANKO: Hoćemo li gospodine Oskare? Ja već dugo čekam.

OSKAR: A tu si ti. Sada, sada. Idi ti. Jesi li bio dosta oprezan da rakete ne metneš u travu i da se ne ovlaže, Branko?

BRANKO: Nemajte brige, suhe su. *(Zatvara za sobom vrata.)*

OSKAR: A Ti Milane, izvoli na prozor. Odozgo je lepše gledati. Ima čovek perspektivu. I Ti, Olga – *(Upravo hoće da izađe, no Olga stane pred njega.)*

OLGA: To je već doista previše. Ovakova bezrazložna strast za pirotehnikom prelazi već u patologiju. Ta molim Vas, gosp. Škrebe, odgovorite ga od te gluposti. Vi ste nekada imali uticaja na njega da pođe na robiju, imajte ga i danas, da ne pali više u bašti papirnate praskavice i ubija svoju sestru.

MILAN: Kako da ubija svoju sestru?

OSKAR: Glupost! O n a z n a d a m e n e ć e o d g o v o r i t i.

OLGA: To nije glupost. Sestra mu leži u najvišoj vatri i potrebuje najveći mir, a on hoće da pravi darmar kao na frontu.

MILAN: E pa, Oskare, ja se odričem onda slave u moju počast. Ta mi smo se već više puta sastali posle mog oslobođenja. Možemo mi i čime drugime potratiti vreme. Na primer da Ti pričam što mi se je u gradu desilo. To je zanimljivije.

OSKAR *(užasnuto):* Sastali se jesmo, ali slavili nismo. I molim Te nemoj i Ti misliti ko žena. Pričaćeš kasnije. Ja to ne mogu pojmiti da bi ljudi umirali od vatrometa. Rakete nisu bombe. Šta više, ja bih Nastu metio na prozor da vidi moje kolute što vrcaju u kiši duginih boja. Zar su jedared ljudi ozdravljali od lepog iznenađenja? To joj može samo koristiti, to može da na nju deluje kao čudo. Ko čudo, dakako. A što je najglavnije, ona je uvek volela vatromet.

OLGA: Ne radi se tu o svetlu, nego u pucnjavi. Nasta se je već danas popodne uznemirila kad je čula da pevaš kao na pozornici. Ti pevaš a ona se bori sa smrću. I plakala je. Sva sreća, da Te malopre nije čula, jer spava.

OSKAR: Pa onda ne ću pevati. Dobro. I pucaću samo najslabije rakete. Ajde, ne ću nikome da pakostim. Tek *(naglo se predomisliv ši)* – nije li ipak sva ta bolest nameštena samo da mi uskratite ono što me je dovelo do najvećeg otkrića u mom životu? Na sve ste Vi spremni!

OLGA *(pakosno):* Ovo već prelazi u nemogućnost. Što je toga čoveka sve već dovelo do najvećih otkrića, to je neizbrojivo. U djetinjstvu zaludili su ga spiritističkim pričama i *neprestance* je sanjao o duhovima i o novome suncu. Posle je postao klerikalac i zaklinjao se na ljiljan-barjak blažene device Marije. Pa ste onda došli Vi, gosp. Škrebe, i postao je – terorista. Kad je izašao iz tamnice, hteo je, postao je evropskim šahistom. I još štošta. Opernim pevačem. Dramskim pesnikom. A kad na pozornicu nije mogao niti kao dramatičar niti kao pevač, započeo je da se bavi pirotehnikom. I sad je tu našao otkriće. Valjda otkriće za pozorišnu režiju. I ako na pozornicu ne dođe kao ljubavnik kakove baletne plesačice, koji se zavlači u njezinu odevaonicu iza kulisa, to će sigurno doći kao pozorišni pirotehničar. A najverovatnije jest, da će završiti s onim čime je i započeo – da ostane stalnom pozorišnom – publikom. Publikom koja tapša i najlošijim komadima, jer ima poštovanja spram glumaca.

MILAN: To je malo preoštro, gospođice.

OSKAR *(sa superijornim smeškom):* Pusti je, Milane, ona sama govori kao publika. Kao ona nenavidna publika iz glumačke lože. Ona glumi u životu, to je sve.

MILAN *(neprijatno dirnut prepirkom):* Nemojte se svađati, molim Vas. Ja sam danas tako pomirljivo raspoložen kao podnevni oblak. Danas popodne. –

OLGA *(s oštrim prizvukom aluzije):* Kakovu ulogu? Ulogu posmatrača. I šta još više?

OSKAR *(popustljivo):* O tom bi se dalo mnogo govoriti. Mnogo. No ja ćutim.

MILAN *(najedared mu ta čitava scena postaje potpuno strana i neugodna. Ne može se u njoj snaći. Vreda ga i to što ne će da slušaju o njegovom popodnevnom doživljaju. A on je čitavu večer jedva čekao da se rastane s prijateljima i da Oskaru ispripovedi svoj doživljaj):* Ta šta je to s Vama? Kad bih ja tako živeo sa svojom zaručnicom, no onda; – ja sam se zaručio, Oskare.

OSKAR: Zbilja?

OLGA: A mi smo razvrgnuli zaruke.

MILAN: Da, nešto mi je Oskar natuknuo danas ujutru o tome. No zar je to zbilja potpuna i već svršena istina?

OLGA: Istina. Potpuna i svršena. Pa recite kakav bih ja život imala s njime! Eto, ja načimam diskusiju o Oskaru Rankoviću. On je u tamnici s Krafft-Ebbingom u ruci klasificirao tipove zločinačke, dopustite, da i ja bez Krafft-Ebbinga, samo po svom posmatranju, klasificiram njega.

MILAN: Meni to nije potrebno, izvinite. Ja ga bolje poznam od Vas. I znam da su takovi ljudi retki. Žena ne može da shvati muškarca sem toliko koliko u njemu posmatra pol. A ostalo, jezgru njegovu, čoveka čija se duša za nečim neznanim, neopipljivim, nedokučivim rve, to je samo nama muškarcima razumljivo. Izvinite me dakle, ja ne ću da slušam.

OSKAR *(u gorljivoj i ironičnoj ljubopitljivosti):* Pusti je, pusti. Neka govori. Ja je dobro poznam. Sad će ona držati predavanje. Eto, njeno se čelo nabire. No baš me zanima *(sa smeškom).* Samo bez ličnih momenata. Potpuno znanstveno, molim.

OLGA *(sedajući. Prekrstavši ruke na prsima):* Mislite da sam ja toliko polna? Hvala na tome što se varate. U detinjstvu su me uvek zvali muškim imenom. No to je sasvim sporedno. Dakle Vi ga r e t k i m proglašujete? Da, to su komplimenti koje Vas dvojica jedan drugome dajete. Svejedno zašto. Ne tiče me se. Tek dopustite tu prvu istinu, da o n s t o j i n a i v i c i g d e s e s v a k i č a s m o ž e p r e v a g n u t i i p a s t i. On glavinja. Bez ravnovesja je. U sve je vode zagledao, po svima je plivao, nijednoj nije došao na dno. I sad se batrga na rubu jednog vrtloga. On je kraj toga ipak dosta miran. M i r a n u t o l i k o š t o ć e s a m p a s t i, a n i k o g a n e ć e p o v u ć i z a s o b o m. Takovih mirnih i neopasnih ludaka (pardon!) hoda na stotine po ulicama i barem dasetak od stotine živi s uvjerenjem i uobraženjem da je genije. A zašto to? Molim, zašto to?

Kratka pauza. O s k a r je naslonjen na prozor i čini se da je i ne sluša. Najednom da je uopšte ne sluša. No po izvesnim pokretima ruku vidi se ipak da je duhom potpuno prisutan i da bi nečim hteo da smiri svoj nemir. Trlja nervozno prste o staklo. Bilo bi možda dobro da prekine Olgu. Da je ućuta. No najedared mu je potrebno da čuje od nje sve o sebi, sve. I ne reagira. On je to konačno sam hteo. On podnosi sve, nem i zgrčenih usana kao na mučilišnom točku. M i l a n se isprva nehajno odvrnuo od nje, a posle se opet okrene spram nje i progoni svaku njenu reč pogledom kao zverku na lovištu, samo da mu nijedna ne umakne. O l g a ih obadvojicu motri kao da ispituje na njima dejstvo svojih reči i počevši da uverljivo gestikulira rukama nastavlja udubljena u svoje reči.

OLGA: Zašto! Ja ću Vam navesti dva krupna razloga od mnogih sporednih. Ponajprije njegovo vaspitanje kod kuće. Čini se da u svakoj obitelji u kojoj deca potiču od roditelja različite nature mora uvek biti po jedno dete koje je žrtva te nenormalne veze. O s k a r j e ž r t v a. Reći ću vam još i to: U detinjstvu su mu zbog nastranog značaja govorili da je Wunderkind. Ne hoteći da mu kažu i ne znajući konačno ni sami da ga proniknu, kazali su mu mesto ž r t v a – Wunderkind. Ta jedina reč dala je čitavom njegovom potonjem značaju odlučnu boju. No zapravo je on bio Wunderkind samo u odnosu s ostalim članovima obitelji koji su svi mahom od običnog kalibra.

OSKAR *(nehotice):* Govoriš li Ti to i dole – njima samima?

OLGA: Zar je to potrebno? To oni i sami znaju, ako uopšte o sebi misle. Da, i onda se je dogodilo da se je upoznao s Vama, gosp. Škrebe. Kazaću Vam ukratko, d a s t e V i n j e g o v a s u d b i n a, ako ta reč ima još danas kakovog smisla. Jest. Vidite, u ž i v o t u n e k i h l j u d i i m a d o ž i v l j a j a k o j i s u j a č i o d ž i v o t a n j i-

h o v o g; to su takovi doživljaji za koje ti ljudi nemaju nikakovih prethodnih priprava i koje oni ne mogu da suvereno podnesu i prevladaju. Da se drastično izrazim: prejaka je to i preneobična hrana za njih i oni je ne mogu probaviti bez štete za čitav svoj život. Ti doživljaji padaju na te ljude kao traversa i zgnječe ih. Ako se potom ikada ti ljudi i izvuku, oni hodaju zgnječeni, a jer još uvek hodaju i jer su se izvukli – misle da su neslomivi. Čudna pojava, ali paradoks nije. J e d a n o d t i h l j u d i j e s t i O s k a r. Kada ste Vi sebi i njemu dali zadaću da pucate na zemaljskog poglavara, Vi ste ga najedared naveli na tlapnju, da on sam može da promeni čitavo koso kretanje jednog naroda. A on nije mislio da će i sam koso i strmoglavo krenuti i pasti pod traversu – u tamnicu. T o j e b i l o p r e v i š e i o d v i š e n o v o z a O s k a r a. Njegov je otac doduše kao berzanac uvek radio na riziko, ali ne na riziko sa svojim životom. Oskar je to nepromišljeno uradio – Vašom krivnjom. Vi ste tu opasnu traversu nagnuli nad njegovom glavom. Tamnica, to je taj doživljaj, o kome sam govorila, i koji je samog Oskara izbacio iz kolotečine njegovog života. I on danas vrluda po bespuću s uobraženjem da je prevladao sve opasnosti, a zapravo su opasnosti prevladale njega, one su se uvukle u njega i sišu ga podmuklo. Danas on te opasnosti projicira izvan sebe, možda da ih lakše podnese, možda da sebi stvori vidljivog neprijatelja, a možda i za to da svoj pad ulepša što većim brojem neprijatelja. Wunderkind je postao heroj i tu već nije bio daleko od linije da sebi uobrazi da je genije. Genije je više bol nego radost. Trebalo bi biti obratno, znam, no ne znam kako bi se na to geniji odredili. Oskar je sam sebi heroj, to znači genije. On bi bio tako dobar i ispravan bankovni činovnik u uredu svoga oca, da ga Vi niste zaveli na herojstvo i konačno na to da on danas neprestance turi sebi u glavu da je genije, nepriznat i od svakoga okraden genije. Eto to su Vam dva krupna razloga njegovog današnjeg stanja, uticaj i delovanje njegove familije i Vas samoga. No ja već moram da idem. Previše je već svega toga. *(Hoće da se digne.)* No šta je Vama, gosp. Škrebe?

M i l a n okrenuvši se k njoj isprva pažljivo posmatra svaki kret njene ruke. Pa kad dolazi reč o njemu on je počima pronicavo i sve divlje da gleda u oči, čini se da joj se rije u zenice ko pauk i grize ih, siše, pije. Po njegovim živcima, izmučenim, napregnutim, lomkim tociljaju se ledeni srsi, hvataju se o njih kao inje, i on sav drmi čudnom, nenadanom strasti. I kad ona završuje s prikrivenim, slavodobitnim, pa ipak gorkim smeškom, on se trga sa stolice kao da je povezan lancima, traži reči koje mu kuljaju iz grla ko najezda demonskih krikova, te kroz zapenušanost besa istiskava pretrgnute slovke.

MILAN: To Vi mene – me-ne – mislite vre-da-ti!?

OLGA *(mirno i gotovo bez osećaja):* Ja Vas? Nisam imala namere. Izvinite. Govorila sam ko lečnik.

OSKAR *(s grimasama vidljivih bolova u licu; lice se njegovo grči kao da su mišići poput crva oživeli pod njime i frču se i nabiru i zmijugaju. Još uvek kod prozora):* To je sve možda tačno postavljeno, ali izvodi su lažni, iskrivljeni, zlobni. Ja sebi ništa ne uobražavam. Ja sebi ništa ne mogu uobraziti. O n o š t o u m e n i j e s t j e s t. Tu se nema ništa dodati ništa oduzeti. Ništa. Pa i kad bi to stojalo, da ja dodajem, stoji i to da Ti oduzimaš. Zašto, zašto? Reci to! Zar odnos između ljudi mora biti matematički odnos brojeva? Tri i tri su šest, manje tri su opet tri, i opet manje tri jest ništa? To dakle? Ja hoću u neizmernost. Limes života. A limes ima položenu značku, Ti je znaš! Eto to sam ja, položen, oboren, vodoravan limes. I otkud Tebi ta neustrašiva, drska vera u sebe samu, otkud? Da ko bog o meni izričeš neprikosnovene sudove? Zar je Tebi svaki čovek samo leš koji treba secirati? To je vivisekcija! To je gadno. Ti bi čoveka i ubila samo da se uveriš da li ima kakovu kvrgu u mozgu, kakovu šišku pod temenom!

MILAN *(prečuvši njeno predašnje izvinjavanje gleda u Oskara i sam se sve više zaražuje strašću njegovih reči. On poprima sve više vid čoveka koji, nešto gurnut, a nešto se i sam zaletivši niz kosinu, juri bezumno i nikako se ne može zaustaviti):* Tako je. Tako je. To je vivisekcija. To je vređanje. A ja sebe vređati ne dam. Niti njega. Može li čovek kroz vodu a da i sam ne bude mokar? Može li kroz ponore mračne a da se vlažan sen i sam ne uvuče u put njegovu? Može li kroz ludnicu života, a da mu se ne sfrkne po koji živac od jeze? Da, ja bih hteo biti povrh svega. Ali kad sam tu, na, tu. I došao sam k Vama da se ogrejem na Vašoj sreći, pa sam našao surovu zasedu sredovečnu. Čitav sam dan razmišljao o obojema Vas, i mene je bolelo Oskarovo priznanje da se ne oseća srećan kraj Vas. Mislite da ćete Vi bez rane proći kroz život? Pazite, pazite! Ljudi se ne leče samo surovom konstatacijom da su bolesni. Ko ste Vi? I koja je svrha Vaših reči? Da nas ponizite, uvredite? Mi smo čitave godine sedeli za čoveka u tamnici i pleli u njoj glupe stolice na koje ćete Vi udobno sesti negde na koncertu. Vi u nama vređate sve one hiljade n e s r e ć n i h, p a b a š z a t o s r e ć n i h ljudi, koji oslobađaju čoveka, a sebe sputavaju u okove; one, koji su danas eto nešto malo i narod oslobodili –

OSKAR: – da ga danas razni Miloševići izjedaju ko gusenice, a raznim Olgama da je to apsolutno ravnodušno –.

MILAN: Oslobodili narod. Da. Glupo je to, isticati. I mene je stid. Ali Vi me silite da kažem istinu koja je slučajno pogodna za nas. Uostalom, ja u ovaj čas ne kanim da budem pametniji od novinskog kojeg uvodnika. Svejedno. Mi još nismo stali. Još uvek idemo napred. Odričemo se svih passe-par-tout-a i svih sinekura. Nama je dovoljno korica kruha, malo zemlje, žena i ponos da smo izvršili svoju dužnost, te da je i dalje vršimo.

OLGA *(s lakim prizvukom ironije, pa se brzo uozbiljivši):* I žena, dabome. Ali to su sve stvari, gosp. Škrebe, koje ja uopšte nisam nikako mislila ni spomenuti ni sporiti. To su Vaše stvari, a ne moje. Mene se to ništa ne tiče. Vi ste na stramputicu došli. I razmećete se rukama

kao da me mislite tući. Umirite se, gosp. Škrebe, ja Vam čestitam što ste se zaručili. Pričajte radije što Vam se to danas popodne desilo u gradu. Već smo Vas nekoliko puta smeli u tome. Eto, to će i Oskara zanimati. Požurite, jer ja moram da obiđem njegovu sestru.

OSKAR *(smrknuto)*· Već je i vreme da odeš. Molim Te, da to učiniš.

OLGA: Molim, molim, samo još čas. Volem da Te vidim, a gosp. Škreb će biti tako dobar da priča.

MILAN *(posmatrajući ih oboje namrštenim, teškim pogledom, onim pogledom koji se zapliće o tamničke rešetke i znači gledanje svoje vlastite dugotrajne nesreće, najedared se razbistri, sevne zrakom olakšanja. Njegov se zahukani bes utažuje, silazi na mirnu pučinu kao čamac kojega su valovi bacali ovamo onamo i koji konačno ulazi u tiha zatišja jezera. To je onaj osećaj koji je Milan često doživljavao posle svojih besomučnih ispada, izazvanih svirepim pritiskom života, osećaj oslobođenja, osećaj kao da je najedared iz mračne, uzane tamnične ćelije izašao na slobodnu, raskošnu poljanu, oblaporno oblivenu razdarušnošću sunčanom):* Ali ako me niste hteli uvrediti – niti mene niti njega. – Ne, ne, ja ne dižem ruke na žene. – I ako Vas zanima da Vam ispripovedim –

OSKAR: A ne bi li radije počekao dok ja svršim s vatrometom? Branko me odista već predugo čeka. Da li je samo još dole? *(Okreće se k prozoru.)*

MILAN: Ne, ne, nije potrebno, Oskare. Sestra Ti je bolesna. A meni se tako živo u svesti javlja današnji doživljaj.

OSKAR *(nagiba se na prozor i viče):* Branko, Branko!

BRANKO *(odozdo):* Evo me! Žurite, gosp. Oskare, već je vreme, već sam ne znam što ću kazati majci zbog tolikog zakašnjenja!

OSKAR: Ostani još malo. Još samo malo. Odmah ću ja. *(Milanu:)* Ja ću samo bengalska svetla i slabe rakete da palim. To će mojoj sestri doneti lepe sanje. Nemaj brige. – No što Ti se je to desilo? *(Povuče se do stola i sigra se s vagom.)*

MILAN *(namestivši se na stolici):* Bio sam dakle danas na vladi. Izradio sam da dobijem novčana sredstva za jedno moje poduzeće. I za Tebe sam nešto izradio, Oskare.

OSKAR: Za mene? Ja ne trebam od vlade ništa.

MILAN: Ali čoveče. I ja sam se dugo skanjivao da li da tražim ili ne. Ali moje poduzeće više vredi i od samog mog ponosa.

OSKAR: Ja svoj ponos ne procenjujem u novcu. I kako bih ja svoju nekadanju žrtvu mogao sada jednostavno pretvoriti u novac? Ne, ja ne primam ništa.

MILAN *(razdraženo):* Ali Ti me vređaš. I ja dobro znam da moje boli niko više ne će zalečiti banknotama. Ni ja nisam svoj život bacao na kocku da zato jedamput izvučem nagradu. Ni ja nisam ništa drugo tražio nego da mi se da pomoć za moje poduzeće koje će opet samo ljudima služiti.

OLGA *(malicijozno):* Uzmi luđače. Treba da budete dosledni. Možeš ih kome i pokloniti.

OSKAR *(premišljajući)*: No videću. Branku sam nešto obećao, da. A i za svoje otkriće ću trebati. No videću.

MILAN: Pa i za to. Dakle, idem ja danas popodne s novcem u džepu po gradu i odlučim se najedared da svrnem u katedralu na večernju. Ti znaš. U katedralu, gde sam nekada pucao. – Uđem. Stanem na isto mesto gde sam stajao pred nekoliko godina s revolverom u džepu. Čudni su to osećaji. No ja sam miran. Sumrak u katedrali deluje na mene kao brom. Duguljasti šareni prozori pričinjaju mi se kao tropske zmije što se penju po zidu.

OLGA: Vrlo lepo.

MILAN: Ko zmije. I ja se sećam onih osećaja s kojima sam prelazio okean, čitav okean da ubijem jednog čoveka kojega i ne poznam. Crkvene lađe plove zajedno sa mnom. Stubovi su ko dimnjaci. Ili ko debele motke na kojima je razapeto plavo platno posuto zvezdama. Sve se čini da je sumračna večer na palubi. Sećam se kako je ta paluba bila pred nekoliko godina krcata svetinom i kako sam u džepu stiskao držak revolvera. Najedared *(trgne se, obazre, pa opet sedne)* – okrenem se kao da me je neko odostrag probo pogledom, i spazim njega, zemaljskog namesnika, onog istog, na koga sam pucao. On prolazi mimo mene: ne prepoznaje me. Ne vidi me. No ipak prolazi brzo kao da ga nešto goni. Ja ostanem u stavu zaleđenom ko žena Lotina, a u meni zahuji kovitlac ko bura na okeanu. Čitava crkva se zanjiše, plane sodomskim požarom, zmije sa zidova spanu na patos, zakolutaju se, opletu stubove i ljude i oltare i mene; sve se zgužva, slomi, poruši, zaplete – i ja osećam da pucam na tog čoveka. Grabe me neki vojnici, vežu i tuku. Guraju me nekuda u ćošak. On, u krvi, dolazi preda me, preseče me prezirnim pogledom, lupi besno čizmom o zemlju kao ulanski natporučnik. I izlazi. Samo sam mu ruku nastrelio. I sad će me sigurno panduri odvesti u zatvor.

OLGA: Zar ste doista sve tako osetili? Pa to je interesantno!

MILAN: No, to traje samo nekoliko hipova. Ja stojim još uvek ukipljen i nisam ni u kog pucao. Tanak detinji glas vije se s pevnice i leluja po crkvi ko piskut deteta za majkom, samotno plazi po crkvi koja je pukla prazninom ko velika školjka. U meni bruje orgulje misli. Zašto je on došao ovamo kad i ja? Što nas je dovuklo ovamo u isti čas, ovamo gde je nekada smrt lebdela nad njime i nada mnom? Ja ga gledam iz daljine i sećam se da sam istog čoveka video na ulici nekoliko minuta pre mog ulaska u crkvu. Jest, to je bio on. Niko drugi. I ja ga tamo nisam prepoznao, a tu na mestu nekadanje tragedije, tu ga prepoznajem odmah. U munjevnom sledu misli ja u nekoliko hipova preživljavam nekoliko godina. I njegove i moje. I njegove provedene u klubovima političkim, u kabaretima, s varijetetnim glumicama; i moje provedene u tamnici, u plesnjivoj ćeliji, bez žene. Jure godine, okreću se ko film. I najedared me obuzme želja da razgovaram s njime. Mi jedan drugome ipak imamo nešto da kažemo. Danas, kad se je sva njegova politika srušila, danas kad sam ja slobodan i ipak

nezadovoljan s prilikama koje su nastale. Danas dakle možemo stati jedan spram drugog, obadvojica ponešto ravni u svom razočaranju. No to je sve sporedno, ja sa čovekom hoću da govorim.

OSKAR *(nasloniv̆ši se na sto i nepomično zureći u njega)*: Pak? Jesi li govorio?

MILAN: U crkvi je nezgodno. Čekam da izađe. Ja ne osećam nikake mržnje. I ljutim se što mi se u prvi mah pričinilo da pucam. Kako se lažni osećaji rađaju u ropstvu! U tamnici sam ja čitavo vreme žalio što sam ga promašio. A sada sam naprotiv veseo. Tako sam veseo, te i zaboravim na njega. Onda pogledam u stranu gde on stoji a njega više nema. Obazrem se crkvom, nema ga. Izađem brzo. Sigurno je izašao na sporedni izlaz. Čekam. Doista. Ide on. Ne sam. S jednom gospođom. To me pomalo uvredi. Dakle ništa naročito nije njega u crkvu dovelo nego samo to, što ga je tu žena čekala! Lecnem se, neodlučan da pođem k njemu. Pustim ga preda se. Ide on, širok i visok, bez ikakovih slutnja i ulazi s gospojom u jednu kućnu vežu. Stanem i gledam. Stoji on u veži i licem je okrenut na ulicu. Možda je ipak nešto opazio, možda se boji. Žao mi ga je. Žao mi je i to što sam propustio priliku da se s njime objasnim.

OSKAR: Pa zašto nisi ušao u vežu?

OLGA: Ali kad je gospođa bila prisutna!

MILAN: Ne znam što bih bio učinio, ali on je najedared izašao iz kuće i krenuo s gospođom niz ulicu. Ja pobrzam po drugoj strani ulice, preteknem ga, pređem na njegov pločnik, zaustavljam se s pozdravom: Klanjam se, gospodine! – Baš tako!

OSKAR: Sjajno! A on?

MILAN *(zanošljivo)*: On? On mi pruža ruku! »S kime imam čast?« – Ja sam – Škreb! – On se lecne, pobledi, razvali oči, pogleda mi naglo ruke i prousti: »Ah, Vi ste to!?« I odmah se svlada i pita me: »Pa kako je, g. Škreb?« – Meni je on najedared tako mio kao prijatelj s kojim sam se nekada zavadio i sada našao posle dugog vremena. Pomirilo nas je vreme. – No dobro. Znate kako se živi u novoj državi. – Osećam, da mu to nisam hteo kazati. U isti mah setim se, da sam baš ujutru čitao u novinama da su mu na putu neki ljudi oduzeli prtljagu i novac. Setim se i toga, da u džepu imam novaca, koji sam dobio zato što sam tome čoveku želeo smrt i zbog te želje sedeo u tamnici. I ja hoću da izvadim novac i da mu pomognem, ako treba. Jest. On će možda misliti da ja vadim revolver. A ja ću mu dati novac. No on mi opet pruža ruku i izvinjava se: »Bilo mi je drago. No znate, uz mene je gospođa.« Meni je neprijatno da gospođu zbunjujem još više, postajem i ja džentlmen i prihvatim njegovu ruku. Rastanemo se ko prijatelji. On ode, a ja stojim i gledam za njim. I jedna golema saznaja raspukne se u meni, široka i duboka ko okean.

Sasvim kratka pauza. Sve troje je nepomično.

MILAN: Mi smo jedan drugome išli na život, a sada se rukujemo ko prijatelji. Šta onda znače sve mržnje, sve osvete, sva ubijstva, ako na koncu svih bolova i grozota ostaju ipak dve ruke koje se preko svih usmrćenih, žrtvovanih radosti pružaju u saznaji uzaludne borbe jednoga i u saznaji nedovoljnog uspeha drugog čoveka? I eto, ja preko svih ponora današnjih borbi vidim bele ruke boraca, kako se stištu i izmiruju. Malo su svet pomakli dalje, to je sve. Ruke su njihove most, po kome će proći oni koji ne će znati za ponor borbe, ali će znati za vrh izmirenja. Eto, to mi se je danas desilo u gradu.

On se diže ko preobražen jednim unutarnjim vrelom sjaja; sva ova noć skupila se u njemu, puna otajstvenog mira i izgaranja. Oskar ga gleda pobožno i u bolećivom zanosu; Olga nervozno čupka čipke na kecelji. Scena je crkveno tiha.

OSKAR *(u naglim kretnjama kao da ga hoće obujmiti sa svim svojim ushitom):* Da, to je istina veća od ove noći. Od svega. To je ono. To je ono, što sam ja Tebi ove večeri govorio, Olga. To je onaj dragulj koji je pokopan ležao u mojoj duši. A Milan ga je sada izvadio i digao kao hostiju. I on sja miran i svetao kao ova noć.

OLGA *(zamišljeno, zlovoljno i zlobno):* Da, da. Samo si Ti drukčije mislio upotrebiti taj dragulj. Drukčije. *(Pokazuje na zgužvani krevet.)* – Mesto govori.

MILAN *(usrdno):* I eto, to sam ja Vama hteo da pričam obadvoma. Jer hoću da dokrajčim vaše prepirke. Ja ću biti radostan da vidim kako se vaše ruke stištu nad pogaženim bolom, a ne nad pogaženom radošću. To, to! *(Širi ruke kao da ih misli privući jedno na drugo.)*

OLGA *(oporo):* Hvala na dobroj nameri, g. Škreb.

OSKAR: Ah, znaš li Milane, sve što si Ti pričao, to sam ja danas sanjao. Jest, jest. Vratila mi se spomen na sanju. Moje sanje izvlače neki zlobni demoni, izvlače ih iz moje spavaćive duše, punim vedricama ih crpu kao iz bunara. Kradu ih. I onda ja ostajem prazan i ničega se više ne sećam kad se probudim. Ničega. Pa mi onda kažu da sam idijot, jer idijoti ne sanjaju. Puna je duša moja sanja i saznaja, ali sve mi kradu moji dušmani u snu. A sada se sećam. Sećam se.

MILAN *(osupnuto):* Ko Ti krade sanje? Zar ja?

OLGA: Ah, ne uzimajte to ozbiljno, on često tako bunca. Uviđam već, da ću morati uvek da sa sobom nosim beležnicu za zabeleške.

OSKAR: Bilo bi bolje za račune. – Ali Milane, ja Tebe nisam mislio uvrediti, oprosti. Ja sam tako srećan.

BRANKO *(odozdo, ispod prozora nestrpljivo):* Gospodine Oskare, dođite ili ću otići!

OLGA *(više):* Idi, idi!

OSKAR *(skočivši na prozor):* Idem već, Branko. *(Olgi:)* Šta se Ti pleteš ko pletaća igla u svaki pamuk? – Ovo se mora proslaviti. O, tri ću slave da slavim u jednoj! Slavu u počast sestre, u počast mog otkrića, u počast Tvog divnog doživljaja, Milane. To će biti vilinska igranka boja. Igraće koluti i čitava će noć da se pretvori u divan paunji rep. O, što bih voleo biti u Japanu! Prolaziti kroz briljantne šume istočnih vatrometa. Koračati kroz svečane slavoluke, napirlitane girlandama od jasmina mirišljivih na jagode i od žutih tulipana mirišljivih na limunovu koru. Puštati zmajeve, načičkane raketama dugmih boja. O, što bih voleo biti u Japanu! Samo ne tu, u ovoj Evropi, koja se kolje i tone u krvi ko gusarska galija. – Ovo će biti slava! Podite na prozor! To će biti uvod u čudo koje će doći! To će biti draguljni pir noći i svetla, ljubavi i mira!

Njega ništa više ne može zaustaviti. Strast mu je prožela kosti i gori u njima pržeći ih kao da se kreč u njima zapalila. Nesavladljivo, bez otpora, predaje se on njezinom plamenu kao u ognjenu struju da je pao i pušta da ga struja nosi. On izjuri iz sobe kao bačen odskočnom daskom. O l g a i M i l a n zgledaju se, on preneraženo i nemoćno, ona pobedno i s pritvornom srdžbom; oboje učine pokret da ga zadrže, on s neobuzdanom brzinom, ona mnogo sporije.

MILAN i OLGA: Oskare, Oskare!

No O s k a r je već napolju.

OLGA: Pustimo ga konačno. – Možda će biti pametan!

I pogledaju se ponovo. Ćutke i značajno kao turisti koji su svoga drugo videli pasti u bezdnu iz koje ga više ne mogu izvući ni spasti, u koju ga je možda čak i gurnuo jedan od njih. M i l a n polazi polako k prozoru i seda na njega, a O l g a se povlači u dno sobe tako da još uvek vidi kroz prozor.

Pauza.

MILAN: Šta je to s njime? On mi je ćitava zagonetka.

OLGA: O, takve su zagonetke vrlo jednostavno rešene u svakom i najobičnijem patološkom udžbeniku.

MILAN: Vi mislite da patologija rešava konačno bivstvo ludila? To bismo mi bili već na vrhu kulture. Ja nisam tog mišljenja. Ima još uvek nešto u ljudskoj duši što izmiče svim znanostima i teorijama. To sam ja toliko puta osećao u tamnici. – I konačno, zašto kad je govor o Oskaru, spominjete patološke udžbenike? Zašto to?

OLGA: Najlakše se postaje mistikom u ropstvu. To baš nije vrlo pohvalno za misticizam. A ni za Vas koji se borite za slobodu. A čemu patološki udžbenik kad je o Oskaru reč? No gotovo da je i taj nepotreban.

MILAN: I ja to mislim. To su sve samo Vaša međusobna razdraživanja.

OLGA: Mislite? Samo to? No, ako Vas zanima, ja ću Vam ispričati jedan slučaj na koji sam naišla u ludnici, kad sam nedavno tamo bila u svrhu studija. Možda će Vam onda Oskar biti malo jasniji. U jednoj ćeliji, malo ne praznoj, s teškim rešetkama na oknima, ležao je na kamenom podu čovek, obrasao čekinjastom bradom, obučen u sivo, užasno nakezena i izvorana lica, očiju zapiljenih u knjigu, masnu od znoja i zgužvanu od mnoge upotrebe. Kako je on ovamo došao, to mi je još pre pričao asistent, koji me je pratio. Hteo je ubiti čoveka i uhvaćen, poludio je od straha pred kaznom i od grizodušja. A u ludnici je pronašao, da je krivo optužen zbog ubijstva, te da su ga bivši prijatelji njegovi ovamo strpali zato, jer je bio odviše pametan.

MILAN: *Ja tu još ne vidim naročitih sličnosti s Oskarom.*

OLGA *(mirno):* Čekajte! I Oskar je doduše (s Vama) hteo ubiti čoveka. No neka to i ne stoji da on oseća grizodušje. Slušajte dalje. Taj čovek u ludnici uobražavao je sebi da je pronašao otkriće presudno za čitavu nauku o elektricitetu. Pisao je čitave rasprave na komadićima hartije, koje je kanio štampati u knjigu, ali ih nikome nije hteo predati, bojeći se da će mu isti to uništiti. Čeznuo je za tim da se proslavi, te je meni dao jedan deo tih rukopisa (uostalom svi su bili jednakog sadržaja) tek onda, kad sam ga obmanula da sam novinar i dala mu reč. da ću mu rukopis štampati u novinama. Dodajem, da je i Oskar mene nekada zavoleo i dao mi svoje rukopise na čitanje tek onda kad je dočuo da se poznam s mnogim novinarima. Najzanimljivije jest, da je taj nesrećnik u ludnici meni kukajući i plačući tvrdio, da ga njegovi prijatelji progone. Neprestance, u snu i na javi. Brzojavne žice da su zakačili za njegov mozak i da se on ne može maknuti, a da oni to ne bi doznali. Oni mu po brzojavnim žicama kradu sve misli, svojataju njegovo otkriće i štampaju pod svojim imenom, diktiraju mu da ostane u ludnici i uveravaju ga da je lud. Jest, njegova je glava brzojavna stanica, ali on će sve žice da polomi, pokida. I hvatao se je za glavu, i čupao je kose, za koje je mislio da su žice. Ne vidite li sada možda n a r o č i t u sličnost s Oskarom, g. Škreb? Posmatrajte ga malo više; šteta što niste pred pola sata došli i prisluškivali na vratima da čujete što je govorio. Da, još nešto. Kad sam htela iz ćelije izaći, taj luđak je najedared stao drhtati i zaleteo se na mene da me obujmi. Vi znate šta je hteo; osetio je pol. No, nešto slično je i s Oskarom, oprostite mi moju preveliku iskrenost. *(Dignuvši se; s naglaskom uverljivosti:)* Od toga dana Oskar za mene ima čupavu bradu i nakezeno, navorano lice i leži nad masnom knjigom u ćeliji. Od toga dana ja sam od Oskara pobegla uvek ko pred ludakom. I recite mi, zar je tu moguće kakovo izmirenje u braku? *(Opet sedne.)*

MILAN *(bled i zaprepašten uzmuvajući se sobom. Pred njim se najedared osovilo nešto stravično i strašno. Kao pećina, od crnog mramora, koja se je skomitljala na Oskara. I tražeći da pod njom nađe Oskara, Milan zapaža u njoj jezovito iznakažen odraz svog vlastitog obraza):*

To je grozno, to je paklenski grozno, Pa i mene su nekada proglašavali ludakom! I mene! Zar sam ja njemu zlo ž e l e o ? I što se tu može učiniti, gospojice Olga? Valjda je i to rešeno u Vašim udžbenicima! Zar sam ja kriv? Pa i ja sam za mnoge lud! Ne, ne, nema ludila!

Padne na stolicu kao proklan munjom. Izvana kratak, oštar pucanj. I još jedan. Prvi blesak zelenog, sumpornog svetla prodre kroz prozore i obliže odaju ko velik, sablasno zelen jezik. Pa odmah zatim sjaj crven i plav, meškoljeći se po zidovima i nameštaju kao plave i crvene ptice da lupaju po njima tihim i providnim krilima. Svetla se stapaju u ljubičast svileni sjaj kao prozirno velo da je prekrilo sve stvari, kao sitan mašak ljubičastih lepira da je posipao čitavu odaju.

OLGA *(iz kuta dubokim, nemilostivnim glasom kao sudbina):* Šta se tu može? Ništa. Tu zatajivaju svi udžbenici. Ništa. To znači viseti nad bezdnom, viseti na tankom mozgovnom koncu i čekati dok konac pukne. A on obično pukne. A onaj koji visi sunovraćuje se ko varnica u bezdnu, tamo da još malo svetli i ugasne. Eto to. I ništa više. Sva sreća da takovi ljudi sačinjavaju možda tek četvrtinu postotka od svih ostalih.

Svetla se neprestano menjaju. Kao čudne, nevidljive žene da se prerušavaju u razne zavodljive koprene. I nečujno lepršaju po sobi.

MILAN *(raskolačivši oči kao pijući na njih svetlo što struji izvana u šedrvanima boja. Napuklo i mračno):* Pa biti baš u ovoj četvrtini od jednog postotka!? Zašto baš to? Zašto?

Opet pucanj. Jak. Razlegao se kroz noć kao da kamenje pada iz visine o nešto šuplje. Žuta i crvena svetla. Soba se pričinja kao oblepljena korama naranči.

OLGA *(skočivši sa stolice. U čudnoj mešavini veselja i besa):* Ali to je ipak odviše! Rekao je da ne će jake rakete pucati i već je zaboravio! Ne čini li Vam se, gosp. Škreb, da to prastari divljački, azijski nagoni progovaraju iz Oskara ko nesavitljivi demoni? Nije li i to jedan čudan znak?

MILAN: To? *(S prosevom nade i olakšanja:)* Pa to rade hiljade zdravih ljudi! Vi baš silom tražite loše znakove! Možda se Vi i u svemu ostalome varate! *(Polazeći do prozora:)* Ovo je ipak divno. Razumem, da se to može strastveno voleti. Sećam se požara u tamnici, goreo je magacin slamnatih stolica. Vrcale su varnice preko zidova tamnice, bilo je divno I za to čovek ne mora biti lud, ako to voli. – Gledajte onaj kolut što se razilazi ko šareni vir u mleku mesečine, kako divan kolobar! Na štapiće bih ga hvatao kao ono deca. Pa onaj što se vijuga ko zmija! Ko tanka spirala od šećera! A šume se zibaju ko talasi. Divno!

OLGA *(nehajno):* Da, divno. Razumem i ja to. Ali htela bih već jedared doživeti vreme kad će ljudi biti srećni i bez pesama. Da se zagledaju u život onakav kakav jest, kakav jest bez raznih ukrasa. Meni je do

gole istine, pa bila kakova god. i ogavno mi je kad ljudi gledaju na život i na istinu kroz šarenu prizmu, kako to Oskar čini. Istina koja je van nas je veća od one u nama.

MILAN: Ne znam što bi Vam Oskar na to odgovorio. Ja bih Vam u njegovo ime rekao ovo: Ako čovek nema velike istine u sebi samome ne može je naći niti van sebe, u drugome.

OLGA *(žacnuvši se):* To je neka smiona aluzija. Šta Vi mislite s time reći?

MILAN: Ništa nego samo to, da Vi koji možda razumete sve najfinije kombinacije kemijskih elemenata, vrlo malo razumete najfinije kombinacije duše. I dok Vi mislite da ste Oskara sasvim odgonetnuli, Vi se možda grozno varate u najfinijim i osnovnim crtama njegove duše. On Vam izmiče, jest, jest, ti ćuhovi finesa neuhvativi su za klešta Vaših reči.

OLGA *(u strastvenom, uzbudenom zainteresovanju):* Mislite? No možda se Vi u meni varate! Ne govori se uvek sve! O ne!

MILAN *(u čudu):* Zašto ne? Mi nismo na optuženičkoj klupi!

OLGA *(pogleda ga brzim, pronicavim pogledom i slegne ramenima):* Da, nismo. No dosta o tome.

MILAN: Recite mi samo još to, da li Vi njega žalite?

OLGA *(dirnuta u nerv):* Da li ga žalim? Odgovor na to pitanje je vrlo kompliciran. Govorila sam Vam kao žena, kao doktor; a sada da Vam još govorim kao čovek? Ne znam Vam reći koliko još čoveka ima u meni.

MILAN: To ne znate? Pa to je glavno!

OLGA: Ah, pustite ne mora baš uvek biti to glavno! Ili da? Ja sam o tom često razmišljala –

MILAN: Vi o tom razmišljate? To se oseća!

OLGA *(namrštena):* Pa da, to se oseća. *(Razdraženo:)* Ali ja neću ništa da osećam! Osećaji su smetnja u životu. Dole sve smetnje! *(I s mirnim smeškom:)* Uh, kako sam se smešno razdražila. Baš ni zbog čega. Pa dabome da ga žalim. No dosta o tome. Prepustite konačno moje terete meni samoj. *(Opet se namršti.)*

MILAN *(u mislima):* Ja konačno priznajem, da Vas ne mogu razumeti. I verujem da ga žalite. A ako ne? *(Opazivši Olginu nestrpljivu kretnju:)* No dosta, ja ćutim.

I oboje kao da je pošlo s raskršća u dve razne strane i toliko se međusobno udaljilo, te je svaki doziv nemoguć; samo još jedno i drugo misli o onome što se desilo pre raskršća. Zaćuta oboje.

A odaja koja se je kroz čitavo to vreme vatrenog obasjavanja njihala u nemiru svetala ko svilena nosiljka na rukama nevidljivih robova, najednom se smiruje; sve boje iščezavaju u mesečevom bledilu kao krvave strasti u bledom umoru. Soba gasne i opet se vraća u svoj miran položaj kao ukleta sudbinama ljudi koji se po njoj kreću.

Odozdo se rastolegnu krikovi. Prepirka. Dosluhuje se jasno O s k a r o v glas i glas još jedan, dosada još nepoznat, dubok i zvonak. To se je M i l o š e v i ć pred koji čas povratio iz grada i pošao u svoju radionicu na rad. Smeten Oskarovom pucnjavom, a možda i zbog čega drugoga, on je pojurio u baštu i zaprečio mu daljnje palenje vatrometa. U glasu se njegovom oseća pizma i srdžba. Prepirka se vodi kričljivo, naglo, neobuzdano i samo visina tornja u koji dopire, ublažuje nešto njezinu žestinu. O l g a pojuri na prozor do M i l a n a.

MILOŠEVIĆ *(odozdo):* Nikada mira, nikada mira! A jedan broj u mojim računima važniji je nego hiljadu tih glupih praskavica.

OSKAR *(odozdo):* Špijun, špijun! Pusti!

MILOŠEVIĆ *(odozdo):* Daću ja Tebi špijuna. Ovamo te žabice, Branko! Čuješ li! Tako!

OSKAR *(odozdo):* Ne daj! Ne daj mu, gadu!

MILOŠEVIĆ *(odozdo, u smehu):* Na, evo Ti ih u vodi. Žabice i ne spadaju nego u vodu. Sad neka krekeću. No pametnije su od Tebe i ćute!

OSKAR *(odozdo):* Vandal! Svaki japanski seljak ima više smisla za lepo nego Ti, gosp. jugoslavenski bankaru, kritičaru i političaru! Čekaj!

OLGA *(najedared sva izvan sebe. Više kroz prozor):* Jeste li poludili! Odvedite ga gore, Miloše! Gore! Ne pravite skandal! *(Milanu, brzo, bez prediha:)* Ovo je grozna kuća. Tu svi stoje jedan spram drugoga u borbenom stavu: u jednoj im je ruci molitvenik ili članovnik dobrotvornih društava, a u drugoj nož i – – Gledajte sad diže kamen. Tako je upravo činio i onaj budala u ludnici kad su mu hteli oteti njegove spise. Isto tako! – Oskare, Miloše! – Molim Vas, g. Škrebe, skoknite dole, rastavite ih, poklaće se još, dovedite ih gore! Molim Vas! *(I najedared s ledenom zluradom ravnodušnošću:)* Uostalom, pustite ih, m o ž d a j e t o d o b r o da bude u kući što više skandala.

MILAN *(vičući u kratkim razmacima):* Oskare, Oskare! *(Slušajući i ne slušajući Olgu:)* Uznemiriće bolesnicu! Niti ne misle na to! *(Potrči obezdušen iz sobe.)*

MILOŠEVIĆ *(odozdo):* Ubijco! To si u zatvoru naučio! Gore, gore!

OSKAR *(odozdo):* Ne idem. Pusti me. Gade! Špijune! Pusti me. No. Ja Ti sve praštam, samo me pusti. Tvoje me ruke užasavaju ko guje.

Nerazumljivi, potmuli krikovi. Ropac kao u borbi, u kojoj je neko slabiji.

OLGA *(se povlači u sobu, s čudnim grimasama u licu, baca se na krevet, zatrpa glavu u jastuke i prasne u smeh, u grčevit i mekanim jastucima prigušen smeh. Krevet se trese od njezinih grčeva, ona na čas diže glavu kao da nešto prisluškuje, a u očima se njenima vide suze. Pa je opet zabije u jastuke i kroz smeh i kroz plač protrnulo i duboko vapi):* Ludnica, ludnica! Kako je to sve gaduo! Kako smo svi mi podli! I ja da ga ne razumem? Samo je on čist! On – ludak! On koji – prašta! Zgnječeno janje!

Krika je u bašti prestala. Čuje se topot nogu na stubama. I nerazumljivi uzvici, mrmljanja. O l g a se naglo diže s kreveta, briše lice, popravlja kose i presamićenu kecelju. I došavši do stola s pirotehničkim lončićima baca na njih letimičan pogled i svladava se surovim naporom snaga.

OLGA *(lončićima):* Među vama ipak nema ono što će kroz moje ruke proći u sobi njegove sestre. S v e j e d n o. A njegove telepatske slutnje nemaju dokaza. I što je zgnječeno ostaje zgnječeno.

Ona mračnim i divljim pogledom viri u vrata, koja se naglo i bučno otvaraju. M i l o š e v i ć i M i l a n vode Oskara ispod ruke. O s k a r se nemoćno predaje i ropće.

OSKAR: Špijune! Ko da Ti to oprosti! Pusti me!

Lica sve trojice napregnuta su i iskosana crnim senama uzbuđenja. Ovo bi bili izrazi one trojice s Golgote. Čini se da su sašli s krsta i zapleli se u jezovito rvanje o nešto iznad dosega njihovih svesti.

M i l o š e v i ć pušta Oskara iz ruku, te bulji u njega pogledom koji proždire i suklja iz oči kao polipski krac što bi stegli i gušili. I ništa ne govori.

M i l a n bez reči vodi Oskara do stolice.

U sobu se došulja B r a n k o, s topom i sa zapaljivačima, meće ih na sto i zastane gledajući pažljivo i znažudno čitavu scenu.

OLGA *(gurne ga o lakat):* Idi kući.

BRANKO *(uvređeno):* To se baš nije isplatilo, tako dugo čekati, pa da najposle žabice završe u vodi. *(Izađe.)*

MILAN *(kraj Oskara koji u neutoljivom nemiru trepti zimogrozno):* Smiri se, Oskare. Seti se ruku što se pružaju preko ponora mržnje, seti se!

OSKAR *(glasom koji se kida i lomi):* Ah, da čekam dok se pruže! Ali on bi me pre toga ugušio svojim rukama! Zločinac! Špijun!

MILOŠEVIĆ *(razdraženo):* Dosta, dosta! Kamen mi je bacio u glavu i još više nekome zločinac! U slepo oko me je malone pogodio! Dosta!

MILAN: Pustite ga, molim Vas, da se smiri!

MILOŠEVIĆ: On je lud. To su napadaji manijaka. Njegovo je mesto u ludnici. Šta mi je jučer učinio! Neverovatno Olga, zamislite samo. Ali to se ne može iskazati. Ja gubim suvislost misli. Reči mi izmiču i nijedna nije dosta jaka da tog čoveka prikaže u punom svetlu.

OLGA *(trpko i preko volje):* Šta to?

MILOŠEVIĆ *(i s besom i nekim prikrivenim, zluradim veseljem):* Tek sam danas doznao. Da. No to smo već pre znali da smo mi za njega samo špijuni koji ga progonimo. No danas mi je šef policije pričao neverovatne stvari. Kod šefa policije bio je taj čovek i prijavio nas da mu radimo o životu. I tražio je zaštitu. Mi mu krademo drame, mi ga iskorišćujemo kao spiritističkog medija za neke čudne, sebične svrhe; svu silu detalja nanizao je taj čovjek da svoju optužbu učini verovatnom. Divno je iskitio svoju pripovest, popunio ju je najizmi-

šljenijim ludorijama. To je grozno. Mene je stid pred ljudima zbog tog ludaka. Mene je stid. Meni će svaki ugled pasti. I jedini izlaz iz svih tih gluposti biće da se tog čoveka pošalje tamo gde mu je i mesto.

O l g a ga pažljivo posmatra. Izrazi njenog lica pokazuju najveću brzinu nekog unutarnjeg omeravanja i procenjivanja činjenica koje su se otkrićem Miloševim pojavile. Rezultat tog uverenja mora da je tužan, ali i dobar, jer ona samo namršti obrve, mračni smejuljci zatitraju u njenim zenicama ko krila pozemljuše ptice pod guštarom. Mahne rukom i otkrene se k prozoru.

OSKAR: Lažeš! Ti nisi bio sa šefom policije! To si Ti meni odavde izvukao, jest! Vi mi srčete, ispijate mozak! Kradete me! Niste li moje drame samo zato proglasili nevaljalima da ih možete u Nemačkoj štampati i dizati honorar? U Nemačkoj ih prvi kritičari proglasuju genijalnima i deseto izdanje doživljuju. Ne pevaju li gramofoni po čitavom svetu mojim glasom. A meni govorite da nemam pevačkog talenta. Ne kradeš li Ti moje sanje i medij moj? Jest, jest, ja delfijsko sam proročište za Tebe. Ti prisluškuješ na vratima što ja u snu govorim, postavljaš mi kroz ključanicu pitanja na koja ja odgovaram, a Ti kasnije odgovore te uzimaš za podlogu svojih računa i berzanskih spekulacija. Nisu li porasute oko mene stotine lepljivih ogledala u kojima vi hvatate svaku moju kretnju? Nisu li u ovome zidu tisuće nevidljivih rupa probijene, kroz koje vi, ako ključanicu začepim, hvatate moje razgovore sa sobom samim? Nisi li organizovao protiv mene čitavu bandu uhoda koji paze na mene, da Vam ne izmaknem dok me ne iscrpete do dna? Jest, jest! Ja sam bio kod šefa policije! Bio sam! I svi ćete vi sutra u zatvor. Oko kuće šuljaju se seni onih koji će vas ščepati. *Sila protiv sile, špijuni protiv špijuna! U zatvor ćete, jest,* to mi je svečano obećao šef policije.

MILOŠEVIĆ *(sveder se smejući. Odobrovoljeno i ciničnо):* Glupost! Zar to tako mesečina na Tebe deluje? Mi u zatvor ne ćemo, ali da ćeš Ti u ludnicu, to je verovatno.

OSKAR: Da, to je bila svrha Tvog razgovora sa šefom policije! To, da me pred njim prikažeš ludim. I tako da uništiš moju optužbu. O ništa to! Ja ću, ako je potreba, svrgnuti i šefa policije. Napisaću protiv njega broširu! Sve ću ja vas da optužim i svrgnem. Sve, počam od onih na tronu do onih u tajnim ložama.

MILAN *(drhćući po čitavom telu grozničavo i bolećivo):* Ali Oskare, pusti to, razmisli samo. Smiri se, molim Te.

OSKAR: U ludnicu! Hahaha! Mene, obretnika najveće objave! Mene! A zašto? Kome je to potrebno? Zašto? *(Diže se, spušta glas do najtiše note i šapće Miloševiću u lice tajnovito i u psiku:)* Zar možda zato, da Tebi ostane ova kuća i ovo imanje posle smrti mog oca koji već leži u sanatoriju? Zar možda zato da nakon toga kako si svojoj ženi, a mojoj sestri dao slatku, otrovnu prominclu, deliš sve ovo – s ovom? I toranj da joj pokloniš? Zar se zato gospojica Olga toliko brine za moju sestru da prikrije svoje i Tvoje zločinstvo? Zar se zato ona u

času, kad možda već slatki otrov potajno razara krv moje sestre, zar se za to ona toliko stara da sestru svoju ne uzrujam jednim vatrometom? O, vatromet nikoga ne truje, nikoga! Da, i sad vam odlično dolazi to, što sam bio kod šefa policije. Proglasiće me ludim i sve moje optužbe izvrgnuti u primišljaje ludaka. Ko može nešto protiv vas! Brošira? Opozivam svoje reči? Vi ste još svemoćni danas, vi što o ljubavi i o oplemenjivanju čoveka govorite i u lože se sakrivate, da u njima o svojim profitima raspravljate! O ljubavi govorite, a sila i otrov su u vašim rukama! Gadovi, gadovi!

M i l o š e v i ć traži kroz to čitavo vreme da uhvati pogled Olgin, no ona pognute glave i spuštenih zena gviri u pod. Onda kad Oskar u zahuku reči završi, ona podiže oči i sretne se s Miloševićevima. Obadvoje se zagleda jedno u drugo, oči su Miloševićeve nemirne, zastrte sivim mrenama, igraju ko bube što se izvlače iz prašine, u njima goruca pitanje i prepast. O l g a je bleda, al mirna: sadreni kip što samo iznutra vri groznim vatrama, a izvana je sve čvršći i tvrđi. Miloš je spreman na zaskok, no Olga ga pretekne.

MILOŠEVIĆ *(raspojasavši se od gnjeva):* Ovo je zločinačka kleveta, ja prosvedujem, ovo je akutna manija proganjanja, ovo je zločinstvo! *(Čini se, da će navaliti na Oskara.)*

OLGA *(polako i sudbonosno šuljajući se spram Milana, u pravi čas stavši između Oskara i Milana s jedne i Miloša s druge strane. Milanu):* Vi ste svedok jedne tužne scene, gospodine. Ja svog bivšeg zaručnika nikad nisam smatrala snobom koji samo veštački pirlita svoju prazninu. Ne, on snob nije, dokaz je tome, da je Vas izabrao za svog najboljeg prijatelja, Vas koji ste seljačko dete, dakle bez izveštačenosti. On nije ni prazan. Ali on je lud, kaošto ste se valjda sami – i bez mojih dokaza – sada uverili. I nije čudo da on svuda oko sebe vidi uhode. Nisu li njemu i Vama kroz čitav niz godina uhode pratile svaki korak? I ne čine li to možda još i sada? Sve je to samo simptom jednog dugog sistema. I za to sve što on govori, govori iskreno, ali upravo poradi te iskrenosti morate sve njegove potvore uzeti za izraz ludaka. Molim Vas da ne zaboravite i to što ću Vam j a reći: Jest, ja njega još uvek volem, i ja patim što toj ljubavi ne mogu dati beleg trajne bračne veze. Ja svu ljubav spram njega prenosim na njegovu sestru. Mislim, da sam svoju dužnost izvršila. I ja opet idem da je vršim. Zbogom!

Ona se pokloni i polako izađe iz sobe mirnim hodom kao da je sama i popravljajući kose. Na pragu se okrene, pogleda Oskara brzo i duboko; nešto tamno kao grizodušje i bol prede preko njenog lica; neki uvek stišani nagon okrzne joj dušu. Kolena joj nezametljivo svima ostalima klecnu, ruke se sfrknu u neodlučne pokrete. Pa joj pogled nehotice prede na Miloševića, i ona se naglo svlada, ispravi i gordo, despot nad samom sobom, okrene se, izađe i zatvori iza sebe vrata. Sve to brzo, kao otkrivenje u jednoj sekundi. Bilo je i više ga nema.

Sva trojica gledaju za njom, ali nijedan se ne miče. Čini se da su omađijani njenim rečima i njenim mirnim držanjem što poprima vid osećaja pravednosti i teškoga pregaranja. O s k a r se prvi pokreće iz svoje nepomičnosti, zakorača, zatetura, posrne, opet se ispravi i zavapi, raskoljen sumnjama u sebe i u nju.

OSKAR: Olga, Olga! Zar je sve to doista tako? Šta je dakle? Ili je to sve grozna, surova, izveštačena himba u Tebi ili sam ja doista bedan čovek koji vidim sve krivo? Ne, ne! Ja se ne varam! Mene medij moj ne vara! Ne, ne!

MILAN: Ali ako je to doista sve tako, kako ona kaže, Oskare?

MILOŠEVIĆ: Tako i jest. To su reči velike jedne duše, velike dobrote srca i velikog poznavanja čoveka.

OSKAR *(skljusavši se na pod i zavalivši glavu u stolicu zarida sumorno, teško očajno):* Ne, ne. Sve je to drukčije. O koje su to strahovite niti što pokreću svu tu užasnu sudbinu? *(Diže se naglo, vižla pogledom plaho po sobi.)* Zar je Olga otišla? Otišla? Bila je tako d u b o k o l e p a. *(Miloševiću:)* Ti si još uvek tu? Uvek? Ti ne ideš k mojoj sestri? Ne ideš joj sesti na krevet i milovati joj ruke što možda već zamiru u ledenim srsajima smrti? Ah, Ti u gradu s policijom imaš sastanke. Bojite se revolucije. Da, da. Ti u svojoj sobi, nakon što si za jednu novu zvezdicu na frontu stotine ljudi bespotrebno poslao u smrt, brojke na milijune podižeš! Da, da, brojke! I u bogu je broj!

MILOŠEVIĆ: Gluposti! Ne moram li se ja starati za svoju ženu? I ne buniš li Ti i mene i nju svojim kućnim frontom? Ja sam joj obećao da ćemo na letovanje čim se samo pridigne. A to stoji novaca. Meni je stalo do nje, ja nisam ko Ti, što misliš da su svi bolesni ljudi gluhi. Ja i sada idem do nje, ja nisam ko Ti što još nijedared za njene bolesti nisi sašao do nje. A ja idem, jest, ja sam u velikoj brizi za nju. *(Izlazi.)*

OSKAR *(za njim):* »Nisam ko Ti.« Farizej! *(Odlazi umorno i steštalo do kreveta i baca se poleduške na njega rašivši ruke kao na krstu.)*

MILAN *sedećke, podnimljene glave na ruku, bubnja prstom ritmički po stolici i ćuti zamišljen i smračen.*

Pauza.

OSKAR *(snatrivo):* Crni vranci kašu kroz noć uvijeni u bele plašteve. Kašu, sami, samotni, bez gospodara. Oko njih je pustoš, široka i bez tragova putničkih. To su moje crne misli što se jure po ovoj noći beloj ko sneg. Bez pridrške, bez oslona, same samotne.

MILAN: Kako si došao na tu misao?

OSKAR: Tako, slušam Tvoje bubnjanje o stolicu. Ko da vranci kašu negde u daljini.

MILAN: Da, čini se tako.

OSKAR *(naglo se ispravivši, još uvek s raširenim rukama spuštenim na krevet):* O, ko crni vranci lete moje misli! I gaze moju dušu. O zgažena je duša moja i stenje nemoćno ko ranjenik pod kopitima divljih konjika na ratištu! *(Njegov se sled misli pretrgne ko pamučna nit.)* Jesi li video ovo dvoje, Milane? Opskakuju me ko jaguari. Sve je laž što govore, istina je samo ono što ne kažu, a to je da su moja propast.

MILAN *(odsečeno podcrtavajući reči):* Ne nosimo li mi svaki svoju propast u sebi samome?

OSKAR: U sebi samome? Kako to misliš?

MILAN *(oprezno kao ugibajući se jasnoći):* Tako da je svaki svojoj propasti sam kriv. To jest, niti sam ne. Nešto u njemu, nešto čudno, ja ne znam kako bih to nazvao.

OSKAR *(prelazeći, pa ipak nastavljajući smisao Milanovih reči):* Čovek nikada nije sam. Ja, koji bih to najviše hteo i najviše jesam, ja osećam da to ipak nisam. Nikada nije čovek sam. Uvek ga nešto tajanstveno veže, sapinje, goni. Eto, ja sam se zavukao u ovaj toranj, ko bog sam se na Sinaju hteo sakriti. Odavde da sam svetu objavljujem svoju veru. S obitelji sam prekinuo sve veze, eto, ni sestri nisam zalazio, samo da se ni s kim ne sastajem. Pa me i tu ne puštaju u miru. Na prozor se lestvama penju i u snu mi postavljaju pitanja, a odgovore moje šalju u ministarski savet gde se onda državnici njima služe za smer svoje politike na pariskoj mirovnoj konferenciji. A kad sam to saznao, prozore sam zatvarao, maramom sam začepljivao usta samo da ne mogu govoriti. Znaš li što su učinili? Kroz ključanicu su ozon puštali u sobu, da ne mogu disati nego samo ustima i opet sam morao progovoriti. A na koncu će me ubiti, da niko ne dozna njihove makinacije.

MILAN: Ali ako Te oni trebaju sada, trebaće Te uvek, pa Te ne će ubiti. Promisli samo. Mnogo toga prividnoga trebamo mi u sebi prevladati, Oskare. Ti si o nekim žicama u sobi raspletenim govorio, a ja gledam zidove i ne vidim ništa.

OSKAR *(uvjerljivo):* Da, to su samo prividno protivnosti. Milošević u svojoj želji za nasleđem, nagovorio je moju sestru da pobaci dete. To ja znam. Zato se ona i pokušala kasnije otrovati. To mi je i Olga svojedobno kazala. A žice ne vidiš? Ne vidiš ih, što? *(Ogledava se.)* Doista! *(Brzo, samoga sebe uveravajući:)* Ali u mom mozgu je stanica bez žica. Tu, tu! Možda i sada kolaju po zraku njihova pitanja. Ali ja ne ću ništa da govorim. Ništa. I ako bih govorio – molim Te, začepi mi usta, začepi mi!

MILAN: Stanica bez žica u mozgu! *(Podsećaj na Olgin prikaz o čoveku u ludnici propara ga ko vatren blesak. Besciljno i obesnađeno luta po sobi, zaustavi se najednom pred Oskarom i tvrdo, odsečno klikne:)* A otkada to sve datira, otkada?

OSKAR: Otkada? Oni su na predavanju jednog telepate, jednog koji misli čita, doznali da sam i ja telepat. To je meni predavač rekao pred čitavom publikom, premda se nismo nikada videli i premda sam

sakriven sedeo u poslednjim redovima. Svi su to čuli, i Milošević, koji je sedeo uz mene. Jest, tamo sam ja javno po stručnjaku bio proglašen medijem i telepatom. Još dugo posle toga nisam ništa zapažao u držanju Miloševom i Olginom. Nikakve bitne promene. Ali otkada su se prilike u zemlji prevrnule, da, otada! Ja možda u snu mogu znati i to što talijanski ministri misle! Da, da.

MILAN *(gleda ga dugo i neopredeljeno. U njemu se lome sve komponente vere i sumnje, čas bi da sve poveruje Oskaru, čas u sve da posumnja. On oseća nešto neuhvativo strašno u svemu tom sukobu između Oskara i Olge i Miloša, ali ne može da se odluči potpuno i konačno u koliko da jednom dade pravo, a drugom ne. No ipak duboka, bolećiva ljubav za Oskara i za nepoznatu pravednost nadjača u njemu sve sumnje i prekali ga mračnom odlučnošću):* Bilo kako bilo, Oskare, bolje je da oni stradaju nego Ti. Ako je to sve tako kako Ti pričaš, onda je samo Milošević kriv. Olga je tu nedužna. I ja ću njega – njega – ubiti. Jest, pre nego on Tebe.

OSKAR *(zaprepašteno:)* Ti, Ti! Pa da opet odeš u tamnicu – sada zbog mene? Na doživotnu robiju kojoj si nedavno tek izmakao. Ne, ne.

MILAN: Mi ćemo njih optužiti. Njega ćemo optužiti!

OSKAR: Ko njemu šta može! On je s onima koji su na vlasti!

MILAN *(planuvši neobuzdano ko benzin):* Na vlasti sam ja! Ja, koji sam život davao za ono što oni sad pljačkaju! Zar sam ja ništa? Ništa su oni. A ja sam sve! Ja ću pobuniti narod. I dići ga protiv njih svih. Jest! Nekad mi to nije uspelo, ali danas kad je sve vulkan što vri! Sam ću se popeti na krater i baciti na njih lavu punim rukama ko ulje kipuće! Jest, ja ću njih ubiti, sve, sve!

OSKAR: Spalićeš i Ti ruke Milane. Ruke! *(On hvata Milanove ruke grčevito kao da im misli što oteti; vatra njihova prelazi i na njega, ponajpre u zapusima dimnih, nejasnih osećaja, pa sve čišća, da se najposle rasplazi ko plavi plamećak izgaranja.)* Pa i ja imam ruke da ga zadavim! Misliš li, da mi to nije na um palo? Ali ja sam tu samu misao zadavio. Nije li dosta mrtvih, Milane? Nije li? Ja se istina branim i napadam i optužujem, ali veruj mi neprestance u meni kljuje jedna misao, da je to suvišno. Ja ne ću da do smrti uklanjamo smrću. Ja hoću da imam čiste ruke. Ruke, ruke, Milane, one koje se pružaju na izmirenje. Jedno daleko izmirenje. Gledaj tu noć vani. Nebo se i zemlja sklapaju ko dva bela dlana na molitvu i mir. Neka oni truju, ubijaju, kolju. A mi ćemo se u čiste duhove pretvarati i tužaljku im pevati nad njihovim triumfom! U čiste, slobodne duhove, to, to! *(Pušta mu ruke i kao nehotice polazi do spiritističkog tronošca i lagano ga gladi ko od milja.)*

MILAN *(muklo i kao samome sebi govoreći):* Ruke! Te ruke su nekada htele da ubiju istog onog kojemu su se danas pružile na pozdrav i na pomirbu. Pa opet da ubiju? Možda je to sve obmana slepačka! Ko to zna! *(Okrećući se spram Oskara:)* A gde je taj unutarnji razlog da u meni uvek ključa nemir za one koji pate? I još uvek postoji nešto što okolinu moju zaražava bolom te i ja bolujem? Sećam se letnjih jutara

u tamnici. Kroz rešetke navire crveni talas zore i ja jasno vidim kako se ljudi u slobodi bude i idu na rad. Vidim ih kako kose mirišljive senokoše, vidim blesak njihovih kosa na rosi i suncu, oni udišu jutarnje mirise trave i vazduha i šuma, i srećni su možda i mirni i zadovoljni. A ja, koji za njih trpim, ja kroz sivu prašinu tamničnog hodnika nosim kiblu i sve oko mene zaudara grozno i zagušljivo. Oni mirno kose, a ja osećam kako mene pomalo otkosuju užasi tamnice. Oni su mirni, a ja sebe uveravam da pate i patim zajedno s njima u želji da im pomognem. Pa onda jednoga dana dočujem da se je Evropa zapalila i narod da moj odbacuje kose i kolje se i bije negde širom zemlje. I svi se narodi biju i teku reke krvi – i nema više belaca, crvenokošci su poplavili Evropu. A ja se topim u vlagi tamničnoj kao kreda, osećam grozotu sukoba, meni je svih ljudi žao; zauzimam se za kažnjenike, svađam se s tamničarom, i mene biju, zatvaraju me u tamne rupčage, gvožđe meću na noge moje i biju me, biju. A onda me jednoga dana pozovu pred upravnika, a taj mi govori da sam slobodan. I ja izlazim, moja je doživotna robija svršena još u životu mom, ja izlazim i svima bih hteo oprostiti. Izlazim i nalazim ruševine, a pod njima leševe i ranjenike, a na njima barjak pobedni, barjak onih koji su brzo priliku ugrabili da se na ruševine popnu ko vlasnici njihovi. U meni je tišina slobode i svaki je čas prekida po koji vapaj iz pustinje. Gde je tu izmirenje? Zašto se ljudi tuku i truju i prepiru? Zašto se u dubinu ne zasegne i koren se bola njihovog ne iščupa sasvim i zavazda? I znaš li što sam opazio, Oskare? Da nema više normalnih ljudi. Nešto je preorano u mozgu njihovom ko zemlja u proleće. Ovo je metež ludački, ovo je proletna zemlja što kipti semenom i brekti plodom još svima nama neznanim. Ja vidim kako se u vazduhu njiše novi neki plod, njiše se i ziblje. Da li je to ono pravo, ja ne znam. Možda to ruke izmirenja rastu iz zemlje da se zvezda dohvate? Pa ipak! *(On brzo zakorakne spram Oskara.)* Pa ipak bih ja mogao ovim rukama Tvojeg šurjaka zadaviti. – Jer mene to sve vređa – Jer mene to sve vređa. Ja osećam kako on surovom silom brani da se taj koren bola ne iščupa iz kipuće zemlje, iz preoranog ljudskog mozga, samo zato da on sam bude srećan. Brani to samo zato da taj koren, čvornovit i požudan, zaguši ono seme, onaj plod koji bi sve napojio i nahranio mirom. Hoćeš li da to učinim, hoćeš li?

I još nešto. Eto, mi smo nekada hteli usmrtiti jednoga koji se je ogrešio o javnost i javnost nam je pleskala! a koliko i koliko ljudi švrljaju kroz život i ogrešuju se o privatni život pojedinaca – i zar njih nije slobodno maknuti? Da, javnost to ne će razumeti! Ona će se možda poistovetiti s njime. Ali mi ćemo joj razjasniti. Idemo protiv svih, ako je potrebno. Mi smo u pravu, i bićemo rešeni.

OSKAR *(gleda ga nemo i stakleno ko zenicama mrtvačkim. Pa provali u gejziru očaja):* Ne, ne! Ja ne priznajem to rešenje. Mi smo zavirili jedared u zenicu smrti, pa ni sami nismo bili srećni. Mi smo prešli crtu na kojoj stoji čovečanstvo danas. Mi

s m o s o n e s t r a n e. T o b i b i l o g r o z n o, g r o z n o, v r a t i t i s e n a t r a g! To bi bilo oskvrnuće mog otkrića, o otkrića čuda najvećeg! Njime ću ja obasjati svet ko objavom svrhunaravnom. Ja, ja, ja! Ja ništavni, ja proganjani u ovom tornju.

MILAN *(nezadovoljno i s neprikrivenom sumnjom)*. Čudo! Ti veliš: čudo! To je prvo i jedino što savršeno ne verujem.

OSKAR *(slavodobitno)*: Čućeš! Kazaću Ti. Tebi ću kazati. Čekaj! *(Trči naglo do prozora, gleda nizanj, trči do vrata, zaviruje u hodnik i više na vratima iznenađeno:)* Šta vi radite ovde, Mara, tako kasno?

MARA *siputljivim, staračkim glasom nešto vani promrmlja.*

OSKAR *(nervozno)*: No žurite, žurite! *(Zatvara vrata.)* Čekaj samo malo Milane. Uvek je neko pred vratima. Uvek me neko pazi.

MILAN: Ko je to napolju?

OSKAR: Žena jedna iz susedstva pere stube. Po danu radi u fabrici, a u noći čisti vile. No ništa, ako je nije ko naročito ovamo poslao, ona će brzo otići. Samo malo. To još niko ne sme znati. Niko.

MILAN: Međutim ću ja Tebi nešto poveriti. Čini mi se, da sam Ti ujutro nešto natuknuo, no morao sam žuriti u grad. Danas popodne nakon onog doživljaja u katedrali čitava je osnova u meni sazrela.

OSKAR: A, ono o zemlji?

MILAN: Da. Stvar će biti doskora rešena. Od agrarnog mi je odbora obećano nekoliko hektara zemlje. Tu ću ja osnovati malu komunu. U tišini, u širini prirode ja ću da podignem tiho ostrvo u ovom kovitlacu bure koja danas haračí ko ciklon. To će biti m o j t o r a n j. – Sakupiću decu oko sebe, decu bez roditelja, i s njima ću da obrađujem zemlju. Vaspitaću decu bez crkve, sam. Ja ću joj biti učitelj i otac. Sve su mogućnosti preda mnom. O tom sam mnogo u tamnici razmišljao. A sad mi se prilika pružila da ostvarim svoje misli. Iz dece ću da stvaram nove ljude. Jest, to će biti smirenje za mene. I znaš li što sam mislio? *(On zastane kao da čeka Oskarovo pitanje. No Oskar se naslonio na vrata i prisluškuje. Milan mu se približuje i govori usrdno i s molbom:)* Nemaš li Ti osećaj da smo mi potrebni oporavka? Prejaki su doživljaji pomerili ravnovesje naših živaca, u tom ima Olga pravo. Mi se nagibamo ko cveće u koje je previše s jedne strane upiralo sunce, – s druge mrak. Mi smo kosi. Jest, jest, ali nama ima spasa. Nas je zemljotres zatrpao u čudne ponore, ali iz tih raspuklina ima izlaza ili ćemo se bar na dnu staložiti u miru i radu. Mene bi mnogo radovalo da pođeš sa mnom, Oskare! Ostavi ovaj toranj i pođi!

OSKAR *(kao da ga i ne sluša, sav se je pretvorio u uho koje prisluškuje da li je još Mara pred vratima. Pa otvara vrata i zavirivši na stube, vraća se)*: No – otišla je. A šta si Ti govorio, da pođem s Tobom? Na selo? I da ostavim ovaj toranj? To je nemoguće, Milane!

MILAN *(istrajno)*: Zašto? Nije li pametnije ostaviti ove ljude koji Te, kako kažeš, progone? A tamo ćeš imati mir.

OSKAR: Misliš? No da, kad bi to bilo moguće! Ali oni me svuda dostižu. Pred neki sam se dan izvezao autom iz grada i na pola sam puta osetio da me u drugom autu prate Olga i Milošević. Boje se da ne pobegnem, jer me trebaju.

MILAN: Kod mene Te ne će naći.

OSKAR: O, svuda, svuda. Da ja sada stojim sam na severnom polu, oni bi brzojavom bez žica hvatali moje misli. Ja bih za njih bio stanica bez žica na severnom polu. O, oni dobro znaju da je u mojoj glavi sve, i njima potrebno i nepotrebno. Sve ja osećam. Ja osećam sada kako na Borneju divljaci pale kresove i bure kako se kovitlaju po okeanima i ljudi kako vrište u krvavim jamama. Čitav je rat prohujao kroz moju glavu, sve ofanzive i defanzive, svi tutnjevi bubnjarskih vatara, sve orljave tanka, svi krikovi pobešnjelih ljudskih čopora i svi plačevi majki u napuštenim domovima i svi jaukovi bolesnika u bolnicama. I grozno je to meni bilo, jest, ja sam znao skakati po ovom tornju kao mahnitac u svojoj ćeliji. I meni je još uvek grozno kad se setim i osetim, da se još uvek po zemlji naganjaju ljudi ko urlikavi čoporj i još uvek glavinjaju u besnilu i posrću po nestalnom tlu, posutom lubanjama mrtvačkim. I e t o k r i k i s p a ć e n o g č o v e č a n s t v a r o d i o j e i o b j a v i o m o j e o t k r i ć e i č u d o. I već zbog tog čuda ja moram da ostanem ovde. Vidiš, Olga kaže da se ja pirotehnikom bavim samo zato da postanem pozorišnj pirotehničar. To je zloba. Nešto je drugo bilo razlog. Bolje je da mesto granata i mina što ubijaju i ruše, lete po vazduhu rakete i bengalske luče što ulepšavaju zemlju svojim bojama. Zemlju treba ulepšati, ona je previše okaljana ovim ratom. O, otkriće moje nije otkriće za pozorišnu režiju, ono je otkriće za čoveka, za život, za zemlju. *(Opet obilazi vrata i prozor i pretražuje sumnjičavo sve kutiće.)*

MILAN: Ali sve ćeš to moći i kod mene na selu da radiš. Tamo će Tvoj toranj biti brdo povrh sela. Lepiri i zvezde mešaće se s Tvojim vatrometom, to će biti divan sklad.

OSKAR *(uspravivši se; s nepokolebivim ponosom):* Ovo je Sinaj nove objave. Ovo, ovaj toranj, u kom sam svoju mladost sproveo i za kojim sam toliko čeznuo u tamnici. Slušaj! *(On Milana za rukav vodi do kreveta, sagiba mu se licem sasvim blizu i šapće u ushitnoj vatri, oči uperenih u nešto nevidljivo pred sobom:)* Noćas sam i ja sanjao nešto o onome kojega si sreo u katedrali. Nešto slično pomirljivo ko Ti. A odmah zatim sam sanjao, da plivam po nekom suludo burnome moru, rumenom ko krv. Valovi su se strovaljivali na mene, struje su me gonile, vrtlozi su me povlačili k dnu, ali ja potonuo nisam. Jer mene su ko mehuri držale na površini same mrtvačke lubanje, a u svakoj je od njih gorela plamena luč ko u tornju svetionika. Čudno mi je bilo da se te luči ne ugase na vodi. A najedared su se sve te lubanje rasprsnule ko mehuri, čuo sam neki krik, možda svoj vlastiti, i utonuo sam. Još pre nego sam utonuo, video sam da sam najedared kraj jedne obale gde ljudi veselo pevaju i kliču, zanose se, bacaju po vazduhu cve-

će i vatrometne varnice, ljube se i igraju ko deca. Kad sam se probudio, bilo mi je čudno da se sećam sveg tog sna; niko mi ga dakle nije ukrao. Niko dakle za njega ništa ne zna. Okrenem se u krevetu još uvek radostan što je ova noć i sanja samo moja i najednom spazim kraj sebe na jastuku krpicu baršuna. Podignem, bio je lepir. *(Oskar naglo raskopča košulju i izvuče iz njedra tanku i plosnatu kutiju. Izvadi lepira i pokazuje ga Milanu.)* Eto, mrtvačka glava. Gledaj je, prava noćna mrtvačka glava. Uletila je u sobu, jest, ja sam zaboravio sinoć zatvoriti prozor, sigurno nije našla izlaz i spustila se na moj krevet. Da. *(Oprezno meće lepira u kutiju, a kutiju opet u njedra. Šaptom:)* Onda sam razmišljao o svemu tome. O snu i o mrtvačkoj glavi i o moru, o tome kako su lubanje sjale i pukle, kako sam utonuo, kakove sam ljude video na obali.

I onda, onda, Milane *(diže se i raste od bolećivog zanosa; oči mu svetlucaju od ushitnih suza ko mokar sumpor. Zamirući od uzdrhtale sreće, koja se topi u pregaranju i bolu:)* – onda sam osetio, da se je to smisao mog života otkrio preda mnom, smisao mene čoveka na razburjaloj pučini čovečanstva. Osetio sam, da sve mrtvačke glave moraju pući i nestati, i *ja sam da moram utonuti za to da ljudi budu srećni i da se vesele ko deca.* Mene je do danas držalo na površini to što sam mislio da su mrtvačke glave potrebne i da za ideal mora čitavo čovečanstvo da umire. A potrebno je da samo nekoliko umre, među njima sam i ja.

MILAN *(uzbuđen i potresen ushitom Oskarovim i rečima njegovim):* Oskare, Oskare! Ja verujem u ruke što će se dići ko beli znaci izmirenja, no nije li bolje da kad svi već ljudi moraju da umru, da umru radije za ideal?

OSKAR: Ali ne svi! Za ideal neka umre što manje, a što više ljudi neka za njega, od njega i u njemu ostvarenome živu!

MILAN: Ali zašto i kako da Ti propaneš, atoneš i umreš?

OSKAR *(tajnovito):* Svi čudotvorci umiru najposle od svojih čuda. Ja ću učiniti čudo. Ne osećaš li da tom svemu kaosu na zemlji nema izlaza i da ljudi ničemu ne veruju, dok se nešto ne podigne nad njima, nešto nadčovečno, nešto što će doći kao zapovest izvan njih samih. A nebesa se ne otvaraju, Milane. Bog ćuti! Bog je zatvorio kapiju svojih nebesa. I ne gleda na ljude kroz prozor. Ja ću da progovorim ko bog. Ja, ja. Iz ovog tornja. Odavle!

MILAN: Ali kako, kako! Ti si grozan u svom divljem zanosu.

OSKAR: Kako? *(Opet sedne na krevet do Milana. Tajanstvenim, brzim, bolećivim šaptom:)* Nisu uzalud svetla u lubanjama sjala! To je bio znak, putokaz kojim putem treba da udare moje misli u tumačenju mog sna. I javilo se otkriće. U glavi su se mojoj otvorila nebesa i duh je moj progovorio kroz njih praćen bleskom i tutnjavom gromovite saznaje. Tre-

ljudima dati znak moje saznaje. Da jasno vide što trebaju i što ne trebaju, pa da budu srećni. *(Ogledava se odajom.)* A pomoći će mi za to pirotehnika, jest, veliku ću mrtvačku glavu da napravim. Zelenu od barija i žutu od natrija. Imaće sablasan žutozeleni sjaj. I baciću je jedne noći nad Evropu. Visoko nad Evropu, da je čitava Evropa vidi. Čitave će noći goreti mrtvačka glava. Na nevidljivim će i plinom napunjenim mehurićima da visi. I ne će pasti. Goreće. Dosad je pirotehnika samo klorkalijevim i kalijevim salpetrom i sličnim uzdržavala vatru u raketama, a niko se nije setio na helij ili radij. Ja ću da radij umešam. Čitavu će noć da gori mrtvačka glava nad Evropom. Narodi će da trnu od straha. Drhtaće. Praviće najveće zavete. A onda posle ponoći mrtvačka će glava najedared da gruhne u prasak i raspašće se svi zglobovi i zubi i čeljusti njene u vatreni ništa. Mesto nje će da se pojave dva raširena dlana što se dotiču, a na njima će biti veliki crveni napis, ko glorija zasićena stroncijem, pojaviće se napis koji će goreti nad Evropom, njoj na utehu, umirenje i za tumačenje mrtvačke glave, goreće i tek ujutro nestati u ružičastom sjaju praskozorja. Napis će glasiti: – Ljubite se, ne ću više mrtvačkih glava!

To je moje otkriće. To ću učiniti ja da spasem čovečanstvo od potopa; ja, Ararat njegov! A onda ću da utonem, izvršivši svoju dužnost, opravdavši sva svoja zla i dobra u životu. Utonuću i oči će moje u posljednji tren života gledati čovečanstvo kako se je obratilo mojim znakom i postalo srećno!

Njegove oči utonu u Milanovim, pa se duhopireći srsima snoviđenja zaklope ko pred prejakim sjajem. Milan ga drhćući uzima u naručje i strepeći od bolnih grčeva gladi mu kose.

MILAN: To je nemoguće, nemoguće, Oskare. To je divno, ali neizvedivo. To je sve samo vidoviti san. San. I kad bi to bilo moguće, zašto da Ti pogineš u čas, kad si ispunio naiveći san čovečanstva?

OSKAR *(sebeneznalo i utonulim glasom):* O, misliš li, da ja ne bih hteo da živim? I te kako! Svi moji nagoni još brekte za životom. Ali svest se polako raspada i ide k smrti. Hoću da lepo umrem. – O, umreću od zanosa, s mrtvačkom glavom, s ponoćnim lepirom na srcu. Tu, tu. Izgoreću i ja sam ko mrtvačka glava u visinama nad Evropom. I propašću u bezdnu gde će samo duh moj da živi i ko lahorni dašak da se diže i miluje sreću ljudi što će ostati iza mene. Meteori će zeleni da padaju u vatrometu žarkih odlomaka na moj grob i okružiti ga u obliku mrtvačke glave. A ljudi će dolaziti i ljubiti meteornu mrtvačku glavu koja ih je spasila; to će biti Meka budućeg čovečanstva i buduće čovečje vere. Da, to.

MILAN *(bez prediha, u grču, zapovedno i zaklinjući):* Ne, ne. Ti ćeš sa mnom poći. Sa mnom na selo. U vazduh. U šume gde ptice pevaju i šumski su bunari duboki ko Tvoja duša. Komete ćemo gledati kako padaju po beskraju i to će nas ko decu radovati. Sa mnom ćeš poći.

Moraš, moraš. Sve će to drukčije da svrši. Na drveće ćemo se popinjati i hraniti ptice u gnezdu i obirati trešnje za decu. Živećemo, živećemo, Oskare!

Celiva ga. A Oskar je tih kao da ga je okrznuo opojan sen sna.

Vani, negde dole u bašti, možda na ogradi počme da se dere m a č k a. Lelek je njezin sablasno kučljiv, rastoleže se kroz noć ko zapomaganje nemušte praljudske dece. A možda je i koja jadna žena iz predgrađa kraj ograde izložila naprsšce, pa se sad ono dere i rida u groznome strahu i gladi. Ridaj njegov para belu noć, čini se da su u detetu oživele sve snage docnijeg doba, te bezumno kida pelene u koje je zavito, kida ih i zubima i nogama i rukama. Penje se po zidu to deranje, ulazi u toranj i vrluda po sobi prepasno i jezovito. M i l a n štrecne ko uboden hladnim noževima; isti ti noževi rasparaju i njegovu dušu, razgrnu sve zavese s njegovih saznaja, te on stravično zajeca i u grcavom kriku prigrli sebi O s k a r a ko dete.

MILAN: O, viseti na tankom mozgovnom koncu nad bezdnom i čekati dok konac pukne! I sunovratiti se ko varnica u bezdnu, tamo još malo svetlucati i ugasnuti! *(Njegove se reči kidaju ko konci prenapeti i mrse se, zapleću o jezik.)* To je rekla, to, ona kojoj su te stvari poznate! O nije li to sve samo opijanje tlapnjama samo da se sa što manje bola padne u bezdnu iz koje izlaza nema? Znati svoju propast i ulepšati je velikim obmanama u spasenje – drugih ako već sama sebe ne! I svemu tome da sam ja kriv, jer sam ga odveo s puta koji mu je bio određen? Ja?

Pitanje se osovi pred njime, teško, crno i možda nerešivo. On trne pred njim kao pred aveti. A m a č k a još sveudilj plače. Stišava se, pa opet začima. O s k a r se, lagano taruć̆i čelo, izvlači iz ruku Milanovih, diže se bunovan, kao iz sna, sav iscrpljen, pa zametivši nešto naročito u Milanu i u čitavoj sceni, umorno se ogledava sobom.

OSKAR: Šta je Tebi? Što nariče ova mačka kao da joj neko sumpor sipa u oči? Jesam li Ti o mom otkriću pričao? A da, no što kažeš Milane? Zar to nije veličanstvena namisao?

MILAN *(u borbi sa samim sobom)*: Nije to sve tako, Oskare!

OSKAR: Da, tu treba još mnogo studija. To ja znam. I pomoći bi mi trebao neko. Branko je premalo. I premlad. Vidiš, Milane, Ti si tek izašao iz tamnice. Tvoje je zdravlje narušeno, Ti trebaš razonođenje da se oporaviš. Bilo bi lepo da se Ti sasvim kod mene nastaniš, ovde u tornju. Zajedno bismo radili na izumu, a od vremena do vremena ja bih Te zabavljao vatrometom. To bi Ti mnogo koristilo oporavku. Primaš li, Milane?

MILAN: To je nemoguće, nemoguće, Oskare! Ja sam zdrav, j a h o ć u d a s a m z d r a v. Meni nije potreban vatromet, ja se osvežujem na šumskim izvorima. *(Prevladujući i sebe i sve obzire, u nastupu u kom čovek hoće da svom napregom sila zadrži opasnost koja preti i njemu*

i onima oko njega:) Ovo je sve bolesno što Ti govoriš, Oskare! Ja Ti to otvoreno kažem. Ovo je slabost kojoj se podaješ. I meni se je u tamnici pričinjalo da me svi progone i svi mi rade o glavi počamši od upravnika do poslednje tamnične opeke. Pa sam se ipak uvek razmišljanjem uverio da to ja sam sebe proganjam. I još uvek to u takovim zgodama opažam. Ja sam sebe proganjam i niko drugi. Nije li to tako i s tobom?

OSKAR *(prenerаženo):* Ja sam sebe proganjam? Ja?

MILAN *(ne prekidajući sled misli, brzo i uverljivo):* Da, i nemogućnosti sam snovao provesti u život. Kroz ključanicu da se provučem ko crv, ko muha da izletim kroz rešetku. Pa sam uvek zapažao da je to sve samo san i tlapnja. Nije li tako i s Tvojim otkrićem, Oskare? Promisli!

OSKAR *(gleda ga u mahnitom strahu):* Tlapnja – moje otkriće? Tlapnja? Šta Ti to govoriš, Milane? Ti! Ovo bi mi isto i Olga kazala, da sam joj se poverio! Ali ja joj se poverio nisam i ne ću! Sva sreća da mi još nije to otkriće iz glave izvukla!

MILAN: Pa što bi ona mogla učiniti s tim otkrićem kad bi i znala za njega? Ja ne razumem taj strah Tvoj!

OSKAR: Šta bi učinila? Miloševiću bi pre svega kazala. Sve ona poverava njemu. Štogod sam joj ja nekada u ljubavi poveravao, pričala je ona docnije Miloševiću. Ona mu je sada sigurno pričala o tome što smo večeras razgovarali. Zajedno oni mene iskorišćuju.

MILAN *(nestrpljivo):* Možda je i to tek pretpostavka. Još mi uvek nisi rekao šta bi oni učinili s Tvojim otkrićem. Ovo je konkretan slučaj, razjasni mi ga, Oskare! Možda najveće zdravlje zavisi od tačne analize bolesti.

OSKAR *(uzvrpoljeno):* Šta bi učinili? To pitaš? To?

MILAN: To!

OSKAR *(naglo našavši rešenje):* A šta su ljudi učinili s umetnošću fakira i magova, koja je graničila s božanstvom? U zanat su je pretvorili, u vašarsku prevaru, u cirkus, u vrtuljak, u panoramu! A da Olga i Milošević saznaju za moje otkriće misliš li da bi ga u božanske svrhe iskoristili? Da ljude spasu? U vašarsku senzaciju bi ga snizili, goleme bi sume s njime sticali, i mesto objave na nebu čitavo bi čudo završilo se u njihovom novčaniku. Ti i *ne znaš* kako su oni pohlepni na novac. Olga me je samo zbog toga i napustila i odbila jučer moj novac, jer Milošević ima i daje više. To ona i sama govori!

MILAN: No jesi li čuo poslednje njene reči?

OSKAR: Poslednje? Ah, nju reči ne vežu! Ona svoje reči izvraća ko paragraf! Ona je iz familije koja se je uvek morala služiti lukavstvom da se proturi kroz život. Njezin otac bio je vrlo problematičnog značaja.

MILAN: Možda je Ti ipak previše gledaš u vezi s Miloševićem, a premalo odvojenu i samu. Zar bi ona priznala pred Miloševićem da Te

voli, kad bi od njega bila tako zavisna kaošto Ti tvrdiš? Na mene ona čini utisak surovog kirurga, zaljubljenog više u svoj nož i u svoju veštinu nego u bolesnika, a nipošto utisak podmuklog zločinca.

OSKAR: Ti joj dakle veruješ? O često sam i ja poklekao! Ja kolebam na sekunde još uvek! Pa opet se ispravi svest moja i sigurno drži istinu u svojoj vlasti! Ti ne znaš Olgu. Tebe ona zbunjuje. Ona je toliko lukava, te se i ne boji štošta reći, i štošta natuknuti, jer zna da će se izvući, i uvek ima tajan putić kojim će doći do cilja. Uvek! Ona gospodari s Miloševićem. On je isto prepreden, ali je ipak glup kao ona glava na novcu za kojim i on i ona toliko hlepte. Oni će i mene i moju sestru da ubiju da uhvate naše nasledstvo! No neka, neka! Mene nije strah, Milane! Ja sam spreman. Meni je žao sestre, žao mi je ako ne dočeka ostvarenje mog otkrića, ali ja se pomirujem sa smrću i njenom i mojom, jer moje je otkriće meni odšteta za dva oduzeta života.

MILAN *(smrknut i kao razoružan Oskarovim argumentima):* Priznajem da se ja u tome ne mogu snaći. No zar baš Ti tvrdo veruješ da oni truju Tvoju sestru? Na temelju čega to tvrdiš? Nije li to fiksna ideja? Nije li to – da – slušaj –

OSKAR *(prekine ga):* Moj medij meni tako govori! On uvek dobro naslućuje. On govori sa sestrinim duhom i ulazi u glave njenih ubijca. O, i ja njima pijem misli, ne samo oni meni!

MILAN *(s bolnim, čudnim naglaskom):* Medij!?

OSKAR: Da! *(Izgubivši vezu misli:)* I znaš šta, Milane? Ja pristajem da pođem k Tebi. Jest, to je najbolje. Tamo ću u samoći lakše raditi na mom otkriću. Ovde bi Milošević i Olga zapazili moje priprave i oduzeli bi mi ih i na vašar bacili. Jest, ja idem s Tobom. I novac ću onaj uzeti, o kom si mi govorio. Trebaću za radij. Idem. Kad hoćeš? Odmah? Sutra? Što pre, što pre! Tamo na brdu u Tvom selu ima toranj, kazao si, zar ne? Toranj!

Milan ga ćutke gleda, usne mu mamolje, hoće da istisnu reč, no drhćući se sklope i zatvore ko zalepljene pečatom. Samo su oči mirne, ukočene, ko u led pretvorene. Mačka je već podulje vremena prestala naricati. Soba je tiha ko mrtvaci da bulje u nju.

OSKAR *(u bezumnom strahu):* Šta me tako gledaš? Zar sam ja već mrtav? O, Ti ćeš mene izdati Olgi – Ti ne veruješ u mene! Ti si na njihovoj strani! Sad razumem! Ja ti dokazujem, a Ti neprestance me gledaš njihovim očima. I sumnjaš u mene! Svi ste vi zaverenici protiv mene. *(Očajno čupajući kose:)* Ja sam sam, sam ko ovaj toranj!

MILAN *(otkravivši se pod usjanom plimom ljubavi i sućuti):* To bi me moralo uvrediti, ali me samo boli. Ja sam uvek na strani onih koji pate. Njihova bol je za mene magnet koji me privlači i ja se upijam u nju, i sam bolujući. Dobro, poći ćemo na selo. Pokušaćemo tamo sve što je moguće da provedemo Tvoje otkriće u delo. Ali možemo li mi poći, dok god postoji u ovom domu ovako teška optužba, koju Ti dosledno ponavljaš o Olgi i Miloševiću! Oni je poriču i nazivaju Te ludakom.

A ti se pozivaš na svoj medij! Šta je to medij! Eto. Tvoj se je medij čas pre u meni prevario! To su sve samo sumnje i slutnje bez dokaza! Ma imaš li samo sitan, stvaran dokaz, Oskare – i sav je taj zaplet rešen!?

OSKAR *(u krajnjem nemiru nešto premišljavajući):* Dokaz? To hoćeš? *(Skanjiva se, pa se najednom naglo pokrene, zatumara sobom kao nešto tražeći što ne želi da nade, zaropće u mrkoj odluci, pa se zaustavlja pred ormarom i izvuče naglo iz najnižeg pretinca komadić hartije. Uručujući ga Milanu:)* Evo Ti. Tu je sve zapisano. Čitav kemijski sastav otrova. To je jučer Olgi kad je kod mene bila, ispalo iz džepa. To je dokaz! Nikad dosada nisam video ovakove cedulje kod nje! Nikad! Nije li to dosta?

MILAN *(okrećući hartiju, bez razumevanja i opet u sumnji):* Da, to su neke kemijske formule. A je li to sigurno otrov? To može biti i što drugo! Što? I kad bi to bilo, znači da si Ti već jučer bio uveren o zločinstvu koje se možda sprema? I nikome nisi javio? Ni sestri?

OSKAR *(iznenađeno se lecnuvši. U neprilici):* Javio? Njoj? Pa ona mi ne bi verovala! Ona više veruje Olgi i Miloševiću, koji su je zaludili i uverili je da sam šenuo pameću.

MILAN: A majci?

OSKAR: Nje nije bilo kod kuće. Čitav je dan sedela na jednom uličnom ćošku i ubirala milostinju za decu. Ona je član društva za zaštitu dece, a svoju zaboravlja. Danas, čini mi se, nije bila vani. No njoj da kažem? Odgovorila bi mi rečenicom iz svetoga pisma kojim se ona vrlo rado služi: Ne okleveći bližnjega svoga! Još bi i zaplakala kukajući kako lošeg sina ima koji laže iz besposlice i pravi u kući svađu. I još nešto. Ona mnogo voli da se njeno milosrde spominje u novinama, i zato Olga koja ima veze s novinama, vrši na nju neobično jak uticaj. U kakovom sam ja dakle položaju spram njih? Reci!

MILAN *(prekorno):* Pa si je onda prepustio opasnosti? Ja to nikada ne bih bio učinio! Zar nije bilo drugih puteva? Ili – *(ustremivši pogled oštro u Oskara)* – ili možda Ti sam ne veruješ u svoju optužbu? Inače je to neoprostiv propust.

OSKAR: Ja da ne verujem? To znači da ja lažem? Ne, ne, ne! Doduše od časa na čas meni je to sve tamno, neki mrak se navuče na moje oči, no ipak, uvek na dnu tame gori uverenje u meni da je sama slutnja moj dokaz. Ja verujem! No šta mi je bilo raditi! Misliš li da ja ne volem svoju sestru? Meni je užasno kad se samo setim. Ja je volem, volem! No izlaza ja ne mogu naći, ne mogu!

MILAN *(još jedared čitajući cedulju i gužvajući je medu prstima polako se diže. Pa kao da su mu sve misli zalutale u tamu, lagano pipaju oko sebe i traže oslona):* Da, čudna je devojka ta Olga. Najprotivnije utiske izaziva u meni. A Ti voleš sestru, zar ne? I veruješ u zle namere Olgine spram nje? *(I tihi svetlucaji palucaju u duši njegovoj i misli nalaze sve jasnije puteve.)* No pretpostavivši da je sve istina što Ti govoriš, bi li Ti obavestio sestru kad bi samo Milošević bio upleten u zločinstvo, a Olga ne?

OSKAR: Šta misliš s time kazati?

MILAN *(najednom mu se misli osjaje punim svetlom jedne mogućnosti. Prejako je to svetlo i boli ga. U pečalnom zainteresovanju):* Zar je u tom sav Tvoj odnos s Olgom da je – optužuješ? Nije li i što drugo? Sve može konačno biti istina, i to da je Olga zločinka i to da Tebi niko ne veruje, no sve to nije dovoljan razlog da Ti ćutiš i pasivno čekaš događaje. Nije li još nešto posredi? Još nešto? Ne osećaš li Ti spram Olge neku naročitu slabost?

OSKAR *(stuknuvši kao udaren talasom vatre. Pobledi, zadrhće. Sve se smeša u njemu. I uvreda, i ponos, i mržnja, i strast. Bolećivo i grozničavo):* Slabost? O ja sam jak! Mrzim li je ja? Ne znam. Ne, ne. Ti hoćeš da znaš? No znaj, ja je volem, volem je. Nju – Olgu! Premda je zločinka i spram mene i moje sestre. Dva dana već stojim ja na mostu odluke između nje i sestre, a most se svija poda mnom i možda će puknuti. Neka! I ja ću sam pasti! Mi smo blizanci, sestra i ja. Istog smo se dana rodili, možemo i umreti! Da. Možda je tu ljubav na vagi i ne zna kud bi prevagnula. Ne znam. Šta mi je raditi! Dosta je, da Olgi, dakle i Miloševiću, u lice govorim, možda će ih reč moja i znanje da ja sve znam ponukati da se odreknu svog zla!

MILAN *(shvativši ove poslednje reči sasvim odvojeno od svega. One mu dolaze velike i grozne kao samo zločinstvo. Pa se opet smešaju s ostalim u zamršenu gužvu i izađu iz nje u novim, zaprepasno neočekivanim oblicima. Gotovo u kriku):* Zar je to moguće, ne, ne, ja to ne mogu verovati! Zar Tebi nije jasno da bi Ti u tom slučaju bio veći zločinac? O, ja razumem slabost spram žena! Ali čovečnost je i nad samom ženom! Ne osećaš li ovaj užasan sukob koji haraći kroz tu noć i pelivanski kikoće po ovom tornju? H t e t i č u d o m o n e m o g u ć i t i d a l j n j u k o š n j a v u m r t v a č k i h g l a v a i č u t i t u, u n a j v e ć o j b l i z i n i, k a k o s e n o v a j e d n a m r t v a č k a g l a v a k o t r l j a i v i s i n a k o n o p u s m r t n o m e! Ovo je sukob koji se ne preživljuje! B i t i s p r e m a n n a s m r t i s a s v i m ž i v i m s t r a s t i m a l e p i t i s e z a j e d n u ž e n u k o j a s v o j i m n e d e l o m u r u g l o p r e t v a r a s v e T v o j e n a j v i š e s a z n a j e i n o v u m r t v a č k u g l a v u b a c a n a g o l e m u r p u g l a v a v e ć u s m r ć e n i h! Ne, ovo je nedopustivo. Ja ću da zadržim ovu cedulju! Ona je moja, Oskare. *(Trpa je u džep.)*

OSKAR *(zabezeknuto):* Šta ćeš s njom? *(Sumanuto se bacivši na njega i čupa ga za rukave):* Da je s njome optužiš pred sestrom, pred majkom, pred ljudima? Ne, ne! Ne upropaštuj je! Možda nije ona kriva što ide preko leševa k svojoj saznaji i sreći! Ja hoću da joj boljim vratim zlo! Cedulju mi daj, Milane! Valjda je ne misliš upotrebiti pred sucem istražiteljem! Ja ne ću ni istrage, ni suda, ni smrti dvojake!

MILAN *(opire se i držeći Oskara za ruke žilavo, nepopustljivo brani se):* Ne, ne, ne dam. *(Stoje licem o lice i između obadvojice kao da je najedared stao sen neki nejasan, strašan.)*

OSKAR: Ja vidim sen optuženičke klupe pred sobom! Zar moja, zar naša prošlost neprestance da se vraća u budućnosti drugih, pa i u

Olginoj? Zar se mi nismo uvek u tamnici bunili da se zločinstvo vraća zločinstvom? I na jedno zlo da sledi drugo – osveta? I na mrtvačku glavu moje sestre da sledi Olgina? Ja ne dopuštam to, ja nisam ni jučer snage imao da je šefu policije pokažem. Sakrio sam je u ormar i samo sam natucao o njoj! Nisam ni trebao ići! Danas mi je bilo žao! Ali Olga me je jučer razdražila svojom izjavom da se ne će udati za mene! I pošao sam. Glupo! Ko da između ljudi ima zakon da sudi! Daj mi cedulju, Milane! Molim te! Zašto sam je samo spravio! Njoj je nisam hteo pokazati! Zašto sam je Tebi pokazao! Možda se ipak medij moj vara! Možda Nasta uopšte nije ni bolesna! O, priznajem svoju nemoć spram Olge! Priznajem. Sve je bilo glupo! I optužba! I svađa! I polazak na policiju! Ja sam od danas spreman na sve, moje saznanje i moje otkriće jest moja duševna pomast poslednja! Vrati mi cedulju! Vrati! *(Otima je iz Milanovih ruku.)*

MILAN *(bulječi u njega nemo, s neutažívom žedu pijući svaku njegovu reč. I zamalo će da se zagrcne. Pa ga pusti iz ruku i s napojenim odlaknućem no još uvek umoran, hoće da umiri i sebe i njega. Glas mu je dubok, dno duše šobonji to pod dodirom svesti):* Mi što verujemo u budućnost, ne patimo li odviše od sumnja u sadašnje ljude, Oskare? Da, svakojaki su sukobi prohujali kroz naše duše! Zovu nas bolesnima, no nije li ta bolest upravo u tome, da previše duševno lutamo? I u neprohodne guštare zapadamo! Zdravlje je na čistacu, Oskare! Samo na čistacu. Podimo dakle svesno i dobre volje na čistac. – Eto, Ti sada najedared obaraš sve što si pre sigurno tvrdio! Biće da s a d a imaš pravo; no eto, sad ja nisam siguran. Ja se ne ću poslužiti sa cedulјom na sudu, poslušaću Tvoje želje. Pa ipak, hoću da znam šta je na njoj! Ako je to recepis za otrov, sprečiću otrovanje. Jer u tom slučaju možda Olga, izgubivši njegov sastav, i nije mogla smešati otrov. A možda to i nije recepis za otrov? Mi ništa ne znamo, Oskare? Mi glavinjamo među samim mogućnostima. Ja idem da pitam samu Olgu. Idem. Dobro će biti da saznamo sve tačno. Jedino je u tom smirenje. *(Polazi.)*

OSKAR *(zakrčući mu put):* Ne idi! Ne idi! Ja sam i jučer i danas kazao Olgi, da kod mene nije izgubila cedulju. Ja ne ću da budem pred njom lažac. A ona Tebi može štogod da kaže, šta se ti razumeš u kemiju! Ja njezinim rečima ne verujem! Ona će sama komplicirati stvar, a neće je raščistiti!

MILAN *(maknuvši ga lagano u stranu. Već blizu vrata):* Kompliciraš je neprestance Ti sam. Ja vidim, da Ti ipak veruješ samo sebi, dakle i u svoju optužbu. No dobro. Ako je to tako, možda je još vreme da sprečimo zločinstvo i učinimo da jedna mrtvačka glava bude manje. Nije li to bolje nego li se ko janje podavati pod nož? Sve, samo to ne. Ako si ti to za sebe spreman, nemaš prava da druge primoravaš na to. Hoću da i sebe i Tebe izvedem na čistac. Možda će mi uspeti. Meni je užasna ta nesigurnost. Odmah ću ja doći. *(Okrene se i prihvati kvaku.)*

OSKAR *(zakoračivši spram njega, hoće da ga zadrži, pa nemoćno spusti ruke i samo muklo prošapta za Milanom koji je već preko praga i upravo, licem okrenut spram njega, zatvara za sobom vrata):* Ima li još za mene čistaca? Sve je mutno, mutno! O, gde je moje svetlo? *(I povuče se, klone na stolicu i nemo, srvano, pobeđeno zuri u zatvorena vrata kao da je sam izašao kroz njih nekud u besputnu daljinu i nikad se više ne će vratiti.)*

Pauza.

Mesečev uštap se na nevidljivoj peteljci uštapio jamačno pravo nad prozorima ko heliotropni suncokret, pun bleštavog semenja. Soba je bela ko posuta krednim praškom, tu i tamo žućkasta ko bagremovo cveće, a u kutovima zagasito tamna ko veliki pauci da su u njima ispreli guste, sive paučine. Sa svojim širokim, staklenim prozorima mora da toranj izvana čini utisak staklenog ronila što u potražnji neznanih vrednosti tone u belim dubinama mesečevog okeana. Ili utisak kapetanske kabine što nemo strči na staklenoj, čudnoj lađi i plovi zajedno s njome nekud u nepoznate luke, plovi tiho, ne zapljuskujući valove, ko leteć nad njima sasvim nisko poput belog galeba. Iznutra ona najednom poprima vid bolničkog ambulatorija, u kojem svaki kutić, svaki zrak svetla, svaki trun prašine, svaki deo predmeta, nečujne dijaloge vodi i priča o ljudima koji su pod nožem jecali, bili opijani i uspavljivani, roptali i umirali.

Sve je ko deo sanja bele mesečarke noći; ko deo rastrganih, groznih njenih sanja što poput oblaka od časa na čas zamućuju njenu svetlu vidovitost, utonulu u stoleća.

Na prozor se najedared zakače dve mekane šape i žućkasta m a č k a u ritmu odličnog penjača bešumno vrcne na naslon prozora, zgrči se i narpti ko upitnik. I uperi svoje zacaklene zenice u Oskara. O s k a r je spazi, lecne se neprimetno i utone u užasnut šapat.

OSKAR: Šta je? Šta je?

MAČKA *se zgrči još jače i zakvrči podmuklo.*

OSKAR *(zureći u nju ko omađijan njenim zenama. U šaptu):* Šta si došla, mala baršunasta grbavko, i nagrbila se predamnom ko gurav upitnik sudbine? Šta me pitaju tvoja leđa? Što bulje u mene tvoje zenice svetlomrcajući ko sedefaste kresnice? Ah, to si ti, što derala si se malopre! I na prozor si me sigurno zvala da se možda nizanj strmoglavim, tvojim kričem užasnut? Zar se je noć ova skupila u tebi i sablasno bulji u mene da me ustraši? Ili si ti zla savest njezina? Što? Ružna sanja njena?

Ili si ti utelovljenje zlih, podmuklih strasti mojih što deru se u meni zgrčene na dnu krvi kad duša moja lebdi po srebrnim visinama? I sad se prikazuješ ko nemi izazov? A zato si se ovamo popela, da me čaporkama svojim ogrebeš i nagone moje krvlju da napojiš?

No čekaj, čekaj! Ja sam jači od tebe! Malo više svetla u tvoje oči! Moga svetla, jer eto, zaboravio sam da ga ipak imam. Njime ja osvetljujem svoju tamu i svoje puteve! I tvoje ću osvetliti! Polako! Polako!

M a č k a je nepomična ko od kamena. Ko da spava. O s k a r se lagano, ne praveći šuma, kliže sa stolicom do topa kojega je Branko metnuo negde blizu, ogleda ga, zasmijulji se zlurado, polako izvadi iz džepa upaljivač i zapali vatrometnu vrvcu. Vrvca gori zelenkastim plamenom. Nekoliko trenutaka i tornjem se zahori prasak. Belinom sobe sekne oštar, strelimičan potez svetla, soba se zapuni dimom, te se kroz magle njegove opaža kako je čitavo nebo izvana usplamtelo hlorofilnim plamenom ko prozračne zelene šume da su na njemu porasle i zaćarlijale. I ko nema jeka svetla izbačenog iz sobe, u isti se mah sjaj taj povrati u odaju, preliviši je sablasn'm odsevom. Vani još puckeće raketa i pada reketajući u strmoj crti; dim se je rasplazio u kutiće. I vidno je da mačke više na prozoru nema. Ona je skočila niz prozor čim je prasnuo prasak. I rida, stenje, nariče i zavija negde na podnožju tornja pečalno, jezovito ko da su joj iscurile oči.

OSKAR *(nagnuvši se niz prozor i nakostrušivši se od strasti uništavanja):* Ti vrlo vešto skačeš, moja mala. Dlaka je tvoja žuta ko mesec. Leđa su ti nagrbljena ko mlad. A krik je tvoj ko krik zle savesti. Zar su to u tebi zločinci ukleti i vape za oslobođenjem? Ili se ti to meni rugaš? Zar sam to u tebi – ja? Ili to ženka možda cvili u tebi! No čekaj, čekaj! Daću ti mužjaka. Pogodio sam jutros Nerona, pa ću valjda i tebe! Nije te pogodio top, pa će te valjda puška. Dobar sam ja lovac, premda već dugo nisam lovio! *(On hitro odlazi u jedan ćošak, uzima pušku sa zida, pregleda je, namesti se na prozor i cilja.)* No još jedan pogled, još jedan krik, pa zbogom! *(Puca; tane fijukne u prasku, m a č k a dole zastenje u ropcu i zanemi sasvim i zauvek.)* Tako, pokoj ti večni! Ne ćeš ti n a m a da zagorčuješ još ovo malo časova što ih možda imamo pred sobom! *(On je jogunasto veseo, stari lovački nagoni, zanemareni odavna, bude se u njemu naglo i neustupno. Vrzma se istražívajući u što da još puca, u očima mu gore i svetlucaju meseci. Nan'šani pušku na mesečev uštap, pa je najedared spušta i detinjasto se izvinjava:)* Ah, ne ću ja tebe, moj dragi žuti kolute? Ti si moj dobar stari prijatelj! Ne, ne ću ja Tebe. Dobro ti igraš svoju ulogu. Čitavom životu dao si lepu crtu sanje i sanjarije. No i ti me noćas čudno gledaš, čudno, čudno!

Bulji u mesec, stapa se s njim. Zamire u srhu nenadanog posmatranja. Ushitni žmarč struje i mile po njemu tajnovito, prijatno. Mesečev uštap sja upravo pred njime ko svetli pečat nakapan na jednu veliku tajnu koja se upravo otkriva.

Izvana, negde na stubama začuju se nerazumljivi povici; h'p, i kroz vrata uleti M i l a n, obezdušen, pravo do O s k a r a i drma ga nemilostivno za rame.

MILAN: Šta je to, Oskare, šta to radiš? Sve si u kući prestrašio. I sestru i mene. Sve. *(Uzima mu pušku i odlaže je u kut sobe.)*

OSKAR *se okrene i gleda ga sebeneznalo.*

MILOŠEVIĆ *(ulazeći u sobu lagano, kao da mu nije stalo n' zašta. Na njegovu je licu krivotvoren izraz brige, pa ipak niti ta spoljašnja maska ništa ne koristi, a da prava unutarnjost ne bi izbila u rečima zlobnim i podrugljivim):* A, mladi se gospodin nije ustrelio kako se to moglo očekivati. On se zabavlja puškom i očito mu prija da zdravlje njegove sestre pode na gore.

OSKAR *ih smireno i bez reči posmatra kao da uopšte nisu živi, nego tek lutke neke govore kojima nije vredno odgovarati.*

MILAN *(nadvisujući se nad prozor i gledajući u baštu):* Ah, mačku je nekakovu ubio. Zar je to vredelo da svoju sestru tako prestraši, te da drhće sva od plača i kašlja?

MILOŠEVIĆ: Žućkastu mačku? To je ljubimica Nastina. No njemu je stalo do ljubimice Nastine koliko i do Naste same.

OSKAR *(razumevši tek sada o čemu je reč. Ne uzrujavajući se. Čudnovato složen kao još uvek omađijan predašnjim srhom nesvesnog priviđenja):* To nije istina. Ja sam je ubio zato, jer se je derala ko luda. Svoje zle strasti ubio sam u njoj. I u sebi. A hteo sam sprečiti i to da Nastu uznemiri u njenome snu. Zar niste rekli da spava? Ili se je možda već sasvim uspavala?

(Sledi)*

VERZIJA A**

MILAN *(posredujući između Oskara i Miloševića da ne dođe do prepirke):* Ali Oskare, sve ono nije bilo onako kako si ti zaključivao. Na cedulji je onoj bio zapisan jedan l e k za Nastu. Gospojica Olga se je smejala kad sam joj pokazao cedulju i rekao joj tvoje sumnje. Ona mi je i francusku knjigu pokazala otkud je to izvadila.

OSKAR: Ona se je smejala! I ti joj veruješ. Onda bih to i ja iz učtivosti morao. No kad god se ona smeje tad uvek sakriva pravu istinu. Znam ja taj njezin smeh, o, dobro ga znam! A cedulju je zadržala, zar ne?

MILAN: Pa da, kaže da joj je potrebna.

OSKAR: Premda ima sadržaj njen u knjizi. Valjda je zato i tražila dva puta tu cedulju od mene! U francuskoj knjizi, zar ne? Koju Ti, dabome, ne razumeš. I to Ti je bilo dosta. Da, da. Ljudi često veruju ono što ne razumu. Jer misle da razumu ako veruju. *(Prigušeno se smeje.)*

MILAN *(uvređeno):* Verujem jer znam. Sad znam sve. A što se Ti smeješ? Ja znam sve, Oskare. I Ti ćeš biti spašen čim saznaš –

OSKAR *(u nesuzdržljivom, bolećivom smehu):* – da je Nasta spašena – hvala budi Miloševiću M i l o š u i Olgi Pentrakovoj!

* Oznaka iz posljednjeg, 15. broja »Plamena« (1919). – *Ur.*

** Ova se verzija direktno nastavlja na dijelove *Otkrića* objavljene u »Plamenu«. – *Ur.*

MILOŠEVIĆ *(ne suzdržavajući više unutarnji svoj bes koji kuva u njemu još od prve prepirke njegove s Oskarom. Smeh ga Oskarov izaziva):* Ja Ti jedared za svagda, zato sam i došao, zabranjujem da kaljaš moje poštenje podmećući mu najprljavije nakane. I ako to ne će koristiti, ja ću znati šta mi je raditi. Uveriti se ne dadu samo luđaci. A njima nije mesto u ovoj kući.

OSKAR *(i ne obazirući se u ovaj mah na njega, zaplašeno i sumnjičavo prestane da se smeje i nagiba se do njega. Šapće):* Šta to s v e znaš? *(Glasnije:)* Izvini me što se smejem. Tako mi se nešto lepo pričinilo dok si Ti bio odsutan. Ko da se je čudo tamo gore *(pokazuje kroz prozor na mesec)* već desilo. No jesi li video Nastu? Da li je i ona gledala kroz prozor? Zar joj je bolje ili gore? Da li je uopšte bolesna? Teško?

MILOŠEVIĆ *(u nenadanom triumfu):* Eto, nije li sada sam oborio u prah sve svoje tvrdnje? Izmišlja da smo ja i Olga otrovali Nastu, a već čitavu večer, po pričanju Olginom, ne veruje, da je njegova sestra uopšte bolesna! Što kažete na to gosp. Škreb? Doista, ja se i Vama čudim, da ste se dali zavesti jednim ludakom i da ste ma samo za jedan čas mogli poverovati njegovim glupostima! To zdrav čovek nikad ne bi mogao poverovati.

MILAN *(trgnuvši se):* Što hoćete time da kažete: zdrav?

MILOŠEVIĆ: No molim, banuti ko lud u sobu jedne bolesnice kojoj život visi o niti i napasti tamo pred njom i mene i Olgu optužbom od koje bi i zdravi zadrhtali, ja mislim da to nije u redu. Vi nosite odgovornost zajedno s tim čovekom, ako moja žena imalo strada od te Vaše nespretnosti.

MILAN *(više u tonu napadaja nego obrane):* To Vi preteravate. Ja nisam banuo k Vama ko lud, nego sam pristojno došao da se obavestim. Vi ste onda počeli da vičete. I ako sam došao, uradio sam to u najboljoj nakani da sebe i njega izvedem na čistac iz jednog groznog zapleta. I njemu *(pokazuje Oskara)* da prokrčim put da se spase demona sumnjâ koje ga opsedaju. Jest, i Olga me je razuverila – i ja sam video da između nje i Vas nema toliko ljubaznih veza koliko sam očekivao. To je sve drugo samo ne ljubavni odnos. Zaćutali ste odmah čim se je iskesila na Vas i poterala Vas iz sobe. Jest. Došao sam. I ja ne razumem što je tu ludo i nezdravo. Sem ako Vi u besu zbog Olgine strogosti namerice izvrćete svoje namere.

MILOŠEVIĆ *(sa ciničnim, prisilnim smeškom):* Mene nije niko poterao, nego sam sam izašao, poslušavši Olgu kao lekara. Ona je danas vrlo razdražena – hvala budi Vama obadvojici. A Vi ste došli da spasete njega? *(Pokazuje Oskara.)* No da, na opasnost da time upropastite moju ženu. Vi to ne razumete, znam: Niti on ne. Ali molim Vas, recite mu, kakovu ste našli sestru njegovu i kako je delovala njegova pucnjava, i to mu recite. Možda će Vama verovati, Vama koji ste zdrav, i koji ste poprimili na sebe dužnost da izlečite njegovu ludost. Recite mu.

OSKAR *(stupivši među njih, zapovedno i odsečno, glasom koji nakon teškog svladavanja zapreka rupi kao mlaz iz pećine. Samopouzdano, gorljivo i smelo, kao da je nad sve svoje slabosti stao i sve ih je pretvorio u nepobedivu jakost):* Dosta, dosta. O kakovom se tu spasu govori? O spasu od – ludila? Neprestano slušam i čujem tu reč: ludilo! Struji kroz zidove, šulja se kroz prozor, vrluda vazduhom ko dosadna muha. A nije li ludilo najveći alkohol kojim se opijaju najređi, najširi, gospodski duhovi? Kaže se: u vinu istina. A ja to menjam: u ludilu istina. Samo u ludilu leži istina i saznaja o prvim uzrocima i poslednjim svrhama svakog čoveka napose. Ludilo, to je prekoračenje, to je polet, visina, sve. *(Miloševiću:)* No da, Tebi će to biti čudno, Tebi koji si na svoju pamet pometao granične stupiće. I svaka Ti je misao stražar koji pazi da druga misao te stupiće ne prekorači. *(Okrećući se spram Milana:)* I nemoj ni ti da mi govoriš o spasenju. Mene će samo moje otkriće spasiti! Ti znaš kako! – *(Pokazuje Miloševića.)* Još će i on početi da govori o mom spasenju! On, koji krije svoje prave misli kao zmija noge, misleći da ih može zatajiti pred mojim medijem! O, pred mojim je medijem sve jasno!

MILOŠEVIĆ: Kako Ti to sigurno tvrdiš! Da Ti možda nemaš kakav aparat za dušu, kakav fotografski aparat za misli? O tome mi je često Olga pripovedala!

OSKAR: Pripovedala Ti je? Da, to je moja misao bila da takav aparat izumim. Ali da ga niste Vi već sami ostvarili? Što? Možda Vam je potrebno, možda se Vi služite njime protiv mene? *(On, koji je sve do smrti mačkine neprestano padao pod ludim i nestalnim i vetropirnim olujama sumnja; a od toga se momenta počeo dizati nekud u sve tiše i smirenije i zanošljivije krajeve pobede, pokoleba se opet, i čini se da će opet klonuti pod novim zamahom olujnog straha i sumnje. Lice mu se rastegne u grimase. Stravično:)* Mogu li ja još verovati u poslednje svoje spasenje, ako vi imate takav aparat? Imate li ga? *(Očajno:)* O, onda je svršeno s mojim otkrićem, onda je i ono već u vašoj vlasti! *(Izgubi se u smračenju svih svesnih misli. Ko noć straha da je upila u njega svoje tamne, sablasne pipaljke. Obazire se i hvata se za glavu. Muklo:)* A šta mi se je ono pre pričinilo! Nisam li nešto video, nešto kao da se je moje otkriće već ostvarilo? Ah, ne sećam se! *(Naglo se osvestivši:)* A gde Vam je aparat, gde? Da ga vidim!

MILOŠEVIĆ *(sa smeškom čoveka koji nekome drži uzicu oko vrata i još ne steže, ali stegnuće):* Aparat? Ne, nemamo. A ako ne veruješ, onda imamo. *(Nehajno i kao bez značenja:)* Za tvoje otkriće mi ne trebamo fotografskog aparata za misli.

MILAN *(gotovo istodobno, brižljivo i usrdno):* Ne padaj u nemoguće, vrtoglave zamislice. Takovog aparata nema. Ja ga nikad nisam video. Dakle ga ni on sigurno nema. Stegni malo svoju uobrazilju, od prevelike njene žestine dolazi sve Tvoje zlo, Oskare! Veruj mi.

OSKAR *(pogleda ga brzo, za jedan tren potresen tim rečima, pa se odmah sabere, i čini se da će se nakon nekolikih treptaja nemira*

opet smiriti): Možda. No ipak bi bilo dobro da ja imam takav aparat! Učinio bih dobro delo s njime! Pošao bih po čitavoj zemlji, stao bih na sva raskršća, posetio bih sve zborove i slušao bih zajedno sa svetinom reči gosp. Miloševića i njemu sličnih. *(Miloševiću:)* Jest, vas bih slušao. Vas koji o dobru, o redu, o velikim idejama govorite. A onda bih se na koncu vaših govora popeo sam na tribinu i čitavom bih svetu pokazao fotografski otisak vaših pravih misli, onih misli koje su se u vašem mozgu zaglibile ko crvi u mulju i sakrile ko zlikovci u guštaru. To bih učinio da svetu pokažem vaše pravo lice, vidljivim da ga učinim, jer svet veruje samo ono što vidi.

MILOŠEVIĆ *(prasne u smeh, i, kako se isprva čini, bez razloga. On seda na stolicu i hvatajući se rukom za trbuh previja se od smeha. Zamećuje se da se i izveštačeno smeje. Smeh se njegov rastoleže ko zloslutan grohot bure koja u opasnoj crnini dolazi sve bliže. Crn je taj smeh, čini se da se crni dželati šuljaju odajom povlačeći za sobom teške skutove oblaka. Grohoće i podvlači reči):* Svet veruje samo ono što vidi, da, da. Kako je to rđav svet! Baš mora sve da vidi! No vidiš, ja nisam tako znažudan, pa me niti to ne zanima šta Ti u meni vidiš, pa prema tome i veruješ. *(Snizivši smeh:)* Tvoja je nesreća da sumnjaš, to je i Olgu odbilo od Tebe. I nikako otkriće tu više ne pomaže. Nikako.

MILAN *(nagonski osećajući opasnost sukoba i nastoji da ga otkloni ko munjovod. Ukorno, ozlovoljeno):* Ali molim Vas, gosp. Miloševiću, ja opažam već čitavu večer da Vi namerice iskorišćujete svaku priliku, samo da Oskara što više razdražite. I meni je to sumnjivo. Sve može biti laž, ali Vaši izazovi neprestance dokazuju zle namere spram Oskara. Popustite mu, Vi dobro znate, da je on vrlo razdražljiv i tankoćutan –

MILOŠEVIĆ *(kao u čudu):* Ja izazivam? Ja bih prvi pred njim sagnuo koleno kad bi on to mogao osetiti kao iskrenost. Ali on sve tumači licemerjem. Tako da već ne mogu niti jedne dobre reči kazati, a da joj on ne podmetne zlu nakanu! I eto, Vi isto radite! A zar Vi ne vidite, da je to sve samo zbog toga što je on ljubomoran na mene? I sve on osvade baca na mene samo zato jer je utuvio sebi u glavu da sam mu preoteo Olgu. Vi to ne vidite! Ah da, Vi vidite samo ono što verujete! A verujete, da je Oskar genije kome ja kradem i misli i dela i ženu. No ne zapažate li možda da je ta žena preozbiljna, a da veruje u ludorije jednog čudotvorca?

MILAN: I opet razdražujete!

OSKAR *(kao da se prvi puta otvara neka tamna strana duše pred njime, zabezeknuto):* Ja ljubomoran? Na Tebe? Može li se sve to ljubomorom nazvati? Ne, ne. Ljubomor je zanekanje ponosa! A ponos sam ja! *(Reči mu se nadmu strašću, pa odmah predu u pomirljivu tišinu:)* Jeli tu Olga? Na, uzmi je. Ako to imalo od mene zavisi ja Ti je dajem. Uzmi je. *(Opet u strasti koja izvire iz njega u bolnome kriku:)* I usuđuješ li se da je uzmeš, Ti, koji je ne voleš niti jednim zračkom svoje duše? *(I utone u mrmoran, umoran šapat:)* Nema za

mene više Olge, ona je iščezla u svetlu mog otkrića! Pročišćena živi ona u meni samo u moj spomen! To je. Telesno neka je imaju oni koji je ne vole nego prstima.

MILOŠEVIĆ *(ironično):* O, otkada si Ti svecem postao? Duh! Duša! Poslednje utočište osuđenih na smrt! Pa Ti sam govoriš da treba ljubiti ljude. Ja volem Olgu kao prijateljicu moje žene. A šta je više to preuzimam ja na svoju nesavršenost. Ne može biti svako tako savršen ko Ti. Ti si medij. Umetnik. A za Tebe je svaki umetnik medij nekih tajnih, stvaralačkih moći.

OSKAR *(povodeći se za njegovim rečima. Zanošljivo):* I jest, i jest!

MILOŠEVIĆ *(najednom usporivši reči razvlači ih kao da raspreda mrežu. Reči njegove zvuče na smeh i na pobedu. On se skuplja u stolici kao tigar koji će da zaskoči):* No da, ali ne može svako biti medij. Naročito ako je čovek bankovni direktor. Baš mi je Olga pričala o Tvojim sudovima o meni. Nije mi ništa novo. Nekada je to bilo drukčije, dakako, kad si se vratio iz tamnice iz koje sam Te ja svojim političkim i društvenim uplivom izvukao. No ništa. Ja, skromni bankovni direktor, dopuštam Tvoj genije. Tek jedno mi je smešno, o čemu mi je kroz zaškrgutale zube govorila Olga, a to je, da kaniš postati pozorišnim pirotehničarom. Valjda je tim otkrićem misliš vratiti sebi? Uzalud. Njoj ne imponiraju takove pozorišne stvari. *(Diže se u smehu i polazi sasvim blizu k Oskaru kao da mu misli nešto šapnuti.)*

OSKAR *(gledajući ga razrogačenim očima. Uvredeno i naglo):* To nije istina! I nju da otkrićem k sebi privučem? To? *(Zagleda se u to pitanje. Ta mogućnost, koja je u čitavom sklopu samih opručnih sumnja i verovatnosti, ostala dosada u njega nezapažena, poraste najedared ko plima i razlije se po celoj njegovoj duši širinom neobuhvativom. Nestaje za čas u njoj. Čini se da je na dnu svog osnovnog životnog problema. Najedra nadom. I usklikne:)* Zar bi to bilo moguće? To bi značilo da moje otkriće znači i život moj?! Šta Ti misliš, Milane?

MILAN: Bilo bi dobro, kad bi bilo moguće.

MILOŠEVIĆ: Možda, na pozornici. Nemoj da se mnogo nadaš, ja ću Ti –

OSKAR *(uleti mu u reč. Sav usplahiren, ko da mu se nešto najskupocenije otima):* To nije istina! Ne na pozornici, ne!

MILOŠEVIĆ *(s pobedničkom ravnodušnošću):* Znam da ne. Ja i ne mislim tako. To bi bilo žalosno za čoveka koji je nekada jednom mrtvačkom glavom mislio spasiti narod, a danas drugom misli spasiti čovečanstvo.

OSKAR *(pretrgne se u telu, ispravi se, i u kosom stavu samo da padne, zakriči spram Miloševića):* Šta, šta, šta Ti to govoriš?

MILOŠEVIĆ *(mirno i lagano siguran udarca):* No da, priroda je dobra, ona se je pobrinula za stradalnike. Zanimljivo je, da ona patnje ludaka ublažuje time što im daje uvek po neku utehu da su bogovi, kraljevi, čudotvorci, spasitelji i slično. *(Vrlo glasno i brzo:)* Gospodin Oskar

Ranković ne bi poludio u stilu da mrtvačkom jednom glavom, bačenom u vatrometu nad Evropu, još u poslednjem odsevu svesti, ne uveri sebe da je genije. Čudotvorac. Bog. To je bar jasno. I ja tu ništa više ne bih imao dometnuti.

OSKAR *(sva nada u njemu ugasne se jednim mahom kao da su crna usta očaja duhnula u nju. On najpre zdvojnom širinom oči bulji u Miloševića, nepomičan i odrvenjen ko mrtav pribit na krst, onda se stane tresti i trgati, reči mu umiru na jeziku kao da se suše u presušici sline. Te se u suludom kriku otme pritisku svoje zanemele zgranutosti i poleti na Miloševića):* Ti već znaš! Ti već znaš! Ti si već provalio u moj mozak! Provalniče! *(Uhvati ga za prsa i trese ga.)* O nisam li ja imao pravo! Sve je bilo istina! Sve je istina! Provalniče! Ubijco! Trovaču!

MILOŠEVIĆ *(surovo ga odbivši od sebe udarcem u prsa):* Dalje od mene!

OSKAR *(povede se unatrag):* Razbojniče!

MILAN *(u zavrelom proplamsaju strasti):* Udarac nije protudokaz! Inače su i u nas ruke! *(grči pesti i udara po stolu.)*

Oskar i Milošević gledaju se neprijateljskim pogledom krajnje mržnje; na hip čini se da se to dva mužjaka tuku za nevidljivu ženku. No u pogledu Oskarovom toliko je preneraženja, toliko bola, te se čini da su oči njegove prikovane čavlima o očne šupljine.

OSKAR *(zacenuvši se od suhoga jecaja tetura i vrluda sobom i više u neutoljivom očaju):* On je već ukrao moje otkriće! Svrhu je mog života posvojio u svoje vašarske svrhe. Okrao me je! Provalio je u moju dušu! Orobio ju! Žice je zakačio za moj mozak! Na vratima je stao i prisluškivao!

MILAN *(skočivši do Miloševića, koji se naglo trgne u očekivanju udarca; odrešito, drhtavo i mračno):* Otkud Vi to znate?

MILOŠEVIĆ *čuti s iskreveljenim crtama straha i odlučnosti na licu.*

OSKAR: Mene više nema! Ja sam utonuo ne zasjavši svojom objavom! Moj ponosni današnji dan završuje u mraku! Ja se raspadam u svoje tamne čestice ko leš! *(Pojuri na prozor.)* Crna vela navuci, noći! Crna vela! Korotu! O–o! Ovo je Japan, tu bela boja znači korotu! Ja propadam u mrak! Provalnici su provalili u toranj moje duše! Tu, tu. *(Udara se u čelo.)* Zar je dopušteno? *(Više kroz prozor:)* Policija, policija! U kući ovoj truju i ubijaju, kradu i robe! Špijuni moji, gde ste? *(Opet pojurivši na Miloševića):* Provalniče! Već dolaze, idu već –

MILAN *(zadržavši ga. U nesuzdržívom besnilu spram Miloševića):* Govorite, otkud to znate! Umirite ga! *(Smirenije)* – Ili je to možda služavka koja je prala stube, čula i rekla Vam? Govorite, zar je u Vama umro svaki osećaj čoveka?

MILOŠEVIĆ *(za tren prevladan žestinom Oskarovog bola i Milanove prošnje):* Ta šta ste me toliko zaokupili? Ja tu ništa nisam kriv! Na glupe sumnje ne mogu uzvratiti samilošću nego smehom! To mi je

narav. Ne, ništa ja nisam čuo od služavke, nemojte nju jadnu kriviti. Niti ne znam da je ona prala stube. Ako Vas baš toliko zanima otkuda znam, reći ću Vam. Hoću da mu razbijem i ovu tlapnju da sam provalio u njegov mozak.

OSKAR: I jesi! I jesi!

MILOŠEVIĆ: Ne! Za to sam ja već znao pre mesec dana.

OSKAR: Pre mesec dana! Ti! *(Pogruži se najedared u sebe sama kao nekim mračnim, nesvesnim sećanjem sapet.)*

MILOŠEVIĆ: Pre mesec dana. No da. Kad je čovek medije sme i zaboravljati. A ja sam se odmah setio o kakovom se otkriću radi čim mi je Olga natuknula o pirotehničkom izumu. Nisi li Ti napisao dramu u kojoj si obradio jednog pirotehničara koji baca novo sunce i mrtvačku glavu na nebo i time hoće da preporodi čovečanstvo? I tu si mi dramu dao pre mesec dana na čitanje. Sam si mi dao, molim.

OSKAR *(u najvećoj zabuni):* Ja, ja? Ja sam o tom otkriću pisao već pred mesec dana? *(Rveći se sa sećanjima koja kuljaju iz njega u mahnitom neredu. I najedared jedna okolnost jasno iskoči iz gužve ostalih. U zanosu i očaju:)* Jest, to je bilo povodom mog pohoda s Olgom u laboratorij za seciranje! Jest, sećam se! O, kako je to čudno iščezlo iz moje svesti! Kao da mi je neko presekao nit doživljaja! A gde je ta drama? Ovamo je daj! O, već pred mesec dana pronašao sam otkriće i još nisam nad Evropu bacio mrtvačku glavu! U Evropi bi već danas cvalo proleće lepote! I mira! Gde je ta drama, gde? U Nemačkoj, zar ne? I s dobivenim novcem plaćaš Olgu!

MILOŠEVIĆ: Opet isto! Nepopravljiv! *(Običnim svojim podrugljivim, zajedljivim, svirepim tonom:)* Gde je drama? Tamo gde i sva Tvoja dela. U pepelu. Ti misliš, da sam ih ja u Nemačku slao i da tamo genijalnu slavu i deseto izdanje doživljuju, a njima je služavka lepo ložila peć i kuvala supu koju si Ti jeo. To doduše nije lepo od mene, no šta ćeš, ja sam štedljiv i imam samilost za služavku.

MILAN *(ogorčeno):* Vi ste cinik, sasvim običan, glup, ćiftijski cinik. I ja Vam zabranjujem da u tom tonu dalje govorite, razumete?

MILOŠEVIĆ *(naprasito i naduto):* Pardon, ako možda ne znate, ja sam Miloš Milošević, financier i čovek možda od političke budućnosti; ukratko, uvažena ličnost u svim krugovima širom čitave domovine. Ministri su moji prijatelji, kako to dolikuje članu partije koja je na vlasti. I molim malo više respekta u mojoj kući.

OSKAR: On mi već i toranj moj krade! Daće ga valjda Olgi! No uzmi ga, daj joj ga. Uzmi sve, ja Ti sve dajem. Hoćeš li moj kaput? Samo mi dramu i otkriće moje vrati! Otkriće moje, vrati mi, vrati!

MILOŠEVIĆ: Čemu toliko uzrujavanje! Kako da Ti ga vratim! Drama je spaljena, a znanje Ti ne mogu vratiti. Pa šta bih ja mogao učiniti s tom detinjarijom? Zar ću ja bacati mrtvačke glave nad Evropu i stvarati čudesa? Ja sam s današnjom Evropom, ukoliko ona ne ide protiv mene, i previše zadovoljan, a da se brinem za neki preporod njen. Preporod je u redu, a ne u čudu. Baciti vatrometna sunca nad

Evropu! Haha! Kako? Valjda da se takmičim s Kruppovom fabrikom dalekometnih topova? No eto, već sam bacio! Već gori gore na nebu mrtvačka glava! I vidljiva je do prvoga sela! I diže se lepo aeroplan i skida je ko krušku i nosi je lepo na zemlju da se ljudi smeju. Ili je upeca ko ptičicu. No da, lepe gluposti i ništa više.

OSKAR: Lažeš, lažeš! Ti nisi spalio moje drame! One se igraju po celom svetu pred punim kućama! Ti ne držiš moje otkriće glupim! Ti si ga već na vašar bacio i snizio do vašarske senzacije!

MILOŠEVIĆ: Pa jesam. Dabome. I milijune sam već stekao s njime! Vole ljudi gledati mrtvačke glave. Kako Ti to mene najedared pametnim držiš! Sve Tvoje zamisli ja odmah u delo pretvorim! Dobar tehničar!

OSKAR *(u mahnitom očaju):* O–o! *(Klone u stolicu i zarida ispretrgano, gorko:)* Na vašaru, negde na prljavom sajmištu, mesto na nebu, nad Evropom!

MILAN: Prestanite s ovakovim izazivanjem! Vi se tu smejete, a dole Vam žena umire!

MILOŠEVIĆ: Pa šta je Vama? Recite to njemu koji čitavu večer pravi nered i buku u kući! Umesto da i sami nastojite da mu ovakove ludorije izbijete iz glave, Vi neprestance glavinjate ovamo onamo i ne znate gde da se zakačite svojom pameću. Ili zar i Vi možda sudelujete u njegovoj ludoriji? Vi ste ga na jednu ludoriju već jedared zaveli!

MILAN: Vi ste nitkov, ako tako mislite. Već čitavu večer neprestance sipate ulje u vatru i svim mogućim cinizmima nastojite da ovog čoveka što više uterate u besnilo. Ja osećam, da i ja možda nosim delak krivnje u tragediji njegovoj, i meni je grozno što mu ne mogu pomoći. A gde je Vaše osećanje krivnje? I sućut Vaša? Vi zlonamerno nastavljate i svršavate tamo, gde sam ja nekriv započeo možda. I ja počimam verovati, da ima istine u onome što on govori, barem u onom što se njega tiče. Jest, i nije li Vam nimalo žao?

MILOŠEVIĆ: Žao? Šta sam ja tu kriv? Može li se bolest njegova izlečiti novcem? Drage volje žrtvujem nekoliko hiljada. Kako mi ga ne bi bilo žao! Šurjak mi je! No šta ja mogu tu pomoći! – A vas grize savest?

MILAN: Savest? Zar sam samo ja kriv? Ono što je bilo nije bilo samo moja krivnja nego krivnja ove zemlje. Radio sam na pročišćenju njene i svih nas tragedije –

MILOŠEVIĆ: I kako sam čuo od jednog kolege, dobro ste bili upravo danas plaćeni za svoje dobre nakane od nekada i za svoje patnje.

MILAN *(skočivši kao uboden gvoždem):* Šta? Vi to platom nazivate? Vi ste podlac! No nije glavno ono što Vi mislite, no ono što ja mislim. Nove su težnje došle, gospodine, ja nisam hijena što se zaustavlja na prvom lešu da mu ispijam kosti! Moj život je kretnja.

MILOŠEVIĆ: I ja sam nekada u glasovitom jednom političkom procesu sedeo na optuženičkoj klupi.

MILAN: A danas u stare i meni i Vama dobro poznate optuženičke klupe trpate one koji liniju postignutih ciljeva prekoračuju za novi trk i nove ciljeve. Ja sam govorio o hijenama, hijena ste Vi. No varate se ako mislite da ste večni. Sasvim je verovatno, ponavljam, da Oskar punim pravom sumnja u Vaše poštenje. No ako Vi to sve tumačite njegovim nervima, i time se zadovoljujete, onda ću Vam ja nešto reći. O, nije potrebno bacati mrtvačke glave nad Evropu. One koje već leže na njenom tlu, i one koje će još ležati, one govore, one provode čudo koje se pomalo uvlači u ljudske duše. I ja vidim kako se preko svih tih mrtvačkih glava šuljaju ruke da svima Vama sagnu glavu na poklon pred onim velikim spasenjem što dolazi. Vidim ih kako se šuljaju i rvu da dokuče zvezde i brate se u velikoj konačnoj izmirbi sviju nas. To ja vidim, a Vi ste slep.

MILOŠEVIĆ: Priče i ludačke sanjarije. Vi ste anarhista.

MILAN: Naziv je sasvim sporedan. Duša nije bakalnica i ne treba natpisnu tablicu.

OSKAR *(koji je prestao da jeca i podnimljene glave utonuo u uspavano mrtvilo. Za posljednjih Milanovih reči, izgovorenih glasno i s unutarnjim, drhtavim zanosom, on je podignuo glavu i bunovno skretao pogled s Milana na prozor, s prozora na Milana. A sad se diže sav i kao u glasnome snu šapće u bolećivom trepetu glasa):* Ovo nije anarhizam. Zar sam ja komunista ili anarhista? Ja zastupam najvišu socijalnu doktrinu: somnambulizam. Ja pripadam poslednjem i najsavršenijem socijalnom pokretu, pokretu somnambula. Ja sam somnambulista. Jest, jest. Ja živem u vremenu kad će se sunce gasnuti i ljudi kad će vlastita sunca da zapaljuju nad zemljom. U vremenu kad će ljudi u tihome šumoru šuma i vrela hodati po zemlji, svaki s belim odrazom međusobnog svetla u očima, svaki s pobožnim lučima dobrote u duši. Oni će slaviti blagdane svakidanje u pesmi novih svetala, u igrankama tihih ljubavi. To će biti. Ja sam somnambulista, danas ja ne postojim više, ja sam tamo, negde daleko, negde daleko odavle. A Vi? Vi ste sigurno moji drugovi! Zdravo braćo!

On prilazi s pritvorenim očima do Miloševića i hoće da poljubi u lice. No Milošević naglo stukne i povuče se do zida. Oskar se obraća k Milanu i ljubi ga. Milan ga prihvaća u naručje, gladi ga po ledima i mrsi s prizvukom očajnog plača: Oskare, Oskare! Osvesti se, osvesti!

Vrata se polako otvaraju i u sobu dosmuca Oskarova majka, sniska, krupna, u papučama, u noćnom haljetku i s noćnom kapicom na glavi. Ona usopljeno duše i jer je kratkovidna, a naočari nema, ne vidi isprva ništa određeno u sobi.

MAJKA: Kakova je to vika? Jedva sam se uspela stubama. I odahnuti sam morala. Šta je to?

MILOŠEVIĆ *(iza nje, poluglasno):* Ah ništa, ubio je samo jednu mačku i raketu jednu ispalio.

MAJKA: Nastinu mačku? *(Zapazivši Miloševića. Plačljivo:)* Zar mu nije bilo dosta što je ubio Nerona? Pa iz sobe puca? Već mu je jedared pasirala nesreća i najlepši su sagovi izgoreli i Branku je malome unesrećio glavu? Ni na šta on ne misli, samo na sebe! Sestra mu se davi u kašlju, a on se zabavlja. *(Dovuče se do Oskara i spazi ga u naručju Milanovom.)* Šta je to? Šta se to događa? *(Smeteno:)* Malo pre ste svi zajedno vikali, a sada je tišina. i eto, ovi plaču! Oskare! *(Drma ga za leđa.)*

MILAN: Ništa, gospođo, malo uznemirenje!

MAJKA: Valjda zbog Naste. Jest, Nasti je vrlo zlo. Trebalo bi poslati po lečnika, Miloše. Krv joj je lijnula na usta ko potok. Ona Te zove dole, i Tebe Oskare. Jesi li čuo? Vrlo lepo, za celo vreme bolesti je nisi posetio. A ona Te neprestance čeka i pita za Tebe. Jučer Te je čitavo vreme po Miloševiću i Olgi zvala.

OSKAR *(naglo se otkrenuvši. U potpunoj svesti):* Meni niko nije ništa rekao. Možda je neko imao razloga da mi ništa ne kaže.

MILOŠEVIĆ: To nije istina. I večeras Te je Olga neprestance zvala dole.

OSKAR: Večeras! A nije mi kazala da me sestra zove. *(Majci:)* A zašto Ti sama nisi došla da mi kažeš?

MAJKA: Zar ja nisam jučer čitav dan služila Bogu brinući se za sirotnu decu bez roditelja?

OSKAR: Da, da, služila si Bogu. A kad će te sirotne dece nestati, da se svaka majka i za svoju brine? I dokle ćete vi tako, milostivne i čovekoljubne gospe, sedeći na ćoškovima, dobrotvornim i milostinskim kasama rešavati problem siromaštva? Jadni Branko, već se i za njega brinu. A Branko hoće podići tvornicu praška za zube, pa dajte mu kapital iz svojega džepa. I za mačku i za psa se član utemeljitelj društva za zaštitu dece brine i brine i brine. Pa dajte psu i mački malo više hrane da se ne deru od gladi.

M i l a n se upliće, nerazumljivo mu nešto govori da ga umiri.

MAJKA: Ti si nevredan sin. Nije dosta da si svaku službu i svaku brigu za svoju službu zapustio, nego mi još i moju štednju prebacuješ. Da znaš samo što me stoji bolest Tvog oca, pa sada Tvoje sestre! I sve je, čini se, uzalud. *(Plačući:)* Novac se rasipa, a bolesnici ipak umiru. *(Uputivši se spram Miloševića:)* Hodi, hodi Miloš. Treba ići k doktoru. I Nasta Te nešto zove. *(Milošević je propušta pred sebe, ona smuca preko odaje, okreće se na vratima i spram Oskara:)* A ti ne ideš, Oskare? Sad sam ja sama došla po Tebe, jer mi nešto govori Olga, da ti ne njoj ne veruješ, te je Nasta uopšte bolesna. Čudni su to odnošaji u ovoj kući, čudni. No idi, idi.

MILOŠEVIĆ *(na vratima, podrugljivo i s neobičnim naglaskom):* Klànjam se gospodo somnambulisti. Mrtvačke Vas glave pozdravljaju, ne one na nebu, one na zemlji. *(Izlazi.)*

MILAN *(nehotice spram Oskara):* Što je mislio s time reći. A zašto ne ideš Ti dolje?

OSKAR *(zaleti se najedared spram vrata, u divljem sumanutom strahu, pa se zaustavi naglo pred njima kao uhvaćen u gvozdenu klopku. Stoji jedan tren, zamrmori nešto nerazumljivo kroz zube kao da reži, kao da ropće, pa onda još naglije nego što se zaustavio, otvori vrata i dere se iz sveg glasa niz stube):* Miloše, Olgo, nemojte, nemojte! Ne činite što ste namislili!

MILOŠEVIĆ *(negde duboko sa stuba):* Luđače! Šta se dereš kao da je mrtvac u kući.

O s k a r zgrbi se i pogruži sam u sebi, onemoćalo tapa po sobi tražeći stolicu i ostavivši vrata otvorena.

MILAN *(uznemireno):* Tebi se i opet neke čudne sumnje vrzmaju po glavi.

OSKAR *(skupivši se u stolici kao paralitičar, mamolji usnama i bulji preda se, kao ono pre, u mačku na prozoru. On kao da nešto strašno vidi pred sobom, ukočen je i ne miče se, ko ustrašena zver, koja se jačoj zveri predaje na milost i nemilost. Pa se konačno samo malo lecne i zašapće):* Ne čini li Ti se, da će sad tlo razjapiti pod mojim nogama? I ja ću propasti? Ne čini li Ti se, da je sada, dok je Olga bila sama s Nastom, sasut onaj konačan prašak u Nastinu čašu?

MILAN: Ali mani se tih sumnja, Oskare, ja sam sâm razgovarao s Olgom, ona je bila neobično uvređena.

OSKAR *(nastavljajući):* Oni mi sve uzimaju. I sestru.

MILAN: Ne mogu to verovati, Oskare!

OSKAR: Ti ne veruješ! *(Ustaje i stravičnim glasom:)* Ti si na njihovoj strani. Ti si se sporazumio s njima. Ti si i moje otkriće odao njima, kad si pošao do njih. Jesi, jesi. Ti si špijun njihov.

MILAN *(u prekornom očaju):* Oskare, Ti sam ne veruješ što govoriš! Ja da sam Tebe izdao? Ja?

OSKAR *(smirujući se):* A veruješ li Ti u moje otkriće i u čudo?

MILAN: Ja verujem u istinu i u pobedu naše saznaje.

OSKAR: A u čudo ne? O, svaka velika saznaja dolazi velebnošću čuda. I onda tek pobeđuje za sve ljude! Ne uspe li meni, uspeće drugome. Ne bude li danas, biće sutra. Niti Napoleon nije verovao u parostroj Stephensonov, a danas železnica juri po krovovima i svi se voze na njoj. Ja sam bacio ideju, i ako ništa drugo, docniji će se naraštaji, provevši je u delo, zabavljati njenom lepotom i biti ko deca srećni. *(Najednom najedravši nepobedivim samopouzdanjem:)* Ali ne, ne! Ja ću je sam provesti u delo! Ja u ovome tornju. Ja nikuda ne idem. Ostajem tu i braniću svoje otkriće ko lavica svoje mlade! Odavde će da plane bogosjaj nove objave! I mrtvi će oživeti da gledaju! I čuj, ja idem sad k sestri i poveriću joj što snujem učiniti! Videćeš, to će joj dati novih snaga i ona umreti ne će!

MILAN *(umorno):* Idi, idi!

O s k a r polazi do vrata. I upravo dolazi do polovice sobe, kad li se odozdo, negde iz dna vile rastolegne kuknjava njegove majke ko vrisak topaca. I glas se O l g i n meša u tu kuknjavu, nešto malo dublji od majčinog.

KRIKA ODOZDO: Oskare, Oskare! Brzo! Brzo!

Scena se odigrava brzo, sve u jednom hipu. Dvoglas taj čudno podseća na kuknjavu mačke iz bašte. On propara Oskara kao nož; čitava se njegova duša zaljulja u uzbibalim, rastrganim stihijama.

OSKAR *(srne kroz vrata vapeći):* Idem, idem!

Čuje se kako juri niz stepenice, kao da se strmorom ruši niz njih. Stepenice praskaju, ko da je neko glomazan kamen zakotrljao po njima. Grohoću ko kamenolom, pod kojim su se zapalile mine. I onda zaneme, kao da su se stišale u mekanom talogu.

MAJKA *(odozdo):* Nasta umire! Zove Te Nasta!
OLGA *(istodobno):* Umire Nasta!

Iz dubine vile O s k a r o v neartikulčran krik. Zavijanje majčino. I sve se opet izgubi negde, valjda u Nastinoj sobi.

M i l a n pokrivši uši rukama, zalomi najposle s njima bespomoćno oko sebe i sruši se na krevet, zabacivši glavu nauznak preko naslona.

Pauza.

Izvana, negde s druma kraj bašte začuje se razuzdan smeh neznanih pijanica. Smeh je taj čudan kontrast kuknjavi, koja je čas pre zamrla u prizemlju vile. A prati ga raspojasan lavež. Ali to ne laju psi, to su pijanice previše dobre volje, pa prave vragolije i – laju.

PIJANI KRIK IZVANA: U ovoj se vili, čini se, tuku.
DRUGI PIJANI KRIK: Tu mali David sigurno filistejskog Golijata gađa praćkom, a Golijat tuli.
TRECI PIJANI KRIK: Hoho, tu stanuje gospodin natporučnik Milošević, moj dobar prijatelj s fronta, i valjda tuli što je prestao rat. Sluga pokoran, gospodine vraže!
DRUGI PIJANI KRIK: Tornju belokosni! Tornju Davidov! Zdravo! Beo si ko ljiljan, a ja sam u lokvu pao i blatan sam!

Opet lavež. Smeh. Razuzdano veselje. I polako zamiranje njegovo negde pod brdom, kao u bezdni. Ili možda negde na vrhu brda, ne zna se. Svuda su tu oko vile mnoge i mnoge krčme.

MILAN *(polako i oronule glave odlazi do prozora i gleda napolje. Čini se, da će viknuti na te ljude dolje, no samo se pograbi rukom za čelo i strese se zimogrozno):* Ubogi ljudi, zar su oni krivi?

Vani stepenice opet tutonje. Neko besomučno i ropćući juri uz njih.

OSKAR *(uletivši u sobu, razbarušenih kosa, lica ispretrgana vorama očaja, krvavih ruku; obezglavljeno se muva i viče):* Ona je mrtva! Ona

je mrtva: U mojim je rukama izdahnula, još su krvave moje ruke od krvarenja njezinog. Još zure u mene njezine rožnice, prestrašene smrću. Tu, tu zjapi zemlja, a nad nju raspukline njene, mrtvačka se glava moje sestre kezi sablasno u mene. Jesam li ja kriv? Svi grakću na mene, da je na meni krivnja. Vatromet, pucnjava, pevanje, nemarnost da je posetim. Dakle sam ja kriv. Ja? – A ja sam leteo do nje, da je spasem! Svojim otkrićem da je spasem! Da joj nadu dam! I nije moje otkriće dočekala! Nisam ja kriv, nisam! Vi lažete, vi ste je otrovali! O–o–o! Gde sam! Šta je to oko mene? Grom? Toranj? Nebo? Zemlja? Što? – Mrse se i uštrkljavaju moje misli, jure mimo mene i ja im ne poznam lica. Jure ko prolaznici na ulici, svaki čas novi – i sva ta lica za mene su nejasna, neznana. Aha! Mrtvačka glava! *Gde je? Da je bacim na nebo i oživem mrtve. O ne treba da nad Evropom sja, dosta je nad ovim tornjem. Dosta je da je Nasta vidi.* Ja nisam kriv! Perite moje ruke, još će mene zločinci potvoriti, da sam je zaklao. *(Izgubljen lunja po sobi.)*

MILAN *(uhvativši ga za laktove, poništeno i s prizvukom uverljivosti):* Ja sam baš ovaj čas razmišljao, slušajući neke ljude. – Možda niko ničemu nije kriv? Možda bi to bilo precjenjivanje čoveka, a da ga se zbog ičega krivi ili slavi?

OSKAR *(sluša ga čas. Kao da su te reči čapnule u njegovu dušu ko u ponor i vraćaju se u mukloj jeci):* Svi smo mi krivi. Svi. Ili zar nema krivnje? *(Istrgne mu se iz ruku.)* O, u meni gore vatre ko otrov da je u mojim žilama. U meni plamte koluti i zvezde i rakete i praskavice. Ja ću da se rasprsnem ko izbačena raketa. U svetlu poslednjem i biće svršeno. *(Skočivši na prozor, on napravi pokret, ko da će se strmoglaviti niz toranj. Milan ga zadrži obuhvativši ga za ramena.)*

MILAN: Oskare! Ne oskvrnjuj ovu noć još jednom mrtvačkom glavom! Oskare!

OSKAR *(boreći se da se odrve):* Pusti!

MILAN *(stežući ga):* Ne, ne!

Nema borba. Noć ih zaleva belim svetlom. Obadvojica kao da su pala u gašeni beli kreč, u kojemu čvrlji njihovo meso i sagaraju im kosti, a oni se očajno rvu da se iz njeg izvuku.

MAJKA *(neverovatnom brzinom, možda i prevelikom za njezinu starost i tromu gojaznost, uletevši sva usopljena i zaplakana u sobu):* Gde je Oskar, gde? *(Spazivši obadvojicu, pojuri do njih.)* Oskare, Oskare! Ti si bolestan. Ti vrućicu imaš. Ti sav goriš. Legni, molim Te! Kćer sam izgubila, pa sada još i sina da izgubim? Odvedite ga, gospodin Škreb, u krevet, molim Vas, molim Vas!

OSKAR *(vičući iza glasa):* Pustite me da operem svoje ruke. *(I prigušenom tišinom, koja prelazi u bolećiv zanos.)* U ovoj kotlini mleka da ih operem. Ja hoću da čistim rukama dočekam svoje otkriće.

MAJKA: Kakvog mleka?

MILAN: Mesečine misli. Oskare, budi tih i svetao ko ova noć. Mi ćemo učiniti čudo, ako oživemo sebe sami.

OSKAR: Vidite kako se nizovi mačaka šuljaju da piju mleko. I ne deru se. Mljaskaju jezikom i srču.

MILAN: Ono je grmlje.

OSKAR: Tamo dole, a tamo gore! Vidite, vidite, tamo gore! *(Sav zatrepti od srhova bezumne sreće.)* Čudo! Moje se čudo već zbiva! O već dugo šapće u meni glas, da se čudo moje već zbiva. Vi ste mislili da sam ja u mačku pucao, a to sam ja mrtvačku glavu bacio nad Evropu. Sa srca sam je digao i bacio! Zapažate li, kako je Evropa mirna? Trne od gledanja i straha. I Pariz i Moskva zure u mrtvačku glavu. A ona sja, u nje su očnice šuplje i svetle, i crte su lubanje njene crte na novoj objavnoj tablici! Na belim kolenima kleči noć i sagiba svoje belo telo pred objavom nove lubanje! Gledajte!

MAJKA: Oskare, ono je mesec.

OSKAR: Mesec? Mesec sam ja večeras ubio iz lovačke puške. Ono je mrtvačka glava. Čistim sam je rukama bacio nad Evropu. Aha! Gde je Milošević i Olga? Da vide i da se pokaju! A moja sestra? Otvorite joj zene, da i ona mrtva vidi.

Na vratima se ukaže O l g a s rastrganim crtama u licu, sva čudno uznemirena, kao da oseća iza sebe poteru i od nekoga beži. I kao da se ne usuđuje ući. Za njom dolazi M i l o š e v i ć, prikučuje joj se sasvim blizu i sveder joj nešto prišapćuje, no ona mu ne odgovara. Nemo i smrknuto zagledala se u ono troje na prozoru. Obadvoje stoje nezamećeni. M i l o š e v i ć je od časa na čas kao nezametlivo hvata za prste i trlja ih strastveno, kao da ih kani stanjiti u hartiju, a ona mu uvek surovo odbija ruke.

MAJKA: Oskare pođi u krevet!

A soba se najedared lako smrači, kao da je nešto tamno proletelo pred prozorom.

OSKAR *(u ushitnom kriku):* Aha! Evo! Raspada se mrtvačka glava! Rune se njeni atomi ko semenje suncokretno, u blistavim kapljama. Padaju ko kaplje novog krštenja. Čujete li šapat svetine, koja se diže sa kolena i zanosno maše belim zastavama izmirenja? Evo, raspada se glava mrtvačka! Nema je! Sada zvone zvona na Kremlju i na Notre Dame de Paris!

MAJKA: Ono su oblačci, povijani vetrom, pokrili mesec.

OSKAR: Ono su beli stegovi, ono je šapat Evrope. A gde je napis? Ah, evo ga, tamo dole, mnogo niže. Vidite ga, kako sja? A okružile su ga u luku bele ruke, što se jedna drugoj pružaju i izmiruju.

MILAN: Ono je odsev iz grada, crvenkast ko prvi naveštaj zore. Ono je fabrički napis sa crvenim električnim žaruljama. Ono su oblaci, tanki ko mač. Oskare, Oskare!

OSKAR: Ono je čudo! Moje čudo! Ljudi, braćo! Ja Vam iz tornja vičem ko sa Sinaja, ja vam sa visine vaše budućnosti vičem: Ljubite se i zaboravite mrtvačke glave po kojima ste i vi na visine se uspeli! – A ja padam do vas u bleštavim kapljama i tonem u vašu sadašnjost ko u more uzburjalo. I j a n e p o s t o j i m v i š e, j a s a m s e b e v a m a d a o, s v a k o m e p o j e d a n z r a č a k s v e t l a. Evo širim se ko vetar, ko svetlo. I ja ne postojim više. Ja sam u vama.

On širi ruke kao da hoće obgrliti nešto beskonačno veliko, okreće se upravo u čas, kad je M i l o š e v i ć na vratima obvio ruke oko Olginog pasa i celunuo je požudno u šiju. On ustremi svoj pogled, neke čudne senke prelete mimo njegovih oči ko oblačci, no kad Olga, još pre toga sva se stresavši, spazi njegov pogled i surovom kretnjom otrgne M i l o š e v i ć e v e ruke sa svog tela, njegov se pogled razvedri ko nebo u leto, naglo i neočekivano. O s k a r se lagano izvlači rukama m a j k e i M i l a n a i zaustavlja se pred O l g o m i M i l o š e v i ć e m.

OSKAR *(tiho):* Jeste li otvorili zene mojoj sestri? Otvorite ih, ne bojte se! One praštaju ko ja. Ja vas ne pitam, ko je od vas najpre došao na misao – o n u misao – dođite, dođite.

On ih hvata za ruku, i vuče ih do prozora. M i l o š e v i ć se vidljivo nećka, no videći O l g u da se podaje O s k a r o v o j volji, i sam se smrknuto n j e z i n o j volji podaje.

M a j k a i M i l a n povukli su se s prozora.

MAJKA *(s rukama na licu i plačući):* On je zbilja lud. Lud. A ja to nisam htela verovati.

MILAN *je šapćući miri.*

OSKAR *(na prozoru držeći i O l g u i M i l o š e v i ć a za ruke i samo glavom praveći kretnje):* Gledajte ovu noć. Tu su još malo pre ležale same mrtvačke lubanje, i kosti i prašina koštana, sve belo. A sad se je zemlja raširila ko dlan, na koji se trusi cveće iz voćnjaka čovečanske radosti i sreće. I bela svetinja piruje ovde slavu svog spasa. I nemi duhovi silaze na nju ko lahor sa snežnih čuvika. I čovečanstvo se kupa u mleku.

MILOŠEVIĆ *(više O l g i, no O s k a r u):* Ovo je prašina na drumu, i rosa što se leska na mesečini i zidovi kuća. Meni je to dosadno. On pravi budalu iz nas. Idemo. *(Otme se ruci O s k a r o v o j i hoće da povuče za sobom i O l g u.)*

OLGA *(zlovoljno ga odbivši od sebe):* Čekaj! Ja sam sad samo lekar! *(Zaokupila je O s k a r a, gladi mu čelo, pipa bilo i ne može da se snađe. Ostalima:)* Ovde je prejako svetlo, to ga uznemiruje.

MILOŠEVIĆ *(ironično):* Samo lekar. Pa vrlo lepo za jednu ženu.

O l g a hoće da spusti zavese.

OSKAR *(raširi ruke pred njom i sprečava joj tu nameru):* Svetlo meni ne smeta, Olga. Ja sam sâm svetlo.

O l g a ga gleda dugo, pronicavo, i čini se, da već nastupa u nje reakcija, i otkrenuće se.

Oskar ([illegible] i [illegible]): Dođi, Milane, evo me tu, tu! ~~[illegible]~~ Ti moj [illegible]

Milan (ustaje i [illegible], gleda ga kratak čas zapanjeno, pa polako prelazi na drugu stolicu koja ~~[illegible]~~ [illegible] pored njegove ruke): Kako [illegible]! Tvoje i moje ruke jedne su! (Glas mu potone u sanjivo, [illegible] [illegible].)

~~Oskar~~ [illegible] se pred očima [illegible]. [illegible] čudan, [illegible] ornament da se izgubi u danu.

Oskar (na [illegible] glasom kao da sam iščezao u dalekim daljinama): Ovaj je trenutak [illegible] ko [illegible]. Sad ćemo [illegible] duša. I duša moja sestra i [illegible], [illegible]! Vidi, kako se polako [illegible] postaje ruke i bratstvo je njihovo ko golubovi [illegible] koji sleću beli, tihi golubi. Dahni [illegible] na ruke, [illegible], [illegible]. Ja ne postojim više. Nema nema. U [illegible] spas. Sreća. Ljubav. Mir. [illegible] dubok tihi i svetli. Tihi i svetli —

Čitava soba i [illegible] kao da tone u svetlo. ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ [illegible] Sve se [illegible] ponire u njoj soba [illegible] zelenim zvezdama, koje su ~~[illegible]~~ [illegible] beli, kristalni, [illegible] je [illegible] [illegible] moja [illegible], [illegible] stolice. A one još uvek ipak kruže tiho iz svetla. [illegible], [illegible], [illegible] velikog [illegible] [illegible].

Oskar i Milan [illegible] se u stolice. [illegible] u [illegible]. [illegible] kao [illegible] njihove na stolici. Zavesa.

A zavesa se lagano sklapa kao velike, crvene od [illegible] i [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], sklapaju se [illegible] [illegible] crvenim [illegible]. [illegible] još malo [illegible] i [illegible] kroz njih ko [illegible] [illegible], pa se [illegible] [illegible] sklapa na ~~[illegible]~~ [illegible] i [illegible] san.

MILOŠEVIĆ *(tik do majke, šapće joj poluglasno):* Ja mislim da je i s njime svršeno.

MILAN *(nesuzdržlivim naglaskom prezira):* Niste niti Vi večan.

I dok sve troje ostaje u mirnome stavu ko kipovi, koji su slučajno iz radionica raznih majstora skupljeni u jednoj skupini, O l g a naglo bacivši pogled na M i l o š e v i ć a, sagiba se na O s k a r o v e ruke i celiva ih u suhom trenutačnom grcaju.

OLGA *(u šaptu):* Oprosti, no zar je potrebno znati, ko je kriv? Možda sam ja?

OSKAR *(u svetlucaju svesti trgne se, ko da se neka poznata slika rasklopila pred njim sa svim svojim detaljima. Pa se opet smiri, kao da se je ta slika u ist' mah i zaklopila pred njim):* N i k o n i j e k r i v, j e r s m o s v i k r i v i. I samo jedno ostaje: Ljubite se i zaboravite mrtvačke glave. L j u b i t e s e d o i s t a. *(I mirno je posmatra. Obadvoje ko dva kipa na istome stalku.)*

OLGA *(trgne se i uzmahne glavom i zašapće mu u lice):* Nije moguće. *(I kao da se najednom svega toga stidi i sve joj je to do krajnosti nepodnosivo, zarumeni se u licu, stubokom se sva promeni i prasne u grčevit, svirep smeh.)* Šta ja to radim? Šta ja to govorim? Zar sam ja kevica iz kloštra? I treba da se ispovedim? Nepromenjivo se ne menja, eto, to je istina. *(I uozbilji se sasvim, kao da nemo i nepomično sluša smisao svojih reči.)*

U isti mah M i l o š e v i ć se uzvrpoljuje. Njemu je to sve neprijatno. On i nije trebao isprva čuti O l g i n šapat, a da ga je ipak smetala sva ta scena između nje i O s k a r a. No smeh mu O l g i n vrati opet raspoloženje i snagu.

MILOŠEVIĆ *(besno se raskričavši):* A šta mi sad tu stojimo ko mesečari? Ostavimo se tih glupih sentimentalnosti. Nasta je dole sama. Treba je oprati. Obući u venčane haljine. Sve prstenje joj metnuti na ruku! Zar smemo zaboravljati naše drage mrtve? Ajdemo majko! Olga, ajdemo! *(Vuče Olgu za rukav.)*

OLGA *(otevši se. Zlobno i izazovno):* Mi imamo još dosta vremena da se gledamo.

MILOŠEVIĆ *(s pretnjom):* Molim, molim, ako ćeš biti tako sentimentalna, nikad nećeš svršiti studije.

Između oboje plane čudan pogled. Brz. I mine negde duboko u zenicama kao kresnica u gustoj travi. O l g a se makne, pođe brzo ispred Miloševića spram izlaza. No taj joj zakrči M i l a n koji vodi majku ispod ruke. Ona se još jednom okrene i pogleda Oskara kao da se zauvek s njime prašta. Oskar je nemo gleda, ko isklesan.

MAJKA *(plačući pred vratima. Milanu):* Ostanite Vi kod njega, gosp. Škreb! I čuvajte mi mog sina, čuvajte ga.

MILOŠEVIĆ *(dok ostalo troje stoji ili na vratima ili pred vratima, poluglasno Oskaru):* Nasta je to sama htela. Sama. Kao i lane. Tako je to, moj mesečaru

I pre nego mu O s k a r išta uzvraća i misli uzvratiti, on se brzo zapućuje k izlazu, turne i Olgu i Milana napolje. M i l a n se sklone u stranu i propusti ih sve troje niz stube. Pa se vraća natrag zatvarajući vrata. I zaustavivši se pred Oskarom gleda ga sućutno i tužno.

MILAN: A ako niko nije kriv zlu, gde je meta na kojoj će zlo prestati? Nije li onda zlo večno kao i smrt? I ne će li se o v o, o v o s v e ponavljati do konca?

OSKAR *(s tajnovitim žarom):* Pst! Jedan glas šapće u meni: Ne samo iz pepela mrtvih cvate cveće i mirisna peteljka čovečjeg uspona k sreći. Pst! Duhovi obilaze oko mene i šapću mi: ljudi će umirati, ali srećni da su živeli lepo. I još nešto, još nešto. Pst! *(On ćuli uši, a onda se najedared radosno, zahvalno osmehne i tiho, na prstima, polazi do spiritističkog tronošca, nosi ga nasred sobe. Lagano meće do njega dve stolice.)*

MILAN *(i ne pazeći na to što Oskar radi. Seda na divan, i zadubljen u svoje misli):* Nije u čoveku zlo, nego u onome što ga čini zlim. To oko njega treba prevladati, to, da. Da, Oskare – *(Primećuje spiritistički stolić.)* A šta ćeš Ti? Pusti to! Ništa nije u tom drvu. Ništa.

OSKAR *(tajanstveno):* Pst! *(Pa opet na prstima ide do prozora i bešumno spušta na njih crne, baršunaste zavese. Sobom se prostre tama, protkana ljubičastim odsevima. To mesečina sasvim slabo probija baršun i prši po vazduhu. Tama. Kao da je ponoćna glava tiho uletila u sobu, i prekrila je svojim krilima i posipala finim maškom. Soba je ko katafalk presvučen crnim čaršavima. Oskar seda uz tronožac i meće ruke na njega. Milanu tiho):* Dođi! Ovaj je tronožac beo kao ova noć napolju, a nije li i ta noć bila ko beli tronožac, na kojemu su počivali pomirljivi dlanovi i duhovi su pomirenja silazili na njih ko dašak izmirbe. Dođi!

MILAN *(nećkajući se):* Ja sam grozno umoran. Čitava ta noć seda na mene i zaklapa mi oči od umora. Ja ću leći. *(Pruži se poleduške po divanu i odmah se dižući):* Misliš li, da je u tome stoliću čudo? I istina? Gle, mi smo se iz svetla vratili u tamu. I ja se vraćam. Jest, ja se vraćam nastavljajući svoje delo i borbu. O šta to znači, ako sam ja prešao crtu na kojoj stoji čovečanstvo danas, a hiljade moje braće, zadržavane nasiljem i lukavstvom, nisu? Eto, ja se vraćam da i njih povedem preko crte! Jest, to je saznaja ove noći! Svi treba da predemo crtu, pa onda da pružimo ruke na bratstvo i izmirenje! Svi.

OSKAR *(usrdno i proseći):* Dođi, Milane, ruke su tu, tu! Položi Ti svoje tu!

MILAN *(ćutke se i umorno diže, gleda ga kratak čas, zagrcne, se, pa polako seda na drugu stolicu kraj tronošca, pruživši po njemu ruke):* Kad baš želiš! Tvoje i moje ruke jedne su! *(Glas mu utone u sanjiv, mekan umor.)*

Njihovi se prsti dotiču na stoliću. Ko čudan, beo ornamenat da se izložio u drvu.

OSKAR *(sve slabijim glasom kao da sam iščezava u dalekim daljinama):* Ovaj je tronožac beo ko lubanja. Sad ćemo sazivati duše. I dušu moje sestre i sviju, sviju! Vidi, kako se preko lubanje protežu ruke i bratimstvo je njihovo ko golubarnik u koji sleću beli, tihi golubi. Duhovi silaze na ruke, silaze, silaze. Ja ne postojim više. Mene nema. Utonuo sam. Silazi spas. Sreća. Ljubav. Mir. Silaze duhovi tihi i svetli. Tihi i svetli –

Čitava soba i toranj kao da tonu u mrak. Sene su povirile u sobu ko crni, zlokobni zavodnici, koji su davili i gušili belu, kristalnu noć što je vani snivala svoje neme, vidovite sne, izgubljene u stoleća. A ona još vani ipak kraljuje tiho i svetlo. Neugušiva, nepobediva, ko beo znak velikog, neznanog obećanja.

O s k a r i M i l a n pogružili su se u stolice. Kao utonuli u dubine duše. Miruju kao ruke njihove na stoliću. Zamiru.

A z a v e s a se lagano sklapa kao velike, crvene, od krvi i duševnog prevelikog umora nabubrele vede, sklapaju se ko vede na crnim zenama. Samo se tronožac još malo belasa i reži kroz njih ko beloočnica mrtvačka, pa se onda sasvim sklope na dubok i svetački san.

Aug. Cesarec

VERZIJA B*

OSKAR: A ne bili radije počekao dok ja svršim vatrometom? Branko me odista već predugo čeka. Da li je samo dolje ?

MILAN: Ne, ne. Nije potreban vatromet, eto sestra ti je bolesna.

OSKAR *(nagiba se na prozor i više):* Branko, Branko!

BRANKO *(odozdo):* Evo me! Žurite gosp. Oskare, već je vreme, ja bih već otišao da sam našao izgovor, koji ću kazati svojoj majci za toliko zakašnjenje!

OSKAR: Ostani još malo. Još malo samo. Doskora ću ja. *(Milanu):* Ja ću samo bengalska svetla i slabe rakete da palim. To će mojoj sestri pridoneti lepe sanje. Nemaj brige. No šta ti se je to desilo?

MILAN *(namestivši se na stolicu):* Bio sam dakle danas na vladi. Izradio sam da mi daju neku novčanu pomoć za jedno moje poduzeće. I za Tebe sam izradio nešto, Oskare.

OSKAR: Za mene? Ja ne trebam ništa.

MILAN: Ali čoveče, pa to je neka odšteta za naše patnje i žrtve za narod.

OSKAR: Ja svoju žrtvu ne mogu proceniti papirnatim novcem. Ona je neproceniva. Ja ne primam ništa.

* Nastavlja se, u ovom »Radu«, na str. 358, redak 18. odozgo *Otkrića* iz »Plamena«. – *Ur.*

MILAN: Ali ti me vređaš; i ja dobro znam, da meni moje boli ne može nitko nadoknaditi novcem, ali ja ih trebam za jedno preduzeće, koje će samo narodu služiti –

OLGA: Uzmi, bedniče. Možeš ih kome i pokloniti.

OSKAR: V.deću, trebaću ih možda za pirotehniku. A i Branku sam nešto obećao.

MILAN: Pa i za to. Dakle idem ja s novcem danas popodne po gradu i odlučim se najednom da svrnem u katedralu na večernju. Ti znaš. U katedralu, gde sam pucao na zemaljskog namesnika. Uđem. Stanem na isto mesto gde sam stajao pred nekoliko godina s revolverom u džepu. Čudni su to osećaji. No ja sam miran. Sumrak u katedrali deluje na mene kao brom. Duguljasti šareni prozori prikazuju mi se kao tropske zmije što se penju po zidu.

OLGA: Vrlo lepo.

MILAN: Ko zmije. I ja se sećam onih osećaja, u kojima sam prelazio preko okeana, preko čitavog okeana, da ubijem jednog čoveka, kojega i ne poznam. Crkvene lađe plove zajedno sa mnom. Stubovi su ko jarboli. Ko dimnjaci. Ili ko debele motke na kojima je razapeto plavo platno, posuto zvezdama. Sve se čini da je sumračna večer na palubi. Sećam se kako je ta paluba bila pred nekoliko godina krcata svetinom i kako sam u džepu stiskao držak revolvera. Najedared *(on se diže, trgne se i obazre, pa opet sedne)* okrenem se kao da me je neko probo pogledom, okrenem se i spazim njega, zemaljskog namesnika, onog istog, na koga sam pucao. On prolazi mimo mene i ne prepoznaje me. Ne vidi me. No ipak prolazi kao da ga nešto goni. Ja ostanem u stavu zaleđenom ko žena Lotina i u meni zahuji kovitlac kao bura na okeanu. Čitava crkva se zanjiše, plane sodomskim požarom, zmije sa zida spanu na patos, zakolutaju se, opletu stubove i ljude i oltare i mene, sve se zgužva, slomi, poruši, zaplete – i ja osećam da pucam na tog čoveka. Grabe me neki vojnici, vežu i tuku. On, u krvi dolazi preda me, preseče me prezirno ko ulanski natporučnik, lupi gnjevno nogom o zemlju i izlazi. Ja sam mu samo ruku nastrelio. I sad će me sigurno odvesti u zatvor.

OLGA: Zar ste doista sve tako osetili? Pa to je interesantno za studij!

MILAN: No, to traje samo nekoliko hipova. Ja stojim još uvek u stavu uleđenom i nisam ni u kog pucao. Jedan tanak detinji glas vije se s pevnice i leluja po crkvi ko piskut deteta koje tuku, samotno plazi po crkvi koja je pukla prazninom. U meni bruje orgulje misli. Zašto je on došao ovamo kad i ja? Što nas je to dovuklo ovamo u isti čas, ovamo gde je smrt lebdila nad njime i nada mnom? Ja ga gledam iz daljine, i sećam se da sam sličnog čoveka video na ulici nekoliko minuta pre ulaska mog u crkvu. Jest, to je bio on. Niko drugi. I ja ga tamo nisam prepoznao, a tu, na mestu nekadanje tragedije, tu ga prepoznajem odmah. U munjevnom sledu misli ja u nekoliko hipova preživljavam nekoliko godina. I njegove i moje. I njegove provedene u službi protivunarodnoj, provedene u klubovima, u kabaretima, s varijetetskim glumicama; i moje provedene u žrtvi za narod, provedene

u tamnici, u plesnjivoj ćeliji, bez žene. Jure godine, okreću se ko film. I najedared me obuzme želja da razgovaram s njime. Mi jedan drugom ipak imamo nešto da kažemo. Danas, kad se je sva njegova politika srušila, danas kad sam ja slobodan, pa ipak nezadovoljan s prilikama koje su nastale. Danas dakle možemo stati jedan pred drugoga, obadvojica kao ponešto ravni u svom razočarenju. No to je sve sporedno, ja sa čovekom hoću da govorim.

OSKAR *(naslonivši se na to i nepomično zureći u njega):* Pak? Jesi li govorio?

MILAN: U crkvi je nezgodno. Čekam da izađe. Ja ne osećam nikake mržnje. I ljutim se, što sam u prvi mah mislio da pucam. Kako se lažni osećaji rađaju u ropstvu! U tamnici sam ja čitavo vreme žalio da sam ga promašio. A sada sam najedared veseo. Tako sam najedared veseo, te i zaboravim da pazim na njegovo kretanje. Onda pogledam na stranu gde on stoji, a njega više nema. Obazrem se crkvom nema ga. Izađem brzo. Sigurno je izašao na sporedni izlaz. Čekam. Doista. Ide on. Ali ne sam. S jednom gospođom. To me pomalo uvredi. Dakle ništa naročito nije njega u crkvu dovelo, nego samo to, što ga je u crkvi čekala žena. Lecnem se i neodlučan sam, da li da pođem k njemu. I pustim ga preda se. On ide, širok i visok, bez ikakovih slutnja i ulazi s gospođom u jednu kućnu vežu. Stanem i gledam. Vidim da u veži stoji i on, razgovara i licem je okrenut na ulicu. Možda je što ipak opazio, možda se boji. Meni ga je žao. Žao mi je i to, što sam propustio priliku da s njime razgovaram.

OSKAR: Pa što nisi ušao u vežu?

OLGA: Ali kad je bio s gospođom!

MILAN: Ne znam što bih bio učinio ali on je najedared izašao iz kuće i krenuo s gospođom niz ulicu. Ja pobrzam po drugoj strani ulice, preteknem ga, pređem na njegov pločnik, zaustavljam ga s pozdravom: Klanjam se gospodine! Baš tako!

OSKAR: Sjajno! A on?

MILAN: On! O n m i p r u ž a r u k u! »S kime imam čast?« – Ja sam Škreb! – I ništa više nisam kazao, do svoje ime. On se lecne, pobledi, razvali oči, pogleda mi naglo ruke i prousti: »Ah, Vi ste to?!« I odmah se svlada ko svaki spretan državnik i pita me: »Pa kako je, g. Škreb?« Meni je on najednom tako mio, kao prijatelj s kojim sam se našao posle dugog vremena. To isto pitanje imam i ja za njega da postavim. – No, dobro. Znate kako se živi u novoj državi. – Osećam da mu to nisam hteo kazati. U isti mah setim se da imam u džepu novaca, koji sam dobio zato što sam tome čoveku želeo smrt i zbog te želje sedio u tamnici. Setim se, da sam baš u jutro čitao u novinama da su njemu na putu odnjeli neki ljudi čitavu prtljagu i novac. I ja hoću da izvadim novac i da mu pomognem. Jest. On će možda misliti da ja vadim revolver. A ja ću mu dati novac. No on mi pruža opet ruku i izvinjava se: »Bilo mi je drago. No znate, uz mene je gospođa.« Meni je neprijatno da gospođu zbunjujem još više, posta-

jem i ja gentlmane i prihvatim njegovu ruku. Rastanemo se ko prijatelji. On ode, a ja stojim i gledam za njim. I jedna golema saznaja raspukne se u meni u svoj širini i dubljini okeana:

Mi smo jedan drugome išli na život, a sada se rukujemo ko prijatelji. Šta onda znače sve mržnje, sve osvete, sva ubijstva, ako na koncu svih bolova i grozota ostaju ipak dve ruke koje se preko svih usmrćenih, žrtvovanih, zgaženih radosti pružaju i stištu u saznaji uzaludne borbe jednoga i u saznaji nedovoljnog uspeha drugoga čoveka? I eto, ja preko svih ponora današnjih borbi vidim bele ruke boraca, kako se stištu i izmiruju. Malo su svet pomakli dalje, to je sve. Oni će to znati i izmiriće se.

On se diže ko preobražen jednim unutarnjim sjajem; sva ova bela noć skupila se u njemu, puna otajstvenog mira i izgaranja. Oskar ga gleda pobožno i u bolećivom zanosu; Olga nervozno i prgavo cupka čipke na kecelji. Scena je crkvena.

OSKAR *(u naglim kretnjama kao da ga hoće obujmiti sa svim svojim ushitom):* Da, ta istina veća je od ove noći. Od svega. To je ono. To je ono, što sam ja tebi Olga govorio ove večeri. To je onaj dragulj koji je pokopan ležao u mojoj duši. A Milan ga je sada izvadio i digao kao hostiju. I on sja, miran je i svetao kao ova noć.

OLGA: Da, da, samo si ti drukčije mislio upotrebiti taj dragulj. Drukčije. *(Pokazuje na krevet.)* Mesto govori

MILAN: I eto, to sam ja vama hteo da pričam, obadvama. Jer hoću da dokrajčim vaše prepirke. Ja ću biti radostan, da vidim kako se Vaše ruke stištu nad zgaženim bolom, a ne nad zgaženom radošću. To, to.

OLGA: Hvala na dobroj nameri, g. Škreb!

OSKAR: Ah, znaš li, Milane, sve što si ti pričao, to sam ja danas sanjao! Jest, jest, vratila mi se spomen na sanju, vratila mi se. Ovo isto sam sanjao. Jest. Moje sanje izvlače neki zlobni demoni, izvlače ih iz moje spavaćive duše, punim vedrima ih crpu kao iz bunara. Kradu ih. I onda ja ostajem prazan i ničega se više ne sećam kad se probudim. Ničega. Pa mi onda kažu da sam idijot, jer idijoti ne sanjaju. Puna je duša moja sanja i saznaja, ali sve mi kradu i oduzimaju moji dušmani, u snu. A sada se sećam. Sećam se!

MILAN: Ko ti krade sanje? Zar ja?

OLGA: Oh, ne uzimajte to ozbiljno, on često tako bunca. Uviđam već, da ću morati uvek da sa sobom nosim beležnicu za zabeleške.

OSKAR: Bilo bi bolje za račune. – Ali Milane, ja nisam tebe mislio, oprosti, Ja sam tako srećan –

BRANKO *(odozdo, ispod prozora, nestrpljivo):* Gospodine Oskare, dođite ili ću otići!

OLGA *(skoči na prozor):* Idi, idi!

OSKAR *(isto):* Ne, ne! Idem već, Branko! *(Olgi:)* Šta se ti pleteš ko pletaća igla u svaki pamuk! Ovo se mora proslaviti! O, tri slave ću da slavim u jednoj! Slavu u počast sestre, u počast mom otkriću i u počast tvog divnog doživljaja! To će biti vilinska igranka boja! Igraće koluti i čitava će noć da se pretvori u divan paunji rep! O što bih voleo biti u Japanu! Prolaziti kroz briljantne šume istočnih vatrometa! Koračati kroz svečane slavoluke, napirlitane girlandama od jasmina mirišljavih na jagode i od žutih tulipana mirišljavih na limunovu koru. Puštati zmajeve, načičkane raketama duginih boja! O što bih voleo biti u Japanu! Samo ne tu u ovoj Evropi koja se kolje i tone u krvi ko gusarska galija! – Ovo će biti vatromet! Pođite na prozor! To će biti uvod u čudo koje će doći! To će biti draguljni pir noći i svetla, ljubavi i mira!

Njega više ništa ne može zaustaviti. Strast mu je prožela kosti i gori u njima pržeći ga kao da se kreč u njima zapalila. Nesavladljivo, bez protivljenja predaje se on njezinom plamenu kao u vatrenu struju da je pao i pušta da ga struja nosi. On izjuri iz sobe ko bačen odskočnom daskom. Olga i Milan zgledaju se preneraženo i nemoćno; obadvoje učine pokret da skoče i zadrže ga, no Oskar je već napolju. Oni se ponovno pogledaju, ćutke i značajno, ko turisti koji su svog druga videli pasti u bezdan iz koje ga više ne mogu ni izvući ni spasti. Milan polako prilazi k prozoru i seda na njega, dok se Olga povlači u dno sobe tako da još uvek vidi kroz prozor. Kratka pauza.

MILAN: Šta je to s njime? On mi je čitava zagonetka.

OLGA: O, takove su zagonetke vrlo jednostavno rešene u svakom i najobičnijem patološkom udžbeniku.

MILAN: Vi mislite da patologija rešava konačno bivstvo ludila? To bismo mi bili već na vrhu kulture. Ja nisam tog mišlenja. Ima još uvek nešto u ljudskoj duši što izmiče svim znanostima i svim teorijama. To sam ja toliko puta osećao u tamnici. Toliko puta.

OLGA: Najlakše se postaje mistikom u ropstvu. To baš nije jako pohvalno za misticizam. A ni za Vas, koji se borite za slobodu. Ja ću vam, ako vas zanima, ispričati jedan slučaj, na koji sam naišla u ludnici kad sam nedavno tamo bila u svrhu studija. Možda će Vam onda Oskar biti malo jasniji. Asistent dao je po jednom bolničaru otvoriti kapiju jedne ćelije. Ćelija je bila malo ne prazna, s teškim rešetkama na okvirima, s kamenim podom. U sredini ležao je jedan ludak, obrasao čekinjastom bradom, obučen u sivo, užasno nakezena i izvorana lica, očiju zapiljenih u knjigu, masnu od znoja i zgužvanu. Kako je on ovamo došao, to mi je još pre pričao asistent. Ubio je čoveka i poludio od grizodušja. A u ludilu pronašao je, da je on krivo optužen zbog ubijstva, nego da su ga prijatelji zatvorili što je bio odviše pametan.

MILAN: Ja tu još ne vidim nikakove sličnosti s Oskarom.

OLGA: Čekajte. Oskar doduše nije nikog ubio, ali je sudelovao u naumu da ubije. No neka to i ne stoji, da on oseća grizodušje. Slušajte dalje. Taj čovek u ludnici je sebi uobražavao da je pronašao otkriće presudno za čitavu nauku o elektricitetu. Pisao je čitave rasprave na komadićima hartije, koje je kanio štampati u knjigu, ali ih nije hteo nikome predati, jer se je bojao da će mu ih isti uništiti. Čeznuo je za tim, da se proslavi, te je meni dao jedan deo rukopisa (uostalom svi su bili jednakog sadržaja) tek onda kad sam ga obmanula da sam novinar i dala mu reč, da ću mu rukopis štampati u novinama. Dodajem da je i Oskar mene nekada zavoleo i dao mi svoje rukopise na čitanje tek onda kad je dočuo da se poznam s mnogim novinarima. Najzanimljivije jest, da je taj ludak meni kukajući i plačući tvrdio, da ga njegovi prijatelji progone. Neprestance, u snu i na javi. Brzojavne žice da su zakačili o njegov mozak, i da se on ne može maknuti, a da oni ne bi to doznali. Oni mu po brzojavnim žicama kradu sve misli, svojataju njegovo otkriće i štampaju pod svojim imenom; diktiraju mu da ostane u ludnici i uveravaju ga da je lud. Jest, njegova glava jest brzojavna stanica, ali on će sve žice da polomi, pokida. I hvatao se je za glavu i čupao je kose, koje je smatrao žicama. Ne vidite li sada možda neku izvesnu sličnost s Oskarom, g. Škreb? Posmatrajte ga malo više; šteta što niste pred pola sata došli i prisluškivali na vratima da čujete što je govorio. Da još nešto. Kad sam htela otići, taj ludak je najednom stao drhtati i hteo je da se zaleti u mene. Vi već znate što je hteo, osetio je pol. No, nešto slično jest i s Oskarom, oprostite moju iskrenost.

MILAN *(zbunjeno, zaprepašteno uzmuvajući se sobom. Pred njim se je najedared osovilo nešto zaprepasno strašno, kao pećina od crnog mramora, koja se je skovitljala na Oskara i on tražeći da pod njim nađe njega, zapaža u njoj svoj vlastiti, jezovito iznakažen obraz):* To je grozno, to je paklenski grozno. A šta se tu može, recite, recite, gospojice Olga? Valjda je i to rešeno u Vaš'm udžbenicima? Pa i mene su proglašavali ludakom! I mene! I mene!

Prvi blesak zelenog, sumpornog svetla prodre kroz prozore i obliže odaju ko velik, sablazno zelen jezik. Odmah zatim začuje se izvana kratak, oštar pucanj. I još jedan. Sobom se rasplazi sjaj crven i plav, meškolji se po zidovima i nameštaju, kao plave i crvene ptice da lupaju po njima tihim i providnim krilima, stapa se u ljubičast, svileni sjaj kao prozirno velo da je prekrilo sve stvari, kao sitan mašak ljubičastih lepira da je posipao čitavu odaju.

OLGA (iz *kuta kao sudbina dubokim, nemilostivim glasom):* Šta se tu može? Ništa. Tu zatajivaju svi udžbenici. Ništa. To znači visiti nad bezdnom, visiti na tankom pamučnom koncu i čekati dok konac pukne. A on obično pukne. A onaj koji visi, sunovraćuje se ko varnica u bezdan, tamo da još malo svetli i konačno ugasne. Eto to. I ništa više. Sva sreća, da takovi ljudi sačinjavaju možda tek pol postotka od svih ostalih!

Svetla se neprestance menjaju. Čini se, da Branko i Oskar podeljuju posao i dok jedan pali bengalsko svetlo, drugi izbacuje rakete iz topa.

MILAN *(raskolačivši oči kao pijući na njih svetlo što struji izvana u šedrvanima boja. Napuklo i mračno):* – Pa biti baš u ovoj polovici od jednog postotka? Zašto baš to? Zašto?

Opet pucanj. Jak. Razlega se kroz noć kao da kamenje pada iz visine o nešto šuplje. Žuta i crvena svetla. Soba se pričinja kao oblepljena korama naranči.

OLGA *(besno):* Ali to je ipak odviše. Zar je to bitka tu dolje? Rekao je da neće jake rakete pucati i već je zaboravio. Ne čini li Vam se, gosp. Škreb, da to prastari, divljački, azijski nagoni progovaraju iz Oskara ko demoni nesavladivi? Nije li i to jedan čudan znak?

MILAN *(na prozoru):* Ali ovo je ipak divno, gospojice Olga! Ne, ne, ja razumem da se to može strastveno voleti. I za to čovek ne mora biti lud. Gledajte, gledajte onaj kolut što se razilazi ko šareni vir u mleku mesečine, kako je to divan kolobar! Na štapiće bih ga hvatao kao deca! Pa onaj što se vijuga ko zmija! Ko tanka spirala od šećera. A šume se lelujaju i zibaju ko talasi! Divno, divno!

OLGA: Da, divno. Razumem i ja to. Ali htela bih već jedared doživeti vreme, kad će ljudi i bez pesama biti srećni.

Odaju koja se je kroz čitavo vreme obasjavanja vatrometnog njihala u nemiru svetla ko svilena nosiljka na rukama nevidljivih robova, najednom se smiruje, sve boje iščezavaju u mesečevom bledilu kojim je dosada bila obasjana; soba gasne i opet se vraća u svoj miran položaj, kao ukleta sudbinama ljudi koji se po njoj kreću.

Odozdo se rastolegnu krikovi. Neko se prepire. Dosluhuje se jasno Oskarov glas i još jedan glas, dosada nepoznat, dubok i zvonak. To se je M i l o š e v i ć pred koji čas povratio iz grada i zatekavši ženu gde spava pošao u svoju radionicu da kombinira neke spekulacije. Smeten O s k a r o v o m pucnjavom on je pojurio u baštu i zapretio mu daljnje palenje vatrometa. U glasu se njegovom oseća pizma, oseća srdžba. Prepirka njegova s Oskarom vodi se kričljivo, naglo, neobuzdano; i samo visina tornja u koji dopire ublažuje nešto njezinu žestinu. I M i l a n i O l g a pojure na prozor.

MILOŠEVIĆ: Nikada mira, nikada mira! A jedan broj u mojim računima važniji je nego hiljadu tih glupih praskavica!

OSKAR: Špijun, špijun! Pijavica što si se u moj mozak uvukao!

MILOŠEVIĆ: Daću ja tebi špijuna. Ovamo te žabice, ovamo, Branko! Čuješ li! Tako!

OSKAR: Gade!

MILOŠEVIĆ: Na, evo ti ih u vodi! Žabice nikuda drugamo i ne spadaju nego u vodu! Sad neka krekeću. Na! Pametnije su od tebe i ćute.

OSKAR: Varvare! Varvare! Svaki japanski seljak ima više smisla za lepo nego ti, gosp. jugoslavenski bankaru, framasune, krtičaru i političaru! Čekaj!

OLGA *(više niz prozor):* Jeste li poludili! Odvedite ga gore, Miloše! *(Milanu brzo, bez predaha:)* Ovo je grozna kuća. Tu svi stoje jedan spram drugoga u borbenom stavu: u jednoj im je ruci molitvenik ili članovnik dobrotvornih društava, a u drugoj nož. Proći kroz ovu kuću znači proći kroz noževe, znači uvek opasnost, da Vas ko ne ubode iz potaje. Gledajte, sad diže kamen. Tako je upravo činio i onaj ludak u ludnici, kad su mu hteli oteti njegove spise. Isto tako! – Oskare, Miloše! – Molim Vas, g. Škreb, skoknite dole rastavite ih, dovedite ih gore! Molim Vas!

MILAN *potrči iz sobe obezdušen i bez reči.*

MILOŠEVIĆ: Ubijce! Da, to si naučio u zatvoru. To. Gore! Gore!

OSKAR: Ne idem. Ja sam gospodar svoje volje! Ja! Ja! No pusti me, ja Ti sve praštam, samo me pusti. Tvoje ruke me užasavaju ko guje.

OLGA *se povlači u sobu, s čudnim grimasama u licu, baci se na krevet, zatrpa glavu u jastuke i prasne u smeh, u grčevit i mekanim jastucima zadušen smeh. Krevet se trese od njezinih grčeva, ona na čas diže glavu i u očima se njezinim vide suze. Pa je opet zarije u jastuke i kroz smeh i kroz plač potmulo, duboko vapi:* Ludnica! Ludnica! Kako je to sve gadno! Gadno! Kako smo mi svi podli! Svi! Samo on je čist. Doista čist! On – ludak! O zašto, zašto ludak! Podlo! Gadno. To smo mi vukovi, a on je janje!

Pred vratima se začuje topot nogu. I mrmljanje nerazumljivo. O l g a se naglo diže s kreveta, briše lice, popravlja presamićenu kecelju i došavši do stola s pirotehničkim lončićima baca u njih letimičan pogled i svladava se surovim naporom snage.

OLGA: Među ovim lončićima ipak nema ono što će kroz moje ruke proći u sobi njegove sestre. No neka propadaju janjci. Neka. S v e j e d n o. Njegove telepatske slutnje nemaju dokaza.

Ona mračnim i zlobnim pogledom gviri u vrata, koja se naglo otvaraju. M i l o š e v i ć i M i l a n vode Oskara ispod ruke, O s k a r se nemoćno opire i viče:

OSKAR: Špijune, špijune! Ja ti to ipak ne opraštam!

Lica sva trojice napregnuta su i iskosana crnim senima uzbuđenja. Ovo bi bili izrazi one trojice sa Golgote koji su sašli sa krsta i zapleli se u jezovito rvanje za nešto izvan dosega njihovih moći.

M i l o š e v i ć puštajući Oskara iz ruke bulji u njega pogledom koji proždire i suklja iz oči kao polipske kraci što bi stegli i gušili. I ništa ne govori.

U sobu se došulja B r a n k o s topom i sa zapaljivačima, meče ih na sto i zastane gledajući pažljivo i znažudno čitavu scenu.

OLGA: *(gurne ga o lakat):* Idi kući.

BRANKO: To se baš nije isplatilo tako dugo čekati, pa da najposle vatrometne žabice završe u vodi. *(Izađe.)*

MILAN *(odvevši Oskara do prve stolice):* Smiri se Oskare, seti se ruku što se pružaju preko ponora mržnje, seti se!

OSKAR *(glasom koji se kida i lomi):* Ah, da čekam dok se pruže! Ali on bi me pre toga ugušio svojim rukama! Zločinac! Špijun!

MILOŠEVIĆ: Dosta! Dosta!

MILAN: Pustite ga, molim Vas, da se smiri!

MILOŠEVIĆ: On je lud! To su napadaji manijaka! Njegovo je mesto u ludnici. Šta mi je danas učinio! Neverovatno. Olga, zamislite samo! Ah, to se ne može iskazati. Ja gubim suvislost misli. Reči mi izmiču i nijedna nije dosta jaka da tog čoveka prikaže u punom svetlu.

OLGA *(trpko i preko volje):* Što to!

MILOŠEVIĆ *(i s besom i s nekim dubokim, zluradim veseljem):* Taj čovek je sebi uobrazio, da smo ga svi mi, i ja, i Vi, i otac njegov, i svi mu radimo o glavi! I tražio zaštitu. Mi mu krademo drame, mi ga trujemo, mi ga mislimo ubiti. Danas mi je pričao šef policije – neverovatne stvari. Kod šefa policije bio je taj čovek i prijavio nas da mu radimo o glavi! I tražio zaštitu. Mi mu krademo drame, mi ga iskorišćujemo kao spiritističkog medija za neke čudne, sebične svrhe; svu silu detalja nanizao je taj čovek da svoju optužbu učini verovatnom. Divno je iskitio svoju pripovest, popunio ju je najizmišljenijim ludorijama! To je grozno. Mene spopada jeza kad na to mislim! Mene je stid pred ljudima zbog tog ludaka. Mene je stid! Meni će svaki ugled pasti! I ja vidim jedini izlaz iz tih gluposti u tom da se tog čoveka odvede tamo gde mu je jedino ispravno mesto.

OLGA *(izrazi njenog lica pokazuju najveću brzinu nekog unutarnjeg omeravanja i procenjivanja činjenica koje su se otkrićem Miloševićevim pojavile. Rezultat tog merenja mora da je dobar, jer ona samo mahne rukom i otkrene se k prozoru.)*

OSKAR: Lažeš! Ti nisi bio sa šefom policije! To si Ti meni odavde, iz mozga izvadio, izvukao, jest! Ja mozga više nemam, Vi mi ga srčete ko Talijani oštrige, Vi mi ga ispijate, kradete! Ko sve! Niste li moje drame samo zato proglasili nevaljalim, da ih možete u Nemačkoj štampati i koristiti se novčanim dohotkom? U Nemačkoj ih prvi kritičari proglašuju genijalnim i deseto izdanje doživljuju. Ne pevaju li gramofoni po čitavom svetu mojim glasom! Vi ste moj glas u gramofone uhvatili i zarađujete hiljade, a meni govorite da nemam pevačkog talenta. Ne kradeš li ti moje sanje, ne iskorišćuješ li moj spiritistički medij! Jest, jest, ja delfijsko sam proročište za tebe, ti prisluškuješ na vratima što u snu ja govorim, postavljaš mi kroz ključanicu pitanja, na koja ja odgovaram, a ti kasnije odgovore te uzimaš za osnov svojih računa i upotrebljavaš ih u svoje burzanske spekulacije! Nisu li prosuta oko mene stotine ogledala, u kojima Vi hvatate moje kretnje? Nisu li tisuću nevidljivih rupa probijene u ovom zidu kroz koja Vi hvatate moje razgovore sa samim sobom? Nisi li organizovao protiv mene čitavu bandu uhoda koji paze na mene, da Vam ne izmaknem dok me ne iscrpete do dna? Jest, jest! Ja sam bio kod šefa

policije! Bio sam! I svi ćete vi sutra u zatvor! Oko kuće šuljaju se seni onih koji će Vas ščepati! Sila protiv sile, špijuni protiv špijuna! U zatvor ćete, jest, to mi je svečano obećao šef policije!

MILOŠEVIĆ *(odobrovoljeno i ciničnо)*: Glupost! Zar to tako mesečina na tebe deluje? Mi u zatvor ne ćemo, ali ti ćeš u ludnicu, to je verovatno.

OSKAR: Da, da, to je bilo svrha tvog razgovora sa šefom policije! To! Da me pred njim prikažeš ludim! I tako da uništiš moju optužbu! O ništa to! Ja ću, ako je potreba, svrgnuti i šefa policije! Pisaću protiv njega broširu! Sve ću ja Vas da optužim i svrgnem! Sve, počev od onih na tronu do ovih u slobodnozidarskoj loži!

MILAN *(drhćući po čitavom telu; zubi mu cvokoću od groznice bolećive)*: Ali Oskare, pusti to, ja znam da si ti u pravu! Smiri se, molim te!

OSKAR: U ludnicu! Hahaha! Mene obretnika najveće objave! Mene! A zašto! Kome je to potrebno? Zašto? *(Spušta glas do najtiše note i šapće Miloševiću u lice tajnovito i u psiku:)* Zar možda za to, da tebi ostane ova kuća i ovo imanje posle smrti mog oca, koji leži u sanatoriju na operaciji? Zar možda zato da, nakon toga kako si svojoj ženi, a sestri mojoj, dao slatku, otrovnu prominclu. deliš sve ovo – s njome? Toranj! Zar se zato gospojica Olga toliko brine za moju sestru da prikrije svoje i tvoje zločinstvo? Zar se zato ona u času, kad slatka promincla potajno razara krv moje sestre, zar se zato ona toliko stara, da sestru svoju ne uzrujavam jednim vatrometom! O, vatromet nikoga ne truje! Nikoga! Da, znam, i sad Vam odlično dolazi to, što sam ja bio kod šefa policije, odlično Vam dolazi, jer ćete me proglasiti ludim i sve moje optužbe izvrgnuti u primišljaje luđaka! Ko može nešto protiv Vas! Brošira! Opozivam svoje reči! Vi ste svemoćni danas, Vi što o ljubavi i o oplemenjivanju čoveka govorite i u lože se sakrivate da u njima o svojim profitima raspravljate! O ljubavi govorite, a sila i otrov su u Vašim rukama! Gadovi! Gadovi!

Miloševićtraži kroz čitavo to vreme da pogledom ukrsti pogled Olgin, no ona naslonjena na sto pognute glave i spuštenih zena gviri u pod. Onda kad Oskar završi, ona podiže oči i sretne se s Miloševićem. Obadvoje se zagleda jedno u drugo, oči su Miloševićeve nemirne, zastrte sivom mrenom, igraju ko bube što se izvlače iz prašine, u njima plamti pitanje i propast. Olga je bleda, ali mirna; sadreni kip što samo iznutra vri groznim vatrama. Miloš je spreman na zaskok, no Olga ga pretekne.

MILOŠEVIĆ: Ovo je zločinačka kleveta, ja prosvedujem! *(Izgleda da će navaliti na Oskara.)*

OLGA *(polako i sudbonosno šuljajući se spram Milana)*: Vi ste svedok jedne tužne scene, gospodine. Ja svog bivšeg zaručnika nisam nikada smatrala snobom koji samo veštački pirlita svoju prazninu. Ne, on

snob nije, dokaz je tome, da je on Vas izabrao za svog najboljeg prijatelja, Vas koji ste seljačko dete, dakle bez izveštačenosti. Ali on je lud. Sve ovo što on govori, on misli potpuno iskreno i upravo bezumnost te iskrenosti najstrašniji je razlog, zašto sam ja odlučila da napustim svaku pomisao na veridbu s njime, jer ta iskrenost, koja je besmislena i grozna, svedoči da je on lud. Ja Vas molim, da sve ove njegove potvore uzmete kao izraz luđaka. Molim Vas i to, da ne zaboravite i ono što ću Vam ja reći: Jest, ja njega još uvek volem, volem ga, i ja patim što ne mogu toj ljubavi dati beleg trajne bračne veze. Ja svu ljubav spram njega prenosim na njegovu sestru. Ja mislim, da sam ja svoju dužnost izvršila. I ja opet idem da je vršim. Zbogom! *(Ona se pokloni i polako izađe iz sobe popravljajući kose.)*

Sva trojica gledaju za njom, ali nijedan se ne miče. Čini se da su omađijani njenim rečima, njenim mirnim držanjem što poprima vid teškoga pregaranja. O s k a r se prvi pokrene iz svoje nepomičnosti, zakorača, zatetura, posrne, opet se uspravi i zavapi.

OSKAR: Olga! Olga! Ili je sve to grozna, surova himba u tebi ili sam ja doista užasno bedan čovek! Ne, ne! Ja se ne varam! Mene medij moj ne vara! Ne, ne!

MILAN: A što ako je to doista sve tako, kako ona kaže, Oskare?

MILOŠEVIĆ: Tako i jest. To su reči velike jedne duše, velike dobrote srca i velikog spoznavanja čoveka!

OSKAR *(skljusavši se na pod i zavalivši glavu u stolicu zarida, sumorno, teško, očajno):* Ne, ne! Sve je to drukčije! O koje su to strahovite niti koje pokreću svu tu užasnu sudbinu? *(diže se naglo, vižla plaho pogledom po sobi:)* Zar je Olga otišla? Otišla? A ti si još uvek ovde? Uvek? Ti ne ideš k mojoj sestri? Ne ideš joj sesti na krevet i milovati joj ruke što možda već u srsajima ledenim zamiru u smrti? Ah, ti u gradu s policijom imaš sastanke! Bojite se revolucije. Da, da. Ti u tvojoj radionici brojke na milijune podižeš! Da, da, brojke, brojke! I u bogu je broj!

MILOŠEVIĆ: Ne moram li se ja starati za moju ženu? I ne buniš li me ti u tome svojim vatrometom? Ja sam joj obećao da ćemo na letovanje čim se samo pridigne. A to stoji novaca. Meni je stalo do nje, ja nisam ko ti, što misliš da su svi bolesni ljudi gluhi i ne čuju prasak tvojih glupih raketa. Ja i sada idem do nje, ja nisam ko ti što još nijedared za njene bolesti nisi sašao do nje. A ja idem, jest ja sam u velikoj brizi za nju. *(Izlazi.)*

OSKAR *(za njim):* Farizej! – *(Odlazi umorno i sustalo do kreveta i baca se poleđuške na njega raširivši ruke kao na krstu.)*

M i l a n sedećke, podnimljene glave na ruke, bubnja prstom ritmički po stolici i ćuti zamišljen i smračen.

Pauza.

OSKAR: Crni vranci kašu kroz noć, uvijeni u bele plašteve. Kašu sami, samotni, bez gospodara. Oko njih je pustoš, široka, i bez tragova putničkih. To su moje crne misli što se jave ovoj noći beloj ko sneg. Bez pridrške, bez oslonca, same, samcate.

MILAN: Kako si došao na tu misao?

OSKAR: Tako, slušam tvoje bubnjanje o stolicu. Ko da vranci kašu negde u daljini.

MILAN: Da, čini se tako.

OSKAR *(naglo se podignuvši s kreveta, još uvek s raširenim rukama. Gorko i pečalno):* O ko crni vranci lete moje misli. I što je najčudnije gaze same sebe, i drugi ih gaze, gaze! O sve su moje misli zgažene i stenju nemoćno ko ranjenici pod kopitima divljih konjika na ratištu! *(Njegov se sled misli pretrgne ko pamučna nit.)* Jesi li ih vidio, Milane! Ovo dvoje! Opskakuju me ko jaguari. Sve je laž što govore, – istina, je samo ono što ne kažu, a to je, da su moja propast!

MILAN: Ne nosimo li mi svaki svoju propast u sebi samome?

OSKAR: U sebi samome? Kako to misliš?

MILAN: Tako da je svako sam kriv svojoj propasti. To jest niti sam ne. Nešto u njemu, nešto čudno, ja ne znam, kako bih to nazvao.

OSKAR: Čovek nikad nije sam! I onda ne kad bi to najviše hteo! Uvek ga nešto tajanstveno veže, sapinje, goni. Eto, ja sam se zavukao u ovaj toranj, ko bog sam se na Sinaju hteo sakriti. Odavle da sam svetu objavljujem svoju veru. S obitelji sam prelomio sve veze, eto ni sestri nisam zalazio samo da se ni s kim ne sastajem. Pa me i tu ne puštaju na miru! Ne puštaju. Na prozor se lestavama penju i u snu mi postavljaju pitanja, a onda odgovore moje telegrafski šalju u ministarski savet, gde se onda državnici njima služe za smer svoje politike na pariskoj konferenciji mira! A kad sam to saznao, prozore sam zatvarao, maramicom sam začepljivao usta, samo da ne mogu govoriti! Znaš li što su učinili? Kroz ključanicu su ozon puštali u sobu, da ne mogu disati nego samo ustima i tako sam opet morao progovoriti! A na koncu će me ubiti!

MILAN: Ali ako te oni trebaju, onda te ubiti ne će. Promisli samo. Ti si o nekim žicama u sobi raspletenim govorio, a ja gledam zidove i ne vidim ništa.

OSKAR: Da to su samo prividno protivnosti. Milošević hoće da nasledi mog oca. To je. On je i moju sestru nagovorio da pobaci dete, samo da njemu sve ostane. To ja znam. Znam. To mi je Olga kazala još davno, to, da je moja sestra dete pobacila. A žice ne vidiš? Ne vidiš ih, što? *(Ogledava se.)* Doista. *(Brzo, samoga sebe uveravajući:)* Ali u mom mozgu je stanica bez žica. Tu, tu! Možda i sada kolaju po zraku njihova pitanja. Ali ja ne ću ništa da govorim. Ništa. Iako bih – molim Te, začepi mi usta, začepi mi!

MILAN *(besc'ljno i obesnadeno lutajući po sobi, zaustavi se najednom pred Oskarom i tvrdo, odsečno krikne):* A otkada to sve datira? Otkada? I ako –

OSKAR: Otkada? Oni su na predavanju jednog telepate, jednog koji misli čita doznali da sam i ja telepat. To je meni predavač pred čitavom publikom kazao, premda se u'smo nikad videli i premda sam sakriven sedeo u poslednjim redovima. Svi su to čuli, i Milošević, koji je također bio prisutan. Jest, tamo sam ja javno po stručnjaku bio proglašen medijem i telepatom. Otada, otada –

MILAN: Ali ako je to sve tako, ja ću njega – Ja ću njega da ubijem. Pre nego oni tebe.

OSKAR: Ti! Ti! Pa da opet odeš u tamnicu – sada zbog mene? Na robiju doživotnu, kojoj si nedavno tek izmakao? Ne, ne!

MILAN: Mi ćemo njih optužiti!

OSKAR: Ko njima što može! On je s onima koji su na vlasti!

MILAN *(planuvši ko zapaljen benzin):* Na vlasti sam ja! Ja, koji sam život davao za ono što oni sad pljačkaju! Zar sam ja ništa? Ništa su oni! A ja sam sve! Ja ću pobuniti narod! I dići ga protiv njih svih. Jest! Nekad mi to nije uspelo, ali danas, danas kad je sve vulkan što vri! Sam ću se popeti na krater i baciti na njih lavu punim rukama ko ulje kipuće! Jest, ja ću njih ubiti! Sve, sve!

OSKAR: Spalićeš i ti ruke! Ruke, Milane! *(On hvata Milanove ruke, steže ih grčevito kao da misli nešto oteti; vatra njihova prelazi i na njega, ponajprije u zapusima dima, pa sve čišće, da najposle rasplazi ko plavi plamičak izgaranja):* Pa i ja imam ruke da ga zadavim! Pa što da ga udavim, doista! Misliš da mi to nije palo na um! Ali ja sam samu tu misao zadavio! Nije li dosta mrtvih? Milane! Nije li? Ja hoću čiste ruke da imam. Ruke, ruke, Milane, one koje se pružaju na izmirenje. Jedno daleko izmirenje. Gledaj tu noć, vani. Nebo se i zemlja sklapaju ko dva bela dlana na molitvu i mir. Neka oni truju, ubijaju, kolju. A mi ćemo se u čiste duhove pretvoriti i tužaljku im pevati nad njihovim triumfom! U čiste, slobodne duhove! Da, da. *(Puštajući mu ruke on polako kao nehotice polazi do spiritističkog tronošca i lagano ga gladi ko od milja.)*

MILAN *(muklo i kao samome sebi govoreći):* Ruke! Te ruke nekad su htele da ubiju istog onog kojem su se danas pružile na pozdrav i pomirbu. Pa opet da ubiju? Možda je sve to obmana slepačka! Ko to zna! *(Okrećući se za Oskarom:)* A gde je taj unutarnji razlog, da u meni uvek ključa nemir za one koji pate? I još uvek postoji nešto što okolinu moju zaražava bolom, te i ja bolujem? Sećam se onih letnjih jutara u tamnici. Kroz rešetke navire zora, i ja jasno gledam kako se ljudi u slobodi bude i idu na rad. Vidim ih kako kose mirišljive senokoše, vidim blesak njihovih kosa na rosi i suncu, oni mirišu jutarnje mirise trave, i vazduha, i šuma, i srećni su možda, i mirni, i zadovoljni. A ja, koji za njih trpim, ja kroz sivu prašinu tamničnog hodnika nosim kiblu, i sve oko mene zaudara grozno i zagušljivo. Oni mirno kose, a ja osećam kako mene pomalo otkosuju užasi tamnice. Oni su mirni, a ja sebe tešim da pate i patim zajedno s njima u nemiru želje da im pomognem. Pa onda jednoga dana dočujem da se je Evropa zapalila i narod da moj da odbacuje kose i

kolje se i bije negde širom zemlje. On se bije i proleva krv. I svi se narodi biju, i teku reke krvi, i nema više belaca, crvenokošci su poplavili Evropu. A ja se topim u vlagi tamničkoj ko kreda, ja osećam grozotu sukoba, meni je svih ljudi žao, zauzimam se i za kažnjenike, svadam se sa tamničarom, i mene biju, zatvaraju u tamne rupčage, gvožđe meću na noge moje, i biju me, biju! A onda me jednoga dana pozovu u ured tamničari, govore mi da sam slobodan. I ja izlazim, moja je doživotna robija svršena još u životu mom, ja izlazim, i svima praštam. Izlazim i nalazim ruševine, pod njima leševe i ranjenike, a na njima barjak pobedni, barjak onih koji su brzo priliku ugrabili da se na ruševine popnu ko vlasnici njihovi! U meni je tišina slobode i svaki je čas prekida po koji vapaj, koji vapi iz pustinje! Gde je tu izmirenje? Zašto se ljudi tuku i truju i prepiru! Zašto se u dubinu ne zasegne i koren se bola njihovog ne iščupa sasvim i za vazda? I znaš li što sam opazio, Oskare? Da nema više normalnih ljudi. Nešto je preorano u mozgu njihovom ko zemlja u proleće. Ovo je ludnica, ovo je metež luđački, ovo je proletna zemlja što kipti semenom i brekti nekim plodom još sasvim nam neznanim. Ja vidim kako se u vazduhu njiše novi neki plod, njiše se i ziblje. Da li je to ono pravo, ja ne znam. Možda to ruke izmirenja rastu iz zemlje da se zvezda dohvate? Pa ipak! *(On brzo zakorakne spram Oskara i u lice mu govori:)* Pa ipak, ja bih tvog šurjaka mogao ovim rukama udaviti! Jer mene to sve vređa. Ja osećam kako on surovom silom brani da se taj koren bola ne iščupa iz kipuće zemlje – samo zato da on bude srećan. Brani to samo zato da taj koren čvorovit i požudan zaguši ono seme, onaj plod koji bi sve napojio i nahranio mirom! Hoćeš li da to učinim? Hoćeš li?

OSKAR *(gleda ga nemo i stakleno ko zenicama mrtvačkim. Pa provali u gejziru očaja):* Ne, ne! Ja ne priznajem to rešenje! Mi smo zavirili jedared u zenicu smrti! Mi smo prešli crtu na kojoj stoji čovečanstvo danas! Mi smo s one strane! To bi bilo grozno! Grozno! Vratiti se natrag! To bi bilo oskrnuće mog otkrića, otkrića jednog čuda koje će doći! Kojim ću ja obasjati svet ko objavom svrhunaravnom! Ja, ja, ja! Ja ništavni, ja proganjani u ovom tornju!

MILAN *(iznenaden i s neprikrivenom sumnjom):* Čudo! Ti veliš: Čudo! To je prvo i jedino što ja ne verujem!

OSKAR *(slavodobitno):* Čućeš! Kazaću ti! Čekaj! *(On trči naglo do prozora, gleda niza nj, trči do vrata, zaviruje u hodnik i viče na vratima:)* Šta vi tražite ovde, Mara, tako kasno?

MARA *ženskim siputljivim nešto promrmlja.*

OSKAR *(nervozno):* No žurite, žurite! (Zatvara vrata.) Čekaj samo malo, Milane. Uvek je neko pred vratima. Uvek me neko pazi.

MILAN: Ko je to napolju!

OSKAR: Žena neka iz susedstva pere stube. Ona po danu radi u fabrici, a uveče čisti vile. No ništa, ako je nije naročito ko poslao ovamo, ona će brzo otići. Samo malo. To niko ne sme znati. Niko.

MILAN: Međutim ću ja tebi nešto poveriti. Čini mi se, da sam ti nedavno, kad smo bili zajedno i kad si me pozvao da tebi dođem na konak prilikom mog dolaska u grad, nešto natuknuo o mojoj namisli. Odonda je u meni čitava osnova sazrela.

OSKAR: A, ono o zemlji?

MILAN: Da, stvar će biti doskora rešena. Meni je od agrarnog odbora obećano nekoliko hektara zemlje. Tu ću ja osnovati malu komunu. U tišini, u širini prirode ja ću podignem tiho ostrvo u ovom kovitlacu bure, koja danas haračí svetom ko ciklon. To će biti m o j t o r a n j. Sakupiću decu oko sebe, decu bez roditelja, i s njima ću da obradujem zemlju. Vaspitaću decu bez crkve, sam. Ja ću joj biti učitelj! Sve se mogućnosti otvaraju preda mnom. O tom sam mnogo u tamnici razm šljao, čitajući knjige o seoskom gospodarstvu. Iz dece ću da stvorim nove ljude. Jest, to će biti smirenje za mene. I znaš što sam smislio? *(On zastane ko da čeka Oskarovo pitanje. No Oskar se naslonio na vrata i prisluškuje. Milan mu se približuje i govori usrdno i s molbom:)* Nemaš li ti osećaj, da smo mi potrebni oporavka? Doživljaji su bili prejaki, a da ne bi pomerili ravnovesje naših živaca. Mi se nagibamo ko cveće u koje je previše s jedne strane upiralo sunce, a s druge mrak. Mi smo kosi. Jest, jest, ali nama ima spasa. Nas je zemljotres rodio.

[. . . . . .]*

moru, rumenom ko krv. Valovi su se strovaljivali na mene, struje su se gonile, vrtlozi su me povlačili k dnu, ali ja potonuo nisam. Jer mene su ko mehuri držale na površini samo mrtvačke lubanje, a u svakoj od njih gorela je plamena luč ko u tornju svetionika. Čudno mi je bilo da se te luči ne ugase na vodenim talasima. A najedared su sve te lubanje rasprsnule ko mehuri, čuo sam neki krik, možda moj vlastiti, i utonuo sam. Kad sam se probudio i setio čitavog sna bilo mi je čudno. Taj san mi dakle nije niko ukrao. Niko dakle ništa za njega ne zna. Okrenem se u krevetu, još uvek radostan, što je ova noć i sanja samo moja, ja najedared spazim kraj sebe na jastuku nešto tamno sivo, ko krpicu baršuna, podignem, bio je lepir. *(Oskar naglo raskopča kaput i izvuče iz njedra tanku i plosnatu Emenu kutiju i izvadivši iz nje tog lepira pokazuje ga Milanu.)* Eto, mrtvačka glava. Gledaj je, prava noćna mrtvačka glava. Uletila je u sobu, jest, ja sam zaboravio zatvoriti prozor, sigurno nije našla izlaz i spustila se na moj krevet. Da. *(Oprezno meće lepira u kutiju i vraća kutiju u njedra. Šaptom:)* Onda sam razmišljao o svemu tome. O snu i o mrtvačkoj glavi i o moru, o tome kako su lubanje sjale i pukle, kako sam utonuo i kakve sam ljude video na obali. I onda, i onda, Milane *(on se diže i raste od bolećivog zanosa; oči mu svetlucaju od suza ushitnih ko mokar sumpor. Zamirući od uzdrhtale sreće, koja se topi u pregaranju*

* Nedostaje jedna strana rukopisa, po naknadnoj (ne autorovoj) paginaciji 28. – Vidjeti u dijelovima *Otkrića* iz »Plamena« u ovom »Radu«, str. 374-375, od 10. reda odozdo na str. 374. do 8. reda odozdo na str. 375. – *Ur.*

i bolu:) – onda sam osetio da se je to smisao mog života otkrio preda mnom, smisao mene čoveka na razburjaloj pučini čovečanstva. Osetio sam, da sve mrtvačke lubanje moraju pući i nestati, i ja sam da moram utonuti, za to da ljudi budu srećni i da se vesele ko deca. Mene je do danas držalo na površini to što sam mislio da su mrtvačke lubanje potrebne i da za ideal mora čitavo čovečanstvo da umire. A potrebno je da samo nekoliko umre, među njima sam i ja.

MILAN *(uzbuđeno i potresen ushitom Oskarovim i rečima njegovim):* Oskare, Oskare! Ja verujem u ruke što će se dići ko beli znaci izmirenja, no nije li bolje da kad ljudi već svi moraju da umru, da umru radije za ideal?

OSKAR: Ali ne svi! Za ideal neka umre što manje, a što više ljudi neka za njega, od njega, u njemu ostvarenome živi!

MILAN: Ali zašto i kako da ti propaneš, utoneš i umreš?

OSKAR: Svi čudotvorci umiru. Čuda ih njihova ubijaju. Ja ću učiniti čudo! Ne osećaš li da tom svem haosu na zemlji nema izlaza, i da ljudi ničem ne veruju, dok se nešto ne podigne nad njima, nešto nadčovečno, nešto što će doći ko zapovest izvan njih samih! A nebesa se ne otvaraju, Milane! Bog ćuti! Bog je zatvorio kapiju svojih nebesa! I ne gleda na ljude kroz prozor! Ja ću da progovorim ko bog! Ja, ja! Iz ovoga tornja! Odavle!

MILAN: Ali kako, kako! Ti si grozan u svom divljem zanosu!

OSKAR: Kako? *(On opet sede na krevet i povlači Milana sa sobom. Tajanstvenim, brzim, bolećivim šaptom:)* Nisu uzalud svetla u lubanjama sjala! To je bio znak, putokaz kojim putem treba da udare moje misli tumačenje mog sna. I javilo se otkriće. U glavi su se mojoj otvorila nebesa i duh je moj progovorio kroz njih praćen bleskom i tutnjavom gromovite saznaje. Treba ljudima dati znak moje saznaje. Da jasno vide što trebaju i što ne trebaju, pa da budu srećni. *(Ogledava se sobom.)* A pomoći će mi za to pirotehnika. Jest, veliku ću mrtvačku glavu da napravim. Zelenu od barija i žutu od natrija. Imaće sablasno žuto–zeleni sjaj. I baciću je jedne noći nad Evropu. Visoko nad Evropu, da je čitava Evropa vidi. Čitave će noći goreti mrtvačka glava. Na nevidljivim će mehurićima da visi. I ne će pasti. Goreće. Dosad je pirotehnika samo klorkalijem i kalijevim salpetrom uzdržavala vatru na raketama, a niko se nije setio na helij ili radij. Ja ću da radij umešam. Čitavu će noć da gori mrtvačka glava nad Evropom. Narodi će da trnu od straha. Drhtaće. Praviće najveće zavete. A onda posle ponoći mrtvačka će glava najedared da gruhne u prasak i raspaće se svi zglobovi i zubi čeljusti njene u vatreni ništa. Mesto nje će da se pojave dva dlana što se dotiču, a na njima će biti veliki crveni natpis ko glorija zasićena stroncijem, pojaviće se natpis koji će goreti nad njima za utehu, za umi-

renje, za tumačenje mrtvačke glave goreće i tek ujutro nestati u ružičastom sjaju praskozornom. Napis će glasiti: Ljubite se! Ne ću više mrtvačkih glava! – To je moje otkriće, to ću učiniti ja, da spasem čovečanstvo od potopa. A onda ću da utonem, izvršivši svoju dužnost, utonuću i oči će moje u poslednji tren života gledati čovečanstvo, kako se je obratilo mojim znakom i postalo srećno!

Njegove oči utonu u Milanovim, pa se duhopireći srsajima snovidenja, zaklope ko pred prejakim sjajem. Milan ga drhćući uzima u naručje i strepeći od bolnih grčeva, gladi mu kose.

MILAN: To je nemoguće, nemoguće, Oskare! To je sve samo vidoviti san. San. I kad bi bilo moguće, zašto da ti pogineš u čas, kad si ispunio najveći san čovečanstva?

OSKAR *(sebeneznalo i utonulim glasom):* Umreću od zanosa, s mrtvačkom glavom, s ponoćnim lepirom na srcu. Tu, tu. Izgoreću i ja sam kao mrtvačka glava u visinama nad Evropom. I propašću u bezdnu gde će sam duh moj da živi i ko lahorni dašak da se diže i miluje sreću ljudi što će ostati iza mene. Meteori će zeleni da padaju u vatrometu žarkih odlomaka na moj grob i okružiti ga u obliku mrtvačke glave. A ljudi će dolaziti i ljubiti meteornu mrtvačku glavu koja ih je spasila; to će biti meka budućeg čovečanstva i buduće čovečje vere.

MILAN *(bez predaha, zapovedno i zaklinjajući):* Ne, ne. Ti ćeš poći sa mnom. Sa mnom ćeš poći na selo. U vazduh. U šume gde ptice pevaju i duboki su šumski bunari. Komete ćemo gledati kako padaju po beskraju i to će nas ko decu radovati. Sa mnom ćeš poći. Moraš, moraš. Sve će to drukčije da svrši. Na drveće ćemo se popinjati i obirati trešnje. Živećemo, živećemo. Oskare!

Vani, negde u bašti, možda na ogradi, počme da se dere mačka. Lelek je njezin sablasno krčljiv, rastleže se kroz noć ko zapomaganje nemuštih praljudske dece, čini se da je neko preko ograde dete bacio i sad se to dete dere i rida i leleče u groznom strahu i gladi. Ridaj njegov para belu noć, čini se, da su u detetu oživele sve snage docnjeg doba, te bezumno kida pelene, u koje je zavito, kida i zubima i nogama i rukama. Penje se po zidu to deranje, ulazi u toranj i koluta se po sobi prepasno i jezovito. Milan zatreperi ko uboden hladnim noževima; isti ti noževi rasparaju i njegovu dušu, razgrnu sve zavese s njegovih saznaja, te on stravično zaječa i u grcavom kriku prigrli sebi Oskara ko dete.

MILAN: O viseti na tankom pamučnom koncu nad bezdnom i čekati dok konac pukne! I sunovratiti se ko varnica u bezdan, tamo još malo svetlucati i ugasnuti! *(Njegove se reči kidaju ko konci prenapeti, i mrse, zapliću o jezik:)* To je rekla, to, ona kojoj su te stvari poznate! O nije li to sve samo opijanje tlapnjama samo da se sa što manje bola padne u bezdan iz koje izlaza nema? Znati svoju propast i ulepšati tu propast velikim obmanama u spasenje? I svemu tome da sam ja kriv, jer sam ga odveo s puta koji mu je bio određen?

Milan još sveudilj plače. Stišava se, pa opet začima. Oskar se lagano taruči čelo izvlači iz Milanovih ruku, diže se bunovan, kao iz sna, sav iscrpljen, pa zametivši nešto naročito u Milanu i u čitavoj sceni, umorno se ogledava sobom.

OSKAR: Šta je tebi? Što nariče ova mačka kao da joj neko sumpor sipa u oči? Jesam li ti o mom otkriću pričao? A da, što kažeš, Milane? Zar nije to genijalna zamisao?

MILAN *(kao u borbi sa samim sobom):* Nije to sve tako, Oskare!

OSKAR: A da, tu treba još mnogo studija, to ja znam. I pomoći bi mi trebao neko. Branko je premalo. Barem još jedan. Vidiš, Milane, ti si tek izašao iz tamnice. Tvoje je zdravlje narušeno, ti trebaš razonođenje da se oporaviš. Bilo bi lepo, da se ti kod mene sasvim nastaniš, ovde u tornju. Zajedno bismo radili na izumu, a od vremena do vremena ja bih tebe zabavljao vatrometom. To bi ti mnogo koristilo ozdravljenju. Primaš li, Milane!

MILAN: To je nemoguće, nemoguće, Oskare. Ja sam zdrav. Meni nije potreban vatromet, ja se osvežujem na šumskim izvorima. *(Prevladavajući i sebe i sve obzire, u nastupu onom, u kom čovek hoće svom napregom nemoćnih sila da zadrži opasnost koja se ruši na njega i na one oko njega:)* Ovo je sve bolesno što ti govoriš, Oskare! Ja ti otvoreno kažem. Ovo je slabost kojoj se ti podaješ. I meni se je u tamnici često pričinjalo, da me svi progone i svi mi rade o glavi, počevši od upravnika pa do poslednje opeke tamnične, pa sam ipak uvek razmišljanjem ustanovio, da to ja sebe sam proganjam. I još uvek u takovim zgodama opažam da ja sam sebe proganjam, i niko drugi. Nije li to tako i s tobom?

OSKAR *(prenerađeno):* Ja – sam sebe – proganjam? Ja?

MILAN *(ne prekidajući sled misli, brzo i uverljivo):* Da, i nemogućnosti sam snovao provesti u život. Kroz ključanicu da se provučem ko crv, ko muha da proletim kroz rešetku. Pa sam uvek zapažao da je to sve samo san i tlapnja. Nije li tako i s tvojim izumom, Oskare?

OSKAR *(gleda ga u mahnitom strahu):* Tlapnja – moje otkriće? Tlapnja? Šta ti to govoriš, Milane! Ti! Ovo bi mi isto i Olga kazala, da sam joj poverio svoje otkriće. Ali ja joj ga nisam poverio i ne ću. Sva sreća, da mi ga iz glave nije izvadila.

MILAN: Pa šta bi ona mogla učiniti s tim otkrićem da i zna za njega. Ja ne razumem taj strah tvoj.

OSKAR: Šta bi učinila? Miloševiću bi kazala. Sve ona poverava njemu. Što god sam joj ja nekada u ljubavi poveravao, ona je docnije Miloševiću pričala. A on je iskoristio moje misli, za to me on sada i progoni što zna koje se vrednosti u meni sakrivaju. Ona mu je sada već sigurno sve pričala što smo mi večeras razgovarali, jest, jest. A što bi oni učinili s mojim izumom? Šta su ljudi učinili s umetnošću fakira i magova, koje je graničilo s božanstvom? U zanat su je pretvorili, u vašarsku praksu, u cirkus, u vrtuljak, u panoramu. A da Olga i Milošević saznaju za moje otkriće, misliš li da bi ga u božanske svrhe iskoristili? Da ljude spasu? U vašarsku senzaciju bi ga snizili, goleme

bi sume s njime sticali, i mesto objave na nebu čitav bi izum završio u njihovom novčaniku. Ti i ne znaš, kako su oni pohlepni na novac. Olga me je samo zato i napustila, jer Milošević zarađuje više i više joj može da daje za njezine studije i luksuze njene. Jučer je odbila moj novac, jer joj je Milošević već dao mnogo više. mnogo više! Znam ja to, to i ona sama nejasno govori. Ona je iz familije, koja je uvek morala ulagati u svoju borbu za život lukavstvo da se kroz život protura. Ona je toliko lukava, te se i ne boji štošta natuknuti, jer zna da će se izvući. Ona gospodari s Miloševićem. On je glup i ograničen ko ona glava na novcu za kojim i on i ona toliko hlepte. Oni će i moju sestru da ubiju, samo da uhvate njezin miraz. Oni će i mene upropastiti, samo da nasledstvo moje zahvate. No neka! Neka! Mene nije strah, Milane! Ja sam spreman. Meni je žao sestre, žao mi je ako ne dočeka ostvarenje mog izuma, ali ja se pomirujem sa smrću i njenom i mojom, j e r m o j e j e o t k r i ć e m e n i o d š t e t a z a d v a o d u z e t a ž i v o t a.

MILAN: Pa ti baš tvrdo veruješ u to, da oni truju tvoju sestru? Po čemu to zaključuješ – nije li i to –

OSKAR: Moj medij meni tako govori. On uvek dobro naslućuje. On govori sa sestrinim duhom, on ulazi u glave njezinih ubijca. O i ja njima pijem misli, ne piju oni samo meni! *(Prekine se.)* I znaš šta, Milane. Ja pristajem da podem k tebi. Jest, to je najbolje. Tamo će mi u samoći biti lakše raditi na mom izumu. Ovde bi Milošević i Olga zapazili moje priprave i oduzeli bi mi ih, i na vašar bacili. Oni mi san nisu uhvatili, pa ne će možda ni otkriće. Jest, ja idem s tobom. I novac ću onaj uzeti o kome si govorio. Trebaću ga za radij. Idem. Kad hoćeš? Odmah? Sutra. Što pre. Tamo na brdu u tvom selu ima toranj, kazao si, zar ne?

M i l a n ga ćutke gleda, usne mu mrmolje, hoće da istisnu reč, no drhćući se sklope i zatvore ko zalepljene pečatom. Samo su oči mirne, ukočene, ko u led pretvorene. M a č k a prestaje da nariče. Soba je tiha ko mrtvaci da bulje u nju.

OSKAR *(u bezumnom strahu):* Šta me tako gledaš – Ti misliš da sam ja lud – Ti, ti ćeš mene izdati Olgi – Ah, ti ne veruješ u mene! Ne veruješ. Ti si na n j i h o v o j strani! Svi ste vi zaverenici protiv mene. *(Očajno čupajući kose:)* Ja sam sam, sam ko ovaj toranj!

MILAN *(otkravivši se pod usjanom plimom ljubavi i bola):* To bi me moralo uvrediti, ali me samo boli. Ja sam uvek na strani onih koji pate. Njihova bol je za mene magnet koji me privlači i ja se upijam na nju i sam bolujući. Dobro, poći ćemo na selo, pokušaćemo tamo sve je god moguće za provedbu tvog otkrića. Ali možemo li mi poći dok god postoji u ovom domu ovako velika sumnja da dvoje zlikovaca truju jednu mladu ženu? Tvoju sestru! Nismo li mi dužni da to sprečimo? D a s p r e č i m o, d a j e d n a m r t v a č k a g l a v a b u d e v i š e u o v o m d o m u!

OSKAR: Ali kako, kako, kad je možda već sve svršeno?

MILAN *(opet u sumnji):* Pa kada si ti to naslutio? Ma imaš li samo jedan sitan dokaz za svoju sumnju?

OSKAR *(zamišljeno):* Dokaz? *(On se najednom naglo pokrene, zatumara sobom kao nešto tražeći, zaustavlja se pred ormarom s pirotehničkim stvarima i izvuče naglo negde iz najnižeg pretinca komadić hartije; uručujući ga Milanu:)* Tu je sve zapisano. Čitav kemijski sastav otrova. To je jučer Olgi iz džepa ispalo kad je kod mene bila. To je, to je dokaz! To je moj medij odgonetnuo!

MILAN *(okrećući hartiju koju on nikako ne razume):* Da, to su neke kemijske formule. Jest. A jeli to sigurno otrov! Što? *(Prekorno:)* I ti si već jučer bio uveren o zločinstvu koje se sprema? I nisi nikome javio? Ni sestri?

OSKAR: Javio? Njoj? Pa ona mi ne bi verovala! Ona više veruje Olgi i Miloševiću, koji su je zaludili i prikazali me pred njom ko čoveka koji je šenuo pameću.

MILAN: A majci?

OSKAR: Nje nije bilo kod kuće. Čitav je dan sedila na jednom uličnom ćošku i ubirala milostinju za sirotnu decu. Ona je član društva za zaštitu dece, a svoju zaboravlja. Danas čini mi se nije bila vani. No njoj da kažem? Odgovorila bi mi rečenicom iz Svetoga pisma, kojim se ona vrlo rado služi: Ne okleveći bližnjega svoga! Još bi i zaplakala kukajući kako lošeg sina ima, koji laže iz besposlice.

MILAN: Pa si je onda prepustio rukama koje truju? Ja to nikada ne bih učinio.

OSKAR: A šta mi je bilo raditi? Misliš li, da ja ne volem svoju sestru! Meni je grozno, kad se samo setim! Ja je volem! Ja i Olgu volem, premda je zločinka i spram mene i sestre moje. Možda je tu ljubav na vagi i ne zna kud bi prevagnula. Ja ne znam. Šta mi je raditi! Dosta je, da im u lice govorim, možda će se odreći svog zla.

MILAN: I ne osećaš li ovaj užasan sukob koji harači kroz tu noć? Hteti čudom onemogućiti daljnju košnjavu mrtvačkih glava i čuti tu, u najvećoj blizini, kako se nova jedna mrtvačka glava kotrlja i visi na konopcu smrtnome? Ovo je sukob koji se ne preživljuje! Biti spreman na smrt i sa svim živim strastima lepiti se za jednu ženu, koja svojim nedelom u ruglo pretvara sve tvoje najviše saznaje i novu mrtvačku glavu baca na golemu rpu glava već usmrćenih. Ne, ne, ovo je nedopustivo. Ja ću da zadržim ovu cedulju. Ova je moja, Oskare. *(Trpa je u džep.)*

OSKAR *(zabezeknuto):* Što ćeš s njom? *(Sumanuto se baciviši na njega:)* Da je možda upotrebiš negde pred sucem istražnim? Ne, ne! Cedulju mi daj, Milane, ja ne ću ni istrage, ni suda, ni smrti dvojake! Zar se zločinstvo zločinstvom mora vratiti! Nismo li se mi uvek bunili protiv toga u zatvoru! Grozno je da neko pogiba, ali mora li za to da sledi osveta? I na mrtvačku glavu moje sestre da sledi Olgina? Ja

ne dopuštam to, ja sam se posle, u samoći, grozno kajao što sam bio juče kod šefa policije! Sve je to nepotrebno, suvišno i lažno! Ali ona me je jučer uzrujala svojom izjavom da više nemam računati na njenu ljubav. No svejedno. Niko između dva čoveka nema njima da sudi do oni sami! Cedulju mi daj, molim te, Milane, cedulju! To sam je ja jučer strpao u ormar pre nego sam pošao do šefa policije. Mislio sam, da će mi možda poslužiti za dokaz mojih tvrdnja. No protiv Olge ja sam nemoćan. Priznajem. I sad vidim da je bilo glupo ići do policije. Ja sam spreman na sve, od danas, od dana moje saznaje i moga otkrića!

MILAN *(se opire i rukama odbija Oskara od sebe)*: Ja se neću poslužiti s njome na sudu, poslušaću tvoje želje. No nije li možda još vreme da se čitava stvar spreči? Nije li možda Olgi bilo nemoguće sastaviti otrov, jer je izgubila njegov sastav? A možda to i nije recepis za otrov, Oskare! Možda je to što drugo! Ja idem da pitam samu nju. Idem. Ako jest to što ti tvrdiš, možda ću još sprečiti otrovanje, a ako nije, još bolje. Ja idem, Oskare. Pusti me, ti se možda i varaš. I dobro će biti da se sazna šta je na stvari.

OSKAR *(zakrčujući mu put)*: Ne idi! Ne idi! Ja sam i jučer i danas kazao Olgi da kod mene nije izgubila cedulju. Ja ne ću da budem pred njom lažac. A ona tebi može štogod da kaže – što se ti razumeš u hemiju!

MILAN *(već blizu vrata)*: Nije li bolje mirno sprečiti zločinstvo ako je još vreme za to i jedna mrtvačka glava da je manje nego se ko janje podavati pod nož? Ako si to ti za sebe spreman, nemaš prava da druge primoravaš na to.

OSKAR *ga nemoćno ispusti iz ruku, povuče se, klone na stolicu i nemo, srvano i pobeđeno zuri za Milanom koji izlazi.*

Pauza.

Mesečev uštap se na nevidljivoj peteljci uštapio sigurno nad prozorima ko heliotropni suncokret pun bleštavih zrnaca; jer soba je bela ko posuta belim krednim praškom; tu i tamo žućkasta ko bagremovo cveće, a u kutovima zagasito tamno ko veliki pauci da su u njima isplели guste, sive paučine. Sa svojim širokim staklenim prozorima mora da toranj izvana čini utisak staklenog ronila što tone u belim dubinama mesečevog okeana. Ili kapetanske kabine na staklenoj ladi što plovi tiho, ne zapljuskujući valove. Iznutra ona najednom poprima vid bolničkog ambulatorija, u kojem svaki deo predmeta nečujne dijaloge vodi i priča o ljudima koji su pod nožem umrli.

Na prozor se zakače najedared dve mekane šape i žućkasta mačka u ritmu odličnog penjača bešumno vrcne na naslon prozora, zgrči se i narpti ko upitnik i uperi svoje zacaklene, zelene zenice u Oskara. O s k a r je spazi, lecne se neprimetno i utone u užasnut šapat.

OSKAR: Šta je! Šta je?

MAČKA *se zgrči još jače i zakvrči podmuklo.*

OSKAR *(zureći u nju, kao omadijan njenim zenama):* Što si došla, mala baršunasta grbavko i nagrbila se ovde preda mnom ko gurav upitnik sudbine? Šta me pitaju tvoja leđa? Šta bulje u mene tvoje zenice svetlomrcajući ko sedefaste kresnice? Ah, to si ti što si se derala malo pre! I na prozor si me zvala, da se možda strmoglavim tvojim kričem užasnut? Zar se je noć ova skupila u tebi i sablasno bulji u mene da me ustraši? Čekaj, čekaj, ja sam jači od ove noći i od tebe. Malo više svetla u tvoje oči! Polako, polako!

On se lagano, ne praveći šuma kl'že na stolici do topa kojega je Branko metnuo negde blizu, pogleda u cev, zasmijulji se zlurado, polako izvadi iz džepa upaljivač i zapali vatrometnu vrvcu. Vrvca gori zelenkastim plamenom, a m a č k a kao da se okamenila na prozoru. Nekoliko trenutaka i tornjem se zahori prasak, belinom sobe sekne oštar, strelimičan potez svetla, soba se zapuni dimom, te se kroz magle njegove opaža kako je čitavo nebo izvana usplamtelo hlorofilnim plamenom ko prozračne zelene šume da su na njemu porasle i zaćarlijale. I ko nema jeka svetla izbačenog iz topa, u isti se mah taj sjaj pomuti u sobi prelivši je sablasnim odsevom zelenog apsinta. Vani još puckeće raketa i pada reketajući u strmoj crti, a mačke više na prozoru nema; ona je skočila niz prozor čim je prasnuo prasak. I rida, stenje, nariče i leleče negde na podnožju tornja pečalno, jezovito.

OSKAR *(nagnuvši se na prozor, nakostrušivši se od strasti):* Ti vrlo vešto skačeš moja mala. Dlaka je tvoja žuta ko mesec. Leđa su se tvoja nagrbila u mlad. A krik je tvoj ko krik deteta. Zar to u tebi deca su ukleta i vape za oslobođenjem? Ili se ti to meni rugaš? No čekaj, čekaj. Tvoja pesma nije ugodna. Pogodio sam jutros Nerona, pa ću valjda i tebe. Nije te pogodio top, pa će te valjda puška. Dobar sam ja lovac. *(On hitro odlazi u jedan ćošak, uzima pušku sa zida, pregleda je, namesti se na prozor i cilja.)* No, još jedan pogled, još jedan krik, pa zbogom. *(Puca; tane fijukne u prasku, mačka dole zanemi sasvim i zauvek.)* Tako, pokoj ti večni! Ne ćeš ti mojoj sestri da zagorčuješ možda njene poslednje časove svojom dernjavom! *(On je jogunasto veseo, stari lovački nagoni bude se u njemu naglo i neustupno, on se istraživajući vrzma u što da još puca, oči mu se svetlucaju odrazom dvaju meseca. Nanišani pušku na mesec, pa je najedared spušta i detinjasto se izvinjava.)* Ah, ne ću ja tebe, moj dragi žuti kolute. Ti si moj dobar stari prijatelj. Ne, ne ću ja tebe. Dobro ti igraš svoju ulogu, čitavom životu dao si lepu crtu sanje i sanjarije. No i ti me noćas čudno gledaš, čudno, čudno.

On zamire u srhu jednog nenadanog posmatranja. Mesečev uštap sja upravo pred njime ko svetli pečat nakapan na jednu veliku tajnu koja se upravo otkriva.

Izvana, negde na stubama začuju se nerazumljivi povici, sekund i kroz vrata obezdušen uleti M i l a n pravo do Oskara i počme ga drmati za rame.

MILAN: Šta je to Oskare, šta to radiš. Sve si u kući prestrašio, i sestru i mene i –

MILOŠEVIĆ *(ulazeći u sobu lagano, kao da mu nije mnogo stalo za sve što se događa; no njegovu je licu potreban izraz brige, pa ipak niti ta spoljašnja maska ništa ne koristi, a da ne bi prava unutrašnjost izbila u rečima zlobnim i podrugljivim):* A, mladi se gospodin nije ubio, kako se to moglo očekivati. On se zabavlja puškom i očito mu prija da zdravlje njegove sestre pođe na gore.

OSKAR *ih smireno i bez reči posmatra kao da uopšte nisu živi, nego to kipovi neki govore kojima nije potrebno odgovarati.*

MILAN *(nadvisujući se nad prozor i gledajući u baštu):* Ah, mačku je nekaku ubio. Zar je to vredilo, da svoju sestru tako prestraši, te da drhće sva od plača i kašlja.

MILOŠEVIĆ: Žućkastu mačku? To je ljubimica Nastina. No njemu je stalo do Nastine ljubimice kao i do Naste same.

OSKAR *(razumevši tek sada o čemu je reč:)* To nije istina. Ja sam je ubio za to, jer se je derala ko luda i jer sam sprečiti hteo da Nastu uznemiri u njenome snu! Zar niste rekli da spava? Ili se je već možda sasvim uspavala?*

MILAN *(posredujući između Oskara i Miloševića da ne dođe do prepirke):* Ali Oskare, ono sve nije bilo onako kako si ti zaključivao. Na cedulji je onoj bio zapisan jedan l e k za Nastu. Olga se je smejala kad sam joj pokazao cedulju i rekao joj tvoje sumnje. Ona mi je i francusku knjigu jednu pokazala otkud je to izvadila.

OSKAR: Ona se je smejala! I ti joj veruješ? Kad god se ona smeje ona sakriva pravu istinu. Znam ja taj njezin smeh, o dobro ga znam. A cedulju je zadržala, zar ne?

MILAN: Pa da, kaže da joj je još potrebna.

OSKAR: Premda ima sadržaj njen u knjizi? U francuskoj, koju ti ne razumeš, i tebi je to bilo dosta. Da, da. Ljudi često veruju ono što ne razumu. Često, jer misle da razumu ako veruju. *(On se prigušeno smeje.)*

MILAN: Verujem, jer znam. Sada znam sve, Oskare. Sve.

MILOŠEVIĆ *(ne suzdržavajući više unutarnji svoj bes koji kuva u njemu još od prve prepirke njegove s Oskarom ove večeri):* Ja ti jedared za svagda zabranjujem da kaljaš moje poštenje podmećući mi najprljavije nakane. I ako to ne će koristiti, ja ću znati što mi je raditi. Uveriti se ne dadu samo ludaci. A njima nije mesto u ovoj kući.

OSKAR *(i ne obazirući se isprva na njega, zaplašeno i sumnjičavo gledajući Milana prestane da se smeje i nagiba se do njega. U šaptu):* Što to s v e znaš? Jesi li video moju sestru? Zar je zbilja bolesna? Teško?

MILOŠEVIĆ *(u nenadanom triumfu):* Eto, nije li sada sam oborio u prah sve svoje tvrdnje. Izmišlja da smo ja i Olga otrovali Nastu, a već čitavu večer, kako mi je Olga pričala, ne veruje, da je njegova sestra

* Dovle seže *Otkriće* objavljeno u »Plamenu«. – *Ur.*

uopšte bolesna. Što kažete na to, g. Škreb? Doista, ja se i Vama čudim, da ste se dali zavesti jednim luđakom i da ste mu samo za jedan čas mogli poverovati njegovim glupostima. To zdrav čovek ne bi nikada poverovao.

MILAN *(trgnuvši se):* Šta hoćete time da kažete: z d r a v?

MILOŠEVIĆ: No izvinite, banuti ko lud u sobu jedne bolesnice kojoj život visi o niti i napasti tamo pred njom mene i Olgu jednom optužbom od koje bi i zdravi zadrhtali, ja mislim da to nije u redu. Vi nosite odgovornost zajedno s ovim čovekom, ako moja žena imalo strada od te Vaše nespretnosti.

MILAN: Ali ja sam to u najboljoj nakani uradio i ja ne razumem što je tu ludo i nezdravo. Sem ako vi namerice izvraćate moje nakane –

MILOŠEVIĆ *(se smeškom):* Vi to ne razumete, znam. Niti on to ne razume. Ali molim Vas recite mu, kakovu ste zatekli sestru njegovu i kako je delovala na nju njegova pucnjava, i to mu recite, recite mu. Možda će Vama verovati.

OSKAR *(stupivši među njih, zapovedno i odsečno, u nastupu koji rupi ko mlaz iz pećine ništa ne ostavljajući pošteđeno):* Dosta! Dosta! Ja čujem tu neprestance reč l u d o s t. Već je kroz dugo vreme slušam. Struji kroz zidove, šulja se kroz prozor, vrluda zrakom ko dosadna muha. A nije li ludost najveći alkohol kojim se opajaju samo najređi, gospodski duhovi? Kaže se: u vinu istina, a ja to menjam: u ludilu istina. Istina je u ludilu i samo u ludilu leži saznaja o prvim uzrocima i poslednjim svrhama svakoga čoveka napose. Moja će sestra možda umreti. Ja kriv nisam, ni on nije. Krivnja je u tebi, u tebi, koji si kroz čitav život naučio da živiš raskivanjem tuđih života u korist svog vlastitog. U tebi koji kriješ svoje prave misli kao zmija noge, misleći da ih možeš zatajiti pred mojim medijem. O pred njim je sve jasno!

MILOŠEVIĆ: Kako ti to sigurno tvrdiš! Da ti možda nemaš kakav aparat za dušu, kakav fotograf za misli? O tome mi je često Olga pripovedala.

OSKAR: Pripovedala ti je? Da, moja je misao bila da takav aparat izumim. Ali da ga niste već vi sami? Šta? Možda Vam je potreban. Meni nije. O, a bilo bi dobro da ga imam. Prolazio bih s njime po čitavoj zemlji, sva raskršća i zborove bih prošao, slušao bih zajedno sa svetinom Vaše lepe reči, reči Vas koji o dobrom i o velikim idejama pripovedate, a onda bih na koncu Vaših govora sam se popeo na tribinu i čitavom bih svetu pokazao fotografski otisak Vaših pravih misli, onih misli koje su se u mozgu zaglibile ko crvi i sakrile ko zlikovci u guštaru. To bih učinio, da svetu pokažem Vaše pravo lice, vidljivim da ga učinim, jer svet veruje samo ono što vidi.

MILOŠEVIĆ *prasne u smeh, čini se ipak bez razloga. On seda na stolicu i hvatajući se rukom za trbuh previja se od smeha. Zamećuje se da se i veštački smeje. Smeh se njegov rastoleže kao zlokoban naveštaj oluje*

što će doskora da prasne; M i l a n nagonski oseća u tom smehu nešto zloslutno i nastoji da čitavu oluju uhvati i svede kroz munjovod nekuda u ništa.

MILOŠEVIĆ: Svet veruje samo ono što vidi, da, da! *(Grohoće.)*

MILAN *(ukorno i ozlovoljeno):* Ali molim Vas gosp. Miloševiću, ja opažam već čitavu večer da vi namerice iskorišćujete prilike samo da Oskara što više razdražite. Meni je to sumnjivo. Vi dobro znate, da je on vrlo razdražljiv, tankoćutan –

MILOŠEVIĆ: A zar vi ne vidite, da je on na mene ljubomoran. Da on sve svoje osvade baca na mene samo zato jer je sebi utuvio u glavu da sam mu preoteo Olgu. Vi to ne vidite! Ah, da vi vidite samo ono što verujete. A Vi verujete da je Oskar genije, kojemu ja kradem i misli i dela i ženu. No ne zapažate li možda, da je ta žena preozbiljna, a da veruje u ludorije jednog čudotvorca!

MILAN: I opet razdražujete!

OSKAR: Poričeš li možda da je voleš?

MILOŠEVIĆ: Volem je kao dobru prijateljicu moje žene. A ne govoriš li ti uvek da se ljudi trebaju ljubiti međusobno? Oho, dečko moj, treba nadoknaditi ljude koji su izginuli u ratu, zato je potrebno i kod nas uvesti turske običaje. Ti dabome imaš o tome svoje mišljenje. Ti si medij. Ti govoriš da je svaki umetnik medij nekih tajanstvenih stvaralačkih moći.

OSKAR *(povodeći se, zanošljivo):* I jest, i jest!

MILOŠEVIĆ *(najednom usporivši reči razvlači ih kao da raspreda mrežu. Reči njegove zvuče na smeh i na pobedu. On se skuplja u stolicu kao tigar koji će da zaskoči):* No da, ne može svako biti medij. Naročito ako je čovek bankovni direktor. Baš mi je Olga pričala o tvojim sudovima što ih imaš o meni. Nije mi ništa novo. Nekada je to bilo drukčije dakako kad si se vratio iz tamnice, iz koje sam te ja svojim političkim i društvenim uplivom izvukao. No ništa. Ja, skromni bankovni direktor dopuštam tvoj genije. Tek jedno mi je smešno, o čemu mi je govorila za tebe Olga, ponešto i na mene besna, ja ne znam zašto; smešno mi je da kaniš postati pozorišnim pirotehničarom. *(Diže se u smehu i prolazi sasvim blizu Oskara kao da mu nešto misli šapnuti.)*

OSKAR *(gledajući ga razrogačenim očima, uvredeno i naglo):* To nije istina!

MILOŠEVIĆ: Znam da nije. T o b i b i l o i ž a l o s n o z a č o v e k a k o j i j e n e k a d a j e d n o m m r t v a č k o m g l a v o m m i s l i o s p a s i t i n a r o d, a d a n a s d r u g o m m i s l i s p a s i t i č o v e č a n s t v o.

OSKAR *(pretrgne se u telu, uspravi i u kosome stavu samo da ne padne, zakriči spram Miloševića):* Šta, šta, šta, ti to govoriš?

MILOŠEVIĆ *(mirno i lagano):* No da, priroda je dobra i ona se je pobrinula za stradalnike da im odviše ne bude teško! Zanimivo je, da ona patnje luđaka ublažuje time što im daje uvek po neku utehu da su

bogovi, kraljevi, čudotvorci, spasitelji i slično. *(Vrlo glasno i brzo:)* Gospodin *Oskar Ranković naravno ne bi poludio u stilu da jednom nad Evropom bačenom mrtvom glavom mrtvačkom još u poslednjem odsevu svesti ne uveri sebe da je genije. Čudotvorac. Bog. To je bar jasno. I ja tu više ne bih ništa imao da dometnem.

OSKAR *najpre očajnom širinom očiju bulji u njega nepomično, odrvenjeno kao da je pribit na krst, onda se stane tresti i trgati, reči mu umiru na jeziku kao da se suše u presušici sline; pa se u suludom kriku otme pritisku svoje zgranute zamenelosti i poleti na Miloševića.*

OSKAR: Ti već znaš! Ti već znaš! Ti si već provalio u moj mozak!

MILOŠEVIĆ *(surovo ga odbivši udarcem u prsa):* Dalje od mene!

OSKAR *se povede unatrag. Milan samo zadrhće na tu surovost.*

Oskar i Milošević gledaju se neprijateljskim pogledom skrajnje mržnje; na hip čini se da se ta dva mužjaka tuku za ženku. No u pogledu Oskarovom toliko je preneraženja, toliko bola, te se čini da su oči njegove raspete i prikovane na nevidljiv krst užasa.

OSKAR *(zacenuvši se od suhoga jecaja teturajući vrluda sobom i više krikovima neutoljivog očaja):* On je već ukrao moje otkriće! Luku je života moga posvojio za svoje vašarske svrhe! Okrao me je! Provalio u moju dušu! Orobio ju! Žice je zakačio na moj mozak! Na vratima je stao i prisluškivao!

MILAN *(skočivši do Miloševića, odrešito i mračno):* Otkud Vi to znate?

MILOŠEVIĆ *ćuti s iskrevljenom crtom smeha na licu.*

OSKAR: Mene više nema! Ja sam utonuo ne zasjavši svojom objavom! Moj ponosni današnji dan završuje u mraku! Ja se raspadam u svoje čestice ko leš! *(Najuri na prozor:)* Crna vela navuci, noći! Crna vela! Korotu! O–o! Ovo je Japan, tu bela boja znači korotu! Ja propadam u mrak. Provalnici su provalili beo toranj moje duše, tu, tu! *(Hvata se za glavu.)* Zar se to sme događati? *(Više kroz prozor:)* Policija, policija! U kući ovoj truju, i ubijaju i kradu i robe! Špijuni moji gde ste! *(Opet pojurivši na Miloševića:)* Provalniče. Već dolaze, idu već –

MILAN *(zadržavajući Oskara, u nesuzdržívom besnilu spram Miloševića):* Govorite otkud to znate!

MILOŠEVIĆ: Vas to dakle zanima! No da mu razbijem još i onu tlapnju da sam provalio u njegov mozak –

OSKAR: Jesi, jesi!

MILOŠEVIĆ: – reći ću Vam, da sam za to ja znao već mesec dana. A kad mi je večeras Olga pričala o nekom njegovom pirotehničkom izumu, ja sam se doskora setio. Kakav je to izum.

OSKAR: Žice si spustio u moj mozak!

MILOŠEVIĆ: No da, kad je čovek medije, sme i zaboravljati. Nisi li ti baš pred mesec dana dramu napisao, u kojoj si obradio jednog piro-

* Odavle počinje strana rukopisa iz *Verzije A* koja pripada *Verziji B.* – *Ur.*

tehničara koji baca novo sunce i mrtvačku glavu na nebo i time hoće da preporodi čovečanstvo? Nisi li! I tu si dramu meni dao na čitanje* sam, molim.

OSKAR *(u najvećoj zabuni)*: Ja, ja? Ja sam o tom otkriću pisao već pred mesec dana? Gde je ta drama. Ovamo je daj! Ja sam već pred mesec dana pronašao otkriće i još nisam bacio nad Evropu mrtvačku glavu? Ja, ja!? U Evropi bi već danas cvalo proleće lepote! I mira! Gde je ta drama, gde?

MILOŠEVIĆ: Tamo gde i sva tvoja dela. U pepelu. Ti misliš da sam ih ja u Nemačku slao i da tamo genijalnu slavu i deseto izdanje doživljuju, a njima je sluškinja lepo ložila peć i kuvala supu koju si ti jeo. To doduše nije lepo od mene, no šta ćeš, ja sam štedljiv i imam samilost za sluškinju.

MILAN: Vi ste cinik, sasvim običan, glup, ćiftijski cinik! I ja Vam zabranjujem da u tom tonu govorite, razumete!

MILOŠEVIĆ: Pardon, ako možda ne znate, ja sam Miloš Milošević, uvažena ličnost u svim krugovima širom čitave domovine. I molim malo više respekta u mojoj kući.

OSKAR: On mi već i toranj moj krade! I taj je već njegov. On ga Olgi hoće pokloniti! Ne, ne! Provalniče! Vrati mi moje otkriće. Vrati!

MILOŠEVIĆ: Pa šta ti misliš da ću ja krasti mrtvačke glave nad Evropom i stvarati čudesa? Ja sam s ovakovom današnjom Evropom previše zadovoljan, a da se brinem za neki glupi preporod njen. Baciti vatromet sunca nad Evropu! Haha! Kako? Valjda da se utakmičimo s Kruppovom fabrikom brzometnih topova? No eto, već sam bacio! Već gori gore na nebu glava mrtvačka! I vidljiva je do prvoga sela! I diže se lepo aeroplan i skida je ko krušku i nosi je lepo na zemlju da se ljudi smeju. Ili je upuca ko ptičicu. No da. Lepe gluposti i ništa više.

OSKAR: Lažeš, lažeš! Ti nisi spalio moje drame! One se igraju u Nemačkoj pred punim kućama. Ti ne držiš moje otkriće glupim. Ti si ga već na vašar bacio, snizio si ga do vašarske senzacije.

MILOŠEVIĆ: Pa jesam. Pa dabome! I milijune sam već stekao s njime. Vole ljudi gledati mrtvačke glave.

OSKAR *(u mahnitom očaju)*: O – o – o! *(Povede se i klone u stolicu zaridavši ispretrgano, gorko:)* Na vašaru, negde na prljavom sajmištu, mesto na nebu, nad Evropom!

MILAN: Prestanite s ovakovim izazivanjem! Vi se tu smejete, a dole Vam žena umire.

MILOŠEVIĆ: Pa šta je Vama? Zar i Vi nemate pameti? Recite to njemu, koji čitavu večer pravi nered i buku u kući. Umesto da i sami nastojite da mu ovakove ludorije izbijete iz glave Vi nespretno glavinjate ovamo onamo i ne znate gde da se zakačite svojom pameću. Ili zar i Vi možda sudelujete u njegovoj ludoriji? Vi ste ga već jedared naveli na ludoriju!

* Ovdje završava strana rukopisa prebačena ovamo iz *Verzije A.* – *Ur.*

MILAN: Vi ste nitkov, ako tako mislite, Već čitavu večer neprestance sipate ulje u vatru i svim mogućim cinizmima nastojite da ovog čoveka što više uterate u besnilo. I j a p o č i m a m v e r o v a t i, g o s p o d i n e, d a i m a i s t i n e u o n o m e š t o o n g o v o r i. Ja osećam, da i ja možda nosim delak krivnje u tragediji njegovoj, i meni je grozno što mu ne mogu pomoći.

MILOŠEVIĆ: Grize Vas savest?

MILAN: Moja je savest mirna. Ono što je bilo nije bilo moja krivnja nego krivnja ove zemlje. I ja ne mogu ništa iskajavati, jer sam radio samo na pročišćenju njene i svih nas tragedije.

MILOŠEVIĆ: I kako sam čuo od nekog kolege, dobro ste bili upravo danas plaćeni za svoje dobre nakane od nekada i za svoje patnje.

MILAN: Šta? Vi to plaćom nazivate! Vi ste podlac! N o n i j e g l a v n o o n o š t o v i m i s l i t e, n o o n o š t o j a m i s l i m. Nove su došle težnje, gospodine, ja nisam hijena što se zaustavljam na prvom lešu da mu ispijam kosti! Moj život je kretnja.

MILOŠEVIĆ: I ja sam nekada sedio na optuženičkoj klupi zbog rada za narod.

MILAN: A danas u stare i meni i Vama dobro poznate optuženičke klupe trpate one koji liniju postignutih ciljeva prekoračuju za novi tok i nove ciljeve. Ja sam govorio o hijenama, hijena ste vi. No varate se ako mislite da ste večni. Sasvim je verovatno, ponavljam, da Oskar punim pravom sumnja u vaše poštenje. No ako vi to sve tumačite njegovim nervima, i time se zadovoljavate, onda ću vam ja nešto reći. I n i j e p o t r e b n o b a c a t i m r t v a č k e g l a v e n a d E v r o p u. O n e k o j e v e ć l e ž e n a n j e n o m t l u i o n e k o j e ć e j o š l e ž a t i, o n e g o v o r e, o n e p r o v o d e č u d o k o j e s e p o m a l o u v l a č i u l j u d s k e d u š e. I j a v i d i m k a k o s e p r e k o s v i h m r t v a č k i h g l a v a š u l j a j u r u k e d a s v i m a v a m a s a g n u g l a v u n a p o k l o n p r e d o n i m v e l i k i m s p a s e n j e m š t o d o l a z i. V i d i m i h k a k o s e š u l a j u i r v u d a d o k u č e z v e z d e i b r a t e s e u v e l i k o j k o n a č n o j i z m i r b i s v i j u n a s. To ja vidim a vi ste slep.

MILOŠEVIĆ: Priče i ludačke sanjarije. Vi ste anarhista.

MILAN: Naziv je sasvim sporedan. Duša nije kostim.

OSKAR *(koji je prestao da jeca i podnimljene glave utonuo u uspavano mrtvilo. Za poslednjih Milanovih reči, izgovorenih glasno i s unutarnjim drhtavim zanosom, on je podigao glavu i bunovno skretao pogled s Milana na prozor, s prozora na Milana. I sad se diže sav i kao u glasnome snu, on šapće u bolećivu trepetu glasa):* Ovo nije anarhizam! Zar sam ja komunista ili anarhista? Ja zastupam najvišu socijalnu doktrinu, somnambulizam. Ja pripadam poslednjem i najsavršenijem socijalnom pokretu somnambula. Ja sam somnambulista. Jest, jest! Ja živim u vremenu kad će se sunce gasnuti i kad će ljudi vlastita sunca da zapaljuju nad zemljom. U vremenu kad će ljudi u tihome šumoru šuma i vrela hodati po zemlji svaki sa belim odrazom

međusobnog svetla u očima, svaki sa pobožnim lučima u duši. Oni će slaviti blagdane svakidanje u pesmi novih svetala, u igrankama tihih ljubavi. To će biti. Ja sam somnambulista, ja sam somnambulista, danas me više nema, ja sam tamo, negde daleko odavle, negde daleko odavle. A vi? Vi ste sigurno moji drugovi! Zdravo braćo!

On prilazi s pritvorenm očima do Miloševića i hoće da ga poljubi u lice. No Milošević naglo stukne i povuče se do zida. Oskar se obraća k Milanu, prilazi k njemu i ljubi ga. Milan ga prihvaća u naručje, gladi ga po leđima i mrsi s prizvukom očajnog plača: Oskare, Oskare! Osvesti se, osvesti!

Vrata se polako otvaraju i u sobu dosmuca Oskarova majka, sniska, krupna, u papučama, u noćnom haletku i s noćnom kapicom na glavi. Ona usopljeno duše i jer je kratkovidna, a naočari nema, ne vidi isprva ništa određeno u sobi.

MAJKA: Kakova je to vika? Jedva sam se uspela stubama. I odahnuti sam morala. Što je to, Oskare?

MILOŠEVIĆ *(poluglasno):* Ah ništa, ubio je samo Nastinu mačku. I ispalio jednu raketu.

MAJKA: Nastinu mačku? *(Plačljivo:)* Zar mu nije bilo dosta što je ubio Nerona? Pa iz sobe puca? Već mu je jedared pasirala nesreća i najlepši su sagovi izgoreli i Branku je malom unesrećio glavu. Ni na šta on ne misli, samo na sebe. Sestra mu se dole ne može osloboditi kašlja i drhće na svaki šum, a on ovde puca i zabavlja se. *(Dovuče se do Oskara i spazi ga u Milanovom naručju.)* Šta je to? Šta se to događa? *(Smeteno:)* Malo prije ste svi zajedno vikali, a sada je tišina. i eto ovi plaču. Šta je to Oskare. Oskare! *(Drma ga za leđa.)*

MILAN: Ništa gospođo, malo uznemirenje.

MAJKA: Valjda zbog Naste. Jest, Nasti je vrlo zlo. Trebalo bi poslati po lečnika, Miloše! Krv joj je lipnula na usta. I teče ko potok. Ona te zove dole, i tebe Oskare. Jesi li čuo? Vrlo lepo, za celo vreme bolesti je nisi posetio. A ona te neprestance čeka i pita za tebe.

OSKAR *(naglo se otkrenuvši u potpunoj svesti):* Meni niko nije ništa rekao. Možda je neko imao razloga da mi ništa ne kaže.

MILOŠEVIĆ: To nije istina. I večeras te je Olga neprestance zvala dole.

OSKAR: Večeras! A nije mi kazala, da me sestra zove. *(Majci:)* A zašto ti sama nisi došla da mi kažeš!

MAJKA: Zar ja jučer nisam čitav dan služila bogu brinući se za sirotnu decu bez roditelja?

OSKAR: Da, da! Služila si bogu! A kad će te sirotne dece nestati da se svaka majka i za svoju brine? I dokle ćete vi tako, milostive i čovekoljubne gospe, rešavajući problem siromaštva dobrotvornim i milostinjskim kasama morati da sedite na ćoškovima, pa da nestane sa sveta beda i sirotne dece? Jadni Branko, već se i za njega brine. A Branko hoće podići tvornicu masti za cipele, pa dajte mu kapital iz

svojega džepa. I za mačku i za psa se član utemeljitelj društva za zaštitu dece brine i brine i brine. Pa dajte psu i mački malo više hrane da se ne deru od gladi.

MILAN *se upliće i nerazumljivo mu nešto govori da ga umiri.*

MAJKA: Ti si nevredan sin. Nije dosta da si svaku službu i svaku brigu za svoju budućnost zapustio nego mi i još moju štednju prebacuješ. Da znaš samo šta me stoji bolest tvog oca pa sada tvoje sestre! I sve je čini se uzalud. *(Plačući:)* Novac se rasipa, a bolesnici ipak umiru. *(Uputivši se spram Miloševića:)* Hodi, hodi Miloše, treba ići doktoru. I Nasta te nešto zove. *(Milošević je propušta pred sebe, ona smuca preko odaje, okreće se na vratima i spram Oskara:)* A ti ne ideš, Oskare! Sad sam ja došla sama po tebe, jer mi nešto govori Olga, da, ti njoj ne veruješ, te je Nasta uopšte bolesna. Čudni su to odnošaji u ovoj kući. Čudni! No idi, idi! *(Izlazi.)*

MILOŠEVIĆ *(na vratima, podrugljivo i s neobičnim naglaskom):* Klanjam se, gospodo somnambulisti! Mrtvačke vas glave pozdravljaju, ne one na nebu, one na zemlji. *(Izlazi.)*

MILAN *(nehotice prema Oskaru):* Što je mislio s time reći? A zašto ne ideš ti dole?

OSKAR *(zaleti se najedared spram vrata u divljem, sumanutom strahu, pa se zaustavi naglo pred njima kao uhvaćen u gvozdenu klopku. Stoji jedan tren zamrmori nešto nerazumljivo kroz zube kao da reži, kao da ropće, pa onda još naglije nego što se zaustavio, otvori vrata i dere se iz svega glasa niz stube):* Miloše, Olgo, nemojte, nemojte! Ne činite što ste namislili!

MILOŠEVIĆ *(negde duboko sa stuba):* Ludače! Šta se dereš kao da je mrtvac u kući.

OSKAR *skljusa se i pogruži sam u sebi, onemoćalo tapa po sobi tražeći stolicu i ostavivši vrata otvorena.*

MILAN *(uznemireno):* Tebi se i opet vrzmaju neke čudne sumnje po glavi.

OSKAR *(zgrbivši se u stolici kao paralitičar, mamolji usnama i bulji preda se, kao ono prije mačak na prozoru. On kao da avet vidi pred sobom, sav se uvukao u sebe i ne miče se ko ustrašena zver koja se jačoj zveri predaje na milost i nemilost. Pa se konačno samo malo lecne i zašapće):* Ne čini li ti se, da će se sad tlo razjapiti pod mojim nogama i ja ću propasti? Ne čini li ti se da je sada, dok je Olga bila sama s Nastom, sasut onaj k o n a č a n prašak u Nastinu čašu.

MILAN: Ali mani se tih sumnja, Oskare, ja sam razgovarao sam s Olgom i ona je bila neobično uvređena –

OSKAR *(nastavljajući):* Oni mi sve uzimaju. I sestru.

MILAN: Ali ja ne verujem.

OSKAR: Ti ne veruješ? *(Ustaje i stravičnim glasom:)* Ti si na njihovoj strani! Ti si se sporazumio s njima. Ti si i moje otkriće odao njima kad si pošao do njih. Jesi, jesi! Ti si špijun njihov.

MILAN *(u prekornom očaju):* Oskare, ti sam ne veruješ što govoriš! Ja da sam tebe izdao? Ja?

OSKAR *(smirujući se):* A veruješ li ti u moje otkriće i u čudo?
MILAN: Ja verujem u istinu i u pobedu naše saznaje.
OSKAR: A u čudo ne? Svaka velika saznaja dolazi velebnošću čuda. I onda tek pobeđuje za sve ljude. Ne uspe li meni, uspeće drugome. Ne bude li danas, biti će sutra! Niti Napoleon nije verovao u parostroj Stephensonov, pa danas železnica juri po krovovima i svi se voze na njoj. Ja sam ideju bacio i ako ništa drugo, docniji će se naraštaji, provevši je u delo, zabavljati njenom lepotom i biti ko deca srećni. *(Najednom najedravši nepobedivim samopouzdanjem:)* Ali ne, ne! Ja ću je sam provesti u delo! Ja u ovome tornju. Ja nikuda ne idem! Ostajem tu i braniću svoje otkriće ko lavica svoje mlade! Odavle će da plane bogosjaj nove objave! I mrtvi će oživeti da gledaju! I čuj, ja idem sad k sestri i poveriću joj što snujem učiniti. Videćeš, to će joj dati novih snaga i ona umreti neće!
MILAN *(umorno):* Idi, idi!
OSKAR *se zapućuje k vratima. I upravo dolazi do polovice sobe, kadli se odozdo, negde iz dna vile rastolegne kuknjava njegove majke ko vrisak. Scena se odigrava brzo, sve u jednom hipu. I glas se Olgin meša u tu kuknjavu, nešto malo dublji od majčinog.*
KRIKA ODOZDO: Oskare, Oskare! Brzo! Brzo!

Dvoglas taj čudno podseća na kuknjavu mačke iz bašte. On propara O s k a r a kao nož, čitava se njegova duša zaljulja u zemljotresnim, uzbibanim stihijama; on srne kroz vrata vapeći: Idem, idem!

Čuje se kako juri niz stepenice kao da se strmorom ruši niz njih. Stepenice praskaju kao da je neko glomazan kamen zakotrljao po njima. Grohoću ko kamenolom pod kojim su se zapalile mine. I onda zaneme kao da su se smirile u mekanom talogu.

MAJKA *(odozdo):* Nasta umire! Zove te Nasta!
OLGA *(istodobno):* Umire Nasta!

Oskarov neartikulirani krik. Zavijanje majčino. I sve se opet izgubi negde, valjda u Nastinoj sobi.

MILAN pokrivši uši rukama, zalomi najposle s njima bespomoćno oko sebe i sruši se na krevet zabacivši glavu nauznak preko naslona. Pauza.

Izvana negde s druma kraj bašte, začuje se razuzdan smeh neznanih pijanaca. Smeh je taj čudan kontrast kuknjavi koja je upravo malo pre zamrla u prizemlju vile. A prati ga raspojasan lavež. Ali to ne laju psi, to su pijanci previše dobre volje, pa prave vragolije i – laju.

PIJANI KRIK IZVANA: U ovoj se vili, čini se, tuku!
DRUGI PIJANI KRIK: Tu mali David sigurno filistejskog Golijata gađa praćkom, a Golijat tuli.
TREĆI PIJANI KRIK: Tornju belokosni! Tornju Davidov! Zdravo! Beo si ko liljan, a ja sam u lokvu pao i blatan sam!

Opet lavež. Smeh. Razuzdano veselje. I polako zamiranje njegovo negde pod brdom, kao u bezdni. Ili možda negde na vrhu brda, ne zna se. Svuda su tu oko vile mnoge i mnoge krčme.

MILAN *(polako i oronule glave odlazi do prozora i gleda napolje):* Ubogi ljudi. Da znaju, da znaju.

Vani stepenice opet tutonje, neko besomučno i roptajući jurí uz njih, u sobu uleti OSKAR *razbarušenih kosa, ispretrgana lica borama očaja, krvavih ruku; obezglavljeno se muva po sobi i viče:* Ona je mrtva! Ona je mrtva! U mojim je rukama izdahnula, još su krvave moje ruke od krvarenja njezinoga. Još zure u mene njezine rožnice prestrašene smrću. Tu, tu, zjapi zemlja, a na dnu raspukline njene mrtvačka se glava moje sestre kesi sablasno u mene. Jesam li ja kriv? Svi grakću na meni, da je na meni krivnja. Vatromet, pucnjava, pjevanje, nemarnost da je posetim. Dakle sam ja kriv. Ja? – A ja sam sletio do nje da je spasem! Svojim otkrićem da je spasem! Da joj nadu dam! I nije moje otkriće dočekala. Nisam kriv. Nisam! Vi lažete, Vi ste je otrovali! O–o–o–! Gde sam? Što je to oko mene? Grob? Toranj? Nebo? Zemlja? Što? – Mrse se i uštrkljavaju moje misli, jure mimo mene i ja im ne poznam lica. Jure ko prolaznici na ulici, svaki čas novi – i sva ta lica za mene su nejasna, neznana. Aha! Mrtvačka glava! Gde je? Da je bacim na nebo i oživem mrtve. O, ne treba da nad Evropom sja, dosta je nad ovim tornjem. Dosta je da je Nasta vidi. Ja nisam kriv! Ja nisam kriv! Perite moje ruke, još će mene zločinci potvoriti da sam je zaklao! *(Lunja po sobi.)*

MILAN *(uhvativši ga za laktove, potišteno i s prizvukom uverljivosti):* Ja sam baš razmišljao ovaj čas. – Možda niko ničemu nije kriv? Možda bi to bilo precenjivanje čoveka, jednog atoma u vasioni, a da ga se zbog ičega krivi ili slavi?

OSKAR *(sluša ga čas. Kao da su te reči kapnule u njegovu dušu ko u ponor, iz koje se vraćaju u mukloj jeci):* Svi smo mi krivi. Svi! Ili zar nema krivnje? *(Istrgne mu se iz ruku.)* O, u meni gore vatre ko otrov da je u mojim žilama. U meni plamte koluti i zvezde i rakete i praskavice. Ja ću da se raspuknem ko izbačena raketa. U svetlu poslednjem i biće svršeno. *(Skočivši na prozor, on napravi pokret kao da će se strmoglaviti niz toranj. Milan ga zadrži obuhvativši ga za ramena.)*

MILAN: Oskare! Ne oskvrnjuj ovu noć još jednom mrtvačkom glavom! Oskare!

OSKAR *(krčumajući se i boreći se da se odrve):* Pusti!

MILAN *(stežući ga):* Ne, ne!

Nema borba. Noć ih zaleva belim svetlom. Obojica kao da su pala u živi beli krečˇu kojem čvrljˇ njihovo meso i sagorevaju im kosti a oni se očajno rvu da se iz njeg izvuku.

MAJKA *(neverovatnom brzinom, možda i prevelikom za njezinu starost i tromu gojaznost, uletivši sva usopljena i zaplakana u sobu):* Gde je Oskar, gde je? *(Spazivši obadvojicu, pojuri do njih.)* Oskare, Oskare! Ti si bolestan. Ti vrućicu imaš. Ti sav goriš. Legni, molim te! Kćer sam izgubila, pa sada još i sina da izgubim. Odvedite ga, gosp. Škreb, u krevet, molim Vas, molim Vas!

OSKAR *(vičući iza glasa):* Pustite me, da operem svoje ruke. U ovoj kotlini mleka da ih operem. Ja hoću da čistim rukama dočekam svoje otkriće.

MAJKA: Kakovog mleka?

MILAN: Mesečinu misli. Oskare, budi tih i svetao ko ova noć! Mi ćemo učiniti čudo ako oživimo sebe same!

OSKAR: Vidite, kako se nizovi mačaka šuljaju da piju mleko. I ne deru se. Mljaskaju jezikom i srču.

MILAN: Ono je grmlje.

OSKAR: Tamo dole! A tamo gore! Vidite, vidite, tamo góre! *(Sav zatrepti od srhova sreće):* Čudo! Moje se čudo već zbiva! Ja sam bacio mrtvačku glavu nad Evropu. Zapažate li kako je Evropa mirna. Trne od gledanja i straha. I Pariz i Moskva zure u mrtvačku glavu. A ona sja, u nje su očnice šuplje i svetle, i crte su lubanje njene njene crte na novoj objavnoj tablici! Na belim kolenima kleči noć i sagiba svoje belo telo pred objavom nove ljubavi! Gledajte!

MAJKA: Oskare, ono je mesec!

OSKAR: Mesec? Mesec sam ja večeras ubio iz lovačke puške. Ono je mrtvačka glava. Čistim sam je rukama bacio nad Evropu. Aha! Gde je Milošević i Olga! Da vide i da se pokaju! A moja sestra? Otvorite joj zene, da i ona mrtva vidi!

Milošević i Olga, nezamećeni ni od kog, lagano dolaze na vrata i zaustavljaju se na pragu. Milošević sveder nešto prišaptiva Olgi, no ona mu ne odgovara, nemo i sumanuto zagledala se u ono troje na prozoru. Milošević je od časa na čas kao nezametljivo hvata za prste i trlja ih strastveno kao da ih kani stanjiti u hartiju.

MAJKA: Oskare, pođi u krevet!

OSKAR *(u ushitnom kriku):* Aha! Evo! Raspada se mrtvačka glava! Rune se njeni atomi ko semenje suncokretno u blistavim kapljama. Padaju ko kaplje novog krštenja. Čujete li šapat svetine koja se diže sa kolena i zanosno maše belim zastavama izmirenja? Evo, raspada se glava mrtvačka! Nema je! Sada zvone zvona na Kremlju, na Notre Dam de Paris!

MAJKA: Ono su oblačci povijani vetrom pokrili mesec.

OSKAR: Ono su beli stegovi, ono je šapat Evrope! A gde je napis? Ah evo ga, tamo dole, mnogo niže. Vidite ga kako sja. A okružile su ga u luku bele ruke što se pružaju jedna drugoj i izmiruju.

MILAN: Ono je odsev iz grada crvenkast ko prvi naveštaji zore. Ono je napis jedan fabrički sa crvenim električnim žaruljama. Ono su oblaci, tanki ko mač. Oskare, Oskare!

OSKAR: Ono je čudo! Moje čudo! Ljudi, braćo! Ja vam iz tornja vičem ko sa Sinaja. Ja Vam sa Visina vaše budućnosti vičem: Ljubite se i zaboravite mrtvačke glave po kojima ste i Vi na visine se uspeli! – A ja padam do Vas u blistavim kapljama i tonem u Vašu sadašnjost ko u more uzburjalo. I m e n e v i š e n e m a, j a s a m s e b e V a m a d a o, s v a k o m e p o j e d a n z r a č a k m o g s v e t l a. Evo, širim se ko vetar, ko more, ko svetlo. I mene više nema. Ja sam u Vama.

On širi ruke kao da hoće obgrliti nešto beskonačno veliko, okreće se upravo u čas kad je M i l o š e v i ć na vratima obvio ruke oko Olginog pasa i celunuo je požudno u šiju. On ustremi svoj pogled, neke čudne senke prelete mimo njegovih oči ko oblačci, no kad O l g a spazivši njegov pogled surovom kretnjom otrgne Miloševićeve ruke sa svog tela, njegov se pogled razvedri ko nebo u leto, naglo i neočekivano O s k a r se lagano izvlači rukama majke i Milana i zaustavlja se pred Olgom i Miloševićem.

OSKAR: Jeste li otvorili zene mojoj sestri? Nemojte ih se bojati otvoriti. One praštaju ko ja. Ja Vas ne pitam ko je od Vas najpre došao na misao – o n u misao – Dođite, dođite!

On ih hvata za ruke i vuče ih do prozora. M i l o š e v i ć se vidljivo nećka, no videći Olgu da se podaje Oskarovoj volji, i sam se smrknuto n j e z i n o j volji podaje. M a j k a i M i l a n povukli su se s prozora.

MAJKA *(rukama na licu i plačući):* On je zbilja lud. Lud. A ja to nisam htela verovati. *(Milan ju šaptajući miri.)*

OSKAR *(na prozoru držeći obadvoje za ruke i samo glavom praveći kretnje):* Gledajte ovu noć. Tu su još malo pre ležale same mrtvačke lubanje, i kosti i prašina koštana, sve belo. A sad se je zemlja raširila ko dlan na koji se trusi cveće iz voćnjaka čovečanske radosti i sreće. I bela svetina piruje ovde slavu svog spasa. I nemi duhovi silaze na njih ko lahor sa snežnih čuvika. I čovečanstvo se kupa u mleku.

MILOŠEVIĆ *(više Olgi no Oskaru):* Ovo je prašina na drumu i rosa što se leska na mesečini i zidovi kuća. Meni je to dosadno. On pravi budale iz nas. Idemo. *(Otme se ruci Oskarovoj i povuče se do majke i šapće joj poluglasno:)* Ja mislim da je s njime svršeno.

MILAN *(sa nesuzdržlivim naglaskom prezira):* Niste niti Vi večan.

I dok sve troje ostaje u svom zaleđenom stavu ko kipovi koji su slučajno iz radionica raznih majstora skupljeni u jednoj skupini, O l g a se je sagnula do Oskarove ruke i ljubi ih u suhom jecaju.

OLGA *(u šaptu):* Oprosti, kriva sam ja.

OSKAR *(u svetlucaju svesti trgne se ko da se neka poznata slika rasklopila pred njim sa svim svojim detaljima. Pa se opet smiri kao da se je ta slika u isti mah i zaklopila pred njim):* N i k o n i j e k r i v j e r s m o s v i k r i v i. I samo jedno ostaje: Ljubite se i zaboravite mrtvačke glave. L j u b i t e s e d o i s t a.

OLGA *(uzmahne glavom i zašapće mu u lice):* Nije moguće. *Oskar je mirno posmatra. Obadvoje je ko dva k'pa na jednome stalku.*

U isti mah M i l o š e v i ć se uzvrpoljuje. Njemu je to sve neprijatno. On i ne treba čuti Olgine reči, a da ga ipak smeta sva ta scena između nje i Oskara.

MILOŠEVIĆ *(besno se raskričavši):* A šta mi sad tu stojimo ko mesečari. Ostavimo se tih glupih sentimentalnosti. Nasta je dole sama. Treba je oprati. Obući u venčane haljine. Sve prstenje joj metnuti na ruku! Zar smemo zaboravljati naše drage mrtve? Ajdemo majko. Olga, ajdemo! *(Vuče Olgu za rukav.)*

OLGA *(otevši se. Zlobno):* Mi imamo još dosta vremena da se gledamo.

MILOŠEVIĆ *(s pretnjom):* Ako ćeš biti tako sentimentalna ne ćeš nikada svršiti studije.

Između oboje plane čudan pogled. Brz. I mine negde daleko u zenicama kao kresnica u gustoj travi. O l g a se makne, pođe brzo ispred Miloševića spram izlaza. No taj zakrči M i l a n koji vodi majku ispod ruke. Ona se još jednom okrene i pogleda Oskara kao da se zauvek s njime prašta. O s k a r je nemo gleda, ukočen, ko isklesan iz kamena.

MAJKA *(plačući pred vratima. Milanu:)* Ostanite Vi kod njega, gosp. Škreb. Ja ću sama moći da sađem. I čuvajte mi mog sina. Čuvajte ga.

MILOŠEVIĆ *(dok sve ostalo troje stoji ili na vratima ili pred njima poluglasno Oskaru):* Nasta je to sama htela. Ti znaš da se je ona lane zbog sitnice jedne pokušala otrovati. Tako je, moj mesečaru.

I pre nego im O s k a r išta uzvraća i misli uzvratiti, on se brzo zapućuje k izlazu, turne i Olgu i Milana napolje. M i l a n se sklone u stranu i propusti ih sve troje niz stube. Pa se vraća natrag zatvarajući vrata. Pa se zaustavi pred Oskarom i posmatra ga tužno.

MILAN: A ako niko nije kriv zlu, gde je meta na kojoj će zlo prestati? Nije li onda zlo večno kao i smrt?

OSKAR: Pst! Jedan glas šapće u meni: Ne samo iz živih, još iz pepela mrtvih cvate cveće i mirisna stabljika čovečjeg uspona k sreći. Pst! Duhovi obilaze oko mene i šapću mi: ljudi će umirati, ali srećni da su živeli lepo. I još nešto, još nešto. Pst! *(On ćuli uši, a onda se najedared radosno, zahvalno nasmehne i tiho, na prstima polazi do spiritističkog tronošca, nosi ga nasred sobe. Lagano meće do njega dve stolice.)*

MILAN: Šta ćeš? Ja sam grozno umoran. Čitava ta noć seda na mene i zaklapa mi oči od umora. Ja ću leći. *(Ide do divana i prući se poleduške po njemu.)*

OSKAR *(tajanstveno):* Pst! *(Pa opet na prstima ide do prozora i bešumno navlači na njih crne, baršunaste zavese. Sobom se prostre tama, protkana ljubičastim odsevima, to mesečina sasvim slabo probija*

baršun i prši po vazduhu. Tama. Kao da je ponoćna crna glava tiho uletila u sobu i pokrila je svojim krilima i posipala svojim maškom. Soba je kao veliki katafalk presvučen crnim čaršavima.)

OSKAR: *(sedajući uz tronožac i mećući ruke na njih. Tiho Milanu):* Dođi! Ovaj je tronožac beo kao ova noć napolju, a nije li i ta noć bila ko beli tronožac na kojem su počivali pomirljivi dlanovi i duhovi su pomirenja silazili na njih i na njeg ko dašak iznutra? Dođi!

MILAN *(ćutke se diže, seda na drugu stolicu kraj tronošca pruživši po njemu ruke):* Misliš li da je u tom stoliću istina i čudo?

Njihove se ruke skoro dotiču na stolici.

OSKAR *(sve slabijim glasom kao da sam iščezava u dalekim daljinama):* Ovaj je tronožac beo ko lubanja. Sad ćemo sazivati duše. I dušu moje sestre i sviju, sviju! Vidi kako se preko lubanje protežu ruke i bratimstvo je njihovo ko golubarnik u koji sleću beli, tihi golubovi. Duhovi silaze na ruke, silaze, silaze. Mene više nema. Nema. Silazi spas. Sreća. Ljubav. Mir. Silaze duhovi tihi i svetli ko noć. Tihi i svetli –

Obadvojica su se pogružili u stolice. Ka utonuli u dubine duše. Miruju kao ruke njihove nad stolićem. Zamiru.

A z a v e s a se lagano sklapa kao velike, crvene, od krvi i duševnog prevelikog umora nabubrene veđe, sklapaju se kao veđe na crnim zenama. Samo stolić još malo se belasa i reži kroz njih ko beločnica mrtvačka, pa se onda sasvim sklope u veľk, dug i svetački san.

11 VI. 19. 9^h 38′ pre podne.

Aug. Cesarec

KRČMA »ŠIROKO GRLO«*

MISTERIJ ZVONA NA GROBLJU

Zagreb 1921

AUGUST CESAREC

Prvi deo trilogije »Smrt i Život«

Tema drugog dela: Groblje bez zvona

Tema trećeg dela: Zviždaljka na igralištu

[LICA:]

LIZA, udovica banskog savetnika Petrića
ALOJZIJE, student, sin Lizin
TKALAC, student i sportsman
PETRIĆ, sudbeni većnik, brat savetnikov
KOLAČKI, graditelj, svak većnikov
SCHUSTER, bankovni činovnik
NJEGOVA ŽENA, sestra Lizina
BUTKOVIĆ, sudbeni pristav, zaručnik sudijine kćeri

* Drama Augusta Cesarca *Krčma »Široko grlo«* objavljuje se ovdje prema rukopisu koji se čuva u piščevoj ostavštini u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu. Rukopis na konceptnom papiru formata 21 × 21 cm uvezan je u tvrde korice plave boje s crvenim hrptom; na koricama se nalazi bijela naljepnica na kojoj je crnim tušem napisan naslov: *Krčma »Široko Grlo«*. Na poleđini prve strane korica napisao je Ladislav Žimbrek olovkom: »Preuzeo od brata 7. IX. 45. od Stanka Cesarca njegovo vlasništvo«. Prvi list rukopisa je prazan, na drugom, na strani [I], stoji tekst: *August Cesarec, Krčma »Široko Grlo«. Misterij zvona na groblju. Zagreb 1921*, a na trećem listu, na strani [III]: *Prvi deo trilogije »Smrt i Život«. Tema drugog dela: Groblje bez zvona. Tema trećeg dela: Zviždaljka na igralištu.* Na četvrtom listu, strana [V], navedena su lica drame. Rukopis obuhvaća 381 paginiranu stranu, ili tačnije 381 list, jer su ispisane i numerirane samo desne strane, a na lijevim stranama nalaze se isključivo ispravci i dopune osnovnog teksta. Tekst na desnim stranama pisao je, tj. prepisivao Cesar-

PRASIČEK, bivši gradski zastupnik, daljnji rođak njihov
NAPOLEON, namještenik kod pogrebnog društva
KRČMAR, vlasnik krčme »Široko Grlo«
GROBARI TAMBURAŠI, bračista, bugarijaš i berdista
GOSPOĐA I GOSPODIN, u crnini
SLUČAJNI PROLAZNICI, seljaci koji se s posla vraćaju iz grada

Dve glavne osobe, sin Schusterov, DANKO, i kći Petrićeva. ELVIRA, odsutne su; on je u zatvoru, a ona na letovanju na moru

PROSTORNI *okvir ovog misterija jest KRČMA ŠIROKO GRLO kraj gradskog groblja. Tako glasi tabla nad prozorima.*[1]

Sama krčma je sasvim spreda, ali se od nje vidi tek jedan deo i to koso položen deo sobe s prozorima na dvorište.[2] *U sobi 2 stola, od kojih se jedan vidi ceo, a od drugog samo polovica. Oko njih nekoliko*

čev brat Stanko, a ispravke i dopune sâm Cesarec. Zbog tih ispravaka smatramo ovaj rukopis autografom, jer daje tekst drame u autoriziranoj redakciji. Stanko Cesarec pisao je plavom tintom imena lica i dijalog, a crvenom tintom didaskalija. Na pojedinim mjestima August Cesarec je običnom olovkom, tintanom olovkom i crnom i plavom tintom ispravljao tekst. Većinu ispravaka i dopuna napisao je Cesarec *na lijevim stranama rukopisa plavom i crnom tintom. U rukopis su umetnuta* tri zasebna lista kao dodatak strani 117. Taj je dodatak pisao Cesarec crnom tintom samo na jednoj strani zasebnih listova konceptnog papira formata 21 × 17 cm.

Autor je za života štampao u »Obzoru«, LXVI, br. 176, str. 5–6, Zagreb, 4. 7. 1925, fragment iz ove drame pod naslovom: *Krčma Široko grlo. Ekspozicija drame.* Taj se tekst, datiran kao i rukopis 1921. godinom, razlikuje od onog u autografu, jer je štampan iz autorova strojopisa koji se također čuva u Cesarčevoj ostavštini u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu. Vjerojatno je Cesarec taj strojopis pisao na svom prvom stroju, što se može zaključiti po dijakritičkim znacima koje je dodao rukom. Listovi strojopisa formata 35 × 20 cm mjestimice su izrezani na manje dijelove koji se ne povezuju uvijek sadržajno u cjelinu. Na strani 1. plavom olovkom i tuđom rukom napisan je naslov: *Krčma Široko Grlo*, kao i slagarska oznaka *petit*. Dijakritičke znakove, ispravke, izmjene i nadopune u tekstu ispisao je Cesarec tintanom i crvenom olovkom i crnom tintom. Iako je sam August Cesarec priredio ekspoziciju drame za štampu, ipak taj dio drame nismo uzeli kao konačni tekst, jer bi na taj način došlo do kontaminacije tog dijela drame koji je konačno redigiran i drugog, većeg dijela koji Cesarec nije u rukopisu definitivno završio. Na takav zaključak upućuju nerazumljiva i nečitljiva mjesta u rukopisu, naročito na lijevim stranama.

Jedan odlomak drame objavio je Cesarec u proznom obliku u »Obzoru«, LXVI. br. 233, str. 5, Zagreb, 5. 9. 1925, pod naslovom: *Legenda o zvonu na groblju. Fragmenat.* I taj smo tekst ovdje uzeli u obzir, iako se radi o prozno obrađenom tematu drame.

Onaj tekst drame koji je prepisao Cesarčev brat Stanko a Cesarec ga nije precrtao, kao i sve Cesarčeve dopune, ispravci, izmjene i preinake štampani su ovdje

[1] *a* /prozorima. [To je krčma izvan grada, u neposrednoj blizini gradske mrtvačnice i groblja, mrtvog grada bivših građana na zemlji. Kad bi ta krčma bila palata, onda bi joj predvorje bilo groblje, jer većina gosti dolazi ovamo tek prošavši groblje, gde su nekoga pokopali ili obišli.] Sama krčma/

[2] *a* /dvorište. [Nad prozorom izvana visi tabla: Krčma Široko Grlo.] U sobi/

stolica. Na zidu u kutu vise tambure, obligatni brač, bugarija i berde.[3] *Soba je prazna. Na dvorištu pred prozorom dugački sto i dve prazne klupe. Pozadi, isporedno sa krčmom, deo drvenog hladnjaka, sa stolovima i klupama, otvorenog i praznog.*[4] *Između hladnjaka i krčme proluz do ulaza u krčmu. Pred hladnjakom, bliže cesti, dugački sto. U pozadini gubi se perspektiva u granju nekolikih drveta iza kojih, ko slutnja groblja, proviruju kubeta grobljanskih arkada. Dvorište krčme zatvara živica, iza koje se belasa cesta, koja ovde upravo zavija, tako da se prolaznici jave i iščezavaju brzo.*[5] *Ta cesta vodi u jednom pravcu na groblje i u grad, a u drugome u sela kraj grada. Kraj ulaza, na dvorištu, star, raspucan, krošnjast hrast.*[6]

kao konačni tekst koji označujemo kao tekst *b*. Sva mjesta u rukopisu koja je autor precrtao smatramo varijantom *a*. Autorov strojopis označili smo kao varijantu *c*, a štampani fragment, tj. ekspoziciju, kao varijantu *d*. Tekst koji ovdje objavljujemo *(b)* razlikuje se od prvobitne varijante *a* naročito u trećem činu drame, u kojem je Cesarec mnogo strana precrtao i preinačio u sažetiji tekst. Između varijanata *c* i *d* nema bitnijih razlika; one pokazuju Cesarčev rad na dotjerivanju teksta. Te varijante odnose se samo na početni dio drame, a kad bi se pronašao potpuni Cesarčev strojopis, varijanta *c* postala bi konačna autorska redakcija.

Autograf i sve varijante pisane su ekavicom. Ovdje štampani tekst potpuno je skrupulozna reprodukcija autografa bez ikakve pravopisne intervencije ili bilo kakvog redaktorskog zahvata.

U obilježavanju varijanata služili smo se uvjetnim znacima:

/ Kosom crtom označena je posljednja riječ osnovnog teksta na strani, iza koje dolazi varijanta.

[ ] U uglatim zagradama nalazi se precrtani test. Ako je precrtani tekst ispravljen pa taj ispravak ponovno precrtan, varijante su označene rimskim brojevima I, II.

{ } Vitičaste zagrade označuju dodatak u odnosu prema osnovnom tekstu.

〈 〉 Kosim zagradama označili smo pretpostavljeni tekst. Tri tačke u kosim zagradama označavaju nečitljiva mjesta u tekstu.

( ) Okrugle zagrade u tekstu potječu od autora.

Didaskalije u osnovnom tekstu na strani štampane su kurzivnim slovima, a uz varijante su kurzivnim slovima štampane redaktorske napomene. – *Vida Flaker*

[3] *c, d* /u kutu {nevidljivom} vise tambure. Soba/

[4] *c* /hladnjaka, sa sto〈lovima〉, {početak kuglane.} Između/
d /hladnjaka, {početak kuglane.} Između/

[5] *c, d* /prolaznici {koji se izretka javljaju,} iščezavaju brzo. Kraj ulaza/

[6] *c* /krošnjast hrast. {LICA 〈:〉 LIZA, udovica banskog savetnika Petrića 〈;〉 ALOJZIJE, student, sin Lizin 〈;〉 TKALAC, student i bivši Alojzijev prijatelj 〈;〉 PETRIĆ, sudbeni većnik, brat savetnikov 〈;〉 KOLAČKI, graditelj, svak većnikov 〈;〉 SCHUSTER, bankovni činovnik 〈;〉 NJEGOVA ŽENA, sestra Lizina 〈;〉 BUTKOVIĆ, sudbeni pristav, zaručnik sudijine kćeri 〈:〉 PRASIČEK, bivši gradski zastupnik, daljnji njihov rodak 〈:〉 NAPOLEON, nameštenik pogrebnog zavoda 〈;〉 KRČMAR, vlasnik krčme »Široko Grlo« 〈;〉 NJEGOVA ŽENA, GROBARI, ujedno TAMBURAŠI, bračista, bugarijaš i berdista 〈;〉 GOSPOĐA i GOSPODIN u crnini 〈;〉 SLUČAJNI PROLAZNICI, seljaci koji se s posla vraćaju iz grada. Dva ponajvažnija lica, sin Schusterov, DANKO, i kći sudijina, ELVIRA, odsutna su, on je u zatvoru, a ona na letovanju na moru. Između pojedinih činova nema vremenskog razmaka u događajima osim – eventualno – onog u kazališnim pauzama. [PRVI ČIN]} Kasno/

Kasno letno popodne legnulo je na dvorište. U gradu je omara, ovde je hrdo i sveže. Na sunca, razapete o sprženu travu, titraju paučine.

Za dugačkim stolom pred hladnjakom sedi rodbina pokojnog banskog savetnika.[7] *U pročelju — od pozadine — sedi sudija PETRIĆ. Do njega desno graditelj KOLAČKI, bankovni činovnik SCHUSTER i njegova ŽENA. S leva sin pokojnog banskog savetnika, ALOJZIJE, mladi sudbeni pristav BUTKOVIĆ i bivši gradski zastupnik PRASIČEK.*[8] *Pred njima na stolu vino i čaše, koje pune, koje napola prazne.*

Preko dvorišta, ispod ruke, ćutke, ko dve sene, upravo odlazi GOSPOĐA s GOSPODINOM.[9] *Obadvoje u crnini. GOSPOĐA u dubokoj koroti s gustim crnim koprenama. GOSPODINU u ruci cilinder. KRČMAR se iza njih klanja, sprema novac, uzima čaše sa stola pred prozorom i ulazi u krčmu.*

GOSPODIN *(baš na izlazu pao mu je cilinder, on ga diže i briše prašinu):* Dobro, da nije blata![10]

GOSPOĐA kao da je čula KOLAČKOVE reči, obrće se i nestaje s GOSPODINOM na okuci ceste.

KOLAČKI *(natače čašu, bori se s rečima i ravnovesjem, pijan je, on već nekoliko dana pijančuje po cele noći):* Maknite ženu s našega puta, to vam ja kažem, gospodo. Gospodo — danas, kad vino, da, kad u vinu utapamo našu bol za našim blagopokojnim rođakom, banskim savetnikom — maknite ženu — sve žene, sve Lize, pokopajte ih sve ili će one pokopati nas — banski savetnik je primer. Gospodo — *(pije).*[11]

PETRIĆ *(odložio je zapaljenu cigaru, bulji oči i pilji u njega preko naočari, kao da to pred njim stoji svedok optužbe, koji previše brblje, preterava i samoj je optužbi neugodan):*[12] Sednite, Kolački. Ne vređajte sve žene, nisu sve Lize. I moja se žena zove Liza.

PRASIČEK *(upravo je ispio čašu):* Samo se izjadaj, Kolački.[13]

KOLAČKI: Eto i Prasiček. Nema li i on svoju Lizu?

[7] *a* /savetnika. [Ona se već davno nije tako sastala. A sada slavi karmine.] U pročelju/

[8] *c, d* /S leva ALOJZIJE, BUTKOVIĆ i PRASIČEK. Pred njima/

[9] *c, d* /upravo odlaze GOSPODIN i GOSPOĐA u crnini. Ona s gustim crnim koprenama preko lica. GOSPODINU/

[10] *c, d* /prašinu. {Muklo ⟨⟩}: Oh, danas kao da privlači zemlja sve!} GOSPOĐA/

[11] *a* /savetnikom – [danas, kad smo se mi rodbina njegova našli zajedno, kako se davno već nismo, da budemo sud njegovoj ženi Lizi. Eto ja] – maknite/
c, d /bori se s ravnovesjem, on već /. . ./ rođakom, maknite sve žene {– pardon! (okreće se spram Schusterove žene, a ona ga ni ne gleda)} – sve Lize, ili ćemo propasti. Gospodo/

[12] *c, d* /zapaljenu cigaru, bulji u njega preko naočari). Sednite/

[13] *c, d* PRASIČEK {(*potulio je glavu nad čašom koju je upravo ispio i mrmlje nekako ustezljivo*): No, no, mogao bi imati pravo –} KOLAČKI/

PRASIČEK: Ko i ti.[14]

KOLAČKI: Mene ti pusti na miru, nisam ja tako lud, da radi ženine nevere prodam kuću u bescenje i ostanem prosjak ko ti.[15]

PRASIČEK: Gradski zastupnik ne može biti prosjak.[16]

SCHUSTER: Ti se još uvek smatraš gradskim zastupnikom?[17]

PRASIČEK: Gazdo, gde si?[18]

Na groblju zazvoni ZVONO, polako, umorno, svečano, porculanskom dubinom.

ALOJZIJE *(strese se, probledi, digne glavu kao da osluškuje sve dok zvoni, a onda je zatisne u ruke)*[19]

BUTKOVIĆ *(neprestano griskajući penkalu)*: Opet nekog pokapaju. To je sigurno poslednji pogreb danas, jer je već dosta kasno. I sad ne će zvoniti do sutra.

PRASIČEK: To zvoni, jer se zatvara groblje. Svima će nama zvoniti to zvono jednog sutra. Ej, gazda!

PETRIĆ *(Alojziju, nežno, očinski)*: Šta je tebi, sinko?

ALOJZIJE *(muklo)*: Slušam zvono![20]

ZVONO *na groblju se ućutalo.*

[14] *a* /i ti – [jer ako su sve žene Lize, onda je to i tvoja.
SCHUSTER (šapće svojoj ženi, koja se upravo odmaknula od Kolačkoga i menja sa svojim mužem mesto): Bilo bi doista dobro da sedne – može se još i srušiti na tebe. Samo gnjavi.
KOLAČKI: Svoju Lizu, na kojoj je razbio tri proteze a ona se ipak trideset i tri puta trideset i tri protezala uz drugoga – i tog drugog menja dva puta na dan.
PRASIČEK: No nije valjda baš tako.] KOLAČKI/
c, d PRASIČEK {(smelije)}: Ko i ti {,kažeš!}

[15] *a* KOLAČKI: [Šta nije! Sad je još braniš.] Mene/
c. d KOLAČKI: {U moje se ti obiteljske stvari ne mešaj! Naročito ti ne! Ti znaš! Ja još nisam} radi ženine nevere prodao/

[16] *a* /prosjak. [Zato i jesu zastupnici, jer dobro stoje ili ako ne, da se malo pomognu.] SCHUSTER/

[17] *c, d* SCHUSTER {(pogružen je bio dosad, sad se trgnuo)}: Ti/

[18] *a* /gde si? [KOLAČKI: Molim, gospodo, pustite me govoriti. Dakle, gospodo, setimo se malo i nesreće našeg blagopokojnog rođaka. Vi znate, Liza je imala šesnaest godina kad ju je on, i ako već dosta ćelav, oženio, a sigurno je dotada imala već i šesnaest ljubavnika. Šta to znači? (pije)
PETRIĆ (strogo i u patosu): U ovako ozbiljnom momentu, kaošto je danas, ja ne mogu dopustiti, da se govori tako nepristojno.] Na groblju/
c, d PRASIČEK {(okrenuo se od Kolačkoga koji ga izazovno gleda, više): Gazda! Gazda!
KOLAČKI će, čini se, prasnuti na PRASIČEKA.} No na groblju je zazvonelo zvono /.../ dubinom. {KOLAČKI je, zbunjen, seo.} ALOJZIJE/

[19] *c, d* ALOJZIJE {(na glas zvona} stresao se, dignuo glavu, osluškuje zvonu.)
PETRIĆ (Alojziju nežno, očinski)/

[20] *a* /zvono! [I kad će to zvono pući? Tako su, kad sam bio malen, zvonili tanjiri, o koje sam udarao kašikom. Jedan je pukao, mati se smejala i rekla: Zvoni i razbij još jedan, neka pukne. A sad kao da će i to zvono pući.] Zvono/

PETRIĆ: No prestalo je, čuješ![21]

ŽENA SCHUSTEROVA *(neprestano tiho uzdiše i briše suze)*: Idemo kući, tata. Meni je u srcu zazvonio taj zvonac.

SCHUSTER *(prisilnom strogošću, namršten)*: Nemoj da plačeš. Meni pomoći ne možeš, a sina zaboravi.[22]

PETRIĆ: Smirite se, Katarina. Ja razumem vašu materinju bol.[23]

ŽENA SCHUSTEROVA *(plače glasnije)*: Moj Danko, moj Danko! Sinko moj!

SCHUSTER *(surovo Kolačkome)*: Daj nastavi! Bolja je i gnjavaža nego plač. Šta piješ neprestano?

KOLAČKI: Kad me prekidate. Dakle — *(uzima čašu i pije)*[24]

KRČMAR *(dolazeći Prasičeku s novinama pod pazuhom)*: Molim lepo, ti si me zvao.

PRASIČEK *(gladeći protezu, posmatra ženu Schusterovu, šapće nešto krčmaru* 〈,〉 *ovaj odlazi)*: Jest, jest.[25]

KOLAČKI *(u pijanom patosu)*: Mir ti, Prasiček. Ja imam reč! Ali ja vam kažem, eto što: je li to pristojno pobeći u svet s nekakim ulanskim kapetanom, ko ona? I pomislite osam godina je nije bilo! I, je li se vratila mužu, kad ju je zvao? Ne bi bila Liza. Počela se okolo klatiti s nekakim balavcem.[26]

[21] *a*I PETRIĆ: No, [već se onda pokazalo, kaka je to mati. Ja sam jedan samo tanjir razbio, koliko se sećam, i zato sam bio kažnjen, te sam još oženjen jeo iz tanjira majčinih.] ŽENA SCHUSTEROVA/
*a*II /No, [već /.../ sećam. U mene su još i danas svi tanjiri moje pokojne majke.] ŽENA SCHUSTEROVA/
c, d /čuješ! {To sigurno zatvaraju groblje! ALOJZIJE ćutke zatisne glavu u ruke.} ŽENA SCHUSTEROVA/

[22] *a* /zaboravi. [PRASIČEK: Da, čemu plakati! Banskom savetniku je sad možda lepše nego nama.] PETRIĆ/

[23] *c, d* /Katarina, mi svi razumemo vašu/

[24] *a*I /prekidate. [Kraj vas bi čovek doista morao da izgubi svoj govornički talenat za nazdravice. (Odlaže čašu). Pardon, za žalobno slovo.] KRČMAR/
*a*II /prekidate. [Dakle – nazdravicu – (uzima čašu i pije)] KRČMAR/
c, d KOLAČKI {(zaboravivši već vidljivo Prasičeka)}: Kad me prekidate {(dižući se). No ako misliš da ja gnjavim – (oborio je čašu, jedva je diže).} KRČMAR/

[25] *a* /jest. [Daj ti meni donesi još jedan sir s vrhnjem 〈.〉
KOLAČKI (briše usta maramom): A zašto gospodine sudija i poštovani šurjače, zašto se ne bi –
KRČMAR: Sa češnjakom?
PRASIČEK: Sa češnjakom, dakako. Mnogo češnjaka.
KRČMAR (smejući se odlazi) 〈.〉
KOLAČKI: – zašto se ne bi i ženama dalo malo češnjaka pomirisati? To vi meni recite. (Izazovno gleda sudiju, a sudija strogo odmahne rukom i okrene se).
PRASIČEK (sentimentalno): Nikad više niko u mojoj birtiji ne će jesti sir s vrhnjem i češnjakom.
BUTKOVIĆ: Zašto ne?
PRASIČEK: Jer ja birtije više nemam./ KOLAČKI (u pijanom/
c, d /protezu, {on je naime bez leve noge}). Jest, jest {(gestikulirajući nešto krčmaru šapće, krčmar odlazi)}. KOLAČKI/

[26] *a* /reč! [Prasiček, zabezeknut, okrene se k mladom pristavu i nešto mu šapće, obadvojica se tiho upletu u razgovor).] Ali /.../ kažem, [ja na grobu blagopo-

SCHUSTER: Sa sinom mog šefa.[27]

KOLAČKI: Zamislite, molim lepo, koji bi muž mogao mirno deliti svoju ženu sa celim bataljunom?[28]

PETRIĆ *(energično)*: Nemate reči! Ovde je golušavo njeno dete. Čemu neprestano o ženi, zar moj brat nije imao i lepših strana u životu? Te treba istaknuti. *(Ustaje)*. To, da je bio revan, savestan činovnik, uzoran otac, nežni lirski pesnik i basnolovac za decu. Da je bio domoljub i kraj sve svoje slabe plate ipak član prinosnik mnogih dobrotvornih i patriotskih društava. Kako možete zaboraviti, da to istaknete? O tome nam govorite. *(sedne)*[29]

KOLAČKI: O tome ste upravo vi sad govorili, ne trebam dakle ja. Ja nikad nikoga ne kopiram. I kuće, koje ja gradim, uvek su originalne. Samo su žene uvek kopija. Time ja, ja — završujem.[30]

PETRIĆ: I bolje je, da završite.

KOLAČKI: I primećujem, da nikada ne govorim po nekakom poslovniku *(sedne i toči)*

PETRIĆ: Sve treba imati svoj poslovnik: i brak i obitelj. I toga se treba držati.[31]

SCHUSTER: Tako je. Ja samo jedno imam da kažem: muž je uvek sam kriv, ako mu se žena ne drži ovog poslovnika. Zašto ga se drži moja žena, a ipak je ona sestra Lizina?[32]

kojnog banskog savetnika optužujem sve suknje. Da, i šesnaest je ljubavnika sigurno imala posle venčanja. Pobegla] u svet /.../ kapetanom, [vucarila se bogzna kud i bogzna s kime, pa se nakon osam godina vratila ovamo.] I pomislite/

c, d KOLAČKI {(metnuo je čašu na sto) – Tako je i ona pala, koliko puta, gospodo? Pobegavši od muža} u svet /.../ kapetanom, {s kime se sve nije *potezala punih osam godina?*} I je li se vratila/

[27] *c, d* /mog šefa {,mladim Tkalcem}.

[28] *a* /mirno [podneti, a da ne poludi ili ne umre ili ne postane zločinac – videći da] svoju ženu [mora] deliti sa celim bataljunom [njenih ljubavnika]? PETRIĆ/

c, d KOLAČKI: {Dakako, sa sinom bankdirektora! Nekad sabljica, danas ček, na to se hvataju takove drolje.} PETRIĆ/

[29] *a* PETRIĆ ([ustaje i]energično): /.../ njeno dete [,koje još uvek ima dosta vremena, da i nehotice sazna ružne strane života. A vaš govor sasvim je izgubio značaj posmrtnog slova mome bratu. Vi govorite o njegovoj ženi, a ne o njemu. Zar on] nije imao i /.../ činovnik, [odlikovan više puta, poštovan od svojih predpostavljenih. To, da je bio] uzoran otac [svome sinu, ostavljenom od majke. To, da je bio] nežni lirski pesnik /.../ KOLAČKI/

c, d /energično): {Prestanite!} Ovde /.../ To, da je bio savestan činovnik /.../ domoljub i član mnogih patriotskih i dobrotvornih društava. /.../ O tome ste trebali govoriti./

[30] *a* /originalne. [To je i javno priznato.] Samo [se jedno javno ne priznaje, a to je da] su žene uvek kopija [, kopija jednog općeg uzorka laži i zla. Slava vašem bratu, jer je žrtva te kopije] time/

c, d /kopija. {Slava vašem bratu, jer je žrtva te kopije,} time završujem!

[31] *a* /držati. [To samo vi javno ne priznajete.] SCHUSTER/

[32] *c, d* /ako mu se žena ne drži tog poslovnika, to jest, ja znam da ga se tvoja drži, no ti ne! KOLAČKI/

KOLAČKI: Bah, misliš, jer ga se držiš ti! Pokazao je tvoj sin, koliko u tvojoj obitelji vredi obiteljski poslovnik.[33]

SCHUSTER *(skočivši, nervozno)*: Štaa? Šta si rekao?

KOLAČKI *(digne se i napola ljutito, napola pomirljivo metne ruku na rame Schusterovo, kao ga hoće potaknuti ili prisiliti da sedne)*: Mislio sam reći, da se tvoj sin nije držao obiteljskog poslovnika. Šta vi mislite, gospodin sudija? Vi znate i obiteljski poslovnik.[34]

PETRIĆ *(autoritativno)*: Ne dirajte to žalosno pitanje.[35]

SCHUSTER *(više)*: Ja nemam sina! Ja nemam sina! Jeste li razumeli?

ŽENA SCHUSTEROVA *(digne glavu i plače jače)*: Umiri se tata! Idemo, idemo!

KRČMAR *(donosi sir s vrhnjem i meće ga pred Prasičeka)*: Izvoli, ima i češnjaka.[36]

PRASIČEK *(okusi i sve ga se ostalo više ništa ne tiče)*: Ah, izvrsno![37]

KOLAČKI *(pijano i sažalno i zlurado)*: Imaš ga, imaš ga! Samo ti je na optuženičkoj klupi. No ne ljuti se na mene, Schuster. Kako je ono bilo? Pobegao od kuće?[38]

SCHUSTER: Pobegao, čemu i pitaš kad znaš. Stalno je govorio, da će u Rusiju.[39]

KOLAČKI: A našli ga s bombama —[40]

SCHUSTER: Ja sam njemu bio dobar. Dopustio sam mu čak da ide i u Rusiju, neka se i sam uveri, da je tamo pakao.[41]

PETRIĆ: To nikako niste smeli dopustiti. Kakova Rusija, kakova Rusija! Strašno je to zarazilo našu mladež!

[33] *c, d* KOLAČKI: {Ti ćuti!} Pokazao/

[34] *a* /sudija? [Je li se držao ili nije? Vi znate [kaznenI] i obiteljski poslovnik [,pa ćete i to znati.] PETRIĆ/
c, d KOLAČKI {(osvetljivo): Rekao sam} da se /. . ./ poslovnika. I to je istina, zar nije tako, sudija? PETRIĆ/

[35] *a* /pitanje. [Nadajmo se, da će zavedenu decu ili pravda ili roditelji vratiti na pravi put.] SCHUSTER/
c, d /pred Prasičeka{, koji mu ga okusava još iz ruku)}: Izvoli/

[37] *c. d* PRASIČEK {(mljašće)}: Ah,/

[38] *a* (na mene, Schuster[, ja poimam tvoje ogorčenje.] Kako/
c, d KOLAČKI {(Schusteru} pijano /. . ./: Imaš ga {, kako ga nebi imao.} No ne/

[39] *c, d* SCHUSTER {(mračno)}: Pobegao/

[40] *a* KOLAČKI: [A on kupio bombe, hteo dignuti revoluciju, ne? A ti prijavio, da ti je nestao, da ga traže, prijavio ga redarstvu, a ono ga našlo s bombama. Je li tako bilo, što?
SCHUSTER: S bombama, zamislite, s bombama našli mog sina.
PETRIĆ: Da se samo nije bojao uzeti bombe u ruke. Baš kao da smo u Rusiji, strašno je to Rusija zarazila našu mladež.
PRASIČEK (žvačući sir): Ja o svemu tome ne bih ništa ni znao, da nisam čitao u novinama. Vidiš, sad sam se setio, da posledniji izvještaj još nisam ni dočitao. Baš, gde su mi te novine? (kopa po džepovima.)
SCHUSTER: Bolje, da ih i ne nađeš.] Ja sam/
c, d KOLAČKI {(vrti glavom)}: A/

[41] *a* SCHUSTER: [Bolje, da ih i ne nađeš.] Ja sam/
c, d SCHUSTER {(još mračnije): S bombama, mog sina! A kako} sam ja ujemu/

ŽENA SCHUSTEROVA *(teško uzdahne)*[42]

PRASIČEK: Ja o svemu tome ne bih ništa ni znao, da nisam čitao u novinama. A danas se popodne proglašuje osuda? Nesrećan dečko, ja sam se također bavio politikom, a nisam došao u zatvor. *(jede dalje)*[43]

SCHUSTER: Ni reči više o tome. Ja sam njega izbrisao iz stabla rodoslovnog u kalendaru.[44]

KOLAČKI: Pa to ti je možda isto izgubiti jedinca sina ili imati same kćeri, ko ja. Ali pijmo! Ja tomu nisam kriv, nego žena. *(pije)*[45]

SCHUSTER: Do svega toga su ga dovela njegova beznačelna načela o buržujstima! I ja sam mu bio buržujist! Ništa me se ne tiče kako će ga suditi. Ni reči više o tome! O mom bivšem sinu![46]

PETRIĆ: No ne preteravajte ni vi, Schuster! Možda će zakonu uspeti da popravi vašega sina.[47]

KOLAČKI: Hvala bogu, da imam samo kćeri. Tima ipak ne će pasti na pamet, da koketiraju s bombama.

SCHUSTER *(blizu je plaču, no stid ga je, steže usne i ne zna, bi li nastavio ili seo. Naglo pograbi čašu)*: Zaboravimo! *(ispije naglo i posiže za flašom da toči)*[48]

ŽENA SCHUSTEROVA *(sprečava mu. da natače)*: Nemoj više točiti, tata! Dosta je. Idemo!

[42] *a* /uzdahne) [BUTKOVIĆ (Prasičeku): Novine ste dali krčmaru da u njih nešto zamota, zar ste već zaboravili?] PRASIČEK/
c, d /uzdahne {i briše suze.} PRASIČEK/

[43] *a* PRASIČEK: [A da, da. Vidiš, a poslednji izvještaj nisam dočitao. Uostalom, to je bilo pred tri dana.] A danas/
c, d PRASIČEK {(jedući)}: Ja/

[44] *a*I /kalendaru. [Upisan je bio na jedan listić, ali sada ga više nema. I sad je uvenulo stablo rodoslovno, sad sam ja poslednji list. Žut! I ja ću otpasti.] KOLAČKI/
a II /kalendaru./ Upisan /.../ listić, a sad je taj listić crn. I /.../ otpasti. /KOLAČKI/
d SCHUSTER {(s očajnom odlučnošću).} Ni reči /.../ kalendaru{, formalno zašarao list (bliz plaču). I nema ga više!} KOLAČKI/

[45] *a* /nego žena (pije). [SCHUSTER :A koliko sam ja samo u njega stavljao! Da će obnoviti stablo rodoslovno! A on se pretvorio u crvotoč tog stabla. Napustio školu, i to baš pred maturu.
PETRIĆ: Uopće mi kriminalisti opažamo, da mladež ne doučuje škole. To je žalosna činjenica, jer obično ti đaci nedouci završuju kod kriminala.] SCHUSTER/
d KOLAČKI {(utešljivo)}: Pa /.../ nego žena! {(kuca o čaše i} pije).

[46] *a* SCHUSTER: [On je već završio]. Do svega toga /.../ buržujist! [Pa se uputio u tajne urote protiv vlade! Osramotio moje ime, uništio meni promaknuće u banci, a sebi karijeru! I sve se završilo na optuženičkoj klupi, i danas je sigurno osuđen na robiju!] Ništa me /.../ suditi. [Za mene ta parnica ne postoji. I ja o svemu tome ne ću ništa da znam.] Ni reči/

[47] *c, d* PETRIĆ {(pijucnuvši)}: No/

[48] *a* /Zaboravimo! [(Čaša mu ispane iz ruke, vino se razlije. Glas mu drhće): Tako se sin moj razlio preda mnom i više ga nema, sad je moja obitelj ko čaša prazna. PRASIČEK (dojeo je sir i hvata za čašu): Zar ju je tako teško napuniti iznova? SCHUSTER (izbečeno): Koga – čašu ili obitelj?] ŽENA SCHUSTEROVA/
c, d SCHUSTER{ (grči usne,} naglo pograbi/

SCHUSTER: No idemo, sad ćemo. Idemo li, gospodo?[49]

PRASIČEK: Ja bih samo još jedan sir.[50]

PETRIĆ: Dok u gradu malo zahladi. Meni je tu tako prijatno nakon akata kancelarije i sudnice *(zeva)*. A tu je tako sveže. A kako bi tek bilo, da nisu karmine.[51]

KOLAČKI: Zaboravimo, gospodo, da su karmine. Samo ja ne mogu da zaboravim neveru svoje žene.[52]

PETRIĆ *(strogo)*: Vaše su optužbe neosnovane. Ona je u pravu kad kaže, da ste vi krivi.

KOLAČKI *(uzrujano)*: Kako? Ja kriv? A ko ljubaka s onim prokletim podstanarom, kojega je već godinu dana izbacujem iz kuće, a žena ga drži? Nekakav literat —[53]

PETRIĆ: To je sve samo utvara. Vi ste bezrazložno ljubomoran, Kolački. Čujem da u poslednje vreme i kuće, koje gradite, dajete mazati samo žutom bojom. To nije dobro. I pijete odviše.[54]

[49] *a* SCHUSTER: [I ja velim dosta, mamče! S jednim se prolilo, moglo bi se i s drugim. No vidiš, čaša se nije razbila. Ona je ostala čitava, samo prazna. I mi smo čitavi, samo prazni ostali, sami.] No idemo/
c, d /sad ćemo. {(Spram Petrića)}: Idemo/

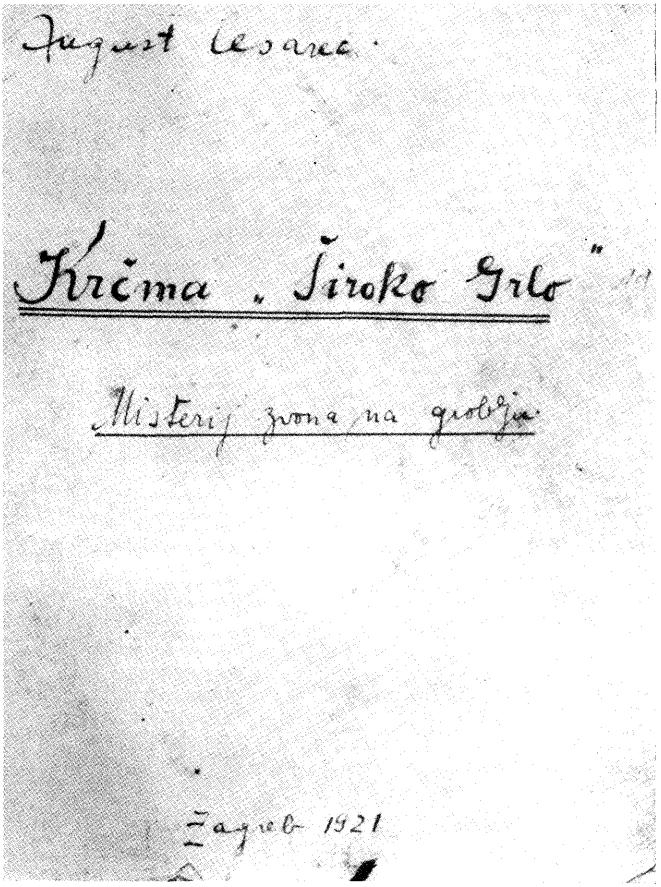
[50] *c. d* /gospodo. {KOLAČKI, PRASIČEK, PETRIĆ gotovo istovremeno. KOLAČKI: Kuda? Moja žena zna u krevet i bez mene.} PRASIČEK /.../ sir {s vrhnjem!} PETRIĆ/

[51] *a* /akata[, optužnica, iskaza i dokaza.] A tu/
c PETRIĆ: {Vreme bi bilo, no još čas. Moja žena je i onako na letovanju,} a tu je tako sveže. {Samo ste vi previše neozbiljan, Kolački! I o svojoj ženi biste se već mogli pristojnije izražavati! Ništa ona nije kriva.} KOLAČKI (uzrujano)/
d PETRIĆ: {Vreme bi bilo, no još čas.} Tu je tako sveže. {Samo/
dalje kao 51 *c.*

[52] *a* /da su karmine. [Sve se čaše mogu još isprazniti, napuniti i opet isprazniti.] Samo/

[53] *a* /literat – [đavo bi ga znao, nikada mu knjige nisam čitao, a biće da ko knjiga ume zavrtiti glavom mojoj ženi.] PETRIĆ/
c, d /uzrujano): {Ništa, nego sve ja?} A ko /.../ literat{! Radi njega nije ni došla na pogreb! Tobože, glavobolja!} PETRIĆ/

[54] *a*I /utvara. [KOLAČKI: Zar su utvara i anonimna pisma? Na tucete – anonimnih pisama mogao bih vam pokazati. Rastaviću se ja s njome. Sutra idem do advokata. Sasvim javno. Ne samo anonimno.
PETRIĆ (još strože, popravlja naočari): Pred sudom ne vrede anonimna pisma ništa. Ne bi smela vrediti ni za jednog oženjenog čoveka. Pogotovo, kad taj ima moju sestru za ženu. Naša majka bila je uzor-žena i na zlatnome piru od ljubavi umrla zajedno s mojim ocem: pogodila ih od ganuća kap.
KOLAČKI: To je upravo ko u jednom ruskom romanu, ali samo u romanu.
PETRIĆ: Ne spominjite ovde ruski roman! To je sve sama revolucija i zločin – pogubna literatura za mladež.
SCHUSTER: Koja je Danka i dovela na optuženičku klupu. Sve same ruske, ruske, ruske knjige, drugime se nije ni hranio. Da, da, ti Rusi!
KOLAČKI: Moja žena ne čita ruske romane, pa me ipak vara. Nego (uzruja se žestoko) možda joj taj literat daje ruske romane, vidio sam ih nekakove u njegovoj sobi.] Vi ste bezrazložno/
*a*II [/pisma? Evo jednog (vadi ga iz lisnice i maše njime po zraku) – starog, doduše, još od lane! Rastaviću/]
c, d PETRIĆ: Vi ste bezrazložno/

August Cesarec.

Krčma „Široko Grlo"

Misterij života na groblju.

Zagreb 1921

Naslovna strana rukopisa Cesarčeve drame »Krčma ‚Široko grlo'«

KOLAČKI: Mislite iz ljubomora? Da joj se osvetim —[55]

PETRIĆ: To nije lepo od vas, nije lepo.[56]

PRASIČEK: A baš da ne zaboravim! Gle, to je moja molba za kredit od banke. Schuster! Šta je s mojom molbom za kredit, kad ćete mi odgovoriti, Schuster? Schuster![57]

SCHUSTER *(zamišljen, trgne se):* Molba? Kaka molba?[58]

PRASIČEK: Pa molba za kredit. Tebi sam je vlastoručno predao, da požuriš s njenim rješenjem. Valjda je nisi zaboravio predati?[59]

SCHUSTER *(maš nalno uzima molbu):* Nisam, nisam. No šef je teško bolestan, pa kad ozdravi.

PRASIČEK: Ej kako ste vi u banci spori, kad treba dati novaca. A primati znate. No gledaj, da to požuriš. Da što prije, sad kad krčme više nemam, opet započnem sa svojim starim obrtom.[60]

[55] *a* KOLAČKI [(buljeći u pismo): Kake su to samo kvake! Pijem? Ja?] Mislite iz/
c, d KOLAČKI: {Pijem, ja? Mislite iz ljubomora? {Stotine dokaza imam ja u ruci protiv nje! Doduše, anonimnih, i znamo po prilici ko ih piše (oštro meri Prasičeka). No ipak, ima nešto na stvari, ima (uhvati se za nos) to veran muž uvek nanjuši (i dalje gleda krivo u Prasičeka).} PETRIĆ/

[56] *a*I PETRIĆ: [To nije lepo. Zapravo bi žena morala biti ljubomorna na vas. Umesto s mrakom uvečer, vi sa suncem dolazite kući ujutro. Tako se ne izvršuju bračne dužnosti, moj Kolački.
KOLAČKI (buljeći u anonimno pismo): Kuća mi je na kraju grada i često je preveliki mrak i blato. A svetla nigde. Šta mogu da radim, nego da čekam mesečinu?
PRASIČEK (osmehne se): Ah mesečina. Znam ja to. Imao sam ja kao birtaš prakse s takovima, koji mesečinu čekaju.
KOLAČKI: U tvoju birtiju više ne zalazim. Šta se ti pleteš!
PRASIĆEK: Čudno mi je to, sumnjaš u ženu, a sam joj daješ kojekakve prilike, ne dolazeći po cele noći kući.
KOLAČKI: A šta, noću nema ni literata kod kuće. I on se kojekud skita. A po danu – ja ceo dan radim. I šta ja znam, šta po danu radi žena i taj njezin prokleti literat. No zašto sluškinja, kad je bijem i psujem i pitam, da mi odgovori, da li šta zapaža, zašto ona tako tvrdoglavo šuti, pa se smeje i veli: ništa? Ha? Da nije ništa, ne bi se smejala. Moja žena je kriva. I s kapelanom od župne crkve ljubaka. Kad nas je na Uskrs posetio, zarumenila se, kao da ju je zatekao golu.
PETRIĆ: Dosta je već, budite pristojan.] PRASIČEK/
*a*II [/na vas. S ranim jutrom dolaziti kući, to ne ide. Tako/]
c, d PETRIĆ {(mahne rukom): Anonimna pisma nisu nikaki dokaz!} PRASIČEK/

[57] *a* PRASIČEK [(kopa po džepovima. Spram Butkovića): A šta ste vi meni rekli, da sam ja krčmaru dao novine? Evo ih (izvuče hartiju, razmata.) A ne, to nisu novine.] Gle, to je /. . ./ kredit[, koji sam tražio] od [Zanatlijske] banke. [Još mi nisu odgovorili.] Šta će [biti s time,] kad ćete/
c, d PRASIČEK {(zapazio je Kolačkov pogled, uzvrpoljio se spram Schustera): Baš kad smo se tako srećno našli,} da ne zaboravim! {Kad ćete mi dakle} odgovoriti {na moju molbu za kredit}, Schuster?/

[58] *a* /trgne se): [Ne ću, ne ću novine da čitam. A molba?] Kakova/
c, d /trgne se): Molbu, kakovu molbu? {Ah da! No šef je teško bolestan, pa kad ozdravi!} PRASIČEK: Ej/

[59] *a* /rešenjem. [Evo tu je original.] Valjda/

[60] *a* /znate. [I ne možete ništa bez šefa. A ja kao birtaš, još me gosti nisu ni zvali, već sam vino vukao 〈,〉 makar šef 〈,〉 i nosio ga.] No gledaj/
c, d PRASIČEK {(zabrinuto)}: Aj, kako/

BUTKOVIĆ: A vi imate još kaki obrt osim krčmarstva?[61]

PRASIČEK *(ponosno)*: Dakako, ja sam narodni krojač. Dobra sam ja odela šivao za naš dobri narod. To mi je narod priznao i na izborima.[62]

SCHUSTER *(gluho)*: Nekad sam i ja kandidirao, pa sam propao kao vladin kandidat. A zašto tebe nisu više kandidirali, kad si jedamput već bio izabran?[63]

[61] *c, d* BUTKOVIĆ {(dosad je ukočen piljio više nekud visoko u zrak nego li u društvo, *a kad u to, onda naizmence u govornika, s naročitom pažnjom spram* Petrića. Od časa na čas vadio je iz džepa ružičastu kuvertu s pismom, ogledavao to. Ponajviše međutim griska penkalu. Sad se okrenuo Prasičeku)}: A vi/

[62] *a*I /izborima. [I dobro sam ja sastavio molbu, ne mogu je se dosta načitati. To je i Schuster priznao.

SCHUSTER (bulji u molbu. Mašinalno): Da, da.

KOLAČKI (zamišljen): I kako su samo uverljiva ta anonimna pisma. Već dve godine neprestano ih dobivam. Ko bi imao interesa, da tako stalno potvrđuje ono, što sam ja i sam sumnjao, kad to ne bi bila istina?

BUTKOVIĆ (vatreno): Nemojte tako! Anonimno pismo nije nikad istina. I ja sam pred nekoliko meseci dobio anonimno pismo, da me moja zaručnica ne voli. A isto tako je i ona dobila da ja nju ne volim. Kad smo zaručnica i ja promislili celu stvar, došli smo do zaključka, da je to pismo pisao jedan njen bivši poštivatelj, koji je mene hteo maknuti s puta iz osvete, što ona njega ne voli.

KOLAČKI: Šta? (odlaže pismo na sto) Vi mislite, da neko hoće mene maknuti s puta iz osvete, jer ga je moja žena odbila? Hm, ne vjerujem. A možda onaj literata?

BUTKOVIĆ: *Ja ništa ne tvrdim. To jest, ja tvrdim samo to, da ja posle tog* anonimnog pisma svoju zaručnicu još više volim, svoju milu zaručnicu Elviru. I od tog časa, ja u ženi uopće gledam uzor, koji treba nasledovati. Žene su čiste, mi se trebamo čistiti na njihovoj čistoći.

PETRIĆ: Da, da, vrlo dobro. Naročito, kad se radi o mojoj Elviri. Jedva je čekam, da mi se vrati s mora.

PRASIČEK (Schusteru, *uzvrpoljeno*): *No nemoj vrtiti tako tu molbu!* Eto, pala ti je baš u razlito vino. No sad se sva smočila. Daj je ovamo! Bože moj, nemoj mi kredit smočiti u vinu! To bi baš bilo ko s mojim položajem gradskog zastupnika i on mi se u vinu razmočio!

KOLAČKI: Literat nije, ja sam već isporedio rukopis. A ko bi opet imao tolikog *interesa*, da bi nas s tim anonimnim pismima hteo razdvojiti? Njoj je danas već navorano čelo. No bolje je na to sve ne misliti. *(Prasičeku)* A *ti* si kredit molio? To ti je molba? Čuo sam, baš da je vidim. (Uzima Schusteru molbu, no ne čita je, nego se igra s njom.)] SCHUSTER (gluho)/

*a*II [BUTKOVIĆ /.../ moja zaručnica ne voli. Hteo se neko osvetiti – tako je to – za neuslišanu ljubav. KOLAČKI /.../ mislite, da je tako i moja žena nekoga odbila?/ BUTKOVIĆ /.../ časa, za mene su sve žene čiste, mi se/ PRASIČEK /.../ Daj je ovamo! KOLAČKI (naglo i zajedljivo): Nemoj mu kredit razmočiti u vinu! To bi baš bilo ko ono kad mu se mandat gradskog zastupnika razmočio u vinu!

PRASIČEK (skoči): Šta? Prestani ti s takovim –

KOLAČKI (isto se digne, teško): Šta s takovim –? (kratka nesigurna scena ⟨,⟩ koja bi mogla da dovede do svađe, no Kolački se naglo smiri i sedne; Butkoviću): No, da vama odgovorim – literat nije, ja/]

c, d /izborima. {KOLAČKI (bukne): Jest. (i toči).} SCHUSTER (gluho)/

[63] *c, d* /izabrani? {KOLAČKI (točeći): Dobro ga pitaš, baš hoće li reći istinu!} PRASIČEK/

PRASIČEK *(seo je u pomirljivom raspoloženju)*: E, ja sam bio kandidat opozicije. Ali — iskreno ću ti priznati, — došao sam jedamput u većnicu pijan, pa su mi zamerili, jer sam, ne znajući o čemu se radi, glasovao protiv predloga svoje stranke.[64]

SCHUSTER: Sećam se da. Meni se to nikada ne bi dogodilo, da sam kao vladin kandidat bio izabran.[65]

PRASIČEK: E, pa i meni se samo jednom. I zamerili, kao da i drugi i od vlade i od opozicije tamo pijani ne dolaze.[66]

SCHUSTER: Bilo je to nekada u novinama, ne?[67]

PRASIČEK: Užasno mrzim novine. A ipak je lepo u njima čitati svoje ime, samo kad ne lažu i ne rugaju se! Prokleto se znaju rugati![68]

BUTKOVIĆ: A što ste vi tako tih i žalostan, Alojzije? Ja vam samo jedno želim: u anđela se zaljubite, ko ja u Elviru. I pevaćete ko ševa ujutro nad zemljom, visoko, visoko nad zemljom! Nad svim grobovima visoko!

ALOJZIJE *(trgne se silno, kao da su ga te reči proparale, no otkrene se i ostaje tih ko dosada te zuri nekuda u daljinu, kao da nije prisutan)*

PETRIĆ: Pustite ga! Ima vremena, da bude i on ševa. Mili moj Alojzije! *(pogladi Alojzija po kosi, pa mu se suza zacakli ispod naočari, a Alojzije otrese njegovu ruku s glave)*

KOLAČKI *(poklopio je anonimno pismo Prasičekovom molbom, pa ne čitajući je poravnava njezine zgužvane uglove)*: Eh da znam ko ta

[64] *a*I /priznati, [nisu me više izabrali] – Došao/
*a*II /priznati, [imao je Kolački pravo] – Došao/
c, d PRASIČEK: E, {znaš} ja /.../ Ali {reći ću ti istinu, zašto ne, valjda se i sećaš, Schuster!} Došao/

[65] *a* SCHUSTER: [Da sam ja kao vladin kandidat ušao u gradsku većnicu, moj bi princip bio, da budem trezan i šutim kao riba. A pri glasovanju pazio bih vrlo dobro, kad imam reći da, a kad ne.] PRASIČEK/
c, d /da sam bio izabran. PRASIČEK/

[66] *a* PRASIČEK: [E, šuteti kao riba! Pa bilo nas je takovih i od opozicije. Samo kad je trebalo dići galamu, tu se mene čulo najbolje. Šteta, što tada nisam imao tu protezu — da s njome lupam po klupi. A dogodilo se pri glasovanju, kako rekoh, pa] zamerili/

[67] *a* SCHUSTER: [Ah, da, da, sećam se.] Bilo/

[68] *a* /novine. [Dobre su samo za zamatanje!] A ipak/
c, d PRASIČEK: {Bilo je.} Užasno /.../ ime, no prokleto se znaju rugati!
{KOLAČKI (protegnuo se spram njega, prezirno): Nego šta, u zvezde bi te kovali? Ti, svinja!
Povik je taj, čini se, bezrazložan, presenetio sve na svoj način. Sudija je istegnuo desnicu s nemim prekorom, i isti Alojzije trgnuo se. Prasiček se uzvrpoljio, no odviše nekako nemoćno, tako te je vidljivo da Kolačkijeva psovka ima nekog smisla.
PRASIČEK (dižući se no sednuvši natrag, muca): U zvezde, to ja nisam mislio — No zašto svinja? — Ja znam, da si ti meni uvek bio zavidan — kad su me izabrali —} KOLAČKI (trgnuo se natrag, podbočio rukama)/

pisma piše! Bila bi krvava glava! Premalo je to tako, ⟨samo⟩ tužiti na sudu.[69]

BUTKOVIĆ: A vi ste koga tužili?

KOLAČKI: Žena tuži.

BUTKOVIĆ: A koga?

PETRIĆ: A što se vi za to zanimate? To nije lepo ulaziti u intimnosti rodbine, u koju još sami niste potpuno ušli.

BUTKOVIĆ *(smerno)*: Da, istina, ali ja se nadam, da ću vas doskora smeti da nazovem svojim dragim tastom.

KOLAČKI *(iz svoje krupne lisnice vadi anonimno pismo i polaže ga na Prasičekovu molbu za kredit)*: Koga tuži? Vi ćete se čuditi: Prasičekovu šurjakinju po ženi.[70]

PRASIČEK: To je doista gadna ženska. Najviše je i bockala moju ženu protiv mene. No ti i nisi čitao moju molbu. Pročitaj je, da vidim šta ćeš ti kazati.[71]

KOLAČKI: Da, taj gad zavidi mojoj ženi, što nama ide dobro i imamo kuću. No stvar se na kotarskom sudu zavlači. Premda imam šurjaka sudbenog većnika.[72]

PETRIĆ *(uvređen)*: Ja u te stvari ne diram. To spada na kotarski sud. A ja sam od sudbenog stola.[73]

PRASIČEK *(u brizi)*: Prebićeš čašu i razmočiti još više moju molbu. Daj je ovamo i onako je, vidim, ne ćeš da čitaš.

KOLAČKI *(opet uzima pismo)*: No uvek mi je bilo čudno i zato u sve ženine dokaze ništa ne verujem — ovo je pismo pisano muškaračkom rukom. Kako je ono bilo, gospodin Butković? Bivši ljubavnik, ha? Dakako, bilo je i takovih.[74]

BUTKOVIĆ *(skoči)*: Molim, ne vređajte! Moja zaručnica nije imala ljubavnika, ja sam joj prvi.

PETRIĆ *(strogo)*: Pazite i vi šta govorite! Ni vi niste mojoj kćerci ljubavnik, vi ste još samo zaručnik!

[69] *a* /uglove): [Baš mi je jedno anonimno pismo u džepu, ne poslednje, još od lane. Zameo sam ga, pa sam ga tek danas našao. To je jedino što ga imam. Ostala su na sudu. Moja žena tuži.] BUTKOVIĆ/

b KOLAČKI (dok su razgovarali Prasiček i Schuster buljio je u prazno, pokušavao da se osmehne podrugljivo bez uspeha, sad je planuo): Ja ti svoju ⟨glasovnicu⟩ sigurno nisam dao — tebi ne. Brbljaš samo da ja nastavim o anonimnim pismima.

[70] *a* /čuditi: [No sigurno ne ću uvrediti Prasičeka ako kažem: tuži] Prasičekovu/

[71] *a* PRASIČEK: [Ima pravo da je tuži,] to je /.../ mene. [Da mogu tužio bih je i ja sam.] No ti/

[72] *a* /gad [ljubomoran je zbog mene na moju ženu. Pred dve godine vratila se iz Amerike sa svojim mužem, dolare su potrošili, posao im ne ide, kredita, kako to i Schuster zna, nemaju. Pa] zavidi /.../ kuću. [Na nju sumnja moja žena, kaže da ima i dokaza.] No stvar /.../ većnika [, koji bi tu mogao požuriti.] PETRIĆ/

[73] *a* /stola. [To je nešto više.] PRASIČEK/

[74] *a* /rukom. [Šta kažete na to? Kao da bi i tu mogao biti slučaj sličan onom vašem.] Kako je/

KOLAČKI: No, no! Ja znam, kako je to. *(Prasiček posiže za svojom molbom)* No čekaj! Šta vučeš? Poderaćeš mi pismo! Sad ću da je čitam. Baš da vidim, šta si nadrljao.[75]

PRASIČEK *(uvređeno)*: Pa pogledaj je. da vidiš, da nije samo nadrljana.

KOLAČKI *(povukao je pismo malko sa molbe i kao da čita ovu poslednju. Najednom raskolači oči, prinese i anonimno pismo i Prasičekovu molbu bliže k licu, upio se pogledom u slova, bacio na Prasičeka strašan, upitan pogled i kao da mu se u ovaj čas nešto užasno razjasnilo, mahne hartijama i zadere se promuklo)*: A ko je pisao to pismo? *(trese grčevito hartije u zraku, obazire se na sve oko stola, pa opet pogled zaustavi na Prasičeku)* Ko je to pisao?

PRASIČEK: Ako je razmočeno u vinu, onda je to moja molba za kredit. Pa dakako, to je moja molba. Daj je ovamo! Ne gužvaj je tako! To je jedini prepis.

KOLAČKI *(goropadno)*: I ti si je sam pisao? To je tvoj rukopis? Ti si to pisao?

PRASIČEK: Da ko? Zar misliš, ako sam samo narodni krojač i bivši birtaš, da ja ne znam pisati molbenice? Daj mi je, to mi je original.[76]

KOLAČKI *(besno, jedva suzdržavajući buj'cu reči i psovki)*: Je li i ovo original? *(diže visoko obadvije hartije, kao pisanu neku zakletvu)* Gospodo! Taj lopov je autor! Rukopis je isti! Ti original prokleti, šta ti imaš protiv mene i moje žene?[77]

PRASIČEK *(ne shvaćajući ništa, iznenađeno)*: Ja? Ja lopov? Šta bih ja protiv tvoje žene mogao imati? Nemam li ja dosta okapanja sa svojom?[78]

KOLAČKI On još i laže! Pogledajte, pogledajte! *(tura hartije Petriću u ruke)* Vi ste sudija, prosudite! Prosudite svi! Lopove, to je osveta što ti nismo dali za kuglanu probiti zid u dvorište naše kuće?[79]

[75] *a* /to. [Sa stotinu bivših ljubavnika ide jedna žena u brak, i ko može kazati, da brak predstavlja zajednicu samo u dvoje?] (Prasiček/

[76] *a* /molbenice? [Da bi nepismen čovek bio izabran za gradskog zastupnika? Istina, više puta mi je ruka teška kao proteza. Ali ova molba mi je išla od ruke baš glatko.] Daj mi/

[77] *a* /psovki: [A je li ti ovo pismo išlo isto tako glatko?] Je li /.../ zakletvu) [Moja žena tuži sestru tvoje žene, a ja tužim tebe!] Gospodo, [to nije pisala nikakva ženska, pronašao sam pravog autora.] Taj lopov/

[78] *a* /sa svojom? [Zar da se ja sa svima ženama ovog sveta tučem?] KOLAČKI/

[79] *a* /svi! [A da vam bude potpuno jasno, kakova to hulja sedi u našem društvu znajte ovo: Lane je Prasiček molio moju ženu i mene za dozvolu, da sme] probiti /.../ kuće. [Trebalo mu je prostora za kuglanu, dok je još imao birtiju. Ja nisam imao ništa protiv — zašto da i sam nemam kuglanu u blizini? Ja se rado kuglam. Ali moja žena nije dozvolila, bojala se još veće buke, a vi svi znate, da ona i onako trpi od besanice i spava samo po danu, zato i nije sad ovako. Pa je na njenom i ostalo. A i ja sam se složio s njome. Zašto da taj Prasiček ima kuglanu baš na našem dvorištu!] PRASIČEK/

c, d KOLAČKI {(trgnuo se natrag, podbočio rukama): Ko gradskom zastupniku, misliš? Takovom ko ti? Ne ćeš se ti tako izvući, to ti pokušavaš celo vreme, razumem ja! (Pokušava ustati) Svinja, kažem ja, ti i tvoja žena ste bili meni zavidni i osvetiti ste se hteli što vam} nismo dali za/

PRASIČEK *(gordo)*: Pa sam je na drugu stranu ipak sagradio. I dolazio si, da se u njoj kuglaš. E onda ti nisam bio lopov.[80]

KOLAČKI *(više)*: Lopov, lopov! Da sam onda znao, kakav si lopov, razbio bih ti sa svim kuglama na kuglani glavu. Ti to pišeš anonimna pisma i nosiš razdor u moju obitelj! *(plačljivo)* Ni je li ti žao moje dece? *(pa se opet razdere)* Nitkove, nitkove! *(hoće da se makne od stola i pođe do Prasičeka, no Schuster ga zadrži)*[81]

SCHUSTER: Smiri se, ovo je doista skandal. I takovi ljudi su bili birani za gradskog zastupnika, dok su ostali propadali.[82]

KOLAČKI *(otima se, ali ipak seda)*: Protezu da mu skinem s noge i razbijem na glavi!

PETRIĆ *(izbuljio je beloočnice i pilji preko naočari u hartije)*: Hm, hm — doista —

(Svi osim Alojzija i Schusterove žene napeto i sa iščekivanjem gledaju u Petrića, kao da će taj sad svima njima pročitati osudu. A Petrić samo da ne ustane i ne kaže svečano: »U ime Njegova . . .«, smrknuto, ozbiljno i sa strogim prekorom prodire Prasičeka i samo da i njemu ne kaže: ustajte, da čujete osudu)

PRASIČEK *(ustao je, proteza mu drhće, šešir mu je spao na pod i on je stao na njega protezom. Sav je dobio neke grčeve i hladni ga mlazevi znoja probijaju, kao da mu pile drugu nogu)*: No šta je sad? Šta me tako gledate? Zar bih ja ikada bio gradski zastupnik, da sam lopov? I kakvo sam ja to anonimno pismo pisao? Kada? Kakova je to podvala? Tako se ne podvaljuje niti u gradskoj većnici. Molbu mi moju vratite![83]

PETRIĆ *(svečano)*: Tu ne treba nikakvih grafoloških veštaka, sve je jasno. To pismo ste pisali vi. Kako vas nije sramota! Takova ružna, kažnjiva stvar. Kako ste se samo usudili sesti kraj nas za ovaj sto?[84]

[80] *c, d* PRASIČEK {(smelije)}: Pa/. . ./ nisam bio {svinja!} KOLAČKI/

[81] *a* /glavu. [To je dakle osveta, što ti ja za tvoju kuglanu nisam dao probiti zid u moje dvorište! To si ti!] Ti to/
c, d KOLAČKI {(konačno mu je uspjelo da ustane, i ako ga Schuster, mireći ga, zadržava)}: Lopov /. . ./ glavu. {I pravo je imala moja žena, ja nisam verovao, a među anonimnim pismima jedno je i tvoje, tvoja ruka — sam si priznao — i ti si se još usudio tu sesti kraj nas?} SCHUSTER/

[82] *c, d* SCHUSTER {(smiren): Pusti tu stvar, Kolački! Glavno da nije šta drugo! Vi ste se već pomirili posle toga — PRASIČEK (brzo): Jesmo, i ja sam mu sve objasnio – KOLAČKI: Objasnio! A ja tebi to nikad ne mogu oprostiti — ne bih bio muž da takova šta dopustim o svojoj ženi — onake prostote — Ali doći će zato tvoja žena i njezina sestra pred sud, i ti! Šta sediš tu?} PRASIČEK (nemoćno ogleda sva lica)/

[83] *a* /gledate? [Zašto sam ja nitkov? Zašto lopov?] Zar bih ja /. . ./ u gradskoj većnici. [Ništa ja nisam pisao!] Molbu/

[84] *a* /veštaka, [a da se ipak može sasvim sigurno reći, da je to isti rukopis, to anonimno pismo i ta molba.] To pismo /. . ./ stvar. [Svako poricanje pokazuje vas još besramnijim.] Kako ste /. . ./ sto? [Nikad mi nije bilo milo, da ste mi rodak, danas se vas odričem potpuno.] (I kao da je/

(I kao da je pala reč jednog diktatora, autoritativnog za sve, svi se oko stola osim Alojzija silno uzrujaju, uzvrpolje, skandaliziraju i viču na Prasičeka, kao da ga ko vranu kane oterati odavde.)

KOLAČKI *(lupa po stolu šakama, da čaše poskakuju i zveče)*: Lopove! Gubi se! Ništarije da su moji rodaci! Poštene žene, i još tomu moju, ovako klevetati![85]

BUTKOVIĆ: Ah, to je strašno, to je podlo! I još ste kraj mene seli! Da moja zaručnica zna, ko sedi kraj mene — to je podlo!

ŽENA SCHUSTEROVA *(jauče)*: Nemoj se ti ništa mešati, tatice! Idemo kući!

SCHUSTER *(strogo gleda Prasičeka; zadržava jednom rukom Kolačkoga, hoće i on nešto da kaže, maše desnom rukom spram Prasičeka, vidi se traži oštre reči, kako da se obori na njega, no najednom sav se strese, zatisne rukama oči pa se digne i razmaše rukama po zraku, kao da se od nečega brani. I sve kao da je iznenadila ta njegova promena, zagledaju se u njega i stišaju. Samo Kolački muklo reži. Prigušeno)*: To je gadno, doista gadno! *(resko, gotovo u kriku)*: No šta je to, gospodo, šta je to anonimno pismo spram anonimnog zločinstva, koje je spremao moj bivši sin protiv članova državne vlade! Ubiti je hteo njih, a ubio je mene. To je zločinstvo anonimnosti! *(Ostane nem u svome stavu, bulji nekuda u vazduh, koji je sve manje svetao, žena ga plačući poteže na klupu).*

ŽENA SCHUSTEROVA: Tatice, tatice! Možda on i nije kriv!

PRASIČEK *(osvestio se iz omaglice, u koju su ga bacili svi ti napadaji, pa tužno, kao da plače)*: A ja doista nisam ništa kriv! Nisam! Kako vi to možete — takove uvrede. *(odrešitije)* Ja se vama nisam nikada nametao. Da sam znao, da ćete posle pogreba ovamo, ne bih ja ovamo zašao. Vi ste k meni seli, a ne ja k vama.[86]

[85] *a* /klevetati! [Na optuženičku klupu, na sud!] BUTKOVIĆ/

[86] *c, d* PRASIČEK {(nemoćno ogleda sva lica). Sedim, ja sam tu od jutra, i vi ste k meni seli, sam si to hteo (odrešitije). I šta sad hoćeš? Zar se na svoju ženu ne tužiš najviše ti sam? I mene se to nije ništa ticalo, do onog puta — čisto slučajno, nehotice — (i opet se ogledava, zaustaviši se pogledom na Petriću). Sva gospoda to sigurno znaju. —
SCHUSTER (bavećі se Kolačkim koji se režeći opire da sedne): Pa jasno — sedni molim te —
PETRIĆ (otrgnuvši strogi pogled od Butkovića koji se nagnuo do Alojzija i uzalud ovome nešto šapće): Mi ništa nećemo da znamo! Prestanite i vi! Ružna stvar ostaje ružna stvar, no to sad ne spada ovamo. —
KOLAČKI (jedva sednuvši): Ružna, samo to? Lopovština!
PRASIČEK (odjednom jako potlačen): Ti najbolje znaš kako je bilo. Dve nedelje nisam ja pre one večeri kad sam pisao ono pismo govorio sa ženom — uhvatio ja nju sa crevarom u podrumu, ti znaš — sam si je grdio.
KOLAČKI (diše teško, pijano, očito već smiren): Jesam, bilo mi te je žao! Bio sam glup!
PRASIČEK: Ne, nisi, imao si pravo. A prevarila je ona mene i s onim pismom – slatka je postala, nisam ni znao kome pišem — ona je diktirala i napisala adresu. — I zar se ja nisam s njom i s njenom sestrom zavadio baš najviše kad sam od tebe doznao šta su sve pisale o tvojoj ženi? (plačljivo). I to je

SCHUSTER *(slomljen i umoran, sedajući)*: Pusti me! Kriv je! Ako nikome, a ono nama.

KOLAČKI *(hoće opet, da nešto vikne na Prasičeka no Petrić ga pretekne)*

PETRIĆ *(daje obadve hartije Butkoviću)*: Ovo je nečuveno! On kao da ne će razumeti, o čemu se radi. Dajte mu to, neka se sam uveri!

BUTKOVIĆ *(brzim pogledom preletivši pisma, daje ih Prasičeku, pa se sam odmiče od njega)*: Strašno![87]

PRASIČEK *(bulji u obadva p'sma, pa grklja slinu i jedva dolazi do reči)*: Ja razumem — kao da jest — to sam ja pisao.

KOLAČKI *(zaskoči ga)*: Priznaješ dakle svoju lopovštinu!

PRASIČEK *(ne reagira. Izmuči se sav u napinjanju pameti, protrne, pa kao da razgovara sa samim sobom)*: Lopovština, da, ali ne moja. Lane — zar ne — to je bilo lane?

KOLAČKI: Lane, da, ali pisao si ih ti i letos!

PRASIČEK *(plačljivo)*: To je jedino takovo pismo, koje sam ja pisao. To je bilo lane jedne večeri, posle velike svađe sa ženom, kad dve nedelje nismo razgovarali, jer sam je u podrumu uhvatio s onim crevarom — vi to ne znate.

KOLAČKI: Šta se nas tiču crevari tvoje žene! Ja im creva ne ću čupati! Čupaj im sam!

PRASIČEK: Da, lako je njima prevaliti mene s ovom drvenom nogom. A one večeri ona je prva došla k meni, skinula mi tu žalosnu protezu, lizala me ko mačka.[88]

možda razlog da me je ostavila, nije to tako davno! I šta ti onda hoćeš?

PETRIĆ (strogo). Ja ponovno kažem, da već obzirom na mog budućeg zeta o tome prestanete. —

KOLAČKI (zbunjen): Ja bih prestao no ja mu ipak potpunoma ne verujem.

PRASIČEK: Možeš verovati! Žena, da: žena! (i teško uzdahne).

PETRIĆ (Kolačkome): Svakako se mora verovati što sam ja tvrdio, da vaša žena ima pravo, a ne vi, sad valjda uviđate to i sami. —

KOLAČKI (sumnjičavo): Ona pravo? A literat? Ipak je od žene sve moguće (pruža čašu Prasičeku da se kucnu). Pij, Prasiček!

PETRIĆ (mahnuo je rukom, pali cigaru): Prestanimo, to je najbolje!

Pauza, u kojoj Prasiček i Kolački piju, Schuster nešto šapće svojoj ženi i mireći je, gladi joj kose i ruke.

BUTKOVIĆ (posle ponovnog tihog pokušaja da se zabavi s Alojzijem — on je tu u svakom svom pokretu strogo nadziran od Petrića — sad se najednom u tišini toj zaneo). Pomirenje to je najljepše! A šta ste vi tako tih i žalostan, gospodin Alojzije? Ja vam samo jedno želim, u anđela se zaljubite, ko ja u *kćerku prepoštovanog mog budućeg tasta (pogleda Petrića), Elviru. I pevaćete* ko ševa ujutro nad zemljom, visoko nad zemljom! Nad svim grobovima, ma kako ti bili žalosni, visoko!

ALOJZIJE (trgne se silno, okrene naglo, no ostaje tih ko dosad, zureći nekud u daljinu kao da nije prisutan).

PETRIĆ (strogo, no izgleda i polaskan). Pustite ga, kakove su to sada reči? Vi se možete ponositi s mojom kćerkom! No ima vremena da bude i on ševa! Mili moj Alojzije — (pogladi Alojzija po kosi, a ovaj mu otrese ruku).} Večer je već/

[87] *a* /Strašno! [Kao da ponovno imam u ruci ono anonimno pismo – zaručnici ⟨i⟩ meni.] PRASIČEK/

[88] *a* /mačka [i nazivala me rutavim, lepim mačkom.] PETRIĆ/

PETRIĆ: Takove bračne intimnosti ne spadaju ovamo!

PRASIČEK: No šta, kad je tako bilo i lepo se toga sećati. Vama se to, dakako, valjda i sada još događa.

PETRIĆ *(sramežljivo)*: No, no, ja nisam ništa rekao. Moja je žena s kćerkom na letovanju na moru.

PRASIČEK: Da, a potom pisao sam ga po njenoj želji. *(u kriku)* Ali ja nisam znao, koga se to pismo tiče! Ja adresu nisam pisao! Gde ti je kuverta? *(tiše)* Tu je sigurno napisala ona ili njena sestra, one su obadve mrzele vas, gizdavce, govorile su. I naseo ja, o prokleta! Pravo si ti imao što si govorio, žena, da žena![89]

KOLAČKI *(ne verujući i verujući, ljutit i smiren, koleba se)*: Uvek ja imam pravo. No ja kuverte nemam. Žena veliš? No pazi se ako lažeš. Možda je ima moja žena! *(zbuni se, i sam poluglasno mrmlja.)* Ipak je od žene sve moguće.[90]

Večer je već ko plavi pauk uhvatilo sunce poput velike, goruće, zlatne muhe, u nevidljivu paučinu sutona. Pa ga vuče dole nekuda ispod horizonta. I siše ga, ispija mu crvenu krv. A sa sve manjim njegovim životom, kao da i zlatna staza, kojom je ta sunčana muha preletela, postaje sve tamnija, gubi sjaj i sva se preleva u umoran, ispran odsev. U sobama mora da bude već suton. Ne prejak. Tišina je. Čudna tišina nakon Prasičekove ispovesti.[91] *Samo otegnut zvižduk lokomotiva sa daleke stanice, kao slutnja nepoznatih daljina, zamneva duboko, ko pod zemljom. I odmah kratko, prgavo brencanje tramvajskog zvona, ko slutnja na grad, koji je dole pod brdom. I kao poslednji baštinik tih šumova, javlja se porculanski, melanholični ton ZVONA NA GROBLJU. Ali ne polagano, nego brzo, upravo se oseća, da bi onaj ko zvoni, hteo da zvoni još brže, ali mu ne uspeva, pa nervozno poteže za uže, tako, da se klatno trese i udara ko ludo.*[92] *Čini se, da je zvono oživelo, prohodalo, pa se klati, pada o zemlju, diže se i tetura ko pijano. I nešto ljudsko kao da je u tom zvonu, ne može se odavde razabrati, da li se ko to smeje ili plače. Svi oko stola plaho, iznenađeno, zbunjeno okrenu glave.*[93] *ŽENA SCHUSTEROVA tiho cikne. ALOJZIJE se trgne ko iz sna, osovi na noge, okrene celim telom spram groblja, nadvisi obrnute dlanove nad obrve i zažmiri, sav se tresući kao da se sam pretvorio u klatno.*

[89] *a* PRASIČEK: [Izmirili smo se te večeri, žena i ja, a to pismo trebao sam po njenoj želji pisati ja u dokaz da smo se pomirili.] Da, a potom [ona je sama donesla pero i papir. Jest, jest, pisao sam ga u ganuću, ko ljubavno pismo.] (u kriku) /. . ./ (tiše) [I sad mi je sve jasno, ona je to sve udesila sa svojom sestrom, da učini zlo i meni i vama. Ona je mrzila vas, to je istina. Gizdavi su, kaže, susedi smo, a prolaze mimo mene, osobito tvoja žena, kao da smo mi nekaki prostaci. A ja sam joj naseo, ništa nisam znao. Nisam! Eto šta može učiniti prokleta, žena, moja žena. A četvero dece imam s njome! Žena!] KOLAČKI/

[90] *a* /koleba se): [Čudne ti to stvari pripovedaš. Ja] kuverte nemam[, a od žene je doista sve moguće. Možda si ti veći siromah od mene.] No pazi /. . ./ lažeš./

[91] *d* /tišina {posle Butkovićevog usklika}. Samo/

[92] *d* /upravo {nekom nervoznom brzinom,} čini se da je zvono/

[93] *d* /glave. Alojzije se {okrenuo sav, u napetom, drhtavom dosluhu.} BUTKOVIĆ/

BUTKOVIĆ *(plaho)*: Šta je to? Sad već nikog ne pokapaju. Za pogreb je prekasno.[94]

KOLAČKI *(namršteno, nesabrano i nehajno)*: A možda su se grobari napili! Tako bi ili ovom tamo *(pokaže Prasičeka)* ili njegovoj ženi trebalo zazvoniti.[95]

ALOJZIJE *(tiho, muklo i grozničavo)*: Kao da će pući![96] *(On hoće da prekorači klupu, no Petrić i Butković ga zadrže i prisile da sedne. On se otima i brzo klone.)*

ZVONO NA GROBLJU u jednom jakom udaru prestaje da zvoni. Kao da je palo sa stupa, na koji je ovešeno, i razbilo se u komade na zemlji. A zemlja kao da je upila i pokopala poslednje zvukove ko leš jedne nevidljive strahote. A iz ovog leša izrasao je, plinuo ženski smeh, koji se, odavde slušan, čini prigušen i samo kao neka slutnja smeha.

PETRIĆ: Smiri se, Alojzije! To ne zvoni više tvome ocu. Uzmi, da je to školsko zvono na koncu sata i sad je odmor. A ako su to grobari, ja bih ih egzemplarno kaznio zbog tog svetogrđa.[97]

KOLAČKI *(zeva i dahom gasi žigicu kojom zapaljuje cigaretu)*: Ah, prokleta!

SCHUSTER *(pogružen, polako, kao da se nećka)*: A šta mislite, hoće li Danka mnogo suditi?[98]

PETRIĆ *(zabavljen je s Alojzijem, hoće da ga miluje, no Alojzije se opet otrese)*: Strpljenja, Alojzije! *(Schusteru)* Uvijek treba vjerovati, da je sud pravedan i milostiv.

PRASIČEK *(trpa svoju molbu u džep)*: Sve je od žene moguće, da. Kad se samo setim, uh prokleta, kako me varala s onim mesarima. A četvero dece već u školama.[99]

[94] *c, d* BUTKOVIĆ: Prekasno je da koga pokapaju. KOLAČKI/

[95] *c, d* KOLAČKI: Grobari su se valjda napili. ALOJZIJE/

[96] *a* /pući [da nikome više ne zazvoni! Nikome, i sve da bude rešeno u tišini! Oseća se kako je nadglasalo šumove gradske, ono vlada. I zove me. I čemu se vratiti u grad! Koga ja još imam tamo? Tu sam, tu sam!] (On hoće/
c, d /grozničavo): {Da pogledam} (hoće /. . ./ no Petrić a za ovim i Butković povuku ga da sedne). {PETRIĆ: Smiri se, Alojzije! To ne zvoni više tvom ocu! A ako su grobari, ja bi ih egzemplarno. No šta je to, doista?} ZVONO NA/

[97] *a* /ocu. [On je pokopan. Smiri se!] Uzmi /. . ./ svetogrđa [zvoniti u zvono na groblju uzalud i komedije radi.] KOLAČKI/

[98] *c, d* SCHUSTER {(Petriću, polako)}: A šta /. . ./ suditi? {(Petrić, dosluhujući na drugu stranu, ne odgovara)}. PRASIČEK/

[99] *a* /u džep: [Žena me je namamila. Kako je ona samo u tome vešta! I uvek tako »umoran si«, kaže, »idi legni, ja ću još malo poslužiti goste, pa ću i ja za tobom, k tebi«. A ona se dole u birtiji nateže s mesarima.] Kad se/
c, d PRASIČEK {(strano)}: Sve /. . ./ prokleta, da! {Baš kao da se udala za moje noge, tako joj je oči parao taj drveni panj!} KOLAČKI/

KOLAČKI: Sam si kriv! Moja se to ne bi usudila! Nego daj ovamo to pismo! Daću ga ja isporediti s ostalima, nije ta stvar još sasvim čista —[100]

PRASIČEK *(dok mu Kolački uzima pismo iz ruke i dok on sam nastavlja svoju tužaljku, dotle je u pravcu od groblja sve razgovetniji ženski smeh, obestan, divlji.)*: Čista je, znam ja tvoju ženu. No moja! Istina, mesari su mladi momci i imaju zdrave noge. No zar se ona udala za moje noge, da joj je toliko parao oči taj drveni panj! Gad![101]

KOLAČKI: Pravo ti je, zašto si bio ratni patriot i išao na frontu. Mogao si se dekovati u pozadini ko ja. pa bi ti ostale obe noge za ženu.[102]

PRASIČEK: Jest bilo bi to, da sam imao škole ko ti i mogao se zavući u kancelariju. No svejedno sad. Pokazao sam ja njoj, što čovek može, i kad jedne noge nema. Prodao ja birtiju, za deset hiljada kruna prodao, tako rekavši u prkos poklonio sam je. Sad neka se žena nateže s mesarima.[103]

KOLAČKI: Glavu si joj trebao razbiti s tom protezom.

PRASIČEK: Ja njoj nisam glavu razbio. Sav novac predao sam joj, ne za nju, nego za decu. I sam sam ostao blank. No pokazao sam ja njoj, da mogu živeti i bez nje. Mogu, tek dece mi je žao, dece. *(Potuli glavu, kao da se u nešto zamislio, no još uvek ne seda.)*

Smeh i kihot sasvim su već blizu. Nemir ALOJZIJEV sve je vidljiviji. Na cesti čuju se koraci i nerazumljivo muškaračko mrmljanje.[104]

BUTKOVIĆ: Ko se to tako dobro zabavlja?

PETRIĆ: Ovako sablažnjiv smeh kraj groblja trebao bi biti redarstveno zabranjen.[105]

ALOJZIJE *(tiho, stravično)*: ONA!

Na vratima u dvorište ukažu se LIZA i TKALAC. Ona u prozračnoj, čipkastoj haljini, žutoj ko limun, sa širokim žutim šeširom. A prsa je okitila žutom thea-ružom.[106]

[100] *a* I /pismo! [Dosta mi je jada zadalo. Sad i ih ti mogao sesti za vrat, no đavo neka te nosi, dosta si jadan. Glavno je, da se dokazalo, da je moja žena poštena. No da, šta onda znače ona ostala pisma, kojih je na tuceta?] PRASIČEK/
*a*II /pismo! [Varao si i ti mene s njime.] Daću ga/

[101] *a* /noge. [Ne zna samo bog, nego i ja, da je ta proteza u mom braku bila strašnija stvar, nego bi bilo hiljadu anonimnih pisama!] No zar/

[102] *c, d* KOLAČKI: {Nije ti trebalo biti} ratni patriot! Mogao si/

[103] *c, d* PRASIČEK: {Nisam ja bio školovan za} kancelariju – /.../ njoj, {i bez noge, ipak! Sav novac zapisao sam na decu, samo dece mi je žao, de-ce! (Na čas se samo okrenuo spram groblja, potulio se i zamislio).} Smeh i kikot/

[104] *c, d* /Nemir {u društvu, naročito} Alojzijev, sve je {veći}. Sa ceste sa ženskim smehom čujno je na cesti i nerazgovetno muškaračko mrmljanje. PETRIĆ/

[105] *c, d* PETRIĆ {(naglo se okrene): Ovakova sablazan!} ALOJZIJE/

[106] *c, d* /Ona u {tamnosmeđem,} sa žutom tea na prsima. Okrenula se spram groblja i smeje se tiše. On nervozno u ruci gnječi šešir. TKALAC/

On u sivomu, gnječeći nervozno u rukama šešir. Na ulazu obadvoje se zaustavlja. Ona se okrenula spram groblja i smije se sve tiše. A on još uvek mrmlja.

TKALAC: Prestanite, prestanite! To je grozno![107]

Oko stola zaprepaštenje. PETRIĆ počima otirati naočari. KOLAČKI pije. SCHUSTER šapće nešto svojoj ženi. Ona podiže glavu, pa pokrije oči. BUTKOVIĆ posmatra sve oko sebe. ALOJZIJE ostaje ukočen kao da nešto strašno stoji iza njega, a on se boji okrenuti. Samo PRASIČEK ništa ne zapaža.[108]

PRASIČEK: Ja nisam učio škole, ali moja je sudbina slična onoj pokojnog banskog savetnika. I ja imam svoju Lizu, da. Ja mislim ovo: žena je možda uvek samo grobar živih muževa, eto to, i sve nas one tako pokapaju žive u grob, pa plešu po našem grobu s drugima, da su proklete.[109]

Dok on to govori, LIZA i TKALAC nemo ulaze u dvorište. Kad prolaze mimo stola, svi od njih odvraćaju pogled, samo KOLAČKI i BUTKOVIĆ gledaju u njih. ALOJZIJE je sebeneznalo ustrmio u nju oči, tiho kriknuo u sebi i ostao nem. Ona ih prepozna, zaustavi se u izvesnoj daljini, osmotri ih sve divlje, prezirno i sažalno, pa se kratko zakikoće te opazivši na sebi ALOJZIJEV pogled, naglo trgne i zaćuti.

ŽENA SCHUSTEROVA *(podignuvši glavu, krikne)*: Liza! *(No Schuster je povuče k sebi i gotovo zatisne usta.)*

PRASIČEK *(okrene glavu, zapazi TKALCA, od čijeg oca on traži kredit, zbuni se, hoće da na pozdrav skine šešir, no šešir mu je na zemlji i upravo je protezom stao na njega. Smešan, uzaludan pokret ruke pretvori se brzo u još smešniji pokret glave, sagne je gotovo do stola)*: Moj naklon.

[107] *c, d* TKALAC {(poluglasno)}: Prestanite/

[108] *c, d* /Butković {ne zna kud bi gledao.} Alojzije {se ukočio u poluokretu.} Samo /.../ zapaža. {Ipak njegove reči odavaju neku pijanu smesu razdraženja i plačljivosti.} PRASIČEK/

[109] *c* PRASIČEK: {Ja mislim, gospodo ovo}: žena je možda uvek/
d PRASIČEK: {Ja mislim, gospodo, ovo}: žena je možda uvek /.../ to, pa plešu /.../ s drugima, da. {Nije to samo vaša Liza!
LIZA se baš kao da je čula, trgnula i s TKALCEM prelazi} dvorište. Oko stola svi su odvrnuli pogled osim Kolačkoga, {Prasičeka i Alojzija}. Ona se zaustavila u izvjesnoj daljini, osmotrila ih, {sukobila se s pogledom Alojzijevim, gleda ga.}
ŽENA SCHUSTEROVA ({naglo se otkrenula}, krikne): Liza!
SCHUSTER (povukao je {kriomice} ženu k sebi, {okrenuo se i sam}): Klanjam se, gospodin Tkalac!}
PRASIČEK ({bacio je pogled na ono dvoje tamo, pa na ovo dvoje tu, zbunio se}: To, to je (podigne ruku za šeširom,} no šešir mu je na tlu, upravo pod protezom. {Smešno se, malo se digavši, nakloni i on}): Moj naklon!
{TKALAC je zabavljen s Lizom i naglo se, opet se okrenuvši nemo pokloni. LIZA se s osmehom lako, i neodređeno kome, opet poklonila također.} LIZA/

LIZA *(iznenadena tim pozdravom, za koji misli, da ide nju, jer TKALAC se u taj čas baš otkrenuo, pokloni se nemo također, pa u smehu, povuče za sobom TKALCA i obazre se po dvorištu)*: Otmeno baš ovde nije. No kuda ćemo, mali?[110]

TKALAC *(prepoznavši nekoje oko stola, lecne se, no ne pozdravi ih. S prisilnom hladnoćom)*: Vi ste sami hteli ovamo, to je vaš predlog.

KRČMAR *(stoji na vratima birtije već od časa, kad je počelo zvoniti zvono. Primakne se)*: Možete na dvorištu, a možete i ovamo u sobu. Kako izvolite. Soba je prazna.

TKALAC *(nešto šapće LIZI, ona kao da premišlja, zadrži pogled na onima oko stola, pa se onda, malo zgrčena u ledima, dade od njega uhvatiti ispod ruke. Ona kao da gunda neku ariju. Obadvoje se upute u sobu. KRČMAR ulazi za njima.)*[111]

KOLAČKI: Jeste li videli tu besramnicu? To je ona, koja pleše na grobu svog muža, kako si ti to rekao, Prasiček. A otkuda tebi tolika fantazija? Sigurno si takova šta čitao u novinama.

PRASIČEK: A ne. To je moj gost jedan uvek govorio, pljuskajući svoju ženu, kad ga je došla terati iz birtije.

KOLAČKI: Meni je došla volja da nju ispljuskam. Za to ne treba nikake fantazije. Beštija, tu su joj rođaci, tu joj je sin, a ona ni da bi dobar večer kazala. Tako je nedavno i kraj moje žene prošla smijući se ko sada. A ti je još pozdravljaš. *(ustane i razdražen.)* Ti, *ti si je pozdravio, tu beštiju!*[112]

[110] *c, d* LIZA {(spram Tkalca): Kud ste me to doveli?
TKALAC (sve mu je to očigledno neugodno):} Vi ste sami hteli ovamo.
KRČMAR {(izašao je klanjajući se pred njih)}: Možete/

[111] *c, d* /Lizi, i obadvoje se – ona gundajući neku ariju – a sledeći krčmara, upućuju u sobu.
KOLAČKI {(prasnuo je)}: Jeste li je videli? To je ta /.../ Otkud tebi {samo} tolika fantazija?
PRASIČEK {(još uvek zbunjen): Fan-tazija?} To je moj gost jedan uvek govorio /.../ birtije – {no, govorio je, pa da.} KOLAČKI/

[112] *a* /kazala. [Baš kao da smo mi ovi stolovi, i stolice ove, i ništice nekake. Nego se još bezobrazno, izazovno smije.] A ti /.../ razdraženo.) [Jeste li videli, ta hulja, koji se još nije ispričao, da je pisao anonimna pisma, taj] tu beštiju [još pozdravlja!] LIZA i TKALAC/
c /pozdravio! {PRASIČEK: Ja? Ja sam pozdravio mladoga Tkalca, od njegova oca tražio sam kredit!
KOLAČKI: Lažeš! Ja sam vidio kako ti je ozdravila! Samo tebi! Ćušku ti zaslužuješ kao i ona, ću-u-šku! (Otima se Schusteru i Petriću koji ga mire).
PETRIĆ: Mogli bismo ići, gospodo. (ustane) Da platimo, Butkoviću?
BUTKOVIĆ (ustane, hvata se džepa): Možemo, možemo!
KOLAČKI (naslonio se na stablo iza sebe, ispružio noge, izbuljio oči u Prasiček koji je dignuo šešir i namešta ga na glavi): Ja plaćam sve, ali još ne idem, inače ne plaćam! Taj ne beži!
PETRIĆ: Možemo i mi platiti (i sedne, za njim i Butković): Moja je žena s kćerkom na moru, ne treba mi se dakle žuriti – te ako bude mir (pali cigaru na Kolačkijevoj cigareti).} LIZA i TKALAC/
d KOLAČKI {besno ga gutajući očima): Neka je!} Meni /.../ fantazije! A ti, ti si je još pozdravio! PRASIČEK/
Dalje kao 112 c.

LIZA I TKALAC ulaze u sobu.

LIZA *(ogledava se i preko leda govori Tkalcu, koji ide za njom):* Nemojte ništa da pitate, ništa da govorite. Ja u ovaj čas hoću samo da ćutim.[113] *(obadvoje sednu za sto, koji je u celini vidljiv. Za čas ulazi za njima krčmar i nosi vino i čaše. Pa opet izađe i malo kasnije uđe i nosi nasečenu salamu i hleb na tanjirima. I opet izađe. Liza sedi ledima okrenuta k prozoru. Podvila je ruke iza šije pa gleda nekud u strop. A lice joj je hladno, ne smeši se, profil je isklesan i čini se da je to apstraktna linija jedne vizije. Ćuti tvrdokorno. Tkalac toči vino i hoće da jede, no odgurne od sebe tanjir.)*

TKALAC: Vaša ćutnja je groznija od vašeg smeha. Smijte se, Liza! *(Ona ostaje nepomična, a on svaki čas prede rukom preko čela, konačno nasloni glavu u dlanove i motri Lizu kroz polurastvorene prste.)*

A vani na dvorištu kod stola se besprekidno nastavlja.

ALOJZIJE *(tiho i drhtavo)*: Koga si ti to nazvao beštijom?

KOLAČKI: Tvoju nemater. Ti imaš najmanje razloga tražiti, da je ja drukčije nazivam. *(Alojzije ne odgovara)*

PRASIČEK: Ja nisam pozdravio nju.

KOLAČKI: Lažeš!

PRASIČEK: Onda ju je pozdravio i Schuster.

SCHUSTER: Ja sam pozdravio sina svog šefa.

PRASIČEK: Tako i ja, jer od njegova oca molio sam kredit.

KOLAČKI: Lažeš! Ja sam vidio, kada ti je odzdravila. Samo tebi.[114]

PRASIČEK: Kad ti kažem, da nisam. A ako mi je odzdravila, to bolje za moj kredit.

KOLAČKI: Tako, ti od nje kredit očekuješ? Ti već špekuliraš, da je cela banka njezina. A mi ništice, mi da nemamo novaca?

PRASIČEK: Tražio sam od tebe, pa mi nisi dao. Rekao si, da nemaš.

KOLAČKI: I nemam za tebe. Ja sam svoju imovinu pošteno zaslužio, a ne ko ona, rasipnica. A ti kako si sada lagao, tako si i prije! *(digao se i ⟨nabuja⟩ u pijanu srdžbu)* Čošku zaslužuješ znaš, i ti i ona,

[113] *c, d* /ćutim. {TKALAC. Ali – Odbojnom gestom Liza seda za sto, za njom Tkalac. Ona} ledima okrenuta /.../ isklesan. {KOLAČKI (raširio se na stolu rukama): Ja imam jedan predlog, gospodo. Ovde je pala teška uvreda od strane one beštije, molim, (spram Petrića) molim, da nas nije ni pozdravila. A Prasiček tu još laže (razdraženo). Neka dokaže – on mora da pođe tamo i da je čuši, da se čuška bude čula i ovamo –
PETRIĆ: No, šta je to?
SCHUSTER (koji se pre već počeo spremati za polazak): Ma molim te –
KOLAČKI (tvrdoglavo): Jest, ja to tražim u ime časti cele naše (raširi ruke) familije.} PRASIČEK (ustao je uvređen): Da je ja čušim u prisustvu/

[114] *a* /tebi [Samo tebe je ona u ovome društvu, u kome sede najbliži njeni rođaci, pa čak i njena sestra i sin, samo je tebe pozdravila, kao da je znala, da ste jednaki.] PRASIČEK/

i ti je sam moraš pljusnuti, ja tražim zadovoljštinu. Ćušiti sada odmah, da se pljuska čak ovamo bude čula. Ili ću ja tebe.[115]

PRASIČEK: Da je ja ćušim u prisustvu mladog Tkalca i tako proigram svoj kredit? Ja od njegova oca tražim kredit, a ne od nje. Šta se ona mene tiče?[116]

KOLAČKI: Mene se to tiče — nas svih. Ona nas je besramno izazvala. Ja tu zadovoljštinu tražim u ime časti cele moje obitelji, cele naše *(razmaše se rukom)* familije.[117]

PETRIĆ: U moje ime ne. Na skandal ne treba odgovarati skandalom.

SCHUSTER: Ni u moje.

KOLAČKI: Tako, vi možete trpeti takvu besramnost? Onda ću je ja sam. Ali i tebe. *(Digne se, posrće, zadržavaju ga.)*

ALOJZIJE *(imperativno):* Ostanite na svom mestu. Ja svojih prava —ako ih imam — nikome od vas ne odstupam.

KOLAČKI *(seda):* Onda ćeš to ti učiniti. Videćete, on će to učiniti, jest, neka to on učini. On joj je sin. Gde bi se to i usudio učiniti taj podli, kukavni Prasiček.[118]

PRASIČEK: Govori ti šta hoćeš. No kad ti je toliko mrska, zašto to ne učiniš sam?

KOLAČKI: Ne ću da prljam ruke.

PRASIČEK: Prljao si ti njih i na malo gorim ženskinjama u mojoj birtiji. Znam ja, kad si sit žene, onda bi ih samo ćuškao.

KOLAČKI: Šta? *(blizu je da opet prasne)*[119]

PETRIĆ: Ostavite ovakove prostote za sebe, Prasiček! Ne izazivajte! Ja znam da on svoju ženu, a moju sestru, nije nikada ćušio. A vi se umirite, Kolački, i budite pametan![120]

PRASIČEK: Ja vidim, da vi svi na mene gledate s visoka. I ako sam vam svima u rodu, vi se smatrate gospodom, a ja sam za vas tek običan birtaš i narodni krojač. A ipak sam ja jedini od vas bio gradski zastupnik.[121]

[115] *a* /tebe. [Traži od one, s kojom si jednak u mazanju tuđe imovine.] Ja sam svoju /. . ./ ona, [koja je bogata, jer je nepoštena. Ali ja ti kažem, ja tražim zadovoljštinu zbog anonimnog pisma. Ne verujem ja u tvoje isprike, sve je to laž. I ti ćeš se sad dići, poći do beštije, i] ćušiti [je] sada odmah, da se/

[116] *a* /tiče? [Ako ima novaca, ja joj ne zavidim. Da je ćušim? Zar ti misliš, da sam ja lud?] KOLAČKI/
c, d PRASIČEK {(ustao je uvređen)}: Da je ja /. . ./ kredit? {To ti hoćeš, znam: Znam ja i to, jadan si ti na nju, jer si je sam nekad hteo da ženiš! A sad si sit žena, onda bi ih samo ćuškao –} KOLAČKI: Šta?/

[117] *a* KOLAČKI: [Ti to moraš učiniti.] Ona nas je/

[118] *a* /sin. [To je najveća osuda.] Gde bi/

[119] *c, d* /Šta? {Tebe ću.} PETRIĆ/

[120] *c, d* PETRIĆ {(potiskuje Kolačkoga)}: Ne izazivajte vi, Prasiček! {I za vas bi bilo bolje, da se lepo otputite kući!} PRASIČEK/

[121] *c, d* PRASIČEK {(još više uvređen): Znam, ja sam za vas gospodu, niko i ništa! Sad me terate! A kad sam bio gradski zastupnik, onda ste me znali držati! Sram vas bilo, to mi je hvala! PETRIĆ, SCHUSTER, KOLAČKI, istovremeno.
PETRIĆ: No čujete!
SCHUSTER: Kad smo mi šta –}
KOLAČKI: Sram tebe/

KOLAČKI: Glupan onaj, koji ti je dao svoj glas. Ja ti ga dao nisam.
PRASIČEK: Znam, ja sam za vas sve nitko i ništa. Svi ste vi naduveni, i možda je Liza imala pravo, da vam je okrenula leđa.
KOLAČKI, PETRIĆ i SCHUSTER *(rogobore)*: Sramota! Ovako govoriti! Marš, marš odavle!
PRASIČEK: Tebe ja isključujem, Schuster. Ti jedino ne prčiš nos. Ali ovi! Zar bi bilo čudo, da se protiv vas doista neko poslužuje i anonimnim pismima? Pravo je imala moja žena! A vi me sad terate! No da, a kad sam bio gradski zastupnik, onda ste me se držali, da vam u koječemu pomažem! Sram vas bilo, *(on se diže da ode)* to mi je hvala![122]
KOLAČKI *(reži, hoće da baci u njega flašu, no pusti je, i drekne)*: Sram tebe bilo, skot! I šta se tu hvališ! Kad si ti bio gradski zastupnik, nisam imao posla, ništa se nije zidalo. A sada se gradi.[123]
PRASIČEK *(već polazeći. Proteza muklo lupa o zemlju)*: Jer su se junaci, papirnati soldati ko ti, obogatili u ratu pa imaju kredita. Opljačkao si ti za prevrata bataljunsku kasu, znam ja to.[124]
KOLAČKI: Svinja! Za to ćeš odgovarati pred sudom! Vi ste, gospodo, svi svedoci!
PETRIĆ: Pustite ga već jednom, neka ode.
ALOJZIJE *(okreće se)*: Ostanite, Prasiček![125]

Svi oko stola čudno ga pogledaju.[126]

PETRIĆ: Zašto ga zadržavaš? Bolje je da ode, biće mir u familiji.[127]
KOLAČKI: Svinja, ovakova svinja! *(Alojziju)* Šta ti to, ja neću da sedim u njegovom društvu.[128]
ALOJZIJE *(mahne na sve njih rukom i stiša se opet.)*
PRASIČEK *(već na cesti)*: Ne, nema smisla, da ja sebi uništim kredit, pa da se moja žena raduje. Jok, neću! *(Teturajući iščezava.)*[129]
KOLAČKI: Pijanica prostačka! Napio se, ni hodati ne može. Još se onda tuži na ženu, a koliko puta su ga našli kako leži na cesti![130]

[122] *a* /zastupnik, onda [sam vam bio dobar. To mi je hvala, što sam vam onda] u koječemu pomagao! Sram/
[123] *c, d* KOLAČKI: Sram tebe bilo/
[124] *c, d* PRASIČEK {(zakoračivši već da ode): Jest,} jer su /.../ u ratu {pljačkom.} Opljačkao /.../ ja to {(opet zakorača)}. KOLAČKI/
[125] *c, d* ALOJZIJE {(neočekivano, odrešito)}. Ostanite, gospodin Prasiček!
[126] *c, d* Svi ga pogledaju u čudu, sam Prasiček se okrene.
[127] *c, d* PETRIĆ: {Šta ti to–?}
[128] *c, d* KOLAČKI: Šta ti tu {imaš govoriti? Ovakvog lopova ti zoveš gospodinom?} PRASIČEK/
[129] *c, d* PRASIČEK: {Da ostanem i u ovom društvu} uništim sebi kredit? {Jok, ti gizdavci – ne ti, Schuster – bi se previše radovali, gizdavci, pravo ih je uvek nazivala moja žena! (Odlazi spram ceste i sad se tek pravo vidi kako je pijan, tetura i na izlazu posrne.)} KOLAČKI/
[130] *c, d* KOLAČKI {(reži za njime)}: Pijanica /.../ može, {opet će se izvaliti u grabi ko uvek! (Alojziju) I takog ti još zadržavaš! Nepojmljivo! (bulji pijano u njega). ALOJZIJE (gledao je za Prasičekom, mahnuo je na rođake, ostao tih i pogružen)}. ŽENA SCHUSTEROVA/

ŽENA SCHUSTEROVA: Idemo i mi, tata.

SCHUSTER: Idemo samo dok on malo odmakne napred.[131]

Na cesti čuje se razgovor.

JOŠ NEPOZNAT HRAPAV, DUBOK GLAS: O, o, dobar večer, gospodin Prasičekl A vi od Širokog Grla. Jel bilo široko?

PRASIČEKOV GLAS: Kako kome, biće već nekome i tesno. Laku noć, Napoleone!

GLAS NAPOLEONOV: A kuda tako naglo? Jeste li čuli zvonjavu na groblju? A, to vam je bilo prokleto. No, laku noć!

NAPOLEON *(sed, pogružen starac, tip iz predgrađa. Stegnut u pogrebničku crnu uniformu s dva kosa reda srebrnozagasitih dugmeta na kaputu, koji mu je zakopčan i seže do iznad kolena. A na glavi ukrućena, dugoljasta kapa sa gustom, crnom kićankom, koja se razlila po kapi do oboda sa svih strana ko crn slap. Figura ta kao da vekove nosi u sebi, i ipak je uvek savremena. Kad otvara usne, vide se oštrbani, žuti zubi kao u iskopane mrtvačke lubanje. I sav je on u licu i rukama navoran i žut, u crnim haljinama nalik na zemlju, na koju je pala noć, i samo se dugmeta zagasito blistaju ko bespomoćna čežnja za životom. On polazi spram stola pod prozorom krčme.)*: Dobar večer, gospodo! Vi ovde. A vašeg rođaka zasuli već. Biće lep grob, lepši nego moj.[132]

PETRIĆ *(Napoleonu, strogo)*: Jeste li to vi zvoneli?[133]

NAPOLEON *(stane, smeška se)*: Ja ne![134]

PETRIĆ: Da ko?[135]

NAPOLEON: Ja ne. *(Smeje se hrapavo i seda za sto. Niko mu ne odgovara. Svi su se oni tamo za stolom nakon svađe sa Prasičekom zapleli u neku čudnu predu ćutnje, kao da ih smeta i buni taj nena-*

[131] *c, d* SCHUSTER: Dok on malo odmakne –
{PETRIĆ: Bolje je bilo kraj takih ljudi uopće ne sesti –
TKALAC (podnimio se na sto, motreći Lizu kroz polurastvorene prste): Vaša ćutnja je groznija od vašeg smeha! Smijte se radije, Liza!
KRČMAR (ulazi s vinom, čašama, narescima salame i hleba na pladnju i ispod oka pogledavajući Lizu koja se nije ni makla, razreduje doneseno na stolu): Mislim, da ćete biti zadovoljni.
TKALAC (hladno, točeći): I mi mislimo!} Vani na cesti čuje se/

[132] *a* /ovde. [A ja baš dolazim s groba vašeg pokojnog rođaka. Zasuli ga, biće lep grob. No da, bilo je teže nositi leš, nego zatrpati ga u grob. Nikada moj grob ne će biti tako lep.] PETRIĆ/
c, d /No laku noć!
{Iz sobe je KRČMAR izašao.
TKALAC (kuca o Lizinu čašu): Liza! (ona se okrene, gucne, gledajući ga i ćuti dalje. On pije na dušak, prihvatio se jela, nuda je uzalud).}
NAPOLEON ({ušao je u dvorište.} Sed/

[133] *c, d* /strogo): {Kakova je to zvonjava bila – ko je zvoneo?} NAPOLEON/

[134] *c, d* NAPOLEON {(smeje se hrapavo)}: Ja/

[135] *c, d* {BUTKOVIĆ}: Da/

dani, crni gost. Samo se Alojzije nemirno pokrenuo, dignuo se, gleda uporno Napoleona kao da ga hoće nešto pitati.)[136]

NAPOLEON *(pogružio se u sebe)*: Bolje je plaćeno, he, he. A gde je birtaš? *(više)* Birtaš![137]

PETRIĆ: Sedni Alojzije, pusti ga, najbolje je ćutati. *(Alojzije sedne).*[138]

TKALAC *(trgne se)*: Ja ne mogu da podnesem vašu šutnju. Šta vam je, Liza? Celo današnje popodne ja vas ne mogu da razumem nikako.[139]

LIZA *(u istom isklesanom položaju)*: Samo današnje popodne?[140]

TKALAC: I današnju večer. Šta to sve ima da znači? Ovaj poset na groblje? Pa ono pod zvonom?[141]

LIZA: Ništa nije bilo.

TKALAC *(diže se naglo, dolazi joj iza leđa, obujima je rukama, a ustima se prikrao do njenih usana)*: A neka bude sve! Sve — kao što je već bilo, Liza! Tako ste mi jedino razumljiva![142]

LIZA *(strese ga sa sebe)*: Zato ste hteli, da uđemo u sobu i ostanemo sami?[143]

TKALAC: Zato da![144]

LIZA: A ja mislim, jer ste spazili Alojzija i — pobegli pred njim![145]

TKALAC: Pobegao? Zar bežati pred Alojzijem? Ništa se on mene ne tiče, pogotovo otkad znam, da se on ni vas ne tiče ništa.[146]

[136] *c, d* NAPOLEON (seda za sto): Ja ne. Gde je tu birtaš? Birtaš! {(onima oko stola) Biće lep grob. Bolje je plaćeno, hehe. Niko mu ne odgovara. Svi su se} zapleli /. . ./ gost. {Kolački duše. Štuca mu se. Tek Alojzije se pokrenuo spram Napoleona, očito uznemiren.} PETRIĆ/

Poslije riječi uznemiren *u varijanti* d *crtom je označen prekid u tekstu. Varijanta* d *nastavlja se replikom Kolačkoga, vidi bilješku 208* d.

[137] *a* /sebe): [Čudno, njegov će grob biti lepši. Iako se ja s grobarima poznam, a taj gospodin im je stran.] Bolje je/

[138] *c* PETRIĆ {(poluglasno)}: Pusti ga, Alojzije! {Da u miru barem dokončamo – – –} TKALAC/

[139] *a* /trgne se): [Taj glas mi je poznat.] Ja ne/
c /se {od jela}): Šta vam je, Liza? Celo/

[140] *c* LIZA {(nepomična)}: Samo/

[141] *a* /groblje? [Pa ono omatanje užeta oko vrata, užeta od zvona na groblju, tamo na ulazu? I zvonjava? I smeh? I ta ćutnja?] LIZA/
c TKALAC: Šta znači ovaj *poset* na groblje? Pa/

[142] *a* /razumljiva! [jer ono je odgovor na sva moja pitanja.] LIZA/

[143] *a* /sami? [Mir! Ili ću odmah izaći, makar tamo među njih.] TKALAC/
c /sebe{, ispije vino na dušak): Zato ste hteli da tu budemo sami?

Lizinom replikom završava strana 13, varijanta c. Tekst se nastavlja Napoleonovom replikom na početku 24. stŕane autorova strojopisa, vidi bilješku 203 c.

[144] *a* TKALAC: [A ko su oni? Šta se oni mene tiču?] LIZA/

[145] *a* LIZA: [Ne tiču vas se? Mene još manje. No zašto ste mi onda na dvorištu šapnuli, da je tamo Alojzije, kao da ga i bez toga ne bih videla! I kao da ste] pobegli/

[146] *a* TKALAC: [Ja pred nikim ne bežim] Zar /. . ./ Alojzijem [to bi značilo bežati pred mrtvacem, jer on je mrtav za mene kao prijatelj i kao čovek. Mi smo se razišli, čim je između nas došao Danko sa svojim glupim idejama, i čim ste došli vi.] pogotovo/

LIZA *(prede pogledom sobu, celu, sav taj prostor kao da je okupila u svojim zenicama. Uspomena jedna blesnula joj je iz tog prostora i zažagrila u očima. Ona sklopi vede kao da tu uspomenu hoće zadržati što dulje, no uz to oseća i bol. Pa kao pobednica nad boli otvori oči naglo i osmehne se mučno.)*: Kako je ova soba uvek ista. Promenio se nije možda ni ovaj sto, za kojim sad sedimo, ja i vi — sada vi.[147]

TKALAC: Kada ste to vi bili ovde i ko je to bio sve s vama?

LIZA: Ko? Vi ne. A ko vam kaže, da se Alojzije mene ništa ne tiče?

TKALAC: Vi sami. Uvek, kad me pitate za njega, a ja vam hoću da govorim, zapovedate mi da šutim.[148]

LIZA: Da, jer mi uvek postaje neugodno, da mi o Aloziju govorite vi. Koješta slutim. I ne ću da znam. Ne ću.[149]

TKALAC: Slutite? A možete sve znati. Ili možda držite, da vam ne ću reći istinu?

LIZA: Prestanite! Ništa! Sve mi je ravnodušno.

TKALAC: Eto opet odbijate i ne ćete ništa da znate. Ravnodušni ste. No vi danas kao da niste zapravo ni spram čega ravnodušni osim spram mene. Čemu taj polazak na groblje?[150]

LIZA: Pa valjda niste ljubomorni na mrtve.[151]

TKALAC: Ne. Ali ja sam hteo, da idete k meni, da budemo sami. Šta ćemo ovde? Kad ste to bili vi ovde? Maločas pre setili ste se, da je sve ostalo isto. Tamo kod mene može sve da bude drugačije.[152]

LIZA: Bilo je drugačije nekada i kod onoga, s kojim sam davno, davno bila ovde. Pa se opet vratilo sve na isto — groblje, krčma, pa opet groblje —[153]

TKALAC: S kime to? S mužem? No valjda to nije isto — *(zamisli se kratko, i ohrabri)* on i ja.[154]

[147] *a* /sada vi. [A Alojzije je za vas mrtvac! Ta u ovoj sobi bio je on mrtvac još pre nego je bio roden, još pre nego je bio začet] A /.../ Alojzije [danas za mene nije živ, da me se] ništa/

[148] *a* /šutim. [Iako je on živ za vas, to je samo zato, jer svojom krivnjom znate tek fragmente o Alojziju, pa i o Danku i o Elviri i o meni. Kao deca mi smo bili celina, a što se dogodilo posle, to kao da je vama neugodno da čujete. A vi ste se sad nečega setili i sami govorite o Alojziju kao o mrtvacu. Počeli ste, niste nastavili, neka bude dakle taj svršetak, da za nas obadvoje bude Alojzije mrtav. No slušajte, Liza, to kao da je vama neugodno, što je on sada tu, i možda, što je živ.] LIZA/

[149] *a* LIZA: [Meni? To? Meni nije ništa] neugodno/

[150] *a* /ste. [Ja volim vašu ravnodušnost, Liza, ali spram ostalih, ne spram mene.] No /.../ groblje? [zašto ste zvonili? Još mi sada zuji u ušima onaj vaš strašan smeh na grobu i pod zvonom!] LIZA/

[151] *a* /mrtve [i na zvono?] TKALAC/

[152] *a* /sami. [Sami pod onim sazrelim citronama, koji se žute nad našim uzglavljem. Vi silno volite te žute limune. A sad ste me odvukli ovamo na groblje. I sad sam tu.] Šta ćemo/

[153] *a* /groblje – [sada je on tamo, a ja sam s vama tu.] TKALAC/

[154] *a* /ohrabri): [Ne, vi se varate, Liza, ako mislite, da sam ja i vaš pokojni muž, jer o njemu je bila reč, jedno te isto.] LIZA/

LIZA *(s prisilnom nehajnošću slegne ramenima)*: Vani moji rođaci slave za njim karmine, pijmo i mi! *(pije na dušak)*

TKALAC: Ja nemam ništa da slavim. A i ni vi, sigurno. Šta se to dogodilo u vama, Liza?[155]

LIZA: Ćutite, ćutite!

TKALAC: Ne. Vi ne smete ćutati. Vi mi morate reći, da li me toliko volite, da budete moja zavazda. Sve da je između nas moguće.[156]

LIZA: Vaša? Zavazda! Mali, zar si poludio i ne vidiš šta sam učinila sa svojim mužem? I s mnogo njih, za koje ti i ne znaš.

TKALAC: I ne treba da znam. To se on obesio, jer se niste hteli vratiti k njemu, to je za mene samo još jedan razlog više, da vi mene nikad ne ostavite i vratite se zavazda k meni.[157]

LIZA: Svi smo mi jedno drugo ostavili još pre nego smo se našli. I povratka nema.[158]

TKALAC: Onda mi recite, šta to sve znači, i čemu da se nadam, čemu?

LIZA: Ničemu. Vi sami tražite da bude sve moguće, moguće je dakle i ništa.

TKALAC: Ničemu! Ništa! A ja hoću sve! Oh *(seda, pije, pa sagiba pred njome glavu i unakrštava ruke na prsima. I polagano mrmlja i prosi ko da očekuje prijem pričešća)* Gospođo, reci reč i ozdraviće duša moja. *(Pa se nemo zagleda u nju, a ona pokriva oči.)*[159]

LIZA: Šta me gledate? *(I tiho se smeje.)* Gospodine, nisi vredan da unidem pod krov tvoj! *(I obadvoje se gledaju, nemi, na ivici izmirenja i raskida.)*

KRČMAR *(izlazi i zapazi Napoleona)*: O, Napoleon! Tako kasno, sigurno opet nadzor u mrtvačnici!

KOLAČKI: Vina još, gazda!

SCHUSTER: Ne, Kolački, vreme je da idemo.

ŽENA SCHUSTEROVA *(kao jeka njegova)*: Vreme je da idemo.

KOLAČKI: Sudija se još nije naužio svežeg vazduha, samo vi donesite vina, gazda!

PETRIĆ: Ja ne ću više da pijem, ali odmoriću se još malo. Tu je takav zrak *(protegne ruke kao da će ga obuhvatiti)*[160]

KRČMAR *(prikučivši se do stola Napoleonovog, više onima oko drugog stola)*: Odmah, gospodo!

[155] *a* /slavim. [Vaš pokojni muž se mene ništa ne tiče, a nije se ni vas ticao, dok je bio živ. A sada ga najednom slavite, kad je mrtav.] Šta se /. . ./ Liza? [da ste pošli na njegov grob i tražili od grobara, da vam već zatrpan grob raskopaju i otvore les?] LIZA/

[156] *a* /vazda. [Smrt je njegova iza nas. Neka bude pred nama naš život, u kome je sve] moguće./

[157] *a* /znam. [jer znam ono, što mi treba. To, da je on umro iz žalosti, što ste ga ostavili i] niste/

[158] *a* /nema. [Tek možda slučajni sastanak prolaznika na ulici.] TKALAC/

[159] *a* /sve. [Oh kako se ljubav moja razbija na vašoj ćutnji!] (seda/

[160] *a* /malo. [Sutra opet dolaze na red akti, prašina, isparina u uredu. Tamo svežeg vazduha niko ne nosi.] KRČMAR/

NAPOLEON *(kao da je tek sada čuo krčmarevo pitanje)*: A tako, ostavio sam malo svoje mrtvace na odru. Ne će ih niko ukrasti. Bićemo još dosta dugo, celu noć, zajedno, oni na svome, a ja na svome odru.

KRČMAR: Samo što ćete vi ujutro ustati, a oni ustati nikad više ne će. A što biste vi, Napoleon?

NAPOLEON: Po običaju, rakije, dva deci.

KRČMAR *(smejući se odlazi, uzima boce sa stola, gde sede Petrić i ostali.)*: Litru, dve? *(Kolački mu prstima daje znak najpre digne dva prsta, a onda samo palac)* Litru samo, dobro! A gde je gospodin Prasiček?

KOLAČKI: A gle, on je otišao, a ni platio nije. Muktaš prokleti! Zar ja da plaćam za njega!

KRČMAR: Ako ne ćete vi, platiće on, kad se budemo videli. Stari smo mi znanci, i često on zalazi k meni. *(odlazi u krčmu)*

SCHUSTER: Doista, bolje je da pijemo. Šta ću ja u gradu? Šta ja još imam u gradu? Sina, kojeg su osudili. Sina, zločinca. Gde je vino?

KOLAČKI: Sad sam naručio, sediš li na ušima?

PETRIĆ: A možda je i rešen. Na proglašenje osude ste ipak mogli ići. Svi bismo vam mi oprostili, što ne biste bili došli na pogreb. To nije lepo, zanemariti svoju decu. No to je vaša stvar.

SCHUSTER: Rešen? Mislite, da bi mogao biti rešen? Sin moj? *(Pogruži glavu i utone u misli.)* Rešen Šta kažeš ti na to, mamče? *(A žena plače, on je šapćući teši.)*

TKALAC: Reč, Liza! Reč, koja rešava sve.

LIZA: Šta da vam kažem?

TKALAC: Zašto sam ja tako slab pred vama? A u lakoj atletici među prvacima?

LIZA: Valjda, jer ljubav nije laka atletika.

TKALAC: Nego teška, mislite. Nikad mi do danas nije bila teška. Uvek je sve išlo vrlo lako, bez velike borbe.[161]

LIZA: Ljubav je za mene uvek bila borba.[162]

TKALAC: Borba? No kako da se borim ja, kad mesto da govorite — ćutite? *(Nuda Lizi kutiju sa cigaretama; obadvoje zapaljuje.)*[163]

LIZA: Najteže se borbe vode sa ćutanjem. Poražen je onaj, koji, boreći se, previše pita.

[161] *a* /borbe. [A s vama moram neprestano da se rvem.] LIZA/

[162] *a* LIZA: [Rvite se! Pa ko je jači.] Ljubav/

[163] *a* /Borba? [Celo vaše držanje prama meni nije borba, no uvreda. A ipak vas ja sve više volim. No zašto to? Ko ste vi, ko sam ja? Otkuda to, da smo se morali baš mi naći u životu? U životu! A neprestano mi se danas čini, da između nas stoji smrt. Sav moj temperamenat sili me na akciju, da se doista s vama rvem. Vi me pobeđujete već unapred, sileći me, da razmišljam. Sve mi je danas tako čudno, nerazjašnjivo čudno. A vaše ćutanje još povećava tu zagonetnost.] (Nuda)

TKALAC: Samo onda opravdana je ćutnja, kad je sve jasno. Sećam se, kako sam vas prvi puta opazio posle matcha na igralištu, kad sam prolazio kraj tribina. A vi ste ćuteći, sa smeškom, bacili na mene ružu, žutu, iz najneposrednije blizine, tako, te sam udahnuo miris vaše ruke. Ćuteći, poklonio sam se, i to je bilo tako lepo! A danas? Zašto ste se zakitili s tom ružom s groba? Skinite to! *(posiže rukom, da joj skine ružu.)*[164]

LIZA: *(obrani se)* Pustite to! Uzmite, da je to ona ruža sa igrališta i sad sam vam je uzela natrag.[165]

TKALAC: Natrag! Samo da i opet ne kažete ko ono jučer kad ste u novinama pročitali o smrti svog muža — da se nama dvoma treba rastati — sećate li se?[166]

LIZA: Sećam se, da[167]

TKALAC: Sećate se, znam, jer se sećate i što je bilo posle. Čemu to odbijanje, Liza, kad vas ipak tako sve privlači k meni?[168]

LIZA: A čemu ta privlačnost, kad sam kraj sviju muškaraca, i vas, uvek sama?

TKALAC: Ja nikad nisam kraj vas sam. A ipak, osećam, da je ta cela ljubav nagnuta i kosa, i svaki čas mi se čini, sad ste me prestali voleti — prestali, sad, sad — ko ono jučer. I danas opet. Ovaj put na groblje — još jučer ste rekli, da ne ćete na pogreb —[169]

LIZA: Pa zar sam i pošla? Nismo li, baš kako sam i htela, došli prekasno?[170]

TKALAC: Prekasno, no ipak. Jeste li se Alojzija nadali ovde naći?[171]

[164] *a* /A danas [mi se čini, da ste preda mnom iskrsnuli iz mrtvačnice. S odra ste se dignuli i zovete me na rendez-vous u mrtvačnicu, među zapaljene voštanice i mrtvačko cveće.] Zašto /.../ to! [Ja ne ću da mirišem nikake mirise s groblja.] posiže/

[165] *a* /natrag. [I nikuda, i nikada ja vas ne zovem. Uvek ste vi onaj, koji zovete.] TKALAC/

[166] *a* TKALAC: [Na igralištu zvali ste me vi. I ovamo ste me zvali vi. I sva ste vi večan, nem poziv, da dođem k vama. Čemu ovo odbijanje kao da vama nije ni do čega stalo, i uvek ste spremni da prekinete?] LIZA/

[167] *a* LIZA: [Možda je uvek između nas sve prekinuto.] TKALAC/

[168] *a* TKALAC: [Nije. Sudim po tome, jer se ipak odazivate i milo vam je, da se sastanemo.] Čemu to odbijanje [kao da osećate neko zlo u privlačivosti?] LIZA/

[169] *a* /sam. [Ja vas volim, i vi mene volite, a ipak je] ta /.../ voleti – [LIZA: A čini vam se, da sam vas uopće počela? TKALAC: Počeli ste. To ne možete poreći. A onda mi se čini] prestali, sad, sad – [i opet moram nanovo da osvajam i stičem vašu ljubav.] I danas /.../ groblje [čemu to? Ja sad hoću da znam sve. Je li vas to privukao vaš mrtav muž ili ste možda slutili, da je sin vaš ovde, pa ste zato ovamo došli? No zašto vas onda nisu privukli pre? Već davno pre, dok se mi još nismo znali, a ne tek sada, kad za nas dvoje ima da postoji samo život?] LIZA/

[170] *a* LIZA: [A šta ja znam! Ja ništa ne znam. A ko vam kaže, da me nije ništa privlačilo k mužu, dok je bio živ, i da me sada, posle kako je on mrtav, stao više nego ikad, da privlači njegov i moj sin?] TKALAC/

[171] *a* TKALAC: [Alojzije! To znači, da biste zbog njega mogli odbiti mene? Pa me odbijte onda jasnom rečju, da znam. A ja se zbog Alojzija odbiti ne dam.] LIZA/

LIZA: Alojzija? Ne. Nadala se nisam. I čudno mi je, da sam ga našla ipak i baš ovde. Baš ovde, u toj krčmi. *(zamisli se)*[172]

TKALAC: Zašto vam je baš to tako čudno?

LIZA: Zašto? Ne ću da mislim! Pijmo radije. *(Nuka ga, da natoči, pije, nuka ga, da i on pije, a on to čini protiv volje.)*

TKALAC: Ja pijem za naš život, za našu sreću.

LIZA *(zvoni nožem po tanjiru)*: Vi verujete u sreću.[173]

TKALAC: Verujem u vas.[174]

LIZA: Vi verujete, a ja sumnjam. I svi su uvek u mene sumnjali. I on. Da je verovao, možda bi bilo drukčije. Ali pijmo, mali! Dođite ovamo k meni, sednite bliže, sasvim blizu, ko tamo kod vas. Neka vas ništa ne smeta ta ruža. *(Privlači Tkalca k sebi).*[175]

TKALAC *(u grču jednom skida joj šešir, obujima je oko pasa, meće joj glavu u krilo i ljubi joj ruke)*: Ja verujem, verujem. *(pa ostane nepomičan. A ona zarije ruke u njegove kose i gleda netremice — ko mislima otsutna — nekud u prazninu. Tiha scena.)*

KRČMAR *(izlazi i odlaže bocu vina na sto pred Kolačkoga)*: Izvolite, malo je dugo trajalo, metnuo sam lagav na pipu.

KOLAČKI *(naleva čaše)*: A pipa, tu ja pipam uvek vrlo rado. Neka žena govori šta hoće. A čime častite onu gospodu u sobi? Šampanjcem?

KRČMAR: Tražili su likere, no tih ja nemam. *(odlazi do Napoleona)*

KOLAČKI: Likeri i Široko Grlo! Ti valjda misle, da je svuda bar. No mi smo zadovoljni, gospodo, i s vinom. *(kuca sve čaše a piju samo on, Schuster i Butković.)*

KRČMAR *(Napoleonu)*: A vi ste zadovoljan i s rakijom, no evo je! *(Sedne mu sučelice)* A doista, kakova je to đavolska zvonjava bila večeras tako kasno na groblju? Vi to morate znati.

NAPOLEON *(gucne rakije)*: A zašto bih baš ja morao znati?

KRČMAR: No tamo ste blizu.

NAPOLEON: Ništa ja nisam čuo.

[172] *a* LIZA: [Sve zavisi samo od mene. Ja zbog Alojzija nisam došla ovamo. Tek] čudno /.../ krčmi. [Možda mi ne bi bilo tako čudno da sam ga našla na groblju. Tamo je bio pogreb njegova oca. No tamo smo došli prekasno, ja sam htela da dođemo prekasno. I sad je sve zakopano. On slavi karmine.] TKALAC/

[173] *a* /tanjiru): [Ja pijem u slavu onog, što se krha i lomi. Pijem u slavu sebe same, jer se osećam, da sam i sama skrhana, i nisam cela.] TKALAC/

[174] *a* TKALAC: [Vi ste uvek za mene celi, to je bitno. I odviše celi, da vas svu mogu opseći.] LIZA/

[175] *a* LIZA: [Nije ni on mogao. Sumnjao je u mene.] Svi /.../ on. [To je razlog našeg raskida.] Da /.../ drukčije. [No on se dao zavoditi svojim sumnjama. Nije me znao, niko mene ne zna. No dosta, ćutite!

TKALAC: Ja verujem u vas.

LIZA: Ni vi ne verujete! Nikad nijedan muškarac nije verovao u mene. A zašto to? Možda jer su znali, da se i u njih ne sme verovati?] Ali pijmo/

KRČMAR: Vi tamo ćuli niste, a ovamo se čulo. *(smeje se)* Valjda se niste opet malo previše zabavili s mrtvacima? Šta? Je li opet bila kaka dobra prilika s gaćama?[176]

NAPOLEON: A što vi meni uvek zanovetate s tim košuljama i gaćama?[177]

KRČMAR: Pa to bar nije tajna, da ste jednoga svukli —

NAPOLEON: Pak? U čemu je tu zlo? Policija naredila, da zatvorim les, a ja upotrebio priliku. Na mrtvacu lepa košulja i gaće, i zašto da to trune u zemlji, dok ja to poderanac, mogu svući i obući sam? He, he, i svukao ja mrtvaca. Da sam znao, da će posle otvarati les, sigurno to ne bih —[178]

KRČMAR: Čudo da vas nisu zatvorili.[179]

NAPOLEON: Hteli su, pretili se, šef naime, no što, krade on sam još više — po groblju. Znamo mi to! He, he, i s grobljem se može zaraditi kao sa svakom rodnom zemljom. Mrtvaci su dobro đubre i nose baš dobru žetvu. No dajte vi meni još dva deci.[180]

KRČMAR: Svako hoće da se pomogne, i pomaže se kako zna. A još dva deci? Znači, bilo je danas napojnice.

NAPOLEON: He, pa bilo je navečer.

KRČMAR: Navečer? Zar je to bio pogreb, kad je tako kasno zvonelo zvono?

NAPOLEON: Pogreb? *(smeje se hrapavo)* Lep pogreb, da. No donesite vi meni rakije, ne dva deci, pola litre. Tako da ni ja ujutro ne ću moći ustati.[181]

KRČMAR: Ne će valjda mesto vas mrtvaci. Pola litre? To valjda za celu noć? No dobro. *(digne se i ode)*

NAPOLEON *(slegne ramenima.)*

ŽENA SCHUSTEROVA: Tatice, ne bi li bolje bilo da idemo? Prije ćemo saznati što je s našim Dankom.

[176] *a* /gaćama? [A i košulja možda kakva?] NAPOLEON/

[177] *a* /gaćama? [Jedamput bilo, više se nije ponovilo.] KRČMAR/

[178] *a* /sam? [Na meni je rublje iskrpljeno, staro, a tu da dobro platno gnjije uzalud u zemlji!] He, he /. . ./ mrtvaca. [A posle došla rodbina pa otvorila les, eto ti na, pljusak po meni kao da sam ja stalno krao mrtvace i prodavao mrtvačko rublje. A ja platio samo globu, znak da sam pošten, jer bi me inače otpustili. Tako ti je to.] He, he/

[179] *a* KRČMAR: [No da, ljudi uvek preteravaju. No kažu, da odonda nadstojnik groblja, gospodin Grobljanski, na vas silno kesi zube.] NAPOLEON/

[180] *a* NAPOLEON: [Na mene kesi zube, a svoju kesu dobro puni. On je pravi majstor u pljačkanju mrtvaca. Sve on to bolje razume. I krasti križeve s grobova, i ložiti njima peć u glasauzu, i ograđivati njima vrt. Krasti nadgrobno kamenje i prodavati ga po selima. Krasti s uređenih grobova zemlju i uređivati nove grobove, da se duplo zaradi. He, he, sve to dakako nije krađa. Ali je krađa, ako siromah, ko ja, uzmem jednu košulju i gaće. No zato sam ja platio globu, a gospodin Grobljanski dobio nove dodatke na plaću.] He, he/

[181] *a* /da. [A napojnica lepa, ko pri svadbi.] No/

SCHUSTER *(pije)*: Možda bi, no tako me je najednom nekako strah, da odem i da saznam. Od kog ćemo saznati? A šta, ako nije rešen? O, onda! *(stisne pesnice)*

ŽENA SCHUSTEROVA: A možda nas on već čeka kod kuće?[182]

SCHUSTER: Da nas čeka? Da je pušten dakle? Ah nemoguće. Šta ima smisla, da se obmanjujemo. *(opet pije)*

BUTKOVIĆ *(vadi iz džepa ružičastu kuvertu, mirše je, oprezno raširuje pismo i sa blaženim smeškom u licu čita ga neprestano i penkalom od časa na čas popravlja, ulepšava slova)*: Ah mila, takova pisma pišu se samo krasopisom.

KOLAČKI *(tiho mumlajući, pevucka)*: Do đavola, sasvim sam zaboravio, da su karmine. A tako mi se najednom prohtelo da zapevam. Možda onima tamo u sobi podoknicu! *(skrstio je ruke pa pevucka bez reči onu soldačku i purgarsku »Zovi, samo zovi . . .«)*

PETRIĆ *(tare čelo, zeva i nameštа se u stolici, kao da će da spava)*: Ah, to je tako slatki odmor. Nemojte pevati, Kolački!

KRČMAR *(otvara šumno vrata od sobe, ulazi i češući koleno, prvi mah ne zapaža intimnu scenu, u koju su utonuli Tkalac i Liza. I videći to, a videći još i sto pun, brzo uzmakne)*: Pardon. Vi me ne trebate.

LIZA i TKALAC trgnu se. Tkalac se podigne i bunovno tare oči.

TKALAC: Ko je to bio?

LIZA: Krčmar. Pozovi ga natrag!

TKALAC: Koga? A krčmar je to bio? Šta ćeš s njime?

LIZA *(podigne se, iskapi čašu, nasmeje se zlobno)*: Ja ništa. No tu je tako sve tiho. Kao u grobu. Zašto šute oni instrumenti ko obešeni?

TKALAC: Pa i jesu obešeni. I bolje je da šute. Surovi su i prostački. *(opet hoće da sedne i vuče Lizu k sebi.)*[183]

LIZA: Glupost! I najsuroviji instrumenti mogu biti finiji od instrumenta, koji se zove čovek.

TKALAC: Pustimo najsurovije kraj tako finih, kaošto si ti.

LIZA *(smeje se prigušeno, pa polazi do prozora)*: Ko zna? Vidiš vani staroga. I opet bih htela da zvonim, da zvonim do umora –. Ah, k vragu! Ako ja činim zlo, zašto mi se to dopušta? *(opet seda, gurne čašu od sebe, pa se pušta Tkalcu, da joj zaklapa oči i poteže k sebi.)*[184]

TKALAC *(s mnogo nemih pokreta oko nje)*: Sad te ja molim, da ćutiš.

KRČMAR *(donosi Napoleonu rakije)*: Biće vam dosta do jutra.

NAPOLEON *(pogružen, potuljenim glasom)*: Mh, mh!

KRČMAR *(seda za sto, ali ne sučelice, nego kraj Napoleona)*: Uvek vas pitam, a nikad mi ne znate reći, zašto vas zovu baš Napoleon.

[182] *a* /kuće? [Traži nas, stoji pred vratima, a mi smo još ovde.] SCHUSTER/

[183] *a* /prostački – [kad progovore. A slušati ritam tvoje krvi, to je za mene najljepša muzika.] (opet/

[184] *a* /vani [se zgurio čovek, koji me je uhvatio pri zvonu.] I opet /. . ./ umora, [da se i mrtvi i živi probude.] Ah/

NAPOLEON: A tako. Neko reko, drugi poprimili. Napoleon! To je bio car neki, kažu! No valjda on nije pokapao mrtve, a ja ih pokapam, kakav sam ja dakle Napoleon?

KRČMAR: Car, dakako. I cele države je pokapao. Pa su ga drugi carevi poterali na nekakav otok i tamo je, čini mi se, umro sam.

NAPOLEON: Sam! Svi smo mi na nekakom otoku, sami.

KRČMAR *(premestio se opet Napoleonu sučelice)*: A što je vama? Suze su vam u očima. Gle, zar Napoleon zna i plakati? Opet za pokojnom?

NAPOLEON *(briše oči velikim crvenim, plavo ispruganim rupcem, pa pije rakiju iz boce)*: Plakao sam? Ja plakao? Pokojnom, da. Svaki dan prođem mimo groba njenog i mislim, zašto me ona ostavila sama? Kako se teško živi bez nje![185]

KRČMAR: Teško, a dok je bila živa klali ste se i tukli ko mački.

NAPOLEON: Istina, no bila je ipak ona dobra. Kako je samo kavu finu znala kuhati, i sama je ona bila dobra i slatka ko kava.

KRČMAR: Gle, gle opet vi. I ljuta ko rakija, što?[186]

NAPOLEON: I mekana ko suza. Baš sam se setio, kako je plakala, što letos na veliki četvrtak nisam biskupu bio pozvan za apostola –

KRČMAR: Pa zašto niste?

NAPOLEON: Tako – kad mi je lane trebao pred oltarom prati noge, pronašao je, da su zbilja bile prljave. Zbogom lepa pisanica! A danas uvečer – *(trpa rubac u džep i zašuti)*.[187]

KRČMAR: Šta je bilo danas uvečer?

NAPOLEON: Dobro su mi platili, da šutim, no meni je već svejedno. Čudna se to stvar desila. *(zašuti)*[188]

KRČMAR: No?

NAPOLEON *(I sili se, da govori tiho, a grlo ga izdaje, i glas mu je sve hrapaviji i čujniji)*: Tako: ja sam upravo išao s groba svoje žene, a najedanput čujem zvono. Dođem bliže, a to gospođa jedna zvoni, a gospodin jedan muči se, da je odvuče od zvona. On mi je i dao napojnicu, da šutim.[189]

KRČMAR: A gospođa je bila obučena u žuto, ne?

[185] *a* /bez nje! [i kako ću ja još bez nje svršiti! Pred vratima kloštarskim ko prosjak? U ubožnici gradskoj? Za plotom ko pas? A ona je bila dobra i slatka kao kava, koju je tako fino znala kuhati.] KRČMAR/

[186] *a* /KRČMAR: [Već je mesec dana, kako ste je pokopali, i još je niste zaboravili?] NAPOLEON/

[187] *a* /prljave. [I tako je letos propala lepa pisanica. Ja siromah zaboravio, da biskup svojim apostolima pere samo već oprane noge. Pa sam se i ja rasplakao od tog osećanja.] A danas/

[188] *a* /desila, [čujte pa prosudite? To bi i one tamo zanimalo. (pokaže na one oko stola.] I sili se/

[189] *a* /zvona. [Prepozna on mene, prepoznam ja njega, to je sin bankovnog ravnatelja Tkalca, koji je ujedno i šef mog posmrtnog društva.] On/

NAPOLEON: No eto, vi već i to znate. Pa čemu onda da tajim. Omotala ona uže oko vrata, pa se klati na užetu kao da se hoće obesiti, a smije se. Pa mislim, mislim – *(opet zašuti)*[190]

KRČMAR: Šta mislite? Vi u poslednje vreme stalno jedno te isto.[191]

NAPOLEON: Što? Kad se već tako fina gospoda vešaju, šta onda imam tek da napravim ja, bez žene, siromah, obučen u mrtvačko rublje, sam?

KRČMAR: Vi ste stari brbljavac, Napoleon! Vraga se ona mislila obesiti. To ona draži svog dečka. Sad su obadvoje tu kod mene u sobi, i uživaju.

NAPOLEON: Eto ti na, sad uživaju. Imaju novaca, pa mogu. Drukčije je to s nama, siromasima.

KRČMAR: Svakakih ljudi ima na svetu.

KOLAČKI *(digao se, dok još Napoleon govori, posrćući razgledava se dvorištem, polazi do krčmara kao da nešto hoće da pita, čuo je šta Napoleon govori, pa se, nesiguran na nogama, zaustavi blizu i sluša. A onda naglo vrati se k svome stolu):* Jeste li čuli, gospodo, takav škandal! Jeste li čuli o čemu je govorio taj starkelja tamo! *(Trese nogom, stište trbuh, i u nedoumici bi li da nastavi ili se prekine, odmakne se opet od stola.):* Čuli ste, morali ste čuti taj škandal. *(Došao je do krčmara i viče mu u uho)* Gde to ide kod vas car pešice?

KRČMAR *(diže se u smehu i vodi Kolačkoga za krčmu.):* E, na tom tronu svi smo doista carevi.

NAPOLEON *pije, vadi ispod kaputa lulu s dugim kamišom, pa je puni i zapaljuje. Kod stola samo je ALOJZIJE hteo da odgovori na KOLAČKOVO pitanje, a ostali svi zabavljeni su sobom samima i šute. I ako je već pao prvi suton, BUTKOVIĆ još uvek prevrće pismo. A PETRIĆ je zadremao u stolici i polagano, prigušeno duše i hrče.*

LIZA *(naglim, prgavim pokretom oslobodi se Tkalčevih ruku, osovi se i pokrije oči):* Kako je to sve gadno!

TKALAC: Gadno, Liza, šta ti je gadno?

LIZA *(ćuteći otvara prozor i zagleda se napolje u leđa Napoleonova, u svoje rodake, pa se opet povuče, prošeće, kršeći prste, sobom, i nasloni na berde kraj zida):* Oni su još tamo. Tihi su kao da ih nema. Zašto još sede ovde, kao da nešto čekaju?[192]

TKALAC: Ne misli na njih, ako ti je to gadno.

[190] *a* /klati na [užetu i užasno se smije, a zvono zvoni, nikad nije tako zvonelo u četrdeset godina, što nosim mrtvace. Onda se setim, i ona je čas pre bila na grobu jednom, na grobu baš danas pokopanog rodaka eto onih tamo. Tamo se smejala, tu se smeje i kao da se hoće obesiti.] Pa mislim/

[191] *a* /mislite? [Sad svršite, kad ste već počeli.] NAPOLEON/

[192] *a* /nema. [A možda ih doista nema. O jesu, jesu, a šta se mene tiču? Nije li svejedno, da li jesu ili nisu?] Zašto /.../ čekaju? [Sve ih znam. Nekada sam i ja sedila među svima njima, a sad ih sigurno poslednji puta vidim sve zajedno, ko senat, koji hoće da mi sudi.] TKALAC/

LIZA: No tamo mi je sin. Sin moj – zar ja imam sina? Šta je to sin? Je li sin nešto isto takova ko vi?[193]

TKALAC *(vatreno kao da se našao na optuženičkoj klupi pa se brani optužujući)*: Ne, nije ko ja. I mene to vreda –[194]

[193] *a* /LIZA: [Sve je gadno. Eto u pročelju sedi stari sudija većnik, koji se neizmerno ponosi sa svojom decom, a kćer, koja mu se udaje, bila je pre mene, kažete, vaša ljubovca. I sestra moja, koja mi piše plačljiva pisma, da se popravim, a pred njima mi se ne usuduje pogledati u oči. I – i sin moj!] Sin/

[194] *Iznad riječi* vreda *olovkom je zabilježen znak za umetanje a s lijeve strane, također olovkom, dodano je nepoznatim rukopisom* umetni dodatak. *Tekst rukopisa je dalje precrtan. Dodatak, tri odijeljena lista ispisana s jedne strane Cesarčevim rukopisom, završava u sredini Tkalčeve replike. Na strani 130. rukopisa tekst se nastavlja Cesarčevim ispravkom koji je, međutim, nastavak očito Lizine replike. Najvjerojatnije da je dodatak u izvornom obliku imao jedan list više, koji je sigurno izgubljen. Stoga ostaje ovo mjesto u tekstu nejasno.*

[194] *a* /vreda – [da me isporedujete s njime. Za mene je on stara usidelica, koja na život gleda iz romana i sekantno je moralna, a živi u nedozvoljenim odnosima s psićima. Alojzijev psić, to je njegova nemoćna čežnja i bolestan strah pred ženom! Pa besmislena mržnja na normalnog čoveka, i još besmisleniji zahtev, naučen od Danka, da se čovek izmeni! Njegov roman, to je Danko, koji ga je opsenio s iluzijom o svespasonosnoj revoluciji. I s njihovog ko papa nepogrešivog revolucionarnog gledišta moj špori im je karikatura, glupost. Ja sam im parazit. Dakako, otac mi je bankokrat. A oni su borci, borci za preporod čoveka. Kao da čovek ne će ostati večno isti. I vi ste za njih parazit, koji treba iskoreniti.

LIZA (naslonjena na berde pognula je glavu, a kretnje su joj mirne i ne odaju veliki nemir u njoj samoj): Pa neka me iskorene! I ja sam večno ista. Da. No možda je velika razlika između onog, koji samo tvrdi i onog koji hoće da čovek ostane večno isti? Baš kao između onog koji samo želi i onog koji se bori da promeni čoveka. A Alojzije se hoće da bori? I nije ga strah? Pa kako ga je onda strah pred ženom? Zašto se on Elvire bojao?

TKALAC: Bojao se smešno. Puzao je za njom ko psić te mu je čak i Danko morao uliti malo više ponosa. I tajio je pred njom tu ljubav, digao je Elviru na nekakav oltar, gde ju više ni sam nije mogao dohvatiti. I sam je udaljio od sebe ono, što je hteo sebi približiti. Neuspehu svome sam je kriv.

LIZA: A vi ste to znali. Mogli ste ga vi sami približiti Elviri, reći joj ono, što se bojao reći on sam.

TKALAC (smeje se): Ja sam joj i rekao, ali sam joj rekao to, da je volim ja. Približio sam je sebi. Alojzije i ja, bili smo rivali. Samo sam to ja bio s uspehom. Nije se usudio on, usudio sam se ja. Pretekao sam ga, to on naziva, da sam ga predriblao pred Elvirom. No zar je potrebno nekoga predriblati, koji sam gleda u loptu, a ne usudi joj se prići, uzeti je?

LIZA (dignula je na te reči glavu i gleda Tkalca oštro): Predriblali ste ga! No zašto mu Danko nije došao u pomoć?

TKALAC: Danko je možda i sam volio Elviru, ali on je prema njoj pokazivao uvek samo mržnju. On je bio protivan toj Alojzijevoj ljubavi, tvrdio je da žena samo koči borbu za čoveka i tako je samo meni najbolji prijatelj Alojzijev olakšao uspeh. I ja ne znam tačno, ali slutim, da je upravo Danko onaj koji sije mržnju između vas i Alojzija. Alojzije je i pred njim previše u strahu, ne opire se, povodi se za njime.

LIZA (nemir se njezin ispolji silno): A zašto vi to sve meni pričate? Šta ja to treba da znam? (Priguši se) Ja Alojzija ne poznam, i doista od prvog trenutka, kad sam ga videla posle svog povratka iz Pariza, osetila sam i želju i strah da

LIZA: I njega bi sigurno uvredilo –

TKALAC: Vas još najviše kad biste znali kako je smešan!

LIZA: Znam, pričali ste, čeznuo je za tom Elvirom, a bojao joj se reći, to vam je smešno!

znam ko je on. A i on kao da se bojao mene. Ona nesvestica, sećate se one nesvestice u koju je pao na ulici videći me s vama?

TKALAC: Sećam se. Pa šta onda?

LIZA: To je bilo posle kako sam odbila da se vratim k njegovom ocu, i odonda, kad me sastane, prolazi mimo mene, plašljiv i bled, gleda me i ne pozdravlja. I uvek mi se čini, pristupiće k meni, čekam, obazrem se, stoji i kao da i on čeka, no ništa, kao prkos njemu i meni. Možda je on više prkosan nego što je slab.

TKALAC: Prkosan, da, ali iz slabosti. Nije to prkos jakih. Pao je u nesvesticu videći vas sa mnom. U neoprostivu nesvesticu koja je izdala njegovu želju da vas ne vidi sa mnom, da između nas dvoje dođe do raskida. On je od mene nedavno i sam zahtevao, da prekinem s vama, bilo je to tada, kad sam ja došao k njemu i pokušao da se radi vas izmirim. On je odbio, sve je svršeno između njega i mene, ostajemo samo nas dvoje, vi i ja, Liza!

LIZA (počuti i naglo): Želio je da raskinete sa mnom? A ako je moja želja da se sastanem i izmirim s njime, pa bilo to uz cenu, da sama raskinem s vama?

TKALAC: I to zbog njega da kidate sa mnom?

LIZA: Pa izmirite se i vi s njime, pa će to možda biti nepotrebno.

TKALAC: Ja da se izmirim s njime? Ponizim? Ja sam mu dao jednom ruku, on mi ju je odbio. Tkalac ne daje nikome dva puta ruku na izmirenje.

LIZA: A ako bi to bilo radi mene?

TKALAC: Nije to radi vas, nego radi Alojzija.

LIZA: Radi mene, radi njega, to je svejedno. Vi mrzite njega, a hoćete da volite mene. No šta se mene tiče vaša uzajamna mržnja, i vaša i njegova ljubav prema Elviri, i vaša prema meni, glavno je ono prema čemu ja osećam ljubav i mržnju. Jeste li to vi, je li to on? U meni je želja jaka, da vratim sebi svoga sina.

TKALAC: Ta želja je samo hir. Mogli ste ga vratiti sebi, da ste se vratili njegovom ocu kad vas je zvao.

LIZA: Hoćete li da znate razlog zašto ću i vas ostaviti? Vratila bih se bila, no on se bojao i sumnjao da ću se vratiti, i nije lično došao k meni, nego je poslao starog suca Petrića. To posredništvo, ta bojazan i sumnja bila je razlog da sam odbila poziv. Pisala mi sestra da je u nesvesticu pao kad je čuo da se ne vraćam. U nesvesticu padaju i muž i sin, a zar da se ja neprestano s vama smejem nad njihovim padom?

TKALAC: Ja se ne smejem, vi ste se smejali. I nekad se niste hteli vratiti k mužu, sad se hoćete vratiti k sinu. Smejte se, jer meni je to smešno.

LIZA (živo): Smešno? Vidite, ja bih se vratila k Alojziju, da on sam s verom u mene da ću se vratiti, prvi dođe k meni.

TKALAC: Vama je njega sad najednom žao, a nije vam bilo žao Elviru, koju sam ja ostavio zbog vas!

LIZA: Ostavili ste je zbog mene! No ja je zato verovatno nisam skršila kao što ste vi skršili mog sina, jer ona je jača i vi ste jači od Alojzija. Razbili ste ga

TKALAC: Razbili ste ga davno već vi sami.

LIZA: Razbila sam ga, da. I da ga sada, kad je posle smrti svoga oca ostao sam, razbijem sasvim? Da ga razbijem s vama?

TKALAC: Do danas vam je njegova razbijenost bila ravnodušna. Ne čini li vam se da ste i vi njemu od one nesvestice ravnodušni i da vas mrzi? Ja najbolje znam kako je on strastven i bezobziran u mržnji.

LIZA: Mrzi? Ne verujem. Ako me mrzi, mrzi me zbog vas.

TKALAC: I to, i još više njegova od Danka naučena tlapnja da izmeni ljude. On se bori da obori vladu, da promeni čoveka, tobože, bori se, a pred suknjom ga je jednom bilo strah! Zar to nije smešno?

LIZA: Ima borbi koje su smešnije od straha i sukanja koje traže ozbiljniju borbu negoli egzistencija najjačih vlada. No zar je samo njegova smešnost bila razlogom vašeg raskida?

TKALAC: S moje strane ne, on je sam prekinuo, Danko je tako hteo, a on ga je poslušao.

LIZA: A zašto je to Danko hteo?

TKALAC: Zašto? Iz istog razloga iz kojih on možda pred Alojzijem omrazuje i vas. Ja sam mu parazit, jer su me uvek na smeh škakljale njegove priče o revoluciji.

LIZA: Da, no vi ste znali za Alojzijevu ljubav, mogli ste Elviri reći što se on bojao reći sam, onda još ona zaručena nije bila.

TKALAC: Nije. Ja sam mu to i predložio, no on je odbio. I opet upliv Dankov! Naposletku rekao sam joj ipak, no da je volim ja.

LIZA: I to je bilo pre nego ste se razišli!

TKALAC: Ne, nego posle! I zar nisam imao pravo?

LIZA *(dignula je glavu i gleda ga oštro):* Pravo?

TKALAC: Pa da, njima borba za čoveka, a meni ljubav i žena! Čini se da je i Danko pomalo voleo Elviru, zato je i odgovarao Alojzija. No što je vama, Liza?

LIZA *(meri ga zabacivši glavu i vidi se, guši neki nemir):* I dalje?

TKALAC: No što dalje? Upoznao vas i ostavio Elviru, iz rezerve se njene javio Butković, koji sad sa starim Petrićem slavi vani karmine, i preko noći, iz hira sigurno, Elvira se zaručila, što još?

LIZA *(izazovno):* Još samo to, da mene nimalo ne zanima Elvira, nego moj sin, a i to, kako vi njemu otimate i ljubav i, i –

TKALAC: A zbog te njegove mržnje ja vas sve više volim. Pa šta biste vi, Liza i mogli pomoći njegovoj razbijenosti, kad ste za samu sebe priznali da ste razbijeni?

LIZA: Razbijena, presita svega, da. A vi ste rekli da sam cela. A sad vam najednom dobro dolazi ta moja razbijenost, da me sapnete uz sebe i otkinete od Alojzija. Dobar ste igrač, ali loš račundžija. Mrzak ste. Možda vas Alojzije opravdano mrzi. Šta to govori iz vas? Strast?

TKALAC: Vi ste probudili u meni strast prema vama. Niste me privukli sebi da vas gledam na oltaru ko Alojzije Elviru. Ni vi ni ja, Liza, nismo sveci – čemu to pretvaranje?

LIZA: Nismo! Ako je Alojzije svetac? Vi se smejete! Alojzije se sigurno ne bi smejao! Jer ako je on gadan ko vi, on se sigurno stidi svoje gadosti, a vi nemate stida!

TKALAC: Žao mi je, Liza, te vas moram upozoriti da mi u školi stida vi nikada ne možete biti dobar učitelj. Niti ja to želim. Ja sam zadovoljan, Liza, s ovim što jesmo, i vi i ja.

LIZA: Sa svojom gadošću ste zadovoljni. To me je i držalo uz vas, jer sam kraj vaše gadosti zaboravljala svoju. A ipak mi se uvek saznaja vraćala da je gadosti previše! I može li se tako u mržnji na sebe samu živeti večno? Ja sebe samu mrzim, i eto ta mržnja poterala me do zvona na groblju. Uvek sam ja stajala pod tim zvonom] – zazvonite nadamnom (poslednji puta! Zazvonite,] zašto se otimate za leš? Zašto skrnavite/

TKALAC: Ja? Što vi to, Liza!

LIZA *(grčevito je prihvatila žice berdeta):* Dosta! Ne zanimaju me nimalo te vaše i njegove dečje gluposti.

TKALAC: Znam. No vi ste započeli i hteli da o njima govorim. Ni mene više ne zanimaju nimalo.

LIZA: Zanimaju vas ipak toliko da iz njih uvek osećam kako Alojzija mrzite.

TKALAC: Mrzim? Možda bih to morao samo

(LIZA:) sam sebi ko ja? Vas zanima zašto sam pošla pod zvono na groblju? Već davno ja stojim pod njime! Zazvonite nadamnom, zašto se otimate za leš! Zašto skrnavite leš svojim strastima, zazvonite nad lešom! *(Skrsti ruke na ledima, isprsi se i upilji pogled u strop. A prsti joj napipaju žice od berdeta, pa se grčevito zakače o njih; mukli, duboki tonovi zadreče. Ona odskoči kao preplašena pa zalomi rukama nad sobom samom, ne plače nego se prigušeno smeje, a usne joj se stežu kao napojene sirćetom.)*[194]

TKALAC *(hoće da pride k njoj i umiri je, no kao da se boji i oseća uzaludnost tog pokušaja, pa se uzrujan baci na stolicu kraj nevidljivog stola):* Zazvoneli ste sami, i prošao je taj užas i zaboravite to, Liza! Nema smisla ta svađa i naša i vaša sa sobom samom. Meni je tako kao da sam na igralištu oteo svim protivnicima loptu i letim, nosim je do pobede! *(Diže se, ohrabri, i u zanosu pride do Lize).* Do pobede ja nosim vas, Liza, zašto već u početku mislite na poraz?[195]

LIZA: Pustite me, znam ja takove pobede! A uvek se sve završava porazom jednog ili drugog!

TKALAC: U našem slučaju biće to pobeda u dvoje! Vas, vidim ja, uznemiruje blizina Alojzijeva! Pa ne moramo mi živeti ovde! Moj otac je, *i sami znate, na umoru i sve će njegovo pripasti meni, njegovom* jedincu. Otputovaćemo, Liza, gdegod hoćete –[196]

LIZA: Nikud ja ne ću. Vi čekate da izgubite oca, pa da dobijete mene, a Alojzije možda čeka da dobije majku – Ništa ja ne trebam – dosta su meni bili lopte drugi. A ako sam sada to ja, ta lopta još može samo u aut i da je nema nitko. Ni vi, ni Alojzije, niko.[197]

TKALAC: Za njega ste vi bili uvek lopta u autu. Mogao je do danas biti bez vas, može i dalje. A ja ne mogu. Idimo odavde, Liza, ostavimo tu prokletu krčmu. *(Hvata je za ruke.)*[198]

[195] *a* /Liza! [Niste vi leš, živi ste vi, i ja vas ljubim živu. Smirite se, Liza!]Nema /. . ./ samom. [Čemu misliti na groblje, kad je pred nama samo igralište, i ja vas ljubim. Ljubim vas strastveno ko na igralištu svoju loptu. I lopta je sad kod mene. I sad je treba sačuvati i ne puštati, da mi je ko oduzme. I ja kao da stojim sam, bezbroj protivnika imam pred sobom, oko sebe, i svi mi je hoće da otmu. A ja letim s njome, pretrčavam, obilazim, predriblavam sve protivnike i nosim loptu do pobede.] (Diže se/

[196] *a* /ovde! [Otputovaćemo nekuda daleko.] Moj otac /. . ./ Liza, [na jug, tamo gde će nam žuti limuni rasti nad glavama,] gde god/

[197] *a* /trebam – [Nikada ja nisam bila lopta, igračka, uvek su drugi bili lopta za mene. Driblali ste vi, a driblala sam i ja. A sad je već dosta.] A ako/

[198] *a* /krčmu [, tu sobu, koju ste i vi sami nekad prokleli.] (Hvata je/

LIZA *(trzne se i zanese):* Prokleta, da! Tu, tu se nekad začelo sve i misao na Alojzijevu smrt još pre nego je bio roden, još pre nego je bio začet! Tu! *(Trga se i oslobađa ruke)* Šta me hvatate? Kuda? K onima tamo vani? K Alojziju, da mu to kažem? Na, evo vam ruku. *(Pruža mu ruku.)*[199]

TKALAC: Ja vas mogu odvesti samo k sebi, a onda daleko od njega, daleko od te krčme, gde – *(stuknc)* kako ste to rekli, Liza, vi ste željeli njegovu smrt – tu?

LIZA *(gluho):* Tu. *(strasno)* Nikuda vi mene ne ćete voditi. Ni k njima ni k sebi. Ni blizu ni daleko. Nadamnom je zvonelo zvono na groblju! Udarite u te strune, što šume muklo ko užeta razapeta nad lesom, koji se spušta u grob. Udarite u te mukle strune. *(Sama udara i prebire po strunama, a one zveče i reže očajno.)*

TKALAC *(baci se na nju, steže joj ruke i svu nju k sebi, a ona se opire umorno; on je jači.):* Tako strasti u meni bruje i čeznu za vama. *(Ostaju nemi, naslonjeni na instrument; on je posmatra zapaljenim, molećim pogledom.)*

NAPOLEON sedi pokunjeno, bulji u već napola praznu bocu rakije, pa kao da je čuo neke reči LIZINE, podignuo je glavu, no ne prisluškuje, samo je mahnuo rukom i opet se pogružio u sebe sama pa samo polako vuče i odbija dimove. Pa se od časa na čas celo vreme scene između TKALCA i LIZE zabavlja time, da pokuša rukom uhvatiti dim, uhvatiti neuhvativo. Ozbiljno, bez smeška, gleda u prazne ruke i miriše prazne dlanove, pa se posle ko dete opet vraća na isto.

TRI GROBARA tamburaša, obučena napola gradski, napola seljački, pevušeći, pojavili su se na cesti. Čulo ih se neko vreme iz daleka, pevali su:

Jemput bu prišla smrt,
moj rajuček bu zaprt.
glažek pak na stran.
on bude zakopan.

A što su dolazili bliže, to su pesmu pevali tiše, kao da je blizina krčme sve više gasila tu grobljansku pesmu. A sad su na ulazu prestali pevati, pa se nešto mrmljajući dogovaraju, smeju se, pa ulaze u dvorište.

GROBAR BRAČISTA: Ajde, ajde! Ne idi kume mimo! Dosad smo zalevali cveće u glasauzu, sad da zalijemo sebe![200]

[199] *a* LIZA: [Otkuda vi to znate? Ah da, natuknula sam vam nešto. Proklela sam je i sad je proklinjem najviše. Tu se rodila misao na Alojzijevu smrt, dok njega još nije ni bilo.] (Trga se /.../ hvatate? [Hoćete li me odvesti pred sud? Pred one tamo vani? Oni čekaju optuženicu da sude. No vodite me, vodite da čuju kako optuženici optužuju.] Na/

[200] *a* /sebe! [GROBAR BUGARIJAŠ: Jedamput da se već makneš s tog groblja! (berdišti) A ti još odugovlačiš i hoćeš se vratiti natrag da se uveriš da li je Napoleon, kako je rekao pred glasauzom, zbilja ponovno povezao zvono. To je sigurno zvonela ona ženska koja je prošla mimo glasauza, samo to Napoleon ne će da kaže.] GROBAR BERDIŠTA/

GROBAR BERDISTA: A gle i Napoleon je tu! *(Odmakne se i na prstima šulja do Napoleona.)*[201]

GROBAR BUGARIJAŠ: Mani ga! Čuj, neko ti već konkurira na berdetu!

PETRIĆ *(bračisti):* A je li prijatelju možete li mi kazati kakova je to poslednja zvonjava bila na groblju.

BRAČISTA *(smeje se):* A bila je i gore baba neka, htela silom da joj otvorim grob vašeg rodaka, vi je valjda bolje znate! *(odlazi dalje)*[202]

GROBAR BERDISTA *(prišuljao se do Napoleona i udari ga po plećima, pa u smehu pobegne i sudari se jako s Kolačkim, koji se vraća, nesiguran na nogama, pripasujući remen.)*

KOLAČKI *(osorno):* Pazite vi kako idete! Šta se zaletavate ko vol!

GROBAR BERDISTA *(iščezava za prvima i smeje se):* Volovi su inače sigurniji na nogama nego vi.

Sva tri grobara ušli su u krčmu, u sobu do ove, u kojoj su LIZA i TKALAC, čuje se njihov smeh i krika, no reči su nerazgovetne.

NAPOLEON *(zabavljen hvatanjem dima nije se ni ganuo na udarac grobarev, naknadno se okrene, kad je grobara već nestalo pa zagunda):* Po plećima tako, ko lopatom po grobu. *(I pije.)*[203]

KOLAČKI *(razdražen više za grobarom, s kojim se sukobio):* Prostak, šta ti znaš šta je to vol. *(Dolazi do stola, stao je u raskorak, pa se podbočio rukama u pasu)* Tu su sami prostaci oko nas. A jeste li vi gospodo promislili o onome šta sam vas pitao?[204]

LIZA *(čuvši glasove u pokrajnoj sobi, otme se Tkalcu):* Pustite me! Bruje, bruje, a bolje je da puknu! *(I još jednom udari po strunama, pa prođe sobom i sedne za sto do prozora)*

TKALAC *(stoji pred njome):* Nisu pukle, da podemo, Liza?[205]

LIZA *(umornom kretnjom, kao da nešto odgoni u zaborav):* Ne žuri nam se nikuda. Donesite još vina. Idite! Hoću da budem sama. *(Tkalac okleva)* Šta, zar me se bojite ostaviti samu?[206]

TKALAC: Ne, ali se bojim da ja ostanem sam. *(Uzme bocu, izlije ostatak vina na pod i izađe.)*[207]

BUTKOVIĆ *(zatvara pismo u kuvertu i oprezno, brižno sprema ga u džep.):* A šta smo to trebali čuti i promisliti, gospodine Kolački?

[201] *a* GROBAR BERDISTA: [Pa sigurno, kad je od nas mogla tražiti da joj otvorimo grob njenog muža, mogla joj je na pamet pasti i ta ludost da ni zvonu ne da mira.] A gle/

[202] *a* /dalje) [GROBAR BRAČISTA (šapće bugarijašu): Ti o toj udovici, a rođaci pokojnika sede ovde. (Obadvojica zamaknu za krčmu.)] GROBAR BERDISTA/

[203] *a* /grobu. [Zavezao sam ja zvono kao i svoju gubicu.] (i pije.)/
c [NAPOLEON {(bio je upravo} zabavljen /.../ dima, {polako se obazro). Taj uvek po leđima ko} lopatom po grobu! {Čudna zabava!} (pije).] KOLAČKI/

[204] *a* /vol. [Da si pravi gazda, ne bi se vucario po birtijama.] (Dolazi do/

[205] *a* /pukle. [Vi ste seli, a ja sam hteo da ne sednete, i] da/

[206] *a* /vina. [Ne vičite krčmara, vi sami donesite.] Idite/

[207] *a* /sam. [Ali ako želite, ja ću doneti i nastojati da taj ostanak bude što kraći.] (Uzme bocu/

KOLAČKI *(osorno)*: Ja vas nisam ništa pitao. Ja pitam njega. *(Pokaže na Alojzija, koji, čela naslonjena na ruke, netremice gleda spram prozora od sobe, u kojoj su Liza i Tkalac)* – Sina njena pitam. Jesi li čuo šta je pripovedao onaj starkelja tamo o tvojoj materi – materi!!?[208]

ALOJZIJE: Da, čuo sam i slutio još pre. Pa šta vi sad hoćete?[209]

KOLAČKI *(uzrujan)*: Šta ja hoću! Reda hoću. Zar se takav škandal sme mirno dopustiti? I sad još grebu tamo po tamburama. I kad isporediš ovu žalost kod našeg stola i onu raskalašenost tamo, tu karmine, a tamo – *(zareži)* I tako si ti voleo svog oca, da ćeš tu sramotu matere dopustiti mirno?[210]

ALOJZIJE: A jeste li vi čuli i to šta je ona htela učiniti pod zvonom?[211]

KOLAČKI: Škandal je učinila. Natezala se s onim balavcem. Ali kad ne ćeš ti, ja ću tu učiniti red. *(Tetura na svoje mesto i naslanja se rukama na sto.)*[212]

ALOJZIJE *(nagne se sav preko stola, tako da se izbliza gledaju u oči.)*: A kakav biste vi ovde uveli red, vi čovek poretka?[213]

KOLAČKI: Ćušiti bi je trebalo, ti da je ćušiš, ja, svi mi izmlatiti je i baciti zajedno s onim deranom odavde. Ja ću to sam, ako ne ćeš ti.[214]

ALOJZIJE *(nemirno, prigušujući se)*: A otkuda vama na to pravo?

[208] *a* /materi!! [Da je to tvoja mati, mati, divna mati! – zvonela na groblju u zvono, smejala se na grobu tvoga oca, učinila takav škandal.] ALOJZIJE/
c, d KOLAČKI {(zateturavši odstupio je od grobara): No čujete, gde ste vi učili hodati? Vol! (Grobari se otraga smeju, on se stojeći rukama upro na sto, gleda sve izazovno): No jeste li vi, gospodo, promislili o onome što sam vas pitao? (Alojziju): Tebe naročito pitam, jesi li /. . ./ materi! {(razdražen). Ona je to zvonela, *ona*!
SCHUSTER: Gde? Ah, pusti to, radije da platimo i idemo –} ALOJZIJE/

[209] *a* /pre [nego je došla ovamo, slutio sam da je to zvonela ona. I čim sam je video ovde, znao sam i ni od kog nisam trebao ništa čuti. Ni od starkelje ni od grobara.] Pa šta/
c, d ALOJZIJE {(kao da se kolebao u prvi mah, pilji u njega, ustaje)}: Čuo sam, znam, pa šta ti sada hoćeš? KOLAČKI/

[210] *a* /dopustiti? [Takova bestidna zabava!] I sad/
c, d KOLAČKI {(besno)}: Šta {(Na Schusterovo umirivanje). Nije već takovo dete (ipak *mirnije, seda*). *Obesiti bi nju trebalo, pravo obesiti* –} takav *skandal*! {ALOJZIJE (gušeći uzbudenje): Samo ti nemoj o skandalu! Ti si najmanje pozvan da o njoj sudiš!
KOLAČKI (zaprepašten): Kako? (Schusteru) Jesi li ga čuo, tog, tog –} SCHUSTER/

[211] *a* /vi [sve čuli, što je pripovedao onaj starkelja? Jeste li čuli,] šta je/

[212] *a* /balavcem, [ko da je groblje nekaka javna kuća.] Ali/

[213] *a* ALOJZIJE [(disne): Vi mislite na javnu kuću, a ona je mislila na svoju smrt]. (Nagne se/

[214] *a* KOLAČKI: [Hteo sam je ćušiti, no mislio sam da ćeš to učiniti ti. A sada kad vidim da se ti to bojiš učiniti, ja bih je sam izmlatio kao derište] i baciti /. . ./ iz sobe [poterao bi ih, učinio im sramotu, ako se ta beštija još može sramiti.] ALOJZIJE/

KOLAČKI: Pravo? To pravo ja sebi uzimam u ime časti tvog oca, u ime svoje kao tvog tetka, u ime svega što je muško – To barem nije anonimno.[215]

ALOJZIJE: Vi ste isto tako malo pozvani da njoj sudite, kao svi ovi ovde.[216]

KOLAČKI: Štaa? Ti imaš da ćutiš! Jesi li razumeo, da ćutiš![217]

ALOJZIJE *(razdražio se, nešto dugo gušeno navire iz njega, teče mu na usta ko krvoliptanje, on govori neustupno, bezobzirno, najpre tiho pa sve glasnije):* Dugo sam ćutao, puštao sam vas da vi govorite.[218]

SCHUSTER: Ćuti, ćuti, Alojzije![219]

ALOJZIJE: Ne dosta sam ćutao –[220]

SCHUSTER: Ne ćeš valjda i ti kao Danko![221]

ŽENA SCHUSTEROVA: Nemoj, nemoj, Alojzije!

KOLAČKI: Pustite ga neka govori, da čujemo šta i taj deran misli.[222]

ALOJZIJE: Kako je to sve bedno i glupo bilo što ste govorili! Slučaj mog oca i moje majke! Šta vi znate o tome! Za vas je ona beštija, a on mučenik i žrtva. A možda je bila i ona mučenik i žrtva, ko to zna?[223]

KOLAČKI *(srdito):* Pa ipak uvek je žena beštija, a nikad mučenik i žrtva. Ti si još premlad da to znaš.[224]

ALOJZIJE: A vi prestari da znate govoriti o čemu drugome nego o glupim anonimnim pismima. A šta nije anonimno u životu? Nismo li mi

[215] *a* /muško – [i što ne sme dopustiti da ga vara, uzlosrećuje i muči ono što je žensko.] To barem/

[216] *a* /ovde. [Još su vam ruke lepljive od kojekakvih svinjarija, a hoćete da budete sudija u ime nekakve časti.] KOLAČKI/

[217] *a* /Štaa? [Kakova je to svinjarija!] Ti imaš/

[218] *a* /govorite. [I ceo život sam ćutao, slušajući tek druge oko sebe.] SCHUSTER/

[219] *a* /Alojzije! {ŽENA NJEGOVA istovremeno: Nemoj, nemoj, Alojzije! ALOJZIJE (sve uzbuđeniji)} Dosta sam ćutao, {puštao vas da govorite – I kako je to bilo sve bedno i glupo što ste rekli – SCHUSTER: No slušaj, zar ćeš i ti ko Danko?} ŽENA NJEGOVA/

[220] *a* ALOJZIJE: [A sada ja vas pitam šta ste rekli, o čemu ste to sve govorili, kakovu ste to istinu pronašli, pa da ja sam sebi ne moram reći: prestani s tom ćutnjom i reci im ti ono, što oni iz lenosti, iz neiskrenosti nisu hteli ni usudili se da kažu.] SCHUSTER/

[221] *a* SCHUSTER: [Šta je to, Alojzije,] ne ćeš /.../ Danko! [Baš tako je nastupio preda me i on.] ŽENA SCHUSTEROVA/

[222] *c, d* KOLAČKI {(izazovno raširivši se na stolu)}: Pustite ga, da čujemo {u čemu će on biti tako pametan – No?} ALOJZIJE/

[223] *a* /govorili! [Sve te vaše smešnosti ništavno više na ogradi groblja, niti su žive niti mrtve. Za jedno više stanovište, stanovište da se promeni čovek, one su balast koji treba odbaciti da se čovek uspne.] Slučaj/
c, d ALOJZIJE {(zbunio se, oklevajući): Vi nikad ni danas niste razumeli} slučaj mog oca i majke. Za vas je samo on mučenik i žrtva – {njena, no to isto može da bude i jeste ona –} KOLAČKI/

[224] *c, d* KOLAČKI {(u jaru): Ona žrtva? Čija? Valjda tvog oca? Sjajno!} ALOJZIJE/

svi anonimna pošiljka na zemlju, odašiljatelj nepoznat, a poznata samo adresa?[225]

KOLAČKI: Nema više ničeg anonimnog. U mome slučaju već je i odašiljatelj poznat i ništa više nije anonimno. Vidiš kako ne znaš, što govoriš.

ALOJZIJE: Sve je anonimno, pa i razlog zašto je to tako. To da je moj otac umro sa slikom moje majke u ruci –, to da je moja majka došla večeras na grob moga oca i vešala se na uže od zvona –, ne znači li to da su se oni voleli? Ali oni se nisu znali voleti, nisu pogađali jedan drugoga – i sve je u tome, da se ljudi vole, a ne znaju se voleti, neprestano ih nešto protiv volje odbija jedno od drugoga, to je anonimno.

BUTKOVIĆ: Kako to? *Pa valjda nije ljubav neka znanost, za koju se* polaže ispit![226]

ALOJZIJE: Vama bi trebalo biti zabranjeno voleti. Jer ko od vas koji začimate i rađate menja i želi i bori se da se promeni čovek?[227]

KOLAČKI: Ja bih najpre promenio ženu–, A zašto da se ljudi menjaju? Zar smo mi kake životinje?[228]

ALOJZIJE: Svi ste vi životinjski zaljubljeni u same sebe. Propadnite. to vam ja kličem! Propadnite i učinite boljima mesto![229]

SCHUSTER: Baš tako je govorio i Danko.[230]

ALOJZIJE: Danko, da. I ne bojeći se svoje propasti, on je od nas svih najbolje znao da morate propasti vi svi. Iz straha pred propašću ste ga se i odrekli.[231]

[225] *c, d* ALOJZIJE {(mučno, u kriku): Vaša, vas sviju, celoga vašega društva! [osnovanog isto tako na erotičnoj košto na klasnoj suprotnosti.] Tu nema ljubavi, i kad se ljubi, sprdnja se samo pravi od erotike. [nema razumevanja! Nema dubokog onog razumevanja koje sve prašta, a za koje su sposobni samo duhovno i materijalno slobodni, te još iz naidealnije nje viri egoizam, međusobno izigravanje, ko svim vašim društvenim odnosima borba a ne ljubav!] U tom vašem društvu živeli su i moj otac i mati, krivi i bez krivnje obadvoje. Društvo promenite, pa ste promenili čoveka i ženu, osposobili ih za ljubav, malo drukčiju no ova vaša današnja – (smeo se, briše čelo). KOLAČKI Schusteru: Razumeš li ti? Ja ne.}
SCHUSTER: Baš/

Precrtani tekst odnosi se samo na varijantu c. *U varijanti* d *taj je tekst štampan.*

[226] *a* BUTKOVIĆ: [Usprkos anonimnog pisma mene ništa ne odbija od moje zaručnice. Ja je znam voleti.] Pa valjda/

[227] *a* /voleti [i govoriti o ženi, jer vi samo sprdnju pravite od erotike. Zaboravljate da između svih nas je grob. Isterajte vonj groba iz ljudskih duša, pa ste promenili čoveka i ujedinili ih u životu.] Jer ko/

[228] *a* /ženu – [uzeo drugu, da se nije razjasnila stvar s anonimnim pismom. No da, čisto još sve nije.] A zašto/

[229] *a* /sebe [i nikad vam ni na pamet nije palo da težite za višom rasom.] Propadnite/

[230] *a* /Danko. [A sam je propao. Drugovali ste previše, pazi da ne propaneš ko on. Bilo bi mi te žao.] ALOJZIJE/
c, d SCHUSTER: Baš tako je znao govoriti i Danko! {Budi pametan bar ti, Alojzije!}

[231] *a* /odrekli. [Da, kako biste mogli trpeti u svojoj blizini čoveka, pa bio vam to i sin, koji vam ljulja tlo ispod nogu! A zakon je to tlo. Zakon koji zastupa ovaj (pokazuje Petrića koji nešto u snu mrmlja) što još u snu možda sanja o para-

PETRIĆ *(probudio se, skida naočari, trlja oči, beči u Alojzija kao da ništa ne shvaća):* Šta je to? Gde smo to mi? Šta ti to govoriš, Alojzije?[232]

ALOJZIJE: I ako iko, samo onaj koji želi i bori se da promeni čoveka, vredan je da čoveka prosuđuje i sudi. Jer on se buni ali i oprašta, on mrzi ali i razume.[233]

PETRIĆ: Samo onaj sme da sudi čoveku koji je u sebi miran i ne boji se osude nad sobom samim, Alojzije![234]

ALOJZIJE: Mi u prenemirno doba živimo, da budemo mirni. I vi se te osude bojite.

PETRIĆ: Kako bih ja kao savestan sudija mogao biti osuđen? Šta to govoriš?

ALOJZIJE: Govorim to da je za takvim čovekom koji sme da sudi, nesvesno težila možda moja mati. Pa da i nije, u čemu je ona gora od vas?[235]

grafima kaznenog zakonika i hrče o poslovniku po kome život treba ostati onakav kakav jest.
PETRIĆ (u polusnu): Pustite sudiju u miru.
SCHUSTER: Znači da ti isto misliš ko i Danko.
ALOJZIJE: Isto što on. Mi smo jedna ideja.
SCHUSTER: Pazi se, bićeš suđen ko i on.
ALOJZIJE: A ja vam kažem, osuđen on ili ne osuđen, današnjim danom doživeli ste vi dan velike svoje osude, jer vas je sin vaš, optuženi novi naraštaj osudio, naraštaj koji želi promeniti čoveka iz korena.
SCHUSTER: Kako iz korena? Zar bombama?] PETRIĆ/

c, d ALOJZIJE {(naglo se sabravši)}: Danko, da. Ne bojeći se svoje propasti, on on je {želeo propast vama svima i vašemu društvu!} Iz straha pred propašću ste ga se i odrekli! PETRIĆ/

232 *c, d* /se, trlja oči, {zuri u Kolačkoga koji se s prisilnom porugom smeje, u Schustera koji odmahuje na Alojzija rukom, u Alojzija sama)} Šta je /.../ Alojzije? {Kakova propast? (Butković se nagnuo do njega i nešto mu šapće, inače je bez reči, ko obično u svakog, piljio u Alojzija)} ALOJZIJE/

233 *a* /razume, [on ruši ali i stvara] PETRIĆ/
c, d ALOJZIJE {(zamišljen)}: I ako /.../ i oprašta {– on – on sam trpi.} PETRIĆ/

234 *c, d* PETRIĆ {(rukom utišava Butkovića)}: Samo /.../ miran {– zreo – mudar – BUTKOVIĆ: Iskusan!}
ALOJZIJE {(Butkoviću): I položio sudački ispit! (Petriću)} Mi /.../ mirni {i dozremo do stoletnih mudraca. No naših dvadeset godina vaših je stotinu! I mi osećamo, tražimo pravdu – pravdu, razumevanje (izgubi se u grču uzbuđenja, lupa rukom po stolu, nadvikuje Kolačkoga) a ne uvrede – Propadnite, to vam i ja kličem, propadnite i učinite boljima mesta!} KOLAČKI lupa/

235 *a* /mati. [A to moj otac, zaražen vašim društvom, nikad nije bio, to nisam ni ja, i zato vam kažem: propadnimo svi, postanimo anonimni za budućnost!
KOLAČKI: A sad je već zaista dosta tih gluposti! Zar mi koji imamo od čega živeti i uživati, da se ubijemo, jer se balavcima svidaju nekakve glupe ideje o budućnosti?
ALOJZIJE: Nije smisao života bol nego radost, a vaše su radosti tako niske, da od njih za sve koji o životu imaju viši pojam, ostaje samo bol. Težnja za višim radostima opravdava se samo borbom za njih. A vi u toj borbi gledate samo zlo, izdaju vaše sitničavosti, zato mećete na nju granice i nazivate svaki prelaz u vanredno zločinstvom. O kako ste gadni, gadni! I niste dostojni da razrešite remenje moje majke, nesrećne svojom, ali i vašom krivnjom.] LIZA/

LIZA *(sedi isprva mirno, mirno i zamišljeno, pa začuvši glas svog sina, digne se, prikuči do prozora i sluša napeto i užívljava se u te reči. Pa na koncu tiho cikne, strese se sva kao da su je spopali grčevi. Malo što ne padne, no ispravi se i glasno upita sebe samu):* Zar je to Alojzije i to on govori? O meni?

KOLAČKI *(lupa o sto i prevaljuje čaše):* Jeste li čuli? *(sudiji Petriću):* Gde vam je vaš autoritet! Kakav ste vi sudija! Gde vam je sad ostao vaš poslovnik! [236]

PETRIĆ: Alojzije, tebe je sigurno omamilo vino.[237]

ALOJZIJE: Nisam ga ni okusio. Omamile su me vaše laži. Nikakog ja vašeg, nikakog suda laži nad istinom ne poznam, o da vam to mogu i činom pokazati! *(Sedne kao da je pao te onemoćao od napora, kojemu nije dorasao, udara glavom o sto i zaplače gorko.)*[238]

LIZA *(nagne se kroz prozor i viče):* Alojzije, Alojzije! *(I kao da se preplašila svoga glasa, povuče se, okleva i pojuri spram vrata.)*[239]

ALOJZIJE *(lecne se na krik Lizin silno i kao da misli prekoračiti klupu i i poći tamo.)*[240]

PETRIĆ *(prihvati ga):* Učini, kao da nisi čuo, to ona samo izaziva.[241]

KOLAČKI: K vragu, neka ide, čudo da je sam nije pozvao ovamo, Prasičekovo mesta je prazno.[242]

[236] *a* /čaše): [Jeste li čuli tog nitkova? Ti beštijo, dostojan sin svoje beštije matere! Ona da je za čim težila? Za zločinstvom je težila, da ubije tvog oca! I izvršila je to zločinstvo, pred sud bi trebala doći ko i ti koji je braniš!
SCHUSTER: A to su ti deca! Uvek mi je bilo zazorno to sastajanje njihovo u mojoj kući Onda je još Tkalac najpametniji što ih je ostavio i ne sastaje se više s njima.
PETRIĆ: Kakova je to omladina! Ja sam šesnaest godina studirao i doktorat položio dok sam postao sudac, a ova omladina hoće da sudi još i ne svršivši škole i bez diplome svake.
ALOJZIJE: Ja govorim istinu, a istina u vašem društvu nije diplomirana! Jest, i niko od nas nije vredan, ni moja mati, da skine remenje na nogama Danka Schustera koji strada za ideju o rođenju srećnijeg čoveka.
BUTKOVIĆ: Ovo je uvreda, to znači da jedan zločinac znači više od moje anđeoske zaručnice.
SCHUSTER: Vas se ništa ne tiče, da li je moj bivši sin zločinac ili ne.] KOLAČKI/
c, d /čaše): {Propadni ti! Propalica! Ja da propadnem, a tek sam se pomogao!} (Petriću) Gde je sad/

[237] *c, d* PETRIĆ {(mireći rukom Kolačkoga, Alojziju koji je naglo seo)}: Alojzije/

[238] *c, d* /vaše laži. {Laži! (utisne glavu u ruke i kratko, nemoćno zarida).} LIZA/

[239] *c* LIZA {nagne se kroz prozor i viče)}: Alojzije! {(stukne, pogleda spram vrata, zakorači, no stane, neodlučna).} ALOJZIJE/
d LIZA {(natisla se, čim ga je čula, na prozor, sva u jednom naporu sluša ga i tad krikne)}: Alojzije/
dalje kao 239 *c.*

[240] *c, d* ALOJZIJE {(trgne se na njen krik, ustane.)} PETRIĆ/

[241] *c, d* PETRIĆ {(davši znak Butkoviću da ga zadrži). Ostani tu, Alojzije,} to ona samo izaziva – {(Alojzije pilji u prozor, pa u dvorište, kao da čeka).} KOLAČKI/

[242] *c, d* KOLAČKI {(razdražen, ustane teško): Idem je ja pitati, šta hoće!} PETRIĆ/

PETRIĆ: Ne izazivajte ni vi, vidite da je razdražen.[243]

ALOJZIJE *(pokriva čelo rukom, sedne i ostane podnimljen, piljeći između kolena u zemlju.)*

LIZA se pred vratima sukobila s TKALCEM, kojemu je iz ruku pala boca, razbila se i vino se razlilo.[244]

TKALAC: Tako je još bolje. A šta je tebi?

LIZA: Pusti me!

TKALAC: Kuda?

LIZA: Tamo, među njih, da im ja sve kažem, sve, u pomoć svom sinu.

TKALAC *(zadržava je):* Nikuda, Liza, umirite se, ja neću skandal.

LIZA *(otima se):* Pusti me, idijot!

TKALAC *(ispusti je):* I-di-jot?

LIZA *(iznenađena svojom vlastitom reči, gleda ga gotovo sebeneznalo.)*[245]

GROBAR BERDISTA *(ulazi u sobu, spazi razbitu bocu i prolito vino):* A, vidi se da niste naučni da se poslužite sami! Celi smo dan pokakapali i otkapali mrtve, treba malo na to sve i zasvirati. *(Natovari se tamburama, smeje se i izlazi.)* Nemojte ništa zameriti![246]

LIZA: Nikad nisam čula od vas da govorite tako ko on. Ali on ne pozna žene. Drukčije bi govorio o meni. Ni ljude on ne pozna, da.

TKALAC *(tvrdo):* Zašto ne idete? Pođite k njemu![247]

LIZA *(pogled joj koleba od Tkalca do vrata. Bori se sa sobom samom, usta joj se miču na šapat; poluglasno kao mahnita razgovara sa sobom samom):* Bojim ga se i možda je bolje, da, ne upoznavši me, ostane sam s boljim sudom o meni –.[248]

[243] *c, d* PETRIĆ {i SCHUSTER: Ostanite! Ne, ne! (no on se brani, buljeći u Alojzija koji je pogled skrenuo na njega.)} LIZA/

[244] *c, d* LIZA {srnula je spram vrata,} sukobila se s Tkalcem, {koji nosi vino i zakrčuje joj put.]} TKALAC/
Precrtani tekst odnosi se samo na varijantu c.

[245] *c, d* LIZA {više nego od te reči ukočila se radi pojave krčmara koji nosi vino i zapaljenu lampu, i grobara bračiste koji je došao po tambure. Povlači se natrag i seda.} GROBAR BRAČISTA/

[246] *a* /sami. [No ništa, ima još vina u birtaša. Ja ću samo tambure da uzmem.] Celi smo/
c, d GROBAR {BRAČISTA (krčmaru):} Ceo dan smo pokapali i otkapali mrtve, treba na to malo i zasvirati.
{KRČMAR (smejući se): Veselje nikad ne škodi, samo ako gospodi bude ugodno vaše drapanje (odloživši lampu i vino na prvi sto pomaže grobaru odnositi tambure. Obadvojica okušavaju žice, praćeni ćutnjom Lize i Tkalca, izlaze kroz to vreme)
KOLAČKI (Alojziju): Šta ti u mene buljiš? Vidiš da je nema. Sad će si još dati zatamburati – čuo si valjda – to joj je lepše (seo bi, no opaža da je mokar, briše se. I Alojzije, bez reči, slomljen, seda).
PETRIĆ: Da platimo, gospodo? (Schuster kima glavom).} TKALAC/

[247] *c* TKALAC {(naslonio se na sto, gleda u Lizu.} Tvrdo): Zašto /. . ./ k njemu!
{LIZA (trgla se, fiksira ga s mržnjom): Vas ne ću pitati!
TKALAC (uvređen, ali i kao očajan): Ali ću ja vas onda nešto pitati –} LIZA/
d Kao c do /pitati. LIZA: No?/

[248] *a* /o meni – [nego što zapravo jesam.] TKALAC/

TKALAC: I meni se čini da sam stekao neki sud o vama, a taj bi bio – *(zašuti)*

LIZA *(iznenadena)*: A taj bi bio? *(podrugljivo)* Kakav sud, vi novi moj sudija, možete imati o meni?

TKALAC *(gleda je ćutke, više sa strahom, nego li sa željom da govori)*: Bolje je da ne kažem.

U pokrajnjoj sobi zabugare, zazveče i zašume tambure neki vulgaran, nezgrapan vals.

LIZA *(izazovno)*: No?[249]

TKALAC: Vi nikog ne volite, ni mene, vi varate i sebe i druge. I svi smo mi za vas idijoti, a zašto nas se onda držite? *(Sve promuklije i tiše)* Ja mislim, Liza, *(psićući kroz zube, prošapće Lizi u lice još nekoliko reči, a ona stukne pa se nasmeje ludo, mahnito, slično ko onda, kad je s Tkalcem dolazila ovamo sa groblja).*

LIZA: Vi moja zlatna žila, zlatna krv, novac, to? To je vaš sud?

TKALAC *(frapiran i nesvestan još kako ga taj smeh poražava, trza se i ceri ko čovek, koji je uveren da je imao pravo.)* Istinu sam rekao? *(A onda svestan svog poraza lomi pred njom ruke)* Oprostite, Liza, meni je grozno, grozno –[250]

A Lizin smeh meša se sa čurlicima i šumom tambura. To je smeh koji mora da je strašan onima koji se nikada ne smeju. Smeh, koji sažiže one koji su smešni. Smeh koji ko švigar opliće one koji plaču. Vani ALOJZIJE, lica puna neotrtih suza, diže glavu. Val nenadanog, nemog negodovanja razlije se po svima oko tog stola.[251]

KOLAČKI *(reži i mumla)*: To je kao u ludnici, gospodo. Znam ja, uvek na meni ostaje da učinim red. *(Diže se.)* Hoće li to učiniti možda koji drugi od gospode? *(Svi šute. Alojzije je opet pognuo glavu. Schustera zadržava žena.)*[252]

PETRIĆ: Ja bih sam to učinio, ali kad ste se već vi digli, učinite to, ali pristojno, da joj date odmah i primer kako se treba vladati.[253]

KOLAČKI: Ja ću je već poučiti. *(Okleva, čeka Alojzija, šta će taj, pa se sam posrćući otputi do prozora. Napoleon mu se nevoljko*

[249] *a* /No, [kažite! Zar šutite od bola, jer sam vam rekla idijot?] TKALAC/
d LIZA: No?

[250] *a* /pravo.) [Čini li vam se, da je taj šut otišao u aut? Ili u korner?] (A onda /. . ./ meni je [kao na matchu da sam udario goalšut u vlastita vrata] grozno/
c, d TKALAC (frapiran, {ceri se) To – (U isti čas zabugarile su i zazvečale u pokrajnoj sobi tambure neki vulgaran, nezgrapan vals. Svladan, pognuvši se, Tkalac} lomi ruke) Oprostite, Liza/

[251] *c, d* /grozno – {LIZA je ustala i guši se u smehu.} Njen smeh /. . ./ Vani je ALOJZIJE dignuo glavu. Val /. . ./ stola. {KOLAČKI se odmakao od stola.} *Na ovom mjestu završava tekst varijante d.*

[252] *c* KOLAČKI: [To je kao /. . ./ gospodo, to se trpeti ne može –] PETRIĆ/

[253] *c* PETRIĆ: [Ne mešajte se, Kolački! Ili ako već idete opomenite ih pristojno –] LIZA/

makne, a on zagnjuri glavu u prozor): Ovde je veselo, samo što još fali zvono s groblja. Veselo je, a vani ti sin plače. Sigurno se slave zaruke.[254]

LIZA *(naglo joj se pretrgne smeh):* Ne, ovde se slave karmine ljubavi, gluposti i životu.[255]

KOLAČKI: Počela si ih slaviti već sa smehom na grobu svog muža, droljo![256]

LIZA *(podrugljivo Tkalcu):* Imate sumišljenika.

TKALAC: Ko je to? Ko ste vi, gospodine?[257]

KOLAČKI: Ja se balavcima ne ću legitimirati. Van! Gubite se odatle obadvoje! Inače, inače *(razmahuje se rukama i udara u prazno)*[258]

TKALAC *(gura ga s prozora):* Ovo je skandal, vi ste pijan. Alkoholičar prokleti, gubi se! *(Hoće da zatvori prozor, Kolački grcajući od besnila udara o stakla, stakla prskaju, a ruke Kolačkove, crvene od krvi, lomataju visoko nad glavama Schustera, Butkovića, Petrića koji su ga okružili i vuku ga u kratkim uzvicima od prozora.)*

KOLAČKI: Ubojice, policija, policija!

PETRIĆ: Ovo je kažnjivo, to je kriminal![259]

SCHUSTER: Kolački, šta ti je on kriv?

KOLAČKI se besomučno rve, dere se i ne da se odvući. U gužvi NAPOLEON se polako ugiba s bocom rakije u ruci, gleda ih, pljucka i pije, kao da ga se sve ništa ne tiče.[260]

KRČMAR *(izleti iz krčme i umeša se medu uzrujanu gomilu pod prozorom):* Gospodo, mir! Ovo je sramota! *(miri ih. Kolački se još uvek opire i viče policiju.)* Ne treba tu policije! U svojoj krčmi ja sam policija![261]

[254] *c* LIZA: [To je vaš sud? (Na prozoru): Alojzije, Alojzije! (I naglo joj se pretrgne smeh).] KOLAČKI/

[255] *c* LIZA [(s porivom novog smeha):] Ne, nego/

[256] *a* /droljo! [LIZA: Ti to već znaš, čuo si od pogrebnika vani. No, a dovršiću ih sa smehom na grobu svom vlastitom (smeje se).
KOLAČKI: Ti se još nadaš, da ćeš imati svoj grob? Bordel će ti biti grob, kao što ti je bio i život, droljo plaćena!] LIZA
c /KOLAČKI: {Karmine jedne drolje! Tamo pod zvonom! Fuj!} LIZA/

[257] c TKALAC [(primakne se): Ko je to? Šta pod zvonom? Ko ste/]

[258] *c* [/legitimirati. Fuj, fuj! (Razmahuje se pesnicama, pokušava da pljuje). TKALAC/]

[259] *Petrićeva replika nalazi se na kraju posljednje sačuvane strane autorova strojopisa (str. 27) i time završava varijanta* c.

[260] *a* /ne tiče. [Dva seljaka, uprljana od opeke, žbuke i kreča, prolaze cestom pa se zaustave pred ulazom i posmatraju scenu. U rukama im prazni rogožari. To su sigurno zidari koji se s posla iz grada vraćaju na konak u svoje selo.
PRVI SELJAK: Gle, tu je jurjevo danas. E sve bi ja njih dole na gradnju da nose ciglu i mešaju mort.
DRUGI SELJAK: Idemo mi, kasno je! Treba opet ujutro u grad na posao.]
KRČMAR/

[261] *a* /policija! [PRVI SELJAK: Vraga ćeš tu dozvati, a ne policiju! (Drugi ga seljak vuče i obadva iščezavaju na cesti.)] ALOJZIJE/

ALOJZIJE *(ostavlja sto, prilazi bliže, gleda tu scenu, otkreće se, vadi nešto iz džepa, stoji nepomično kao da nešto premišlja, pa opet istu stvar tuška natrag u džep. Gleda opet scenu, zakorači bliže, no naglo se otkrene i izađe iz dvorišta, dok su tamo još stajali seljaci, i zamakne niz cestu spram groblja.)*

KOLAČKI *(opire se krčmaru, a ostali se zbijaju oko njega):* Tamo učinite red, tamo uredujte!

TKALAC *(na prozoru):* Gospodin Schuster, možda baš nije najzgodniji čas, da vam to kažem, no danas popodne je vaš sin rešen od optužbe.

LIZA *(primiče se prozoru, smeška se i uozbilji videći Alojzija već podalje na cesti. Šapne kao samoj sebi):* Mesto mene oterali su njega!

PETRIĆ: Sram vas bilo, svemu ste vi krivi, sramota!

SCHUSTER *(zacenuo se, pa jedva istisne krik):* Rešen! *(Hoće da Tkalca uhvati rukama.)*

TKALAC *(izmakne se i viče iz sobe):* Rešen, sigurno. Ostavite ih, Liza![262]

SCHUSTER *(u kriku silnome):* Rešen, rešen je! *(Ostavlja gomilu, trči do žene koja kod stola plače, a njegov krik zbunjuje sve, Kolački popušta krčmaru i svi se polako vuku za Schusterom.)*

LIZA *(Petriću koji se već otkrenuo i odmakao):* Nisam mnogo bolja ni gora od vaše kćeri udavače. Kod ovog gospodina *(pokazuje rukom Tkalca)* ja sam je samo nasledila.

BUTKOVIĆ *(koji je malo zaostao, okreće se na njezine reči):* Šta ste rekli?

LIZA *(povlači se s prozora):* Rekla sam, šta ja znam šta sam rekla!

BUTKOVIĆ *(trči do prozora):* Moju zaručnicu da ste vi nasledili?

SCHUSTER *(drhtavo, plačući obujima ženu):* Mamče, radosna vest, sina smo opet dobili, Danko je opet naš, rešen je, sad sam čuo od Tkalca. Rešen![263]

ŽENA SCHUSTEROVA *(plače i ljubi se sa Schusterom):* Ja sam to znala, ja sam to znala, da je on nevin, dobri moj Danko.

PETRIĆ: Pravedan je sud. A gde je Alojzije? Kud je taj dečko nestao? Gospodin Butković, ostavite onaj prozor!

BUTKOVIĆ *(uzalud čeka odgovor, jer su mu i Liza i Tkalac okrenuli leđa, vraća se pognute glave k stolu i ostaje tamo zamišljen.)*

NAPOLEON *(paleći ugasnulu lulu, seda opet za sto i pogleda na prozor)*

TKALAC *(primakao se namerno nevidljiv za one pri stolu opet prozoru i besno šapće Napoleonu):* Đubre staro, to ste sigurno vi sve izbrbljali!

NAPOLEON *(okrenuo se sasvim prozoru):* Ja? Đubre je na groblju –

TKALAC *(čas ga gleda zapanjen, zapreti se ljutito šakom i naglo okrene spram Lize)*

[262] *a* /sigurno. [Pa i nije mogao biti osuđen zbog one detinjarije!] Ostavite/

[263] *a* /Rešen, [znači da su ga krivo optužili.] ŽENA SCHUSTEROVA/

NAPOLEON *(slega ramenom, pije i odbija dim)*

KRČMAR *(Kolačkome):* Šteta i vaše krvi i mojih prozora.

KOLAČKI *(pere ruke vinom i reži):* Te policije nema nikad tamo gde je treba.

SCHUSTER: Platiti, platiti! *(ženi)* Sad idemo, sad mamče. Možda nas već Danko čeka pred vratima. On je sigurno već pušten. Zar ne, sudijo?

PETRIĆ: Pušten je, ako državni nije uložio ništovnu žalbu.

SCHUSTER: Kakvu ništovnu žalbu?

KOLAČKI: Da platimo. Ne ću više da ostanem u ovom škandalu. Napravite vi sudija s krčmarem račun, ceh plaćam ja.

KRČMAR i PETRIĆ *(zaposlili su se oko računa, krčmaru račun ide glatko, a Petrić se domišljava i zbraja na prste. Sve poluglasno, nerazgovetno, jasne su samo pojedine reči):* Šest litri, aha i sir – Prasiček – prozori –

KOLAČKI *(dere se):* Za Prasičeka neka plaća Prasiček! Ja plaćam sve ostalo. I prozore.

LIZA *(nakon duge ćutnje):* Kako su bili beskonačno jadni! A Alojzije je otišao! Da idemo i mi Tkalac?[264]

TKALAC *(trgnuo se):* Za Alojzijem?

KOLAČKI *(vadi debelu lisnicu i suvereno odbija novac, koji pružaju Petrić i Schuster, a najvatrenije Butković):* Sve ću ja sam. A prozore neka plati ona bagaža. No dobro, platiću ja sam. Bez škandala.

LIZA *(opet posle ćutnje):* Pa ako ne samo za njime, nego i do njega?[265]

TKALAC: Do njega? Kad bi njemu bilo stalo do vas u taj čas, on bi se odazvao na vaš poziv.[266]

Čuje se ZVONO NA GROBLJU. Samo nekoliko ispretrganih udaraca, ko slučajno. Prati ga žalostiv, dubok pištaj sirene na fabrici, u kojoj s-

[264] *a* /ćutnje): [I ti, ta pijana rulja glupana, da meni budu sudije!] Kako /. . ./ otišao! [Jedini – koji bi mi možda mogao suditi, nije hteo da mi bude sudac, otišao je. Kuda, kuda? A šta se to konačno sve mene tiče? Ja imam svoju volju i svoj put. Pijmo, plešimo, u prkos glupanima.] TKALAC/

[265] *a* /njega? [TKALAC (gleda u Lizu i njezinu nenadanu razigranost s nepovjerenjem): Ja tražim dokaz da me volite.
LIZA: Dokaz? Zar smo na sudu gde treba dokaza? Hoćete li veći dokaz negoli da ostajem ovde s vama, dok sin moj odlazi? Ah zaboravimo sve! Ja zaboravljam čak i onu vašu glupost o zlatnoj krvi. Znate li što ja volim u vas?] TKALAC/

[266] *a* TKALAC: [Šta, Liza?
LIZA: Ono što me i privuklo k vama na igralištu, kad sam vam bacila posle matcha ružu u lice, vaše noge. Da, jer ja sam u mladosti strastveno htela da igram balet. Balet, to bi bio jedini simbol mog života. Lake noge, ples na prstima i ravnovesje u najvratolomnijem stavu i okretu, to. I nesrećna sam, kad mi to ne uspe. (Zavrti se na jednoj nozi i smeje se grčevito) A nije mi uspelo nikad. TKALAC (dvolično): Balet vaših nogu ja najviše volim – naročito onda, kad to za mene znači uspeh.] Čuje se/

gurno prestaje rad i radnici, zagareni, umorni izlaze u crnim gomilama. I režanje i zvuk tambura uz topot kao da to u pokrajnoj sobi grobari tamburaši uz svirku ujedno i igraju.[267]

LIZA *(na glas tog zvona trgla se, na prstima se šulja do prozora i sluša).* Nije li vam se pričinilo, da je zazvonelo?[268]

NAPOLEON *(digne se, promrmlja nešto, zavrti glavom. Opet seda i pije)*[269]

TKALAC *(osluškuje):* Ja nisam čuo ništa.

Kod stola je KOLAČKI dugo čeprkao po lisnici, razračunavao se s krčmarom i menjao novac i primao kusur.

PETRIĆ: Ovo je doista nesnosno. Opet neko zvoni.

KOLAČKI: Neka mu to poslednji puta zvoni, kogod bio. Ona beštija je celu ovu večer učinila ludom i pokvarila nam karmine.[270]

PETRIĆ: A gde je Alojzije? Ne možemo ga ostaviti sama.

SCHUSTER: Valjda će odmah doći. *(više okrećući se prema krčmi)* Alojzije!

ŽENA SCHUSTEROVA: Ja sam ga videla kako se digao i pošao tamo k vama i stao. A posle ne znam –[271]

PETRIĆ: No pričekajmo još malo.

KOLAČKI: Pričekati! *(sedne).* A može li se to bez vina! Vina još, gazda! I kugle, u vas tu ima kuglana![272]

PETRIĆ i SCHUSTER: Ne, ne, više ne.

Svi sedaju, samo Butković nemirno šeće pokraj stola.[273]

TKALAC: Vi ste danas savršeno nerazumljivi, Liza!

[267] *a* /groblju. [Baš onako mahnito ko kad je zvonela Liza, samo kraće.] Prati ga/

[268] *a* /sluša. [Poluglasno]: To sad nisam tamo ja. A ko bi mogao biti?] NAPOLEON/

[269] *a* /glavom): [Mrtve ne ćeš probuditi. Pa ni moja gospoda na odru nisu ustala da zvone.] (opet seda/

[270] *a* /karmine. [A kakove su to karmine bez sveća? Zar vi nemate sveća gazda?
KRČMAR (smeška se): Šta će vam sad, kad odlazite!
KOLAČKI: Pa mi možemo i ostati! Da ne misli da bežim! Ja ću da se kuglam – ko hoće da se kugla? Samo donesite sveće, da još oči spalim, onoj veštici.
BUTKOVIĆ (potlačen, živahnuvši): Ja bih – ali (bulji u Petrića).
Ostali se spremaju na polazak, Petrić tutka Kolačkoga da se diže i šapće mu nešto na uho.
KOLAČKI: Žena me čeka? To mislite? A njezin mladi literat? (diže se) No baš da se uverim, kako je to kod nje, ranije dođem kući.] PETRIĆ/

[271] *a* /ne znam – [izgubio se.] PETRIĆ/

[272] *a* KOLAČKI: [No pa ćemo ipak opet morati da ostanemo. Rekao sam to ja. No, vina još, gazda!] PETRIĆ/

[273] *a* /stola. [Zvono na groblju ućutalo se ko pretrgnuto. I tambure su ućutale.
LIZA (okrenula se leđima prozoru): Šta mislite, da li iko na samrti misli na to zvono? Pa da mu to zvono zvoni u ušima, a on još živ zna da će mu zvoniti, kad će ga mrtvog nositi u grob.] TKALAC/

LIZA: Nerazumljiva? A to vam je razumljivo *(zaleti se na njega i obujima ga oko pasa i izazovno nudajući se pruža mu usne.)*[274]

TKALAC: Liza! *(Hoće da je celiva, ⟨no ona⟩ ne puštajući ga rukama, trza se i zabacuje natrag.)*[275]

LIZA: Dobićete više, samo plešite sa mnom. O, što bih plesala danse macabre! *(vrti se s njim do vrata, otvara ih i viče na tamburaše):* A šta znate vi da svirate?

JEDAN GLAS: Sve! Polku, valcer, kolo, drmež, štagod hoćete!

LIZA: I drmež! O taj vaš slavni drmež! Pa dajte to!

DRUGI GLAS: A biće nam plaćeno?

LIZA: Svirajte, moja se veselja uvek plaćaju skupo.

TAMBURAŠI GROBARI zagrebu u žice u brzim taktovima. ko da tonovi poput brze konjice jure i toptaju u galopu. LIZA sa izobličenim licem povlači TKALCA za sobom, vrti se s njime, smejući se, po sobi, većinom po nevidljivom delu. I topta nogama po podu i razbacuje staklo od razbite boce širom sobe. Ples je sve brži, tamburaši u drugoj sobi smeju se i ijujuškaju.

KOLAČKI: Ta beštija je nepopravljiva! Svinja! Sad je još gora! No ja sam već zakrvavio ruke, sad činite vi red!

SCHUSTER: Gde je taj Alojzije? No sigurno je – – *(više)* Alojzije, žuri se!

PETRIĆ: Doista, ovo je već užas što ta žena radi.

KRČMAR *(stojeći blizu Napoleona):* Čudne ja goste imam večeras.

NAPOLEON: A prokletu ste vi to birtiju izmislili, gazda!

KRČMAR *(ponosito):* Na glasu birtija, što! Još od mog deda na glasu! Stara je ko onaj hrast.

NAPOLEON: Široko Grlo, ha! Ovde birtija. A tamo nedaleko groblje, zemlja, to najšire grlo, ona sve konačno guta i prima u sebe. To se vaš stari prokleto dobro izmislio: tamo mrtvi, ovde živi.[276]

KRČMAR *(smeška se):* Zato se ja i ne bojim za goste. Groblje je blizu, suze su slane pa izazivaju na piće, i eto ti, blizu je i krčma da ih osušiš. Može se malo i sa slanim suzama špekulirati – u tom je moja krčma nekako malo ko žena, što? No zgodna žena svakako. Daje se svakome ko plati.

NAPOLEON: A koliko ih je već bilo tu, koji će doći tamo, i koliko ih je tamo, koji su bili tu? He, he![277]

KRČMAR: Ovde su se mnogi već potukli, ali se ubio još niko nije. Predobra kapljica, a da bi se kraj nje mislilo na smrt. Eto ove žene u sobi, mislila se velite, obesiti na groblju, a sada –[278]

[274] *a* /Nerazumljiva [za vas, zar ne?] A to/

[275] *a* TKALAC: [Vi ste danas savršeno nerazumljivi, Liza.] (Hoće da/

[276] *a* /izmislio: [narugati se onom najširem grlu ovom pijanom birtijom.] Tamo /.../ živi. [Svuda su mrtvi i živi susedi, he, he.] KRČMAR/

[277] *a* /biti tu! [I koliko ih je, koji su tu stvorili odluku da odu tamo!] He,/

[278] *a* /a sad, [baš đavolski luduje, ko da je na zvono već zaboravila.] NAPOLEON/

NAPOLEON: A meni se, vidite, gazda, ono uže na zvonu čini nekako baš zgodnim, da čoveka malo poškalja po vratu, a da mu odmah i zvono zazvoni poslednji blagoslov, he, he. *(Diže se i čudno se, hrapavo smeje pa vadi ispod kaputa nekoliko zgužvanih novčanica i i baca ih na sto.)*

KRČMAR: Opet brbljate! A šta vam pada na um? To je previše!

NAPOLEON *(noge mu se pri hodu savijaju):* Za današnje i sve prošle dugove. Često sam vam ja ostao dužan, izgubivši se i ne plativši.

KRČMAR: Ne verujem, niko meni ne može pobeći. *(Zadržava za sebe jedan deo novca, a ostatak mu vraća.)* Uzmite, to je vaše!

NAPOLEON: Vratite tamo onima u sobi. Ili poklonite gradskoj ubožnici.

KRČMAR: No za to bi bilo premalo. Nego sačuvaću ih, pa kad opet dođete, plaćeno je već unapred.

NAPOLEON *(smeje se, rastezući lice):* Kad opet dođem. Najpre ću se dogovoriti sa gospodom u mrtvačnici, ko će od nas ujutro ustati, ja ili oni – ili nijedan. *(Vuče se zgureno prema izlazu.)*

KRČMAR: Dajte, dajte, ne ćete se videti za ženom u raju.

Na cesti se pojavljuje ALOJZIJE. Šunja se tiho. pokunjene glave, rukama iza leđa kao čovek kojeg vezanog gone nekuda na robiju. Baš na izlazu nabaše na NAPOLEONA. Obadvojica se zaustave, ćutke se pogledaju i razidu odmah, ko dve sene, koje su slučajno na tren pale jedna na drugu. NAPOLEON, ogledavajući se i kimajući glavom, nestaje. ALOJZIJE ćuteći polazi i zaustavlja se pred stolom, gleda u rođake i sve više sagiba leđa kao da ga to savijaju udarci glazbe i plesa, čujni iz krčme.

PETRIĆ: A gde si ti, Alojzije? Mi samo još tebe čekamo da odemo.

ALOJZIJE *(ćuti, leđa mu se ispravljaju, on se okrene i još uvek s rukama na leđima polako se vuče prema krčmi.)*

SCHUSTER: Alojzije, ne idi tamo!

PETRIĆ: Ne bi ga trebalo pustiti.

KOLAČKI: Pustite ga, ipak se odvažio. Neka joj on sve rekne! Baš će ju lepo zateći, ona pleše.

PETRIĆ: Jadno dete, šta će biti s njime? Trebalo bi da ga neko od nas uzme sebi u kuću.

SCHUSTER: Uzeću ga ja. Samo da se požuri – radi Danka. *(Zapaljuje cigaretu, pa daje vatru i Kolačkome, koji se raširio na klupi i naslonjen na blizo jedno stablo, duše, kuca o čaše.)*

KRČMAR *(približio se stolu, pa videći ih sve kako šute):* A tako, mislio sam da ste me zvali. *(Pobire čaše i tanjire te se otpućuje u krčmu.)*

Svi oko stola šute. BUTKOVIĆ je seo, nervozno igra nogom, katkad izvuče pismo pa uzdiše.[279]

[279] *a* /šute [i tek od časa na čas odaju neme znakove nestrpljenja zbog dugog izbivanja Alojzijeva.] Butković/

LIZA *(poskakujući s Tkalcem, došla je u vidljiv deo sobe i tu se zaustavi naglo i zagleda se preneraženo prema vratima, na kojima se ušavši u sobu ukazuje njezin sin):* Alojzije!

[II. ČIN]

Iz scenskih razloga tu se misterij može preloniti u dva čina.

Između prvog i drugog čina nema nikakvog vremenskog prekida – osim kazališnog odmora.

Cela scena je pomaknuta tako da se soba u krčmi vidi cela, a dvorišta manje. Ne vidi se dakle dugački sto oko koga je rodbina Lizina; čuje se samo pokatkad koji njihov nerazgovetan mrmljaj.[280]

ALOJZIJE *(s unakrštenim rukama na ledima, približuje se polagano Lizi koja se otrgnula od Tkalca i uzmaknula. Stane.):* Ti ćeš ostaviti ovog čoveka i poći sa mnom.

TKALAC *(snebušio se isto, ali je još uvek opojen plesom, stao je u stranu, oporo):* Ona ne će ostaviti ovog čoveka i ne će poći s tobom.

ALOJZIJE *(spram Lize):* Kakovo pravo on ima da to kaže?

TKALAC: Pravo budućeg njenog muža.

ALOJZIJE *(gleda Lizu dugim, izmučenim pogledom):* Ja sam tebe pitao.

LIZA *(u kriku):* Ništa mu ne veruj, sve je to laž! Ja njegova žena, uopće ičija žena?

TKALAC: Malo pre ste mi obećali sve.

LIZA: Ponajpre bih trebala umeti da budem mati, a kakova sam ja mati?

ALOJZIJE: Bila si nekada.

LIZA: Nikada. To je bio samo pokušaj da se smirim s onim, što nikad nisam htela ni tražila –

ALOJZIJE: A to je –?

LIZA *(gleda ga u strahu, istisne teskobno u polukriku):* Šta pitaš? Jesi li se kao sudija vratio i došao ovamo?

ALOJZIJE: Nisam došao kao sudija, nego da sam budem osuđen ili rešen. Došao sam da sudija budeš ti meni.

LIZA: Ja tebi? Ja tvoj sudija?

ALOJZIJE: Da.

TKALAC: Kakovo pravo imaš ti da je mučiš? Dosad je ni pogledati nisi hteo![281]

ALOJZIJE: Tebe naime nisam.[282]

[280] *a* /mrmljaj [a tamo iz kuglane lupa kugala, smeh] krč. ALOJZIJE/

[281] *a* /mučiš? [Ti, koji si nakon njenog povratka prolazio mimo nje kao da to nije ništa, i u nesvesticu padao kao pred zločinkom?] ALOJZIJE/

[282] *a* ALOJZIJE: [Zločinca sam video ja u tebi. O ja sebi ne prisvajam prema njoj nikakvo pravo – i sve se to tebe ništa ne tiče.] LIZA/

LIZA: A ako sam ja već bila tvojim sudijom?[283]
ALOJZIJE: Ako si bila, budi mi još jednom, sada.
LIZA: Bila sam. Ti to ne znaš? Otac ti dakle nije ništa rekao? I ja da ti to kažem? *(Okleva.)*[284]
TKALAC: Šta ćutite? Meni ste rekli, a njemu ne kažete! Recite mu, kako ste ga osudili –[285]
LIZA *(Tkalcu)*: Ja ću mu sve kazati, da, ali ne zato, jer vi to hoćete. *(Alojziju)* To što ti niko nikad nije rekao, kažem ti ja: bio si rođen protiv moje volje!
ALOJZIJE *(tiho)*: A je li to moja volja bila, da budem rođen?
LIZA: Njegova, tvog oca, bila je to volja. Približiti me hteo sebi zavazda dužnošću majke spram dece. Nije mu uspelo, na tome je neuspehu i pošao u grob.[286]
ALOJZIJE *(s rukama na prsima, jednom podbočuje bradu)*: Samo na tome?
LIZA: Nema odgovora ni na šta, zna se samo to, da se ništa ne zna, zašto je između nas sve ispalo tako. Ti si sam rekao, da je sve anonimno.
ALOJZIJE: Ali nije anonimno to da je tebi od moga oca čak i u čas, kad je umirao i bio pokopan – bio miliji ovaj čovek, koji –[287]
TKALAC *(naprasito)*: Koji ti je nekad hteo pomoći da ti njemu sada odmažeš –[288]
ALOJZIJE *(iznenađen)*: Pomoći. ti meni? Ah da! Tako si naivno lagao Elviri iz osvete. Ja sve znam od nje same![289]
TKALAC *(isto iznenađen)*: Od nje? Kada?[290]
ALOJZIJE: Pre nego što je otišla. Čuo sam – kako si me klevetao da je – mrzim.
TKALAC: Koješta, to ona samo tako, žao joj je što sam je ostavio, pa sad privlači tebe. –
ALOJZIJE: Žao? Ti nju ostavio? Ona je tebe, jer nikada te ona nije ni volela, košto ni ti nju, Elviru, pa ni nju *(pokazuje Lizu)*. Strast, to je sve![291]

[283] *a* LIZA: [Ne tiče ga se ništa! A tičem li se ja tebe? Ja da budem] tvojim sudijom?/
[284] *a* /kažem? [Da proderem ćutnju?] (Okleva)/
[285] *a* /sudili [tu davno još pre nego što je bio rođen!] LIZA/
[286] *a* /volja. [Promeniti me hteo,] približiti/
[287] *a* /koji [se za ženu i protiv žena bori anonimnim pismima.] TKALAC/
[288] *a* /(naprasito): [Kada sam se ja to za ženu borio anonimnim pismima?] ALOJZIJE/
[289] *a* ALOJZIJE: [Pisao si ga zaručniku Elvire] iz osvete [jer te je odbila. Pokazala mi je ona to pismo i prepoznao sam tvoj rukopis, i ako si ga iskrivio.] TKALAC/
[290] *a* TKALAC: [To nije bilo nikakvo anonimno, nego oprosno pismo, koje sam joj kao pristojan čovek pisao, jer sam zavoleo nju. (Pokazuje Lizu.) I nije Elvira napustila mene, nego sam ja nju napustio.] ALOJZIJE/
[291] *a* ALOJZIJE: [Kao pristojan čovek si dakako i njenom zaručniku pisao oprosno pismo, valjda zato, jer si i njega napustio. To je laž! Verovao bih ti da si se pokazao kao pristojan čovek kad se radilo o meni. Ti Elviru – a ona je to znala, zato te je i odbila – uopće nisi voleo, kao što ne voliš ni nju.] (Pokazuje Lizu)/

TKALAC: Možda doista Elviru nisam voleo, to gore za nju, no nju volem, samo nju! *(Pokazuje Lizu)*[292]

LIZA: Samo nju! Tako uvek svi govore na početku! Tako je meni i tvoj otac govorio! *(Alojziju)* A posle se pokazalo, da nije voleo moju bitnost. I upiljio je sebi u glavu, da me promeni. Nije verovao u mene! Zato je propao? A zašto sebe nije mogao promeniti? A mene je hteo? I niko to ne će moći.[293]

ALOJZIJE: Zarazilo te ko i njega društvo, u kome ste živeli. Promeniti treba osnove društva, da se promeni i čovek.

LIZA: Nikad! Ima nešto iznad društva, a to je večnost! Što, zar mene, ženu ko ja, ne poznaju vekovi? I tvoje reči o meni tamo kod stola, bile su sasvim krive! Promeniti se mene može samo tako, da mi se zada konac! Svršiti, to![294]

ALOJZIJE: Konac? Svršiti? A zašto si onda s ovim čovekom došla ovamo? Je li tvoj smeh i tvoja igra s njime znače svršetak?

LIZA *(poćuta)*: Smeh kažeš. *(Spusti glas kao da ga uranja u daleka sećanja.)* A tu sam ja i plakala nekad – s tvojim ocem kad smo pokopali prvog sina – dete se rodilo mrtvo.[295]

ALOJZIJE: Znam. Da je bilo živo možda ne bi bilo mene.[296]

TKALAC: Vi možete plakati? Nikad nisam čuo vaš plač.[297]

LIZA: Moglo je i inače da te ne bude. Jer tu sam se ja tada odlučila da ne rodim više nikog. Čemu rađati mrtve? Pa si se ipak rodio ti! Otac je tvoj umirao za sinom, još pre nego što sam te rodila, saznao je da sam ti radila o životu još pre života – u nesvestici me je našao kod kuće – nije mi uspelo – *(kao da je rukom htela s jezika strgnuti reč još neizrečenu)*[298]

ALOJZIJE *(preneražen, i opet primajući to kao nešto davno, nesvesno, slućeno)* – pobaciti me? To ti nije uspelo? U utrobi me svojoj ubiti! To! *(klone)*

LIZA: To. On ti je tajio, a ja ne ću. Znaj sve pre nego što od mene tražiš.[299]

[292] *a* TKALAC [(smeje se prisiljeno):Možda /.../ voleo, nisam dakle imao ni razloga, da joj se svetim, jer se zaručila s drugim. A ono što sam pisao njemu, to je bila samo šala, zašto inače to sve ne bih tajio? Ali ti se meni hoćeš da radi Elvire osvetiš sad, kad doista volem nju, samo nju. (Lizu).
ALOJZIJE: Šala, podlost je tebi šala.] LIZA/

[293] *a* /promeni. [On se dao zavarati mojim sporednostima i] nije verovao/

[294] *a* /kod stola, [o meni da težim za promenom sebe same,] bile su [krive], sasvim/

[295] *a* /(poćuta: [Da ti i to kažem? Pa da se zna ko ima da bude sudija, ja ili ti?] (Spusti /.../ sećanja.) [Davno me nije bilo ovde. Otkako sam s tvojim ocem pokopala našeg prvog sina. Tu smo mi tada plakali zbog njegove smrti] – dete /.../mrtvo. [Ja sam rodila mrtvaca.] ALOJZIJE/

[296] *a* ALOJZIJE: [Tom sobom prošao je plač tvoj nad mrtvorođenim mojim bratom?] TKALAC/

[297] *a* /plač. [No pustite to, Liza! Mi ne trebamo dece!] LIZA/

[298] *a* LIZA: [Mogla sam plakati nekada. Više ne mogu.] Jer tu/

[299] *a* LIZA [(usplahirena): I odonda smrt je ušla u našu ljubav ko zločinstvo. I svima tvojim bolestima bila sam kriva ja, kriva, ali neosuđena, jer tvoj otac bio je iz ljubavi preslab da mi bude sudija.] ALOJZIJE/

ALOJZIJE *(ko sebeneznalo ponavlja)*: Preslab?

LIZA: Ali sam ja bila dosta jaka da osudim sebe samu, učinim svemu kraj, i odem i ostavim njemu tvoj odgoj i tvoj život.

ALOJZIJE *(udubljen u sebe)*: Život! Kao da nije u njemu uvek ležalo nešto čudno, potlačeno, neživotno, teško ko olovo! *(Življe)* To je bio žig tvoje volje k mome svršetku! *(još življe)* Ali i k tvome, jer hoteći ubiti mene, mogla si i sebe. To je mogla biti volja i k tvome svršetku.[300]

LIZA: Ili k početku, ja ne znam. Mome početku![301]

ALOJZIJE: A što, ako je mene sada k tebi privukla volja k mome i pravom tvome početku, ta silna volja, da se sa životom istom započne drukčije –, bolje započne![302]

LIZA *(trgnula se)*: Kako?[303]

ALOJZIJE: Da pođeš sa mnom –[304]

LIZA: Kuda?[305]

TKALAC *(rasteže usne na ironičan osmeh)*: Danku po instrukcije![306]

ALOJZIJE *(približi se Lizi sasvim i šapće)*: Pokušajmo da živimo zato, da rođenje drugih ne bude njihovo prokletstvo – *(Uzima je za ruke)*[307]

TKALAC *(smeje se ironično)*: Pođite, Liza, ta nova sreća vodi u tamnicu. I to je balet, vi ste hteli plesati danse macabre![308]

LIZA *(lagano izvlači svoje ruke iz ruku Alojzijevih i gleda Tkalca)*: Moj danse macabre ne pleše se u tamnici.

[300] *a* /u sebe): [I kao da je ceo život moj izgarao od žiga, koji je u nj već u zametku utisnula tvoja mržnja spram materinstva, tvoja mržnja spram nastavka čovekovog, tvoja volja k svršetku! I uvek je tako nešto] čudno, potlačeno /.../ olovo [ležalo na mom životu] to je bio žig/

[301] *a* /početku! [Možda sam se zato i tebe, a posle i tvog oca, htela rešiti da počnem živeti slobodno, po svojoj volji?] ALOJZIJE/

[302] *a* ALOJZIJE: [Tebe je od mene i oca odbila volja k tvome početku!] A što, ako /.../ započme! [Ta silna volja koja se sve do danas plašila smrti, jer danas se je više ne plaši!] LIZA/

[303] *a* LIZA: [Danas je se više ne plaši?] ALOJZIJE/

[304] *a* ALOJZIJE: [Danas sam ja na grobu svog oca mislio na osudu svog druga Danka. I danas sam ja spoznao jasno, da se početak drukčijeg života može postići samo tako, da se uloži sve za taj početak. Sve! I život i svršetak života i smrt, sve, sve! Danas je nada mnom i nad tobom pala velika osuda celog dodanašnjeg našeg života.
LIZA: Osuda? Pa na šta si me osudio, šta hoćeš ti od mene?
ALOJZIJE: Ostavi ovog čoveka, ostavi sve koji se ko psi šuljaju po tvojim tragovima i podi sa mnom!] LIZA/

[305] *a* LIZA: [Da pođem s tobom?] Kuda? [Šta mi nuđaš ti?] TKALAC/

[306] *a* /osmeh): [Šta vam nuđa? Došao je da mu sudite vi, a sad hoće da on sudi vama. Takove ponude davali su vam i oni tamo vani, vaši rođaci.] ALOJZIJE/

[307] *a* /šapće): [Pokušajmo da se smirimo s onim, što ni ti ni ja nismo hteli da bude: da budemo rođeni.] Pokušajmo /.../ prokletstvo – [podimo zajedno stopama Danka, koji trpi za rođenje srećnijeg čoveka.] (Uzima je za ruke [i ljubi ih.)] TKALAC/

[308] *a* /ironično): [Eto što vam nuđa! Da vas ko psića na uzici vodi po tragovima nekakvog fantoma o srećnijem čoveku! Besmislenu, glupu borbu, tamnicu, prostotu, to vam nuđa.] Pođite, Liza/

ALOJZIJE *(osećajući kako mu nestaju majčine ruke, on kao da ih hvata usnama, a onda se polako uspravlja i gleda njih obadvoje bolno):* A ako se srećniji čovek rađa samo tako da neko pre njega oseti šta je to tamnica?

LIZA: Onda to nismo mi, koji to možemo osetiti. I to ne govoriš ti, Alojzije. Ti stojiš odviše pod uticajem tvog prijatelja Danka.[309]

ALOJZIJE *(snebušen, ošine pogledom Tkalca):* Danka, ti to znaš? I misliš – no svejedno! Ili to život – ili *(sav protrne i zapne)*[310]

LIZA *(stukne):* Ili? *(srne na njega)* Što drugo još?[311]

ALOJZIJE – *(ćuti, pognut)*[312]

TKALAC: Drugo će sigurno biti isto tako glupo, ko i prvo.[313]

ALOJZIJE *(gorko se osmehne):* Da, ako ti imaš pravo, onda ostaje još ono samo jedno –[314]

LIZA *(trnući):* A to je?

ALOJZIJE *(tiho, povukavši je za sobom):* Ja sam te zvao, jesi li čula zvono?

LIZA *(stukne, sabere se):* To si ti zvonio? Pomislila sam. A zašto si me zvao?[315]

TKALAC *(više uzrujano):* Ne slušajte te gluposti, Liza![316]

ALOJZIJE: Tako da dođeš – Ako patnja za rođenje srećnijeg čoveka nema smisla, onda ima smisla samo još smrt čoveka kakav jest.

TKALAC: Smisla ima samo smrt obmane da čovek mora biti kakav ne može da bude. Ta smrt – to je život. To je –[317]

LIZA: S tobom ja Alojzije mogu ostati samo onakova, kakova ja jesam. Sve ostalo je priča.[318]

[309] *a* /Alojzije. [To je odluka koja je, čini mi se, celom tvom karakteru, tvom odgoju, strana. I tebi se samo čini, da je možeš oživotvoriti, to je tek prolazno raspoloženje.] Ti stojiš/

[310] *a* /Tkalca): [Prolazno raspoloženje, to?] Ili to život/

[311] *a* /njega): [Ti još nešto drugo misliš i nešto drugo si mi hteo reći!] ALOJZIJE/

[312] *a* ALOJZIJE: [Nešto drugo ja?] (ćuti/

[313] *a* TKALAC [(nemirno): Dosta je tih gluposti!] Drugo će/

[314] *a* /Da, [ako ne može biti tako,] ako /.../ još ono [drugo, ima još jedan put. Ima!] LIZA/

[315] *a* /zvonio? [I mene si zvao? Slutila] sam. A zašto/

[316] *a* /Liza! [ALOJZIJE: Da pođeš sa mnom. Ne, ne. Da sa mnom tamo ostaneš.
LIZA: Da ostanem tamo – ko tvoj otac?
ALOJZIJE: Nije li to zvono zazvonilo i njemu? I nije li trebalo zazvoniti i meni dok sam još i sebi i tebi bio nepoznat u tvojoj utrobi?
TKALAC: On kao osvetnik dolazi, Liza! On vam želi smrt, to je podlo!
LIZA: Nema podlosti veće od osvete. I ti da si došao kao osvetnik? Ne!
ALOJZIJE: Ne, ne. Ne kao osvetnik. Tako sude podlaci, koji su sami naučni da se osvećuju. No čemu živeti, ako čovek ni sebi ni drugima ne nosi sreću? Neka danas uspe ono, što tebi nije uspelo nekad, neka danas zazvoni zvono na groblju nada mnom! Ali i nad tobom, nad svima, koji veruju ko Danko.]

[317] *a* /To je – [da Liza ostane sa mnom.] LIZA/

[318] *a* LIZA: [Liza će ostati s onim, s kojim će to sama hteti.] S tobom /.../ jesam. [Jer to da sam ja tebi htela oduzeti život, još ne rodivši te, bilo je, jer sam sama htela da živim, da živim ja kao ja, Alojzije, kakova ja jesam. Onakova kakova mogu da budem.] Sve ostalo/

ALOJZIJE: Priča? Ali ono nije bila priča kad smo ti i ja zvoneli u zvono kao da će pući?

TKALAC: Pukla bi pre nečija glava nego to zvono.

ALOJZIJE *(pogleda ga mahnito i krikne):* I skoro je pukla! *(Uzbuđen pritište rukama glavu, trza se i sabire polako.)* A zvono je još uvek celo!

LIZA *(nemirna je i kao da svoj nemir hoće svladati umirenjem Alojzijevim, gladi mu kose):* Da, celo! Da šta drugo, nego celo! Šta ti to, Alojzije? Zašto bi trebalo da zvono pukne?

ALOJZIJE *(kosnulo ga Lizino milovanje, raznežila ga ta njezina davno već nedoživljena pažnja i sav se on ko dete privio na nju i mazi se):* Sećaš li se priče, koju ti je otac pričao u mojoj mladosti? Ja sam jučer našao među očinom ostavštinom –[319]

LIZA *(miluje ga, teskobno):* Kakovu je to priču pričao otac? Kao da se nečega nejasno sećam!

ALOJZIJE: Priču o zvonu na groblju – Jedne letnje večeri kad ste mislili da spavam.[320]

LIZA: Priču o zvonu na groblju? Ah, da, da, kako je tome davno i sve je mutno –[321]

ALOJZIJE *(s glavom nauznak gleda Lizu u oči):* Hoćeš li da ti je ponovim?[322]

LIZA: Pa pričaj, Alojzije! *(Polako mu se otme i zdrhtne se.)* Ne, ne, bolje da ne –

TKALAC *(nervozno posmatrajući Lizu i Alojzija okrene se, pođe do drugog stola i tamo sedne na sam sto.):* Pa nismo valjda deca, da se zabavljamo slušajući priče.

LIZA *(polazeći do prvog stola obazre se, pogleda Tkalca prezirno, hladno):* Sad smo ovde samo ja i on, jer onaj treći sad je mrtav. *(Sedne u stolicu)* Pričaj, Alojzije!

ALOJZIJE *(rukama na prsima, okrenut Lizi stoji nasred sobe):* Mrtav je i ne može više da je priča sam. – *(Ušeta se pognute glave sobom)* Ko glas iz groba tako mi se čini. I sad je letna večer. *(Zaustavi se nasred sobe u istom stavu ko i pre).*[323]

TKALAC: Liza, setite se da mi je otac na umoru, trebalo bi da ga obiđem.[324]

[319] *a* /ostavštinom – [I kao da čujem očev glas. Večer je letna, kroz prozor se u velikom ogledalu leskaju zvezde, a vi sedite na kanapeu i mislite da ja spavam! I priča, priča otac, ja se iz kreveta nagvirio i slušam, a ti si nema i tek kadikad se nasmehneš i ćutiš dalje.] LIZA./

[320] *a* ALOJZIJE: [Već ju je ispričao, ti ćutiš i dalje, a otac plače.] Priču /.../ groblju – [pričao ti je. Ti je se moraš setiti. Tebi ju je pričao, ne meni.] LIZA/

[321] *a* /groblju? [I ti si je se sad setio? Nisam je ni ja nikad zaboravila sasvim, ali ipak sva mi je mutna, tome je već tako davno, toliko toga proživelo se. A ti je znaš? Ti si je danas čitao, ti bi je znao pripovedati?] ALOJZIJE/

[322] *a* ALOJZIJE: [Znao bih. Ja je naizust znam.] (S glavom/

[323] a /sam. [A neka se još jednom čuje njegov glas] (ušeta/

[324] *a* TKALAC: [Sunce je već davno zapalo, već je kasno, trebalo bi ići, a moj otac je] na umoru/

LIZA: Pa šta sedite još ovde?[325]

GLAS ŽENE SCHUSTEROVE: Tatice, ne bi li ti išao po Alojzija?

KOLAČKI: Pustite ga, čekajte još malo! Čini se da on tamo dobro pravi red, tako je sve tiho.[326]

Tamburaši u pokrajnoj sobi utihnuli su sasvim.

ALOJZIJE: Bila je jednom pod suncem zvezda na kojoj su živeli ljudi, a razdeljena je bila na stranu dana i na noći.[327]

TKALAC *(nervozno lupkajući nogom o sto, bučno skoči, nasmeje se na njih dvoje i kao da će otići, polazi k vratima i viče)*: Gazda, gazda! Zar vi nemate lampe?

GLAS KRČMAREV *(s dvorišta)*: A lampu vina! Odmah!

(Tkalac se vraća na prijašnje mesto i pali cigaretu)

ALOJZIJE: Na jednoj strani bilo je groblje, a na drugoj igralište. *(U pokrajnoj sobi grobar berdista započeo je s ugađanjem berdeta. Polagani, ko plač mukli zvukovi na deblj'm strunama berdeta)* Groblje – tamo su bili ljudi, koji su zbog svoje nesreće samo umirali i još kad su živeli, živeli su većim delom misleći na smrt. A *(brzi, ko smeh visoko zvukovi no tanjim žicama berdeta)* – igralište – tamo su bili ljudi, koji su zbog svoje sreće samo živeli i još kad su umirali, umirali su misleći na život. A između groblja i igrališta, na međi, stajalo je od vekova u vekove zvono. Orijaško zvono kao da su se sva ljudska srca pretopila u metal i salila u to zvono. *(Berde se ućute, samo čivije škripaju.)* Jednima je to zvono zvonilo na smrt, drugima na život. Jednima je to bilo zvono pogreba, drugima rođenja. Oni na groblju nazivali su to zvono srcem nesrećnih ljudi, a pričali su i to, da će deoba ljudi na nesrećne i srećne i na groblje i igralište, na tamu i svetlo, nestati tek onda, kad to srce pukne. *(Najdeblja struna zazuji kao da je naglo popustila.)*

LIZA *(laktovima na kolenima, podnimila je glavu u dlanove pa ko omađijana pilji u Alojzija i pokrivši lice dlanovima, istisne u strahu)*: Nemoj dalje, Alojzije, ućuti!

TKALAC: Pa dignite se Liza, ako ne ćete da slušate! *(Liza ostaje sedeti.)*

ALOJZIJE *(opio se pričom, pa nastavlja strastveno)*: Tek onda kad to srce pukne, kad poslednji put zazvoni i pukne, onda će ljudi naći sreću, svi za sve – Nestaće groblja i cela njihova zvezda pretvoriće se u igralište sreće za sve. *(Zazveči najviša žica.)* Ali zvonelo je to

[325] *a* LIZA: [Ako vam je toliko stalo do vašeg oca, zašto] sedite/

[326] *b* KRČMAR (prešao je dvorište): Ako baš želite, kugle su postavljene.
KOLAČKI: To je sjajno (čini se da se diže, no čuju se glasovi Petrićev, Schusterov: Ne, ne.)

[327] *a* /ljudi. [I na putu oko sunca, zvezda je pomičnom međom bila večno razdeljena na stranu noći i na stranu dana. I čitav je život tih ljudi pod zvezdom sudbine sudbine bio međom mnogo manje pomičnom, mnogo više stalnom] razdeljena/

zvono iz vekova u vekove, zvonclo je i puknulo nije. A zabranjeno je bilo da se razbije silom, jer tada bi – obmanjivali su se uplivom onih na igralištu oni na groblju – tada bi se dogodilo obratno, cela bi zvezda postala groblje. *(Najdublja struna.)* I tako u čežnji za večnim igralištem sreće, ljudi na groblju čekali su da među njih sađe bog i tada da zvono, dobrotom božjom taknuto, samo od sebe pukne. Iz vekova u vekove su čekali i dočekali vek u kome je prvi puta posle smrti na golgotskom krstu sašao među njih Hristos. *(Kao da su žice samo taknute dlanom.)* Sašao je Hristos među njih da se razgleda kako to sada, već davno posle toga kako je ljude otkupio na križu, stoji među ljudima s ljubavlju, koju im je propovedao za života. I razgledao se Hristos, video je groblje i igralište, čuo je zvono, čuo je plač i smeh i Hristos je zaplakao gorko.[328] I gledali su ga ljudi na groblju i jadali se u čudu i teskobi: nadali smo se da će od njegovog ponovnog silaska među nas pući to srce nesreće. a zvono je ipak celo i Hristos plače. *(Zamumlaju najdublje žice.)*

LIZA *(ponavlja gluho ko jeka):* A zvono je ipak celo i Hristos plače!

ALOJZIJE: I okupili su se oko Hristosa i tražili od njega da razbije to zvono. A Hristos im odgovori kroz suze: zaista vam kažem, ljubazni, ljubavi koju sam propovedao nema,[329] – Ali vam kažem i to: razbijanje tog zvona ne bi samo onda pretvorilo celu zvezdu u groblje kad bi ga razbili dobrovoljno oni srećni na igralištu. *(Ubrzan ćurlik najviših tonova ko podrugljiv kikot. Tkalac se smeje.)* Poslušaju ljudi na groblju Hristosa i zamole one na igralištu da sami razbiju to zvono. No nasmejaše se ovi i ne razbiše ga, bojeći se da se i igralište ne pretvori u groblje. Pa dobro – rekoše oni na groblju – neka se cela zvezda pretvori u groblje, kad cela ne može da bude igralište. Hristos je došao i zvono nije puklo. Hajde dakle, kad samo ne će da pukne, ni oni na igralištu da ga razbiju, hajde da ga razbijemo mi sami! I dignuše se svi na groblju i pođoše da razbiju zvono. *(Kao potmuo topot nogu i kao mrmor tutnjave pre bure, šume najdublje žice.)* Gledao ih je Hristos u čudu, otro je suze i rekao: Nekad ste me sami pomogli raspeti, zar danas da vas ja, same na križu, zadržavam da sađete? Hajdemo! Možda noć sviju postane sviju dan![330] I išli su ljudi, išli napred, šumni ko bura. I došli su, nebo ih je pokrilo ko orijaška ponjava tame, a zvono, *(kaskada tonova razlije se po najdubljim žicama)* da ga niko nije ni darnuo, zanjihalo se u buri njihove

[328] *a* /gorko, [videći da njegova ljubav na križu nije otkupila ljude na zvezdi.] I gledali/

[329] *a* /nema – [ima samo podnašanje zla. I teško je svima nama na groblju, teško.] Ali/

[330] *a* /otro je suze, [digao se i stao njima na čelo govoreći: u ono vreme kad sam vas ja mislio otkupiti žrtvom na križu, vi ste još značili mržnju i sami pomogli onima koji su me raspeli. A danas kad ste sami na križu i svi spremni da u pobuni, koja znači ljubav, date žrtvu za vreme kad će suvišna biti žrtva i vladati sama ljubav, danas me evo na čelu pred vama.] I išli/

volje, zagrmelo strašno, rapuknulo se, palo i zanemelo.[331] *(Sve žice zabrenče, pa onda utihnu naglo ko ugušene dlanom.)*

KRČMAR *(ulazi s lampom, pogledava crepovlje od stakla, meće lampu na sto):* Tako, evo i svetla. *(I u čudu posmatrajući Alojzija izlazi).*

Dok ALOJZIJE priča, KOLAČKI je prelazio teturajući dvorište.

PETRIĆEV GLAS: Ostavi to sad, Kolački!

KOLAČKI: Ideš li, Schuster, gospodin Butković – da se pokuglamo malo? Ne ⟨ćeš⟩? Pa ću s krčmarom![332]

ALOJZIJE: I odmah je svuda zavladalo svetlo, izbrisala se međa između groblja i igrališta, slika groblja pala je u zaborav. I cela zvezda bila je sunčano, radosno igralište sreće, za sve, zvezda svih ljudi bila je dobra.[333]

LIZA *(koja se već kad je krčmar ušao, dignula i odrvenila u svom uspravnom položaju, slična biblijskom Lotu s pogledom na zapaljenu Sodomu, oživi, protegne ruku i krikne):* Sad je ja znam dalje, pusti me da je ja svršim!

TKALAC *(skoči sa stola i ukipi se zadivljen):* Liza!

ALOJZIJE *(zabezeknut odstupi u stranu):* Ti je znaš? Ne dalje, neka konac bude tu![334]

LIZA *(isprsi se i ko da je porasla neizmerno ko misterijozan kolos):* Ali kad nije! *(osmehne se)* Tako po prilici, zar ne? I došao je vek za kojim su iz vekova u vekove čeznuli ljudi ko za vekom sveopće ljubavi. Ali na onom istom mestu, gde je ležalo crepovlje raspuknulog zvona, uzdignula se, stala orijaška žena, zagonetna, strašna. Kao sagrađena od telesa i duša sviju žena na zvezdi, bila je velika u smehu i rečima: Ja sam verenica vas sviju. I vaša ljubav za igralište i mržnja

[331] *a* /bura. [A kad su se već svi okupili oko zvona i kad su već svi začuli pesmu onih na igralištu, tada kao da se najednom nad svima njima raširilo zvono, orijaško ko nebo u noći. Sve je njih pokrila ponjava tame i kao krik buđenja iz ružnog sna zahujao je iz njih samih strahovit vihor.] (Kaskada /.../ darnuo [zvono, zvono se kao u strahu pred ljudima koji su sa groblja prelazili na igralište, počelo njihati samo i zvoniti. Zvonelo je i njihalo se silno, njihala ga je bura volje onih na groblju koji su pod vodstvom Hristosa prelazili svi na igralište. I kad je poslednji od njih prešao, zvono je proparalo vazduh poslednjim krikom i] raspuknulo se/

[332] *a* /priča, [Butković je vani zapalio cigaretu i piše njome u zraku ime Elvira. Pa posle oko tog imena opisuje vatrom krug. Najposle poput Napoleona hvata rukom kolute dima.
PETRIĆ (posmatrao je to dugo s nestrpljenjem i javio se u čas kad je u sobu ušao krčmar): Šta to radite, Butković? Kakova je to detinjska igra?
BUTKOVIĆ (hukne tiho ko iznenađen): Ah da, da. Činilo mi se da vidim Elviru u dimu, a ona mi se izmiče ko dim.
PETRIĆ: Okanite se tih gluposti. Elvira će se doskora vratiti s mora.
BUTKOVIĆ: Kad bi bar već bila tu, jedva je čekam. Bože moj! (Odbaci cigaretu i pokunji se.)] ALOJZIJE/

[333] *a* /igrališta, [i nije se znalo ko je bio nekada na jednoj, a ko na drugoj strani. Stišala se bura, u raskidanim letećim oblacima tame odmicala je] slika groblja [u daljinu], u zaborav./

[334] *a* /znaš? [Sad si je se setila? Sada? Baš sada!] LIZA/

na groblje i vaša pobuna da razbijete zvono, rodila se samo iz želje da lepše živite sa mnom. I sad vam se čini da su sve borbe i bede iza vas, i tame i groblja da je nestalo. Ali borba vaša sa mnom i zbog mene ostala je; nepobediva, neprolazna borba sa ženom i za ženu. Palo je zvono svih vaših smutnja, ali na crepovlju njegovom ostala sam i ustala ja, iz vekova noseći među vas smutnju, noseći vam i u vaš vek ljubavi novo zvono, novu među groblja i igrališta.

TKALAC *(primiče se Lizi raskolačenih oči, opijen):* Vi ste divni, Liza!

LIZA *(nasmeje se prigušeno):* Reče, a glas njezin bio je zvonak i strašan ko glas zvona, kojeg je crepovlje ležalo pod njenim nogama. I ma kako da je strahovit bio smisao i zvuk njenih reči, nikome od onih koji su je slušali nije palo na pamet da podigne kamen i razbije to novo zvono. Gledali su svi divlje, pijano u nju i plesali oko nje ko razigrani igrači oko zveri koja će iz proždreti. *(Lice joj se izobliči i ko da još nešto hoće da kaže zamisli se no mahne rukom i baci se u stolicu.)*

ALOJZIJE *(naslonjen na sto tik iza Lize):* Samo se Hristos kojeg su ljubile žene sažalio na one koji nisu bili ljubljeni od žene, pa se povukao u stranu i ponovno zaplakao gorko –

Vani se smrknulo nebo i prohladan vetar počeo je da se diže sa sa strane groblja. Pa polako ko plosnati handžar sagiba pred sobom granje drveća. Nije još jak, više kao naveštaj bure koja bi mogla doći.

LIZA *(utonula u daleka sećanja):* Jest, on je to pričao kad smo se i telom razišli kako smo se dušom razišli već davno pre toga. To je priča sviju onih u kojima kuca srce što nesrećno ljubi – jesi li i ti jedan od tih, Alojzije?

ALOJZIJE *(trgne se):* To je priča sviju onih koji čeznu da ljube srećno ne samo ženu nego i čoveka, sve ljude.

LIZA: Da i na nju si me morao setiti baš danas! Groblje. zvono, ja – *(utone u sebe)*[335]

TKALAC *(toči vino i ispija na dušak; nestrpljiv):* Manite se tih misli na groblje! Idemo, Liza![336]

LIZA: A vi ste još uvek ovde! *(Odbija ga odmahom ruke)* Ali zvono nije puklo nego sam ja u smehu stajala na crepovlju razbite sebe same. Sama sam ja sebe razbila, kad me nije hteo niko drugi.[337]

ALOJZIJE: I možeš opet postati cela –,[338]

LIZA *(skoči, okrene se Alojziju i ide unatraške, ko da uzmiče pred njime):* Ali ni ta priča nije cela, nije dovršena, jer isto kako je tvoj otac na mostu raspuknulog zvona video ženu, ja vidim muškarca. I oko njega plešu žene ko oko zveri koja će ih progutati.

[335] *a* /Da, i [ti si je morao pričati baš danas – kad me je ko vihor nekakav nesvestan poneo na groblje do zvona.] TKALAC/

[336] *a* /groblje! [Niste vi veštica, da vas vihori nose! A igralište naše ljubavi nije samo priča!] Idemo/

[337] *a* /odmahom ruke) [Jest, ono sam ja bila taj vihor, koji je zanjihao zvono.] Ali/

[338] *a* /cela – [reci mu da ode.] LIZA/

TKALAC *(odostrag hvatajući Lizu za ramena):* A kome ne bi bio slatki zalogaj imati vas? Podimo, Liza, sve je već kazano i rešeno između vas!

ALOJZIJE *(prišavši bliže):* Ništa još nije rešeno, istom se ima da reši, odlazi, odlazi odavde!

LIZA *(stala je u stranu i gleda ih obadvoje nemo.)*

TKALAC: Liza!

LIZA *(kao da se sva savila u grčevima posizanja za nečim neuhvativim):* I sad kad sve znaš, šta hoćeš ⟨od⟩ mene? Od mene koja telom živim na igralištu, a dušom na groblju?

ALOJZIJE *(upre u nju uporan pogled ko da meri dubinu sviju mogućnosti u njoj):* Meni je palo na pamet –

LIZA: Šta ti je palo na pamet?[339]

ALOJZIJE *(muklo):* Slušaj, kada sam stajao pod zvonom, onda – onda sam najednom video pred sobom ucrvljeno lice svog oca u grobu i čuo krčmarske tambure od kojih je zaplamtilo tvoje lice. I bilo mi je grozno i jasno da pre nego nešto učinim sam, pokušam i tebe i sebe odvesti na drugi put, u život.[340]

LIZA: Pa dođi k meni! Ja poštujem tvoje ideje, ali pusti i ti meni da živim po svojima.[341]

ALOJZIJE: Po svojima! S njime![342]

LIZA: Bez njega! No s drugima!

ALOJZIJE *(ko da je uskrsnuo):* S drugima? Ko su ti?

TKALAC *(oblili su ga srsi. Alojziju):* Zar ti to onda nije isto, drugi ili ja? No ti si došao da mi se svetiš![343]

[339] *a* /pamet? [ALOJZIJE (i opet je uzima za ruke): Ne osećaš li da će poslednje zvono pući i cela zemlja postati za uvek igralište sreće i Hristos da će se zasmejati i zaboraviti da plače, ako se u ženi nad ljubav za muškarce probudi ljubav za rođenje srećnijeg čoveka?
LIZA: *Možda bi se pre toga u muškarcu trebala da probudi ljubav za rođenje* srećnije žene.
ALOJZIJE: U meni je ta ljubav budna.
LIZA: U meni je ona zauvek zaspala. A možda je nikad nije ni bilo, ja ne znam.
ALOJZIJE: Nije ni bilo! I nema je! (Zavapi) Onda neka ni tebe ne bude, ali ni mene! Nijednog od nas dvoje! Podimo za ocem, to je rešenje!
LIZA (trza se): Nije to rešenje – ili možda jest – ne, nije! Svi smo mi zvono za sebe i nema ga smisla razbijati, jer pući će ono samo.] ALOJZIJE/

[340] *a* /život. [Telom ja živim na groblju, ali duša mi teži na igralište.] LIZA/

[341] *a* /dođi [sa mnom! I na igralištu se može osetiti zadah groblja i ja ga osećam često. Ali igralište je naša utroba, koja i tebe drži i ne može te pobaciti, kao što te *ni ja iz svoje pobaciti nisam mogla. Drži te i ne želi ti smrt.*] ALOJZIJE/

[342] *a* ALOJZIJE: [Ne, ne! S tobom bih ja mogao, ali s njime ne mogu!] LIZA/

[343] a /srsi. [Lizi): A šta mu vi nuđate da i ostavite mene? (Alojziju) Nuđa ti ono što si mrzeo kod mene. Veselo driblanje ljudi, jer i ona i ja u tome smo isti. Dobro, ja mogu da ti se maknem, ali otvoreno priznaj da si mi se došao svetiti samo zbog Elvire, a sve ostalo, naučeno od Danka, da je laž.] ALOJZIJE/

ALOJZIJE: Ne, nego da nju spasem, od tebe i tebi sličnih! *(Lizi)* Da ostaviš celo društvo koje te je zarazilo, a meni je gadno.[344]

LIZA: I meni je bilo to često. No uvek mi je bilo jasno da izlaska nema nikud. Ni tamo gde hoće Danko. Uronila sam, treba da plivam. Prelaza nema. I tako dok utonem.[345]

ALOJZIJE *(muklo i grčevito pritište nešto u džepu):* Prelaza nema! Pa utonimo odmah! Obadvoje! *(Vadi revolver, stište ga dlanom kao da ga misli previnuti ili sakriti):* Neka pukne zvono barem za nas same![346]

TKALAC *(otkrenuo se, nestrpljiv šeće sobom):* To glupo zvono! Kao da govorite o nekom živom čoveku koji vam se nameće, a mogli biste ga se rešiti jednostavno tako da mu okrenete leđa.

LIZA: Ti imaš revolver! *(Zadrhće, svladava se, ukoči se ravna ko nišan i gleda ga izazovno.)* Pa neka pukne!

TKALAC *(spazio je revolver, zadrhtio se na Lizine reči i razgoropadio na Alojzija):* Šta ti je to? Šta ćeš s time?

ALOJZIJE: Tebe se to ništa ne tiče. Tiče se samo mene i nje. *(Ispustio je revolver u ruci i dišući teško ustrmio je pogled u Lizu)* Da pukne? U mene je već skoro pukao tamo pod zvonom! I sada da ovde –?

TKALAC *(bacio se besno, s mržnjom, odostrag na Alojzija i grčevito mu stište ruku i posiže za revolverom):* I mene se to tiče! U nju da pucaš? U svoju mater? Ovo je ludilo! Ovamo tu glupost! Znam ja, to je Dankov revolver! Pusti!

ALOJZIJE *(otima se Tkalcu grčevito):* Dankov, da. A sad je moj.

TKALAC *(vuče unatraške Alojzija k vratima):* Ali Danko je njime hteo pucati u neprijatelje tvojih ideja, a ti hoćeš da pucaš u mater koja tvoje ideje poštuje. Idi ti, idi ti! Radi šta hoćeš! Ali ona, samo čim ti odeš, ostaje sa mnom.[347]

[344] *a* ALOJZIJE [(mučno): Ne, nije bilo laž. Ali je možda laž da ja mogu učiniti to u što Danko i ja verujemo. A u to ni ti ni Elvira niste verovali, a ne veruje ni ona. Da, ne veruje.
LIZA: Ne verujem, da. Ali ja nisam ko on, ja poštujem tvoje uverenje. Ali ponor ipak ostaje među nama, jer ti ne možeš da budeš ko ja. A ja ne mogu da budem ko ti. Ostaje još jedino, da ostanemo svaki tamo gde jesmo.
TKALAC: Tako je i najbolje, time je sve rešeno jasno. I dosta je već toga.
ALOJZIJE (više uzrujano): Time nije ništa rešeno, jer time je ostalo sve ono isto što je bilo jučer, prekojučer, kroz godine. Bol i muka – da te vidim i osećam ko igračku u društvu, koje mrzim i kojemu želim propast. Ne želim ja samo] (Lizi)/

[345] *a* LIZA: [I celo to društvo o kojem govoriš bilo je mojom igračkom, i često, često bilo je i meni gadno. I često mi je došla želja da pobegnem. Kuda? U samostan? Ha, ha!] No uvek/

[346] *a* ALOJZIJE: [A meni je jasno da nas oboje moramo preći sasvim ili na jednu ili na drugu stranu – onu iz priče. Pa ako oživotvorenje te priče nema smisla onda ima smisla samo još usmrćenje nas kakovi smo stvarno.] (Vadi revolver /.../ sakriti): [Ostavi društvo koje je i meni i tebi gadno i pođi sa mnom!] Neka pukne/

[347] *a* /samnom. [Od svega što ja vidim jest samo crepovlje razbite vinske boce, razbit tvoj život – a mi smo celi i mi hoćemo živeti!] LIZA/

LIZA *(ko privlačena Alojzijevim pogledom):* A ako ja hoću da puca u mene? Ali ovde! Ovde gde sam plakala nekad i želela mu smrt! Tu! Pustite ga! Pucaj, Alojzije!

TKALAC *(s mukom je dovukao Alojzija blizu vrata, rve se tamo s njim i odande više):* Da puca u vas! Pre ću ja ubiti njega! Oteti mu – ubiti ga – on mrzi i mene i vas!

ALOJZIJE *(opire se Tkalcu i više):* Ne ovde, ne ovde! Ovde je svetlo! I ne zato jer si tu plakala nekad nego da ja više ne plačem zbog tebe! Tamo pod zvonom, tamo! Tamo je mrak!

LIZA *(smeje se čudno):* Bojiš se tu? Ali baš tu, samo tu! Tu gde sam igrala, tu neka bude i konac toj igri!

ALOJZIJE: Ne bojim se! Pa dobro, tu. Pusti mi ruku, tu![348]

TKALAC: Nigde, ni tu! Ali ni tvoju smrt ja ne trebam da Liza ostane moja. Pusti revolver!

ALOJZIJE: Pusti ti! To je Dankovo! Ne ću nju! Samo ću sebe! To ti i želiš! Pusti! Ili ću tebe!

TKALAC: Mene? Jesu li te zato poslali oni vani? Onaj pijani s krvavim rukama? Daću ti ja! Da vidimo ko će koga!

Napregnuta borba za revolver. ALOJZIJE je slabiji, TKALAC mu je iskrenuo ruku, revolver je pao na pod među staklovlje. I obadvojica pomamno posegnu za njim, uhvati ga ALOJZIJE i opet se muklo režeći, sopteći rvu.

LIZA *(gleda ih stravično pa srne na njih u vrisku i baci se na njih svom silom. Oni iznenađeni klonu, a ona ih silnim zamahom povuče za ruke i rastavi ih na dve strane. A onda se uspravi i nasmeje tiho ko pobednik):* Kakova je to ludost ubijati sebe ili druge zbog mene! Nisam ja toga vredna. I metni to u džep, Alojzije! Zakopaj to za mene! Ni tu ni pod zvonom ne ću ja toga!

TKALAC *(pazeći na Alojzija):* Ali on to hoće!

LIZA *(smeje se glasnije):* Ne će. Znam. Sličnu scenu doživela sam ja i s njegovim ocem, samo je mesto vas bio jedan ulanski kapetan. No šta vama to pričam! *(Alojziju)* Ja sam ti rekla što jesam i što mogu da budem – Znaš li zašto se nisam vratila kad me je zvao?[349]

ALOJZIJE *(trepti sav i polako ko protiv volje spušta revolver u džep, pokazuje Tkalca):* Jer je on došao na mesto ulanskog kapetana.

LIZA: O varaš se jako! To može on *(Tkalac)* tako da misli, a ne ti. *(Prestaje se smejati. Tiho)* Kad me je zvao, mislio je ili da ću se vratiti promenjena ili se smirio time da se vratim ista.[350]

[348] *a* /bojim se, [prošao je strah, onaj strah pred tobom.] Pa dobro/

[349] *a* /(Alojziju) [Tvome se ocu živa vratiti nisam htela, a sad da mu se vratim mrtva? Ne, ne! A zašto se nisam htela? Je li ti to znaš?] ALOJZIJE/

[350] *a* /Tiho) [Iz istih se razloga nisam vratila njemu, iz kojih se ne mogu ni tebi. Promeniti me je on nekad hteo, a posle] kad me je zvao/

ALOJZIJE: Ti se nisi vratila, jer ga nisi volela.

LIZA: Ili baš zato, jer sam ga volela još uvek. Volela? Nisam ga htela razočarati jer ja sam ista kao nekad. I nisam ga htela poniziti da se, videći me nepromenjenu, zadovolji time da sam ista. Smiri se i ti s time i živimo izmireni svaki po svome. Ja volem tvoj život i hoću da živiš.[351]

ALOJZIJE *(sumnjičavo, muklo):* A ako se ja ko otac, mrtav, vratim k tebi ko tvoja savest?

LIZA *(trgne se, usplahirena):* Ko moja savest? Šta je to? Da, znam, no ne ću znati, nikakvih vampira ja ne ću. *(Izobliči se, osmehne, prede rukom preko čela pa se zagleda u Alojzija, napeto, i istrgne iz sebe najdublju reč, neizrečenu izmedu njih već davno)* Alojzije, ja sam kriva što ti se nisam mogla i ne mogu pokazati drukčijom, ali ti mi moraš verovati, da sam ti ja uvek, i danas ti želim samo dobro, jer ja sam ti ipak mati.

ALOJZIJE *(lecne se silno):* Mati? I to ističeš tek sada?

LIZA: A jesi li me ti cele ove večeri nazvao majkom?

ALOJZIJE *(u ledenom znoju):* Nisam! Pred tobom u lice nisam! Ali pred drugima jesam! I najviše u samome sebi! *(Iskrivi se, lice mu se grči)* I ti ćeš bar tog podlaca ostaviti radi mene?[352]

LIZA *(prilazeći do njega):* Alojzije! Koga ti to vidiš? Ta njega i nema ovde! Uz tebe on je za mene mrtav.[353]

ALOJZIJE *(prihvatio ju je grčevito i povukao, okrenuvši se, k vratima, s nekim muklim dahtanjem, ko plen za koji se boji da mu ga otmu.)*

LIZA *(sve i puštavši mu se još tren stala je naglo i uprla pogled u Tkalca i odmah za stvarima koje su joj na stolu):* Polakše, Alojzije! Pružite mi šešir, Tkalac!

TKALAC *(izbezumljen, baci se naglo izmedu njih. U kriku):* Živ za vas, vi ste moja Liza! Mrtvi ste vi za njega, a ipak vas vodi.[354]

Vani vetar duše jače. I granje šumi, cesta se u sutonu belasa i čini se da to tamo teče potok.

GLAS PETRIĆEV: Biće bure, vreme je kući na večeru. Idite, Schuster, po Alojzija!

TKALAC *(zacenut na tren, baci se pred nju, koja se, puštena Alojzijem, sama pokrenula do stola):* Nikuda, Liza!

[351] *a* /Volela? [Bilo mi ga je žao.] Nisam /. . ./ da sam ista. [Zato se ne vraćam ni tebi, jer ja ne ću ni da se razočaraš o meni ni da se poniziš preda mnom.] Ja /. . ./ živiš. [I veruj mi, meni je žao njegove smrti, ne mogu tajiti da sam i ja kriva.] ALOJZIJE/

[352] *a* /grči [od plača.) Majko! Svejedno da li ću se razočarati, svejedno da li ću se poniziti! Ostavi njega i kao mati podi sa mnom!] LIZA/

[353] *a* /mrtav. [ALOJZIJE (povukao ju je naglo, u nekom muklom tonu okrenuvši se vratima.)] TKALAC/

[354] *a* /kriku): [Nije mrtav, dosta je te igre! Prekasno ste se našli, jedno od vas dvoje danas pripada meni! Vi, Liza!] Vani vetar/

GLAS BUTKOVIĆEV *(naglo kao jedva dočekavši):* Idem ja!
TKALAC: Barem još čas, da nečija faktična podlost bude jasna!
GLAS PETRIĆEV: Ostanite vi!
GLAS SCHUSTEROV: Mogu i ja.
BUTKOVIĆ *(jureći napred):* Idem, idem ja! Ostanite vi!
PETRIĆ: Butković, nikud! Šta ćete vi tamo!
TKALAC: Ja sam za vas mrtav, no drugi to biti ne će! I on to zna! I zašto vas vuče kad zna. Kakova ćete ostati? Jer ste mu majka? Jer ste mu sredstvo da mi se osveti radi Elvire. *(Alojziju)* Podlac si ti! Elvira je njemu važnija nego vi! I da je ima, vi biste mu bili ravnodušni![355]
ALOJZIJE *(s plašljivim pogledom na Lizi, zakoraknuo je spram Tkalca, izgleda da će kriknuti, no zbunio se silno; mrmlja):* To nije tako –
TKALAC *(pobedonosno):* Tako je! Čitam ti na licu!
ALOJZIJE *(pribravši se, s muklom mržnjom):* Pa kad bi i bilo, vredan si ti još gore kazne –
TKALAC *(zasmejao se):* Kazne, on je došao da kazni! Jeste li čuli, Liza?
LIZA *(došla je do stola, okrenula se naglo):* Da, čula sam. *(protiv volje):* I osećam kako se i jedan i drugi mrzite! Alojzije, a ja nikad nikoga nisam mrzela![356]
TKALAC: Jer niste učili od njega – ljubavi![357]
ALOJZIJE *(sabrao se):* Ne, nego – jer nisi znala da takove treba mrzeti, pa da se istinski ljubi – *(hoće da se primakne k njoj)*[358]
BUTKOVIĆ *(dojuri u sobu, zbuni se i sabere, poleti do Alojzija i dirne ga o rame):* Idite, Alojzije, vani vas čekaju! *(Pa proletivši između njih dvojice priskoči do Lize, pa u šaptu sklapa ruke pred njom):* Zaklinjem vas da mi kažete sve, sve!
LIZA *(odmaknula se pa nema gleda u Tkalca i Alojzija koji se gledaju s mržnjom i dignuli su jedan na drugoga ruke.)*[359]

[355] *b* /zna! [I ipak vas hoće vući k sebi. Jer ste mu mati? Jer ste tom sinu sredstvo da mi se osveti radi Elvire, i to je sve, zato sva ta farsa.] Kakova ćete/

[356] *a* LIZA [(više Tkalcu u lice): Ja nikome ne pripadam! Ja ničija svojina nisam! Jeste li vi mene kupili, možda sa vašom zlatnom krvlju? Ja već začas mogu da gledam na vas kako vi gledate na svoje bivše ljubavnice, ali bez oprosnih pisama – ili anonimnih, kako ih god hoćete nazvati. Pustite me mome sinu! On je čist, a vi –] TKALAC/

[357] *a* TKALAC: [Šta ja? Vi šalu s tim pismom uzimate ozbiljno? I mislite da bih ga i vama mogao pisati? O ne, ne će biti potrebno! Ja sam kupio i platio, pa otimajte se vi kako vam drago, vi jeste i ostajete moja svojina.] ALOJZIJE/

[358] *a* ALOJZIJE [(hoteći se primaknuti Lizi, u nameri je da joj nešto kaže, koja je stuknula i sva drhće, gura Tkalca u stranu, udari ga šakom po glavi): Ničija, ni svoja! Huljo, to je tvoja ljubav – kupovanje beloga roblja!
TKALAC (okrene se naglo i digne ruku zarežavši muklo): Idijot!] BUTKOVIĆ/

[359] *a* /ruke: [Ne vraćajte udarac njemu! Meni ga, meni vratite! Evo me! Dođite! (A pred nju se tiska Butković)] TKALAC/

TKALAC *(u šaptu Alojziju):* Bili smo prijatelji nekada. Ja ne mogu biti bez nje.[360]

ALOJZIJE *(isto spusti ruku):* Ni ja. To nije ko s Elvirom –[361]

BUTKOVIĆ *(čuo je iza sebe spominjati nešto o Elviri pa se nervozno obrće, no podjednako drži sklopljene ruke pred Lizom):* Recite mi, recite šta znate o mojoj zaručnici!

LIZA *(kao da ga ne vidi i ne čuje.)*

TKALAC: Elvira te nije htela jer si joj rođak.[362]

ALOJZIJE: A njoj sam sin – i jednoj i drugoj si govorio da ih mrzim![363]

LIZA *(ne otkinuvši pogled od njih dvojice, nestrpljivo Butkoviću):* Šta vi hoćete? Pitajte njega! On će vam bolje znati da kaže.

BUTKOVIĆ *(okrene se naglo spram Tkalca):* Njega? To je taj? *(Odmakne se od Lize i bulji u Tkalca)*[364]

SCHUSTER *(uđe polagano):* Alojzije! Ajde, idemo kući! Ići ćeš sa mnom. Možda nas kod kuće već čeka Danko, jer on je rešen. *(spram Tkalca)* Zar ne, gospodine! On je rešen! *(Butkoviću)* Ajte i vi, vreme je. Sudac se ljuti.

ALOJZIJE *(zacenut od silno radosnog iznenađenja):* Danko rešen? Ko vam je to rekao? Tkalac? *(Gleda Tkalca zbunjeno ko da mu je neugodno da ga direktno pita)* Danko je rešen?

TKALAC *(otkreće se od njega):* Da, da, rešen je. *(Povlači Schustera u stranu i šapće):* Odvedite Alojzija odavde! Izradiću vam bolji položaj u banci svog oca.[365]

SCHUSTER: Sad, sad. No recite mi da li je Danko već pušten? Je li državni uložio ništavnu žalbu?[366]

[360] *a* TKALAC [(pogleda Lizu, spusti ruku): Ne, ne ću ja vas.] (Alojziju) [Ni tebe: Mogao bih ti vratiti ali ne ću.] U šaptu /.../ nekada – [budi mi barem još jedamput. Ostavi je meni,] ja ne mogu/

[361] *a* /Ni ja. [TKALAC: Veruj mi da imam druge nakane s njome negoli s Elvirom. ALOJZIJE: Kao s Elvirom tako i s njome. I kod nje si me oklevetao da je mrzim, kao što si me to pred Elvirom! Uvek taktika ista./ BUTKOVIĆ

[362] *a* TKALAC: [Nisam. Nije bilo potrebno ni pred njom ni pred Elvirom.] Elvira te/

[363] *a* ALOJZIJE: [Jer sam joj rođak, saznao sam, baš pre nego je otišla na more, od nje same kako si bio podao. Ja da ljubim drugu rekao si njoj, a drugima si govorio da ti je ona bila ljubavnicom. No sve je to već prošlo, ona se udaje. Ali zato za mene tvoj život ne će značiti ništa drugo nego remplanje ljudi odostrag i sebičan šut u tuđa vrata. Hteo sam se s tobom izmiriti zbog majke, odbio si me. Pusti me sad, mi smo zauvek na dva fronta.
TKALAC: Bili smo kad se radilo o Elviri, ali tu je samo jedan front, jer Liza je tvoja mati.] LIZA/

[364] *a* /u Tkalca) [ALOJZIJE: A danas, kad se za mene radi o Danku i njoj, mi smo još više dva fronta i ja je na tvome ne želim videti kao luksus.
TKALAC (prisilno se smeje): Nego kao ideju na svome frontu! Ne ćeš je videti! Jer i kao luksus i kao ideja ona je ukopana na mome.] SCHUSTER/

[365] *a* /rešen je. [Za tebe i za njega buržuji samo remplaju, a eto izremplali su ga tako, da su ga rešili.] Povlači /.../ oca. [Samo ga odvedite!] SCHUSTER/

[366] *a* SCHUSTER: [Otići će on sad sa mnom.] No recite/

TKALAC: Jeste – nije– ne znam – čuo sam o tom slučajno na ulici. U njega *(Alojzija)* je revolver.

SCHUSTER: Jeste – nije – ne znate sigurno! Ali rešen jest! To znate. A revolver? *(Primiče se brzo Alojziju)* Alojzije, šta sam to čuo? No razgovaraćemo o tome kod kuće. Idi! Možda nas već čeka Danko.[367]

ALOJZIJE *(pokunjio je glavu)·* Čeka nas Danko! On je rešen! I opet ćemo biti zajedno. *(Zagleda se izmučeno u Lizu)* Jesi li čula? Reši i ti mene![368]

SCHUSTER *(nastoji da ga odvede):* Idi, idi Alojzije, sa mnom. Sve će biti dobro. Gospodin Butković[369]

BUTKOVIĆ *(plaho i smeteno, ne gubeći Tkalca iz vida, uhvati čas kad taj više ne razgovara s Alojzijem i Schusterom pa mu se primakne i viče):* Ja ne idem, ja hoću da znam – je li istina, što gospođa kaže, da vam je moja zaručnica bila ljubavnicom?[370]

TKALAC: Onda dok mi je još bila ljubavnicom, vi joj zaručnik još niste bili.[371]

BUTKOVIĆ: Ona nije imala nikakih ljubavnika.[372]

ALOJZIJE *(oteo se Schusteru pa se polako, opet unakrštenih ruku na ledima šulja do Lize koja je na tu svu scenu ostala nema, povukla se do prozora i gleda napolje. Zaskočen Butkovićem on se trgne, shvati o čemu se radi pa krikne):* Ne verujte mu ništa![373]

[367] *a* /To znate. [To je glavno. A s ništavnom žalbom biće već lakše. A šta kažete, Alojzije da ima revolver? Otkuda?
TKALAC: Dao mu ga već davno Danko.
SCHUSTER: Danko? To je bio moj, zato ga ja uzalud tražim u ladici.] Primiče se/

[368] *a* /rešen! [Biće dakle i pušten!] I opet /.../ čula? [Danko je rešen! No kako ću ja dalje uz njega ovakav slomljen, ovako pobačen? Ja nisam rešen, u tvojoj je ruci moje rešenje, ti si moj sudac.] SCHUSTER/

[369] *a* /Alojzije, [sad si bez oca, bez majke. Ali ćeš zajedno s Dankom naći krov u mojoj kući.] Sve će/

[370] *a* /hoću da znam – [šta vi imate protiv moje zaručnice. Jeste li vi taj koji ste nas hteli zavaditi anonimnim pismima. Ona (Liza) je sama rekla] da vam/

[371] *a* TKALAC: [Vi me ne poznate? Čudim se da vam me nije nikad pokazala, premda sam prošao često mimo vas na ulici. A mene se baš ništa ne tiče da li ste joj vi zaručnik.]Onda dok /.../ niste bili.
[BUTKOVIĆ: Da, ja sam malo kratkovid, pa vas nikad nisam pravo video. A vi ste njoj samo zato poslali anonimno pismo jer vam nije bila ljubavnica.
TKALAC (smeje se): Idite, ako vam je ona pokazala anonimno pismo, znači da vas više voli nego je volela mene, jer meni nikad nije pokazala pisma bivših svojih ljubavnika.] BUTKOVIĆ/

[372] *a* /ljubavnika. [TKALAC: Onda nije imala ni mene pa joj nisam pisao ni anonimno pismo.
BUTKOVIĆ: Ona vas nije volela.
TKALAC: Nije? Pitajte njega (Alojzija) I on je bio jedan kandidat.
BUTKOVIĆ /zabezekne se, lice mu se nabubri ko detetu pa zdvojno pogleda Alojzija): Šta on! Zar ste i vi bili ljubavnik Elvirin? To je rodoskvrnje, ona vam je sestrična. Bože moj, šta to sve znači? Nikad mi ni ona ni njezini nisu ništa o tome govorili. Recite mi vi, vi!] ALOJZIJE/

[373] a /ništa! [Nikad ona nije imala ljubavnika, pogotovo takovih ne koji bi kod nje uspeli, zato on i jeste toliko zloban.] BUTKOVIĆ/

BUTKOVIĆ *(vraća se Tkalcu, plačljivo):* Ja ću vam verovati, recite samo da je čista. *(Vadi iz džepa lisnicu i iz nje pomno spremljeno ružičasto pismo.)* Ja ne mogu drukčije da joj pošaljem to pismo, u kojem joj javljam datum naše svadbe.

LIZA *(okrene se naglo, zapazi pred sobom Alojzija unakrštenih ruku, pa da izbegne odgovoriti njemu, nestrpljivo povikne spram Butkovića):* A jeste li vi čist? I šta je to čistoća?

BUTKOVIĆ: Čistoća? *(I rastvori usta)*

TKALAC *(smejući se):* To je ono što ste večeras pretpostavili u svome sinu.

LIZA: I što nikada ne mogu pretpostaviti u vama.

TKALAC *(pokloni se):* Ne možete a ja za vas ne ću![374]

LIZA: O, ne mislim ja samo čistoću za kojom kuka taj gospodin![375]

BUTKOVIĆ *(srdačno, plačljivo Tkalcu):* Možete li mi zajamčiti da je moja zaručnica danas još nevina?

TKALAC *(surovo ga rine od sebe):* Pustite me, do đavola, to vi pitajte sebe samog. *(Lizi)* Valjda se ne žalite što niste pošli u samostan![376]

BUTKOVIĆ *(klone i sa spuštenim pismom u ruci, nasloni se na zid):* To ja samog sebe i pitam uvek.

LIZA: A šta ja tu govorim o sebi, pred kime? Još uvek sam čišća od vas sviju. Jedino on *(Alojzije)* – ali baš zato ja ne mogu poći s njime, jer on je prečist za mene.[377]

ALOJZIJE: Ti si nesrećna, ali može li nesreća biti prljava? O tome se i radi, da život bude pročišćenje. Ako to ne, onda je očišćenje samo smrt. Reši![378]

LIZA: Nisam ja za to vredna.[379]

ALOJZIJE: Tu si me nekada osudila na smrt, osudi me sada na život.[380]

TKALAC *(Butkoviću koji mu nešto, stišćući pismo na prsima, šapće):* Ostavite me na miru! *(Nastoji doći do Lize, no Butković ga opet šapćući saletava.)*[381]

SCHUSTER *(nastoji Alojzija odvući od Lize):* Ostavi je, Alojzije, to ti nije mati. Idi, Danko će se radovati da te vidi.

[374] *a* /(pokloni se): [Ja bih je još u vama mogao pretpostaviti, ali to bi bila samo pretpostavka.] LIZA/

[375] *a* /gospodin! [zaručnik! Ni vi i niko mi ne će verovati da je meni čistoća bila uvek nešto nedokučivo lepo, nešto što se moglo jednim trenom da spase. O, da sam ja danas sa svim svojim iskustvom tamo gde sam bila kad sam postala mati!] BUTKOVIĆ/

[376] *a* /u samostan! [Svako novo iskustvo u životu jest jedan stepen čistoće manje! Dakako da i ja sam radije igram, kad na igralištu nema blata.] BUTKOVIĆ/

[377] *a* /A [vi ste već na poslednjem stepenu i sasvim u blatu. I] šta ja tu/

[378] *a* /smrt. [U tvojoj je ruci rešenje o mom životu i smrti, ti si moj sudija.] LIZA/

[379] *a* LIZA: [I još uvek hoćeš da ti sudim o smrti i životu ja?] Nisam/

[380] *a* /život. [Ostavi sve, sve ćemo ove ostaviti i živeti sami tražeći ono što se može da nađe između nas, što se već i našlo između nas, jer ti si i sama rekla da ti se društvo u kome si živela gadi i htela iz njega pobeći.] TKALAC/

[381] *a* /miru! [Ja sam Elviru savršeno zaboravio. I prosio već nju (Lizu) za ruku.] (Nastoji/

ALOJZIJE *(usrdno primajući Lizu za ruke):* Sve je još moguće između nas! Danko će biti s nama! On koji čisti puteve za rođenje čišćeg, srećnijeg čoveka.[382]

LIZA *(bleda, u grčevitoj napetosti odlučivanja istrgne ruke i sakriva ih iza leđa):* Srećniji, čišći čovek! *(U kriku)* Alojzije, neka se rodi i najsrećniji, pa će ipak umreti i zazvoneće mu zvono na groblju![383]

ALOJZIJE *(ruku nemoćno izgubljenih u praznini, užasne se i zgrči pred Lizom):* I zato, jer će najsrećniji umreti, najnesretniji moraju da žive? *(I kao da odgovara sam sebi, a odgovor je tek ponovljeno pitanje, on se ispravi naglo ko uskličnik. Smeh, prvi njegov smeh ove večeri, smeh kratak ko laki odsev Lizinog buktavog smeha pod zvonom, blesne mu licem)* Da živu večno pod zvonom na groblju!

U taj čas ZVONO NA GROBLJU zaječalo je ko osamljen vapaj čoveka zalutalog u noći. Već su se dosta dugo od strane groblja valjali, razlevali i naganjali suhi talasi bure i zapljuskivali dvorište i krčmu ko da je hoće zauzeti na juriš. Kratki letni bleskovi bez grmljavine liže ko vatreni jezici nekih demona i krčmu i dvorište i isprekidice obasjavaju kubeta arkada na groblju. Tabla je »Široko Grlo« pala odmah, kako je jeknulo zvono. Pala je u štropotu baš na klupu, na kojoj je sedeo NAPOLEON. A silni divlji talasi ciklona porasli su u plimu. Krošnje se savijaju, plot škripi, prozori se tresu. Plamen u lampi drhće i svaki čas kao da će se ugasiti. Na hrastu je pukla najniža grana i visi nemoćno obešena, klateći se sa spuštenim lisnatim krajem po zraku kao da očajno traži tlo. U plimi ciklonskih talasa ko krikovi brodolomaca s podrtine broda, valjaju se i isprekidano u haosu doletavaju ovamo zvukovi i šumovi grada koji živi pod grobljem. Brencaji tramvaja i soptaji auta. Fićuci lokomotive i sirene fabrika. Kabaretni orkestar i kasarnska truba što trubi na retrajte. Topot stražarske konjice i gomile ljudi na pločnicima. Izvici novinskih kolportera i pevanje narodne himne. I iz internacijonale: eto budjet poslednij... Sve u haosu čas glasnijem čas tišem prema dopusima ciklona. Finale grada, koji se ljulja i tone, haotičan je i tragičan, jer svi ti zvukovi i šumovi kao da odavaju međusobnu borbu, dok im svima preti jedan, za sve njih općenit, silan dušmanin. Nad svima njima ko dominanta ječi muklo ZVONO NA GROBLJU. Ječi ispretrgano, u zahuku, u predisima i ropcu borca, koji se mahnito bori protiv premoći neprijatelja, ali će ih ipak pojedince i u gomili sve naterati na uzmak, ućutati ih i neizostavno ostati nad svima njima pobednik, svima njima poslednji Finale.

[382] a ALOJZIJE: [Danka ste se vi odricali, ja se nje ne mogu!] (usrdno /.../ nas, [pođi! Ne zovem te majkom svojom, drugaricom te svojom nazivam, pođi sa mnom da zajedno s Dankom čistimo] puteve/

[383] *a* /čovek. [Prekasno je da danas i sanjam o njemu!] (U kriku) [I šta je to srećniji čovek?] ALOJZIJE/

A udarac tog ZVONA kao da je sve te ljude prestravio ko potres, nadošao okomit iz dubina.[384] *U kuglani je zamro jek kugala. PETRIĆ se pojavio na dvorištu s maramicom u ruci, ogledava se zbunjeno unaokolo i trči pod hladnjak.*

⟨PETRIĆ:⟩ Šta to oni tamo rade tako dugo?

ŽENA SCHUSTEROVA *je tiho ciknula pa stiščući šešir levom, a krsteći se desnom rukom, leti za njime.*[385]

ŽENA SCHUSTEROVA: Tatice!

PETRIĆ: Butković, Alojzije!

GLAS KOLAČKIJEV *iz kuglane:* Škandal, porušit će još kuglanu!

I sve troje, šibano vihorom, sabilo se pod hladnjakom ko očajni brodolomci na rtu palube, što strši još iz talasa. U sobi SCHUSTER popravljao je okovratnik i ruka mu zastala u okovratniku. I tako stoji on kao da čupa jabučicu iz vrata i izvlači dušnik. BUTKOVIĆ je listom pokrio lice i nagnuo se kao da se pred nekim skriva. TKALAC se naslonio na zid, prekrstio na prsima ruke i kao da ništa drugo ne čuje i ne vidi oko sebe, nepomično pilji u LIZU i ALOJZIJA. I prati svaki njihov pokret kao lovac koji vreba na plen.

ALOJZIJE *(stuknuo je, naježio se, previo se, ispravio ko elastično pero i kriknuo):* Zvono na groblju!

LIZA *(stoji nepomična, silna u stavu ko kolos, ruku spuštenih koso, i u dívljem, iscerenom izazovu, kliče zvučno, metalno):* A ko to sada zvoni?

ALOJZIJE *(u potmulom kriku ko ispod zemlje):* To je ono – kao da će pući! Pući će, idi! *(Baca se na nju, trga je i vuče.)*[386]

LIZA *(otklanjajući od njega pogled, drhće u nemim mukama i nesvesno prati pogledom Tkalca, koji mirno, kao da se ništa ne događa, odvaja se od zida i na prstima se miče sobom kao da će izaći.):* Mirnije, Alojzije, ići ćemo svi zajedno![387]

[384] *a* /dubina. [Društvo oko stola na dvorištu skočilo je s klupa. Petrić je upravo prineo do nosa maramicu pa s maramicom u ruci ko konobar kojeg zovu na sve strane,] ogledava /. . ./ naokolo [i ne zna gde će pre. Kolački je upravo prineo Alojzijevu čašu usnama, čaša mu je pala, i on teturajući i posrćući, režeći nerazumljive psovke, nesposoban da se odredi kuda će, ogledava se i povodi u svemu za Petrićem. Petrić je poletio spram Napoleonovog stola.] ŽENA SCHUSTEROVA/

[385] *a* /leti [pod hladnjak. Za njom Petrić. Maramica mu se batrlja pred licem. Kolački zakopčava kaput.] ŽENA SCHUSTEROVA/

[386] *a* /To je [vihor zanjihao zvono i ono će sad pući! I mesto njega dići se se žena! I *žena će umoriti srećnijeg čoveka!* I *čovek će umoriti srećniju ženu!* I *mi ćemo* jedno drugome biti zvono na groblju! Ideš li? Sad je čas! Ne možemo li da budemo roditelji srećnijem društvu, ubijmo u sebi društvo, koje nas je rodilo! Idi, dok zvoni,] idi!/

[387] *a* /izaći, [izaći će.) Ne, ne, Alojzije! Ne možeš voleti mene, a mrzeti to društvo, jer to društvo sam ja.] ALOJZIJE/

ALOJZIJE: Ko svi? I on? *(traži pogledom Tkalca i stukne ko zgromljen, sebeneznalo, naglo vadi revolver, maše njime, grcajući, po zraku):* Nikad, s njime nikad![388]

LIZA *(nemo gledajući ga sa izobličenim osmehom):* Pa i bez njeg! No ja mržnje između vas radi mene, a još manje radi Elvire, koja je čini se glavni razlog, ne ću.[389]

ALOJZIJE *(obezglavljen zamahnuo je revolverom):* I ona i ti!

LIZA *(spram Butkovića):* A on? Zar ne bi ipak bilo sve za tebe isto?

SCHUSTER *(oporavio se, spazio Alojzija s revolverom, vikne):* Alojzije! *(Pa htedne da naglo zakorakne tamo, no povukao se još dublje u zidu).*[390]

BUTKOVIĆ *(gledajući je blesasto, jauče plačno):* Ja? Šta isto?[391]

TKALAC *(koji je Alojziju, čim je taj izvadio revolver, ko panter tiho došuljao iza leđa, zgrabi ga, stojeći odostrag, gvozdeno za ruku, savine je i prekloni revolver k tlu.)* Isto, ali ovo nije isto, imaš li ili ne![392]

ALOJZIJE *(ne otkrećući se od Lize, grči se da oslobodi ruku. I više iskežen):* Pusti, ja ću sebe! *(A u otporu protiv Tkalčevog stiska revolver doista odapne u zemlju pred Lizine noge. Pred vratima vrisak Schusterove žene!)*[393]

LIZA *(zadrhti se na hitac, ne makne se s mesta, samo se izobličeno osmehne i podigne još više ruke i s mirom stane pred Alojzija; zapozapovedno):* Ovamo to daj, meni!

TKALAC: Maknite se, Liza, on hoće vas![394]

GLAS KOLAČKIJEV *(još pred vratima):* Ubio ju je! Beštiju![395]

GLAS PETRIĆA: Nije, zaboga!

I sve troje, KOLAČKI, SCHUSTEROVA ŽENA, PETRIĆ jurnuli su u sobu.[396] *KOLAČKI prvi, s uzdignutom pesnicom, ŽENA SCHUSTEROVA jecajući.*

U taj čas, TKALAC se okrenuo spram pridošlica. SCHUSTER se osmelio i poletio do ALOJZIJA, hteo ga uhvatiti odostrag, no pri tome se spleo s rukama TKALČEVIM. Prilika se desila taka, te se Alojzije istrgnuo, poletio spram vrata, sudario PETRIĆA, munuo mimo njega u kriku (spram Lize): Čućeš! Pući će, pući će sad!

No u drugoj sobi, nevidljivi, zgrabili su ga GROBARI.

[388] *a* ALOJZIJE [(odgurnut Lizom,] stukne /.../ po zraku): [Nikako me se društvo više ne tiče! (I uperi revolver u Lizu) Bojiš se?] LIZA/

[389] *a* /osmehom, [raširila je ruke kao da se stavlja na nišan): Ne bojim.] SCHUSTER/

[390] *a* /(oporavio se, [prišao do Butkovića, digao mu pismo s lica, metnuo mu ruke na rame): I za vas je bolje da što pre odemo. (Okrene se.] spazio Alojzija/

[391] *a* /plačno): [Šta vi držite o mojoj zaručnici, gospodin Schuster?] TKALAC/

[392] *a* /k tlu.): [Pucaj, ali u zemlju!] ALOJZIJE/

[393] *a* /iskežen): [Je li to tvoj telesni stražar?] (A u otporu/

[394] *a* TKALAC: [Pustite mu ruku, telesni stražaru! Ako me volite više nego on, stanite pred mene!] GLAS KOLAČKIJEV/

[395] *a* GLAS KOLAČKIJEV [(čuvši hitac, drekne pod hladnjakom)]: Ubio/

[396] *a* /troje, [zaplete se, otplete i pojuri iz hladnjaka u krčmu.] KOLAČKI/

GROBAR BRAČISTA: Ej, čekaj ti malo! Pucati pa pobeći, nije to tako!
KRČMAR *(na pragu, i onima ovde i onima tamo):* Šta je to? Moja krčma nije streljana!
PETRIĆ *(brišući maramom čelo):* Šta je to? To je kriminal![397]
KOLAČKI *(pijano se ogledava kao obneviden od svetla).*[398]
PETRIĆ *(stao je na prag, neobično uzrujan):* Alojzije, nošenje je oružja mladeži zabranjeno! Butković, uzmite mu revolver![399]
ŽENA SCHUSTEROVA *(doletila je svome mužu i hvata se za nj i jeca):* Tebi nije ništa, tatice, tako sam se stražila!
KOLAČKI *(smućen navaljuje na Lizu koja se posle bega Alojzijeva tek malo pomaknula i ukočila pokrivši rukama lice):* Beštija ti, još si živa?[400]
TKALAC *(zaštićujući Lizu, odrine surovo Kolačkoga te se ovaj zatetura i navali se na krčmara):* Marš, glupane![401]

[397] *a* /kriminal! [TKALAC (poziv Lizin da stane pred nju, pada na njega ko drugi hitac. On pusti Alojzijevu ruku, zakorakne pred Lizu): Staću.
SCHUSTER (otkinuo se od Butkovića koji od toga svega kao da ništa ne zapaža i samo misli na svoju zaručnicu, skoči do Alojzija, u kriku): Alojzije! (I pograbi mu ruku namesto Tkalca)
TKALAC (ne videći to, već je u poluokretu stao pred Lizu, no trgne se, brzo odmakne u stranu, okrene se k njoj i zadreči): Ja vas više volim nego on, ali živ živu!
ALOJZIJE (otima se Schusteru): On ni živu, a ja i živu i mrtvu! (Otme se Schusteru, uperi u nju revolver i tresan Schusterom opali, tane promaši i probije na prozoru staklo, on obneviden uperi revolver sebi u prsa, no još pre nego opali, padne na Schustera, a Schuster mu odostrag pograbi obadve ruke i poslednjim naporom sila trgne ih dole, spram zemlje.)
LIZA (zadržavana Tkalcem poletila je do njega): Alojzije, ja ti ne mogu da sudim, ne sudi sebi ni sam!
ALOJZIJE(u divljem, mahnitom, kratkom smehu): Ti sebi ne možeš da sudiš, a osudi se i ubij se sama, kao što ću se ja!
SCHUSTER (zdvojno): Budi pametan, Alojzije, nemoj da pucaš!
ALOJZIJE (istrgnuvši se Schusteru, potrči prema vratima i viče odande, nevidljiv): Pući će, pući se sad!
A na vrata, nevidljivi, nagurali su se grobari tamburaši pa su sad, kad Alojzije hoće da sebi probije između njih put, šćepali ga i vuku ga nasred sobe.
GROBAR BRAČISTA: Ej, čekaj ti malo! Nije to tako. Pucati, pa pobeći!
GROBAR BERDJISTA (bugarijašu): Pusti ga ti! Idi radije poveži zvono, taj Napoleon nas je prevario da ga je povezao.
GROBAR BUGARIJAŠ: Ko će u tu buru! Lajalo je dosad, neka laje i dalje!
ALOJZIJE (otima se i viče): Pustite me!
KRČMAR (uleti sav usplahiren): Šta je to? Ko to puca? Moja krčma nije streljana!] KOLAČKI/

[398] *a* KOLAČKI [(nasrnuo je na krčmara i] pijano /.../ od svetla): [Gde je? Jesi li je dobro pogodio?] PETRIĆ/

[399] *a* PETRIĆ [(dohotkao je svojim kratkim nogama i vapi): Samo ne zločin, samo ne zločin! (I natrapa na Butkovića) Vas tu nije trebalo! A kad ste već bili tu, trebali ste već kao čovek od zakona sprečiti da se puca.] ŽENA SCHUSTEROVA/

[400] *a* /živa? [Zar te sami vragovi čuvaju?] TKALAC/

[401] *a* /glupane! [PETRIĆ (okrene se Alojziju i gura pred sobom Butkovica): Nošenje oružja je kažnjivo, Alojzije! Uzmite mu, Butković, revolver! U ime zakona! Grobarima, od kojih dvojica drže Alojzija za ruke, a treći mu hoće oteti revolver, koji Alojzije drži grčevito) Ne natežite ga vi, on će sudu sam da izruči oružje, ja vam kao sudbeni većnik nalažem da ga pustite.] KRČMAR/

GROBARI su dovukli ALOJZIJA do praga i natežu ga i stištu brutalno.

ALOJZIJE *(uspeo je da revolver gurne u džep, previja se i brani ga zguren):* Pustite me!

PETRIĆ *(grobarima):* Pustite ga, on će sam da izruči što nalaže zakon.

KRČMAR *(ne znajući kuda da se okrene, Kolački je pao na njega, on se izmakne i vrzma se zbunjeno):* Mir, mir, gospodo! Šta ste se strčali, niko nije ubit![402]

KOLAČKI *(jer mu se krčmar izmaknuo, zateturao je u poluokretu i pao na Butkovića, viče na Tkalca):* Svinja! *(I spram Alojzija)* Daj ovamo revolver, ja ću one svinje tamo – bio sam ja soldat –

GROBARI TAMBURAŠI *(pod utiskom Petrićeve vike viču na krčmara):* A šta vi nas terate, nismo mi kokoši! *(Puštaju Alojzija)* Pa se tucite sami s njime, kad baš hoćete, nismo mi policija![403]

SCHUSTER *(otima se od žene, koja se ovesila na njega i ne pušta ga u vrevu):* Pusti me mamče! Zaboga, ubiće se! *(I otme se)* Alojzije, seti se, Danko je rešen!

ALOJZIJE *(osetivši se oslobođen, zgrči se):* A ja sam osuđen! *(i okrene ne naglo.)*[404]

KOLAČKI posrnuvši, uhvatio ga je za kaput i pao potrbuške, jer mu se Alojzije istrgnuo i pojurio dalje.

SCHUSTER, zbog žene došavši prekasno, uhvatio je rukom u prazno.

KRIK: Pozdravite Danka!

SCHUSTER *(pojuri za njime):* Revolver mi daj, Alojzije!

PETRIĆ *(tapkajući nogama, gurne pred sobom Butkovića te ovaj jedva uhvati priliku da obide Kolačkoga koji reži na podu):* Šta ste stali? Uhvatite ga! *(Butković je, izlazeći, začas stao i pogledao ga smeteno ko paralitik i pojurio za Schusterom. A on sam također se na polasku okrene, digne prst i zapreti Lizi, koja se sva ukočila; ukočila joj se i ruka, kojom je otiskivala Tkalca od sebe i koju sad Tkalac, iskorišćujući njenu ukočenost pritiskuje na svoje prsi i draga je dlanom.)* Vi ćete završiti u tamnici! *(I odbrza iz sobe.)*

ŽENA SCHUSTEROVA *(zaplakana okrenula se spram Lize i cvili):* Liza, Liza, šta si učinila! *(I videći da njenog muža nema, juri iz sobe)* Tatice, čuvaj se!

KOLAČKI *(dižući se pomoću krčmarevom, grozi se s obadve pesnice Lizi i Tkalcu):* Čekajte vi beštije, obračunaću ja s vama! Na sudu! *(I sam, teturajući, najbrže što može nagne spram vrata.)*

ALOJZIJE *(gologlav – šešir mu negde pao – juri preko dvorišta s dignutim revolverom. Vihor ga pljuska u lice. Krik se njegov ko poklopljen zvonom, zapleće u mukli ropac):* Pući će!

[402] *a* /ubit! [(gura grobare) Idite vi van, radije povežite zvono, gospoda su se radi tog zvona upravo i popravdala. (Pušta grobare i] vrzma se/

[403] *a* /vike): [Šta mi znamo ko ste vi, pobeći će, ako ga pustimo.] (Viču na/

[404] *a* /zgvrči se [i ispruživši ruku u kojoj mu je revolver, poleti spram vrata.] Kolački /. . ./ Danka, [pozdravlja ga Alojzije pod zvonom na groblju!] SCHUSTER/

KRČMAR (*okrenuvši se od Kolačkoga viče na grobare, koji su se povukli do zida):* Šta ste stali, trčite i vi!

GROBAR BRAČISTA: Sad ga hvatajte sami![405]

LIZA *(trgnula se iz svoje ukočenosti, istrgnula se Tkalcu i u vrisku poletila spram vrata.)* Ne dajte mu, ne! *(Pa sva uzdrhće, ne dopre do vrata, raširivši ruke, povede se i nauznak padne onesviještena na ruke Tkalčeve.)*[406]

TKALAC *(gladi Lizu po licu):* Liza!

KRČMAR *(poskočio je do stola, vičući):* Vode, vode! Tu je nema! *(Izleti iz sobe)*

A vani po redu ispadaju iz krčme SCHUSTER, BUTKOVIĆ, PETRIĆ, ŽENA SCHUSTEROVA i KOLAČKI. I viču, a od pojedinih njihovih uzvika čuju se u vetru samo iskidane slovke: ije – ojz – ojzi! *BUTKOVIĆU je ispalo pismo, a vetar ga nosi zemljom, on to i ne primeti. Samo se zbunjeno ogledava, a PETRIĆ je natrapao na njega pa ga vuče za sobom. KOLAČKOME je upravo na okuci ceste vihor odneo šešir. On komično posiže za njime, te dižući obadve pesnice kune, jer mu se šešir kotrlja pred njime na cesti. I nestaje na cesti kao poslednji od rodbine, koja je slavila za stolom na dvorištu karmine. Zvukovi ZVONA NA GROBLJU ispretrgali su se čudno. Na čas se zvono ućuti sasvim.*

GROBARI TAMBURAŠI *(gledaju Lizu u Tkalčevim rukama pa se smeškaju i prave primedbe medusobno.)*[407]

GROBAR BERDISTA: To su ti naša gospoda. Moje berde je pametnije od njih.

KRČMAR *(uletio je sa čašom vode i škropi Lizu po licu):* To će joj dobro doći.

TKALAC *(odbija ga):* Dosta je, dosta. Recite ovima da izađu.

KRČMAR *(grobarima):* Idite vi, vidite da tu nema nigde krvi. Zasvirajte radije.[408]

JEDAN GROBAR *(povlači se s drugima i sva trojica bacaju poglede na Tkalca):* Pa možemo, ako se plati. Onako ćemo ko na svadbi. *(Izlaze)*

TKALAC *(krčmaru, koji se zagvirio u Lizu):* Idite i vi. Ostavite nas same.

[405] *a* /BRAČISTA: [Držali smo ga već, pa ste nas vi terali napolje!] Sad ga hvatajte sami!
[GROBAR BUGARIJAŠ: Neka ga ona (Liza) hvata! On je sam viknuo da ide pod zvono na groblju. To je sigurno bila ona koja je večeras tamo zvonela, neka ide i sad tamo, neka zaveže što je razvezala!] LIZA/

[406] *a* /ne! [I ja ću! Zavezaću što sam razvezala! Alojzije!] (Pa sva/

[407] *a* /medusobno). [GROBAR BRAČISTA: Uhvatiće oni njega, dosta ih je koji ga love.
GROBAR BUGARIJAŠ: To ti je ona ista ženska koja je na grobu svog muža tražila od nas da joj otkopamo grob. Neka se sad smije, vidiš, sad šuti ko zvono.] GROBAR BERDISTA/

[408] *a* /krvi. [Samo su flašu razbili, no to ću ja pomesti pa od sve ove večeri ne će ostati ni traga. Idite, pa] pa zasvirajte radije – [možda će gospođa prije doći k sebi.] JEDAN GROBAR/

KRČMAR: Je li joj bolje? *(Stane pred sto)* A prokleta ta bura, još će ugasiti lampu. *(Pomiče lampu sasvim na kraj stola, dalje od prozora pa odlazi.)* Bogme, za glas moje birtije ne bi bilo dobro, da tu tko umre.

TKALAC *(ostavši sam seo je s Lizom na kolenima na prvu stolicu. Raskopčao joj je vrat, ljubi je i šapće grozničavo):* Konačno si ostala meni, samo meni, samo meni! *(A usne mu se ko pijavice usišu u Lizin vrat.)*[409]

III. ČIN

Vani u oluji svi zvukovi i šumovi iz grada uzmaknuli su i leže nemo ko pobijeni. Samo ZVONO NA GROBLJU ko u novim snagama opet zvoni. Bleskovi su jači i duži. I čini se, negde je buknuo požar, a zvono je zvono požarno. U pokrajnoj sobi zabruji na tamburama veseo, plahovit tuš. GROBARI ijuju̇škaju. Kao da je demon ove krčme ustao i urlajući zaletio se da osveti poraz glasova iz grada i zametnuo poslednju bitku sa ZVONOM NA GROBLJU. Sve je jedan olujni pandemonijum elemenata, gde se čovečja duša i telo čovečje splelo sa stihijom prirode u sverazoran, divlji kovitlac.

LIZA *(otvara oči, hoće da se uspravi. Tkalac je pritište sebi):* Šta je, gde smo to mi? Gde je Alojzije?

TKALAC: Ne brinite, odveli su ga rođaci.

LIZA: Odveli su ga? Oni? *(Hoće da skoči, Tkalac je ne pušta)* On ne pripada njima! On je moj!

TKALAC: Vaš? Sad je Dankov –[410]

LIZA: Dankov? Njemu je poslao poslednji pozdrav! Poslednji? Zatisnite *mi* uši! Skinite ono zvono![411]

TKALAC: Umirite se, Liza! Prestaće ono s burom![412]

LIZA: A Alojzija su odveli rođaci? Uhvatili ga, što? *(Skoči najednom)* To je laž! Kako vi to znate kad se niste maknuli iz sobe![413]

TKALAC: Ne lažem. Uhvatili su ga – na dvorištu – na cesti – kako bi ga rođaci mogli ostaviti sama!

[409] *a* /grozničavo): [I sama si u nesveticu pala ko muž tvoj i sin. I] konačno si ostala/

[410] *a* /Vaš? [Mogao je biti vaš pa ste ga – no ništa. Danko je pušten, ako još nije, pustiće ga. On Alojziju više vredi od vas.] LIZA/

[411] *a* LIZA: [Više? To je on sam rekao. Pa neka pokuša s Dankom. Ali Danko njega vodi u propast. On sili Alojzija na život za koji Alojzije nije sposoban. I na koncu se pokazalo da ja Alojziju više vredim nego Danko. A zvono još uvek zvoni! Šta je to bilo sa mnom? Ja sam u nesvesticu pala! I ja – kao nekad oni!] Zatisnite/

[412] *a* /LIZA! [Nesvestica je bila samo prolazna i prošla je već!] Prestaće [i ta luda bura pa će se i zvono ućutati.] LIZA/

[413] *a* LIZA: [Da ga bar vetar hoće da skine.] A Alojzija/

LIZA: Ja sam mu mati pa sam ga ostavila sama. On je bio toliko uzrujan – Jesu li mu oduzeli revolver?[414]

TKALAC: Razoružanog su ga odveli kući. Preslab je on da se ubije.[415]

LIZA: Možda ga vi odviše podcenjujete!

TKALAC: Poznajem ga bolje od vas. *(Nemiran i sam).*[416]

ZVONO NA GROBLJU kao da je na izmaku poslednjih snaga. Premda je bura jednako jaka, čuju se samo kratki, časoviti udari klatna; to kao da su poslednji jauci zvona. Na olujnom popršću čini se da je ostao pobednikom demon krčme, što je riknuo iz tambura. No on se u taj čas stišava sasvim.

LIZA *(prisilno se umiruje):* A Danko mu, mislite, može zameniti mene?[417]

TKALAC: Vas? Njemu može. Može još on da bude i sa ženom srećan. Tog glupog Butkovića ja sam samo zato i peckao da možda Alojziju otvorim put do Elvire.[418]

LIZA: Sada? A onda, kada je bilo još vremena, onda ste mu ga zatvorili.[419]

TKALAC: Jer tada još nisam imao vas. I još je uvek vreme i nije prekasno da se sve ispravi.

LIZA: Kako?

TKALAC: Pa – možda da vi sami govorite s Elvirom. Vi biste se dve mogle razumeti, ona vam je u mnogome vrlo slična.

LIZA *(nestrpljivo):* Slična ili neslična svejedno! No vi ste morali biti strašno podli, kad vas toliko mrzi! Šta ste ono rekli, da je i Danko bio protiv te ljubavi? To bi Alojzije znao i ne bi ga toliko poštivao.[420]

[414] *a* /uzrujan – [može zbilja da izvrši svoju pretnju – a možda ju je je već i izvršio! Ne varajte me, Tkalac! Recite mi, jesu li ga zbilja uhvatili,] jesu li/

[415] *a* TKALAC: [Pa ako mi ne verujete, trčite za njima, pitajte njih, svoje rođake. Ako vas ništa drugo ne može uveriti, da se Alojzije pretio onime, za što je previše slab da učini, trčite za njima, videćete kako Alojzija] razoružanog vode kući. Preslab/

[416] *a* TKALAC: [Ne, ja njega bolje] poznajem /. . ./ sam) [Uhvatili su ga, odveli. Kako ga ne bi uhvatili. Schuster ga je odveo k sebi. I dobro mu je Schuster prikričao da ga Danko čeka. Iz straha pred Dankovom osudom ne će on sebi učiniti ništa.] Zvono/

[417] *a* /umiruje: [Da trčim za njima? Pa da me sada, posle svega odbije pred njima svima?] A Danko/

[418] *a* /može. [A Danko i nije ništa nego dobar drug – po njemu treba ostaviti i roditelje, i ženu, i posvetiti se samo ideji. No to su samo fraze. Život je drukčiji.] Može /. . ./ peckao da [ga dovedem do razvrgnuća zaruka s Elvirom i tako Alojziju do nje otvorim put.] LIZA/

[419] *a* LIZA: [Sad da mu otvorite put?] Sada?/

[420] *a* /neslična, [sve je svršeno između nje i Alojzija. Ona je njemu možda bila propast, kao što sam mu bila i ja. A on se odrekao i nje i mene i možda će ga to spasiti. I zašto vi mene sad uveravate, da je između njih dvoje još nešto moguće? On sam je uveren o protivnom. A i vi ste o tom uvereni, zašto dakle lažete?
TKALAC: Pa neka nije ništa moguće između njih, ali je moguće između nas. Male laži moje svedoče samo to da mi je pošto poto stalo da budete mojom ženom. LIZA: A velika laž u vama razlog je da vam ja to ne budem. Smešno, mislite li da ja to mogu od vas uzeti ozbiljno? Pa da vi to i mislite ozbiljno – ako

TKALAC: Alojzije je često vrlo naivan –

LIZA: A zašto se time niste branili kad vas je napao?

TKALAC: Jer ne bi verovao.

LIZA: Košto ni ja ne verujem.

TKALAC: A ipak je delovalo na vas da niste pošli s njime, kad sam mu rekao da me mrzi više radi Elvire negoli radi vas.

LIZA *(nemirno)*: Delovalo? Vi da nečim na mene delujete?

TKALAC: Ako ne ja, a ono to što vas je povredilo kao ženu, ne kao mater, da neko, pa bilo to i vaš sin, voli jednu ženu više nego vas! Je li da je tako, ne tajite, Liza![421]

me ništa drugo ne bi ponukalo da odbijem tu glupost, bilo bi to zvono, ovo zvono, čujete li, što zvoni na groblju i opet se ne može da smiri.

TKALAC: Zašto to zvono? Ah da, jer sve naposljetku umire? Manite to, ja na to i ne mislim. (Digne se) Vi ste moje zvono, Liza. Ali zvono rođenja, kako bi rekao Alojzije. Cela njegova priča bila je glupost i jedino divno mesto bilo je, kad ste ustali i pričali vi – bili ste divni, visoki ko zvono na tornju.

LIZA: Koliko ste već izmenili takovih zvona?

TKALAC: Svakako manje nego vi.

LIZA (zaleti mu se u reč): Manje dakako. Jer slušajte, Tkalac, taj vaš slučaj s Elvirom mene je samo uverio, da su svi vaši uspesi, o kojima govorite da ste ih imali kod žena, samo hvastanja mladog čoveka koji je tih uspeha imao još uvek premalo a da bi upoznao ženu. Zato se vi mene i držite toliko. A ja vam iskreno predlaženm, upoznajte me i odrecite me se, kao što se i mene i Elvire odrekao Alojzije.

TKALAC: Nije sad reč o tome kako je bilo s drugim ženama, nego o tome da se ja vas odreći ne mogu. I ni u čemu ja ne ću da sledim Alojzija. Ja vas bolje poznajem nego on i neću da pobegnem od vas.

LIZA: Nikako vi mene ne poznajete, jer nikako ne ćete da izvučete pouku iz mog slučaja s pokojnim mužem i netom s Alojzijem.

TKALAC: Taj slučaj za mene ne postoji. Evo on za mene ne postoji, Liza. Ja vas ne ću da menjam ko oni. Ja ne trebam da ste drukčiji. Ali zašto ste vi spram mene uvek drukčiji, a ne uvek isti?

LIZA (osmehne se): Uvek ista? Šta to znači, nego da me i vi hoćete promeniti? Da sam uvek ista, bila bih mrtva. (Strese se, udaljuje ga od sebe.) Idite, gadan ste mi.

TKALAC (lecne se): Gadan? Zašto uvek to isto: gadan?

LIZA: Zato, jer dolazim do uvek istog uverenja da je pravo imao Alojzije kada vas je još u poslednji čas ismejao da me ne volite ni živu. Jer odmaknuli ste se pred hicem; kako ste bili jadni!

TKALAC: Ismejao je on sebe sama, samo me vi nemojte ismejati. Možda i jeste, uostalom, svaka ljubav u tome, da se međusobno ismejemo. Ali smeh je život – i ja nisam od onih, koji zbog ljubavi polaze u smrt.

LIZA: Uvek je ljubav ubijanje, već sama težnja za promenom znači njenu smrt. A ja ni promene ne trebam više nikake. To znači da ne trebam ni vas. Jer ne postoji večno isto, ja nisam ista ona, koja sam bila nekad. Svega sita, svega sita, i vas.

TKALAC: To je tek prolazni umor, Liza, ta sitost. A ja sam vas gladan. I ne ćete me valjda siliti da iz gladi navalim na vas. Ko – ko pljačkaši na poslastičarnicu.] LIZA: Ne govorite gluposti/

[421] *b* TKALAC: [Ne tajite, Liza, ja sam duboko uveren, da vas je uvredila sama ta mogućnost te bi mu vi i ja bili sasvim ravnodušni kad bi imao Elviru.] Ako ne ja/

LIZA: Ne govorite gluposti! Pa možda! Ja sam žena, a ne mati. *(Povlači se do prozora i gleda napolje. Stukne kad je zvono nakon podulje pauze jauknulo opet.)* Mi govorimo o glupostima. I opet zvoni.[422]

LIZA: Idimo, vreme je da idemo. Već je toga svega dosta.[423]

TKALAC *(suzdržava je)*: Kuda ćete u tu buru? Ili, ako hoćete, možemo, ali k meni.

LIZA *(stane, premišlja. Gluho i nesigurno)*: Ne. Nego k Alojziju. Ja moram još danas biti s njime. Kažete da ga je Schuster odveo? Da, da, i ja sam to čula, da ga je zvao k sebi.[424]

TKALAC: Zvao ga je i sad je s Dankom. Zašto da ga uznemirujete, i kasno je sada za posete. Kod mene možete i vi i ja biti također mirni![425]

LIZA: Mirni, da! Znam ja taj mir. A kod kuće vam možda umire otac! Idite vi radije do njega, a ja ću –[426]

TKALAC: Do njega? Po možda s njime i nije tako strašno, jednostavna poslovna bolest! Male neprilike s isplatama u banci, pa čovek mora leći da im izbegne.[427]

LIZA: Male neprilike, jer mu vi pravite velike! Znam ja! Mala poslovna bolest, velite! A još večeras ste se gradili baštinikom od sutra.[428]

[422] *a* /gluposti! [Pokušajte samo tu tešku atletiku!] (Povlači /.../ napolje.) [Šta to znači – vihor je još uvek jednak, a zvono ćuti?] (Stukne /.../ opet.) [A ipak zvoni još uvek!] Mi /.../ zvoni! [I kako je to čudno, kad sam sama bila pod njim, nisam ga se bojala, a sada iz daljine ga se bojim. A šta vi to radite? Bježte s tom rukom!
TKALAC (prišuljao se do nje pa joj, stojeći iza leđa, na prsima čeprka po dugmetima i uzmakne keseći se): Vidim da je pred pljačkašima poslastičarnica dobro zaključana.] LIZA/

[423] *a* LIZA [(s gađenjem): I biće to uvek. (Makne se):] Idimo/

[424] *a* /s njime. [Samo ako ću ga naći. Idem makar i k Schusteru.] Kažete /.../ k sebi. [A zašto nisam odmah pošla s njime? Ne bi bilo toga nemira u meni. Barem danas da sam pošla! O, utišajte to zvono, utišajte! Ko savest da se probudila u meni! Kakova savest, zašto savest?
TKALAC: Nikakove savesti, Liza! Pa da se dogodi i najgore, on bi sam sebi bio kriv. Ne možete vi njemu neprestano stajati za petama. A najgore se ne će dogoditi, jer on teži k najboljemu.
LIZA: To cinizam govori iz vas. On je odjurio s povikom, da je za njega još najbolje samo smrt.] TKALAC: Zvao ga/

[425] *a* TKALAC: [Ali dosta je već toga suvišnog straha, Liza. Njega je odveo Schuster, a ja ću odvesti vas. K sebi.
LIZA: Nikuda i nikada me više ne ćete voditi k sebi. Mi smo ovde proslavili karmine ljubavi, koja nikad nije bila ljubav.
TKALAC: Bila je. A sad neka su zaruke, a ne karmine. A ono zvono na groblju neka je zvono svadbeno. Eto ja se ne bojim, ja previše verujem u život, da bih se bojao tog zvona svadbenog.] LIZA/

[426] *a* LIZA: [Zaruke – svadba! A kod kuće vam umire otac! Meni ste predbacili da se vas držim zbog novca, a vi zbog novca želite smrt svome ocu. Idemo, vi k svome ocu, a ja k svome sinu. Barem danas, barem danas ga ne smem pustiti sama.] TKALAC/

[427] *a* TKALAC: [Vi preteravate s Alojzijem, kao što je preterana bolest mog oca.] nije tako/

[428] *a* /sutra. [Vi sami bolujete od neizlečive bolesti laganja. I važnija vam je jedna večer strasti nego ceo život mog sina. I naivan i lakouman i zloban i podao i lažan – kako mogu od vas da očekujem istinu?] TKALAC/

TKALAC: Šta vi znate? Toliko koliko sam vam sam rekao. Zar mislite da bi vam za ono što mi on sam daje mogao – *(zapne)*

LIZA: Ovu toaletu? Sutra je dobijete mesto mene natrag.

TKALAC *(zbunio se na čas, sabrao se odmah i bacio se na Lizu, koja je pošla do stola da dohvati šešir)*: Psujte me, ali ja ne ću samo toaletu, radije vas bez nje – Ne idite još, Liza, čekajte, naručićemo još vina, piti, piti do zaborava, a onda posle –[429]

LIZA *(otima se)*: Ništa posle. Odmah, sad, ja ću platiti i idemo. *(sumnjičavo)* Vi kao da se bojite ići – Šta čekate?[430]

TKALAC: Ako šta čekam, onda samo to da se vaši rođaci odmaknu što dalje. Eto to – *(otme joj šešir i držeći ga na ledima, zadržava Lizu.)*

LIZA: To? Imali su već vremena da se odmaknu – i Alojzije s njima, do toga vam je stalo? A ja bih baš htela da ga stignem –[431]

TKALAC: Prekasno je zato, Liza –

U pokrajnoj sobi TAMBURAŠI GROBARI su glasniji kao da se nešto dogovaraju. Vani ciklon zaurla ko bičevan manijak. ZVONO NA GROBLJU zazveči i zaječi muklo kao da se napuknulo. I premda ciklon tuli dalje, zvono se jednim mahom ućutalo kao da mu je ispalo klatno ili kao da se samo raspuknulo i palo. I hitac nekakav kao da je prasnuo na groblju, i krikovi ljudski, strašni i rastrgani, kao da su vrisnuli. Zabrujale su i jauknule tambure ponovno tuš i zaijuškali su ponovno GROBARI, i bura je duhnula silno, razderala, progutala glasove s groblja tako te se ne može raspoznati da li je to tamo doista prasnuo hitac i vrisnuli ljudski glasovi. U sobi se ugasi lampa.

KRČMAR se ukazao na dvorištu pa šuljajući se uza zid, ogledava se kao da hoće uglaviti štetu koju mu nanosi oluja. Pa nagnutog uha spram groblja, prilazi mrmljajući do NAPOLEONOVOG stola i vrti glavom nad klupom na koju ja pala tabla ŠIROKO GRLO.

LIZA *(trgnula se na taj urlik bure i zvona silno i u isti mah kad je zvono zanemelo, klonula je onemoćala u stolicu te čupana nemirom užasnim, sakriva lice u ruke)*: Prekasno, da. No čujete li? Kako grozno! Kao da je nešto puknulo!

TKALAC *(uzvrpoljio se u tami oko nje)*: Ništa nije. To bura fijuče.[432]

LIZA: Skinite to zvono! Iščupajte mu klatno, iščupajte mu taj jezik![433]

[429] *a* /ali [istina je to da ja vas volim. Neka se to zove i strast. Ali strast je i ova bura vani. I strast njiše zvono na groblju.] Ne idite/

[430] *a* /sumnjičavo) [Ako vam je ta bura strast, zašto se onda bojite ići u nju?] TKALAC/

[431] *a* LIZA: [Nešto drugo? Da, čini se kao da ste prikovani na ovu sobu i bojite se maknuti iz nje, u strahu da ćemo na putu sresti smrt.] U pokrajnoj sobi/

[432] *a* /fijuče. [Ništa se nije dogodilo. Ja se ničega ne bojim.] LIZA/

[433] *a* /jezik! [koji tako strašno optužuje i sudi i preti.] TKALAC/

TKALAC: On kao da je već iščupan. Prestalo je da zvoni. Samo još tambure, te glupe *(stane, zamisli se, okrene spram druge sobe)*[434]

LIZA: Kuda ćete? *(vrisne)* Ne, nemojte me, nemojte ostaviti samu.[435]

TKALAC *(vraća se i pali lampu)*. Šta vam je, Liza? Ja sam mislio samo da se uverim može li se kroz tu buru kući. Odmah ću ja – i te tambure dosađuju. Umirite se! Budite mirni ko lampa, evo vidite više ne trepti. *(Otrči, čuje se šum vrata, vika njegova u pokrajnjoj sobi:* Gde je gazda?, *odgovori tamburaša:* Sad je bio tu – biće da je u podrumu.)[436]

LIZA *(osovila se naglo i zakoraknula za Tkalcem, pa se ukoči na mestu. Muklo):* Ne trepti, više ne trepti.

TKALAC *(negde iz pozadine, valjda s praga krčme):* Gazda! *(Pojavi se na dvorištu, spazi krčmara i viče glasno)* Dajte vi nama još vina, gazda! *(Približuje se krčmaru)* U, kakova je to bura! Ne može se kući!

KRČMAR *(digao je tablu i štiteći se od vetra, drži je pred licem. I stao je tako, nagnuvši glavu spram groblja kao da nešto prisluškuje. A noć je kao crna utroba koja se grči od vihornih grčeva i nosi u sebi prigušene, neraspoznajne ljudske krikove.):* A bura, da. Ta je učinila štete. Vina velite? Hm. A nije li se vama pričinilo da je na groblju prasnulo nešto ko hitac? Što? I da sad neko tamo viče? Da to nisu možda oni što su bili ovde? Onaj mladić – ha, ne čini li vam se da bi to bilo moguće?[437]

TKALAC *(nagnuo je i sam glavu spram groblja, a glas mu drhće):* Šta vi to mislite? Ja ništa ne čujem. To bura fijuče. Donesite vi nama vina i nemojte, nemojte ništa pred gospodom govoriti da ste šta čuli! Zaboga nikako, vi ste sami videli da je gospodi slabo!

KRČMAR: No ne ću, šta se mene tiču tuđe stvari. Glavno je da se u mojoj krčmi nije dogodilo kakovo zlo. A gospodi je sad bolje, što? *(S tablom pred licem prolazi dvorištem u krčmu. Već nevidljiv)* Bilo bi i za onog mladog gospodina bolje da je ostao kod Širokog Grla.

[434] *a* TKALAC: [Iščupao ga je već vihor. Zar ne čujete, Liza, zvono je] prestalo /.../ glupe – [zveče ko u slavlje života. Ja se ničega ne bojim, evo idem da pogledam može li se proći kroz buru pa ćemo ići, odmah, odmah. Strpite se Liza, samo čas, samo čas. (Ne skidajući s nje pogleda odmiče spram vrata pa se opet vraća k stolu) Samo ću vam zapaliti još lampu.] LIZA/

[435] *a* LIZA [(hvata ga za ruku)/: Kuda ćete? [Na groblje? Pod zvono? Da se uverite? Da vidite možda?] (vrisne)/

[436] *a* /lampu): [Ne, ja ne idem tamo, to nema smisla. Ništa se nije dogodilo. Ne bojte se ništa. Ja ću odmah doći. I vina ću doneti, Liza. Vino goni svaki strah.] Umirite/

[437] *a* /Hm, [nije još doduše, kasno, ali mi se večeras krčma čini ko nekakova obešenjačka kuća pa bi je hteo da zatvorim. No daću, daću, valjda više ne će biti škandala.
TKALAC (primaknuo se sasvim njemu, tiše): Kakav škandal? Valjda ne mislite da smo gospoda i ja izazvali onaj škandal!
KRČMAR: No, no, ja nikad ne optužujem svoje goste. Škandal u krčmi samo je pohvalnica za krčmara.] A nije li se/

TKALAC *(zaostaje, prisluškuje i s rukom na čelu polako se šunja za krčmarem):* Ćutite, ćutite o tom!

LIZA *(se kroz to vreme polako izvila iz svog ukočenog stava pa se s nemirnim kretnjama uputila spram vrata. Vratila se natrag i naslonila na zid. Zakapča bluzu. Ide do prozora, no uzmakne pred njim, kao da se boji zagledati napolje. I ušeta se sobom. Nemirna je kao uhvaćena u klopku. Pa se nasred sobe zagleda u pod, u razbito, razasuto staklovlje na podu. Sagiba se, uzima jednu krhotinu, prevrće je u ruci i šapće):* Da ni ja više ne treptim, i da budem mirna, svečano mirna, ko nikad još! *(I zareže staklom u kožu nad žilama na podlaktici, trgne se i posmatra kako iz reza milje kaplje krvi, nasmeje se čudno i odbaci staklo. Pa se opet nasloni na zid i siše krv.)*[438]

A bura se vani stišava, uzmiče, gubi se i svuda oko krčme zavladava pomalo sve čudnija i tiša praznina. Samo još tambure ječe žustro. I najednom, kao prerezane, najdublje žice na berdetu zazuje u prasku. Glazba se utiša i čuje se vika TAMBURAŠA: To ćete platiti! Jeste li pijani! Platite to! Čuje se i Tkalčev glas: Evo, i ne grebite više! *Buka se stišava, zametljivo je samo mumljanje tamburaša i lupa odloženih tambura.*

TKALAC *(ude u sobu polako, zaustavi se, bled je, gleda u Lizu, mamolji bezglasno usnama. Gužva u ruci šešir i zatvara džepni nož).*

LIZA *(ko prikovana na zid):* Šta me gledate? Šta ćutite kao da vam je iščupan jezik? Šta je to bilo vani?

TKALAC: Glupost. Prerezao sam žice.

LIZA: Žice? Šta vam je to došlo?

TKALAC: Ništa, glupost u naglosti! Naljutio sam se na krčmara – Ali kod vas se nešto dogodilo – vaše su ruke krvave, Liza. *(Priskoči do nje i obadvoje pilje u krvavu ogrebotinu)* Krvave![439]

LIZA: Krvave, da, možda doista. No možda premalo.

TKALAC *(pokušava da joj maramicom otre krv):* Premalo? Šta to znači Liza? Je li to slučajno –[440]

LIZA *(otme ruku i pritište ranu dlanom):* Slučajno, sasvim slučajno! Onako, kako ste vi slučajno prerezali žice. Prerezali žice, bolje bi bilo da ste meni prerezali grkljan! Imate nož! Prerežite!

TKALAC: Kakav je to zahtev! Ja hoću da živite, Liza!

LIZA: Vi hoćete da vi živite. A ja – evo vam vrat! Režite taj podli dušnik! *(Zabacuje glavu.)*[441]

TKALAC: Ja?[442]

[438] *a* /krv.) [Osudi se i ubij se sama!] A bura/

[439] *a* /krčmara, [no dobićemo vina i bura će doskora da se stiša.] Ali/

[440] *a* /slučajno – [bilo ili namerno?] LIZA/

[441] *a* /A ja – [hoću da umrem – i pokušala sam – i ne mogu se ubiti sama!] Evo /. . ./ glavu.) [I onako mi se čini, da mi je život već prerezan napola.] TKALAC/

[442] *a* /Ja? [Ja da vam budem krvnik?] LIZA/

LIZA: Vi! Najpre meni pa sebi! Čemu i vaš život?[443]

TKALAC: Radi vašeg.[444]

LIZA *(odrine ga surovo. Istrgne s prsa ružu i baci mu je u lice)* To je ruža s groblja, tamo vam dajem rendez-vous.[445]

TKALAC *(digne ružu i čupka nervozno latice):* Tamo ju vi dajte Alojziju, a ne meni.[446]

LIZA: I njemu i vama. *(Krčmar unosi vino čudno gleda Lizu no bez reči, i izlazi. Liza gleda za njime)* A šta me vi tako, gledate, gospodine?[447]

GLAS PRASIČEKOV *(zaduhan, još s ceste, više):* Ma kud se toliko žurite! Nemojte joj ništa reći, dok joj ja nešto ne kažem.

GLAS NAPOLEONOV: Uh, hehe!

KRČMAR *(naglo se otkrene):* Ja? *(upitno gleda Tkalca)* Ja ništa.

TKALAC *(mu uporno, napeto sugerše ćutnju. Krčmar izlazi):* To vam se samo pričinilo, Liza. Bura mu je učinila štete –

LIZA *(sa sumnjom):* Vi kao da imate nešto međusobno? Nešto kao da tajite *(preteći, u prigušenom kriku):* Tkalac!

TKALAC *(pruža joj čašu):* Šta bih vam tajio? To su utvare –

LIZA: A vi mesto da pođemo, naručili ste vino *(s odvratnošću mahne rukom i izbaci mu čašu):* Tako ste išli gledati buru –

TKALAC: Pa ne može se još kući, Liza – još koji čas dok se slegne –

LIZA *(sela je i utonula u sebe ko u bezdan):* Zašto to sve? Nekoliko stotina koračaja i sve će biti jasno.

TKALAC *(prošetao se sobom):* Slušajte, Liza, pa da se dogodilo i najgore –[448]

LIZA *(usplahirena):* Vi dopuštate tu mogućnost, da je to on –?

[443] *a* LIZA: [Pa budite to i sebi – ako možete! Vaš život i onako kao ni moj nema smisla, mi smo krvnici boljima od nas.] TKALAC/

[444] *a* TKALAC: [Ne priznajem bolje. Nemam merila za bolje i gore. Ja sam sebe računam među dobre, bolje, najbolje. I na ovakav smrtan autogoal, koji vi zahtevate, nikad nisam ni pomislio, Liza, pa i ne ću, da se i najgore desi. Sutra je match, setite se, posle matcha uvek smo bili najbolje volje. Setite se ruže na igralištu!] LIZA/

[445] *a* /surovo): [Zaboravila sam da ste se odmaknuli pred hicem.] (Istrgne /. . ./ lice) [Evo vam je još jedamput!] To je/

[446] *a* /Tamo [vas ja ne ću tražiti, Liza. Ako vam se toliko mili groblje, mogli ste poći s Alojzijem, pa ne biste trebali moliti od mene ono, što ste mogli dobiti od njega.] LIZA/

[447] *a* LIZA: [Ja ništa ne molim od vas. Ni život ni smrt. Ne! (izgubila se u sebi, utonula nekud u bezdan same sebe, pa se zapleće i čupa iz sebe) Match i vi. A tamo zvono i – i – i – ko zna što je još tamo. Možda je sin moj tamo mrtav? Šta mislite? Nije li vam se pričinilo, da je ta bura jauknula ljudskim glasom? Osudi se i ubij se sama, to je rekao na odlasku! A vi se to ni reći usudili niste. To je njegova osuda i ja bih je imala da izvršim sama. Ko on možda. I zašto sad stojimo tu?] Nekoliko stotina koračaja/

[448] *a* TKALAC: [Ta nije to, ta nije to! Ne mislite na to! Takove misli truju život i vuku u smrt. Pretpostavite i da je on to doista učinio, moramo li to zato učiniti svi?] LIZA/

TKALAC: Vi ste je sami dopustili – što još ne znači da je on zbilja – Jasno je to, da je sve pred nama, život vaš i moj –[449]

NAPOLEON kanuo je ko crna velika kaplja na dvorište i vuče se po njemu u krčmu polako ko kišna kaplja na prozoru, s njime upored gega PRASIČEK.

PRASIČEK: Nešto samo da je zamolim –

NAPOLEON: Imate vremena i sutra, vi ste ostali živ!

PRASIČEK *(mrmlja)*

LIZA: I opet! Možda pred vama, no u mene iza. Ja ću se maknuti svome sinu! *(digne se naglo)* Da, ne mogu mu pomoći, a ne ću mi ni smetati! Ne ću ko vi – ali moram ko on: da vas mrzim.[450]

TKALAC *(odbaci batvo raskidane ruže i smeje se prisilno):* Već me mrzite cele večeri i još ste uvek sa mnom! Mrzite me, a sutra ćete opet sami doći k meni! Jer vi ne možete mrziti, sami ste rekli! No Liza, čemu to sve – da se šta dogodilo, sigurno bi nas već neko od rođaka o tome izvestio.[451]

LIZA *(namestila je šešir, naglo):* Ćutite! Neka naša poslednja reč bude ćutnja!

TKALAC: Moja poslednja reč jeste – da vi tako ne biste govorili, kad bi moj otac doista umro. Vi idete? Ja vas ne ću zadržavati. Dopustit ćete mi samo da vas pratim. Da pričekate, Liza, ipak, možda tu gde u blizini ima telefon, ja bih pozvao auto.[452]

LIZA *(sa smeškom gorkim):* Hvala, bilo je dosta –

TKALAC: Onda da vas pratim.

LIZA: Hvala, ja ću sama.

TKALAC *(stane pred nju):* Sami? Zajedno smo došli, zajedno možemo i otići. Pre ste se bojali ostati sami.[453]

[449] *a* /dopustili – [no ja ne ću dopustiti mogućnost, da se ubijete vi.
LIZA: Šta vi imate meni dopustiti ili ne dopustiti? Ko ste vi? Vi volite život, pa živite! Vas vaša mati sigurno nije pokušala pobaciti. A mene je moja rodila prerano. I dva puta se ona pokušala ubiti sama, kako mi je to tek sada palo na pamet. Dva puta se pokušala, a treći puta joj je uspelo.
TKALAC (nestrpljivo): Ne radi se o vašoj materi, nego o vama. I ništa se mene ne tiče, hoće li se ubiti bog ili đavo ili pola sveta, ja svoju sreću ne gradim na životu drugih.] Napoleon kanuo je/

[450] *a* LIZA: [Ili baš na životu drugih, kao što vam je pravo rekao Alojzije. To sam činila i ja, suzbijam time odmah vaš prigovor! Ali ja to više ne ću!] Ja ću /. . ./ sinu! [On želi raditi na sreći drugih, ja] mu ne mogu /. . ./ smetati! [Ja sam se rodila prerano! Ali nešto mogu i ja kao i on; mrziti ono što volite vi, mrziti i sebe i vas, mrziti vas, mrziti!] TKALAC/

[451] *a* /rekli! [Ne, ne, ne uzrujavajte se! Ako vam to čini zadovoljstvo, drugarice Liza, vratite se k Alojziju! Možda još nije kasno. Jer] da se šta/

[452] *a* /jeste – [da i najružniji život ima više smisla od najljepše smrti. No to je danas vama, koja trpi od fiksne ideje zvona na groblju, potpuno nerazumljivo. Večeras se s vama ne može izaći na kraj. Vi neprestano kao da ste u nesvestici.
LIZA (namešta šešir): Ja ću znati da svesno sama sa sobom **izađem na kraj.**
TKALAC:] Vi idete/

[453] *a* /otići, [**makar i pokraj zvona na groblju**] Pre ste/

LIZA: To je bilo pre, dok još nisam *(pokazuje mu ruke i zaobilazi ga da izađe)*[454]

NAPOLEON *(upadne u sobu prljavih kolena i leđa od zemlje, razbarušen, bez kape, izobličen u licu no ipak kao da mu se u licu uledio čudan, porugljiv osmejak. Klimajući se u nogama, pođe ravno do Lize. No istovremeno našao se s njime pred njom i Prasičekom.)*[455]

PRASIČEK *(sa šeširom u ruci):* Poštovana gospođo rođako!

NAPOLEON *(istovremeno):* Jeste li vi mati onog mladog čoveka, koji se pod zvonom na groblju upravo ustrelio? He, he.

LIZA *(gleda ga izbezumljena pa se luđački, grčevito i kratko zasmeje):* Ustrelio – Alojzije? *(Tkalcu)* Ali njega su odveli rođaci!

PRASIČEK *(također prašan, zapeo je, odstupio malo, no drži se napadno blizu Lize i briše maramicom oči; ponizno, s napadnom sućuti.)* Ustrelio, siromah! Grozna je to nesreća!

TKALAC *(trgnuo se i sam pa bulji u Napoleona koji se guti stežući uže oko vrata):* Sigurno im je pobegao opet.[456]

LIZA: I dok je on »pobegao« vi ste me zaustavljali tu. Vi ste željeli njegovu smrt.[457]

TKALAC: Ja doista nisam verovao da bi on to mogao učiniti.

PRASIČEK: Učinio je na nesreću! Sigurno ga razdražio onaj Kolački!

LIZA: Ćutite! Suvišne su sve laži![458]

TKALAC: Zadržala vas je vaša nesvestica.[459]

LIZA: Nesvestica! Vaša puna svest što radite! *(Okrene se uzvrpoljena Napoleonu).* A kako vi znate da je to moj sin?[460]

PRASIČEK: Ja sam mu to rekao, na nesreću!

NAPOLEON *(otpušta uže i grgoće hrapavo):* I oni drugi rođaci, šta li su vam, oni su me i poslali ovamo.

KRČMAR *(uvuče se u sobu s metlom i tablom* Široko Grlo *u rukama, obadvoje naslanja na zid i obraća se Tkalcu):* Vidite da sam ja imao pravo, kad sam tvrdio, da je na groblju pao hitac. Sigurno vam je već rekao *(Napoleon).*[461]

[454] *a* LIZA: [Možemo i onuda. No zašto vi sami najedared toliko ističete zvono na groblju?] NAPOLEON

[455] *a* /kape. [Oko vrata mu je zamka od krupnog zvonarskog užeta, a uže mu otvorenim krajem visi gotovo do zemlje. I sav je] on izobličen/

[456] *a* /vrata): [Ja sam mislio da su ga odveli.] Sigurno/

[457] *a* LIZA: [Ne lažite još u ovom času! Vi ste mislili samo to, kako mene da zadržite – jer] vi ste/

[458] *a* /laži! [Ukoliko je niste željeli, niste bili razlog vi, nego ja! A sad se ispunilo ono, što je on bio uvek za vas, on je doista mrtvac!] TKALAC/

[459] *a* TKALAC: [Vi se smejete, ja se ne smejem. I šta nasrćete na mene! Vi ste ga u ovoj sobi osudili da umre, nekad pre rođenja i danas eto pred smrt. Vaša nesvestica dala je njemu vremena – ja perem ruke od svake krivnje.] LIZA/

[460] *a* /Nesvestica, [koju ste vi tako podlo iskoristili! Vi perete ruke, ja ih ne perem, jer ja priznajem svoju krivnju. Da, kriva sam, osudi se i ubij se sama. I tražim nikaku olakotnu okolnost, niti tu da ste vi moj sukrivac.] (Okrene /.../ sin? [(Uhvati ga za uže i piljeći u njega, trgne se odmah natrag)] NAPOLEON/

[461] a /hitac. [I mislim da je vreme da zatvorim krčmu.] LIZA/

LIZA *(uzvrpoljila se još više, baca poglede na svu njih trojicu. Tkalcu)*: I ja sam imala pravo, a vi ste tajili. *(Zalomi rukama i u divljem, mahnitom smehu, nalik na onaj, s kojim je došla ovamo u krčmu od zvona na groblju krikne)*: Hulja! *(i jurne iz sobe.)*[462]

TKALAC *(hiti se za njome)*: Liza!

KRČMAR: Mladi gospodine, platiti molim!

TKALAC *(naglo se zaustavi, smete)*: Još i to! *(Razaspe nasumce iz novčanika nekoliko novčanica po podu)*: Valjda je dosta! *(Okrene se i viče)* Liza, Liza! Stanite!

LIZA je već istrčala na dvorište. Od njenog trčanja smeh joj je isprekidan, čini se da se metal raspucava i lomi u paramparčad i rasipava se u uštrkljalim, metalnim, prigušenim zvukovima kao da pada na omekšalu, netom raskopanu zemlju.

Košava se stišala sasvim i bleskovi su se ugasili. Sve oko krčme kao da je mrtvo i pretvorilo se u groblje. LIZA je već na izlazu, kad vičući, ispadne na dvorište TKALAC. I njega nestaje brzo, još se nekoliko trenutaka čuje samo njegova vika, jer LIZIN smeh kao da se i sam stišao.

KRČMAR *(dok je još Tkalac bio u sobi)*: I prekodosta, previše. *(Odloživši metlu pobire novac, prebraja ga i slaže u lisnicu)* Pa hvala. Nije ni to loše. Taj baš gospodski plaća za ženu koja beži pred njime. Gotovo bih mu i ja svoju dao za te novce, ta ne bi bežala.

GROBARI zavirivali su već pre, nedugo posle NAPOLEONOVA dolaska u sobu, a sad su ušli sasvim.

GROBAR BRAČISTA: Bogme ne bi ni mogla, *(raširuje ruke pokazujući debljinu)*. Ta je baš proletila ko srna –

GROBAR BUGARIJAŠ: Dakle se ubio! Vidite to je što ste nas gurali!

KRČMAR: Pospremite vi radije tambure, kasno je!

GROBAR BUGARIJAŠ: Pa baš! *(povlači se, za njime i ostali)*.

NAPOLEON: Vama danas svi kao po oporuci ostavljaju novac kao da ga nikad više ne će trebati. He. he.

KRČMAR: Doista, i vi ste mi dali previše.

NAPOLEON: Zato sam i došao da mi vratite![463]

KRČMAR: Ehe, zar vas je prošla volja *(učini gest oko vrata)*. No šta ste vi, Napoleon tako gologav i prašan *(Prasičeku)* pa i ti![464]

[462] *a* /tajili. [To je kruna vaših laži. (Srne spram krčmara) Zatvarajte krčmu, već ste je davno trebali zatvoriti. A groblje je opet otvoreno, otvorio ga je sin moj! I mrtvome mu se vraćam – mrtva!] (Zalomi rukama/

[463] *a* NAPOLEON: [Da imam, dao bih vam i više, gradskoj ubožnici da predate za starce i udovice.] KRČMAR/

[464] *a* KRČMAR: [Manite, sam ste vi starac i udovac. A čudne sam ja to goste imao večeras. Posvadali se, potukli, pucali i eto sad se jedan ubio od njih na groblju, a i ta gospođa nekako se čudno ponaša. Sva sreća da se niko nije ubio ovde.] No šta /.../ Napoleon, [obesili uže oko vrata ko da vas gone na sajam. Ij tako gologlav i prašan [i ovo uže, šta je to s vama? Bogami ko neki čudni fratar, pokajnik, šta li.] NAPOLEON/

NAPOLEON *(smeška se, pokazuje Prasičeka):* A tako, poležao on malo, da se odmori! I kuda bi nego u grabu do groblja![465]

PRASIČEK *(seo je, turio maramicu u džep; smrgođen):* Poležao, da, uzalud košto i došao ovamo –

KRČMAR: Bogme nisi uzalud, platio mi nisi![466]

PRASIČEK: Platiću, rekao sam!

KRČMAR: A dalje, veliš, od grabe nije išlo! E da, kapljica je u Širokog Grla, ta povali ko bura! A gle, ovi jelo ni taknuli nisu. I vina još ima, a poručili su ga još. Ajde, nagnite Napoleon, da vam se odmah odužim! Baš ste mi dobro došli da se rešim tih neprijatnih gosti. No hvala bogu, da se za Široko Grlo sve svršilo dobro. Sednite, Napoleon! Popijte, pojedite to! Platili su oni, znam da ste blank.[467]

NAPOLEON *(seda za sto, riva jelo od sebe):* He, he. Vi se za čast i ugled svoje birtije brinete ko kakav mežnar za crkvu. Nije smrt nešto tako prljavo, da ne bi mogla ući i u Široko Grlo. *(Popije vino i podnimi glavu o dlanove, laktovima na kolenima.)*

KRČMAR *(uzimajući metlu):* No da, gosti imadu čudne predrasude spram krčme u kojoj se neko ubio, mrtvaci nisu dobra reklama za jednu birtiju.

GROBARI TAMBURAŠI *unose u sobu tambure i odlažu ih na prijašnje njihovo mesto.*

GROBAR BRAČISTA: Tako, gazda! A tabla velite, k vragu![468]

KRČMAR: Od vražje te bure, da.[469]

GROBAR BUGARIJAŠ *(tapša ga rukom po ramenu):* Evo, od gospodina što je bio ovde, za razrezane žice na berdetu. *(Pruža mu novac, ali ga ne daje iz ruke).*[470]

KRČMAR *(zagleda se u berde):* Što? Razrezao žice? Još i to![471]

[465] *a* /smeška se): [Lep sam ja fratar i na još lepši sajam idem. He, he.
KRČMAR: Ma gde ste ga samo uzeli? Takovo uže bi baš meni trebalo za kola.
NAPOLEON (raširuje zamku tako da mu celo uže visi oko vrata ko krupan, dugačak đerdan. Pa odmahuje rukom i češka se po vratu): Trebam ga i ja u mrtvačnici.
KRČMAR: A čemu biste ga vi tamo trebali? Dajte ga radije meni. Ne će valjda doista napraviti kakovu ludoriju. Radije vi sednite za sto.] A gle, ovi jelo/

[466] *b* KRČMAR: [A što si se ti nakiselio? A da, to ti je rođak neki!] Bogme nisi/

[467] *a* /gosti. [Sad mogu mirno da zatvorim krčmu, još je i ovde moglo doći do samoubijstva, ta gospođa je imala nekako čudno krvave ruke.] No hvala bogu/

[468] *a* GROBAR BRAČISTA: [Gazda, mi idemo. A šta ta tabla ovde radi?] KRČMAR/

[469] *a* KRČMAR: [K vragu, srušila ju je bura! Pa idite vi, već vam je vreme. Nije vam selo baš blizu. Već sam ja kredom ukrasio vrata sa tri nova križića.] GROBAR BUGARIJAŠ/

[470] *a* GROBAR BUGARIJAŠ [(smeje se): Tri nova križića, tri nove litrice, ha, gazda.] (tapša /. . ./ ramenu) [Na groblju križići, u birtiji križići, no ovi u birtiji su svakako lepši. A evo, tu vam je odšteta, koju je dao] gospodin što /. . ./ berdetu. [Vrag mu nije dao mira pa ih je razrezao, a platio ih je baš dobro.] Pruža mu/

[471] *a* /i to [A platio je! Glavno da je platio] GROBAR BERDISTA/

GROBAR BERDISTA: Pukle su samo dve tanje; one dve dublje, žalosne, ostale su cele.[472]

GROBAR BUGARIJAŠ *(poteže ruku s novcem pred krčmarem natrag):* A nama što za muziku, gazda?[473]

KRČMAR: Platio vam je gospodin. A vi ste svirali za svoj groš –[474]

GROBAR BUGARIJAŠ: Platio je, da, ali za drmeš, ne za tuš. *(Daje mu novac).* Da smo mi grobari tako škrti ko vi, mnoga sirotinja ostala bi bez groba. *(Krčmar meće i prebraja, smeškajući se, novac u lisnicu).*[475]

GROBAR BRAČISTA: Bi boğme.[476]

GROBAR BERDISTA *(primaknuo se Napoleonu pa ga pljeska po ledima):* Laku noć, Napoleon!

NAPOLEON *(samo malo podigne glavu):* Ne lupajte vi tako svojim lopatama po mojim leđima.

GROBAR BERDISTA *(pustio je uže, smeje se):* A mislite, da su dlanovi moji ko lopate? *(Ozbiljno gleda svoje dlanove.)* Pa i jesu, boga im. *(smeje se)* Grobove bi zagrtao njima. No, laku noć![477]

[472] *a* /cele. [Bogme bi se i sam vrag na njih mogao obesiti pa ne bi pukle.] GROBAR BUGARIJAŠ/

[473] *a* /natrag): [Mogli bi i nama, gazda, nešto odstupiti od toga. Nismo mi badava svirali da gospoda dođe k sebi. Gospodin nam je obećao platiti, a nije nam dao ništa. Ili da izbrišete bar jedan križić na vratima.] KRČMAR/

[474] *a* KRČMAR: [Ne igrajte se. Ne raste meni novac na dvorištu i ne pada mi vino s neba u podrum.] Platio vam je gospodin, [ja sam sam video da vam je platio.] A vi /. . ./ groš – [i plaćam vam dosta, što vam vino dajem na kredit.] GROBAR BUGARIJAŠ/

[475] *a* /tuš. [Bilo bi dobro da je on nama tako uredno platio, kaošto mi vama uredno plaćamo križiće. No on je valjda mislio da smo mu mi tamburali na kredit. To ti je ko na kredit pokopati mrtvaca. Lovi ga, kad ga već nema.] Daje/

[476] *a* /BRAČISTA [(smeje se): Taj ti je gospodin sam nekakav tamburaš – baš dobro zarezuje. Valjda mu uz gospođu nisu ni trebale naše tambure. No, hajde. Dalje od trećeg križića ne ćemo večeras terati. Laku noć, gazda!] GROBAR BERDISTA/

[477] *a* /No laku noć!
[GROBAR BUGARIJAŠ (prilazi bliže): A otkud vama, Napoleon, to uže? (drma ga, a Napoleon se ne miče) Hej, jeste li gluh! To uže ste vi ukrali sa zvona na groblju, poznam ga po ovom uzlu. Zato se to zvono i razlajalo tako večeras. A vi nas prevarili da ste ga zavezali.
NAPOLEON: I zavezao sam ga, pa su ga drugi razvezali.
GROBAR BRAČISTA (približi se također): Koji drugi? Ona ženska za koju ste tajili da je zvonela, nije se posle više micala iz krčme! Šta vi to izmišljate!
NAPOLEON: Ja sam ga zavezao posle nje. A onda ga je mogao razvezati samo njezin sin, taj koji se ubio pod zvonom.
GROBAR BUGARIJAŠ: Nemojte vi nas držati za budale! Njezin sin je bio još ovde kad je zvono zvonelo.
KRČMAR (umeša se među njih s metlom): Nemojte da se svađate još i vi. Njezin sin se još prije toga izgubio nekud, baš kad ste vi divljali s tamburama, a na dvorištu se svađali gosti. Tada je zvonelo na groblju, to je mogao zvoniti samo njezin sin. I pustite vi Napoleona na miru, idite da i vas ne pometem.
GROBAR BRAČISTA: I sin je njezin tamo zvonio? To smo mi onda prečuli. Čudno je to, najpre mati, pa onda sin. A sad je, velite, tamo mrtav? Još i to!

NAPOLEON: Čekajte vi malo. Kad ste već toliki da mi pomognete onog dečka u mrtvačnicu –
GROBAR BERDISTA: Što, pa još ga niste?
NAPOLEON: Zar će pobeći?
GROBAR BERDISTA: Pa idite onda!
NAPOLEON *(digao se):* Pa sad ću i ja, čekaju tamo. A što vi Prasiček, ostajete? Prespavali se, hehe!
PRASIČEK *(demonstrativno prebacio je drvenu nogu preko kolena):* Šta ću ja tamo opet medu njima. *(krčmaru zapovedno):* Lacko, litru! *(Krčmar kao da ne čuje)*
NAPOLEON: Litru! Pa ne ćete toliko sam!
PRASIČEK: Lacko!
KRČMAR: Najvolio bih zatvoriti, a žene mi još nema. A ti litru veliš? *(tare palac o kažiprst)*
PRASIČEK *(uvrijeđeno vadi banku):* Litru, velim!
NAPOLEON *(grobarima):* No ajte vi, mrtvačnica je otvorena, doći ću ja, sad na –
GROBAR BRAČISTA: Toj litri bih se i ja skoro priključio.
GROBAR BUGARIJAŠ *(već iz druge sobe):* Ajde, ajde, pusti tog muktaša. Ne ćemo mi tamo badava –
KRČMAR *(takoder iz druge sobe):* Tako je, ne bude li ga, podelićete sami.
NAPOLEON *(resko, hrapavo viče za njima):* Podeliti možemo i tu, samo zaključajte i donesite ključ! *(seda i smeška se)*
GROBAR BERDISTA: Ključ, to možemo, drugo ne. *(pevuckajući u basu, izlazi).*

Mesto kući, sad još moramo i tamo. A šta ste vi, Napoleon, ovde seli! Ajde da prenesemo mrtvaca u mrtvačnicu, ne će valjda tamo ležati celu noć.
KRČMAR: Tako, tako! Niste ga hteli uhvatiti živog, pa ga sad nosite mrtvog!
GROBAR BERDISTA: Ne možemo mi sami, u Napoleona je ključ od mrtvačnice.
(Udara Napoleona po leđima) Šti hajs, Napoleon!
NAPOLEON (stresa se): Doći ću ja. A možete ga i vi sami, mladi ste. Ostavio sam ja mrtvačnicu otvorenu. Ključ je u bravi. Tamo su i njegovi rodaci.
KRČMAR: Idite, dok vam ne odu. Možete od njih dobiti kakovu napojnicu.
GROBAR BUGARIJAŠ: Ne bi bilo loše. Ajdemo mi, kad se tomu ne da. Pa ćemo mu na povratku vratiti i ključ od mrtvačnice. (Odlazi za bračistom)
GROBAR BERDISTA (gleda Napoleona): Sad mi još uvek nije jasno, zašto, ako je ko drugi i razvezao zvono, zašto ste vi odvezali to uže. No za tu krađu ćete odgovarati vi, a ne mi. Laku noć! (Izlazi pevuckajući u basu.)]

Sva tri grobara /.../ tam si buš srce hladil.
[KRČMAR (učvršćuje držak na metli): Magarci, ne bi čovek rekao da pokapaju, a i sad eto idu preneti mrtvaca. Samo im je vino i svirka na pameti. I nije im dosta da se badava zabavljaju s mojim tamburama, nego bi me još i oguliti hteli da im za to platim. Istina, privuku oni goste sa svojom svirkom i ne sviraju oni uvek badava. Ali da im uvek platim, to ipak ne ide. Pogotovo kad im plate gosti, kao danas. No tako, sad su otišli, otišli su čim su čuli za napojnicu, požurili se da je ne dele s vama! Sad ste vi ostali poslednji gost, Napoleon.
NAPOLEON (jedva primetno slegne ramenima): Posledniji gost – za sebe, mh.]
KRČMAR/

Sva TRI GROBARA TAMBURAŠA obgrlivši se rukama, prolaze dvorištem, pevuckaju tiho, a odmičući se, sve glasnije, tako da je jakost glasa uvek jednaka. Pevaju svršetak pesme s kojom su došli:

Nebuš vinca pil,
buš v crnoj zemli gnil,
tam si buš srce hladil.

NAPOLEON i PRASIČEK ostali su sami. NAPOLEON sedi i čupka bradu. Ispod oka motri Prasičeka koji kao da se demonstrativno okrenuo od njega, no samo na po, tako u profilu.

NAPOLEON: Zbilja, Prasiček, nisam znao, da je u vas tako otmeni rod, šta su vam ta gospoda? Nikada ih nisam video u vašoj birtiji, osim onog Kolačkoga. *(Prasiček šuti)* Otmeni, hehe, a piju i umiru ko svaki drugi. Ko je bio onaj, onaj što se sa ženom u crnini vršljao oko mene? A i s onom ste gospođom u rodu? *(Prasiček šuti)* A nju ste mislili zamoliti za kredit? Čudno kao da ste već i vi pokojni! *(okrene se, izvadi lulu, puši je polako).*[478]

PRASIČEK *(okrene se sad sam):* Sve ste mi vi pokvarili, Napoleon. Gde ću je ja sutra naći! *(više za sebe)* Schneidera da pitam. Ono je bio Schneider za koga ste pitali, činovnik u banci.[479]

NAPOLEON: U banci? Banka, to su veliki novci, što? Pa zašto vam on ne pomogne?

PRASIČEK: Sve bi ona mogla, – a sad je čini se i kasno, ne čini li se i vama da su se njih dvoje, tu malo pre, gadno posvadili?

NAPOLEON *(pali lulu):* Posvadili, hehe. I ja sam se sa svojom pokojnom znao posvaditi, pa opet nam je znalo biti u krevetu toplo – Nije vama trebalo prodavati birtiju.

PRASIČEK *(gladi drvenu nogu):* Nije, no ona je kriva, ne ja. Da se htela izmiriti, ne bih ja birtiju prodao –

NAPOLEON: A vi o vašoj ženi? Hehe, lepi komad ženske. Ne bih imao ni ja ništa protiv takvog jednog komada samo pošteno dakako, ženiti se najpre, pa onda –

KRČMAR *(ušao je s vinom):* Vi o ženidbi, Napoleon? Zar vam se više ne plače za pokojnom?

NAPOLEON *(smeje se):* Plače mi se za živom, hehe. Ja mislim tako, ili čovek ima ženu ili uopće nema smisla živeti.

KRČMAR: Gle, kako ste vi odjednom dobre volje kao da ste već žensku našli.

NAPOLEON *(toči Prasičeku, ali i sebi; Prasiček mu pokaže čašu rukom)*

[478] *b* /mene? [(Prasiček šuti.) Baš sasvim se razlikuje od onih drugih, od onog Kolačka na primer, baš smešnog li čoveka, taj Kolački! Izderao se na mene, samo da me nije udario – PRASIČEK (okrenuo se naglo): Video sam, on je svinja.] A i s onom/

[479] *Ime* Schneider *očigledno se odnosi na* Schustera.

PRASIČEK *(ljutito):* Čekajte malo, Napoleon, to sam ja zvao, vino, a ne vas – Vi se opet malo previše žurite.

NAPOLEON: Što, pa platiću i ja napola! A vi baš nikako da zaboravite taj vaš kredit, ko da sam ja kriv što se onaj dečko ubio.

PRASIČEK: Niste? I ne kažem to ja. Nisam ja Kolački. No da vi znate, kako bi meni dobro došla njena pomoć! Sve bi još možda moglo biti dobro – sve. *(utone u misli)*

NAPOLEON: Nisam ja ništa pokvario, sve bi i onako bilo kasno.

PRASIČEK: Kasno, to vam i jeste ono. Sve je prekasno – A vama je Schuster dao novaca? Koliko vam je dao?

NAPOLEON: Vi ste to videli? Jest. Nije baš mnogo. No bolje je nego ona Kolačkova dreka –

KRČMAR *(dohvatio je iz kuta metlu, učvršćuje držak):* A vi ste već dobili napojnicu? Zato ste i tako mirno pustili grobare. A ja sve mislim, Napoleon došao po svoje pare, a ovamo se igra kavalira –

PRASIČEK: Ipak mi je nejasno, Napoleon, zašto ste se vi tako žurili – baš kao da ste uživali u poruci o smrti – tako mi se činilo celim putem –

NAPOLEON *(pije):* Činilo vam se – i meni, hehe!

PRASIČEK *(gleda ga u čudu):* I vama?

KRČMAR *(mete i natrapao je na staklovlje):* Na, kako su samo razbacali to staklovlje, na, i ružu su tu raskidali - koji će to vrag sve da očisti! A kako je to uopće tamo bilo, Napoleon? Ubio se velite, baš pod zvonom?[480]

NAPOLEON: Baš pod zvonom, hehe.

KRČMAR: Čudno. Sve mi se čini da uopće to nije bio gospodin sin, nego kao da je bio ljubomoran zbog nje na onog drugoga. Nego taj vaš hehe, Napoleon, također je čudan.

NAPOLEON: Hehe, a zašto?

KRČMAR *(sabire metlom staklovlje na rpu):* Pa tako! To već davno nije bilo, da bi to zvono tako ludovalo, trebalo bi ga na uže povezati, ja mislim.[481]

[480] *a* /očisti! [Eto i tabla je puknula. Sad ako uračunam još trošak za novu, pogotovo sam večeras samo na gubitku. Još je jedini dobitak, što su svi odatle otišli živi. Barem neću imati s policijom posla. A zašto se ubio onaj mladi gospodin baš pod zvonom na groblju? Čini mi se kao] da uopće /.../ drugoga.
[NAPOLEON (uspravi se u stolici i tucka nožem po tanjiru. No ne jede): A znam li ja zašto se drugi ubijaju? Ja znam samo to, da se zvono na groblju počelo u buri njihati baš onako samo košto se njihalo one noći kad sam ja isto bio u mrtvačnici, a kod kuće mi umrla žena.] KRČMAR/

[481] *a* /rpu): [Opet ta vaša žena! Umrla, pa umrla! Bog sveti, da je jedna manje. Sam vrag moju ne će da odnese, valjda mu je teška, jer svaki dan je deblja. Samo brige imam s njom. Eto, otišla je popodne u grad i još je nema natrag. Sigurno se opet zavukla u kino, pa bleji u majmune na platnu. Ne možeš joj utuviti u glavu, da je krčma ipak važnija od kina. Žena je zbilja moj veliki križ.
NAPOLEON (briše suze i trlja maramicom vrat): Ja sam ne znam kako je to. Četrdeset godina imam posla s mrtvacima i stotine sam ih već imao u rukama i

NAPOLEON: Povezati? Zar ga je tako ružno čuti?

KRČMAR: Nije ni lepo.

NAPOLEON: Bilo kako, potrebno je ono. Od čega bih ja živeo, da njega nema, da ljudi ne umiru? Što više smrti to bolje, hehe.

PRASIČEK *(muklo):* Da bar jedanput samo dođe!

KRČMAR: Ne bih se ja baš s tim složio.

NAPOLEON: E, vama je smrt konkurent, manje mušterija.

KRČMAR: Bogme, po vašim rečima večeras čini se, da ni vi ne ćete biti dugo mojom mušterijom.

NAPOLEON: Činilo vam se, kao i njemu? *(Prasičeku)* I meni, hehe.

KRČMAR: To vi drugome govorite – Brbljali ste da ćete se obesiti, samo što još niste rekli na zvono, a sad –

PRASIČEK *(kao da mu je iz tavana svesti puklo svetlo, gleda razrogačeno):* Pa baš –

(To je ispalo tako naglo da se krčmar s iznenađenjem obazreo.)

KRČMAR: Šta pa baš?

NAPOLEON *(gleda ga također radoznalo, no i s osmehom):* A sad kao da se baš vama hoće umreti, hehe.

nikad mi nijednog nije bilo žao. Mora se umreti i gotovo. I kao da klade leže preda mnom. A sad se samo jednog mrtvaca setim, setim se mrtve svoje žene, kako me je s odra gledala poluotvorenim levim okom, pa mi je teško i plačem.

KRČMAR: A vrag bi znao šta je to u ženi, da čovek ne može živeti bez nje. Dok je živa svađaš se s njom, tučeš je, ljubomoran si čak na majmune u kinu, a kad umre, ipak osetiš da ti je mnogo nestalo s njom. Znam ja to, pokopao sam ja već jednu. I često mi se čini, da je bila bolja od mene. No zato ja ipak ne držim da sam trebao za njom skočiti u grob. Ima žena na svetu, nije samo jedna. I oženio se ja po drugi put. No da, kod vas je to malo teže, vi ste već star.

NAPOLEON: E, da, vi ste mlad, pa ih možete pokopati još nekoliko!]

Iako se s lijeve strane u rukopisu nalazi Cesarčev ispravak, strana 341. nije, vjerojatno zabunom, precrtana.

A ja mogu pokopati samo još sebe. Eto večeras kad je zvonelo zvono, kao da sam čuo glas svoje žene i zove me, zove me k sebi.

KRČMAR (podštapio se ispred rpe staklovlja na metlu): A šta bi vas zvala. To je utvaranje. No slušajte, Napoleon, je li istina što kažu grobari, da ste vi to uže odrezali sa zvona na groblju?

NAPOLEON: Istina je. Odrezao sam ga, zar vam je to čudno? Jest, evo s ovom kebom sam ga odrezao. (Vadi ispod kaputa prostu, trokrajcarašku predratnu kebu sa crvenim drvenim drškom.)

[KRČMAR: Pa zašto ste vi to učinili?

NAPOLEON (smeška se i otеže): Zašto? Pitanje! Ne sme zvono da zvoni u noći. Grobari nisu došli da ga svežu, morao sam spречiti ja da zvoni dalje. Lep ćemo obrisač dobiti svi zajedno sutra od nadstojnika groblja.

KRČMAR: To nije istina, Napoleon! Po celom vašem ponašanju čini se, da vi uopće ne mislite na sutra. Ako vam je bilo stalo da stišate zvono, zašto je ono zvonelo tako dugo? I uopće, mogli ste ga jednostavno svezati, a vi ste odrezali uže i obesili ga na vrat.

NAPOLEON: Ili vrat na uže, he, he. Šta vi sve ne pitate! Šta vi sve ne ćete da znate!

KRČMAR: Pa baš gotovo da bi i bolje bilo da ništa ne znam Samo mi brige zadajete. No čujte, kad ste već bili pod zvonom, onda ste se tamo morali naći

PRASIČEK *(digao se žustro):* Pa baš to se vama htelo – Vi ste se tamo hteli obesiti, jest, baš tako *(uzrujano se ogledava oko sebe).*

KRČMAR *(stao je s metlom):* Šta?

NAPOLEON: Sanjalo vam se, hehe.

PRASIČEK: Meni se sanjalo nešto drugo, no vas sam baš video, probudio se ja, čim je počelo zvoneti i video ja vas kako ste pošli k zvonu, iz mrtvačnice.

NAPOLEON: Pak? Povezati sam ga hteo da ne zvoni.

PRASIČEK: A ipak ga niste – nego ste – sve dok nisu oni drugi došli. pa još i posle motljili nešto tamo, s užetom – video sam ja ⟨...⟩

i s onim mladićem koji se, kako ste mi sami u hodniku kazali, baš pod zvonom ubio. Pa ako vam već samome nije do života, zašto niste sprečili da on sebi uzme život?

NAPOLEON: Pa da mi posle zamera, košto ja njemu zameram što mi je to sprečio?

KRČMAR: Šta vam je on sprečio? Pa niste i vi valjda već – to se vi šalite samo.

NAPOLEON: Šalim? Vi se šalite! (Izvuče iz okovratnika vrat i pređe prstom brazdu koja mu se od užeta utisnula u kožu.) Je li to šala?

KRČMAR: Zato se vi toliko češete po vratu. Pa koji vam je đavo došao da svi letite pod to zvono! Najpre se, kazali ste, vešala tamo ta gospođa, pa se ubio njezin sin, a sad eto i vi ste se pokušali obesiti. I svi ste bili moji gosti. (Češe se uzrujano sobom.) No lepa reklama. Još će s tim samoubijstvom u vezi, biti u novinama spomenuta i moja krčma. I s policijom ću morati da imam posla. A svemu je tome ova bura kriva, pravo kažu da takve bure obično znače nečiju smrt. (Zaustavi se pred Napoleonom) Ma kako ste to mogli samo učiniti? Još ona mladarija i ženskinje, ali vi, ozbiljan, star čovek!

NAPOLEON (smeška se): Kako? Najčudnije stvari uvek su vrlo jednostavne. Pošao ja pod zvono i gledam, čudno je to gledati zvono, a ne vidiš ruke koje ga njišu. A u to doleti onaj mladić, upravo sam dohvatio uže i zaustavio zvono. Baš isti onaj mladić s kojim sam se tako čudno sreo na ulazu u vašu birtiju. Ostavio ja otvorena vrata od groblja, a on uletio ravno pod zvono i trgnuo se videći tamo mene. Čula se nekaka vika, a on se sakrio u arkadu blizu zvona.

KRČMAR: To su ga njegovi rođaci hteli uhvatiti, jer se on već ovde hteo ustreliti.

NAPOLEON: Znam, rođaci. No šta sam ja znao da se on misli ustreliti! Istina, još ovde na dvorištu, za one svađe, on je iz džepa izvadio nešto slično revolveru. I kad sam do zvona išao iz mrtvačnice, pričinilo mi se da sam čuo nekakav hitac. No mogao sam se i prevariti. A tamo na groblju je držao ruke neprestano na ledima. Dojurili dakle ti rođaci, psuju me što zvonim, pitaju me jesam li video toga, toga. A ja jadan mislio, dečka oni hoće tući, i odgovorim svakojako, tud je prošo, onud je prošo, izgubio se na groblju. Razmiljeli se oni po groblju i deru se. A ja ostao sam pod zvonom i mladić u arkadi. I mislim ja, ne će svi vi mene smesti nimalo. Prihvatio se ja opet užeta. Krupno je, ruke mi drhću, zvono tek kadšto jekne, ko da me ko gvozdenim prutom udara po prstima. I s mukom ja konačno napravim zamku. No opet se skupljaju ti rođaci, viču, gledaju me čudno i izlaze iz groblja. I čujem, dečko u arkadi plače i već mi je njega i tih rođaka žao, pa napnem grlo, viknem na njih, viknem na njega. No bura je bila glasnija od mog glasa, čuo me je samo dečko i prestao je da plače, a rođaci me čuli nisu.

KRČMAR: Pa mogli ste, zaboga, potrčati za njima, niste bili svezani užetom za zvono.

NAPOLEON: Da, ali zamka je bila već gotova. I čisto mi je milo da zvono zvoni nada mnom i da ga čujem još jedamput. Pa potegao ja za uže, zvonimo

– Da nisam od tebe *(krčmaru)* čuo što je on govorio, ne bi mi nikada ni na pamet palo što je on tamo hteo uraditi.

KRČMAR: To ti čudne stvari pričaš, a što vi velite na to, Napoleon?

NAPOLEON *(smijucka se, izgleda da će prećutati, no iskrivi se sav u jednu porugu):* Istina je.

PRASIČEK: I još to nije sve, nego zašto ste vi rekli onim mojim rođacima, da je Alojz je otrčao s groblja, a – već za čas je on bio tamo kraj vas.

NAPOLEON: Pa tražili ste ga i vi s njima po groblju, pa ga niste našli.

bura i ja. A onda glavu u zamku. I zvono zanemi. I u isti tren kad se zamka stegnula, a noge ostale u zraku, vihor me zavrti na užetu i ja spazim mladića kako se s krikom zaletio prema zvonu ispruživši ruku. I sva bura kao da mi je zašumila u uhu, čujem hitac i – i sve je bilo konačno uzalud.

KRČMAR: Šta je bilo uzalud?

NAPOLEON (plačljivo): To se moglo dogoditi samo meni. Obesio se ja na zvono, a našao se zajedno sa zvonom na zemlji. Već celo vreme prije toga stup se od zvona nekako čudno nagibao. I eto, bura kao da je čekala samo tren da se ja obesim i prevalila ona i stup i mene. Osvestio se ja, vidim mladić leži okrvavljenih prsa kraj mene, raskapa zamku oko mog vrata, ropće. Zarežim ja na njega, a on povuče ruku, prihvati grčevito klatno od zvona. I tako se ukočio, mrtav, u jednoj ruci revolver, u drugoj klatno.

KRČMAR *(seo je u stolicu): On vam je spasio život, a vi režite na njega!* To mu je hvala! Vi doista niste vredni da živite!

NAPOLEON: Spasio! Ja ga nisam molio za to! A zašto je on uopće čekao dok se ja obesim, ha? Vidite, ja mislim, da se on bojao ustreliti sve dok mene nije video da sam se obesio. Mojom smrću dobio je i za svoju kuraž.

KRČMAR: Lepi kuraž! Kuraž je živeti, kažem ja. No, a šta je bilo dalje?

NAPOLEON: Dalje? Što ima još dalje posle smrti? Da, rodaci su čuli hitac i dojurili. Ja sam se već digao, režem ja već mirno uže, a oni jauču, i onaj pijani psuje me da sam ja kriv mladićevoj smrti.

KRČMAR: Pa i jeste. Nisam valjda ja, odavde je živ otišao.

NAPOLEON: Pa i ja ću od vas živ otići. No da, a oni me poslali da to javim materi tog dečka, i eto kao da ni ona ne će dugo.

KRČMAR: Sve bi to trebalo prijaviti policiji. I vas bi trebalo javiti policiji. Ja sve mislio o vama: mnogo pripoveda, a ne će učiniti ništa, a kad tamo – (digne se) vi ćete opet učiniti isto. Ko će neprestano da na vas pazi? Najbolje bi bilo da vas zatvore.

NAPOLEON: E, prokleti ste vi birtaš, vama je smrt konkurent, ha, manje mušterija! (Digne se) No idem ja! Ja u mrtvačnici imam jednog mušteriju više! Valjda su već prenesli onog mrtvaca!

KRČMAR: Vi kao da i ne čujete što sam vam kazao da ću vas prijaviti policiji. A ja ću to doista učiniti, šta drugo mogu s vama?

NAPOLEON (miče se od stola sa smeškom): Najpre onda recite policiji da mi vrati ženu, da mi omogući da pošteno živim, da ne budem siromah – onda bi možda ta prijava koristila. No ne bojte se vi za mene! Može se sve malo i odgoditi.

KRČMAR (uzvrpolji se i zadržava ga): Čekajte, dajte mi barem to uže!

NAPOLEON: Svega vam ne mogu dati. Održite komadić, to nosi sreću.

KRČMAR: Čekajte barem malo, idem i ja s vama! Hoću i ja da vidim tog mrtvaca. (Uzvrpolji se po sobi i hoće da uzme sa stola čaše i tanjire) Idem, idem s vama, to je najbolje. Zatvoriću krčmu i idem.

NAPOLEON (gleda ga sumnjičavo): A zašto sam ja mrtvačnicu mogao ostaviti otvorenu? Vi idete telefonirati po policiju, he, he. No, čekajte, nemojte još

PRASIČEK *(pipa šešir na glavi):* Jest, taj nesrećni šešir, dok sam ja pošao bliže da vidim šta vi to tamo radite i ko je to otrčao na grobolje, odnio mi ga vetar. I loveći ga, mogao je Alojzije doista otrčati, mislio sam –

NAPOLEON: A ja sam videći nekoga kraj ograde, kako tumara u tami, *misilo da je to taj vaš Alojzije – eto tako.*

PRASIČEK: Možda baš nije tako, mogli ste me prepoznati po ovom panju *(sedne ⟨pritegnuvši⟩ drvenu nogu).*

NAPOLEON: Baš sam ja tada mislio na vaš panj – a vi kao da mislite, da sam ja hteo da se on ubije, što? Hehe?

PRASIČEK: Šta ja znam! Mislio ja, kako mi se lepo sanjalo da mi je ova noga ko ona druga i –

KRČMAR: Pa baš Prasičeka ste mogli prepoznati, Napoleon. A otkuda se odjedanput stvorio taj Alojziie – i baš pod zvonom, gde ste i vi bili?

NAPOLEON: Otkuda? – javio se on odnekud iz arkada – Ja turio glavu u zamku, a on dotrčao i čujem viku iza njega, a on se trgnuo preda mnom i pobegao. Pa posle kad su svi otišli – samo vas nisam video ⟨,⟩ Prasiček ⟨,⟩ izaći – iskrsnuo je on opet, gledao me, naslonio se ja na stup od zvona, hehe, a on ⟨puf⟩ u glavu – gotovo i ⟨posle⟩ dotrčali oni drugi.

uzeti onaj tanjir, baš mi je došla želja da nešto prigrizem. Sam sam, bez žene, slaba plata i po ceo dan jedem samo kruh.

KRČMAR (gleda ga u čudu): Pa uzmite, šta već niste pojeli kad ste gladni. Sitom će vas proći želja da se vešate. (Odlaže tanjir na sto.)

NAPOLEON (vraća se za sto i reže na tanjiru meso): Ako će onima biti nužno da se vratim, zvaće me. A grobari su sami rekli da će doneti ovamo ključ. He, he.

KRČMAR: A ja ću dotle da iznesem ovo ostalo. (Iznosi čaše i kotaricu od kruha, svalivši kruh Napoleonu na sto.) I onako još treba da zaključam podrum. Večeras neću da imam više nikakvih gostiju.

NAPOLEON (ostavši časkom sam, jede polako, prestane i stane pipati uže): He, he.

KRČMAR (vraća se naglo i uzrujano, s Alojzijevim šeširom u ruci): Gledajte, šta sam našao. Ja baš na putu do podruma, a to u hodniku ovaj šešir na jednoj vreći brašna. Baš sam se ozbiljno prestrašio, mislim, čovek tamo čuči, vreba na mene. Otkuda taj šešir tamo?

NAPOLEON: Javiće se onaj koji ga je izgubio.

KRČMAR: Ma baš to je ono, sve mi se čini, da je to šešir onog samoubojice. Izgubio ga valjda u hodniku, a grobari ga valjda našli i metnuli na vreću da me prestraše. Tako ja to sebi tumačim. No vi ćete bolje znati, je li onaj mlad čovjek, kad je dojurio na groblje, imao šešir ili nije? (Oprezno ga, jedva dodirujući krajeve oboda, s obadvema rukama uzdigne pred Napoleonom ko hostiju.)

NAPOLEON (premišlja i češe se po zatiljku): Hm, mislim da ga nije imao. Ne, nije ga imao. A, bogme, nemam ni ja svoje kape. Kako sam pao, ostala je ležati na zemlji do mrtvaca. He, he. Neka se pokrije njome, ako mu je hladno.

KRČMAR (odlaže šešir pred Napoleona na sto): Vratite mu vi to natrag! Ne ću ja imati stvari samoubojice u svojoj kući! Svakome svoje!

NAPOLEON (meće šešir na glavu): Načinićemo malu zamenu, he, he. Baš pristaje. (vraća se k jelu).

PRASIČEK: A vas je već prošla volja da se obesite jer samo ste još *zvonili, video sam ja to, zavetrini na groblju.*

KRČMAR: Čudne su to stvari, no hvala bogu da se tu niko nije ubio, ne bi to bilo lepa reklama.

NAPOLEON: Hehe, nije smrt nešto tako prljavo da ne bi mogla i u Široko Grlo –

KRČMAR: To vi kažete, vama se ništa više ne može verovati. No a što posle, kako su se vratili oni, ti moji gosti večerašnji –

NAPOLEON: Dignuli kriku, pogotovo onaj Kolački, da sam ja kriv – i Prasičeka malo da nije udario.

KRČMAR: Znam ja, zašto se on ljuti na Prasičeka, no a vi da ste kriv? Čudno. No sve to nekako nije u redu, moj Napoleon, hteli ste vi, a ubio se on –

NAPOLEON: Nije u redu, hehe? A što biste vi hteli? Vidite, sve mi se čini, da se dečko malo skanjivao i kao da je dobio kuraž za smrt, tek videći mene –

KRČMAR: A vi kao da ste kuraž *izgubili, videći njega.*

NAPOLEON: Kuraž, ja? Hehe. A jeste li vi njega čuli, Prasiček, kako je plakao *(zapne i čudno gleda u Prasičeka, isto i krčmar).*

KRČMAR: Ej, a šta je tebi sad? *(Prasiček pognuo je glavu i plače suho, bez suza, jabučica mu na vratu poskakuje, sve je baš tako kao da mu se štuca)* – Da vode malo popiješ, ha?

KRČMAR (seo je i zbunjeno posmatra Napoleona): Ma baš mi se pričinilo ko da u hodniku čuči čovek. A čujte, Napoleon, da li se vama kad dogodilo da vam se u mrtvačnici mrtvac probudio na odru?

NAPOLEON (zapanjen): Mislite, da se vratio u život?

KRČMAR: Da, da. Ja sam vam znate tu kraj groblja, krčma je poznata, blizu mrtvačnice, pa mojoj ženi i meni često dođe misao, da nam jednom takav dođe noću u goste. Da mi kuca na prozor, šta mislite, na takve čudne goste ipak nisam vičan!

NAPOLEON (spustio glavu, briše crvenom maramom čelo, kašljuca): Da. Sećam se jednog takvog čoveka. Ali taj se nije setio Širokog Grla, pa da vam pokuca na prozor.

KRČMAR: Vidite, dakle ipak. No drugi bi mogli pokucati. A kakav je to čovek bio?

NAPOLEON (duboko, mirno, ravnodušno, kao da tuđi glas samo prolazi kroz njega. I jede pri tom, žvače i guta): Bio je to jedan moj susedi. Šoštar je bio. Star, žena mu umrla, deca ga ostavila, a on se propio. To jest pio je uvek, ali tada se baš propio. Svoj majstor nikad nije bio. Radio je kod drugih ko kalfa, konačno oslabio i ostao bez posla. Tako, prosjačio je. I dozlogrdio valjda njemu život, te se on jednog leta otputio na groblje i tamo je legao na grob svoje žene. Kad su ga našli grobari, spazili su da šoštar glavom visi na križu – obesio se on na svoju dretvu.

KRČMAR: Sad se sećam da se to jedamput zbilja dogodilo. No, to je morao biti slab čovek, kad dretva nije pukla.

NAPOLEON: A bio je slab, tanak ko šilo. Samo je glavurdu imao strašnu; ta glavurda iskrenula se nauznak i očima kao da buljila u ženinu posmrtnu tablu na križu. (Sam on izbulji oči nekud neodređeno) No došla je policija i dala ga otpremiti u mrtvačnicu. Ja sam baš te noći imao službu. (Muklije, s jedva primetnim drhtajem)] Zgrbio se ja/

NAPOLEON: Vražje vode, to on plače.

KRČMAR *(digao se)*: Zar? A zašto opet ti?

PRASIČEK: Šta ima smisla o tome svemu govoriti; najbolje je doista leći, onako kako mi se to na groblju prisnilo, u grabi. A tako se lepo sanjalo, da je sve opet dobro sa ženom i birtija je u nas, i deca oko nas – a ničega više nema – da je radije umrla!

NAPOLEON: Hehe, tako je i meni bilo, samo moja je doista umrla – i ja sam to hteo, no dva puta se ne umire, to je mogao samo onaj šoštar, jeste li vi poznavali šoštara Brčka, Prasiček, kojemu su šilo našli u džepu?

KRČMAR: Onaj što se obesio predlani na groblju? No pij ti radije, Prasiček, proći će ti u vinu te misli – svakome je žena križ, meni možda isto kao i tebi.

PRASIČEK *(na pola umiren, pije)*: Istina, a gde ti je tvoja?

KRČMAR: Gde, rekla je da će sestri u posete, pa je sigurno opet otišla u kino. Uvek ona tako. Ne znam šta vidi u onim majmunima na plahti –

NAPOLEON: A možda je i koji majmun do nje u stolici, hehe.

KRČMAR: Mislite? No ne bih rekao. Sigurno radi bure nije došla. No a vi ste počeli o tom šoštaru Brčku, kako se to njemu dva put umiralo?

NAPOLEON: Kako? Pa obesio se na grobu svoje žene, na križ od drveta, prvi put –

KRČMAR: Prvi put, šta je to? Ja sam ga sam video pola sata posle u mrtvačnici na odru.

NAPOLEON: Videli ste ga? I ja, hehe! *(uzima sa stola kruh koji je ostao iza Lize i Tkalca. Žvače.)* A ipak se obesio još jedamput.

KRČMAR *(ljutito)*: Kad ćete vi jedanput Napoleon prestati da brbljate gluposti! Prošla vas volja, a sigurno je niste ni imali, da se obesite pa sad izmišljate pripovesti kako su i drugi dva puta.

NAPOLEON: Pa se jesu. I možda je baš zato u onih koji su to videli prošla volja da učine isto. Vi i ne znate koliko puta se meni htelo umreti i koliko puta mi se vratila volja ⟨za⟩ životom – treba samo prati jednog mrtvaca i osetiti kako je to glupo – smrt, hehe!

KRČMAR: Tako? Pa pričajte o tom Brčku, gde se to on ponovno mogao obesiti, kad su ga već sutradan pokopali?

NAPOLEON *(jede)*: Gde? U mrtvačnici, ja sam baš te noći imao službu! Zgrbio se ja oko ponoći u svojoj stolici, svi su odrovi puni, svetlo je i tiho. A ja buljim u šoštarev isplažen jezik i mislim, velik je i svašta je taj mljeo u životu, a sad je tvrd i, bogme, nem za uvek. I buljim ja i mislim, a najednom kao da se jezik maknuo. Maknem se i ja. Pridem bliže, a to se i prsti na ruci maknuli.[482]

KRČMAR: I nije vas bilo strah?

[482] *a* /maknuli. [Pogledam ja oko sebe, drugi su mrtvaci svi mirni. Ehe, mislim ja, taj će se lepo iznenaditi, kad zapazi u kakovom se društvu probudio.] KRČMAR/

NAPOLEON *(uznemiri se):* Strah? *(I odmah silno mirno)* Pa baš, nešto je takova onda i bilo. Sakrio se ja pod zavese jednog odra. I gledam ja, šoštar se uspravio, trlja oči, tura jezik u usta, češe se po vratu i ogledava se oko sebe. *(Sve te kretnje ponavlja i Napoleon).*[483]

KRČMAR: Br – ja bih pobegao. A sami se niste usudili?

NAPOLEON: Zašto, kad je on oživeo, zevajući sašao s odra – baš kao da se probudio kod svoje kuće. I sve nešto kopka po džepovima, izvrće ih i mrmlja, bog bi ga znao već što! I izvrnuo on sve džepove, a ispala samo suha korica kruha. Metnuo on to u usta i žvače. *(Zalogaj se zadenuo Napoleonu u grlu, pa ga kašljajući vraća na dlan.)*[484]

KRČMAR *(skoči i udara ga šakom po ledima):* Pazite, da se ne zagutite!

NAPOLEON *(jede polakše i opreznije):* No ništa, već je dobro. A onda dalje. Ispao šoštaru i konopac nekakav, crn ko od cipela. I dovukao se šoštar nekom velikom crnom križu u kutu i veže vam on konopac za taj križ. Miran, samo se svaki čas češka po vratu i žvače kruh, baš kao ja sad. I onda, onda vam taj moj šoštar turnuo glavu u zamku, prekrstio se, spustio se ko da misli kleknuti i obesio se na križu. Po drugi put, vidite, hehe![485]

KRČMAR *(stojeći kraj stola):* I vi ste to sve gledali i dopustili?[486]

NAPOLEON *(smeje se gluho, drhtavo, muklo):* Zašto ne? Video ja, dosadilo mu, i zašto da mu ne dam mirno umreti?[487]

[483] *a* /bilo. [Jer ja sam onaj čas zaboravio da imam ključeve od mrtvačnice i da mogu izaći, nego sam se] sakrio pod zavese /.../ Napoleon) [Sad će, mislim, kriknuti, pogodiće ga od straha kap ili će skočiti s odra, početi da se dere, da udara o vrata, da poludi od želje da izade. I mislim, spojen je zvonom s kancelarijom groblja, neko je čuo šta se tu događa, pa će doći i obadvojica ćemo šoštara umiriti i spremiti kući.] KRČMAR/

[484] *a* NAPOLEON: [E, onda mi je još žena bila živa, pa sam se radi nje bojao da šoštar ne poludi i ne navali na mene, pa mene još spremi na odar. Međutim, on je] zevajući sašao s odra, [nije vikao, nije lupao u vrata] baš kao /.../ mrmlja: [Gde mi je to prokleto šilo? mislim, šilo on zamenjuje s ključem i šilom kani otvoriti vrata.] I izvrnuo/

[485] *a* /kao ja sad. [A ja sve čekam, hoće li ko doći, jer vidim, taj se čovek tu kani po drugi put obesiti. Došao nije niko, posle sam lukavstvom saznao, da je zvono na tom odru bilo pokvareno.] I onda/

[486] *a* /stola): [Pa šta niste bar potom prerezali konopac? Mogli ste šoštara još uvek spasiti, samo bi se posle malo još više česao.] NAPOLEON/

[487] *a* /Zašto ne? [Ja sam se u taj čas, kad se on prekrižio, maknuo iza zavese. A on me je spazio, još uvek je mogao izvući glavu iz zamke i nije ju izvukao. I onda sam pomislio]: zašto /.../ umreti? [Taj čovek je ustao iz mrtvih, mogao se vratiti u život. I ipak mu do života nije bilo stalo, radije se vratio u smrt. I ja mislim, da je učinio bolje.
KRČMAR: Ja ne znam šta je bolje, da li da ste ga pustili izaći ili da se tamo obesi – a ipak da je izašao, pa došao k meni! Pio je, kažete, mnogo, sigurno bi odmah skrenuo u prvu birtiju u blizini, a to sam ja. Bolje je možda da se obesio! Moja bi žena umrla od straha.
NAPOLEON (sa čudnim smehom). Bolje je, mislite i vi? Da, i moja je žena probledila kad sam joj to pripovedao. No, a posle, ja sam ipak prerezao konopac,

KRČMAR: Prestrašili ste se, izgubili ste i vi pamet –

NAPOLEON *(još muklije, sa smeškom demonskim):* Ili je dobio. Te noći ja sam dobrovoljno zamenjivao jednog kolegu u službi, baba mi pokojna dosadila, kako je to samo ona znala i ja sam svašta mislio te noći, svašta, hehe.

PRASIČEK *(koji je u posljednji čas sve napeto slušao, digne se uzvrpoljen):* Ja znam šta ste mislili –

NAPOLEON: Znate? I ja.

PRASIČEK *(uzbuđeno):* Vi ste mislili ono isto što i danas, obesiti se. pa ste sam zato i pustili šoštara u smrt, da se zgadite od svoje. Tako je, tako je bilo i večeras na groblju s Alojzijem – vi ste krivi, jest, vi ste krivi imao je pravo Kolački!

NAPOLEON: Da sam živ? Je li vam to tako žao?

PRASIČEK *(još uzbuđenije, lupa drvenom nogom):* Zato ste se vi tako žurili da ispričate Lizi vest o smrti. Jer ste uživali u tuđoj, spasivši svoju! Tako je, to je gadno, ja ću to sve reći Lizi, ja ću joj reći, neka zna!

NAPOLEON: A je li vam tako žao Alojzija ili se mislite preporučiti za kredit?

PRASIČEK: Kredit? *(stukne i zaćuti. I sedne!)* Ne trebam ja nikakvog kredita! Vratiću ja novac i uzeti birtiju natrag i sa ženom se izmiriti, to ja mislim –

NAPOLEON: Novac i ženu teško se vraća natrag, hehe, ko i život *(uzima flašu, pruža spram krčmara):* A ja imam još novaca u vas, gazda.

KRČMAR: Da, imate. Čudaković ste vi strašan, Napoleon. No, a kako da to niko nije čuo, na svakom je odru zvonce –

NAPOLEON: Pa bilo je i na onom, no kako sam istražio drugog dana bilo je pokvareno. Tako niko nije ništa ni slutio što se dogodilo, ja sa šoštarom opet na odar, hehe, no dajte vi nama još litru, gazda! Sad Napoleon plaća karmine!

metnuo šoštara na odar. Ujutro niko nije znao, šta se dogodilo – svi su mislili, da tamo šoštar leži onako, kako su ga donesli sinoć s groblja.

KRČMAR: I nikome niste o tome pričali?

NAPOLEON: Ženi i sad vama. Žena je već mrtva, a vi kako hoćete, ćutite o meni, ko ja o šoštaru. No mislio sam to reći i popu na poslednjoj ispovedi, pa pa sam se sad ispovedio vama – a vi pričajte gostima, kako je Napoleon u mrtvačnici mislio da je bolje obesiti se nego živeti.

KRČMAR (smućen šeće sobom): A šta vi to opet! No prošlo je to i takove pripovesti gosti nerado slušaju. I bolje je da ne pričam, mogli bi još izgubiti apetit da jedu i piju. No, čujte, šta mislite, zašto je šoštar tražio šilo?

NAPOLEON: E, to su susedi posle pripovedali, da mu je policija u srcu našla šilo. On je često u životu govorio, da mu posle smrti šilom probodu srce, jer ne bi želio da oživi posle smrti. Pa su susedi, a možda i on sam u mrtvačnici mislili, da se čovek može u isto vreme i obesiti i probosti sebi srce. Tako, više puta ljudi umiru jako rastrešeno. (Digne se i rine od sebe tanjir) No, uzmite taj tanjir, vreme je da se i ja maknem. Tih grobara dugo nema, valjda im nije dečko još i mrtav pobegao pa ga love. No tomu je nepotrebno šilo, kuglom se on u srce.] KRČMAR/

KRČMAR *(uzima flašu i tanjir):* Pojeli ste, no dobar vam tek. Sad sam se tek setio. Karmine, velite! Boga mi, ne znam ne bismo li ih slavili i za vama, da nije bilo onog dečka. Posle te pripovesti o šoštaru to je jasno ko sunce.[488]

PRASIČEK: Ko sunce, da. No neka mi se samo žena ne vrati, reći ću ja to sve Lizi, to vam unapred kažem, Napoleon, sve.

NAPOLEON: Vi mene, Prasiček čini se, mislite prestrašiti, hehe, možda ćete me okriviti i radi smrti šusterove, što?

PRASIČEK: I to, kad bih vam verovao, no da je to istina, vi bi to već davno izbrbljali, izmislili ste samo.

NAPOLEON *(sedne):* Izmislio. Možda i to da živim? A sutra već i može biti tako, hehe.

KRČMAR: Pa istina, najbolje bi sve bilo priznati policiji, snujete vi opet kaku ludost sa sobom, ko vas zna. *(Izašao je s flašama i tanjirima do vrata, a grobar berdista prošao je preko dvorišta, sagnuo tamo podigao nešto i gledajući to, lupa u prozor.)*

[488] *a* /setio. [Doći će oni, uvek su tako spori. A moje žene još nema. Vidite, meni se sve čini, da je dečko premalo pio, zato se ubio. Zašto se niko od njegove rodbine nije ubio? Jer su pili. Tako je. I ta mati njegova nije mnogo pila. Meni su uvijek sumnjivi gosti koji ne piju.
NAPOLEON: A vaši su lagvi čitavi, he, he. (Zagledao se u tablu) Čudno, ta bura prevalila je i zvono i na groblju i tablu Široko Grlo.
KRČMAR (primiče se sa tanjirom tabli i ogledava je): Pa nije baš tako jako ni pukla. Dignuću ja nju sutra opet na staro mesto. Ne umire Široko Grlo tako lako.
NAPOLEON: Vama treba zvonce pod tablom da vabi goste, he, he. A, na groblje, premda bi mogao, ipak ne možeš bez zvona. Pa će grobari sutra ponovo tamo podignuti zvono. I zvoniće opet, samo ko će ga čuti.
KRČMAR: A čuće ga svi živi, nije to ono zvonce na šoštarovom odru! Zvono, pa zvono, salio ga je čovek, pa će i zvoniti dok je čoveka. Dok si živ, ne misli na njega, ne osvrni se na njega kad prođeš mimo.
NAPOLEON (sagiba se i čeprka po rpi stakla): E, ono zvonce na odru vrlo se retko čuje, jer je malo takvih koji se bude iz mrtvih! A ono na groblju čuje se svaki dan, jer je mnogo onih koji ga nikad više ne čuju! I šta, još oni retki koji se probude, vole da ga više ne čuju, pa slava šoštaru, nije tako ni glupo njegovo šilo! (uspravi se s dnom boce u ruci).
KRČMAR: A šta će vam to staklo, Napoleon?
NAPOLEON: Staklo? He, he. Tako je čovek više puta rastresen ko šoštar kad je tražio šilo. (Hoće da ode. Na cesti se pojavljuje grobar berdista)
KRČMAR (stane pred njega): Čujte, Napoleon, nemojte vi kao šoštar! Ja sam rekao da idem s vama. No, vidite, žene mi još nema. Sigurno se zadržala zbog bure, a noću se ona boji sama prolaziti kraj groblja. Ne mogu krčmu ostaviti samu. Ali idem ja ipak, ja vam ništa ne verujem. Javiću ja sve policiji. Da, sam davo mi je večeras poslao same takve čudne mušterije koji više vole groblje od Širokog Grla.
NAPOLEON: Nemojte se vi više plašiti za mene, nego ja sam! A šta je najšire grlo nego zemlja, he, he, i groblje!
GROBAR BERDISTA (upadne u sobu): A gde ste vi, Napoleon! Tamo vas pred mrtvačnicom čekaju ljudi i psuju što ne dolazite, da namestite na odar mrtvaca. Ima baš još jedan odar prazan.
NAPOLEON (uhvati priliku da izmakne krčmaru): No idem ja. Znam da je jedan prazan, he, he. Poslednji moj krevet popunjen je.
GROBAR BERDISTA (hoće za njime, no krčmar ga zove prstom): Šta je?] Je li se možda/

GROBAR: Hej, Napoleon, eto vam ključ! Je li gazda tu, i za njega nešto! *(S pismom i ključem udara o prozor).*

KRČMAR *(vratio se brzo natrag):* Šta je, ko to lupa!

GROBAR *(Napoleonu koji se polako digao da otvori prozor):* Vi kao da ste umrli ovde, bolje uostalom da niste ni došli!

NAPOLEON: Bila napojnica, što?

GROBAR: A vražja napojnica. Bilo bi i za vas, onako po leđima da vam se izravnaju, tako je bio ljut jedan onaj pijani iz rodbine, psuje vas, da ste vi ubili dečka, a niste im hteli reći, vi da ste krivi njegovoj smrti. Jedva su ga drugi zadržali, da nije pošao ovamo.

NAPOLEON: Tako? Piti se njemu htelo, a otišli su oni? Hehe? *(Uzeo je pismo i ključ i povuče prozor)*

GROBAR: Otišli. *(Opazi krčmara):* A vi ste tu, gazda, eto dao sam Napoleonu pismo nekakvo, sad sam ga našao na dvorištu.

KRČMAR *(uzima pismo):* Pismo? Ko ga je to samo mogao izgubiti. El-vira – – čudno ime! No doći će već onaj čije je. Uostalom i marke su tu, predaću ga sam na poštu. Prasiček ti bi to mogao sutra.

GROBAR: Radite šta znate, no je li se možda ovamo vratila ona gospođa koja je pobegla odavde?

KRČMAR: Nije, a šta je opet s njome?

GROBAR BERDISTA: Ma boga joj, pričaju da je dojurila do svog sina, pala na njega, istrgnula mu revolver, nasmejala se, istrgla se onom pijanom, koji ju je uhvatio, i ćutke odjurila u groblje. Uzalud su je svi tražili dosad, onaj gospodin, ljubavnik, pa i oni grobari, još su i sada tamo ostali, ako to oni ne idu baš sada ovamo. Nema je nigde.[489]

[489] *a* /sina, [probila se kroz rodbinu,] pala /. . ./ uzalud je [vikao za njom i tražio ju] onaj gospodin, ljubavnik, [šta li joj je, pa posle i ja i drugi.] Nema je nigde. [Video ju je on, kaže, da je pobegnula grobljem u smeru ovamo; još ju je video kako se prokrala kroz vrata, baš kroz vrata, koja preko cvećnjaka vode u glasauz. Sad je on još uvek traži, a vrag će je naći.

KRČMAR (pao mu tanjir iz ruke, on se ne sagne, nego zgrabi berdistu za rukav): Od vraga je sve to i došlo. (Poluglasno) Nju ne ćete naći, pazite, da vam se i Napoleon ne izgubi. On hoće da se obesi ove noći.

GROBAR BERDISTA: Napoleon? Šta vi kažete! A sve se i meni taj čovek ovih poslednjih dana čudan činio. I zato mu to uže oko vrata!

KRČMAR: Pokušao se on večeras obesiti na to uže od zvona, pa prevalila bura i njega i zvono. Eto, a opet će on to –

GROBAR BERDISTA: Boga mu njegova! Svi poludili ove noći, još i on sad! Poravnaću ja tom obešenjaku leđa! Proći će ga volja da se veša! (Odlazi) A sad se izgubio, sad mu se najedamput žuri!

KRČMAR (pobire tanjir i viče za berdistom): Pazite, da vam se doista ne izgubi! Ja bih ga zadržao ovde, no šta, da mi se još ovde obesi! Telefonirajte po policiju!

NAPOLEON (izašao je dotle na dvorište, pa se vuče, sagiba se pred živicom i ogledavajući prste, vraća se do prozora): Gazda, ovde sam našao pismo nečije, tamo je ležalo kraj živice, neko ga je morao izgubiti.

KRČMAR (dobrza do prozora i uzima pismo): Kakovo pismo? Pa od čega je to krvavo? To su vaši prsti krvavi, Napoleon!

NAPOLEON (s rukama na prozoru premeće prste): Ha, to sam ih tim staklom porezao. (I baci staklo na dvorište)

KRČMAR: Tako, sad još staklovlje po dvorištu bacate, da se još ko drugi poreže. (Gleda pismo) Kakova je to adresa? Nekakova ženska. El-vira. Čudno

KRČMAR: Šta vi to pričate.
(Glas sa ceste): A ⟨eno ga, tamo je.⟩

I ukažu se GROBARI, no obadvojicu ih prestigne TKALAC. Dobrzao je do prozora.

ime. No ko ga je izgubio, doći će po njega. Uostalom, i marke su tu, predaću ga ja sam na poštu.
GROBAR BERDISTA (doleti na dvorište s vikom): Napoleon! A tu ste! Da ste mi odmah dali to uže! (Hoće mu ga povući s vrata)
NAPOLEON (uhvatio je rukama uže): Šta je? Ne dam! Prestanite vi sa svojim šalama!
KRČMAR (s prozora): Dajte, dajte, Napoleon, nije to šala!
TKALAC (dobrza uzrujan na vrata od dvorišta, stane i hrapavo vikne): Gazda! Je li se možda ovamo povratila ona gospođa?
KRČMAR: A ko će još doći da to pita? Šta bi ona tu? Široko Grlo nije hotel!
TKALAC (nesabran, usopljen, potišten): To mi je bila poslednja nada, da je tu. Izgubila mi se na groblju, među križevima na groblju, izgubila se.
KRČMAR: Pa sigurno je otišla u grad, nije baš morala ostati na groblju.
TKALAC: Sad s revolverom luta nekud. I nema je nigde, ni u evećnjaku. U grad da je otišla? (Ispravi se) Slušajte, ako bi ipak došla ovamo, recite joj, da sam je svuda tražio i otišao svojoj kući i tamo je čekam. (Odluta cestom i čuje ga se tamo još nekoliko puta kako viče: Liza! Liza!)
GROBAR BERDISTA: Pustite, Napoleon! Ja ću vas inače vući ko vola.
NAPOLEON: Pa ćete me zagutiti. (I obadvojica, natežući se, dođu do grane hrastove koja visi ko obešena.)
KRČMAR: Pa baš i nema smisla da ga ovako natežete. Opametiće se on drukčije. A ova ženska je doista poludila, na koncu se pred ljubavnikom izgubila s revolverom na groblju. Vi ste obadvojica i svi oni drugi svedoci, da su iz moje krčme otišli svi neranjeni i živi.
NAPOLEON (opire se berdisti koji ga vuče, pa se zaustavi pred granom, kad ovaj popusti): Svedoci? Ja svedok? I čemu tu svedoka? Niko se ne može na groblju izgubiti, sve vam je tamo poredano ko soldati, po poljima, zapisano u knjige, svaki križ ima svoj broj. I ko zna kakav ću ja broj da dobijem, mali svakako ne. (Berdisti) Pustite vi to uže, možemo mi i mirno urediti svoje stvari. Pa eto, vodite me kad vam je to baš tako milo.
GROBAR BERDISTA (vodi Napoleona na užetu prema izlazu): Vraga se šta može s mirom učiniti s vama. Lupati vas treba po ledima ko volića, kad ga teraš na sajam.
Negde blizu zaječi jezovit, silan Lizin smeh i otolegne se dvorištem ko jeka zvona. Čuje se i Tkalčev krik: Liza!
KRČMAR: To je negde blizu. Kraj glasauza mora to biti. Tamo među cvećem za mrtvace.
GROBAR BERDISTA (zaustavi se na izlazu s Napoleonom i sluša): Pa boga joj, tamo smo je tražili. To se morala odnekud opet vratiti tamo.
KRČMAR (nagiba se kroz prozor): Samo da opet kakav škandal ne napravi! Barem sada nema bure! Zvezdano je, nakon tolike bure opet tako zvezdana noć! (Povlači se u sobu i zatvara prozore.)
GROBAR BERDISTA (povuče Napoleona): Šti hajs, Napoleon, žurnije!
NAPOLEON (preko krvavih prsti buljeći u zemlju): Na nebu zvezde, a na zemlji krv! A na čoveku uže, he, he! (Vođen na užetu po grobaru, zamakne na okuci ceste.)
Negde blizu, valjda tamo gde je to mislio krčmar, prasne hitac i smeh naglo zaćuti. Vetar se slegnuo sasvim. Kroz raščupane krošnje vide se zvezde, velike letne zvezde koje ko zapaljeni žišci na groblju vasione] večno se gase i umiru, a ipak večno gore i žive.

KONAC

TKALAC: Nema je ni ovde?

GROBAR: Nije ni bila.

TKALAC: To mi je bila poslednja nada. Vi kažete, da ste je videli na cvećnjaku, kraj glasauza – ni tamo je nema, pregledali smo sve.

KRČMAR: Pa možda je ona kojim drugim putem već otišla u grad.

TKALAC: U grad, mislite? *(ispravi se):* Slušajte, ako bi ipak došla ovamo, recite joj, da sam je svuda tražio i otišao svojoj kući i tamo je čekam. Nego, nije li se možda kako mogla provući u glasauz, ona voli cveće.

Negde izbliza, možda preko živice, a možda i nešto dalje, najverojatnije na cesti razdao se ženski vrisak s krikom: U pomoć. To nije LIZIN glas, ali zajedno s tim vriskom zaorio je njezin sablastan smeh.

Ovde u sobi i na dvorištu, trgli su se svi, ponajviše KRČMAR i TKALAC.

TKALAC: Liza!

KRČMAR: Zaboga, to je moja žena! Da je nije ubila! *(i poleti spram vrata)*

TKALAC *(poletio je isto, s krikom spram grobara):* Dođite, dođite!

NAPOLEON *(seo je sa smeškom):* Kaki ubila, nije se čuo ni hitac!

A smeh se LIZIN čuje još uvek. Čas prigušen, čas glasniji. GROBARI su psujući potrčali za TKALCEM, i svi se izgube na cesti, i u čas kad je KRČMAR doletio do izlaza na cestu pojavi se tamo njegova žena, omašna telom, zasopljena, zacenuta pavši mu u ruke.

KRČMAR: Zaboga, šta je to bilo?

ŽENA NJEGOVA *(teško dahćući):* Luđakinja, ko u kinu, revolver *(i vrisne opet i čini se da se onesvestila).*

KRČMAR *(viče):* Prasiček, Prasiček! Doći mi pomoći!

ŽENA: A Prasiček je tu *(vika se Tkalčeva i grobara za Lizom udaljila, no njezin smeh, na prekide čuje se još uvek):* Ko je ta, kako se smeje! *(i pritisne uši).*

PRASIČEK *(digao se polako, i javio na prozoru):* Šta da pomognem?

KRČMAR: Pa eto, ženu da odvedemo, slabo joj je *(i kuša da vodi ženu u kuću, a ona se sa pritisnutim ušima predaje):* Ta je žena jadna nesrećna, ubio joj se malo pre sin.

ŽENA: To ga je ona sama ubila, ona, u nje je revolver i mene je htela, i mene.

I zadu za kuću, ona dahćući teško. PRASIČEK se uputio spram njih. NAPOLEON zapušio je ugaslu lulu i ko već večeras sa smeškom pušta kolute dima. Pa se digne, ogleda sobom, iskapi Prasičekovo vino: Hehe, i pođe spram vrata. A iz druge sobe čuje se kako su se KRČMAR i ŽENA zaustavili, ona kako je (...) došla k sebi.

GLAS ŽENIN: Banula je najednom pred mene na cesti i pita: jesam li ja mati nekakog mladog čoveka koji se ustrelio pod zvonom na groblju.

Baš tako. I peri u mene revolver i smeje se, bože moj, ko večeras u kinu, bože moj.

PRASIČEK *(napregnuto):* To je ona sigurno poludila i ponavlja Napoleonove reči, vaše Napoleon.

NAPOLEON: Moje? Hehe. Reči i jesu zato da se ponavljaju.

GLAS ŽENIN: A vi ste tu Prasiček. I vama se dogodilo nešto strašno.

PRASIČEK *(trgnuo se):* Meni?

GLAS ŽENIN: Vašoj ženi. Danas predveče tramvaj joj je prerezao nogu.

PRASIČEK *(snebivši se, zinuo, spustio pogled na nogu svoju drvenu):* Nogu – mojoj ženi?

GLAS ŽENIN: Pa baš njoj, sirotici, bila sam kod nje u bolnici, i molila me da vas potražim, no gde ću, a vi eto ovde –

PRASIČEK *(uhvati se za glavu):* Nogu velite? Samo jednu nogu?

GLAS ŽENIN: Levu, baš ko u vas.

PRASIČEK *(ponavlja zbunjen):* Levu baš ko u mene! A gde je, gde je sad ona? U kojoj bolnici? Bože, gde mi je šešir, Lacko, gde mi je šešir *(lunja sobom, našao ga je, nabije ga na glavu, a izvana su se razdali krikovi opet i prasak se iz revolvera uz smeh Lizin razdao tako iznenada da se Prasiček zanjihao i skoro pao, žena krčmareva vrisnula, krčmar zaražen. Samo se Napoleon osmehuje.)*

NAPOLEON: Veselo to ide, hehe!

Na dvorište doveli su GROBARI LIZU, držeći je čvrsto, a ona, ne otimajući se, raspuštene kose bez šešira, smeje se.

GROBAR BERDISTA *(bračisti koji uperi u Lizu revolver):* Ajde, prestani i ti, trkni i telefoniraj po policiju, ubila ga je beštija.

TKALAC *(pojavi se šepešući za njima, držeći rukom nogu):* Nije, samo me ranila, Liza.

KRČMAR *(Prasičeku):* Kuda ćeš, pričekaj, ubiti te može ta luđakinja!

PRASIČEK: Moram, moram, a ulovili su je, čini mi se; ja ću ti sutra platiti, jesi li čuo, ona me je zvala k sebi! Sad kad je i sama bez noge, zove me! Pokazaću joj ⟨da sam⟩ što je to dobar muž! *(brzo izađe iz sobe)*

NAPOLEON: Pa idem i ja, zajedno smo došli.

ŽENA KRČMAREVA: Čuješ, vani je, ne pusti je ovamo, ja ću zvati u pomoć.

KRČMAR: Ostanite bar vi, sad vam se najednom svima žuri *(doletio je u sobu i više kroz prozor):* Kuda je to vodite! Ja je ne ću imati ovde! Jeste li čuli, ne ću! Ovo je gostionica, a ne ludnica! Ne ću ja krvi!

GROBAR BERDISTA: A kuda ćemo ⟨. . .⟩, dok dođe policija –

TKALAC: Ne treba policije, ona će doći k sebi *(tiska se do Lize):* Liza, Alojzije je živ! Osvestite se, živ je!

GROBAR BRAČISTA: Maknite se vi, pustite nas napred!

PRASIČEK sunuo je iza zida, no primakli su se k njemu GROBARI s LIZOM, koja se videći pred sobom TKALCA, prestane se smejati, ⟨...⟩ do toga, najednom smirila i ⟨...⟩ spram PRASIČEKA.

LIZA: Jeste li vi mati onog mladog čoveka?

PRASIČEK se naglo odmakne, no odmah za njim javio se NAPOLEON.

LIZA *(u ispadu sva, u kriku pomešanom sa smehom):* koji se ⟨...⟩ ustrelio pod zvonom na groblju, to ste vi.

NAPOLEON: Ja sam se samo obesiti hteo, gospođo kako ste mi vi to večeras kad ste zvoneli pokazali, hehe –

GROBAR BERDISTA *(lupa ga po plećima):* Ukloni se, stari brbljivče!

ŽENA KRČMAREVA: Zaključaj, zaključaj vrata!

I uz smeh Lizin grobari se probiju dalje.

KRČMAR: To i hoću *(besan leti kroz sobu).*

I dalje u tami na vratima, koja je KRČMAR sigurno pravovremeno zatvorio, hori se lupa i kletve i smeh LIZIN, PRASIČEK i NAPOLEON odmiču se preko dvorišta ćutke. Najednom pred izlazom NAPOLEON se sagnuo.

NAPOLEON: Gledajte Prasiček, krv i još kako. Baš ko da je tu tramvaj odsekao vašoj ženi nogu, hehe.

PRASIČEK *(se zaustavio na čas, no nabio još jače šešir na glavu i pošao dalje).*

NAPOLEON: No vi ste baš prokleto ozbiljan, a najsrećniji ste čovek ove večeri: bez noge vi, bez noge žena, izjednačili se, šta ćete više, sreća bez noge je najveća, ta ne može da pobegne nikud, hehe.

PRASIČEK *(zaustavio se i gleda ga na tren):* Sreća? Mislite? Bože daj!

KRČMAR je sigurno otvorio vrata, jer su se vika i smeh začuli u krčmi, i ŽENA je tamo krčmara počela rogoboriti ⟨...⟩

NAPOLEON *(ogleda se oko sebe, u krčmu, u Prasičeka, u zemlju, u nebo):* Šta ja mislim? Na nebu zvezde, na zemlji krv! A Napoleon na užetu, jer nema u njega te sreće, da bi se ljudi kad se njemu hoće umreti samome ubijali kraj njega uvek, hehe.

LEGENDA O ZVONU NA GROBLJU

FRAGMENT

AUGUST CESAREC

BILA je pod suncem zvezda na kojoj su živjeli ljudi. I slično ko ona pomičnom međom, tako je život tih ljudi bio međom mnogo manje pomičnom razdijeljen na stranu dana i na stranu noći.

Na jednoj strani bilo je groblje, a na drugoj igralište. Groblje – tamo su bili ljudi koji su zbog svoje nesreće samo umirali, i još kad su živjeli, živjeli su većim dijelom misleći na smrt. Igralište – tamo su bili ljudi, koji su zbog svoje sreće samo živjeli, i još kad su umirali, umirali su većim dijelom misleći na život.

A između groblja i igrališta, na međi malo pomičnoj, stajalo je od vjekova zvono. Orijaško zvono, kao da su se sva ljudska srca pretopila u metal i salila u to zvono.

Jednima je to zvono zvonilo na smrt, drugima na život. Jednima je to zvono bilo zvono pogreba, drugima rođenja. Oni na groblju nazivali su to zvono srcem nesrećnih ljudi, a pričali su i to, da će dioba ljudi na nesrećne i srećne, na groblje i igralište, na tamu i svijetlo, nestati tek onda, kad to srce pukne.

Tek onda kad to srce pukne, kad posljednji put zazvoni i pukne, tek onda će svi ljudi naći sreću, ne samo svaki u sebi bez obzira na sve druge, nego svaki u svima i svi u svakome. Nestati će groblja i cijela njihova zvijezda pretvorit će se u igralište sreće za sve.

Ali zvonilo je to zvono iz vijekova u vijekove, zvonilo je i puknulo nije. A zabranjeno je bilo da se razbije silom, jer tada bi – obmanjivali su se pod uticajem onih na igralištu oni na groblju – tada bi se dogodilo obratno, cijela bi zvijezda postala groblje.

I tako u čežnji za vječnim igralištem sreće, ljudi na groblju čekali su da među njih sađe Bog i tada da zvono, dobrotom božjom taknuto, samo od sebe pukne.

Iz vijekova u vijekove su čekali i dočekali vijek u kome je prvi puta poslije smrti na golgotskom krstu sašao među njih Hristos. Sašao je Hristos među njih da se razgleda kako to sada, već davno poslije toga kako je ljude mislio otkupiti na križu, stoji među ljudima s ljubavlju koju im je propovijedao za života i pokazao im svojom smrću.

I razgledao se Hristos, video je groblje i igralište, čuo je zvono, čuo je plač i smijeh, došao k onima na groblju i Hristos je zaplakao gorko.

I gledali su ga ljudi na groblju i jadali se u čudu tjeskobnom: nadali smo se da će od njegovog ponovnog silaska među nas pući to srce nesreće, a zvono je ipak cijelo i Hristos plače!

A zvono je ipak cijelo i Hristos plače!

I okupili su se ljudi na groblju oko Hristosa i tražili od njega da razbije to zvono. A Hristos im odgovori kroz suze: zaista vam kažem, ljubazni, ljubavi koju sam propovijedao nema, ima samo zlo i podnašanje zla. Ali vam kažem i to: razbijanje tog zvona ne bi samo onda pretvorilo cijelu zvijezdu u groblje kad bi ga razbili dobrovoljno oni srećni na igralištu.

Poslušaju ljudi na groblju Hristosa i zamole one na igralištu da sami razbiju to zvono. No nasmijaše se ovi i ne razbiše ga, bojeći se da se igralište ne pretvori u groblje.

Pa dobro, rekoše oni na groblju, neka se cijela zvijezda pretvori u groblje kad cijela ne može da bude igralište. Hristos, koga smo čekali, došao je među nas i zvono nije puklo. Hajde dakle, kad samo ne će da pukne, ni oni na igralištu da ga razbiju, hajde da ga razbijemo mi sami!

I dignuše se svi na groblju i pođoše da razbiju zvono.

Gledao ih je Hristos u čudu, otro je suze i rekao: Nekad ste me nesvjesni sami pomogli raspeti, zar danas da vas ja, svjesne, same na križu, zadržavam, osvečujući se, da sađete? Hajdemo! Možda noć sviju nas tu postane dan sviju vas tu i tamo!

I išli su ljudi, išli napred, šumni ko bura. I došli su na među tame i svjetla, nebo ih je pokrilo ko orijaška ponjava tame, stali su, zagrajali: zar ima prelaza? Mora da ga bude, neka se cijela zvijezda pretvori u groblje ako ne može cijela da bude igralište!

Zagrajali su, i u buri njihove volje zvono se, a da ga niko nije ni darnuo zanjihalo, zazvonilo strašno, raspuknulo se, palo i zanemjelo.

I odmah je svuda zavladalo svjetlo, izbrisala se međa između groblja i igrališta, nestalo je groblja, i cijela je zvijezda postala sunčano, radosno igralište sreće, sreće za sve, zvijezda svih ljudi bila je dobra.

I došao je, činilo se vijek za kojim su iz vijekova u vijekove čeznuli ljudi ko za vijekom sveopće ljubavi.

Ali na ovom istom mjestu, gdje je ležalo crepovlje raspuknulog zvona, uzdignula se, stala orijaška žena, zagonetna, strašna. Kao sagrađena od tjelesa i duša sviju žena na zvijezdi, bila je velika u smijehu i riječima:

Ja sam zvono sreće vas sviju. I vaša ljubav za igralište i mržnja na groblje, i vaše odbijanje i vaša pobuna da razbijete zvono, rodila se samo iz želje da ljepše živite sa mnom. I sad vam se čini da su sve borbe i bijede iza vas i tame i groblja da je nestalo. Ali borba vaša sa mnom i zbog mene ostala je, nepobjediva, neprolazna, borba sa ženom i za ženu. Palo je zvono svih vaših smutnja, ali na crepovlju njegovom ostala sam i ustala ja iz vijekova u vijekove noseći među vas smutnju, noseći vam i u vaš vijek ljubavi prastaro zvono, prastaru među groblja i igrališta.

Reče, a glas njezin bio je zvonak i strašan ko nekad glas zvona kojeg je crepovlje ležalo pod njenim nogama. I ma kako da je strahovit bio smisao i zvuk njenih riječi, nikome od onih koji su je slušali nije palo na pamet da podigne kamen i razbije to novo zvono. Gledali su svi divlje, pijano u nju, i plesali oko nje nadvikujući se, svakome da pred njom bude glas što čujniji.

Samo se Hristos, videći da još uvijek nema zvona sreće i ljubavi za sve, okrenuo, s malo se njih povukao u stranu, i ponovno zaplakao gorko.

1921

IV

TRAGOM ŽIVOTA I RADA

NEPOZNATI CESAREC

DAVOR KAPETANIĆ

U MOSKOVSKIM arhivima, u Centralnom partijskom arhivu Instituta marksizma-lenjinizma pri CK KPSS i u Centralnom državnom arhivu za književnost i umjetnost SSSR, sačuvano je u nauci dosad posve nepoznato izvorno rukopisno gradivo o životu, djelu i djelovanju Augusta Cesarca do kraja 1936. godine. To gradivo, uz potpuni rukopis za štampu pripremljenoga autoriziranog prijevoda na ruski jezik vremenski posljednje i definitivne redakcije romana *Zlatni mladić*, obuhvaća i Cesarčevu autobiografiju, ulomak biografije i dvanaest različitih dokumenata o dvama njegovim sovjetskim boravcima iz 1922–1923. i 1934–1937. godine.[1]

Iako malobrojan, taj moskovski arhivski materijal je za proučavanje Cesarca ne samo nov već i utoliko važniji što predstavlja dokumentaciju sasvim drukčije naravi od nesumnjivo korisnih ali ipak u mnogočem nepotpunih i neautentičnih informacija sličnog sadržaja koje pružaju domaći izvori. Tu se ne radi ni o kakvim konvencionalnim autobiografskim i biografskim tekstovima ni samo o jednostranim službenim sudskim i policijskim spisima, dakle o tipu dokumentacije koja je jedina do sada bila istraživački pristupačna i koja je – i kad je neoporecivo tačna – mogla dati tek pojednostavljene i svakako djelomične odgovore. Naprotiv, ako se samo upozori na partijsko porijeklo toga novog gradiva, jasno je da je riječ o najkritičnije i ujedno najiscrpnije izloženoj Cesarčevoj analizi vlastitog života i rada kao i o neposrednim izvršnim partijskim dokumentima ad hoc. A upravo s obzirom na to da je to gradivo imalo funkcionalnu vrijednost i partijski službeni karakter u vrijeme neposrednog događanja stvari o kojima svjedoči, a imajući isto tako u vidu razumljivu otvorenost u sadržaju i izrazu autobiografije i drugih dokumenata – treba naglasiti da je moskovski arhivski materijal izvor prvog reda.

Zbog svih tih svojih nemalih vrijednosti to novo gradivo koje je tako dugo ostalo kao skriveno u moskovskim arhivskim fondovima, nije me-

[1] Mikrofilmove ovih materijala dobio sam zahvaljujući susretljivosti suradnika Saveza pisaca SSSR Aleksandra Romanenka, naučnog tajnika Instituta za svjetsku književnost AN SSSR A. M. Ušakova i suradnice Instituta Nataše Jakovljeve.

dutim zanimljivo i značajno samo zato što se, zahvaljujući njemu, mogu kritički ispraviti ona naša znanja o Augustu Cesarcu koja, iz različitih i najčešće objektivno opravdanih razloga, još uvijek nisu posve slobodna od nekih netačnosti. Taj je materijal isto tako važan s razloga što on omogućuje da se kronološka slika biografije kao i književnog i političkog djela Augusta Cesarca naučno upotpuni sigurnim i činjenicama provjerljivim podacima i na nekim od onih mjesta koja su dosad bila prazna, nejasna i sporna, a koja takva više ne moraju da budu.

1

U GRUPI moskovske arhivske građe za upoznavanje Augusta Cesarca svakako je najvažnija njegova autobiografija, koja, nastala u svibnju 1936, u doslovnom prijepisu glasi:[2]

АУГУСТ ЦЕСАРЕЦ (АНТОН МАНН)

Родился 4. декабря 1893 в Загребе. Отец - сын крестьянина бедняка - был рабочим (деревообдлелочник) и как таковой принял участие в рабочем движению с самого его начала в Хорватии, в 90-годах прошлого столетия. Как член стаче-

[2] Autograf Cesarčeve autobiografije sadržava osam stranica teksta, pisanih plavom tintom na žućkastom papiru. U prijevodu autobiografija glasi:

AUGUST CESAREC (ANTON MANN)

Rođen sam 4. prosinca 1893. u Zagrebu. Otac – sin siromašnog seljaka – bio je radnik (drvodjelja) i kao takav sudjelovao je u radničkom pokretu od sama njegova početka u Hrvatskoj, u 90-tim godinama prošloga stoljeća. Kao član štrajkaškog komiteta – radilo se o historijski prvom štrajku drvodjelja (stolara) u Hrvatskoj – bio je 1893. godine u zatvoru. Do rata bio je član Socijaldemokratske stranke Hrvatske, a poslije rata, već u poodmakloj životnoj dobi, simpatizer Komunističke partije Jugoslavije. Majka je bila kćerka maloga krojačkog obrtnika; također se mnogo mučila da odgoji svoju djecu – svih zajedno bilo nas je sedmoro.

S ocem sam već kao dječak sudjelovao u Prvomajskim demonstracijama i upoznao se s radničkim zborovima. Nije mi još bilo ni 17 godina – bio sam u 7. razredu realne gimnazije u Zagrebu – kada sam postao suradnik centralnog organa Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije »Slobodna riječ«. Pod utjecajem Maksima Gorkog tu sam 1910. objavio oveću novelu *Iz svijeta potlačenih.* Već ranije suradivao sam u omladinskim književnim časopisima (»Pobratim«) a 1911. godine bio sam suradnik antiklerikalnoga književnog časopisa »Val« u kojem sam štampao prvo svoje od cenzure zabranjeno djelo, novelu *Bezbožni sin.*

Došla je sudbonosna godina u mom životu, 1912. Socijalizam prepletao se u meni još s nacionalizmom – bio sam pripadnik porobljenoga hrvatskog naroda, i kako je te godine to porobljavanje uzelo još oštriji oblik raspuštanjem Hrvatskog sabora – to sam sudjelovao u atentatu na nosioca tog raspuštanja, kraljevskog komesara Cuvaja (8. VI 1912). Zbog toga bio sam osuđen na 3–godišnji zatvor; kompromitirala me vrlo mnogo i jedna brošura (»Đački pokret«) koju sam napisao u povodu generalnog štrajka srednjih škola u Hrvatskoj, koji je prethodio samom atentatu.

чного комитета - дело шло об исторически первой стачки деревообделочников (столяров) в Хорватии - был в 1893. г. в тюрме. До воины остался членом Социал-демократической партии Хорватии, после воины, уже в пожилом возрасте, сочуствующим Комунистической Партии Югославии. Мать была дочкой мелького портного мастера; трудилась тоже много, чтобы воспитать своих детей - всех нас было седмеро.

С отцом уже как мальчик участвовал в Первомайских демонстрациях, познакомился с рабочим собраниями. Еще мне не было 17 лет - был в 7. классу реальной гимназии в Загребе - а становился сотрудником центрального органа Соц.-дем. Партии Хорватии и Славонии: „Свободная Речˮ. Под влиянием Максима Горького, печатал там, в 1910 г. большой рассказ: »Iz svijeta potlačenih«. В литературных журналах для молодежи сотрудничал уже раньше, („Побратимˮ), а в 1911 г. был сотрудником антиклерикального литературного журнала: „Валˮ, в котором печатал первую мою от цензуры запрещенную вещ, разсказ: „Безбожный сынˮ.

Пришел судьбоносный год в моей жизни, 1912. Социализм у меня путался еще с национализмом - я был член угнетенного хорватского народа, и будучи в этот год это угнетение приняло еще острейщый вид отменением конституции в Хор-

Ne svršivši srednju školu – nalazio sam se tada pred maturom – ostao sam u zatvoru do 3. ožujka 1914, kada sam bio pušten na »uvjetni dopust«. Odmah po dolasku na slobodu podnio sam u Zagrebu molbu za prijem u članstvo Socijaldemokratske stranke, ali moja molba nije bila prihvaćena s motivacijom: da se stranka ne bi »kompromitirala«.

To, kao i sramotni slom II Internacionale, do kojeg je došlo svega nekoliko mjeseci kasnije, podržavalo me je u ovo vrijeme (i za sve godine rata) u anarhističkom raspoloženju (komunistički anarhizam Krapotkina). Posljednje tri godine rata proveo sam kao vojnik u pozadini (pri tome mnogo progonjen kao »politički sumnjivac«) a odmah po završetku rata, kada sam se (30. X 1918) vratio u Zagreb, predao sam opet molbu za prijem u članstvo tada obnovljene Socijaldemokratske stranke i priklonio se njezinu lijevom krilu koje je kasnije, 1919, na beogradskom Kongresu ujedinjenja, osnovalo Socijalističku partiju Jugoslavije (komunista) i, 1920, na Kongresu u Vukovaru, Komunističku partiju Jugoslavije kao sekciju Kominterne. Na oba ta Kongresa bio sam od Partije poslan kao književnik; u partijskoj štampi suradivao sam od prosinca 1918, a od samog početka 1919, zajedno s drugom Miroslavom Krležom, izdavao sam i uredivao književno–revolucionarni časopis »Plamen« (s priličnim još anarhokomunističkim priklonom).

Poslije zabrane »Plamena« u kolovozu 1919, u situaciji da zbog svojih veza s peštanskom komunom računam sa zatvorom, emigrirao sam u jesen te godine u Beč i u Prag, gdje sam uspostavio veze sa češkim komunistima. Vrativši se mjeseca svibnja 1920. natrag u Zagreb, postao sam, nakon sudjelovanja na Kongresu u Vukovaru, član redakcije zagrebačkog organa KPJ »Novi svijet«. Poslije »Obznane«, 1921, po zadatku Partije izdavao sam, sâm pisao i štampao prvi partijski ilegalni organ u Hrvatskoj »Komunista«. Uoči Prvog maja te godine Partija me poslala u Beč, gdje sam uredio jedan ilegalni broj Prvomajskih novina.

ватии - я принял участие в одном покушению на носителя этого отменения, королевского комиссара Цувая (8. VI. 1912). Для этого был приговорен к 3-летном заключению; очень много меня компромитировала и одна брошюра (»Đački pokret«), которую я написал поводом, самом покушению предидущей генеральной стачки средних школ в Хорватии.

Сам не закончив среднюю школу - тогда стаял перед последним экзаменом - в тюрме остался до 3. марта 1914, когда был пущен в „условный отпуск". Только что вышел на свободу, дал в Загребе заявление в членство Соц. дем. Партии, но заявление не было принято с мотивировкой: что бы не „скомпромитировалась" партия.

То, и срамний крах II. Интернационала, до которого пришло спустя несколько месецев познее, меня в этое время (и через все годе воины) подерживало в анархистическом настроению (*комунистический анархизм Крапоткина*). Три последных года воины я провел как солдат в тыле (порядочно при этом и преследованный как „политически подозрительный"), а только что закончилась война и я (30. X. 1918) *повернулся в Загреб, дал опят заявление в членство обновленной тогда соц. дем. партии и приключился ее левому крилу, которое познее, в 1919 г., на Белградском Конгрессе*

Poslije donošenja »Zakona o zaštiti države« trebalo je da u kolovozu 1921. i ja budem uhapšen, ali sam se na vrijeme sklonio u provinciju. Uskoro zatim opet sam se legalizirao i, kao u to vrijeme jedan od rijetkih drugova koji su ostali u legalnosti, bio sam veza između CK Partije u inozemstvu s partijskim (i sindikalnim) organizacijama u Zagrebu. Istovremeno sam po odluci Partije, zajedno s bivšim drugom Puškarićem, organizirao bijeg druga Mironova.

U proljeće 1922. godine postao sam suradnik »Borbe«. U povodu justifikacije druga Alijagića, s kojim sam probdio posljednju noć pred njegovo vješanje, bio sam uhapšen i zbog jednog članka, štampanog u »Borbi« o Alijagiću, od državnog tužioca pozvan na odgovornost. U jesen iste godine bio sam od Partije kao delegat poslan na IV kongres Kominterne u Moskvu.

U Moskvi sam ostao 5 mjeseci. Na povratku bio sam na granici uhapšen i ostao dva mjeseca u zatvoru. Opet na slobodi, u partijskoj sam i u opozicijskoj buržoaskoj štampi objavio nekoliko serija članaka o kulturno-političkim pitanjima u Sovjetskom Savezu. Istovremeno sudjelovao sam u »Borbi« u diskusiji o nacionalnom pitanju, posluživ*ši se pri tome osnovnom za to pita*nje knjigom druga Staljina. Iste te godine, tj. u jesen 1923, postao sam suradnik revolucionarno-književnog časopisa »Književna republika« koji je izdavao drug Krleža.

U tom sam časopisu surađivao do 1925, a iste sam te godine objavio (poslije *Stihova* 1919) dva romana: *Sudite me* i *Careva kraljevina* i kritičku studiju *Stjepan Radić i republika*. Te sam godine također sudjelovao u organizaciji bijega druga Senjka.

Zatim sam se, do 1928, posvetio isključivo književnom radu, izdavši 1926. knjigu novela (s temom i iz revolucionarnog ilegalnog rada) *Za novim putem* i 1928. antifašistički roman *Zlatni mladić*. U ljeto te godine, poslije događaja u beogradskom parlamentu od 20. lipnja, po odluci Partije osnovao sam i uređivao organ Međunarodne organizacije pomoći revolucionarima (MOPR) »Zaštita čovjeka«. Zbog članaka koje sam objavio u tom listu bio sam po Zakonu o štampi dva puta osuđen, na 14- i 10-dnevni zatvor, a poslije uvo-

Обьединения основало Социалистическую Партию Югославии (Комунистов), а в 1920 г., на Конгрессе в Вуковаре, Ком. Партию Ю, как секцию КИ. На оба этых Конгрессов я от партии был послан как писатель; в партийной печати сотрудничал от декабря 1918 г., а с самого начала 1919 г., вместе с тов. Мирославом Крлежой, издавал и редактировал литературно-революционный журнал: „Пламя" (порядом еще с анархокомунистическим уклоном).

После запрещения „Пламени" в августе 1919 г. я, имея прилику считать с арестом из-за моией связы с Пестской Комуной, эмигрировал осенью этого года в Виену и Прагу, где установил связ с ческими комунистами. Повернувшись в маие месеце 1920 г. обратно в Загреб, я после участия на Конгрессе в Вуковаре становился членом редакции загребского органа КПЮ: »Novi Svijet«. После „Обзнаны" издавал, сам писал и печатал, по поручению партии, в 1921 г., первый партийный нелегальный орган в Хорватии: „Комуниста". Накануне Первого Мая этого года партия меня послала в Виену, где средактировал одын илегальный номер Первомаиской газеты.

После обявления „Закона о защиты государства" должен был и я, в августе месеце 1921 г. быть арестованным, но

denja vojno–fašističke diktature u siječnju 1929, zbog čitavog lista uhapšen i predan sudu po Zakonu o zaštiti države i optužen od državnog tužioštva da stojim u vezi s KPJ i da sam u njezino ime uređivao »Zaštitu čovjeka«. Toj optužbi tužilac je dodao staru i neriješenu optužbu zbog ovdje već spomenutog članka, objavljenog 1922. u »Borbi« o Alijagiću, i zbog nekrologa Lenjinu, objavljenog 1924. isto tako u »Borbi«, a koji je početkom 1929. bio preštampan u »Radniku« u Chicagu! Uzgred budi rečeno (poslije 2–mjesečnog zatvora) kroz sve prve godine diktature zbog istih optužbi stajao sam pred sudom ne manje nego 7 puta (pri tome 2 puta pred kasacijom); proces još ni danas nije završen!

Od 1929. do jeseni 1934. bio sam suradnik gotovo svih lijevih književnih časopisa u Zagrebu: »Književnik«, »Literatura«, »Savremena stvarnost« i »Danas« (u Beogradu). Osim toga – i buržoaske »Hrvatske revije« dok ona nije postala fašistička. Sudjelovao sam u antifašističkoj književnoj borbi (slučaj Crnjanski 1932. i borba protiv klerikalaca-fašista 1933. i 1934). Cenzura je veoma često zabranjivala moje novele i članke; posljednji moj roman *Bjegunci* (1934) cenzuriran je na 33 mjesta, često i cijele strane. Osim tog romana objavio sam u to vrijeme novelu *Tonkina jedina ljubav* (1930) i kritičku studiju *Psihoanaliza i individualna psihologija* (1931). U lijevom »Almanahu savremenih problema« objavio sam 1932. godine veliku studiju o Unamunu.

Početkom 1930. pomagao sam pri bijegu druga Andreja. Po zadatku Partije postao sam 1933. godine član komisije Agitpropa u Zagrebu i ostao na toj dužnosti do proljeća 1934. kada sam, po odluci Partije, trebao otputovati na Kongres sovjetskih književnika u Moskvu.

Putovanje mi nije odmah pošlo za rukom. Pri pokušaju ilegalnog prelaska granice bio sam uhapšen i osuđen na mjesec dana zatvora. Uspio mi je tek drugi pokušaj, ali kako je tada bilo već prekasno da stignem na Kongres sovjetskih pisaca, to je svrha moga putovanja u Sovjetski Savez ostala samo u ovome: upoznati se s prilikama u Sovjetskom Savezu, skupiti materijal i nove snage za dalju svoju književnu i partijsku djelatnost u Jugoslaviji.

временно склонился в провинцию. Скоро опят легализировался и, как в этое время одын от редких товарищах оставших легальними, был связой между ЦК партии за границей и партийними (и профсоюзними) организациями в Загребе. Одновременно по поручению партии, вместе с бившим тов. Пушкаричем организовал бегствие тов. Миронова.[3]

Весной 1922 г. стал сотрудником „Борьбы". В связи с юстификацией тов. Алиагича, с которым провел последнюю его ноч перед этой юстификацией, был арестован и из-за одной статьи, печатанной в „Борбе" о Алиагиче, был привлечен от прокуратури к ответственности. Того же самого года, в осень, был от партии послан как делегат на IV. Конгрес КИ в Москву.

В Москве остался 5 месецев. Повернувшись обратно, был на граници арестован и остался в аресте два месеце. Опет на свободе, печатал в партийной и в оппозиционной буржоазной печати несколько серий статей по культурно-политическим вопросам Советского Союза. Одновременно принял в „Борьбе" участие в партийной дискуссии по нациоиальном вопросу, послужившись при этом основной по этому вопросу книгой тов. Сталина. Того же самого года, в осень 1923. г., стал сотрудником революционно-литературного журнала, издаваемого от тов. Крлежи: »Književna Republika«.

Tako sam po odluci CK Partije, zajedno sa svojom ženom, pošao na put i stigao u Moskvu krajem studenog 1934. godine. Čitavu prvu godinu svoga boravka u Sovjetskom Savezu, 1935, proveo sam isključivo u skupljanju materijala za svoje knjige o Sovjetskom Savezu. Po liniji Skoja bio sam u ovdašnjih njihovih rukovodilaca, u mjesecu ožujku 1935. u oblasti Marijaca, a u mjesecu travnju 1935. u Zapadnoj oblasti. To mi je jednim dijelom dalo materijal za prvu moju knjigu koju sam, u dogovoru s Izdavačkim poduzećem inostranih radnika, napisao na hrvatskom jeziku: *Dojmovi iz Sovjetskog Saveza.*

U jesen 1935. bio sam s jugoslavenskom delegacijom (delegati na VII kongresu Kominterne) na Uralu, u Sverdlovsku, Čeljabinsku, Magnitogorsku, i na Volgi, u Kujbiševu. Zatim sam otputovao na Kavkaz, u Kabardino-balkarsku oblast, i tamo skupio materijal za drugu svoju knjigu koju za sada – također u dogovoru s Izdavačkim poduzećem inostranih radnika – još pišem: *Po Uralu i Kavkazu;* u toj knjizi namjeravam pisati i o Ukrajini kamo se upravo spremam.

Na svim tim putovanjima, kao i na drugim, manjim, ili pak u samoj Moskvi, nastupao sam uvijek s predavanjima u kojima sam sovjetske drugove upoznavao s položajem radnika i seljaka, s borbom KP i Skoja, s revolucionarnom književnošću u Jugoslaviji. Nastupao sam pred radnicima, kolhoznicima, pionirima, komsomolcima, studentima, književnicima, crvenoarmejcima: u Joškar-lu, Bježencu, Brjansku, Možinu, Moskvi, Čeljabinsku, Magnitogorsku, Kujbiševu, Naljčiku.

Ovdje, u Moskvi, radim u Inostranoj sekciji sovjetskih pisaca, u njezinoj partijskoj ćeliji i u političkom kružoku. A mislim ovdje još ostati dok ne završim drugu svoju knjigu o Sovjetskom Savezu i dok ne bude dovršen prijevod (na ruski jezik) mog romana *Zlatni mladić* koji je prihvaćen za izdanje od Goslitizdata.

Moskva, u mjesecu svibnju 1936.

[3] Nikola Hercigonja.

KOMUNISTA

Sva vlast sovjetima

BR. 1. OKTOBAR 1921. GOD. I.

Građanski rat u Italiji.

Po vijestima koje stižu iz Italije, tamo se vodi prigušeni građanski rat između revolucionarnog proletarijata i reakcionarnih buržoaskih sila. Glavni oslon buržoazije u tome ratu su "fašisti", koje vlade očigledno pomažu. To razbojničke bande, naoružane puškama i ručnim granatama, pale, razbijaju i ruše radničke tiskare i domove, napadaju i ubijaju radničke vođe, dok vlasti mirno stoje po strani i gledaju sa užitkom na razbojstva tih svojih plaćenika. U Italiji, kao i kod nas, vlada bjeloruški teror, samo što taj teror provodjа buržoaske vlade u Jugoslaviji otvoreno preko svojih političkih organa, dok se u Italiji buržoaske talijanske vlade provodje prikriveno preko – po vladi organizovanih bjeloruških terorističkih grupa – "fašista". Razlika je u tome, što za sve progone i bjeli teror naše vlade plaćaju sami jugoslavenski radnici i seljaci, neposredno u vidu ogromnih poreza, dok bjeli teror u Italiji financira sama buržoazija, dajući bajoslovne sume "fašističkim" organizacijama. Kako ogromne subvencije daje buržoazija time banditima može se zaključiti već po tome, što svaki član te razbojničke "fašističke" organizacije prima 20 lira dnevnice, osim drugih privilegija koje im pruža buržoaske vlade kao na pr. slobodno nošenje oružje i t.d.

Talijanske vlasti bile su slabe da spriječe mnogobrojne i ogromne štrajkove, koje je talijanski proletarijat počeo provoditi poslije rata i koji nisu imali samo ekonomski već u najvišе slučajeva i politički značaj. Mnogobrojni štrajkovi, koji poput požarne buktе u Italiji i koji ugrožavaju egzistenciju talijanskih kapitalista, s jedne strane, te revolucionišu i ujedinjuju proletarijat za konačnu i odlučnu bitku, s druge strane, dali su povoda buržoaziji, da organizuje protiv proletarijata bjeloruške bande, kad se već buržoaske vlade nije usudile da otvoreno stane na stranu kapitalista i da oružanom silom – kao što čini jugoslavenske vlade – uguši radničke štrajkove.

Buržoazija misli da će svojim terorom zaplašiti revolucionarni proletarijat. Ona misli, da će nasiljem ugušiti kod radnika volju i odlučnost za socijalnu revoluciju. Talijanska buržoazija se prevarila. Prevarit će se i naša, prevarit će se i svaka druga buržoaska vlada, koja misli, da sa tok socijalne revolucije može zaustaviti nasiljem i krvlju. Takav pokušaj može imati samo kratkotrajni uspjehjon može revolucionarno proletarijat prisiliti, da se na kratko vrijeme povuče, dok reorganizira svoje snage, da se konačno svom silom brani od svoje krvnike. Ko sije teror, teror će i žnjeti. Daleko smo od toga, da dajemo savjete buržoaziji. Ona je punoljetna i sigurno zna što čini. Svojim nasiljem pokazat će ona radničkim masama, da je svaka politička država istodobno i klasna država, da u buržoaskoj državi uprav ljа buržoazija na štetu proletarijata i radnih masa, da je buržoaske države orudje kapitalista za tlačenje radnika i seljaka. Nasiljem će buržoazija osvjestiti proleterske mase, da se političke vlasti u državi ne osvaja bombonima, nego silom, istom onakovom silom kakovom se danas kapitalistička država služi, da sebe podrži na vlasti. Ovo su dragocjeni iskustva za proletarijat. Proletarijat će time naučiti, da je građanski rat za buržoazijom gledе koga nužno zlo, do kojeg more doći ako se radnici misle osloboditi pljačke i izrabljivanja po buržoaziji. Proletarijat će takovim iskustvima naučiti, da organizuje svoju radničku i seljačku državu i da njome upravlja protiv vanjskog i unutrnjeg buržoaskog neprijatelja orudjem silom revolucionarnog proletarijata. Dragocjena su to iskustva za proletarijat, tim više, što se u redovima proletarijata nalazi i takovih, koji proletarijatu govore, da mu u njegovoj borbi sile nije potrebno i koji se od svake sile odvraćaju ne osvrćući se na to buržoazija rabi svoju silu na svakom koraku za ugnjetavanje i gušenje radničke klasne borbe. Te će iskustva proletarijat naučiti još i tome, da su takovi elementi u njegovim redovima istodobno i njegovi najveći neprijatelji, pak će nastojati da ih se što prije riješi, kao što se jugoslavenski proletarijat riješio svojih [illegible]izdajnika, socijalpatriota i centrumaša.

Bijeli teror talijanske buržoazije konačno počinje radjati silom i kod

Br. inv. sabavke
Biblioteke

В этом журнале сотрудничал до 1925 г, а в том же самом году издал (после „Стихов" в 1919 г.) два романа: »Sudite me« и »Careva Kraljevina« и критическую студию: »Stjepan Radić i republika«. Тоже в этом году участвовал в организации бегства тов. Сенько.[4]

В дальнейшем, до 1928 г. посветился именно литературной деятельности, издав в 1926 г. книгу рассказов (с темой и из революционного подполья): »Za novim putem« и в 1928 г. антифашистский роман: »Zlatni mladić«. В лето этого года, после событий в белградском парламенте от 20. юнья, по поручению партии основал и редактировал орган Мопра:[5] »Zaštita čovjeka«. Из-за статьях, написанных мною в этом органе, был дважди осужден по „Закону о печати" к 14- и 10-дневном аресте, а после ввдения военно-фашистской диктатури в январе 1929 был из-за целого этого органа арестован и передан суду, обвинен от прокуратури по „Закону о защите государства" как стоящий в связи с КПЮ и редактирующий „Защиту Человека" в свое имя. К этому же обвинению прокурор присоединил старое и нерешенное обвинение из-за уже здес напомянутой статьи печатанной в „Борьбе" о Алиагиче, в 1922 г., и из-за некролога Ленину, печатанного в той же самой „Борьбе" в 1924 г. и перепечатанного в начале 1929 г. в. „Раднику" в Чикаге! Кстати сказать, (после 2-месечного ареста) через все первые года диктатуры предстал из-за этих обвинений перед судом не меньше чем 7-раза (при этом 2 раза перед Касацией); процес еще сегодня незакончен!

С 1929 г. до осеньи 1934 г. был сотрудником почти всех левих литературних журналов в Загребе: »Književnik«. »Literatura«, »Savremena Stvarnost« и »Danas« (в Белграде). Кроме того - буржоазной »Hrvatskoj Reviji«, пока эта не становилась фашистской. Принял участие в антифашистской литературной борьбе (случай Црнянски в 1932 г. и борьба против клерикалцев-фашистов в 1933 и 1934 г.). Цензура очень часто запрещала мои рассказы и статьи; мой последный роман: »Bjegunci« (1934) цензурирован на 33 места, часто целые страници. Кроме этого романа издал в этих годах рассказ: »Tonkina jedina ljubav« (1930) и критическую студию: »Psihoanaliza i individualna psihologija« (1931 г.). В левом „Альманахе современных проблемов" печатал в 1932 г. большую студию о Унамуно.

В начале 1930 г. помог бегствию тов. Андрейа.[6] В 1933 г. по поручению партии стал членом Агит-проп комиссии в Загребе, в каком своиствe остался до весны 1934 г. по пору-

[4] Vladimir Čopić.

[5] Međunarodna organizacija pomoći revolucionarima (MOPR).

[6] Stjepan Cvijić.

чению партии должен был поехать на Конгрес советских писателей в Москву.

Путь сразу не удался. При попытке нелегально переехать границу был арестован и осужден на месец дней тюрмы. Удалась только вторая попытка, но как тогда было уже поздно приехать на Конгрес сов. писателей, то цель моего пута в Советский Союз осталась только на этом: познакомиться с положением в Сов. Союзе, собрать материал и новые силы для дальнейшей моей литературной и партийной деятельности в Югославии.

Так я по разрешению ЦК партии пошел на дорогу, вместе с моей женой, и прибыл в Москву в конце ноября 1934 г. Целый первий год моего пребивания в Сов. Союзе, 1935 г., провел именно в собиранию материяла для моих книг о Сов. Союзе. По лини комсомола Югославии был у здешних его шефов, в марте месеце 1935 г. в Марийской области, в априле месеце 1935. в Западной области. Это мне, одной частью, дало материал для первой моей книги, написанной, по договору с Издательством Иностранных рабочих, на хорватском язике: »**Dojmovi iz Sovjetskog Saveza**« („Впечателения из Сов. Союза").

Осенью 1935 г. был с югославской делегацией (делегатов VII. Конгреса КИ) на Урале в Свердловске, Челябинску, Магнитогорску, и на Волге, в Куйбышеве. Сам после этого поехал на Кавказ, в Кабардино-Балкарскую область, и там собрал материал для другой своей книги, которую пока - тоже по договору с Изд. Ин. Раб. - еще пишу: »**Po Uralu i Kavkazu**« („По Урале и Кавказе"); в ней думаю писать о Украине, куда только что собираюсь.

На всех етых дорогах, как и других маньшых, или и в самой Москве, всегда выступал с докладами, имеющими цель познакомить советских товарищах с положением рабочих и крестян, с борьбой КП и комсомола, с революционной литературой в Югославии. Выступил перед рабочим, колхозниками, пионерами, комсомольцами, студентами, писателями, красноармейцами в Йошкар-ло, в Беженце, Брянске, Можино, Москве, Свердловске, Челябинску, Магнитогорску, Куйбишеве, Нальчике.

Здесь, в Москве, принимаю участие в Иностранной секции Сов. писателей, в ее партячейке и политкружке. А думаю еще здесь остаться, пока не докончу вторую мою книгу о Советском Союзе и не будет закончен перевод (на русский язик) моего романа: „Золотой юноша", который к изданию принял Гослитиздат.

Москва, в майе месеце 1936 г.

Pored autobiografije u grupi moskovskog arhivskog gradiva nalazi se, kako je već uvodno rečeno, još jedan dokumenat koji, iako nepotpun i zato sadržajno skroman, nipošto nije bez svake zanimljivosti za poznavanje Cesarčeva života kao i za poznavanje njegova rada u našem revolucionarnom pokretu. To je slijedeći ulomak njegove partijske biografije napisane u Moskvi 1934. godine:[7]

Секретни
4344 - 4. DEZ. 1934

АВГУСТ ЦЕСАРЕЦ является на ряду с Мирославом Крлежей известнеишим революционным писателем Югославии после войны. Родился в 1893 году. Отец его рабочий по профессии столяр был революционным социалистом организатором первых забастовок и социалистических выступлений в Загребе (столица Хорватии).

Литературную деятельность А. Цесарец начал еще 17-ти летним юношеи. В 1910 году он был литературным сотрудником социалдемократического органа в Хорватии „СЛОБОДНА РЕЧ". В 1912 году был из-за участия в покушении на королевского комиссара в Хорватии приговорен к 3 годам каторги.

После воины он вместе с рядом других товарищеи ведет борьбу за создание Коммунистической партии и за вступле-

[7] Od Cesarčeve partijske biografije, koja je pisana strojem, sačuvana je samo prva strana. Njezin tekst u prijevodu glasi (kosim slovima složeno ono što je u originalu potcrtano):

Tajno
4344 – 4. prosinca 1934.

AUGUST CESAREC je uz Miroslava Krležu *najpoznatiji revolucionarni književnik* u Jugoslaviji poslije rata. Rođen je 1893. godine. Njegov je otac, radnik po zanimanju stolar, kao revolucionarni socijalist bio organizator prvih štrajkova i revolucionarnih gibanja u Zagrebu (glavni grad Hrvatske).

Književnu djelatnost Cesarec je započeo još kao 17–godišnji mladić. Godine 1910. bio je književni suradnik socijaldemokratskog organa u Hrvatskoj »SLOBODNA RIJEČ«. Godine 1912. bio je zbog sudjelovanja u atentatu na kraljevskog komesara u Hrvatskoj osuđen na 3–godišnji zatvor.

Poslije rata on je, zajedno s nizom ostalih drugova, vodio borbu za stvaranje Komunističke partije i za njezino pristupanje u Komunističku Internacionalu. *Član je Kompartije Jugoslavije* od njezina osnutka (1919). Svoju književnu djelatnost drug Cesarec sjedinio je s partijsko–publicističkim radom. Godine 1920. postao je *član redakcije organa Kompartije »NOVI SVIJET«*. Godine 1921. po odluci partijske organizacije izdavao je *prvi ilegalni organ KP u Hrvatskoj »KOMUNISTA«*. Od 1922-26. surađivao je kao feljtonist u organu Kompartije »BORBA«. Sudjelovao je u razradi partijsko-političkih pitanja (npr. nacionalno pitanje). Godine 1928. bio je *urednik organa MOPR-a u Jugoslaviji »ZAŠTITA ČOVJEKA«*. U vrijeme uvođenja vojno–fašističke diktature u Jugoslaviji te su novine zabranjene i drug Cesarec bio je zatvoren, kao urednik odsjedio je nekoliko mjeseci.

Zajedno s M. Krležom drug Cesarec je 1919. započeo izdavati *revolucionarni časopis »PLAMEN«* koji je imao veliki utjecaj među radnicima i revolucionarnom inteligencijom. Zbog toga časopisa drug Cesarec je bio progonjen od policije, prešao je u ilegalstvo i morao je na neko vrijeme emigrirati iz Jugosla-...

ние в Коммунистичекий Интернационал. Членом Компартии Югославии состоит с ее создания (1919 г.). Свою литературную деятельность тов. Цесарец сочетал с партийно-публицистской работой. В 1920 году состоял членом редакции органа Компартии „НОВЫЙ СВЕТ" (Новый Мир). В 1921 году по поручению партийной организации он издавал первый нелегальный орган КП в Хорватии „КОММУНИСТ". С 1922-28 год. сотрудничал как фельтонист в органе компартии „БОРБА". Принимал участие в разработке партийно-политических вопросов (напр. национальный вопрос). В 1928 году был редактором органа МОПРа Югославии „ЗАШТИТА ЧОВЕКА". Во время введения военно-фашистской диктатуры в Югославии эта газета запрещена и тов. Цесарец был арестован, как редактор, просидел несколько месяцев.

Вместе с М. Крлежа тов. Цесарец начал в 1919 году издавать революционный журнал „ПЛАМЕН", который пользовался громадным влиянием среди рабочих и революционной интелигенции. Из-за этого журнала тов. Цесарец преследовался полицией, перешел в подполье и на некаторое время должен был эмигрировать из Югосла-

2

Razmotrena iz aspekta ukupne naše dosadašnje naučne literature o Augustu Cesarcu, ova izvorna autobiografska i biografska građa najprije omogućuje da se konačno izvrše doista precizna datiranja i njegova uvjetnog puštanja na slobodu iz mitrovačke kaznionice s danom 3. ožujka 1914. kao i dana povratka iz vojske u Zagreb s 30. listopada 1918. Međutim, a to je i mnogo važnije, ti dokumenti odmah zatim dopuštaju da se pristupi i kronološkoj ispravci već uobičajenog ali zato ipak ne i tačnog utvrđivanja Cesarčeva pristupa u članstvo Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije s 1914. godinom, a u vezi s tim i korekciji hipotetičnog vremenskog određivanja njegova nastupnog političkog i književno-publicističkog aktiviteta u našem radničkom revolucionarnom pokretu tek s 1919. godinom, dakle, istom s pojavom »Plamena« kao i s momentom organizacijskog formiranja KPJ.

Kako sada sa sigurnošću možemo reći, nakon što je 1914. pri svom prvom pokušaju bio odbijen od tadašnjeg vodstva, Cesarec je postao član Socijaldemokratske stranke odmah pošto se bio vratio iz vojske u Zagreb, tj. prvih dana mjeseca studenog 1918. A priključivši se isto tako odmah lijevom ili, tačnije govoreći, lenjinskom krilu stranke koje je u prosincu 1918. iniciralo i započelo borbu za stvaranje nove revolucionarne proleterske partije, Cesarec se već samim tim najdirektnije uvrstio u red njezinih osnivača. Takvu njegovu političku aktivnost koje početke, prema tome, treba datirati sa stvaranjem našeg

revolucionarnog pokreta, nedvoumno dokazuje i dosad nepoznata činjenica da je on, kao književnik delegiran od zagrebačke partijske organizacije, u travnju 1919. sudjelovao u radu beogradskog Kongresa ujedinjenja, kongresa na kojem je i formirana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), odnosno Komunistička partija Jugoslavije, za osnivanje koje je Cesarec »zajedno s nizom ostalih drugova vodio borbu« – kako to i najizravnije stoji napisano u njegovoj partijskoj biografiji.

Međutim, kao što ni stvarni Cesarčev pristup u članstvo Partije prilikom njezina osnutka u travnju 1919. nikako ne predstavlja i početni podatak u kronologiji njegove društveno-političke djelatnosti poslije izlaska iz vojske, jer je u svjetlu netom iznesenih podataka jasno da se tu radi o činu koji ima samo značenje jedino moguće posljedice, isto tako ni Cesarčevi eseji iz »Plamena«, iako ponajvažniji, ipak nisu ni prvi ni jedini književno–publicistički dokumenti o njegovu revoltu i revolucionarnosti u tom razdoblju. Punu vrijednost upravo takvih dokumenata koji u znaku ruskog Oktobra inauguriraju Cesarčev nastup u tadašnjoj borbi dviju orijentacija, građansko-nacionalističke i revolucionarno-proleterske, imaju njegovi eseji *Povodom najveće i najtužnije slave* i *O Lazarima i grobnici*, koje je on objavio u socijalističkoj »Slobodi« još u prosincu 1918, ali koji su sve dosad ostali nepoznati i bibliografski neregistrirani.[8]

Nastali u povodu državnog ujedinjenja od 1. prosinca 1918, odnosno u povodu hegemonističke realnosti tog ujedinjenja, ti su eseji neposredan Cesarčev polemički i problemski odziv na stvaranje nacionalističkog jugoslavensko-kraljevskog mita, njegova korjenita pobuna protiv monarhijskog društvenog sistema s kojim je on već tada stupio u trajni sukob. Sa svojom tezom da centralistička republika s federativnom upravom može biti najbolji put za rješenje svih bitnih pitanja ujedinjenja naših naroda, oba ova eseja ostaju dokaz za to da je Cesarec u prelomnom trenutku naše historije postao praktičnim političarem koji nije samo otkrivao pravo stanje stvari nego i programski djelovao u traženju izlaza. A upravo u tom mislu, sa svojom porukom o socijalizmu kao sunčanom idealu čovječanstva – da se poslužimo parafrazom Cesarčevih riječi – oni su također i prva fiksacija onog aktivističkog stava prema problemima našeg života koji je postao jezgra čitavog njegova djela i djelovanja, što ga je na književno–publicističkom planu započeo već u »Slobodi« 1918, a poslije »Plamena«, »Istine«, »Nove istine« i »Novog svijeta« pod najtežim okolnostima radikalno nastavio u »Komunistu« 1921. godine.

Nakon proglašenja Obznane 30. prosinca 1920, u vrijeme kad je Partija bila prisiljena da se orijentira na ilegalna izdanja, pokrenut je u Zagrebu prvi centralni ilegalni partijski list »Komunista« koji je izlazio od ožujka do lipnja 1921. godine. Taj list koji je izašao u svega četiri

[8] Prvi od tih članaka, *Povodom najveće i najtužnije slave*, spominje se u knjizi Vlade Strugara *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914-1918* (Zagreb, 1963). Oba ova Cesarčeva članka donosimo u prilogu.

broja, izdavao je, sam ispunjavao svojim prilozima i u tehnici ciklostila sam štampao upravo August Cesarec, kako se to – kao nova ne mala dopuna našim dosadašnjim znanjima – doista jasno i precizno može zaključiti iz podataka sadržanih u njegovoj moskovskoj autobiografiji i u partijskoj biografiji.

Važni kao svjedočanstvo prvog reda o Cesarčevu ilegalnom partijskom radu, tri sačuvana broja »Komuniste« predstavljaju i izuzetno značajan izvor koji na najsigurniji način omogućuje upotpunjenje Cesarčeve bibliografije s više od dvadesetak nepotpisanih tekstova najrazličitijeg sadržaja i opsega: od ovećeg političkog eseja do kratke novinske vijesti. Njihovi naslovi glase: (br. 1) *Građanski rat u Italiji; Lenjin o ekonomskom položaju Sovjetske Rusije; Što veli petrogradski radio; »Pad« Sovjetske Rusije; X Kongres ruske Komunističke partije; Radni narod Rusije uz Sovjetsku vladu;* (br. 2) *Velika polit.čka pobjeda Sovjetske Rusije; Kapitalistički švindleri pod zaštitom »Obznane«; Bjelorukaški Ustav – nastavak »Obznane«; Situacija u Njemačkoj; Irska; Italija; Štrajk pekarskih radnika u Zagrebu; Jedan pogled na svijet poslije rata; Kongres Saveza saobraćajno-transportnih radnika u Zagrebu; Treći kongres III Internacionale;* (br. 4) *Nakon otvorenja radničkih sindikata; Ustav i legalizacija Komunističke partije; Na krivome putu; Provedivost komunizma; Dolje s militarizmom i sa spremanjem za rat; Opet wrangelovci; Mjesto zemlje seljaci dobivaju – crkve; Iz Komunističke internacionale; Sve veći internacijonalni zapleti; Komunistička omladina pred sudom; Veličanstvene manifestacije.* Ako se uz ove, autorski nedvojbene Cesarčeve radove navedu i tekstovi: (br. 1) *Manifest Komunitičke internacionale proletarijatu Jugoslavije i balkanskih zemalja; Naprijed na posao;* (br. 2) *Privremeni statut Internacionalnog sindikalnog vijeća; Uloga Komunističke partije u borbi do i nakon revolucije;* (br. 4) *Upozorenje svim članovima i pristašama Komunističke partije* – to jest i tekstovi koje je on kao službene partijske materijale samo preštampao, a neke i redigirao pa možda i preveo, onda je time u potpunosti prikazan sadržaj prvog, drugog i četvrtog broja »Komuniste«.[9] Sadržaj trećeg broja predstavlja međutim nepoznanicu koja je, bar zasad, nerješiva s razloga što tog broja lista nema u fondovima ni jedne naše knjižnice i arhiva, kao što je sada iz istog razloga nemoguće objasniti i pravi smisao uz tekst o »Komunisti« vezanu Cesarčevu autobiografsku izjavu o – kako on kaže – jednom broju ilegalnih Prvomajskih novina koje je uredio u Beču uoči Prvog maja 1921. godine.

U poteškoćama takve vrste, kad arhivskih ili knjižničkih svjedočanstava nema ili su, tko zna gdje, zametnuta, otvara se put za različite pretpostavke, od kojih bi najviše izgleda da se približi istina mogla, možda, imati ova: ilegalni broj Prvomajskih novina treba uzeti kao treći broj »Komuniste«, koji je, usporedimo li ga s drugim i četvrtim,

[9] Od originala »Komuniste« sačuvan je samo po jedan primjerak 1, 2. i 4. broja, koji se nalaze u Biblioteci Instituta za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu. U prilogu objavljujemo integralni tekst sačuvanih brojeva.

morao izaći upravo početkom svibnja 1921, dakle u vrijeme kada je Cesarec boravio u Beču. Ovu pretpostavku potvrđuje na određen način i činjenica da u postojećim bibliografskim ili općim pregledima partijske periodike u tom razdoblju nigdje nije spomenut ni registriran takav list koji bi makar pod približno sličnim naslovom odnosno s istim bečko-izdavačkim porijeklom dopuštao da se bar utvrdi postojanje tih Prvomajskih novina, kao što se to, međutim, sa sigurnošću može navesti za treći broj »Komuniste«. Ipak sve ovo što je ovdje rečeno, ma koliko izgledalo ili čak bilo uvjerljivo, nipošto ne isključuje i mogućnost da se, kakvim drugačije zasnovanim istraživanjima možda, uz treći broj »Komuniste«, i ovaj broj Prvomajskih novina otkrije kao sasvim posebna i nova Cesarčeva publikacija. No, premda je valja spomenuti, navedena mogućnost teško da bi mogla doći u obzir, jer protiv nje govori i jedna činjenica grafijskog karaktera: Cesarec je, naime, u svojoj autobiografiji naslove svih periodika redovito i bez izuzetka stavljao pod navodnike kojih, međutim, jedino uz te Prvomajske novine nema, i to vjerojatno nije tek slučajan i bezrazložan propust. Ali, bilo tako ili inače, u vezi s ovim podatkom iz autobigrafije može se tačno zaključiti samo to da je u proljeće 1921. Cesarec doista bio u Beču, pa se taj boravak ne smije izostaviti iz njegove biografije niti, kako se to ponekad čini, kronološki izjednačiti s godinu dana ranijim boravkom u tom gradu, u proljeće 1920. godine.

Kao što su važne ove vijesti o početnom razdoblju Cesarčeve ilegalne partijske djelatnosti, tako su od ne manjeg interesa i nove informacije što ih autobiografija pruža za upoznavanje njegova kasnijega partijskog rada koji, kako sada možemo vidjeti, znatno premašuje okvire političke publicistike i prelazi posve na područje praktički najeksponiranijega revolucionarnog aktiviteta. Radi se u prvom redu o podacima koji svjedoče o izravnom Cesarčevu učešću u organizaciji bijega iz zemlje, pred progonima policije, partijskih funkcionera Nikole Hercigonje (1921), Vladimira Čopića (1925) i Stjepana Cvijića (1930), kao i o njegovu izboru u komisiju Agitpropa u Zagrebu. A zatim i o podacima koji, zajedno s drugom dokumentacijom iz moskovskih arhiva, omogućuju da se složena problematika njegovih dvaju sovjetskih boravaka, napose drugog, razmotri nesravnjeno bolje i sigurnije no što je to bio sve do sada slučaj.

3

Posljednjih dana ili, tačnije, između 27. i 31. listopada 1922. Cesarec je, preko Beča, Berlina i Lenjingrada, otputovao u Moskvu gdje je, kao član delegacije KPJ, sudjelovao u radu IV kongresa Kominterne, a zatim, po partijskoj odluci, i ostao u Moskvi u studijske svrhe, proboravivši tamo ukupno 5 mjeseci. To su u najsažetijem obliku formulirani podaci što ih o prvu Cesarčevu sovjetskom boravku sadrže ovi materijali iz grupe moskovskih arhivskih dokumenata:

[1]

25–X–1922. g.
B.

Punomoćije

Za druga Aug. Cesarca knjiž. iz Zagreba, koji se od strane I. O. K. P. J. ovim opunomoćiva da može na IV. K. III. K. I. *punovažno* zatupati K. P. J.

i II., Da može i posle završenog Kongresa ostati u Rusiji radi studija tam. prilika, jer se veruje da će od toga Jugoslavenski proletarijat imati velike koristi.

K. J. I.
po nalogu
I. O. K. P. J.
M. Bradić

[Okrugli pečat:]

PARTI COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE – COMMITE CENTRAL – SECTION DEL INTERNATIONALE – COMMUNISTE

[Na poleđini:]
Primio dve hiljade din.
Zgb. 27. X. 1922. Miljuš

[2]

Uebersetzung.[10] 25. X. 1922.

VOLLMACHT

fuer den Genossen August CESAREC, Literat aus Zagreb, der hiemit seitens des E. K. der K. P. Jugoslaviens bevollmaechtigt wird, die K. P. J. auf dem IV. Kongresse der Kommunistischen Internationale vollgiltig vertreten zu koennen und

II.) auh nach dem abgeschlossenem Kongresse in Russland verbleiben zu koennen, um die dortigen Verhaeltnisse zu studieren, da das E. K. ueberzeugt ist. dass das jugoslavische Proletariat hievon grossen Nutzen haben wird.

Im Auftrage des E. K.
der K. P. Jugoslaviens
M. Bradić (Barajević)

[10] Ovaj dokument predstavlja direktni prijevod na njemački jezik pod br. 1 objavljenog *Punomoćija*. Kosim zagradama označena su nečitka mjesta u originalu.

Übersetzung ⟨. . . . . .⟩ mit ⟨. . . . . .⟩
R. Vujović

Gen. August Cesarec empfing als Reisespesen Din 2.000.– (zweitausend Dinare)
Zagreb, 27. X. 1922.

Gen. August Cesarec empfing in Wien weitere $ 24.– (zwanzigvier Dollar) als Reisespesen.
Wien, 31. X. 1922.

Fuer das EK
der K. P. J.
I. V.
R. Vujović

[Okrugli pečat:]
PARTI COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE – COMMITE CENTRAL – SECTION DE L INTERNATIONALE – COMMUNISTE

[3]

Legitimation[11]

Hiermit bestätigt der Vertreter d. EKKI in Berlin, dass der Genosse
Cesarec August
nach Moskau delegiert wird als Delegierter der K. P. Jugoslav. Er ist mit Geld in der Höhe von 20 Dollars versehen.

Fritzmann

[4]

Mandat des Genossen Cessarec unterschrieben von genos. Vujović ist giltig.[12]

Sekretär der Yugosl. Delegation,
Lj. Radovanović

Skromni po opsegu i gradi koju sadrže, ovi dokumenti nisu i neznatni za studij Cesarčeve biografije, napose zato što dopuštaju da se gotovo na dan odredi vrijeme njegova odlaska iz Zagreba, kao i zato što po-

[11] Prijevod:

Legitimacija

Kojom predstavnik IKKI u Berlinu potvrđuje da je drug
Cesarec August
upućen u Moskvu kao delegat KP Jugoslavije. Opskrbljen je s novcem u iznosu od 20 dolara.

Fritzmann

[12] Prijevod:

Mandat druga Cesarca, koji je potpisao drug Vujović je punovažan

Sekretar Jugosl. delegacije
Lj. Radovanović

uzdano informiraju o pravim motivima njegova putovanja u Sovjetski Savez. Ako se uz to istakne činjenica da je na IV kongresu Kominterne posebna komisija raspravljala o stanju i tadašnjoj situaciji u KPJ, onda je ovaj potonji podatak o Cesarčevoj upravo delegatskoj funkciji utoliko važniji, jer već sam sobom upućuje i na stvaranje određenijih zaključaka o značenju i ulozi Cesarčeva partijskog djelovanja.

U ovoj grupi moskovskih arhivskih materijala sačuvana su i još dva zanimljiva dokumenta koja se odnose na Cesarčevo sudjelovanje na IV kongresu Kominterne i koji se na neki način mogu uzeti kao potvrda za netom izrečenu tvrdnju. Radi se o slijedećem: na osnovu izjave dvojice delegata, Ljube Radovanovića i Aleksandra Koblera, doveden je u sumnju mandat trećeg delegata, Koste Novakovića, kao nevažeći i neispravan. Nasuprot tome podnio je Kosta Novaković svoju izjavu u kojoj tvrdi da, prema zaključku partijskog rukovodstva u zemlji, odluku o njegovu sudjelovanju na kongresu treba da donese upravo Kominterna. Tu Novakovićevu izjavu kao tačnu u potpunosti potvrđuje August Cesarec koji je u ovom slučaju nastupio ne samo kao delegat s verificiranim mandatom nego i kao dobro obaviješteni poznavalac partijskih odluka.

[1]

ОТДЕЛ МЕЖДУНАРОДНОЙ СВЯЗИ[13]
Исполнительного Комитета Коммунистического Интернационала
МОСКВА, Моховая 16/I, 5-й этаж, тел. 43-26.

Moskau 14. XI. 1922 г.

An die Mandatsprüfungkomission des IV. Kongresses der K. I.
Moskau

Bei der Bestimmung der Delegierten für den IV. Kongress der K. I. der Exekutive K. P. Jugoslaviens für den Gen. Novaković haben gestimmt 4 : 4. Der Vorschlag der Genossen, die dagegen gesstimmt haben, die drei Anwesende Genossen Mitglieder der Exekutive darüber zu stimmen, wurde abgeschlagen.

[13] Prijevod:

ODSJEK ZA MEĐUNARODNE VEZE
Izvršnog komiteta Komunističke Internacionale
Moskva, Mohovaja 16/I, 5 kat, tel. 43-26.

Moskva, 14. XI 1922.
Mandatno-verifikacionoj komisiji IV kongresa KI
Moskva

Kod određivanja delegata za IV kongres KI, Izvršni komitet KP Jugoslavije glasao je za druga Novakovića s podijeljenim brojem glasova 4 : 4. Prijedlog drugova koji su glasali protiv, da o tome glasaju i trojica prisutnih članova Izvršnog komiteta, bio je odbijen.

Nije donesen zaključak da bi o tome Izvršni komitet Komunističke Internacionale morao donijeti definitivnu odluku.

Članovi delegacije KPJ
Radovanović. Kobler

Kein Beschluss ist gebracht, dass die Exekutive K. I. definitive Entscheidung bringen soll.

Die Mitglieder
der Delegation K. P. J.
Radovanović. Kobler

[2]

ОТДЕЛ МЕЖДУНАРОДНОЙ СВЯЗИ[14]
Исполнительного Комитета Коммунистического
Интернационала
МОСКВА, Моховая 16/I, 5-й этаж, тел. 43-26.

14. XI. 1922 г.

An die Mandatkommission des IV Kongresses K. I.

Im Falle meines Mandates erkläre ich und schriftlich bestätige dass ich einen Brief von genossen M. Pijade und Katzlerović bekommen habe und dass in diesen Briefe mir mitgetheilt wird: (dass) in Parteiexecutive war gestimmt von meinem Mandat für den IV Kongres der K. I. 4 für 4 gegen und war beschlossen die Entscheidung über meinen Mandat der Executive der Kominterne überzugeben.

K. Nowakowić

Ich bestätige dass ich vom Gen. Cvijić, dem gewesenen den Z. E. K. K. P. J. kooptirten Mitgliede und jetzigen Mitgliede des Parteirates, dasselbe was der Gen. Novaković brieflich erfähren hat, gehört habe. Das war ein Tag vor meinen Abgange nach Moskau;

[14] Prijevod:

ODSJEK ZA MEĐUNARODNE VEZE
Izvršnog komiteta Komunističke Internacionale
Moskva, Mohovaja 16/I, 5 kat, tel. 43-26.

14. XI 1922. g.

Mandatnoj komisiji IV Kongresa KI

U slučaju svog mandata izjavljujem i pismeno potvrđujem da sam od drugova M. Pijade i Kaclerovića primio pismo u kome mi se saopćuje (da) je u partijskom Izvršnom komitetu o mom mandatu za IV Kongres KI izvršeno glasanje s rezultatom 4 : 4 i da je bilo zaključeno da odluku o mom mandatu treba predati Izvršnom komitetu Kominterne.

K. Novaković

Potvrđujem da sam od druga Cvijića, od bivšeg CK KPJ kooptiranog i sadašnjeg člana partijskog komiteta, čuo isto što je i drug Novaković pismeno saznao. To je bilo dan prije mog odlaska u Moskvu; tvrdnja druga Cvijića čini mi se da je posve vjerodostojna, jer je on zbog mog mandata bio u Beogradu te tamo govorio s drugovima iz CK.

August Cesarec

die Behauptung des Genossen Cvijić scheint mir vollkommen glaubnrüdig da er auch wegen meines Mandats in Belgrad war und mit Genossen aus Z. E. K. gesprochen hat.

August Cesarec

4

Drugi Cesarčev odlazak u Sovjetski Savez 1934. godine – barem na prvi pogled, a možda i zbog toga što se to pitanje do sada nije ni postavljalo – izgleda kao da je došao posve slučajno odnosno da nije bio izazvan nikakvim drugim razlozima osim onih koji su više ili manje lične prirode. Ipak, da je taj dojam sasvim pogrešan i najdirektnije suprotan stvarnim razlozima Cesarčeva odlaska, jasno proizlazi iz dragocjenih podataka koje u tom pravcu pružaju i njegova autobiografija i nova grupa moskovskih arhivskih materijala.

Kao što se zna, Cesarec je početkom travnja 1934. namjeravao ponovno otputovati u Sovjetski Savez, ali tu svoju nakanu nije mogao ostvariti, jer je pri pokušaju ilegalnog prelaska granice bio uhvaćen. Međutim, da se na to putovanje spremio upravo zato da, na temelju partijske odluke, kao jedini predstavnik jugoslavenske književne ljevice prisustvuje Prvom kongresu Saveza sovjetskih pisaca u Moskvi, to predstavlja nov moment u Cesarčevoj biografiji. Podatak je to nesumnjivo značajan i od prvorazredne važnosti unatoč činjenici što Cesarec zbog neuspjelog pokušaja prelaska granice, nije mogao sudjelovati u radu kongresa, jer s jedne strane govori o tome da je Cesarec trebao otputovati s vrlo određenim partijskim zadatkom, a s druge strane daje mogućnost da se istakne njegova uloga u nastojanjima Partije da našu naprednu književnost uklopi u tokove međunarodne socijalistički angažirane književnosti.

Neuspjeh prvog pokušaja prelaska granice nije pokolebao Cesarca. Pet mjeseci kasnije, krajem kolovoza ili početkom rujna 1934, Cesarec se ponovno spremio za putovanje u Sovjetski Savez i taj njegov drugi pokušaj nije ostao bez rezultata, jer mu je tada pošlo za rukom da napusti zemlju i prijeđe u Austriju. Iz Beča je, zajedno sa svojom ženom, dr Marijom Vinski, otputovao u Prag, gdje se zadržao neko vrijeme u očekivanju sovjetske vize. Da se to ne protegne na duži period čekanja, predstavnik KPJ u Kominterni, Vladimir Čopić, čiji je bijeg iz zemlje 1925. godine, kako smo već saznali, organizirao upravo August Cesarec, zamolio je pismom Međunarodno udruženje revolucionarnih pisaca (MORP) da izradi kod sovjetskih vlasti vizu za Cesarca i njegovu ženu. U tom pismu koje ovdje objavljujemo, Čopić je iznio i osnovne biografske podatke o Cesarcu i zamolio Udruženje da mu pruži pomoć u organizaciji njegova boravka u Sovjetskom Savezu. Pismo glasi:

В М. О. Р. П.[15]

Из Югославии выехал нелегально один из известнейших там левых писателей тов. АВГУСТ ЦЕСАРЕЦ. Тов. Цесарец собирался приехать в СССР на съезд писателей, однако он был на границе арестован. В настоящее время он с женой находиться в Праге и дожидается визы для приезда в СССР.

Тов. Цесарец состоит членом Компартии Югославии с ее основания (1919 г). Накануне империалистической войны он был приговорен за революционную деятельность к 5 годам каторги, которую отбывал во время войны. В Югославии он часто арестовывался, его статьи и сочинения постоянно запрещаются цензурой. В 1928-29 г. т. Цесарец издавал журнал против белого террора и фашизма под названием „Защита человека". Этот журнал был запрещен военно-фашистской диктатурой. Вместе с крупнейшим хорватским писателем КРЛЕЖЕЙ тов. Цесарец выдавал целый ряд журналов, в которых они вели борьбу против фашизма, войны и популяризировали, в рамках легальных возможностей, марксизм-ленинизм. Эти журналы очень часто закрывалися и запрещалися властями.

Перебывания тов. Цесарца в СССР и основательное изучения вопросов Соц. строительства и советской культуры будет иметь большое значение для революционной литературы в Югославии, поэтому прошу М. О. Р. П. издействовать

Prijevod:

MEĐUNARODNOM UDRUŽENJU REVOLUCIONARNIH PISACA

Iz Jugoslavije ilegalno je otišao jedan od tamo najpoznatijih lijevih pisaca drug AUGUST CESAREC. Drug Cesarec namjeravao je doputovati u SSSR na Kongres pisaca, ali je bio na granici uhapšen. Sada se sa ženom nalazi u Pragu i čeka vizu za dolazak u SSSR.

Drug Cesarec je član Kompartije Jugoslavije od njezina osnutka (1919). Uoči imperijalističkog rata bio je zbog revolucionarne djelatnosti osuđen na 5-godišnji zatvor, koji je izdržavao za vrijeme rata. U Jugoslaviji bio je često zatvaran, a njegovi članci i djela stalno su zabranjivani od cenzure. Godine 1928-29. drug Cesarec izdavao je protiv bijelog terora i fašizma novine pod naslovom »Zaštita čovjeka«. Te su novine bile zabranjene od vojno-fašističke diktature. Zajedno s velikim hrvatskim književnikom Krležom izdavao je drug Cesarec cijeli niz časopisa, u kojima su oni vodili borbu protiv fašizma, rata i popularizirali, u okvirima legalnih mogućnosti, marksizam-lenjinizam. Ti su časopisi veoma često bili plijenjeni i zabranjivani od vlasti.

Boravak druga Cesarca u SSSR i temeljito izučavanje pitanja socijalističke izgradnje i sovjetske kulture imat će veliko značenje za revolucionarnu književnost, stoga molim MORP da izradi vizu za druga Cesarca i njegovu ženu kao i da mu ukaže pomoć i suradnju na poslu izučavanja kulturnih i ekonomskih dostignuća SSSR.

Predstavnik KP Jugoslavije pri IKKI
(Senjko)

26. 9. 1934. godine

визу для тов. Цесарца и его жены ⟨и⟩ оказать помощь и содействия ему в деле изучения культурных и экономических достижений СССР.

Представитель КП Югославии при ИККИ
(Сенько)

26. 9. 1934 года

Cesarec je, zajedno sa svojom ženom, kako to kazuje još jedan novi podatak iz autobiografije koji također upotpunjuje postojeću njegovu kronologiju, doputovao u Moskvu krajem listopada 1934. i odmah pristupio realizaciji svojih polaznih zadataka.

Iako je stigao prekasno da sudjeluje u radu Prvog kongresa sovjetskih pisaca, Cesarec se pojavio u Moskvi s doista opsežno zasnovanim planom rada koji je, međutim, samo ukratko izložio u autobiografiji. No, stvarni opseg tog plana, kao i puni program partijskih zadataka koji su mu bili povjereni i zbog kojih je bio poslan u Sovjetski Savez, najpotpunije se može vidjeti iz drugog Čopićeva službenog pisma upućena već 4. prosinca 1934. Međunarodnom udruženju revolucionarnih pisaca, a u kojemu traži i da se Cesarcu osiguraju potrebni radni uvjeti. To posebno važno pismo glasi:

В М. О. Р. П. тов. ЛЮТКЕВИЧУ.[16]

Посылаю Вам важнейшие данные о тов. Цесареп.

В связи с необходимостью обеспечить руководство партии революционной литературой Ц. К. К. П. Югославии направил тов. Цесарец в СССР с тем чтобы он:

1. Установил связь между советской литературой и революционной литературой в Югославии,

[16] Prijevod:

MEĐUNARODNOM UDRUŽENJU REVOLUCIONARNIH PISACA, drugu LJUTKEVIČU

Šaljem Vam najvažnije podatke o drugu Cesarcu.

U vezi s nužnošću da se osigura rukovodstvo Partije u revolucionarnoj književnosti, CK KP Jugoslavije uputio je u SSSR druga Cesarca s time da bi on:

1. Uspostavio vezu između sovjetske i revolucionarne književnosti u Jugoslaviji.
2. Pisao o dostignućima Sovjetskog Saveza u legalnoj štampi u zemlji, u emigrantskoj štampi (u SAD, Kanadi, Australiji, Francuskoj, Belgiji i u Južnoj Americi) i u ilegalnoj štampi,
3. Informirao sovjetsku javnost o političkim i kulturnim pitanjima Jugoslavije,
4. Pripremio teze za C. K. Partije o pitanju književnosti,
5. Bavio se proučavanjem osnovnih problema marksizma-lenjinizma.

Molim Vas da pomognete našoj Partiji u ostvarivanju tih zadataka i da drugu Cesarcu osigurate uvjete koji su nužni za izvršenje poslova koji su mu povjereni.

Predstavnik KP Jugoslavije pri IKKI
(Senjko)

26. 9. 1934. godine

2. Писал о достижениях Советского Союза для легальной печати в стране, для эмигрантской печати (в САШ, Канаде, Австралии, Франции, Бельгии, Южной Америке) и для нелегальной печати,

3. Информировал Советскую общественность о политических и культурных вопросах Югославии,

4. Подготовил тезиси для Ц. К. партии по вопросу литературы,

5. Занялся изучением основных проблем марксизма-ленинизма.

Прошу Вас, помочь нашей партии в осуществлении этих задач и обспечении для тов. Цесарец условий необходимых для выполнения работы возложенной на него.

Представитель КП Югославии при ИККИ
(Сенько)

4. XII. 1934 г.

Iz istog dana, 4. prosinca 1934, postoji još jedan dokumenat koji svjedoči i o praktičnim partijskim naporima da se Cesarčev drugi sovjetski boravak već od samog početka najdirektnije usmjeri na ostvarivanje tih programnih zadataka, i to u posve službenoj formi. To je Čopićevo pismo Izdavačkom poduzeću inostranih radnika u SSSR, u kojem on moli da se Cesarec uvrsti među stalne književne suradnike poduzeća s određenim radnim zadatkom. Zanimljivo je primijetiti da se u tom pismu, koje se ovdje objavljuje, prvi put pojavljuje i Cesarčevo ilegalno partijsko ime A. A. Mann, s kojim se on isključivo služio za čitavo vrijeme svoga drugog sovjetskog boravka.

В ИЗДАТЕЛЬСТВО ИНОСТРАННЫХ РАБОЧИХ В С. С. С. Р.[17]

Прошу зачислить в состав литературных сотдрудников Издательства иностранных рабочих в СССР и привлечь к работе в области популяризации успехов социалистического строительства С. С. С. Р. югославского тов. МАНН А. А. Тов. Манн один из известнейших писателей Югославии, уже до

[17] *Prijevod:*

IZDAVAČKOM PODUZEĆU INOSTRANIH RADNIKA U SSSR

Molim da uvrstite u sastav književnih suradnika Izdavačkog poduzeća inostranih radnika u SSSR i da uvedete u posao na području popularizacije uspjeha socijalističke izgradnje u SSSR jugoslavenskog druga A. A. MANNA. Drug Mann je jedan od najpoznatijih pisaca u Jugoslaviji koji je već do sada u Jugoslaviji mnogo pisao o SSSR i koji je poslan od Centralnog komiteta KPJ u SSSR s ciljem da se upozna s dostignućima SSSR i da te uspjehe popularizira u Jugoslaviji. Drug Mann član je KP Jugoslavije od 1919.

Predstavnik KP Jugoslavije pri IKKI
(Senjko)

4. XII 1934. godine

сих пор очень много писавший в Югославии о С. С. С. Р., прислан Центральным Комитетом КПЮ в СССР с целью ознакомления с достижениями СССР и популяризации этих успехов в Югославии. Тов. Манн член КП Югославии с 1919 года.

Представитель КП Югославии при ИККИ
(Сенько)

4. XII. 1934 года

Kao što je vidljivo iz njegove autobiografije, Cesarec nije bio samo formalno vezan uz Izdavačko poduzeće inostranih radnika u SSSR; naprotiv, taj službeni posao predstavljao je i organizacionu i stvarnu osnovu za realizaciju njegova polaznog zadatka: pisanje knjiga o Sovjetskom Savezu.

Radeći na prikupljanju materijala za te knjige, Cesarec je, kako to pokazuje njegova autobiografija, vrlo mnogo putovao po Sovjetskom Savezu, pa je tako gotovo čitavu prvu godinu svoga boravka, 1935, zapravo proveo izvan Moskve. Itinerer toga Cesarčeva kretanja koji se može do u detalje rekonstruirati iz podataka što ih pruža autobiografija, pokazuje da je već u proljeće te godine bio u oblasti Marijaca i u Zapadnoj oblasti, a u jesen na Uralu, Volgi i na Kavkazu, u Kabardino-balkarskoj oblasti. O tom putovanju u Kabardino-balkarsku oblast sačuvano je i ovo zanimljivo pismo Vladimira Čopića sekretaru Oblasnog komiteta sovjetske partije u gradu Naljčiku, u kome ga obavještava o svrsi Cesarčeva dolaska u taj kraj:

Областный Комитет ВКП(б) - гор. Нальчик[18]

Секретарю т. Калмыкову.

Уважаемый т. Калмыков!

В Нальчике находится в настоящее время один из известнейших революционных писателей Югославии т. МАНН. Тов. Ман приехал в Советский Союз с целю ознакомления с социалистическими успехами Советского Союза и популяри-

[18] Prijevod:

Oblasni komitet SKP(b) – grad Naljčik

Sekretaru drugu Kalmikovu.

Poštovani druže Kalmikov!

U Naljčiku se upravo nalazi jedan od najpoznatijih revolucionarnih pisaca Jugoslavije drug MANN. Drug Mann doputovao je u Sovjetski Savez s ciljem da se upozna sa socijalističkim uspjesima Sovjetskog Saveza i da te uspjehe *popularizira u Jugoslaviji. On je već napisao jednu knjigu o Sov. Savezu, koja* će biti uskoro štampana.

Svoj boravak u Naljčiku on namjerava iskoristiti za dalje izučavanje i popularizaciju socijalističkih pobjeda u Kabardino-balkarskoj oblasti. S gledišta interesa revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji, socijalistička dostignuća u Kabardino-balkariji imaju veliko značenje zbog toga što je to do revolucije bila ugnjetena, zaostala zemlja. Popularizacija rješenja nacionalnog pitanja

Uebersetzung. 1'

206

V O L L M A C H T

25. X. 1922.

fuer den Genossen A u g u s t C E S A R E C , Literat aus Zagreb, der hiemit seitens des E.K. der K.P.Jugoslaviens bevollmaechtigt wird, die K.P.J. auf dem IV.Kongresse der Kommunistischen Internationale vollgiltig vertreten zu koennen und

II.) auch nach dem abgeschlossenem Kongresse in Rußland verbleiben zu koennen, um die dortigen Verhaeltnisse zu studieren, da das E.K. ueberzeugt ist, daß das jugoslavische Proletariat hievon großen Nutzen haben wird.

Im Auftrage des E.K.
der K.P. Jugoslaviens
M.Bradic (Barajevic)

Gen. August Cesarec
empfing als Reisespesen Din. 2.000,- (zweitausend Dinare)
Zagreb, 27.X.1922.
Gen. August Cesarec empfing in Wien weitere S 24.-(vierundzwanzig Dollar) als Reisespesen
Wien, 31.X. 1922. Fuer das ZK der K.P.J.
R. Vujović

R. Vujović

зации этих успехов в Югославии. Он уже написал одну книгу о Сов. Союзе, которая будет в скором времени печататься.

Свое пребывание в Нальчике он думает использовать для дальнейшего изучения и популяризации социалистических побед в Кабардино-Балкарской области. С точки зрения интересов революционного движения в Югославии социалистические достижения Кабардино-Балкарии имеют большое значение ввиду того, что это была до революции угнетенная, отсталая страна. Популяризация решения национального вопроса в СССР и достижений прежде угнетенных и отсталых областей для Югославии особенно важны потому, что там борьба хорватов, македонцев, словенцев и др. угнетенных наций играет крупнейшую роль.

Прошу вас, т. Калмыков, дать возможность т. Ман, познакомиться с вашими достижениями. Т. Манн может быть полезен для вас тем, что он может делать доклады о Югославии (по политическим вопросам, о белом терроре, культурным вопросам, литературе).

Т. Ман член КП Югославии с 1919 г. Неоднократно сидел в тюрмах и преследовался за революционную деятельность.

Представитель КП Югославии при ИККИ
(Сенько)

8/X. 1935 г.

P. S. Т. Ман явится сам в Обком.

U razmacima između ovih putovanja na kojima je djelovao i kao partijski propagandist održavši niz predavanja o Jugoslaviji, Cesarec je, prema dogovoru s Izdavačkim poduzećem inostranih radnika u SSSR, pisao svoje knjige o zemlji Sovjeta. Prvu od njih, koja je pod naslovom *Današnja Rusija* i pseudonimom Vuk Korneli štampana u Zagrebu tek 1937, predao je u rukopisnom obliku tom poduzeću već 20. kolovoza 1935, to jest nepunu godinu dana poslije svog dolaska u Moskvu. O toj

u SSSR i dostignuća ranije ugnjetenih i zaostalih krajeva, napose je važno za Jugoslaviju zato što tamo veliku ulogu igra borba Hrvata, Makedonaca, Slovenaca i dr. ugnjetenih nacija.

Molim vas druže Kalmikove da omogućite drugu Manu da se upozna s vašim dostignućima. Drug Mann Vam može biti koristan, jer može održati predavanja o Jugoslaviji (o političkim pitanjima, o bijelom teroru, kulturnim pitanjima i o književnosti).

Drug Man je član KP Jugoslavije od 1919. godine. Ne jednom je sjedio u zatvoru i bio progonjen zbog revolucionarne djelatnosti.

Predstavnik KP Jugoslavije pri IKKI
(Senjko)

8/X 1935. g.

P. S. Drug Man sam će se javiti u Obkom.

knjizi napose govori i posljednji sačuvani dokument iz ove grupe moskovskih arhivskih materijala, Cesarčevo pismo upućeno CK KPJ u kojem on oštro protestira protiv nekorektnog i nebrižljivog odnosa prema njegovu rukopisu i traži kažnjavanje krivaca koji su onemogućili pravovremeno štampanje knjige. To pismo koje prikazuje čitav taj tužni historijat Cesarčeva rukopisa od predugog zadržavanja kod recenzenata pa sve do trenutka kad se bio najvjerojatnije zagubio, glasi:

Centralnom Komitetu
Komunističke Partije Jugoslavije.

Po izvjesnom jednom ugovoru ja sam prošle godine, 1935, imao da napišem propagandističku knjigu o SSSR, koja se po istom ugovoru imala štampati u Jugoslaviji.

Rukopis te knjige, pod naslovom: »Dojmovi iz SSSR« – autor: Vuk Cornelli – predao sam ugovornoj stranci 20. augusta 1935, a partijsko predstavništvo je prepis poslalo na put 13. januara 1936. Bez svake bitne potrebe stvar se već predugo zadržala kod recenzenata.

Nebrojeno puta obraćao sam se na partijsko predstavništvo s upitima, šta je s rukopisom, da li je već stigao u Jugoslaviju. Nisam mogao dobiti nikakav opredijeljen odgovor. Sve je ostalo pri tom: od CK nema o tom nikakve vijesti.

Jedno objašnjenje cijelog tog nevjerojatnog »misterija« dao mi je u julu 1936 drug Gorkić. Po tom objašnjenju CK nije bio točno obaviješten, na koju adresu je rukopis bio poslan. Tek u junu se otkrilo, da je on poslan na adresu, koja se više nije upotrebljavala, tako da je na toj adresi ležao nekih šest mjeseci. Otkriven, on je poslan dalje, no da li je već došao u Jugoslaviju, to mi ni drug Gorkić nije mogao reći.

Bilo je to u julu, već spram konca jula 1936 – znači, već malo ne godinu dana poslije toga, kako sam predao rukopis! Poslije toga – zapravo od juna, kada je on pronađen – prošlo je do danas dosta mjeseci. Dosta mjeseci i dosta vremena, da se popravi pogriješka, zbog koje rukopis moje knjige nije bio već davno prije priveden svojoj svrsi: da bude štampan. A za štampu u Jugoslaviji je bilo mogućnosti: nakladnik je postojao, on je knjigu već i objavljivao u novinama, pa je čak i reklamirao u mene, u mjesecu julu 1936, po drugu Gorkiću.

U to gorem svijetlu se, prema tome, pokazuje posljednji akt cijele te komedije s rukopisom moje knjige, a saopćenje o njemu dao mi je ovih dana drug Andrej. Prema tom saopćenju, drug Anton[19] je rukopis poslao poštom – jer da je tako sigurnije – na jednu

[19] Stevan Lilić.

svoju adresu u Jugoslaviji. No sam još nema nikakvog odgovora, da li je rukopis i stigao na tu adresu. Stoga mi, po drugu Andreju, šalje poruku, da za svaki slučaj pošaljem novu kopiju.

Sve to već poslije više od pune godine dana, poslije više negoli četrnaest mjeseci, kako sam predao original. Drugovi! Ja ne mogu da nađem prikladne riječi, s kojom bih okrstio cio taj nečuven postupak od njegovog početka do dana današnjega. Ovo je ruglo na revolucionarnu ekspeditivnost, u kojoj bi nam inače baš aparat najviših naših partijskih organa trebao prednjačiti. Ovo je ruglo na krvavu nuždu, da u Jugoslaviji što prije izađe jedna legalna knjiga, koja bi u pozitivnom svijetlu prikazala grandiozne uspjehe prve i druge petoljetke i cijelu današnjicu SSSR. Treba naime imati u vidu, da originalne knjige o SSSR, u pozitivnom smislu, nema u Jugoslaviji od 1928 godine!

Svijestan svoje odgovornosti za povjereno mi djelo, ja se obraćam na CK, da u što kraćem roku učini sve, što je još moguće, da se to djelo spasi, tako da od njega bude koristi u Jugoslaviji! No netko mora da ponese odgovornost za ogromno zakašnjenje štampanja! Netko i za eventualne posljedice, ako do toga ne dođe. U svakom slučaju tražim, da se o cijeloj toj stvari provede partijska istraga i svi krivci ponesu zasluženu kaznu.

Moskva, 2. novembra 1936.

Anton Man

Vrativši se s putovanja po Kavkazu i spremajući se za odlazak u Ukrajinu, Cesarec je u prvoj polovini 1936. započeo rad na drugoj svojoj knjizi o Sovjetskom Savezu koju je pod naslovom *Po Uralu i Kavkazu*, također po ugovoru s Izdavačkim poduzećem inostranih radnika, morao napisati na hrvatskom jeziku. U isto vrijeme surađivao je s N. A. Cvjetinović–Gründberg na pripremanju prijevoda na ruski jezik definitivne redakcije svog romana *Zlatni mladić*,[20] za koji je prijevod napisao sasvim nova završna poglavlja i podosta izmijenio tekst čitavog djela.

Pridoda li se ovim završnim informacijama iz autobiografije i raniji podatak o tačnom broju cenzuriranih mjesta u prvom tekstu romana *Bjegunci*, onda je time moskovska arhivska građa u potpunosti iscrpljena s gledišta samo onih činjenica koje kao posve nove pruža za proširenje dosadašnjih biografskih i bibliografskih znanja o Augustu Cesarcu. Vrijedni podaci što ih taj materijal sadrži za interpretaciju Cesarčeva književnog i političkog djela i djelovanja, nisu ovdje posebno isticani, jer bi time bio premašen izrazito dokumentacijski karakter ovog rada, a ne zato što ih u objavljenom gradivu ne bi bilo.

[20] Tekst ove posljednje redakcije *Zlatnog mladića* štampat će se u posebnom izdanju romana što ga priprema Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

PRILOZI[21]

I. SURADNJA U »SLOBODI«

POVODOM NAJVEĆE I NAJTUŽNIJE SLAVE

Pis⟨a⟩n⟨o⟩ još pre dogodaja na Jelačićevom trgu

Veliko zvono, ono isto što je još pred četiri meseca zvonelo u počast Karlu Poslednjem, zabumbaralo je konačno ipak jednom u počast Petru Prvome. Široki, topli njegov bas tone i plazi po krovovima, po Kaptolu, po ljudima. I ima jedna radost i jedan plačljivi napev u glasu njegovom, to zvono peva ariju najveće i najtužnije slave naše. U devet sati crkva je još prazna, u njoj su tek svakodnevni bogomoljci: na Kaptolu su samo mesari i kućanice. Pola sata docnije talasaju se po vazduhu prvi cilindri, zvekću prve ostruge, zvrkću prvi automobili, valjaju se prvi nizovi lojalnih građana i građančića. I još pola sata i trg je već pokriven glavama i gledan sa zvonika pruža utisak šarenog kupušnjaka. Zvono bumbara Te Deum! To isto zvono koje zvoni i na vatru! I doista, negde nešto vonja po paljevini, negde je požar. O, nije požar zanosa u ovoj gomili popova, vojnika, đaka, žena, automobila i zastava! Ona ne shvaća veličinu ovoga časa, jer ne shvaća tugu njegovu. Požar je u narodu, narodu koji nije tu!

I svi, i poslušna gomila što se pretvara u paradnu, cirkusku zmiju, i vođe njezini sa sveučilišne estrade, svi oni trče pokraj požara i ne gase ga. Penju se na lestve s kojih nemaju nikakovog vidika i bacaju u vatru slamu svojih praznih govora. A oganj pod jedva načetom zgradom Jugoslavije bukti i preti da poprimi sve veće i veće dimenzije. Neki grozan historički udes kao divljak trlja već decenije dve žive grane jednoga naroda jednu o drugu i stvara vatru i stvara palikuće svojih vlastitih domova. I smeje se Udes, o ko ne oseća i ko nije tužan zbog smeha njegovog! Ali udes taj nije ništa metafizično, već željezna karika činjenica i mi svi smo još prikovani za taj težak lanac i vrpoljimo se kao robijaši na crnoj galiji. Jer ništa se nije desilo do političkog oslobođenja i možda ujedinjenja! S o c i j a l n o m i n i s m o o s l o b o đ e n i, m o r a l n o m i n i s m o u j e d i n j e n i. Ni na jedno ni na drugo nitko do šake sanjara uopšte ozbiljno ne misli i kad misli na socijalno oslobođenje onda stoji pred crnim, velikim Kontra ili laže sam sebe i druge, a kad misli *na moralno ujedinjenje, onda se pračaka po duševnim pličinama* ili ga svojim radom onemogućuje.

Jedna krnja i još u vazduhu viseća agrarna reforma, koja bi se imala ispuniti tek kad biskupi dobe privolu od sv. oca pape i jedna zlatna iz tkanica šumadijskih salivena kruna – eto osnove, na kojoj većina građan-

[21] Materijal koji se objavljuje u prilogu sadrži integralne tekstove Cesarčevih eseja iz socijalističke »Slobode« kao i tekstove sačuvanih brojeva »Komunista«. Tekstovi su preštampani doslovno i bez promjena. Zabunom izostavljena slova i riječi koji jasno proizlaze iz konteksta stavljeni su u kose zagrade, a paginacija »Komuniste« u uglate zagrade.

ske klase misli provesti socijalno oslobođenje i moralno ujedinjenje! O crnoj, kompromitovanoj manjini ko da gubi reči, nju bi sodomskim sumporom trebalo pokrstiti!

Dvije unutarnje orijentacije jugoslavenskog naroda i građanstva digle su poput bivola svoje jake rogove i krše se na tankoj ćupriji, koja je još odviše slaba, da podnese obadve i težinu čitavog naroda na njegovom putu do sreće. Republikanska orijentacija iza koje stoji manji deo poštenog naroda a i nepoštenih spekulanata, bori se sa monarhističkom orijentacijom, iza koje stoji veći deo isto tako poštenog naroda i dobrog i lošeg i slepog i pametnog građanstva. A povrh svega zlati se kruna koja bi htela da spaja, a ispod svega zjapi jaz koji deli. Dve struje jure jedna protiv druge i prete da sukobom svojim stvore opasan vrtlog krvi i smrti. Jedna od njih hoće da crpe pouke iz vremena nemačkog i talijanskog ujedinjenja.

No godina 1918. nije godina 1870., kaošto ni broj 1918 nije jednak broju 1870. I ne sme se gubiti iz vida, da nemačko i talijansko ujedinjenje ima sa našim samo jednu sličnost, ali zato tri velike razlike.

Konac svetskoga rata opravdao je spoljašnju politiku Karađorđevića. Ušli su u rat (ispuštam klasni interes srbijanskog građanstva), da pomoću jednog dela našeg naroda oslobode drugi veći deo. Uspevši sa svojim saveznicima na spoljašnjem makedonskom frontu, pomagani saveznicima na unutarnjem frontu u Austrougarskoj našli su se najedared oko u oko sa čitavim politički oslobođenim narodom Srba, Hrvata i Slovenaca. Historija će ih staviti na mesto koje u njoj zauzimaju Savojci za Italiju i Hohenzollernovci za Njemačku. To je i njihova sličnost s njima. I upravo taj fakt od najveće je zamašnosti za politiku jugoslavenskih monarhista. Jer ona većim delom prianja uz Karađorđeviće ne samo jer u njima gleda garanciju državnog jedinstva, nego i iz osećaja protuusluge, te na taj način konservira potpuno duh hrvatske politike, postaje naime politika jednoga časa. Do novembra 1918. politika je srpske dinastije bila stvaralačka, jer je išla nad momentanu situaciju, danas se ona povodi za tom situacijom, ona je pod njom. Do danas je ona stvarala nove činjenice, od danas ona ne može više da ih stvara, nego da ih samo koči jer su naši nacijonalni i socijalni zadaci mnogo veći, nego što ih ona postavlja. Nema sumnje, da je preimućstvo njezino pred savojskom i hohenzollernovskom dinastijom neisporedivo veliko. Jer ne naslanjajući se na feudalne, tamne tradicije, već potekavši iz srca naroda, ona počiva na demokratskih temeljima. Ali onoliko koliko je ona demokratska, demokratski je isto i seljački republikanac koji je danas protiv nje. Suvišno je dakle naglašavati njezin demokratizam. Oni koji razlog njezinog bitisanja traže u faktu, da jedino ona može provesti naše državno ujedinjenje, zaboravljaju pri tom, da protiv tog metoda ujedinjenja govori velik deo naroda i vreme samo.

Pre svega je opšti politički razvoj u Evropi pretekao naš politički razvoj za punih pedeset godina i što se onda činilo tačnim, danas je već i kraj naših specijalnih prilika izgubilo svaku podlogu. Da se je naše političko oslobođenje provelo netom nakon ilirskog pokreta ili bar pre samog ojačanja starčevićanstva, srpska bi dinastija naišla na pripravlje-

no tlo i imala bi puno pravo i mogućnost da stane na čelo naroda. I pozivanje na primer u Italiji i Nemačkoj bilo bi tačno. Ali danas to nije. Jer talijanskom i nemačkom ujedinjenju sledila je pariska komuna, dakle socijalna revolucija u jednoj varoši (.) (J)ugoslavenskom ujedinjenju prethodila je i prethodi socijalna revolucija dvaju najvećih evropskih naroda, ruskog i nemačkog. Pariska komuna ugušena krvlju i olovom reakcijonarne francuske građanske i seljačke klase, javivši se p o s l e nemačkog i talijanskog ujedinjenja, nije mogla da dejstvuje na sam pravac tog ujedinjenja, već i poradi malenih svojih dimenzija i nezrelosti tadašnjih nemačkih i talijanskih prilika; ruska i nemačka revolucija, javivši se pre jugoslavenskog ujedinjenja, osnovana na širokim radničkim i seljačkim masama, neuništiva i neugušiva, dejstvuje i mora da dejstvuje na čitavu Evropu, dakle i na nas. Dejstvovala je i pariska komuna na nemački ujedinjeni narod; pa se to isto zbiva i sa kudikamo većim današnjim socijalnim revolucijama pogledom na nas. U takovom vremenu život je svake dinastije pitanje kratkog vremena. Zašto to ne će da uoči srpska dinastija i svi koji je slede? Razumemo interesne razloge, to su njihovi – a l i j e i p a k i n t e r e s s v i h n a s, d a s e d i n a s t i j a K a r a đ o r đ e v i ć e v a c a n e p o s t a v l j a k a o j e d i n a m o g u ć n o s t z a o s t v a r e n j e n a š e g n a r o d n o g j e d i n s t v a.

Uvek kad se je jedan narod ujedinio metodom rata i posredstvom kralja, uvek se je to osvetilo na njemu samome. A kad kraljevi hoće da ostanu, osvećuje se također na njima. Naša je nesreća, da oslobođenje naše nije proizašlo iz jedinstvene revolte samoga naroda; problem bi monarhije ili republike, pa i centralizma ili federacije, bio jednim mahom rešen u korist centralističke republike. Ali same presudne činjenice dovele su do današnje situacije.

Vidimo, da je orijentacija našeg naroda u bivšoj Austro–Ugarskoj, uvetovana naročitim sistemom, koja ga je zavodila, lagala i tlačila, pokazivala gotovo do konca rata nažalost sve negativne crte i tendence sasvim protivne tendencama politike Karađorđevića. Dok je talijansko i nemačko oslobođenje i ujedinjenje u glavnom spremao duševno nepodeljen čitav talijanski i nemački narod, u našem je oslobođenju sudelovao narod naš rascepan na dva dela, jedan protiv drugoga. I gledajte od tog naroda, koji se je u svojoj celini kroz sve to vreme samoubilački busao kamenjem, što su na njegovu raku natovarili njegovi dušmani, koji je danas posredstvom srpske dinastije, protiv koje se borio, izašao iz rake i uskrsao iz mrtvih, jedan velik deo i opet se bori protiv te dinastije i opet je ne priznaje. Bilo da je to neblagodarnost njegova, bilo da je to stid, da ga je neko drugi oslobodio (koga se stidimo ne vidamo ga rado!), bilo da je to lažno političko vaspitanje, jedno nesumnjivo stoji, d a t o r e p u b l i k a n s t v o n j e g o v o t r e b a o š t r o l u č i t i o d n j e g o v i h i n s t i n k t a s e p a r a t i s t i č k i h.

Te instinkte raspiruju u njemu opasni, poznati i kompromitovani elementi, kojima je cilj, da iz interesnih razloga razbiju jedinstvo i državno ujedinjenje, našega čitavog naroda. A l i s e u p r a v o o t o m e r a d i, d a s e o d l u č n o t i m e l e m e n t i m a i z b i j e i z r u k u n j i h o-

vo glavno i najzavodljivije oružje, a to je strašilo sa monarhijom. Posmotrite problem psihološki i videćete, da je jednom narodu, koji je u kralju Karlu spoznao glavnu zapreku svoga blagostanja nemoguće neposredno zatim priznati kralja Petra. Ne menja ništa na stvari što se Petar žrtvama svoga naroda zalagao za njega, a on se zalagao protiv sebe, oslobođen na bilo koji način, on – lojalan i razočaran u lojalnosti – pada u drugi ekstrem i postaje ilojalan. Za njega je jednom za uvek pojam kralja diskreditovan. I ne treba smetnuti s uma, da taj seljački republikanac nosi u sebi sve strasti i tvrdoglavosti Vandejca, s tom razlikom, da se Vandejac u francuskoj revoluciji krvio za reakciju, a hrvatski i slovenski Vandejac pokrviće se instinktivno za himeru koja je slučajno progres.

Ispitavši međusobno snošaje republikanske i monarhističke struje u Jugoslaviji, dolazimo do poraznih zaključaka. Inteligentnija i naprednija struja, koja traži unitarizam, zapravo je spram Evrope u nazatku, jer taj unitarizam hoće ostvariti monarhijom, konservativnija i sasvim reakcijonarna struja koja traži republiku zapravo je sa evropskog gledišta spram svojih protivnika naprednija. Ali se u njoj sakrivaju crne i egoističke spletke da republikom ostvare svoje separatističke ciljeve, i to je ono što treba u njoj pobijati separatizam, a ne republikanstvo!

Pitanje monarhije ili republike zahvaća sve presudnije forme i preti da izazove najteže konflikte, eventualno da razbije narodno jedinstvo. Ili da će se to jedinstvo moći ostvariti jedino prokletom metodom svih krvavih feudalaca i silom. I najgora pogreška jest, da se narodno ujedinjenje kuša oktrojirati odozgo, umesto da ga se prepusti prirodnom razvoju i opredelenju odozdo. Pokušaj taj izazvao bi reakciju, delovao bi savim negativno i u svom poslednjem rezultatu ostvario bi ono za čim je išla Austrija, sprečio bi naime za dugo vreme moralno ujedinjenje našega naroda.

Problem našeg narodnog, državnog ujedinjenja ne može se, želimo li da se poslužimo jedino tačnim metodom sporazuma (a tvrdim da su uslovi za to tu!), rešiti nikako drukčije nego da se otkrše rogovi obadveju orijentacija spremnih da se poput bivola pred očima čitavog sveta podbiju na pragu svoje budućnosti. I da Jugoslaviju pretvore ne u zgradu mira, već u kakvu arenu mržnje. Treba poništiti sve klice novoga rasapa. Niti monarhija niti separatizam, nego centralistička republika sa federativnom upravom kao prelaz do konačnog izjednačenja svih političkih opreka. Samo je republika pogodan put za socijalno oslobođenje, samo nam centralizam olakšava to oslobođenje, jer omogućuje moralno ujedinjenje našega naroda.

U historiji nema primera, koji bi bio svetliji od takovog momenta, da se jedna dinastija, ispunivši časno svoju historičku misiju otmenom gestom dobrovoljno odriče svog položaja. Samo je onaj heroj, koji se žrtvuje i ne traži ploda svojih žrtvi. Za članove jedva po svom po-

retlu narodne dinastije uvek bi se našlo i počasnih i prikladnih mesta *u našem narodu državi i politici*. Mogućnosti su možda za takovo riješenje jako malene, možda trenutačno u čitavoj stvari odlučuju jaki razlozi u odnosu sa spoljašnjom politikom (sa unutarnjom što se čitave Jugoslavije tiče, nikako ne!). U tom slučaju moralo bi se zagarantovati *da će se čitavo pitanje staviti pred forum konstituante. Ali nikako da se mimoilazi slobodna odluka ma i jedne jedine opštine u Jugoslaviji.*

Samo bi se na taj način moglo sprečiti harangiranje crne mafijske klike, sprečiti krvoproliće. Zar još nije bilo dosta međusobnog pokolja za najelementarnije stvari jednog naroda? Iz svih navedenih razloga *narodu je lakše dokazati potrebu narodne zajednice nego potrebu kralja*. I dokazavši mu to, a uslovi su za to tu, pitanje državnog jedinstva kao preduslova socijalnog oslobođenja i moralnog ujedinjenja, nikad ne bi izazvalo toliku reakciju kaošto je međusobno izaziva pitanje republike ili monarkije.

Verujem, da bi onda najveća i najveselija slava naša, prošla i bez sankcije crkve i bez prolevanja krvi.

Aug. Cesarec

[»Sloboda«, II, br. 5, str. 1–3, Zagreb, 7. 12. 1918.]

O LAZARIMA I GROBNICI

Koliko god sam puta kroz tri godine moga boravka u Kruševcu došao na staru čaršiju, da u razno doba dana vidim hoće li se ipak jednom sunčana kugla pojaviti na kapiji oglodane gradine pričesnika cara Lazara, video sam kroz nju tek belu, tužnu i militarizovanu okružnu bolnicu. I nije se nikada sunce ko ognjeni zalogaj bacilo u kamene čeljusti oštrbale kapije, i nikada se taj gorući simbol nečega moćno visokog nije dao ma samo za jedan sekund stesniti u okvir preživelih ostataka prošlosti.

Nije sunce uokvirila ta kapija, kroz koju bi možda današnja nacijonalnom pobedom u Srbiji i političkim porazom u Hrvatskoj ešofirana nacijonalistička generacija kao kroz sveto okno gledajući opajala se nad dogotovljenim vidovdanskim hramom, neke vrsti bajratskim simbolom Jugoslavije. Ali je zato bleda sen bivše gimnazije, a tadašnje bolnice kao nema optužba ukamenila se u pozadini i tu se je tek sunce u punoj svojoj dobroti razlevalo u toplim mlazevima, da ubija mikrobe, bacile i mijazme malarije, sušice i skrofule. I presjaji uskrsom bedne Lazare.

Da, ovo besvesno sunce sa svojih svemirskih visina više se je smilostivilo i bilo je moralnije nego sva siva soldateska, koja je plazila zemljom i u svom ishranjenom telu mesto morala i obazrivosti reprezentirala nemoral ljudožderskog, sredovečnog i orgijaškog Militär–General–Gouverment in Serbien – glavne vojne guvernije u Srbiji!

MGGS.! Satanska kratica i reprezentativni sadržaj jedne gusarske i saracenske političke sisteme u XX. veku. Kobna i zastrašna i da centralne vlasti nisu ničim drug'm oskvrnule i davile porive istorijskog i progre-

sivnog genija čovečanstva, samo ta kratica morala bi da se na bivšim umetnim granicama njihovim pretvori u krvav i presudan smisao Mene, Tekel, Fares.

To je bilo babilonsko sužanjstvo. Groznije od turskoga jarma, jer je i sama osetljivost naroda i inteligencije usled veće kulture bila razvijenija i manje otporna za muke. Sedam su strašnih godina ko sedam mršavih krava projurile, uštrkljale se i pogazile zelene i sočne živote jednog čitavog naraštaja. Užas je rasao u biblijske razmere. Moćniji, zdraviji i otporniji, nadčovečnim naporom možda tek u dve trećine svog prvotnog broja, pregazivši albanske klisure, gudure i mećave – Mont Blanc srbijanske pogibije, rasuli su se kao modni uzorci ratnog heroizma širom zemlje, od Norveške do Alžira, od Japana do Amerike. Nemoćniji, krhkiji, neimućniji ostali su da se na njima svima osveti bes i glad pobednika, da budu otkupno janje severnih kurjaka.

Jer to nije bila okupirana samo zemlja. Ono strašno što je crvenim jezicima prosveda zapisalo na plavim nebeskim pločama neoborivu optužbu protiv militarističkog silništva, bilo je to, da se je tu gvozdenim zakonom okupirao narod, čovek i duša njegova. I čitavu zemlju pretvorilo u ljudsku tamnicu. Osnovni razlozi bili su sasvim ekonomski. Već u julu 1917. godine austrougarske su čete na frontovima bile lebom opskrbljene samo još za 14 dana. Žetvom se u monarkiji još nije moglo započeti. Izlaz? Vrhovna vojna komanda naređuje iz Tešina slavnom MGG-u, da se na svaki način srpska žetva, koja, kako je poznato, započima ranije, mora bezodvlačno izvesti na frontove. Statistički podaci o toj eksploataciji bili bi strahoviti. A da se ta eksploatacija osigura, trebalo je osigurati sam posed okupiranog područja. Drastičnim i drakonskim političkim merama provelo se je u poslednjem svom rezultatu, da je čovek sam postao privatnim vlasništvom jedne neodgovorne, nik'm kontrolisane militarističke klike počam od generalpukovnika do redova. Pred Božić 1916. godine terali su stotine i stotine dece ispod 14 godina u planine da kupe žir, prepustivši ih bose i ogoljele gladu, zimi i gamadi. Kulučarenju padali su žrtvom žene i deca i starci. Oficirske familije dolazile su tu sa decom na prehranu. Bes, bećarstvo i obest silnika izrazila se je također u najopskurnijim perverzijama. U proljeće 1917. godine u Kruševcu je jedan pukovnijski lekar, frankovački Hrvat, dao staviti na listu u svrhu vizitacije velik broj devojaka, ne čuvenih sa nemorala nego sa lepote, i vizitirao ih je uz dobru novčanu naplatu. Gosp. Mijalković, tajnik kod srpskog ministarstva pošte, pošten i simpatičan starac senatorske fizionomije, miran i parnasovski odmeren i hladan, prekipio je tom zgodom od ogorčenja i pod svoje stare godine htede se poigrati Viljema Tela. U proljeće 1918. pukovnik Rudolf Maldaner, okružni komandant u Kruševcu, samo da nije javno izvesio svoju kapu, pa da joj se svi klanjaju kao kalpaku Gesslerovu. I bičalom šibao seljake, koji ga nisu pozdravljali, dame je uzimao za taoce.

I svakom je prilikom časna ta reprezentacija ondašnje Centralne Evrope grčila nad glavama svojih nemoćnih žrtvi gvozdene pesnice pobednika

i ždrala ih kiklopskim apetitom. Nisu mogli da preziru, pa su mrzili. Da li je išta bilo pred čime bi oni prezali? Krvava i pustopašna igra sa životom i dušom čovječjom bila im je nešto interes nešto šport.

I sav taj čemer htelo se je prekriti sa mnogo puta duhovitim, ali zato još više odvratnim uvodnicima u »Beogradskim Novinama« i srpskom izložbom u Budimpešti.

I sav taj bol nije smeo da glasno zajekne! I nije se smeo modelovati u javnom kipu optužbe! Nad skrhanim i porobljenim gradom, nad surovo pljačkanom zemljom, kroz pobit i okovan narod nije smeo da tiho zarida plač i gromko da zaori psovka nekog neznanog, rastuženog proroka Jeremije. Lamentacije su se kukale između duvara kuće dok konačno olovna težina privike nije sela na grad i na selo. Plač se preli u preziran posmeh, očaj u ravnodušnost provejan nadama, – gordo izbjegavanje i uklanjanje s puta smirilo se u krivuljastim prelazima do poslovnog kontakta i površnog provoda.

Sav se je konačno narod razdelio na tri dela: jedni su bili Tartuffi, drugi Hamleti, treći Vilijemi Telli.

Od Tartuffa neki su, naročito trgovci i seljaci, bili za to po nuždi, neki po naravi; od ovih poslednjih bilo ih je koji su se najmili u tajnu policiju. Hamleta bilo je malo. Ti su najviše, naime duševno stradali. Telli – to su bili jedina aktivna opozicija protiv gusarskih sivih porobljivača i svih njihovih domaćih pouzdanika: komite. Organizatori revolte koja je buknula u kotlini između Kopaonika i Jastrepca nekoliko dana pre ruske revolucije. U martu 1917. Osposobljeni za borbu sakrivenim oružjem, na neki, neznam koji način pomagani bugarskom opozicijom i samim svojim narodom, eksplodirajući svim hajdučkim atavizmima, oni su sa puno vratolomne smelosti, začudne hitrine, orijentisanog razumevanja, započeli već koncem 1916. godine gerilski rat protiv okupatorske vojske, da nakon 13–dnevnog gospodarenja u Kuršumlji i Pokuplju još dva puta odole koncentriranom okružavanju po sjedinjenim četama Austrije, Nemačke i Bugarske i konačno da god. 1918, oslabljeni i rastureni oštricu borbe okrenu sasvim protiv pouzdanika austrijskih, mahom kmetova i presednika. I tako započnu neke vrsti građanski rat.

Borba se vodila s obadve strane strastveno, tek sa strane komita s više takta. To je fakat. MGG-S odgovorio je palenjem, vešanjem, kontribucijama, zatvorom, interniranjem.

A onda nakon svega trogodišnje Golgote vatreni vihor sa juga. U dušama svih kliiala je golema nada. I mučila je bojazan da sve ipak ne zapne. A MGG-S. i njegovi zvezdicama i zlatom okićeni polipski krakovi zaigrali su svoju poslednju bakanalsku panamu. Krađom, prevarom, izigravanjem gomilalo se bogatstvo i pravila reverva za budućnost. Uopšte sam uvjeren da nigde i niko nije bolje dokazao životinjstvo u čoveku i dualnost čovekovog morala nego što je to učinila hijerarhična sistema ljudi MGG-S. Studirati njihovu psihu možete samo uz opasnost da postanete mizantrop. Konačno to je samo jedan deo zločinstava kojima se je kompromitovao militarizam u Evropi.

Zajedno sa njemačkom vojskom već na svršetku svog gazdovanja MGG-S. je najbrutalnijim militarističkim nihilizmom paklenom divljačom razaranja i smrti poravnao Srbiju i pretvorio je u grobnicu. U toj zemlji tipičnog sangviničkog provoda, ljudima koji misle i osećaju teško se je podići do vedrine, vuče se melanholija njezinim dubravama i poljima, grobova ima vanredno mnogo.

Bilo bi neobjektivno i udarac u prazno da se krivnja za čitavu tu katastrofu Srbije baci samo na centralne vlasti kojih u starom obliku više nema. Ententa još uvek ista mnogo je vrlo mnogo sakrivila Srbiji ostavivši je na cedilu u oktobru 1915. i još docnije kad je hiljade i hiljade izbjeglica prepustila na Italiji susjedna obalama Jadrana u Albaniji na nemilost glada, bolestima i austro-nemačkim vazdušnim navalama ne šaljući brodove za prevoz.

Treću moralnu krivnju nosi Pašićeva politika. Neosporno jest da je samo konsekventnost te politike i nepristajanje na mir dovelo do današnje Jugoslavije. Ali je u ovom faktu da je Srbija sa svojim malim silama preuzela na sebe zadaću koja je bila iznad njenih snaga i da je tu zadaću mogla provesti samo tuđom pripomoći i uz užasne žrtve na narodnom životu i imanju sav tragičan konflikt koji se danas sigurno nemo i još neizraženo vodi između vlade i naroda. Srbijanski se seljak za vreme okupacije ne samo iz opreza pred MGG-S. koji je gonio radikale a pogodovao liberalima i naprednjacima već iz sličnih motiva kao i gornjohrvatski seljak danas odredio protiv Pašića a i protiv Karađorđevića. Od upućene jedne socijalistkinje u Beogradu saznao sam da je naročito u Šumadiji republikansko vrenje bilo za okupacije jako. Međutim je verovatno, da je pobeda srpske vojske i apoteoza te pobede u samom narodu povratila neki prestiž kralju i Pašiću ali je isto tako verovatno da će taj prestiž padati čim ta apoteoza počne blediti i čim narod i onaj koji je još danas u vojsci trezvenim očima pregleda svu užasnu realnost svoje četirgodišnje u širem smislu sedamgodišnje borbe i sve njezine posledice, i čim konsekventno providi i proceni strahotu harača, koji je morao da plati za svoje ratne i nacijonalne uspehe.

Tragični konflikt između relacija snaga postaje sve više tragičnim konfliktom između relacija prava. Pobedu svoju platio je srbijanski narod trogodišnjim porazom i nad svim tim ruševinama platonski gest Kaclerovića i Lapčevića koji su na početku rata odbili ratne kredite i odgovornost za rat, sja kao svetla emanacija moćnijeg i čišćeg jednog morala. U lavirintu problema koje je nabacio rat i naše oslobođenje ističe se naročito fakat da je Jugoslavija iskrsnula u prvom redu iz grobnice što se zove Srbija i da ta grobnica i bedni Lazar u njoj vape za životom. I makar koliko da je Jugoslaviju pokrenuo u život militaristički gest srpske vlade jedno stoji, da je taj gest odviše stajao srbijanskog naroda a da iz njega ne izvabi poklič za obračunom. Narodi ništa ne poklanjaju sem pod silu.

Rat je tragedija naroda koji su skrivili služeći Molohu kapitalizmu i državi a pročišćenje te tragedije jest poraz svih njegovih uzročnika i pobeda socijalizma kroz revoluciju.

Mislim, da će Srbijanci dodanašnji nosioci nacijonalizma našega možda još u ovoj generaciji lazarskim uskrsnućem prevladati nacijonalizam jer su najviše pretrpeli od njega.

Da, sunčani se jedan ideal novoga čovečanstva ne da skučiti na tesne razmere kapije car–Lazareve gradine, on je širi i veći od svih nacijonalizama i diže se u sveobuhvatnom ognju nad sve ruševine i podrtine jer nisu one samo narodnom pesmom opevane već i plačem pohranih i porobljenih oplakane. Radi se o tom, da se ta siva bolnica staroga društva bednik–Lazara sruši i pročisti te na mestu njenom podignu novi hramovi jedne nove sunčanim lepotama prekaljene i ožarene kulture.

Aug. Ces.

[»Sloboda«, II, br. 8, str. 2–4, Zagreb, 14. 12. 1918.]

II. »KOMUNISTA«

KOMUNISTA, BR. I. OŽUJAK 1921. GOD. I.

Sva vlast sovjetima

Građanski rat u Italiji

Po vijestima koje stižu iz Italije, tamo se vodi prigušeni građanski rat između revolucijonarnog proletarijata i reakcijonarnih buržoaskih sila. Glavni oslon buržoazije u tome ratu su »fašisti«, koje vlada očigledno pomaže. Ta razbojnička banda, naoružana puškama i ručnim grana⟨t⟩ama, pali, razbija i ruši radničke tiskare i domove; napada i ubija radničke vođe, dok vlasti mirno stoje po strani i gledaju sa užitkom na razbojstva tih svojih plaćenika. U Italiji, kao i kod nas, vlada bjelorukaški teror, samo što taj teror provađa buržoaska vlada u Jugoslaviji otvoreno preko svojih političkih organa, dok ga u Italiji buržoaska talijanska vlada provađa prikriveno preko – po vladi organizovanih bjelorukaških terorističkih grupa – »fašista«. Razlika je u tome, što za sve progone i bjeli teror naše vlade plaćaju sami jugoslavenski radnici seljaci, neposredno u vidu ogromnih poreza, dok bjeli teror u Italiji financira sama buržoazija, dajući bajoslovne sume »faštističkim« organizacijama. Kako ogrom-

ne subvencije daje buržoazija tima banditima može se zaključiti već po tome, što svaki član te razbojničke »fašističke« organizacije prima 20 lira dnevnice, osim drugih privilegija koje im pruža buržoaska vlada kao na pr. slobode nošenja oružja i t. d.

Talijanske vlasti bile su slabe da spriječe mnogobrojne i ogromne štrajkove, koje je talijanski proletarijat počeo provoditi poslije rata i koji nisu imali samo ekonomski već u najviše slučajeva i politički značaj. Mnogobrojni štrajkovi, koji poput požara bukte u Italiji i koji ugrožavaju eksistencu talijanskih kapitalista, s jedne strane, te revolucijonišu i ujedinjuju proletarijat za konačnu i odlučnu bitku, s druge strane, dali su povoda buržoaziji, da organizuje protiv proletarijata bjelorukaške bande, kad se već buržoaska vlada nije usudila da otvoreno stane na stranu kapitalista i da oružanom silom – kao što čini jugoslavenska vlada – uguši radničke štrajkove.

Buržoazija misli da će svojim terorom zaplašiti revolucijonarni proletarijat. Ona misli, da će nasiljem ugušiti kod radnika volju i odlučnost za socijalnu revoluciju. Talijanska buržoazija se prevarila. Prevarit će se i naša, a prevarit će se i svaka druga buržoaska vlada, koja misli, da se tok socijalne revolucije može zaustaviti nasiljem i krvlju. Takav pokušaj može imati samo kratkotrajni uspjeh; on može revolucijonarn⟨i⟩ proletarijat prisiliti, da se na kratko vrijeme povuče, dok reorganizira svoje snage, da se konačno svom silom baci na svoje krvnike. Ko sije teror, teror će i žnjeti. Daleko smo od toga, da dajemo savjete buržoaziji. Ona je punoljetna i sigurno zna što čini. Svojim nasiljem pokazat će ona radničkim masama, da je svaka politička država istodobno i klasna država, da u buržoaskoj državi upravlja buržoazija na štetu proletarijata i radnih masa, da je buržoaska država oruđe kapitalista za tlačenje radnika i seljaka. Nasiljem će buržoazija osvjestiti proleterske mase, da se politička vlas⟨t⟩ u državi ne osvaja bonbonima, nego silom, istom onakovom silom kakovom se danas kapitalistička država služi, da sebe podrži na vlasti. Ovo su dragocjena iskustva za proletarijat. Proletarijat će time naučiti, da na građanski rat sa buržoazijom gleda kao na nužno zlo, do kojeg mora doći ako se radnici misle osloboditi pljačke i izrabljivanja po buržoaziji. Proletarijat će takovim iskustvima naučiti, da organizuje svoju radničku i seljačku državu i da njome upravlja protiv vanjskog i unutarnjeg buržoaskog neprijatelja oružanom silom revolucijonarnog proletarijata. Dragocjena su to iskustva za proletarijat, tim više, što se u redovima proletarijata nalazi i takovih, koji proletarijatu govore, da mu u njegovoj borbi sila nije potrebna i koji ga od svake sile odvraćaju ne osvrćući se što buržoazija rabi svoju silu na svakom koraku za ugnjetavanje i gušenje radničke klasne borbe. Ta će iskustva proletarijat naučiti još i tome, da su takovi elementi u njegovim redovima istodobno i njegovi najveći neprijatelji, pak će nastojati da ih se što prije riješi, kao što se jugoslavenski proletarijat riješio svojih izdajnika, socijalpatriota i centrumaša.

Bjeli teror talijanske buržoazije konačno počinje rađati silom i kod [2] proletarijata. Talijanski proletarijat odgovorio je na prva nasilja protestom i generalnim štrajkovima, ali fašistička nasilja slijedila su i nadalje, još drzovitije i bezobraznije. Proletarijat je opet odgovorio protestom i apelom na buržoasku državu, da načini red i da razbojnike pozove na odgovornost. Buržoaska država to nije učinila, a nije zato, jer u stvari, u Italiji, kao i ovde, nije vlada ono što sav svijet drži da je vlada – buržoaski parlamenat – nego je vlada bjelorukaška buržoazija, koja preko svojih pre⟨d⟩stavnika diktira parlamentu. Kad to nije moguć⟨e⟩ – djeluje ta bjelorukaška vlada samostalno na svoju ruku. U Italiji ispoljuje se to u nedjelima »fašista«, a u Jugoslaviji isto tako u nedjelima »fašista«, samo je razlika ta, što »fašisti« u Jugoslaviji sjede na ministarskim stolicama. Kad te zaštite proletarijat nije mogao dobiti od buržoaske sile za očuvanje »mira i reda« – a mi znamo kome ta sila služi u buržoaskoj državi – onda je proletarijat sam ustao u svoju obranu. Proletarijat Italije se naoružava i brani svoje vlasništvo i živote.

Bjelorukaški napadi na organizovani proletarijat došli su nenadano; zatekli su proletarijat goloruk i nema dvojbe da je pretrpio velike žrtve i gubitke. Ali i to ima svojih dobrih koliko i hrđavih strana. Ovo veliko iskustvo naučilo je proletarijat, da se sve naredbe buržoaske vlade o slobodi posjedovanja vatrenog oružja ne odnose na bjelorukaške bandite, nego samo na revolucijonarni proletarijat, pak se nakon toga iskustva ni on na te naredbe više ne osvrće, nego se sprema i oruža i na svako nasilje odgovori nasiljem, na svaki požar odgovori požarom. Takove uličnе borbe vode se gotovo po s⟨v⟩ima većim gradovima Italije. Taj gerilski rat i razaranje društvu potrebne vrijednosti neće prestati prije nego se talijanski proletarijat organizuje u disciplinovanoj crvenoj armiji radnika i seljaka, koja će organizovano i sustavno – kao danas u Rusiji – istupiti u građanskom ratu protiv svojih buržoaskih neprijatelja. Nema dvojbe, da će ova borba koja danas ima samo defenzivni značaj za proletarijat, doskora se pretvoriti i u ofenzivu proletarijata – pretvorit će se u borbu za osvajanje vlasti i uspostavu Talijanske Sovjetske Radničke i Seljačke Republike. Do toga neminovno mora doći; talijanski proletarijat mora jednom zauvijek obračunati sa bjelorukaškim razbojnicima, a obračunati s njima može samo obračunavajući sa cijelom buržoaskom vladom, sa obaranjem cijelog kapitalističkog sistema, ili se mora pretvoriti u neodpornog i pokornog roba i dozvoliti, da ga neodgovorna razbojnička banda kapitalističkih slugu – »fašista« – zlostavlja i mrcvari. Uvjereni smo – a i svi znaci govore – da talijanski proletarijat neće izabrati ovo posledn⟨j⟩e, nego da ⟨ć⟩e ovu borbu, koju danas vodi u obranu svojih života, pretvoriti u borbu za osvojenje vlasti po proletarijatu.

Onaj dio talijanskog proletarijata, koji je na Livornskom kongresu pošao za Serattiem, iz životnog iskustva će naučiti, da za radničku klasu Italije – kao i ostalih zemalja – ostaje u momentu kad se klasna borba razvije do stanovitog stupnja, na kom stoji danas u Italiji, još samo jedan

izlaz, a taj je: Otvoreni građanski rat i diktatura proletarijata, ili s druge strane oportunistička neodlučnost i diktatura buržoazije, drugog izlaza nema.

Lenjin o ekonomskom položaju Sovjetske Rusije

Na kongresu Komunističke Stranke Rusije, održanom neki dan u Moskvi, izjavio je među ostalim drug Lenin i ovo:

Naše unutarnje ekonomske poteškoće u vezi su sa pitanjem životnih namirnica, ogrijeva, transporta i demobilizacije. Mi smo obzirom na podjelu životnih namirnica činili pogrješke, prem da su naše zalihe bile veće nego prošle godine. Poteškoće u snabdjevanju sa gorivom imaju svoj uzrok u tome, što smo se u prevelikoj mjeri prihvatili obnavljanja industriskih poduzeća i što smo previše ubrzali prelaz gospodarstva iz onog ratnog do onog u mirnom stanju. Zemljoradnja preživljuje krizu, koja nije prouzrokovana samo im⟨p⟩erijalizmom i građanskim ratom, nego je u vezi i sa ⟨time⟩ što naša republika mora da izraduje novi državni aparat, koji stvara svoje vlastite metode, gdje nije isključeno da se načini i po koja pogreška, što ali ne može da smuti nijednog komunistu.

Što veli petrogradski radio?

Na vijesti da je Petrograd pao u ruke kontrarevolucijonaraca, pitao je radio iz Berlina petrogradsku bezžičnu stanicu, da li tamo još postoje sovjeti.

»Izvolite vi obavjestiti sve kapitalističke vlade, da ovdje postoje Sovjeti i da će postojati d⟨u⟩lje nego sve vaše kapitalističke vlade«, bio je kratak ali i jasan odgovor.

[3]

MANIFEST

KOMUNISTIČKE INTERNACIONALE PROLETARIJATU JUGOSLAVIJE I BALKANSKIH ZEMALJA

Moskva, 6. marta 1921.

Izvršni Odbor III. Internacionale upravlja proletarijatu Jugoslavije i ostalih balkanskih zemalja slijedeći manifest:

Drugovi! S ogorčenjem primili smo vijest o podlosti koju je buržoazija Jugoslavije počinila na Komunističkoj Partiji i radničkim sindikatima vaše zemlje. Prestrašena vašom energičnom i smjelom borbom za pobjedu komunizma, jugoslavenska vlada monarhističke buržoazije sasvim je protuzakonito raspustila Komunističku Partiju i radničke sindikate, koji ujedinjuju oko 200.000 radnika. Jugoslavenskoj vladi nije bila dovoljno samo ta besramna povreda ustava, nego se osim toga s najvećim bjesom i zlostavljanjem oborila na nedužne radnike i seljake. Oplijenila je bla-

gajne radničkih sindikata, zaposjela radničke domove i čitaonice, obustavila partijsku i sindikalnu štampu; sloboda sastajanja i dogovora stavljena je za vas izvan snage. Učinjeno je to zato jer ste na usta vaših poslanika i preko svoje štampe izjavili, da hoćete sami vi – radnici i seljaci – da vladate zemljom, koju ste natopili krvlju hiljadama svoje klasne braće, zato jer ste izjavili svoju klasnu solidarnost s radnicima i seljacima Bugarske, Rumunjske i Grčke, kao i cijeloga svijeta, da s njima zajedno pod zastavom komunizma osnujete Federativnu Balkansku Sovjetsku Republiku i zato ste eto najednom postali »neprijateljima« Jugoslavije. Zato vas zatvaraju, progone i ubijaju.

Najveći neprijatelj vaš i cijelog radnog naroda Jugoslavije jest monarhistička buržoazija. Monarhisti to su »patriote«, jer im klasna njihova država osigurava vlast, bogatstvo i luksuz. Da za sebe sačuva to boga(t)stvo, koje potječe od napaćenog radnog naroda, proglasila je ta podla monarhistička banda vas radnike i seljake neprijateljima vaše zemlje. Jasno je, drugovi, da jugoslavenska vlada dozvoljava sebi sva ta nasilja protiv vas samo zato, jer uživa potporu »velike« i »male« Antante.

Značenje »male« Antante je: ujedinjenje buržoazije balkanskih i podunavskih zemalja protiv revolucijonarnog pokreta u tima zemljama i za borbu protiv Sovjetske Rusije. *Surovost i zvjerstvo koje sada vaša buržoazija provodi protiv vas, prvi je korak do ostvarenja čitavog toga kontrarevolucijonarnog plana. Ali kao što su se svi napadi na Sovjetsku Rusiju slomili na otporu ruskih radnika i seljaka, tako treba da se slome i svi napadaji JUGOSLAVENSKE I OSTALE BALKANSKE BURŽOAZIJE NA NEPOKOLEBIVOJ SOLIDARNOSTI PROLETARIJATA JUGOSLAVIJE I OSTALIH BALKANSKIH I PODUNAVSKIH ZEMALJA.*

Drugovi! borba koju vodite za vaše oslobođenje sveta je stvar, ne samo proletarijata Jugoslavije ili Balkana, nego i proletarijata cijeloga svijeta. *Samovolja i reakcija jugoslavenske monarhističke vlade vodi do toga, da će morati izazvati novu eksploziju ogorčenja kod radnika i seljaka vaše zemlje i uskoriti pad buržoazije.* U ovoj borbi na život i smrt, treba da se drugovi što čvršće zbijete u redove vaše KOMUNISTIČKE PARTIJE i da se u njenim redovima pod zastavom BALKANSKE FEDERACIJE i KOMUNISTIČKE III INTERNACIONALE *odlučno i neustrašivo borite protiv smrtnog vašeg neprijatelja – buržoazije i njene monarhističke vlade. Nedajte se obmanjivati po socijalizdajnicima, socijalpatriotima i centrumašima, koji ne vjeruju u oslobođenje proletarijata.* Nasilje i teror jug. vlade najbolje su dokazali, da su lažne sve tvrdnje socijalizdajnika, da se do oslobođenja radničke klase može doći saradnjom sa buržoazijom. *Prezrite te sluge i agente buržoazije – socijalpatriote i centrumaše – koji su još juče bili vaši branioci, a danas su podli izdajnici radničke klase.*

Drugovi, budite čvrsti! *Cijeli internacijonalni proletarijat, organizovan pod zastavom III. Komunističke Internacionale, solidaran je s vama! Nasilje i teror kapitalizma slomit će se na jedinstvu i čvrstoći proletarijata!*

Секретно

4344 -4 DEZ 1934

АВГУСТ ЦЕСАРЕЦ является на ряду с Мирославом Крлежей известным революционным писателем Югославии после войны. Родился в 1895 году. Отец его рабочий по профессии столяр был революционным социалистом организатором первых забастовок и социалистических выступлений в Загребе (столица Хорватии).

Литературную деятельность А. Цесарец начал еще 17-ти летним юношей. В 1910 году он был литературным сотрудником социалдемократического органа в Хорватии "СЛОБОДНА РЕЧ". В 1912 году был из-за участия в покушении на хорватского комиссара в Хорватии приговорен к 3 годам каторги.

После войны он вместе с рядом других товарищей ведет борьбу за создание Коммунистической партии и за вступление в Коммунистический Интернационал: членом Компартии Югославии состоит с ее создания (1919 г.). Свою литературную деятельность тов. Цесарец сочетал с партийно-публицистской работой. В 1920 году состоял членом редакции органа Компартии "НОВЫЙ СВЕТ" (Новый Мир). В 1921 году по поручению партийной организации он издавал первый нелегальный орган КП в Хорватии "КОММУНИСТ". С 1922-23 год сотрудничал как фельетонист в органе компартии "БОРБА". Принимал участие в разработке партийно-политических вопросов (напр. национальный вопрос). В 1925 году был редактором органа МОПРа Югославии "ЗАЩИТА ЧОВЕКА". Во время введения военно-фашистской диктатуры в Югославии эта газета запрещена и тов. Цесарец был арестован, как редактор, просидел несколько месяцев.

Вместе с М. Крлежа тов. Цесарец начал в 1919 году издавать революционный журнал "ПЛАМЕН", который пользовался громадным влиянием среди рабочих и революционной интеллигенции. Из-за этого журнала тов. Цесарец преследовался полицией, перешел в подполье и на некоторое время должен был эмигрировать из Югосла-

Mi vam izražavamo simpatije nepobjedivog ruskog proletarijata i cijele Komunističke Internacijonale, te vam šaljemo naše bratske komunističke pozdrave.

DA ŽIVI REVOLUCIJONARNI PROLETARIJAT JUGOSLAVIJE!
DA ŽIVI PROLETERSKA REVOLUCIJA JUGOSLAVIJE! I BALKANSKIH ZEMALJA!
DA ŽIVI INTERNACIONALNA PROLETERSKA REVOLUCIJA!

Izvršni Odbor Komunističke Internacionale.

Dostavio predsjednik novinskog odsjeka Komunističke Internacionale
AXELROD

[4]

Napred, na posao!

Niko ne može smjelije ni jasnijim pogledom da gleda u budućnost nego mi komunisti. Kapitalisti, zajedno s njihovom klasnom buržoaskom državom, moraju pasti. Buržoaska država je organizacija, koja služi kapitalistima za potlačivanje ogromne većine – cijelog radnog naroda. Tu organizaciju treba osvojiti i razoriti, te uspostaviti svoju proletersku državu – Sovjetsku Republiku – kao organizaciju u kojoj je usredotočena vlast radnih masa. Sovjetska država, u kojoj imaju pravo i u kojoj vladaju samo oni koji rade i ne izrabljuju tuđu radnu snagu, je prelazna organizacija za ostvarenje novog komunističkog društva. Osnovni princip na kome ⟨ć⟩e se zidati novo komunističko društvo, sastoji se u ukinuću izrablji⟨v⟩anja čovjeka po čovjeku; svaki pojedinac će doprinašati društvu po svojim sposobnostima, a društvo će svakome davati koliko je potrebno za podmirenje njegovih potreba. Ukinuti klasne razlike među pojedincima, omogućiti čovjeku da bude u potpunom smislu čovjek, sa svim slobodama i dobrima koja mu priroda i ljudska zajednica mogu dati; ukinuti sve prepreke i granice koje između ljudi postoje, to je najveći zadatak ove historiske periode. I kad se čovjek oslobodi svih laži današnjeg kapitalističkog društva, tek onda će početi povjest slobodnog i sretnog čovječanstva. Taj će zadatak izvršiti proletarijat kao klasa, koja nema nikakovih interesa da ovo društvo opstoji, ali koja ima interesa da se protiv njega svim silama bori – klasa čije je oslobođenje u isti mah i oslobođenje cijelog čovječanstva ispod poslijednjeg oblika ropstva.

Tri su periode te borbe. Prva je organizovanje i spremanje do ⟨o⟩svajanja političke vlasti, druga je sam proces osva⟨j⟩nja vlasti i treća, provađanje našeg programa u Sovjetskoj Republici. Mi se danas nalazimo tek u prvoj periodi, ali bi nas prilike revolucijonarne situacije mogle lako baciti u drugu i treću periodu naše proleterske borbe, što će zahtjevati i veće akcija nego ih pokazujemo u našoj današnjoj periodi. Zato moramo biti spremni na sve. Oklijevanja nesmije biti. Usprkos svih poteškoća mora se napred, jer nazad se nema kuda, do li samo u gore ropstvo i reakciju. Što da se radi, to je danas prvo i najglavnije pitanje?

Mladog diva – radnički pokret – hoće da okuju. Kapitalistička država i njene sluge, popovi, novine, škole i t. d., pa i njihovi agenti socijalpatrioti i centrumaši, žele da umanje revolucijonarni polet, da ga oslabe i zavedu. Ali i okovanom mladom divu snaga raste i usprkos toga od njega se traži, da pljune na svoju klasnu braću, da prezre potomke pariske komune – svoje ruske drugove – da se odreče III. Internacionale i da zapliva u vode nacijonalnog šovinizma, srpskog, hrvatskog i slovenskog. Srpski kapitalisti ga izrabljuju u ime kralja Petra, hrvatski u ime slobodnog Hrvatstva, a klerikalci u ime Krista, ali mu svi jednako misle kako bi mu omeli jasan pogled na budućnost, kako bi ga izveli iz njegove klasne drugarske zajednice i omeli njegovu snagu. Ali proletarijat gleda, osjeća i misli. On zna da će pobjediti i da pobjediti mora, on zna da sve staro pada i izumire i da budućnost pripada njemu, kao nosiocu ideje novoga svijeta. Duševni vođa proleterskih masa, koji nosi luč i obasjava put do novog uređenja je Komunistička Partija. Ona govori i propagira otvoreno i jasno, za nju nema tajni i neosnovanih nada. Ona je svijesna, da se samo žrtvama i radom, punim nepokolebive vjere, neslomljive volje i najtvrđeg samoprijegora dolazi do cilja. Ona veli, da će biti mnogo iskušenja, u kojima se raste i pada. Ono što je najsvjesnije, najplemenitije, najpoštenije i najborbenije, samo to je nosioc komunističke ideje. Zato na gore postavljeno pitanje odgovaramo: Samo rada, što više odlučnosti i rada, jer nema vremena za rasipanje.

Komunističku Partiju se ministarskom odlukom raspustilo, ali ona postoji još jača i moćnija. Zar se ideja može ministarskim »Obznanama« uništiti? Zar komunistički pokret ne može usprkos progona, zatvora i ubistva živjeti? Zar to može pokolebati svjesnog borca? Ne, i po sto puta ne, mi postojimo još jači i još borbeniji. Mi radimo jer raditi moramo, to od nas traže interesi jugoslavenskog i svjetskog proletarijata. Zato drugovi i drugarice svi na posao – svaki na svoje mjesto, te oprezno i smjelo vršite svoju proletersku svetu dužnost. Sve poteškoće savladati se mogu, svagdje se raditi može, samo se mora tražiti puta i načina, jer revolucijoner nikada ne malaksava.

Okupljajte se i sastajite u svom krugu, a onda dalje i sve dalje, dok ne okupite sve što je za borbu spremno i sposobno. Čeličite, osvježujte i skupljajte borbene snage. Prezrite slabiće, malodušne i kukavice. Budite nemilosrdni prema izdajicama. Oslonite se na svoju revolucijonarnu svijest. Imajte pred očima svoje klasno oslobođenje. Vaša je dužnost za njega raditi, živjeti i umrijeti.

Akcioni Odbor K. P. J.

[5]

»*Pad*« *Sovjetske Rusije (?!)*

Još pred tjedan dana pisala je sva buržoaska štampa o velikoj opasnosti, koja na proleće prijeti od oružanog napada Sovjetske Rusije na Rumunjsku i Poljsku. Grozničavom nervozom upozoravala je ta štampa svoje vlade, da u takovom momentu moraju biti spremne da priteknu

u pomoć buržoaziji Poljske i Rumunjske. Koliko je bilo istine u tima vjestima niko ne može znati, jer kad bi Sovjetska Rusija i namjeravala da na proleće povede odlučnu oružanu borbu sa Rumunjskom i Poljskom, koje stoje u policajnoj službi svjetskog, a posebice francuskog im⟨p⟩erijalizma – kao i jugoslavenska buržoaska vlada – to ona ne bi objesila na nos buržoaskoj štampi. Uzmimo da Sovjetska Rusija i odluči da takovu borbu povede, ne bi buržoaskoj štampi uspjelo da usljed toga u proleterskim masama diskreditira Sovjetsku Rusiju. Međunarodni proletarijat je svijestan, da takav rat sovjetske rusije ne bi bio rat za osvajanje tuđeg teritorija, ili podređivanje drugih naroda, već bi to bio rat za oslobođenje ne samo ruskih radnika i seljaka, nego za proširenje socijalne revolucije i oslobođenje međunarodnog proletarijata ispod jarma svjetskog im⟨p⟩erijalizma. To bi bio oslobodilački rat međunarodnog proletarijata, rat koji nema ništa zajedničkog sa pojmom im⟨p⟩erijalističkih ratova, koji su se vodili u korist jedne male grupe bankira i ratnih milionera; takav rat bi bio ništa drugo do li proširenje klasne borbe, koju vodi revolucijonarni proletarijat po cijelome svijetu, samo što bi se ta borba u takovom slučaju popela do organizovanog i disciplinovanog stepena oružane sile, koja bi se očitovala u revolucionarnoj crvenoj armiji Sovjetske Rusije – avangarde međunarodnog proleterijata. Da li je Sovjetska Rusija danas spremna da povede takovu borbu i da se jednom za uvijek oslobodi opasnosti susjednih buržoaskih zemalja, koje poput hijena čekaju da u zgodnom momentu na nju zaskoče, o tome nismo mi, a još manje buržoaska štampa, kompetentni govoriti.

Po svim iskustvima koja smo do danas proživili, moglo bi se lakše pomisliti, da se svjetski im⟨p⟩erijalizam sprema, da na proleće povede već toliko puta neuspjeli rat protiv Sovjetske Rusije i da u to ime nastoji koliko toliko prirediti svoje mase, stalno im trubeći o opasnosti, koja na proleće prijeti »civilizovanom« svijetu od Sovjetske Rusije. Kakovu drugu funkciju bi i mogla imati »mala Antanta«, koja je jurišem na svoje domaće komunističke stranke pokazala svoje pravo obilježje. Međutim, stare fraze: – »Opasnost domovine«, »opasnost zastave i dinastije«, »opasnost religije i narodnih tradicija« – ne pale više gospodo policajci. Šire mase mogu se danas zagrijati još samo za njihovo vlastito oslobođenje, pod geslom: »Sva vlast radničkim i seljačkim vijećima«. Zato velimo, gospodo, neće vam uspjeti, da u slučaju ruske ofenzive na im⟨p⟩erijalističke policajce – Rumunjsku i Poljsku – diskreditirate Sovjetsku Rusiju, kao što vam neće uspjeti zagrijati radne mase, da na vašu zapovijed kolju svoju oslobođenu braću u Sovjetskoj Rusiji.

*

Prem se još pred nekoliko dana govorilo o tako strahovitoj opasnosti ruske crvene armije, danas se buržoaska štampa raspisala – zajedno sa svojim prirepinama, socijalpatriotima i centrumašima – o »ustancima« i »padu« Sovjetske Rusije. Ko ima bar malo pojma o organizaciji sovjeta, taj će se grohotom nas⟨m⟩ijati takovim »vjestima«, tim više kad te

vijesti dolaze iz kontrarevolucijonarne kuhinje Helsingforsa, Londona, Parisa, Stockholma i t. d., odakle je u zadnje tri godine došlo već toliko vjesti o »padu« Sovjetske Rusije, »izgorjelom« Petrogradu, »bjegu« sovjetske vlade, »umorstvu« Lenina, »pobuni« vojske, »uhapšenju« Trockoga i još mnogo drugih »potvrđenih« vijesti. (?!)

Po vijestima koje čitamo u buržoaskoj štampi zadnjih nekoliko dana, vlada u Rusiji strahoviti haos. No ko je malo pažljivije pratio sve te vijesti, taj se odmah uvjerio, da daleko veći haos vlada u glavama buržoaskih »novinara« nego što je taj haos u Sovjetskoj Rusiji. Tako na pr., po vjestima te štampe, Trocki je pred nekoliko dana otputovao u Petrograd, da odande sam upravlja navalom na Kronstat, gdje su se »pobunili« mornari. Danas novine javljaju, da je Petrograd u rukama buntovnika i da na njega juriša Trocki sa 40.000 crvenih vojnika. Kad bi Trocki bio otputovao u Petrograd, da odande upravlja navalom na Kronstat, kao što su novine javile pred tri dana, to bi on morao biti tamo zarobljen, budući je po današnjim vijestima Petrograd u rukama buntovnika, a kad bi bio zarobljen ne bi mogao jurišati na Petrograd. Da nije slučajno Trocki pobjegao iz Petrograda i tako došao da povede navalu na Petrograd? Ipak bi bilo čudnovato da o tome »bjegstvu« novine ne bi javile ništa, jer to nije tako sitna stvar za štampu koja piše o »krizi« u kožnoj industriji, ako jedan šegrt u Sovjetskoj Rusiji utekne od svoga poslodavca.

[6]

Nakon tolikih iskustava sa buržoaskom štampom danas može biti već svakome jasno, da se ne radi o nikakovim ozbiljnim pobunama u Rusiji, ili kakovom padu Sovjetske Rusije, nego da su to sve vijesti tendencijozne naravi, kojima se operiralo u buržo⟨a⟩skoj štampi cijeloga svijeta, kad god se je svjetski im⟨p⟩erijalizam spremao da povede novu akciju protiv Sovjetske Rusije. Nije zato isključeno, da su i današnje vjesti o »ustancima« tek preludij za jednu novu akciju.

Nemamo nimalo razloga da niječemo svaku mogućnost pobuna u Sovjetskoj Rusiji. Naprotiv, znamo, da tamo vlada građanski rat i da do češćih pobuna dolazi na različitim mjestima, ali to nisu pobune radnih masa protiv Sovjetske vlasti, što svjedoče i stalni izbori ogromne većine komunista po svim Sovjetima, kao i nedavni kongres Komunističke Stranke, održan u Moskvi, već su to pobune nesvjesnih elemenata, kojima se kontrarevolucijonarna buržoazija i socijalizdajnici služe kao svojim oruđem u borbi protiv sovjetske vlasti. Treba imati na umu, da su sovjeti došli na vlast tek nakon je carska i Kerenskijeva vlada gotovo sasvim uništila promet i industriju. Usljed toga ima sovjetska vlast da se bori sa velikim poteškoćama ne samo u gradu, nego i na selu, gdje manjka poljoprivrednog alata i potrebnih mašina. Sve to priječi Sovjetskoj Rusiji da razvije svoje produktivne snage i da opskrbi ruske radnike i seljake svim potrebnim stvarima. Ali ovim nije izr⟨a⟩žena nesposobnost sovjeta, već zločin i divljaštvo svjetskog im⟨p⟩erijalizma koji nastoji da blokadom prisili ruske radnike i seljake da se odreknu svoje slobode. Nesvjesni elementi neće ovo da shvate, kao što ne shva-

ćaju ni to, da se ekonomska situacija unatoč svih prepreka dnevno poboljšava i da se definitivno može poboljšati samo onda, kad revolucionarni proletarijat pobjedi svoje protivnike u građanskom ratu koji se danas vodi i koji također oduzima veliku zalihu narodne energije potrebne u proizvodnji. No, takovi elementi ne igraju gotovo nikakovu ulogu u nijednoj revoluciji pa ni u Ruskoj. Pravi stup svake revolucije – pa tako i Ruske, proleterske – je onaj elemenat, koji vidi u budućnost, koji je svijestan i koji zna zašto se bori; to su oni, koji znaju, da oslobođenje ne dolazi na tanjiru, nego da se za njega mora voditi duga i teška borba, koja iziskuje najraznovrsnije žrtve. To su oni, koji znaju, da poslije pada revolucijonarne vlade dolazi skrajnja reakcija, koja bi progutala daleko više žrtava nego š⟨t⟩o ih traži odlučna borba za očuvanje tekovina revolucije. Ovaj posljednji elemenat, ta avangarda revolucije, danas je u Rusiji čvršća, jača i odlučnija nego je ikad prije bila, jer takovima je sovjetska vlast u ove tri godine dala mogućnosti da uđu u sve tajne »državničke mudrosti«; otvorila im je sva vrata prosvjete i unapređenja, što je pod carskom i Kerenskijevom vladom bio privilegij tek malog broja »plavokrvnih« muktaša. Mi ⟨se⟩ zato možemo samo smijati željicama buržoazije, hladnokrvno gledajući njezino previjanje, koja se u utopilačkom strahu hvata svake slamčice.

X. Kongres Ruske Komunističke Partije

8. marta započeo je u Moskvi 10 sveruski Kongres Ruske Komunističke Partije. Sudjelovalo je 647 delegata sa odlučujućim, a 253 sa savjetujućim glasom. Kongres je imao da riješi mnoga pitanja u vezi sa gospodarskom obnovom zemlje, te sa političkim i ekonomskim reformama, kao na pr. reformom prehrane. Ovde naročito dolazi u obzir pitanje seljaka i predavanje viška seljačke proizvodnje državi za prehranu radnika. Po vijestima iz cijele Rusije, vidi se, da se namjeravani plan ove agrarne politike prima sa ogromnom većinom seljačkih masa. Mala i srednja privatna seljačka gospodarstva organizovat će se tako da odgovaraju interesima seljaka i radnika. Seljaci u tome planu vide, da ih radnici nisu pomagali samo u oslobođenju ispod cara, grofova i veleposjednika, nego da ih pomažu i u razvijanju i usavršavanju proizvodnje, jer samo u tome leži i njihovo stvarno oslobođenje.

Ovaj će kongres ponovo razočarati sve komunističke protivnike, koji si stvaraju lijepe mašte, kako bi bilo za njih lijepo, ka⟨d⟩ bi Sovjetska Rusija pala.

Radni narod Rusije uz Sovjetsku Vladu

Na 10. sveruskom Kongresu R. K. P. primljena je s ogromnom većinom rezolucija u kojoj se nanovo dokumentira potpuno jedinstvo partije u svim pitanjima spoljne i unutarnje njene politike.

U članku o tom kongresu piše petrogradska »Pravda«: »Sablast internacijonalnih neprijatelja koja se u najnovije vrijeme opet pojavila neće spriječiti obnovu gospodarstva i poboljš⟨a⟩nje naše prehrane. Kontrarevolucijonarni urotnici ne će naći u najširim masama pučanstva potpore da obore sovjetsku vlast, koja uživa simpatije cijelog radnog naroda Rusije.«

KOMUNISTA, BR. 2, OŽUJAK 1921, GOD I.

Sva Vlast Sovjetima

Velika politička pobjeda Sovjetske Rusije

Kapitalistička štampa cijeloga svijeta doživjela je ovih dana ponovu blamažu. Njezine vijesti o tobožnjim velikim ustancima i o tobožnjem skorom padu sovjetske vlade u Rusiji, demantovala je ne samo sovjetska vlada time da je cijeli radni narod Rusije stao uz nju protiv kronstadskih buntovnika, nego ih je demantovala čak i sama velika kuma svjetske kontrarevolucije – engleska vlada. Baš u dane najveće kapitalističke hajke na Sovjetsku Rusiju, u kojoj hajci je po ispravnom tvrđenju druga Čičerina sudjelovao naročito službeni novinski ured engleske vlade, baš u te dane dala je engleska vlada sebi i lažljivoj kapitalističkoj štampi strašnu ćušku. Kako? A eto tako, da je sovjetsku vladu, koja je tobože bila pred padom, priznala i sklopila s njome trgovački ugovor.

Ljepše zadovoljštine za sve kapitalističke klevete i laži nije mogla da dobije Sovjetska Rusija i s njome zajedno cijeli internacionalni komunistički proletarijat. Gorda im⟨p⟩erijalistička vlada Velike Britanije, koja je tri godine zajedno s francuskom vladom bila voda sviju napada na Sovjetsku Rusiju; koja je dvije godine zavlačila i prekidala pregovore o trgovačkom ugovoru sa sovjetskom vladom – neprestano se nadajući, da će silom oboriti sovjetsku vladu – ta gorda Lloyd Georgova vlada kao da je nakon neuspjelog ustanka u Krostadtu konačno uvidjela, da nema sile koja bi oborila Sovjetsku Rusiju. Sama u strahu za svoju vlast, engleska se vlada odlučila da uzmakne pred svojim i svjetskog im⟨p⟩erijalizma neprijateljem, Sovjetskom Rusijom, pokušavši da s ovom živi na mirnoj nozi time, da je sklopila s njome trgovački ugovor.

Taj trgovački ugovor, potpisan 16. o. m. u Londonu, jedna je od najvećih političkih pobjeda, koju je sovjetska vlada stekla nad svim svojim brojnim imperijalističkim i kapitalističkim neprijateljima. Nije čudo da su se ultrareakcionarci sviju zemalja, naročito u Francuskoj, tako dugo opirali tom ugovoru i da još i danas – danas ponajviše – škripaju na njega zubima. Po tom ugovoru nastaje između najveće kapitalističke države, Engl⟨e⟩ske, i Sovjetske Rusije, što se tiče trgovačkih odnosa, predratno mirno stanje. To znači, da će se Sovjetska Rusija moći da

okoristi velikim zalihama engleske industrije i tako što brže konsolidovati svoje gospodarstvo i prebroditi tešku ekonomsku krizu, na koju je bila osuđena bez svoje krivnje dugogodišnjim ratovima, blokadom i kontrarevolucijom. Ekonomski jaka i sređena Sovjetska Rusija je garancija za pobjedu svjetske proleterske revolucije.

Dakako da engleska vlada nije sklopila taj ugovor iz ljubavi za sovjetsku vladu i proletersku svjetsku revoluciju. Ona je na taj korak bila prisiljena strašnom ekonomskom krizom, koja danas hara po svim kapitalističkim zemljama, pa i u Engleskoj. Strah od vlastitog proletarijata, koji usljed pomanjkanja sirovina trpi od strašne besposlice, strah da joj komunistička propaganda na istoku ne odsječe kolonije, poimenice Indiju, sve su to bili razlozi koji su englesku vladu konačno prisilili da protiv volje svojih im⟨p⟩erijalističkih saveznika, protekne ostale kapitaliste i sklopi sa Sovjetskom Rusijom trgovački ugovor. Ona, kao i mnogi kapitalisti, naročito iz manjih država, nada se da će tim ugovorom odvrnuti Rusiju od komunističke propagande, dobiti njezine bogate zalihe sirovina i tako početi konsolidovati ekonomsku krizu vlastite svoje i ostalih kapitalističkih država. A to bi po njenom računu značilo spriječiti dalnje revolucioniranje proletarijata i pobjedu svjetske proleterske revolucije. Prestanak međusobne neprijateljske propagande doista i jest jedna točka tog trgovačkog ugovora. Izmjena robe, koja će se nakom sklopljenog ugovora provoditi između Engleske i Rusije, svakako da će dobro doći i za pokušaj konsolidacije kapitalističkog društva u Engleskoj i ostaloj Evropi. To je sve istina. Ali je još veća istina to, da između samih kapitalističkih država postoje još toliki ne riješeni sporovi i tolika konkurencija i imperijalizam i da kod njih vlada tolika gramzljivost, da će nakon svakog koraka u konsolidaciju morati učiniti dva u još veći haos. To je jedno. A drugo, isto tako važno, jest to, da boljševizam danas [2] ne postoji samo u Rusiji, i isto onako kako su kolonijalni narodi danas sve veći revolucijonarni propagatori svog nacijonalnog oslobođenja, tako je i internacionalni proletarijat svijestan i ništa ga neće više odvratiti da se primiče čas proleterske revolucije – obaranje kapitalizma i oslobođenje u komunizmu. I treće, Sovjetska Rusija postat će još jača i time nade kapitalista – u sačuvanje kapitalizma – padaju u prašinu, a nade internacionalnog proletarijata u pobjedu komunizma moraju biti još silnije.

U tome smislu trgovački ugovor između Engleske i Rusije poraz je svjetskog im⟨p⟩erijalizma, a pobjeda ne samo Sovjetske Rusije, nego i cijelog internacionalnog proletarijata. Svakako ne poslijednji poraz i poslijednja pobjeda, jer borba se između rada i kapitala ne može svršiti nikakovim ugovorom – između njih postoji samo nepomirljivi rat, u kome je konačna pobjeda proletarijata moguća samo na ruševinama kapitalističkih država.

Gorda Engleska osjetila se preslabom pred moćnom Sovjetskom Rusijom te je zato sklopila s njom trgovački ugovor. A što čini mala, patuljasta Jugoslavija? Liže čizme francuskih generala i do vrata zagreznuvši

u reakciju misli da joj je ispod časti odgovoriti na decembarski mirovni predlog pobjedničke Sovjetske Rusije. O kako je bjedna uloga jugoslavenske buržoazije!

Kapitalistički švindleri pod zaštitom »Obznane«

Kad je u decembru prošle godine nakon dugih i uzaludnih pregovora rudara s vladom i ostalim vlasnicima rudnika buknuo rudarski štrajk, sva vladina i kapitalistička štampa graknula je na rudare da su njihovi zahtjevi za povišicom plata neprihvativi i da taj štraj⟨k⟩ uopće nije proizašao iz ekonomskih razloga, nego iz političkih t. j., da se stvori nered u državi i tako oštete interesi države. Jugoslavenska vlada koja je i sama bila – a još je i danas – poslodavac u državnim bosanskim rudnicima, pošla je u svom zauzimanju za vlasnike rudnika, naročito one u Sloveniji, tako daleko, da je njihove interese poistovjetila sa interesima države. Proglasivši rudare neprijateljima države vlada ih je odlučila sputati u luđačku košulju militarizacije i izvrgnuti ih nasilju vojske i građanskih bjelih gardi.

Rudari prisiljeni svojim očajnim položajem, nisu marili za vladinu uredbu o militarizaciji, nego su odlučno i nepokolebivo štrajkovali dalje. Pa čak i onda, kad je vlada solidarni istup ostalog radništva za štrajkajuće rudare iskoristila da protiv radničke klase – a naročito protiv komunističkog proletarijata – izda svoju kontrarevolucijonarnu »Obznanu«, niti tada se rudari nisu pokolebali, nego su još odlučnije nastavili štrajk. Konačno su vlada i kapitalisti morali pred njima popustiti i barem djelomično prihvatiti prije »Obznane« tobože neprihvatljive rudarske zahtjeve. Najedanput za vladu i kapitaliste nije rudarski štrajk bio više tako politički, kako su to oni lagali prije »Obznane«, pa su šta više svojim popuštanjem pred rudarima priznali, da je taj štrajkt bio onakav, kako smo dokazali mi komunisti – štrajk u prvom redu ekonomske naravi, štraj⟨k⟩ na koji su rudari bili prisiljeni uslijed svoje bjede. Nisu se vlada i kapitalisti samo u tome uhvatili u laži. Mjesec dana po prilici nakon što je rudarski štrajk bio već svršen, ona ista kapitalistička štampa koja je naj⟨v⟩iše oblajavala rudare da su njihovi zahtjevi propast ne samo za vlasnike rudnika nego za cijelu državu, ta ista lajava štampa donijela je vijest o velikim prevarama koje su duže vremena lažnim knjigovodstvom i krivotvorenjem novčanica počinjavali vlasnici rudnika u Trbovlju, koji su svojim izrabljivanjem najprije i potjerali rudare u štrajk. O istrazi koja se povodom tih otkrivenih prevara započela protiv trbovljanskih rudarskih poduzeća, kapitalistička štampa nije poslije donijela više ni riječi.

Mi pitamo glasno i jasno gromovnike ove kapitalističke države i svu njenu plaćeničku štampu:

Niste li se vi pokazali kao najveći zločinci kad ste prilikom opravdanog rudarskog štrajka blatom, bajunetima i lažima bacili na rudare i postavili se na stranu onih koje ste, i ⟨a⟩ko danas zatajujete rezultate

istrage, vi sami pronašli za varalice i krivotvoritelje novca. Niste li se pokazali kao bestidni lažci kad ste trbovljanske vlasnike rudnika prikazivali kao »domaće« kapitaliste, koje treba zaštiti ne samo protiv vlastitog radništva nego i protiv »stranih« kapitalista, a na koncu ste sami priznali, da su trbovljanski rudnici vlasništvo stranih kapitalista iz Austrije. Ali ne samo to! Vi ste rudarski štrajk i usljed ovog proklamirani generalni štrajk ostalog radništva u glavnim gradovima Jugoslavije uzeli za izli⟨k⟩u da radništvo proglasite neprijateljem države i pokušate zagušiti njegov revolucijonarni pokret »Obznanom« – a šta ste poduzeli protiv agenata stranih kapitala, trbovljanskih vlasnika rud[3]nika, koji su na štetu radnog naroda krivotvorili novčanice i time oštetili interese čak i vaše vlastite kapitalističke države?

Mi vas ne pitamo to zato, jer bismo vjerovali da ćete se vi, lakaji kontrarevolucijonarnog kapitala ma odkuda on došao, oboriti na kapitalističke lupeže isto onako, kao što ste se oborili na pošten revolucijonarni proletarijat. Ne, mi znamo da vrana vrani oči ne vadi. Pronevjeritelji kapitalisti ne dobivaju od vas kaznu, nego samo amnestiju, medalje i nove pogodnosti za nove profite. Ali mi vas to pitamo zato, da u puno svjetlo dovedemo sve vaše laži i podle makinacije, koje su s vaše strane prethodile famoznoj protukomunističkoj »Obznani«; pitamo vas zato, da cijelom poštenom svijetu pokažemo svu podlost kapitalističkog režima, koji danas u znaku kontrarevolucije i reakcije pod vodstvom radikala i demokrata vlada u ovoj zemlji, a vrhunac mu je protukomunistička bestijalna »Obznana«.

Nikad se ta »Obznana« nije pokazala većim zločinstvom nego kad ste u svojoj bljutavoj štampi sami priznali – i ako o tome više ne govorite – da su trbovljanska rudarska poduzeća, za koja ste se prije »Obznane« toliko zalagali, morala pasti pod istragu zbog krivotvorenja novca i prevare države.

Njih dakako niste proglasili neprijateljima države. Kako bi kapitalistička država mogla drugačije i postojati, kad kapitalisti ne bi na račun radnog naroda pravili prevare i kad si kapitalistički banditi ne bi u tome gledali kroz prste?

Upravo zato da se vi kapitalisti, bankokrati, ratni bogataši i špekulanti – ima vas i u ministarstvu – osigurate u prevarama, upravo zato ste se tako bjesno i oborili na radništvo bestijalnom i zločinačkom »Obznanom«.

Ta podlost da ste »Obznanom« zaštitili i kapitalističke švindlere u Trbovlju, jedan je dokaz više da je cijela vaša kapitalistička država jedan opći švindl i laž, jedno zločinačko sre⟨d⟩stvo za vladu kapitalista nad radnim narodom. Borba protiv »Obznane« je ujedno i borba protiv švindlerske kapitalist⟨ičk⟩e države, a za jedino pravu oslobodilačku državu u kojoj će radni narod pod vodstvom Komunističke Partije biti sam svoje sreće kovač.

Bjelorukaški Ustav – nastavak »Obznane«

Ustav, koji je u ustavotvornom odboru po svom vlastitom nacrtu spremila bjelorukaška Pašić–Draškovićeva vlada, a za koji ona, da ga može uzakoniti, je kupila za milijardu i dvijesto hiljada kruna glasove aga i begova – taj ustav nije ništa drugo nego spremano uzakonjenje dalnjeg terora i nasilja monarhističkih bandita nad radnim narodom. Svaki slobodniji pokret bilo republikanske buržoazije ili republikanskih seljaka, a pogotovo revolucijonarni pokret komunističkog proletarijata, imao bi tim sramnim nečuveno reakcijonarnim Ustavom biti ugušen i nadalje. Taj Ustav bit će samo nastavak protukomunističke »Obznane« tako, da se ne može reći da je to Ustav, nego je to *udav* koji ima da surovo davi radni narod. Komunistički proletarijat borit će se protiv tog obznanaškog ustava, zajedno sa svima koji ga u toj borbi hoće pomoći. Na radničkoj klasi je – da kao avangarda radnog naroda – sve sile razvije za obaranje bjelorukaškog ustava, koji će biti prihvaćen u Konstituanti, i tako si prokrči put do svog oslobođenja, koje može biti zajamčeno jedino sovjetskim Ustavom.

Situacija u Njemačkoj

Za savezničke i njemačke kapitaliste nije situacija u Njemačkoj nimalo ružičasta. Tamo su ponovo buknuli oružani radnički ustanci koji su se istodobno pojavili na više strana. Tako su radnici u Hamburgu zauzeli morska pristaništa koja su tek nakon krvave borbe napustili. Isto tako došlo je do krvavih sukoba u Leipzigu, Dresdenu, Freiburgu i drugim mjestima. Sva revolucijonarna štampa propovjeda otvoreni građanski rat i poziva radnike u oružanu borbu protiv kapitalističke države.

Irska

U Irskoj još uvijek bukti građanski rat, koji engleska vlada sveudilj guši u krvi. Neki dan je bilo obješeno nekoliko ustaša u Dublinu, dok je u Corku i drugim mjestima Irske nekoliko ustreljeno.

Tako postupa »napredna« Engleska sa malim narodima koji traže svoje oslobođenje, za koje je tobože Engleska pošla u rat.

Italija

Borbe između »fašista« i komunista još uvijek traju. U Fiorenci i Bologni došlo je do većih uličnih borbi.

Pomors⟨k⟩i radnici proglasili su gen. štrajk u znak protesta protiv uhapšenja Malateste.

[4]

Štrajk pekarskih radnika u Zagrebu

U sub⟨o⟩tu 19. o. m. započeo je u Zagrebu štrajk pekarskih radnika. Na memorandum, kojim su radnici od poslodavaca tražili – i te kako u današnjoj skupoći i kraj svojih niskih plaća – opravdanu 40-%-tnu povišicu, odgovorili su poslodavci tako, kako to mogu samo izrabljivači kojima je poslije vladine proturadničke »Obznane« poraslo perje. Oni su naprosto odbili radničke zahtjeve, pozivajući se drsko na to, da su radničke organizacije raspuštene i da prema tome neće pregovarati s organizacijom koja je nelegalna. Kao dobri građani kojima je bezakonje zakon jer im to osigurava i povećava profit, poslodavci su mjesto da stupe u ikakove pregovore i zadovolje zahtjevima radnika od čije muke žive i bogate, učinili nešto drugo: utekli su se policiji i postavili na nju zahtjev, da ih u smislu »Obznane« zaštiti od radnika i uguši štrajk. Prostitu'sani demetrovićev »Jutarnji List« još u nedelju, 20. o. m., otvorio je vatru na pekarske radnike denuncirajući ih da idu u štraj⟨k⟩ samo zato, da se povise cijene kruhu i da tako dadu i radnicima ostalih struka razloga da udu u štrajk. To je trebao biti mig policiji, da se zauzme za pekarske poslodavce i uguši štrajk pekarskih radnika, jer inače eto štrajka za štrajkom, a to se dakako demetrovićevom »Jutarnjem Listu«, tom starom napadaču na sve radničke štrajkove, ne dopada. Osim »Jutarnjeg Lista«, tog glasila »Građanskog Sindikalnog Vijeća« kojem dakako u kapitalističkoj državi, naročito nakon »Obznane«, cvatu ruže, založilo se i samo Građ. Sind. Vijeće nastojeći svim silama da policija zaštiti »slobodu rad⟨a⟩«. Njegovom pomoću veći poslodavci su dobili još više odvažnosti da postanu što bezobrazniji prema radnicima. Pod njegovim pritiskom neki poslodavci, koji su već pristali na zahtjeve svojih radnika, morali su naknadno od toga odustati. Pod njegovim visokim kapitalističkim okriljem nalaze se i sramni, prezira vrijedni izdajnici radničke klase, štrajkbreheri, koje se u ostalom može na prste prebrojiti. I tako se »Građ. Sind. Vijeću«, toj zločinačkoj organizaciji poslodavaca dozvoljava da poput bande gusara napada i pljačka radništvo, kojem je kapitalistička država svojom »Obznanom« oduzela svako sre⟨d⟩stvo obrane.

Međutim svi ti neprijatelji, unatoč svojih velikih pomoćnih sre⟨d⟩stava kao što je »Građ. Sind. Vijeće«, nisu mogli da ustraše i pokolebaju redove pekarskih radnika; unatoč zatvorenog svog sindikata, unatoč slabih materijalnih sre⟨d⟩stava za borbu, oni su stupili u štrajk i drže se u štrajku hrabro, svijesno i nepokolebivo, spremni da solidarno izdrže borbu do kraja.

Jedan pogled na svijet poslije rata

Ko se još ne sjeća ružičastih obećanja koja su im⟨p⟩erijalisti davali svojim narodima za vrijeme rata? Govorilo se, da će prošli svjetski rat biti posljednji rat, da se u rat ide samo s jednom namjerom da se slomi njemački imperijalizam, koji da ugrožava mir i pokoj na zemlji. Govorilo se neukom i radom izmorenom narodu, da će poslije toga rata postati

slobodniji, bogatiji i u svakom pogledu napredniji narod, da će radnici imati više posla i da će za rad biti bolje plaćeni, da će seljaci dobiti zemlju i da ih više neće izrabljivati razni špekulanti i veleposjednici. Govorilo se, da će se nacionalno potlačeni narodi osloboditi nacionalnog ropstva i da će postati samostalni i slobodni gospodari u svojoj zemlji. Ko je slušao sva ta obećanja mogao je pomisliti da je rat najveća blagodat za potlačenu i poniženu sirotinju. Bacimo sad zato jedan pogled na svijet da vidimo kakav on izgleda poslije rata. Da li je prošli rat bio posljednji rat i da li je rat uništio im⟨p⟩erijalizam?

Ko zaokruži pogledom po svijetu vidjet će, da su prošlim ratom stvoreni novi i još mnogobrojniji uzroci za nove imperijalističke ratove. Rat Amerike i Japana već je, može se reći, gotova činjenica. Američki ratni brodovi već demonstrativno plove Pacifikom da pokažu svoju nadmoć nad Japanom. Japan se vratolomnom brzinom oruža i gradi ratno brodovlje da dostigne Ameriku. Drugi jedan rat između Mexika i Amerike također nije isključen, ako se uzme u obzir, da su silni milijoni dollara investirani u Mexiku i da slaboj – neprekidnim revolucijama potresivanoj – mexikanskoj vladi već danas diktira američki kapital preko svog parlamenta u Washingtonu. Istina to će biti rat daleko nejednakih sila i neće zato biti krvav kao prošli svjetski rat, ali za nas nije ni važno hoće li to biti manje ili više krvav rat, nego je za nas važno da pokažemo kako prošlim ratom nije uništen im⟨p⟩erijalizam, kako nisu odklonjeni uzroci novim ratovima, da tih uzroka ima danas više nego prije svjetskog rata i da je im⟨p⟩erijalizam danas jači nego je ikad prije bio.

Isto tako nije isključen sukob Engleske i Amerike, koje vode međusobnu borbu za prevlast na moru i koja se danas očituje u skroz suprotnoj međunarodnoj politici koju vodi jedna i druga. Jedna drugoj neda naprijed. Jedna i druga je bogata zemlja; jedna i druga crpi silno bogatstvo izrabljivanjem kolonijalnih naroda. Natječu se koja će imati više i [5] boljih ratnih brodova; jedna i druga izvaža industrijalne produkte na svjetsko tržište i jedna i druga bi htjela to tržište sama za sebe. Među Engleskom i Amerikom danas vlada oružani mir, isti onakovi »mir«, kakav je pred šest godina vladao između Saveznika i Centralnih sila. Mi znamo dokle je doveo taj oružani mir i samo dotle može dovesti i ovaj između Engleske i Amerike. »Patriotske« neznalice će se nasmejati ovoj hipotezi, no mi velimo, ovo nije jednostavna hipoteza, nego prava činjenica, koju samo slijepac ili neznalica ne može da vidi. Treba imati na umu, da se interesi Francuske i Engleske također ne slažu, što je pokazalo vrijeme poslije rata i što pokazuju mnoge samostalne akcije Engleske, koje nimalo ne imponuju Francuskoj – kao na pr., tek sklopljeni trgovački ugovor sa Rusijom. Krasnog li tla za jedan franko-amerikanski savez protiv Engleske, koja bi u tom slučaju mogla potražiti Njemačku, Japan i još nekoliko sitnih državica kao svoje saveznice. Tako vidimo da prošli svjetski rat nije uništio im⟨p⟩erijalizam i ratove, nego je tek promjenio uloge kapitalističkih država u im⟨p⟩erijalističkoj utrci za monopolisanjem svijeta.

Da, mi smo uvjereni da do takovog rata i do takove kombinacije sila neće doći, ali uzrok tome neće biti čvrsta veza savezničkog prijateljstva i njihov uzajamni interes na svjetskom tržištu, nego njihov zajednički strah pred moćnom proleterskom Rusijom i revolucijonarnim proletarijatom njihovih vlastitih zemalja. Oni znaju da revolucijonarni proletarijat nebi mučke išao i po drugi put na klaonicu, nego da bi imperijalistički rat u istinu pretvorio u građanski rat, ne samo na papiru, kao druga žuta Internacionala socijalizdajnika, nego i na djelu po primjeru ruskih Bolševika. Ovo ipak ne znači da zajednički strah pred revolucijonarnim proletarijatom smeta svjetskim imperijalistima da međusobno planiraju kako bi jedni druge prevarili i izigrali. Pa ma koliko mi bili uvjereni da buržoazija ne može izvesti proletarijat u jednu novu klaonicu, ipak to ne pobija našu tvrd⟨n⟩ju, da buržoazija na to misli, pa čak da se na to i sprema. Jasno je svakom koliko se buržoazije tiče, da ona ima mnogo izgleda za nove ratove, a to nam i jest cilj da pokažemo. Da pokažemo kako prošlim ratom nisu odklonjeni uzroci novim ratovima, nego da su stvoreni novi i još mnogobrojniji uzroci.

Kod malih naroda stoji stvar još mnogo gore, na primjer Jugoslavija. Ona ljubomorno gleda na Italiju; priređuje demonstracije protiv otrgnuća svoje »braće« od »matere«* zemlje; šovinistički raspiruje mržnju protiv Talijana i priprema tlo novom ratu. S druge strane ne stoji Jugoslavija bolje ni sa Ugarskom, a također ni s Rumunjs⟨k⟩om i tako smo baš mi Jugoslaveni sretni, da možemo naći uzrok novom ratu kud god se okrenemo, koje uzroke jugoslavenska vlada nastoji da popularizira i proširi. A kako stoji sa Čehoslovakijom? I nju je bog usrećio sa mnogobrojnim rasprama i nesuglasicama sa njezinim sudsjedima. Može se tući sa Ugarskom, Njemačkom, Poljskom i Austrijom, kad god zaželi buržoazija, jer »uzroka« ima dosta i neće biti teško buržoaskoj štampi, popovima i drugim slugama buržoazije da opravdaju takav rat.

Ovdje smo samo govorili o »uzrocima« koji postoje kod pobjedonosnih zemalja, a da i ne govorimo o poraženoj Njemačkoj, Austriji, Turskoj, Bugarskoj, koje imaju još više tih »uzroka«. Kod prvih su »uzroci« da sebe još više prošire i ojačaju, a kod posljednjih da osvete svoje ime ⟨i⟩ narodni »ponos«.

Zašto da govorimo samo o izgledima za nove ratove, kad imamo toliko ratova koji se već danas vode. Rat Grčke i Turske, Armenije i Engleske, okupacija Njemačke po savezničkim trupama, a da o ratu cjelokupne buržoazije protiv slobodne Sovjetske Rusije i ne govorimo. S druge strane pobune u Indiji i građanski rat u Irskoj, a djelomično i u Italiji, te jedan opći haos na sve četiri strane svijeta, sa milionima stajaće vojske kao i prije svjetskog rata; sa milionima radnika bez posla; ogromnom skupoćom i bezobzirnim izrabljivanjem sirotinje; mrcvarenje radnika u njihovim štrajkovima – sveopća oskudica na jednoj strani i ne-

* Samo teško toj braći kad bi dopali šaka ove današnje, histerične i lude »majke« Jugoslavije, koja poput divlje mačke ždere svoje mlade.

ograničena raskoš na drugoj strani, to je eto vjerna slika »blagostanja« poslije rata, za koji se govorilo da je posljednji rat i da poslije njega slijedi bolji život na zemlji.

U ničem se dakle nije svijet izmijenio poslije rata. Prilike su danas daleko zamršenije i nesnošljivije nego su bile prije rata. I zašto? Zašto pita se raja. ta jadna, prevarena i ispaćena raja. Mi odgovaramo: Zato, jer je cijelo uređenje ostalo kao i prije rata. Ostali su isti veleposjednici, bogataši i bankiri; ostao je isti birokratski oblik države, isti visoki činovnici i gospoda, koja ništa ne rade nego troše narodnu muku, a zato narod zlostavljaju, proganjaju i muče. Razlika je jedino [6] u tome, što sad nisu Ištvani, i Johani, već Ivani i Jovani. Ostala je ista vojska, policija, nepravedni sudovi, advokati, popovi i druge dangube, od kojih čovječanstvo nema nikakove koristi, ali koje radni narod mora nositi na svojim leđima. Ostalo je sve kao i prije rata, samo se izmjenili ljudi i zato je eto i narodu, sirotinji, danas kao što je bilo prije rata.

Mi, komunisti, govorili smo prije pa govorimo i sad, sirotinju ne može osloboditi niko do li ona sama. Ona mora uništiti najprije svog vlastitog neprijatelja, svoju vlastitu buržoaziju i njezin oblik vladavine. Sirotinja mora preuzeti iz ruku veleposjednika svu zemlju i podjeliti je među sebe prema sposobnosti obrađivanja; ona mora oduzeti bankirima i bogatašima tvornice i sama upravljati njima i tek onda će nestati uzroka za nove ratove. Sirotinja mora uništiti način kapitalističke proizvodnje, tj., ona mora uništiti takovo društvo u kome se sve stvari proizvađaju za profit i prodaju, a ne za upotrebu njezinih proizvađača i samo tako će se riješiti mnogobrojnih špekulanata, koji špekuliraju kako bi uništili svog trgovačkog protivnika, kako bi mu oduzeli tržište, da sami što više i što skuplje prodaju, pa ako ne ide drugačije onda se izvede milioni rad(n)e sirotinje da se međusobno kolje za interese svojih izrabljivača.

Da sirotinja uzmogne srušiti ovaj izrabljivač(k)i, glupi i krvavi kapitalistički sistem, ona se mora priključiti Komunističkoj Stranci, koja ima za cilj, da uspostavi vladu radnika i seljaka, jer će samo takova vlada dati mogućnosti radnicima i seljacima da se otresu svojih izrabljivača i da grade novi svijet u kome neće biti ratova i izrabljivanja čovjeka po čovjeku – svijet komunizma.

Kongres Saveza Saobraćajno-transportnih radnika u Zagrebu

Na 27. o. g. sastao se Kongres gornjeg saveza. Kongres je sazvala savezna uprava sad za vrijeme »Obznane«, kad je javno onemogućen svaki iskreni i po radničku klasu koristan rad, nadajući se da će pod takovim prilikama reakcijonarni dio savezne uprave dobiti većinu i da će savez gurnuti u centrumaško policiske vode. Usprkos zabrane sastajanja i najbješnjeg terora u mnogim pokrajinama, ipak se okupilo 76 delegata iz cijele države. Ovdje se još jedanput pokazala sva gadost

centrumaških nitkova i to jasnije nego za vrijeme prepirke oko imovine »Nove istine«. Od 76 delegata Izvršni Odbor je verificirao samo 48, naravno uračunavši ovde i sebe. Usprkos protesta i nastojanja delegata iz Srbije, Bosne, Slovenije, Vojvodine i ogromnog dijela Hrvatske, da se mandati verificiraju Izvršni Odbor, kao gospodar situacije, čuvan žandarima i detektivima, nije udovoljio većini kongresa. Radi toga su 52 delegata, dakle ogromna većina, proglasila sebe pravim pre⟨d⟩stavnicima, a da zaključci samoimenovanog centrumaškog kongresa nisu obvezatni za članove.

Ovako je bila slika Kongresa:

Slovenija	17	delegata,	verificirani	17,	napustili	Kon.	13,	ostali	4
Srbija	13	„	„	6	„	„	13	„	–
Bosna	7	„	„	2	„	„	7	„	–
Hrvatska	14	„	„	14	„	„	5	„	9
Vojvodina	2	„	„	2	„	„	2	„	–
Grad Zag.	10	„	„	–	„	„	10	„	–
Izvršni Od.	13	„	„	13	„	„	6	„	4
UKUPNO	76	„	„	54	„	„	58	„	17

Ovim brojkama nije potrebno komentara. Nije nam poznato što će većina dalje poduzeti, ali smo uvjereni, da će članovi Saveza znati i htjeti obračunati sa nametnicima i policajnim agentima i da će njihov pokušaj da se održe na upravi Saveza pomoću bajuneta buržoaske policije, ostati bez uspjeha. Nas, kao komuniste, podjela delegata i njihovo ispravno svaćanje današnjeg momenta i njihov način rada, usprkos svega, ipak zadovoljuje.

Treći Kongres III. Internacionale

Kongres III. Internacionale održavat će se 1. juna ov. g., u Moskvi, na koji će po svoj prilici i naša partija poslati svoje delegate, a koji će imati osobito veliko značenje uzevši u obzir današnju međunarodnu situaciju. Kako saznajemo otišli su Fritz Adler, Hilferding i Renaudel u Rusiju, da po pisanju njihovih novina posreduju između menševika, socijalrevolucijonaraca i bolševika, dok po našem mišljenju taj njihov put nema pomirujući karakter između bolševika i ruskih socijalizdajnika, jer bolševiki nebi ni primili isto takove izdajnike za posrednika njihovih sporova. Njihov put može imati samo namjeru da pokušaju izmiriti komuniste i centrumaše. Uvjereni smo da će drugovi Rusi znati očuvati čistotu III. Internacionale i da neće dozvoliti da se u nju uvuče i najmanji tračak ideologije oportunizma, koga pre⟨d⟩stavljaju Adler, Hilferding i drugi.

[7]

Privremeni statuti Internacionalnog Sindikalnog Vijeća

1. Ime

Privremena internacionalna zajednica osnovana na temelju sporazuma između predstavnika strukovnih saveza raznih zemalja ima se zvati: Privremeno Internacionalno Vijeće Radničkih Strukovnih Organizacija.

2. Ciljevi

Privremeno Internacionalno Vijeće Radničkih Strukovnih Saveza postavlja sebi za cilj: a) Opsežnu propagandu i agitaciju ideja revolucijonarne klasne borbe, socijalne revolucije, diktature proletarijata i revolucijonarnih akcija masa u svrhu obaranja kapitalističkog sistema i građanske države. b) Borbu protiv politike saradnje s buržoazijom, koja politika poput kuge razara strukovni pokret cijeloga svijeta, i borbu protiv obmane da od kapitalizma do socijalizma vodi mirni prelaz. c) Okupljanje klasnosvjesnih revolucijonarnih elemenata iz strukovnog pokreta cijeloga svijeta i odlučnu borbu protiv internacionalnog Ureda Rada, pridjeljenog Savezu Naroda i protiv programa i taktike amsterdamskog internacionalnog strukovnog saveza. d) Davanje inicijative za internacionalne akcije koje se tiču klasne borbe, nadalje sabiranje priloga za pomoć radnika u štrajku povodom velikih socijalnih sukoba i t. d. e) Sabiranje sveg materijala, podataka i dokumenata koji su značajni za internacionalni strukovni pokret i obavještavanje sviju Internacijonalnom Sindikalnom Vijeću priključenih organizacija, o položaju u pojedinim zemljama. f) Izdavanje knjiga i brošura koje će raspravljati o pitanjima internacionalnog strukovnog pokreta.

3. Sastav

Sindikalno Vijeće sastavljeno je od po jednog predstavnika Rusije, Italije, Španije, Jugoslavije, Bugarske, Francuske, Georgije i drugih organizacija koje će se priključiti internacijonalnoj strukovnoj zajednici, a uz to i od jednog predstavnika Izvršnog Odbora III. Internacionale. Sindikalno Vijeće bira sebi Izvršni Ured sastavljen od tri lica, među ovima jednog generalnog sekretara Vijeća i jednog predstavnika Izvršnog Odbora III. Internacionale.

Opaska: Što se tiče revolucijonarnih strukovnih organizacija, koje još nemaju dovoljno jasnog stanovišta spram pitanja proleterske diktature, Sindikalno Vijeće nalaže Izvršnom Uredu da se na ove obrati manifestom i s predlogom po kojemu bi ove imale to pitanje staviti u svim svojim sekcijama na dnevni red i tako ih potstaknuti da sudjeluju na Internacionalnoj Konferenciji.

4. Vjesnik

Ured izdaje svoj vjesnik i to pod imenom: »Vjesnik Privremenog Internacionalnog Vijeća Strukovnih i Industrijalnih Saveza«.

5. Konferencija

Na Internacionalnu Konferenciju (Konferencija će se održavati polovicom jula o. g. u Moskvi) bit će pozvani samo oni savezi i manjine saveza koji vode revolucijonarnu klasnu borbu te stoje na stanovištu diktature proletarijata. Na Konferenci mogu da budu zastupana nacionalna strukovna centralna tijela, pojedini strukovni savezi i internacijonalne strukovne federacije koje stoje na gore razloženim osnovama.

Sistem zastupanja na internacionalnoj Konferenciji jest sledeći: Nacionalno strukovna centralna tijela, pojedini savezi i manjine saveza s manje od 500.000 članova šalju po dva delegata, a ona s više od 500.000 osim toga još po jednog delegata na svakih 500.000 organizovanih članova. Internacijonalni uredi pojedinih industrijalnih i strukovnih saveza šalju po jednog delegata sa savjetujućim glasom. Pojedini industrijalni savezi bit će pripušteni na konferenciju samo u onom slučaju, ako na ovoj internacijonalnoj konferenciji ne sudjeluje Centralno Strukovno tijelo njihove zemlje.

6. Sjedište Sindikalnog Vijeća

Do saziva Internacijonalnog Kongresa nalazi se sjedište Internacijonalnog Sindikalnog Vijeća u Moskvi.

7. Dodatak statutima

a) Privremeni Izvršni Odbor Internacijonalnog Sindikalnog Vijeća sastavljen je od tri člana izabranih od Sindikalnog Vijeća i to nezavisno od toga koju zemlju koji od njih zastupa.

b) Sjednice Vijeća održavat će se najmanje jedanput u dvije nedelje. Izvršni Odbor ima pravo da po potrebi ili na zahtjev dvije trećine članova sazove izvanrednu sjednicu Vijeća.

c) Izvršni Odbor sprovodi zaključke Vijeća sve dok Internacijonalna Konferencija ne odredi prava i punovlasti Odbora. Zahtjeva li situacija [8] inicijativu od strane Vijeća, Izvršni Odbor ima punomoć da radi bezodvlačno, pri čemu ga imaju rukovoditi temeljni ciljevi i načela Internacijonalnog Sindikalnog Vijeća. Izvršni Odbor mora sa svim sre⟨d⟩stvima koja mu stoje na raspolaganju vodi⟨ti⟩ borbu protiv amsterdamskog Radnog Biroa, te da poduzima sve mjere da se osigura uspjeh Internacijonalne Konferencije.

Opaska: Budući da je obim našega lista za sada još vrlo malen, to ćemo donijet(i) teze II. Kongresa III. Internacijonale samo u skraćenom obliku i to samo u toliko, koliko se odnose na neposredan rad u današnjim našim prilikama. Cjelokupne teze prihvaćene na tom kongresu izaći će u formi brošure i to u najkraće vrijeme.

*

1. Komunistička Partija je sekcija radničke klase, ona je njen najnapredniji, klasno najsvjesniji i najrevolucijonarniji dio. U njoj može biti samo nabolji i najdalekovidniji dio radnika. Ona mora postojati u svakoj zemlji i ona je poluga koja diže i upravlja akcije za oslobođenje proletarijata.

2. U vremenu dok proletarijat ne osvoji političku vlast u državi, Komunistička Partija ne može imati većinu radnog naroda u svojim redovima. Tek kad proleterska diktatura oslobodi mase ispod utjecaja buržoaske ideologije, njezine štampe, crkve, škole i nacijonalizma, tj. nakon osvajanja vlasti po proletarijatu, pristupit će postepeno sve radništvo u gradu i na selu u redove Komunističke Partije. Pojam klase ne smije se mje(š)ati sa pojmom partije. Radničke partije u nekim zemljama pomagale su rat, napr. u Njemačkoj, pod izgovorom, da je tako htjela radnička klasa. Partija mora biti lučonoša koji svijetli put radničkoj klasi, pa u slučajevima gdje bi mogli biti oštećeni interesi radničke klase, kao što je bio prošli rat, ona mora ustati proti pa ma to htjela radnička klasa. Partija je dužna štititi historiske interese proletarijata nasuprot svega.

3. – Proletarijat ne može provesti svoje revolucije, bez svoje neovisne partije, jer je svaka klasna borba – politička borba. Proleterska klasa vodi neprekidnu i nepomirljivu borbu sa buržoazijom, prije i poslije osvajanja vlasti, jer neminovno poslije revolucije nije buržoazija sasvim upokorena i sa radnicima izjednačena, već je samo momentalno savladana. Posve uništiti i zadnje ostatke kapitalističke države može samo diktatura proletarijata. Sve to organizovati i time upravljati može samo polit'čka partija, sa jasnim i određenim programom za vanjsku i unutarnju politiku. Osvajanje političke vlasti neće biti slučajno, nego sustavno i organizovano kao posljedica rada i organizovanja, što će biti osnov za dugi period rekonstrukcije po proletarijatu. Klasna borba zato zahtjeva centralizaciju raznih oblika proleterskog pokreta i jedinstvenu akciju i jedinstvenu pažnju proletarijata na svaki momenat klasne borbe, koji je jedinstven cijeloj radničkoj klasi. Zajedničko sjedište svega toga je politička partij(a). Bez političke partije radnički je pokret tijelo bez glave. U neprijateljskim radničkim organizacijama, u kojima komunisti moraju raditi pa makar bili i protiv njih, mora se radnicima neumorno dokazivati, da protupartisku ideju, kao princip, među radnicima ističu kapitalisti i njihovi agenti, sa namjerom da odvrate proletarijat od bor-

be za komunizam. Komunistička Partija ne udešava svoje politike prema nijednom tipu radničke organizacije, pa ni po najnovijem tipu radničkih organizacija – Sovjetu – nego nastoji da i tamo dobije većinu i da određuje politiku u samih sovjeta. Politička partija mora voditi politiku radničke klase i iza osvojenja političke vlasti i to sve dotle, dok komunizam prestane iza potpune pobjede biti cilj borbe.

4. – Komunistička Partija i Komunistička Internacijonala moraju biti centralistički uređene i u njima mora vladati željezna disciplina. Iskustvo Ruske Komunističke Partije je dokazalo, da bez najstrožije discipline – pored najsavršenije centralizacije cijele partije u središnje partisko vodstvo i najpodpunije drugarsko povjerenje – pobjeda je nemoguća. Partija mora biti izgrađena na osnovama demokratske centralizacije, a principi te demokratske centralizacije su slijedeći: a) Izborni karakter nižih grupa, b) apsolutno obavezni karakter sviju propisa višeg tijela i za podčinjenje grupe, c) opstojanje neosporivog partiskog autoriteta, za sva partiska središta od kongresa do kongresa. U slučaju da je Komunistička Partija nelegalna i kada se ne može upotrebiti izborno pravo, dozvoljena je kooperacija tj., odbori mogu, na mjesta otsutnih, nepouzdanih i slabih drugova uzeti one, za koje misle da su sposobni za posao.

Nastavit će se

Upozorujemo sve drugove i organizacije koji su od progona ostali odcjepljeni od svake direktive za rad, da podržaju što tjesnje veze sa masama, kako najbolje znaju i mogu, jer će svi uskoro dobiti detaljnije upute.

Akcioni Odbor Komunističke Part. Jugoslav.

Proleteri sviju zemalja, ujedinite se!

KOMUNISTA, BROJ 4, JUNI 1921.

NAKON OTVORENJA RADNIČKIH SINDIKATA

Od prvoga dana Obznane poduzimalo je Centr. Radn. Sind. Vijeće stalno i istrajno korake kod obznanaške vlade za otvorenje radničkih sindikata. Obzirom na veliku besposlicu, na strahovit teror, na sprečavanu slobodu kretanja i dogovora i prema tome na oteščanost svake veće akcije u masama, C. R. S. V. naišlo je u svojoj akciji za otvorenje terorisanih sindikata na silne poteškoće koje treba ogromnim dijelom odračunati

također na podlo i zaplotnjačko rovarenje i denunciranje obznanaških centrumaša. Ti su tvrdokorno nastojali da spreče da bi C. R. S. V. uspjelo u svojoj akciji. – Razočaravši se međutim u nadama da bi se mase u radničkim sindikatima okrenule ka centrumašima i tako preko ovih *posljednjih da bi sindikati došli pod kuratelu policije i kapitalista* – razočaravši se u tim sljepač⟨k⟩im nadama, bijela se vlada konačno nakon dugog oklijevanja 17. marta izjavila spremnom na otvorenje sindikata. Ali uz uslov policijskog nadzora nad sjednicama, blagajnama, konferencijama i sindikalnim zborovima. Time je ona mislila maknuti iz *sindikata komuniste i predati ih centrumašima*. C. R. S. V. nije na te uslove pristalo, jer bi to značilo sindikate preko policije i centrumaša izručiti direktno poslodavcima i njihovim Građanskim Sind. Vijećima. C. R. S. V. i komunistički parlamentarni klub postavio je na to na vladu ove zahtjeve: 1. otvorenje sindikata bez policijske kontrole, 2. otvorenje radničkih knjižara i štamparija i 3. povratak radni⟨č⟩kih domova. – Dok su obzirom na posljednje dvije točke pregovori još u toku, dotle je vlada bila – jer joj je komunistička parlamentarna frakcija dala na znanje da će u protivnom slučaju povući sve konzekvencije i privremeno napustiti konstituantu – vlada je bila prisiljena da udovolji prvoj tački i izdade rješenje za otvaranje sviju radničkih sindikata, povratak arhiva, prostorija i kasa. Po tom rješenju rad radničkih sindikata ima da se kreće u »granicama njihovih pravila«, a u tu svrhu će ministarstvo socijalne politike preko Radničkih Komora i Inspekcije Rada vršiti nad njima kontrolu. Policajne kontrole dakle nema.

Ovako rješenje, *i ako ono još uvijek ne može i ne smije da zadovolji* radničku klasu, ima ipak da se zabilježi kao veliki uspjeh po centrumašima *toliko napadanog* C. R. S. V. *i parlamentarne frakcije Komunističke* Partije. Time je razbita prva karika na obznanaškom lancu kojim su demokratsko-radikalski vampiri reakcije sputali radnički pokret. Na radništvu je da razbije i ostale karike i oslobodi se cijelog lanca!

Radnički sindikati započimaju dakle nakon petmjesečne pauze opet sa svojim redovitim djelovanjem. Nekompromitovanim i iskrenim borcima za radničko oslobođenje pali su time u dužnost veliki zadatci: oni imaju da nadoknade ono što im je sprečila buržoazija, da živim vezama spoje prošlost i budućnost radničkih sindikata, da okupe stare i privuku nove članove u borbene redove, da srede zaostali i prekinut posao na centralizaciji pojedinih sindikata i na reorganizaciji njihovoj po preduzećima. Posao je ogroman, volja i požrtvovnost treba da odgovara veličini i cilju tog posla. Ne smije se nikako dozvoliti da taj posao sabotiraju *i sprečavaju agenti buržoazije, centrumaši*. Isto tako treba pobijati šovinizam i zavađanje radništva od strane raznih popovskih i buržoaskih »radničkih« saveza. Ekonomske i političke prilike u kojima se ima nanovo da započne rad radničkih sindikata teške su. Borba će imati u prvom redu da se vodi protiv besposlice i skupoće, protiv izigravanja 8–satnog radnog vremena, za pravo štrajka, protiv militarizacije i ausperunga, protiv protežiranja ruskih kontrarevolucijonera kod uposlivavanja, protiv smanjivanja nadnica, za radničku kontrolu.

Sindikalno organizovani radnici! Imajte međutim uvijek u vidu da ste članovi potlačene i revolucijonarne radničke klase, da svaku i najmanju vašu ekonomsku borbu sama buržoazija guši političkim sredstvima svoje državne vlasti, imajte u vidu da radnički sindikati imaju punu i zaštićenu slobodu rada i procvata samo u ekonomskom i političkom oslobođenju od kapitalizma, za koje se bori jedino Komunistička Partija!

USTAV I LEGALIZACIJA KOMUNISTIČKE PARTIJE

Vladina demokratska »Riječ« od 28. maja donosi u uvodniku:

»Prema odgovoru vlade, uspostavit će se lako, što se tiče radničkog pokreta, ono stanje prije »Obznane«. Ostat će još samo političke *iznimne mjere* za komunističku partiju. Ali i ove će *otpasti samim Ustavom.*«

Ovako bi i trebalo biti kad bi se teroristička vlada držala vlastite svoje riječi – svog obrazloženja k »Obznani« u kojemu je u prvoj [2] rečenici izjavila da Obznana ima da vrijedi samo do prihvata Ustava.

Taj Ustav je polovicom maja umjetno skalupljeno⟨m⟩ većinom u konstituanti prihvaćen u cjelini. Sad se u specijalnoj debati po mameluškoj većini prihvaća odijeljak po odijeljak, tako te će u najskorije vrijeme biti sigurno potpuno prihvaćen. Što za radni narod, naročito za komuniste, znači taj »Ustav«, vidjelo bi se najbolje kad bismo pregledali član po član. No neka bude dovoljno da citiramo opet najveću braniteljicu tog sramotnog »ustava« – »Riječ«. Ona 27. maja povodom zapljene manifesta hrvatske opozicije piše na adresu ove posljednje, dakle na adresu opozicije, koju ona ni izdaleka ne smatra tako velikom svojom neprijateljicom kao revolucijonarnu komunističku opoziciju, piše ovo:

»Protiv toga (načelne ograde, nepriznavanje Ustava, zabacivanje principa parlamentarizma) će nakon prihvata Ustava vlada upotrebiti *mjere* koje predviđaju izborni zakon *i sam ustav.*«

Kad se dakle »Riječ« prijeti da će na temelju prihvaćenog Ustava čak i protiv buržoaske opozicije upotrebiti mjere koje ona dosada još nije protiv njih upotrebila, šta se onda ima držati o njenim naviještajima da će se na temelju prihvaćenog Ustava ukinuti mjere protiv Komunističke Partije i vratiti ovoj prava koja je imala pred Obznanom?

Mi smo komunisti svijesni da taj Ustav svojom reakcijonarnošću nadilazi sve reakcijonarne ustave što ih je ikada skrpala koja buržoazija – bolji je bio samo ustav carske Rusije jer toga uopće nije bilo. Sa svojim »prelaznim naređenjima« on nije ništa drugo do produženje i tobožnje »uzakonjenje« Obznane. Kaošto je Obznana prethodila Ustavu, tako i Ustav prethodi novom obznanaškom kurzu, ne više samo protiv komunista, nego protiv cijele opozicije, protiv cijelog radnog naroda. Tim ustavom lihvarska, pustolovna radikalsko-demokratska banda pod firmom »zaštite države« uzima državu u svoj spekulantski monopol.

U borbi protiv tog nametničkog »Ustava«, koji sa svojim centralizmom u ime hegemonije srpske buržoazije razvija najotrovniji, obmanjivalački šovinizam sa srpske i hrvatske strane i koji sa svojim ograničen⟨j⟩ima sviju političkih sloboda, sa svojim preziranjem spram osnovnih ekonomskih i socijalnih potreba i zaštite proletarijata otvara novu eru kapitalističkog terora i eksploatacije nad radnim narodom – protiv tog proturadničkog ustava komunistički proletarijat ima da bude avantgarda cijele građanske i seljačke opozicije, ima da bude onaj koji te kompromislere gura napred. Oborenje tog Ustava nije njemu kao borcu za sovjetski ustav posljednji cilj. *Ali mu nije ni prvi. Prvi i najneposredniji politički njegov cilj treba da bude borba već i protiv samo dodanašnje protukomunističke Obznane, a nakon prihvata Ustava spremnost da učini pritisak na vladu (to već i radi komunistički parlamentarni klub) – da je upozori na prvi stav Obrazloženja k Obznani, da se bori za legalnu uspostavu Komunističke Partije, komunističkih političkih organizacija i štampe.* Borba za legalizaciju Komunističke Partije je dio borbe protiv obznanaškog diktatorskog ustava, a konačno i za sam Sovjetski Ustav u Jugoslaviji.

NA KRIVOME PUTU

»Zagrebačko radništvo ostavlja komunizam, te se organizira na hrvatskom domovinskom i na čisto radničkom nepolitičkom temelju u »Hrv. Radnički Savez« – tako se 25. maja veseli Radićev »Slobodni Dom«.

Time se taj republikanski list, koji se naziva seljačkim i koji bi baš poradi toga morao paziti da pametnije i poštenije piše o radnicima, time se on nažalost pridružio svim onim batinaškim buržoaskim i monarhističkim listovima, koji stalno trube u svijet potrebu da radništvo napusti zajedničku borbu na strani internacijonalnog proletarijata, da se zarazi hrvatskim ili srpskim šovinizmom, da se odrekne revolucijonarne klasne borbe i da se uopće ne bavi politikom.

To žalosno i reakcijonarno proturadničko mišljenje doveo je do vrhunca nažalost sam g. Radić kad je na skupštini u zagreb. pivovari na Duhove (vidi S. Dom od ⟨25⟩ V.) govorio o *političkim* seljačkim organizacijama i tom zgodom ubrojio komunističke radničke (i seljačke!) organizacije među one koje se raspadaju jer da nisu stvorene odozdo, t. j. od masa! G. Radić se zabunio čak tako jako, da je komunističke radničke organizacije ubrojio u »organizaci⟨j⟩u slobodnjaka, intelektualaca (razumaša) školane gospode!«

Komunistički proletarijat dakle ne treba da se bavi politikom, nije sposoban i voljan da se organizira, on spada među gospodu – to je mišljenje g. Radića o izrabljenim i obespravljenim radnicima, koji su, kaošto se to već dogodilo u Rusiji, historijom pozvani da *organizuju* vlast radnika i seljaka, – koji su, kaošto se to vidi u svim zemljama, pokazali najve⟨ć⟩i uzor organizovanosti. To o radnicima Jugoslavije g. Radić

[3] govori u vrijeme kad su sve legalne komunističke organizacije već pet mjeseci obustavljene i rastjerane *odozgo* batinaškom Obznanom, kad se nijednom komunističkom poslaniku i agitatoru ne dopušta da održi političke skupštine i sastanke, kad je sva komunistička štampa obustavljena, to on govori u vrijeme kad bi reakcijonarni monarhisti oko Svetozara Pribičevića, slavnog prethodnika i danas opet nasljednika Svetozara II. Draškovića, najradije htjeli da se radnici uopće sasvim prestanu zanimati kakovu to politiku buržoazija vodi u Jugoslaviji!

Voda seljačkog pokreta nad koji se – nad pokret sam – sve bliže vije bič reakcije – i ako mu se još dopušta ono što se ne dopušta komunistima: organizovanje, skupštine i propaganda, – voda takovog jednog seljačkog pokreta svakako da takovim govorima i pisanjem nimalo ne čini koristi zajedničkoj borbi radnika i seljaka protiv buržoazije i monarhije, ali zato koristi samo buržoaziji i monarhiji protiv seljaka i radnika.

To je krivi put. Taj put ne vodi u oslobođenje nego u još veće ropstvo radnog naroda. Pođe li vodstvo H. R. S. S. i dalje tim putem najmanje koji će mu biti zahvalni bit će seljaci, jer politički i ekonomski interesi ogromnog dijela seljaštva nerazdijeljivi su sa interesima gradskog radništva.

PROVEDIVOST KOMUNIZMA

Na skupštini u pivovari g. Radić je komunizmu porekao budućnost rekavši da bi taj bio mogućan i provediv, kad bi »prašina bila brašno, a voda mlijeko«. Na nevjerovatnu neozbiljnost te izjave primjećujemo ukratko, da proletarijat ne treba čudesa pa da kao baštinik raspadajućeg kapitalističkog društva oživotvori pomoću diktature i sovjeta komunizam. Osim toga, komunizam bit će provediv kad siromašni seljaci budu kao u Sovjetskoj Rusiji vjerovatno protiv volje g. Radića, poput svoje braće radnika svijesni da *krv nije voda* i da srp i čekić kad se slože *mogu* da stvore to »čudo« da bude dosta hrane za sve koji rade. Ima je već i danas dosta, samo što je nepravedno podijeljena – tako da baš oni koji rade i proizvode, radnici i seljaci, imaju je najmanje, a oni koji izrabljuju tuđi rad i zgrću profite, kapitalisti i veleposjednici, imaju je najviše i previše.

Zašto g. Radić nije o tome govorio? Mjesto o čudesima da je govorio o onome što se doista zbiva?

DOLJE S MILITARIZMOM I SA SPREMANJEM ZA RAT!

Pljačkaška kraljevska buržoazija utopila je na štetu radnog naroda Jugoslaviju u najstrašnije dugove. Budžet ne može da se popravi ni najnesmiljenijim porezima, nametima i carinama. Posledice rata i zločinačkog gospodarenja sve više zemlju tjeraju u bankrot, zemlja više ni kod antantinih bankara nema kredita, – ali kraljevska vlada i militaristička krvava banda sprema se usprkos toga za nove ratove. Bez pitanja naroda, čak i stalno mimoilazeći svoj većinom mamelučki parlamenat,

ona izdaje samo finansijalne »uredbe«, dijeli poput hajduka otetu narodnu imovinu i troši je na naoružavanje za novo prolijevanje krvi. Dvije milijarde kruna dobilo je ovih dana ponovno ministarstvo vojno za nabavu 120.000 pušaka i municije. A gdje su ostale milijarde i milijarde utrošene na zločinački militarizam? Protiv koga su te puške? Dolje sa hajdučkim rasipanjem narodne imovine! Dolje sa naoružavanjem! Dolje s militarizmom! Dolje sa spremanjem na rat!

OPET WRANGELOVCI!

U primanju Wrangelovaca Jugoslavija je skrajnje gostoljubiva. To je njen najbrojniji uvozni artikel, na koji se za razliku od ostalih artikela ne plaća nikako⟨v⟩a carina – ulazak im je slobodan: samo napred, Wrangelovci, veli buržoazija. Dakako da im se pri tome podmiruju i troškovi za put, nastambu i život. Kraj ogromnog broja ovdje već živućih ruskih kontrarevolucijonera došlo ih je nedavno opet nekoliko hiljada, a doći će ih opet 5000 hiljada, kako javljaju novine. Doći će možda i samo Njegovo Veličanstvo Hulja Krvavi, nesuđeni baštinik ruskog prijestola, Wrangel. Za te kontrarevolucijonere jugoslavenska se kraljevska buržoazija i vlada brine kao za svoje mezimče. Niko ih ne smije uvrijediti, oni su sveti kao država: Troškove plaća radni narod Jugoslavije. U vrijeme ogromne besposlice vlastitih radnika, buržoazija osniva za Wrangelovce naročite odbore za usposlivanje – u dobivanju posla Wrangelovci naime trebaju da imaju prednost pred domaćim radnicima bez obzira jesu li ti komunisti ili ne.

Van s Wrangelovcima, van s krvnicima ruskih radnika i seljaka! Dolje s njihovim štitnikom, s vladom jugoslavenskih kontrarevolucijonera, s vladom koja Wrangelovce sprema za žandare revolucijonarnom pokretu!

[4]

UPOZORENJE SVIM ČLANOVIMA I PRISTAŠAMA KOMUNISTIČKE PARTIJE

Usprkos sramotne Obznane sa kojom je lupeška buržoaska i militaristička dvorska klika u Beogradu mislila da uništi našu partiju, javljamo ovime svim našim članovima i pristašama, da Komunistička Partija Jugoslavije, sekcija III. Komunističke Internacijonale postoji. U mnogim mjestima uspostavljene su organizacije koje su tajne, te policijski njuškački psi ne će nikad moći osujetiti djelovanje tih naših ilegalnih organizacija. Sada, kad smo ilegalni, treba da sa još većim marom i požrtvovnošću pregnemo na posao i da u svakom mjestu, gdje je bila naša organizacija, ako ista nije uspostavljena, da ju sada uspostavimo i reorganizujemo, a tamo gdje nije bilo naše organizacije, da se nove ustroje. Ne smije biti tvornice, pilane, rudnika ni sela, gdje ne bi postojala naša grupa.

Zbog toga molimo sve naše aktivne i dobre drugove, da u onim mjestima, gdje je bila naša organizacija, a dosada nije još uspostavljena i naša tajna organizacija, odmah pristupe poslu i reorganiziju mjesnu organizaciju i to na ovaj način:

Odmah treba sazvati na tajni satanak (Mjesno Partijsko Vijeće) najbolje i najpouzdanije drugove, koji treba da popune staru upravu (7 članova), ako je tko otpao za vrijeme progona, ili treba da izaberu novu mjesnu upravu. Takova nova izabrana ili upotpunjena mjesna uprava jedina je prava predstavnica komunističkog pokreta u dotičnom mjestu i samo sa njom mogu da stoje u oficijelnoj vezi viši partijski organi. Uprava ima da odmah pristupi formiranju tajne organizacije. Svi bivši članovi partije mogu da postanu aktivni članovi te nove tajne organizacije. Ipak treba da u tajnu bojevnu organizaciju uđu najpouzdaniji drugovi. Sa tima drugovima treba stalno podržavati tajne dogovore i sastanke. Naročito treba paziti na to. da iz svake radionice, tvornice, poduzeća itd. u tajnoj organizaciji bude barem jedan drug. Onaj dio staroga partijskoga članstva, koji ne bi ušao u novu aktivnu tajnu organizaciju, ne treba zapuštati ili dapače isključivati, nego se ti drugovi smatraju simpatizirajućim članovima i treba sa njima održavati veze i davati im partijske markice.

Sve uprave imaju bezuslovno da u svakom kotaru, u svakom selu ili rudniku, pilani itd. pronađu barem jednoga našeg pristašu koji će biti partijski povjerenik u tom mjestu ili poduzeću.

Sve pak naše pristaše po malim mjestima i selima molimo, da se odmah stave u vezu sa najbližom im našom partijskom organizacijom.

Molimo sve komuniste, da naročito (o)brate pažnju na to, da se partija što više financijski pomogne, jer sadašnji rad treba i traži velikih novčanih žrtava. Partijske markice treba svakuda proširiti i što veći broj rasprodati.

Mjesne organizacije neka po mogućnosti svake nedjelje priređuju izlete, na kojima bi se održali mali zborovi.

Svi drugovi koji su eventualno izgubili uslijed terora policijskog vezu sa partijom, neka tu vezu traže preko onih organizacija sa kojima su prije radili. Sve pak naše organizacije i drugovi iz zagrebačke oblasti, ako budu osobno boravili u Zagrebu, neka se bezuvjetno direktno jave i obrate na poznate funkcijonere u Zagrebu.

Ako u kojem mjestu bivši funkcijoneri ne ispunjavaju svojih dužnosti, pozovite ih drugovi na red!

Tražite odmah svi veze!

Komunisti, svima u prkos svom snagom na posao!

MJESTO ZEMLJE SELJACI DOBIVAJU – CRKVE

Selo Blagorodovec (kotar Daruvar) pripadalo je do nedavna pod upravnu općinu Deženovac. Po vladinoj odluci pripalo je pod upravnu općinu Uljanik. Ovog proljeća morali su seljaci blagorodovački da u ime crkvenog nameta (ta popovska svinjarija još uvijek postoji!) isplate deženevač-

kom katoličkom popu na neposredni način u gotovom 35.000 kruna. U ime čega? U ime popovske pljačke nad radnim narodom na selu. Međutim sa prelazom pod upravnu općinu Uljanik blagorodovački seljaci dužni su da uljaničkom katoličkom popu *vrate* osam jutara crkvene zemlje koju su dotada imali od popa u zakupu, a vratiti moraju zato, jer pop hoće tamo graditi crkvu. Osim toga će morati seljaci da uljaničkom popu isplate u gotovom troškove za gradnju crkve. Najprije su za crkvu koja im je nepotrebna platili harač popu deženevačkom – sad će ga morati popu uljaničkom.

Ali je seljacima nešto drugo potrebno: zemlja. A ta će im se u ime klerikalizma – oduzeti. Tako to buržoaska vlada radi: u gradu zaštićuje protiv radnika kapitaliste, a na selu protiv seljaka veleposjednike i lakome popove. Tako se u Jugoslaviji riješava agrarna reforma!

[5]

IZ KOMUNISTIČKE INTERNACIONALE

III. Kongres Komunističke Internacijonale započeo je u Moskvi prvih dana juna o. g. Sudjeluju oko 1000 delegata odaslatih od oko 80 Komunističkih Partija ili simpatizerskih revolucijonarnih partija i grupa sa sviju strana svijeta. Cvijet i srce proleterske svjetske revolucije naći će se na nekoliko dana u Moskvi da na tom kongresu Komunističkoj Internacijonali odredi formu i taktiku za novu i daljnju fazu revolucijonarne situacije. Prvi puta će se na jednom kongresu Kom. Int. naći i odaslani *delegati ilegalne Komunističke Partije Jugoslavije.*

Kongres Komunističke Partije Bugarske održao se u Sofiji 8-10. maja. Iz izvještaja se vidi velik napredak partije naročito na organizatornom području. Politički organizovanih članova ima oko 40000. Bugarska vlada na čelu sa »seljačkim« vođom Stambulijskim namjerava partiju proglasiti izvan zakona. Sofijska i beogradska vlada su si u to⟨m⟩ sestrice.

Kongres Socijalističke Partije Francuske održao se 15. maja u Parizu. Na njemu su likvidirana sva neriješena pitanja preostala još od prošlogodišnjeg kongresa u Toursu gdje se partija priključila Kom. Internacijonali. Prihvaćen je novi statut a partija se definitivno nazvala Komunističkom. Članova ima oko 180.000.

Kongres čehoslovačke socijalističke ljevice, uključivši i Slovačku i Karpatsku Rusiju, održao se u Pragu 14-15. maja. Sa 562 protiv 7 glasa odglasan je bezuslovan pristup Kom. Int. Time je stvorena poslije njemačke druga po jakosti Komunistička Partija u Evropi. Bez njemačkih komunista u Čehoslovačkoj broji partija oko 400.000 članova, a s ovima oko pol milijuna. ⟨. . . . . .⟩

Kongres rumunjske socijalističke ljevice održao se ilegalno polovicom maja u Bukureštu. Sa 432 protiv 111 glasa prihvaćen je bezuslovno pristup u Kom. Int. i stvorena Komunistička Partija Rumunjske. Članovi kongresa izvrgnuti su najtežim progonima, 72 ih je uhapšeno.

Августа Цесарец (Августа Мажа)

Родилась 4 декабря 1893 в Загребе. Отец – сын
1) хорватского берлака – был рабочим (деревообделочником)
и как опытный мастер участвовал в рабочем движении
с самого его начала в Хорватии, в 90-годах прошлого
столетия. Как член столичного комитета – дело его об
исторгнении первой стачки деревообделочников (столяров)
в Хорватии – был в 1893 г. в тюрьме. До конца остался
со членом Социал-демократической партии Хорватии,
после войны, уже в пожилом возрасте, сотрудничал в Коду,
листе левой Партии Радича. Мать была долгой матерью
хорватского писателя; трудилась тоже много. Любила воспитывать
своих детей – всех нас было семеро.

С отцом уже как маленькая участвовала в первом
митинге демонстрации, познакомилась с рабочим собра-
нием. Еще как школьница – была в 7. классе реальной
гимназии в Загребе – а стала сотрудничать в газете,
органе Соц.-дем. Партии Хорватии и Славонии: „Свободная
Реч". Под влиянием Максима Горького, начала писать (в 1910 г.)
рассказы: „Из жизни рабочей". В литературных кругах,
вблизи для молодежи сотрудничала уже раньше („Побратай"),
а в 1911 г. был сотрудничан в литературно-художественном журнале
„Вал", в котором печатал
первые свои произведения вместе с рассказ

Kongres komunističke grupe u Belgiji, »Prijatelja Izrabljenih«, održao se koncem maja u Bruselju. Zaključio je izlazak iz oportunističko socijalšovinističke Radničke Partije Belgije i udario temelje za ujedinjenje sviju komunističkih grupa u Belgiji u jednu Komunističku Partiju Belgije.

Internacijonalni revolucijonarni proletarijat stalno je na putu i sve se više kupi oko jedine internacijonalne revolucijonarne organizacije – Komunističke Internacijonale. Buržoazija i socijalrenegati buncaju da Komunistička Internacijonala – propada!

SVE VEĆI INTERNACIJONALNI ZAPLETI

Osnovna značajka sadanje internacijonalne situacije jesu sve veći sukobi i protivnosti između pojedinih kapitalističkih država, čak i onih u samoj Antanti. Buržoazija je nakon svjetskog rata skalupila takove mirovne ugovore da su ti samo prolazan prestanak rata i klica novih ratova. Ona se na to sprema punom parom. Sve se kapitalističke države naoružavaju i stvaraju nove vojne saveze za nova krvoprolića u kojima bi opet imali da budu žrtveni jagnjac radni narodi. Tako su n. pr. Ruhrsko područje i Gornja Šleska dva naročita kamena smutnje za lakomu buržoaziju. Dok međutim francuska buržoazija škilji da Njemačkoj otme Ruhrsko područje i u to ime mobilizuje nova godišta, dotle se događa da francuski vojnici pod uplivom antimilitarističke propagande Komunističke Partije Francuske pod crvenim zastavama manifestuju za mir, bune se protiv rata i pjevajući Internacijonalu kliču komunizmu. Po drugoj strani, dok se u Gornjoj Šleskoj vode najogorčenije borbe između poljskih sokola i njemačkih orgoša, dotle se njemački i poljski proletarijat pod uplivom propagande Komunističke Partije Gornje Šleske ujedinjuje na obranu protiv šovinista i poljskih i njemačkih, podižući svoj revolucijonarni glas za oslobođenje od militarizma i kapitalizma i jednih i drugih.

Tako engleska diplomacija slijedi sve više liniju oportunizma spram svega što bi svijet moglo već sada baciti u nove ratne zaplete; i ako se ona kraj toga protiv francuske agresivnosti poziva na mirovne ugovore, to ipak ne znači da ima i jedne kapitalističke države koja bi radila za mir. Trajni mir pravedan za sve radne narode može da donese jedino internacijonalni proletarijat svojom borbom i revolucijom protiv buržoazije. Ne novi imperijalistički rat nego komunistička revolucija, to je ono što je vodilo i vodi sve potlačene i izrabljene u blagostanje i sigurnost u komunizmu.

Hoćeš li mir spremaj se za rat – to je bilo nekada prije rata geslo buržoazije – Hoćeš li mir spremaj se za revoluciju – to treba da bude geslo proletarijata.

[6]

KOMUNISTIČKA OMLADINA PRED SUDOM

Početkom maja pokušan je u Beogradu atentat na atentatora na radnički pokret, autora Obznane, Draškovića. Njuškačkom nosu beogradske policije nije uspjelo da pronađe trag atentatoru. Ali se zato zagrebačka policija, na čelu sa svojim novim šefom, bivšim lepoglavskim inkvizitorom Šabanom, požurila da pred vladom pokaže bolji njuškački nos od policije beogradske: ona je pronašla odmah tri atentatora i to takova koji uopće nisu bili u Beogradu. S obzirom na to da je beogradska policija dobila od vlade po nosu što nije znala unapred spriječiti sam pokušaj atentata, šabanovska zagrebačka policija morala se sve do sudbene rasprave mnogo osvjetljati pred vladom kad je već napred »otkrila« samo spremanje za atentat.

Sudbenom raspravom koja se koncem maja održala pred zagrebačkim Sudbenim stolom protiv drugova omladinaca Schneidera, Mišića i Stilinovića htjela je »državotvorna« vlada da pomoću svoje vjerne policije i *državotvornog* odvjetnika pruži dokaz za svoje nikad dokazane optužbe protiv komunističkog pokreta, htjela je da za prošlost i budućnost opravda Obznanu. Naši mladi drugovi bili su optuženi zbog veleizdaje, jer da su spremanim atentatom htjeli izazvati ukinuće Obznane, oboriti Ustav i raspiriti revoluciju. Dakako da to sve još ne bi bilo dovoljno uvjerljivo, da se taj tobožnji »zločin« nije od strane optužbe pokušao dovesti u vezu sa Komunističkom Partijom i njenim vodstvom. U to ime je drž. odvjetnik razvio na procesu tako pučkoškolske teorije o komunizmu i tako silno sastavio optužbu da je obrani i optuženicima bilo lako svu tu glinenu optužbu razbiti u prah. Rasprava se svršila tako da su drž. odvjetnik, policija i njihova vlada doživjeli blamažu, jer se čak i inače jako »poučiteljni« senat, sastavljen od samih demokrata, morao postaviti na stranu obrane i riješiti optužene komunističke omladince od krivnje. Sud – buržoaski sud! – obrazložio je da borba protiv Obznane i njenih autora *nije* veleizdaja! Tek drug Schneider osuđen je uvjetno na mjesec dana strogog zatvora jer da je prevario državnu vlast prijavivši se pod krivim imenom. Ništavni državni odvjetnik uložio je ništovnu žaobu, te su do njenog riješenja drugovi pridržani u pritvoru.

Buržoaska štampa koja se nadala da će iz tog procesa moći da izbije novi kapital protiv komunista doživjela je riješenjem optuženika svoju vlastitu osudu. No cijelu tu buržoasku štampu nadmašio je sa svojim prljavim i jadnim nemoralom najnoviji glasnik hrvatskih banaka, Radoševićev »Socijalist«, koji se sa najpodlijom farizejštinom zauzeo da dokaže da su optuženici, obrana i sud imali krivo, a pravo da je imao – državni odvjetnik. Stara denuncijantska rabota centrumaša pokazala se ponovno u tome da su se protiv revolucijonarne komunističke omladine i Komuni(s)tičke Partije našli zajedno centrumaši, policija i državni odvjetnik. Međutim, neka ih! Ideja komunizma i mora proći kroz buržoasku sudnicu da se još više učvrsti u srcu komunističkog proletarijata i omladine. Mi zahtjevamo samo: što prije na slobodu sa nekrivim i od samog buržoaskog suda riješenim drugovima!

VELIČANSTVENE MANIFESTACIJE

Komunistički proletarijat Zagreba priređuje već nekoliko nedelja izlete u okolinu Zagreba. Ali nedjelja 5. o. mj. je nadmašila sve. Oko 2000 (dvije hiljade) drugova i drugarica napunili su obadva samoborska voza, okitili vagone velikim crvenim zastavama i napravili izlet u Podsused. Tamo su ih dočekali radnici iz tvornice cementa i uz poklike Komunističkoj Partiji, Lenjinu, Sovjetskoj Rusiji, pjevajući Internacijonalu u dugoj povorci sa zastavama, uputili su se drugovi i drugarice na Susedgrad gdje je održana skupština na kojoj je bilo i dosta seljaka. Govorili su predstavnici partije i omladine. Uvečer su se drugovi povratili u ogromnoj povorci u grad, te su išli kroz Ilicu do Kačićevog spomenika. Iz hiljada grla se kroz Ilicu orila himna Treće Internacijonale, sa takovom jednodušnošću kakovu Zagreb još nije čuo ni vidio. Pred Kačićevim spomenikom održao je drug Miljuš kratak govor. Nakon urnebesnog klicanja povorka se u najljepšem redu razišla. Za čitavo vrijeme se pokazala uz neviđeno oduševljenje i uzorna disciplina, dostojna samo komunističkog proletarijata.

NE MOGAVŠI DA KAPITALISTIČKO DRUŠTVO I DRŽAVU SPASI EKONOMSKI: VEĆOM PROIZVODNJOM I PRAVEDNIJOM POTROŠNJOM PROIZVEDENIH DOBARA, BURŽOAZIJA GA SVUDA MISLI SPASITI POLITIČKOM REAKCIJOM I TEROROM PROTIV REVOLUCIJONARNOG PROLETARIJATA. — ZNAKOVI POLITIČKE REAKCIJE BURŽOAZIJE U JUGOSLAVIJI SU DEMOKRATSKO–RADIKALSKA »OBZNANA« I OBZNANAŠKI »USTAV«.

DUŽNOST REVOLUCIJONARNOG PROLETARIJATA JUGOSLAVIJE JESTE NEPOMIRLJIVA BORBA PROTIV »OBZNANE« I OBZNANAŠKOG »USTAVA«, ZA KOM. PARTIJU!

SADRŽAJ

Str.

Urednik: Proslava 70-godišnjice rođenja Augusta Cesarca 7

I

KNJIŽEVNIK I REVOLUCIONAR

Marin Franičević: August Cesarec u književnosti i revoluciji 11

Vice Zaninović: Roman Augusta Cesarca »Bjegunci« 27

Bruno Popović: Nastavljeni Cesarec (Analitika čovjeka u romanu »Bjegunci«) 39

II

U USPOMENAMA I PISMIMA

Božena Dítětová-St'astná: Uspomene na Augusta Cesarca i njegov rad 89

Prvi susreti 89

Razgovaramo o Lenjinu i o Cesarčevu boravku u Pragu 93

»Atentator Mojsije«, drama »Otkriće«, Bezruč . . 97

Petar Bezruč: Jedamput samo 98

Na Mirogoju 100

Iz Nove Vesi na Goljak 102

Izišao je češki prijevod romana »Sudite me« . . . 104

S junakom »Careve kraljevine« 107

Nova iskušenja 109
Sacco i Vanzetti, Stoja Marković 110
Tradicija 1. maja 112
Vesela noć u »Labudu« 114
»Ćuk u njenome duplju« i »Kći crne ruke« . . . 114
Knjiga novela »Za novim putem« 116
Roman »Zlatni mladić« 118
»Na pragu« – »Bjegunci« 125
Cesarčeve uspomene na okupaciju Srbije 144
Burna 1928. godina 146
»Zaštita čovjeka« 148
Magleni horizonti 157
Augusto Morte 158
Interes za Březinu i Bezruča 161
Zamisao o novoj drami 163
Roman o Mariji Bistrici 164
Novele »Tijelovo« i »U sirotinjskom mraku« . . . 166
»Pripovijedanje jedne klupe« 168
Priča o Vlaškoj ulici i nesretnoj Tonki 169
Legende 174
Tonček i još jedan dječak, »San doktora Prospera Lupusa«, »Krates« 180
Oduševljenje Victorom Hugoom 184
Dva Jurja Demetrovića 186
Pogibija Josipa Kolumba i Pere Popovića 187
»Smijeh Jude Iškariota« 188
Susret i razočaranje s Alfredom Adlerom 189
Još nekoliko manjih radova 192
Mladenački furor čitanja i rada 193
Čovjek i revolucionar 196
Moj povratak u Čehoslovačku 203
Susret u Pragu, na Cesarčevu putu u Sovjetski Savez 204
Vijest o smrti Augusta Cesarca 206
Pisma Augusta Cesarca Boženi Dítětovoj-St'astnoj . . 207

III

DVIJE DRAME

August Cesarec: Otkriće (Tragedija u tornju i gledana kroz toranj jedne vile) 341
[Tekst »Otkrića« objavljen god. 1919. u »Plamenu«] 341
Verzija A 386
Verzija B 403
August Cesarec: Krčma »Široko grlo« 439
August Cesarec: Legenda o zvonu na groblju (Fragment) 549

IV

TRAGOM ŽIVOTA I RADA

Davor Kapetanić: Nepoznati Cesarec 555
Prilozi:
I. Suradnja u »Slobodi« 580
August Cesarec: Povodom najveće i najtužnije slave 580
August Cesarec: O Lazarima i grobnici 584
II. »Komunista« 588
»Komunista«, br. 1, ožujak 1921, god. I. . . 588
»Komunista«, br. 2, ožujak 1921, god. I. . . 598
»Komunista«, broj 4, juni 1921. 611

ILUSTRACIJE

August Cesarec 4–5
Naslovna strana brošure *Đački pokret* (Zagreb, 1912) koju je napisao August Cesarec pod pseudonimom Budislav Mirković 32–33
August Cesarec snimljen u zatvoru Sudbenog stola u Zagrebu (1912) 64–65
Policijski osobni opis Augusta Cesarca (Zagreb, 1922) 96–97

»Zaštita čovjeka«, posebno izdanje, god. I, br. 14, str. 1, Zagreb, 26. listopada 1928. 144–145

August Cesarec u svojoj sobi u Zagrebu, Nova Ves br. 70 (1926) 176–177

August Cesarec (×) s borcima internacionalnih brigada na španjolskoj fronti (1937) 192–193

August Cesarec: *Španjolski susreti*. S ilustracijama Đorđa Andrejevića Kuna. Toronto, 1938. (Naslovna strana) 240–241

Čitalačka iskaznica Augusta Cesarca za Biblioteque nationale (Pariz, 1938) 288–289

»Plamen«, polumesečnik za sve kulturne probleme. Urednici: Cesarec i Krleža. Br. 1, Zagreb, 1. januara 1919. (Naslovna strana) 352–353

August Cesarec: *Otkriće*. Posljednja strana autografa (Verzija A) 400–401

Naslovna strana rukopisa Cesarčeve drame *Krčma »Široko grlo«* 448–449

Prva strana prvog partijskog ilegalnog lista u Hrvatskoj »Komuniste« koji je uređivao i izdavao August Cesarec (1921) 560–561

Punomoć Augusta Cesarca, delegata CK KPJ, na IV kongresu Kominterne (1923) 576–577

Ulomak Cesarčeve biografije (Moskva, 1934) . . 592–593

Autobiografija Augusta Cesarca (Moskva, 1936. Prva strana autografa) 618–619